Manuel Castells

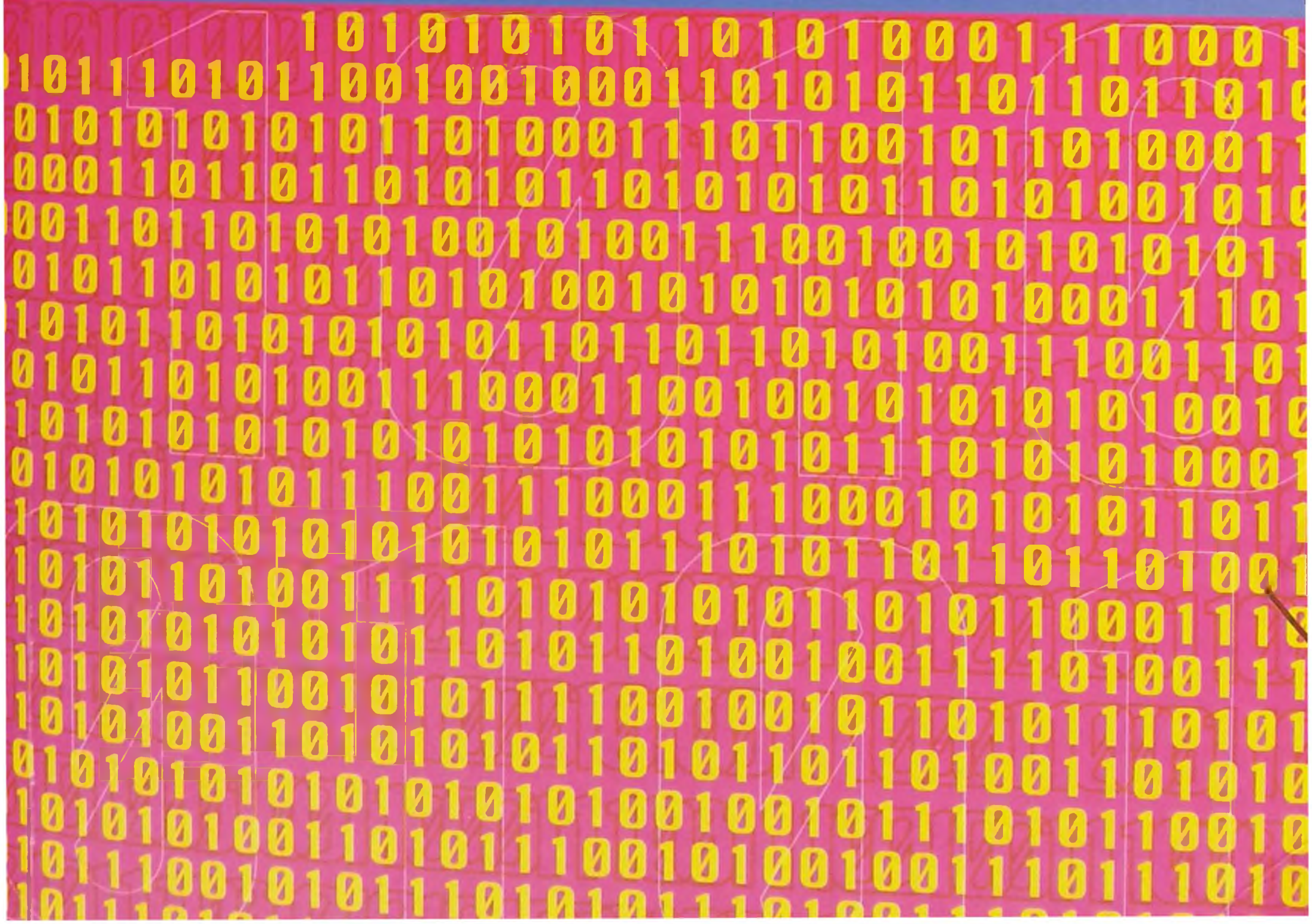
Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür

2. Baskı

Birinci Cilt

Ağ Toplumunun Yükselişi

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

Günümüzün yaşayan en önemli düşünürlerinden biri sayılan Manuel Castells, üç ciltlik dev eserinde, yeryüzündeki kültürlerin ve kurumların çeşitliliğine bağlı olarak ortaya çıkan ve çok farklı biçimlerde tezahür eden yeni toplumsal yapının oluşumunu inceliyor. Castells bu yapının biçimlenmesini, 20. yüzyılın sonlarına doğru kapitalist üretimin yeniden yapılanmasıyla kendini gösteren yeni bir kalkınma biçiminin ve bu anlamda enformasyonalizmin ortaya çıkışıyla ilişkilendirmektedir.

Bu yaklaşımın gerisindeki kuramsal perspektifi açıklamak için tek bir düşünce sisteminin yeterli olmadığını, günümüzde toplumların tarihi olarak farklı konjonktürlerde belirlenmiş üretim, deneyim ve iktidar ilişkileri çevresinde örgütlendiğini savunan Manuel Castells, bilgi toplumunun oluşumundaki karmaşık sürece yüzeysellikten uzak bir yaklaşımla açıklık getiriyor.

Yazar *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür* adlı eserinin ilk cildi olan *Ağ Toplumunun Yükselişi*'nde Amerika'dan Uzakdoğu'ya kadar çeşitli bölgelerde yapılmış araştırmalardan yola çıkarak hızlı bilgi, sermaye ve kültür akışının koşulladığı enformasyon çağının dinamiklerine dair sistematik bir teori oluşturuyor.

Bugün, belki de sanayi çağının bir adım ötesinde yoğun ve şaşırtıcı bir dönüşüm sürecinde yaşıyoruz. Peki, bu geçiş sürecinin haritasını çıkaran büyük sosyoloji yapıtları nerede? Bu yüzden Manuel Castells'in enformasyon çağının sosyal ve ekonomik dinamiklerinin haritasını çıkarmaya çalıştığı bu üç ciltlik yapıtı gelecek yıllarda temel bir referans kaynağı olacaktır.

Anthony Giddens, *The Times Higher Education Supplement*

Castells'in başyapıtı modern sosyal bilimlerin en büyük tutkusunu yeniden keşfediyor: İnsan doğasını incelemek yerine, yeni bir teknolojik ve ekonomik medeniyetin getirdiği sosyal, kültürel ve psikolojik dönüşümleri keşfetmek.

Alain Touraine, *Ecole des Hautes etudes en Sciences Sociales, Sosyoloji Profesörü*

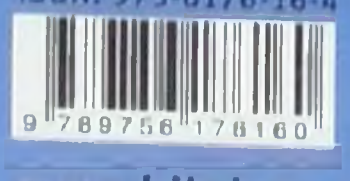
Çağdaş medeniyetler sisteminin mantığını ortaya çıkaran, enformasyonel toplumların anlamına ışık tutan bu başyapıt, sosyal bilimler üzerinde çok büyük bir etkiye sahip olacaktır.

Fernando Henrique Cardoso,
Sao Paolo University, Siyaset Bilimi Profesörü ve Uluslararası Sosyoloji Derneği Eski Başkanı.

Adam Smith kapitalizmin nasıl işlediğini, Karl Marx da neden işlemediğini açıkladı. Şimdiyse Manuel Castells Enformasyon Çağı'nın sosyal ve ekonomik ilişkilerini açıklıyor.

G. P. Zachary, *Wall Street Journal*

ISBN: 975-6176-16-4

SKB 0770524 VB

www.bilgiyay.com

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

BİLGİ VE TOPLUM

MANUEL CASTELLS

Manuel Castells 1942'de İspanya'da doğdu. 1958-1962 yılları arasında Barcelona Üniversitesi'nde hukuk ve ekonomi eğitimi gördü. 1964'te Sorbonne Hukuk ve Ekonomi Fakültesi'nden mezun oldu. Doktora derecesini, 1967'de Paris Üniversitesi Sosyoloji bölümünden aldı.

Akademik hayatma 1967'de Paris Üniversitesi'nde sosyoloji dersleri vererek başladı. 1972'de yazmış olduğu *La Question Urbaine* adlı kitabı on dile çevrildi ve bu kitabıyla "Yeni Kent Sosyolojisi" kavramının entelektüel kurucularından biri oldu. 1982'de Guggenheim Fellowship, 1983'te C.Wright Mills ödülünü kazandı.

1979'dan beri Berkeley California Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama ve Sosyoloji bölümlerinin yanısıra, Avrupa, Amerika, Kanada, Asya ve Latin Amerika'daki 15 değişik üniversitede konuk profesör olarak ders vermeye devam etmektedir. Derslerin içeriğini; kentsel ve bölgesel siyasetin karşılaştırmalı analizi, enformasyon toplumunun sosyolojisi ve enformasyon teknolojisi ve toplumu oluşturmaktadır.

Castells ayrıca, UNESCO, Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP), ABD Uluslararası Kalkınma Ajansı (USAID), Avrupa Komisyonu (EC), Şili (Allende yönetimi), Meksika, Fransa, Ekvator, Rusya, Brezilya, Portekiz, İspanya ve Güney Afrika hükümetlerine danışmanlık yapmıştır.

Başta *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür* adlı 3 ciltlik eseri olmak üzere, yirmi kitap, yüzün üstünde makalenin yazarı ve on beş kitabın editörü olan Castells'in diğer önemli eserleri arasında; *The City and the Grassroots: A Cross-cultural Theory of Urban Social Movements* (1983), *The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring & the Urban-Regional Process* (1989), *The Internet Galaxy: Reflections on the Internet, Business, and Society* (2001) yeralmaktadır.

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

Manuel Castells
Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür
Cilt 1
Ağ Toplumunun Yükselişi
Çeviren Ebru Kılıç

The Information Age: Economy, Society and Culture
Volume 1
The Rise of the Network Society (2nd Edition, 2003)
© 1996, 2000 by Manuel Castells

This edition is published by arrangement with Blackwell Publishing Ltd, Oxford. Translated by Bilgi İletişim Grubu Yay. Müz. Yap. ve Haber Ajansı Ltd. Şti. from the original English language version. Responsibility of the accuracy of the translation rests solely with Bilgi İletişim Grubu Yay. Müz. Yap. ve Haber Ajansı Ltd. Şti. and is not the responsibility of Blackwell Publishing Ltd.

Türkçe yayın hakları Akçalı Telif Ajansı aracılığı ile alınmıştır.

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 97
Bilgi ve Toplum 1

ISBN 975-6176-16-4
TAKIM ISBN 975-6176-15-6

Ara Kapaklar Deniz Erbaş

1. Baskı İstanbul, Nisan 2005
2. Baskı İstanbul, Nisan 2008

© Bilgi İletişim Grubu Yayıncılık Müzik Yapım ve Haber Ajansı Ltd. Şti.
Yazışma Adresi: İnönü Caddesi, No: 28 Kuştepe Şişli 34387 İstanbul
Telefon: 0212 311 60 00 - 217 28 62 / Faks: 0212 347 10 11

www.bilgiyay.com
E-posta yayin@bilgiyay.com
Dağıtım dagitim@bilgiyay.com

Yayına Hazırlayan Aslı Telli
Tasarım Mehmet Ulusel
Dizgi ve Uygulama Maraton Dizgievi
Baskı ve Cilt Sena Ofset Ambalaj ve Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok Kat 6 No: 4 NB 7-9-11 Topkapı İstanbul
Telefon: 0212 613 03 21 - 613 38 46 / Faks: 0212 613 38 46

İstanbul Bilgi University Library Cataloging-in-Publication Data
İstanbul Bilgi Üniversitesi Kütüphanesi Kataloglama Bölümü tarafından kataloglanmıştır.
Castells, Manuel.

Ağ Toplumunun Yükselişi / Manuel Castells; çev. Ebru Kılıç
p. cm.
Includes bibliographical references and index.
ISBN 975-6176-16-4 (pbk.)

1. Information technology—Economic aspects. 2. Information technology—Social aspects.
3. Information society. 4. Information networks. 5. Technology and civilization.
I. Title, II. Kılıç, Ebru. III. Castells, Manuel, Enformasyon Çağı; v.1.
HC79.I55 C37320 2005

Manuel Castells

Enformasyon Çağı:
Ekonomi, Toplum ve Kültür

Cilt 1

Ağ Toplumunun Yükselişi

Çeviren: Ebru Kılıç

Emma Kiselyova-Castells'e,
sevgisi, emeği ve desteği olmasaydı,
bu kitap ortaya çıkmazdı

İçindekiler

x Şekiller
xii Tablolar
xv 2000 Baskısı İçin Teşekkür
xix 1996 Baskısı İçin Teşekkür
xxiii Teşekkür

1 GİRİŞ Ağ ve Benlik
5 Teknoloji, Toplum ve Tarihsel Değişim
16 Enformasyonalizm, Sınaîleşmecilik, Kapitalizm Devletçilik: Kalkınma Biçimleri, Üretim Biçimleri
22 Enformasyonalizm ve Kapitalist Perestroyka
26 Enformasyonel Toplumda Benlik
30 Yöntem Üzerine Birkaç Söz

35 BİRİNCİ BÖLÜM Enformasyon Teknolojisi Devrimi
37 Hangi Devrim?
43 Sanayi Devriminden Çıkarılacak Dersler
49 Enformasyon Teknolojisi Devriminin Tarihsel Gelişimi
50 Mikro-Mühendislik Makro-Değişimler: Elektronik ve Enformasyon
58 İnternet'in Ortaya Çıkışı
66 Ağ Teknolojileri ve Yayılan Bilgisayarlaşma
68 1970'lerdeki Teknolojik Bölünme
69 Hayat Teknolojileri
75 Toplumsal Bağlam ve Teknolojik Değişimin Dinamikleri
78 Enformasyon Teknolojisi Devriminin Modelleri, Aktörleri ve Mekânları
88 Enformasyon Teknolojisi Paradigması

97 İKİNCİ BÖLÜM Yeni Ekonomi: Enformasyonelizm, Küreselleşme, Ağın Oluşması
100 Verimlilik, Rekabet ve Enformasyonel Ekonomi
100 Verimlilik Muamması
103 Bilgiyi Temel Alan Verimlilik Enformasyonel Ekonomiye mi Özgüdür?
119 Enformasyonelizm ve Kapitalizm, Verimlilik ve Kârlılık
125 Enformasyonelizmin Tarihsel Özgüllüğü
127 Küresel Ekonomi: Yapısı, Dinamikleri ve Doğuşu
128 Küresel Finans Piyasaları
134 Mallar ve Hizmetler Açısından Piyasaların Küreselleşmesi: Uluslararası Ticaretin Büyümesi ve Dönüşümü
139 Küreselleşme Bölgeselleşmeye Karşı mı?
147 Üretimin Uluslararasılaşması: Çokuluslu Şirketler ve Uluslararası Üretim Ağları
155 Enformasyonel Üretim; Bilim ve Teknolojinin Seçici Küreselleşmesi
163 Küresel Emekten Bahsedilebilir mi?
166 Küresel Ekonominin Geometrisi: Dilimler ve Ağlar
170 Küreselleşmenin Ekonomi Politiği: Kapitalist Yeniden Yapılanma, Enformasyon Teknolojisi, Devlet Politikaları
185 Yeni Ekonomi

205 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM Ağ Kurumu: Enformasyonel Ekonominin Kültürü, Kurumları ve Örgütlenmeleri
208 Kapitalizmin Yeniden Yapılanmasında ve Sınaileşmecilikten Enformasyonelizme Geçişte Örgütlenmenin İzlediği Yörünge
210 Kitlesel Üretimden Esnek Üretime
212 Büyük Şirketlerin Krizi ve Küçük Girişimler: Mitler ve Gerçeklik
214 "Toyotizm": Yönetici ile İşçinin İşbirliği, Çok İşlevli Emek, Toplam Kalite Kontrolü ve Belirsizliğin Giderilmesi
218 Şirketlerarası Ağ Oluşumu
220 Şirketlerin Stratejik İttifakları
222 Yatay Şirket ve Küresel Girişim Ağları
225 Dikey Şirket Modelinin Krizi ve İşletme Ağlarının Doğuşu

227 Ağlardan Ağ Oluşturmak: Cisco Modeli
233 Enformasyon Teknolojisi ve Ağ Kurumu
238 Kültür, Kurumlar ve Ekonomik Örgütlenme: Doğu Asya'da İşletme Ağları
239 Doğu Asya'daki Girişim Ağlarının Bir Tipolojisi
240 Japonya
242 Kore
244 Çin
246 Kültür, Örgütlenmeler ve Kurumlar: Asya'daki Girişim Ağları ve Kalkınmacı Devlet
259 Çokuluslu Girişimler, Ulusüstü Şirketler ve Uluslararası Ağlar
265 Enformasyonelizmin Ruhu

273 DÖRDÜNCÜ BÖLÜM Çalışmanın ve İstihdamın Dönüşümü: Ağ İşçileri, İşsizler ve Esnek Zamanlı Çalışanlar
276 Gelişmiş Kapitalist Ülkelerde İstihdamın ve Mesleki Yapının Tarihsel Evrimi: G-7 Ülkeleri, 1920-2005
278 Sanayileşmecilik Sonrası, Hizmet Ekonomisi ve Enformasyonel Toplum
284 İstihdam Yapısının Dönüşümü, 1920-70 ve 1970-90
294 Yeni Mesleki Yapı
301 Enformasyonel Toplumun Olgunlaşması: 21. Yüzyılda İstihdam Projeleri
309 Özet: İstihdam Yapısının Gelişimi ve Bu Gelişimin Enformasyonel Topluma İlişkin Karşılaştırmalı Bir Analiz Açısından Anlamı
314 Küresel Bir İşgücü Var mıdır?
324 Enformasyonel Paradigmada Çalışma Süreci
338 Enformasyon Teknolojisinin İstihdam Üzerindeki Etkileri: İşsiz Bir Topluma Doğru mu?
356 İş ve Enformasyonel Bölünme: Zamanı Esnek Kullananlar
374 Enformasyon Teknolojisi ve Sermaye-Emek İlişkilerinin Yeniden Yapılanması: Toplumsal İkilik mi, Yoksa Toplumsal Parçalanma mı?
383 Ek A: Dördüncü Bölüm İçin İstatistiki Tablolar

418 Ek B: Metodolojik Not ve G-7 Ülkelerinde İstihdam Yapısının ve Mesleki Yapının Analizi İçin İstatistiki Veriler, 1920-2005
425 Kanada
426 Fransa
426 Almanya
426 İtalya
427 Japonya
427 Britanya
428 ABD

437 BEŞİNCİ BÖLÜM Gerçek Sanallık Kültürü: Elektronik İletişimin Entegrasyonu; İzleyici ve Dinleyici Kitlesinin Sonu ve İnteraktif Ağların Yükselişi
442 Gutenberg Galaksisi'nden McLuhan Galaksisi'ne: Kitle Medyası Kültürünün Yükselişi
452 Yeni Medya ve Kitlesel Seyirciliğin Çeşitliliği
459 Bilgisayar Ortamında İletişim, Kurumsal Denetim, Sosyal Ağlar ve Sanal Cemaatler
460 Minitel Hikâyesi: Devlet ve Aşk
463 İnternet Müessesesi
475 İnteraktif Toplum
485 Büyük Füzyon: Sembolik Bir Ortam Olarak Multimedya
497 Gerçek Sanallığın Kültürü

503 ALTINCI BÖLÜM Akışların Uzamı
508 Gelişmiş Hizmetler, Bilgi Akışı ve Küresel Kent
517 Yeni Sınaî Uzamı
526 Elektronik Kulübede Gündelik Hayat: Kentlerin Sonu mu Geldi?
532 Kent Formunun Dönüşümü: Enformasyonel Kent
533 Amerika'nın Son Banliyö Cephesi
535 Avrupa Kentlerinin Silinip Giden Cazibesi
538 Üçüncü Binyılın Kentleşmesi: Mega-Kentler
546 Uzamın Sosyal Teorisi ve Akışlar Uzamı Kuramı
555 Tarihin Sonunun Mimarisi
561 Akışlar Uzamı ve Mekânlar Uzamı

569 YEDİNCİ BÖLÜM Sonsuzluğun Kıyısında: Zamansız Zaman
572 Zaman, Tarih ve Toplum
577 Değer Kaynağı Olarak Zaman: Küresel Kumarhane
580 Esnek Zaman ve Ağ Müessesesi
581 Çalışma Süresinde Değişim
589 Hayat Döngüsünün Bulanıklaşması: Toplumsal Ritm Bozukluğuna Doğru mu Gidiyoruz?
596 Reddedilen Ölüm
600 Anlık Savaşlar
509 Sanal Zaman
612 Zaman, Uzam ve Toplum: Sonsuzluğun Eşiği

621 SONUÇ: Ağ Toplumu

633 Kaynakça
691 Dizin

Şekiller

116 2.1. ABD'de Verimlilik Artışı, 1995-1999
118 2.2. ABD'de Verimliliğin Gereksinimine İlişkin Tahminler, 1972-1999
135 2.3. Ticaret ve Sermaye Akışında Büyüme, 1970-1995
137 2.4. Teknolojik Yoğunluk Düzeyleri Bakımından Uluslararası Ticarette Mallar, 1976/1996
148 2.5. Doğrudan Yabancı Yatırımlar
149 2.6. Sınır Ötesi Birleşmeler ve Alımlar, 1992-1997
167 2.7. İhracat Payları
188 2.8. ABD'de, Yüksek Teknoloji Sektörünün Büyümedeki Payı, 1986-1998
198 2.9. Temettü Ödemelerindeki Düşüş
317 4.1. ABD'de Yurtdışı Doğumlu Olanların Nüfusa Oranı, 1900-1994
318 4.2. Belirtilen OECD (Organization of Economic Cooperation and Development/Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü) Ülkelerinde Vatandaşlarla Yabancı Uyrukluların Doğurganlık Oranları
340 4.3. Bölgelere Göre İstihdamda Büyüme Endeksi, 1973-1999
359 4.4. OECD Ülkelerinde İstihdam Edilen İşgücünde Yarı Zamanlı Çalışanlar, 1983-1998
359 4.5. OECD Ülkelerinde İstihdam Edilen İşgücünde Serbest Çalışanlar, 1983-1993
360 4.6. OECD Ülkelerinde İstihdam Edilen İşgücünde Geçici İşçiler, 1983-1997
360 4.7. OECD Ülkelerinde İstihdam Edilen İşgücünde Standart Dışı İstihdam Biçimleri, 1983-1994
363 4.8. ABD'de Geçici Yardım Sektöründe İstihdam, 1982-1997
364 4.9. "Geleneksel" İşlerde İstihdam Edilen, Çalışma Çağındaki Californialıların Oranı, 1999
364 4.10. Çalışma Çağındaki Californialıların "Geleneksel" İş Statüsü ve Görev Sürelerine Göre Dağılımı, 1999
372 4.11. Savaş Sonrası Dönemde Japon İşgücü Piyasası

381 4.12. OECD Ülkelerinde Verimlilik, İstihdam ve Gelirlerde Yıllık Büyüme, 1984-1998
457 5.1. 1998'de Büyük Medya Gruplarının Medya Satışları
458 5.2. Avrupa'da Medya Grupları Arasında Stratejik İttifaklar, 1999
464 5.3. İnternet Host Şirketleri, 1989-2006
467 5.4. İnternet CONE'u ve Ülke Kodu Domain Adlarının Dünya Çapında Kentlere Göre Dağılımı, Temmuz 1999
468 5.5. İnternet CONE'u ve Ülke Kodu Domain Adlarının Kuzey Amerika'da Kentlere Göre Dağılımı, Temmuz 1999
469 5.6. İnternet CONE'u ve Ülke Kodu Domain Adlarının Avrupa'da Kentlere Göre Dağılımı, Temmuz 1999
470 5.7. İnternet CONE'u ve Ülke Kodu Domain Adlarının Asya'da Kentlere Göre Dağılımı, Temmuz 1999
512 6.1. Enformasyon Akışlarındaki En Büyük Mutlak Büyüme, 1982 ve 1990
513 6.2. ABD'den Dünyanın Çeşitli Bölgelerine ve Merkezlerine Bilgi Akışı
521 6.3. Enformasyon Teknolojisi İmalatının Nitelikleri ile Endüstrinin Uzamsal Şablonu Arasındaki İlişkiler
539 6.4. Dünyanın En Kalabalık Kentleri
542 6.5. Pearl Nehri Deltası'ndaki Kentleşmiş Bölgelerde Başlıca Düğüm Noktalarının ve Bağlantıların Grafik Temsili
557 6.6. Kaoshiung Kent Merkezi
558 6.7. Barcelona Havaalanının Giriş Salonu
561 6.8. D.E Shaw ve Şirketi'nde Bekleme Odası
563 6.9. Belleville, 1999: Çokkültürlü, Kentleşmiş Bir Yer
564 6.10. Las Ramblas, Barcelona, 1999: Yaşanabilir Bir Yerde Kent Hayatı
565 6.11. Barcelona: Paseo de Gracia
566 6.12. Irvine, California: İşletme Kompleksi
588 7.1. Sekiz Ülkede 55-64 Yaşındaki Erkeklerin İşgücüne Katılım Oranı, 1970-1998
599 7.2. Japonya'da Hastanede Gerçekleşen Ölümlerin Toplam Ölümlere Oranı, Yıllara Göre, 1947-1987
605 7.3. Savaşlarda Meydana Gelen Ölümlerin Dünya Nüfusuna Oranı, On Yıl Bazında, 1720-2000

Tablolar

105 2.1. Verimlilik Oranı: Üretimde Çalışan Başına Büyüme Oranı
106 2.2. İşletme Sektöründe Verimlilik
110 2.3. İşletme Sektörlerinde Verimliliğin Gelişimi
111 2.4. Serbest Ticarete Açık Olmayan Sektörlerde Verimliliğin Gelişimi
118 2.5. ABD'de, Endüstriyel Sektörler ve Dönemlere Göre Verimliliğin Gelişimi
129 2.6. Sınırötesi Bono ve Menkul Kıymetler İşlemleri, 1970-1996
130 2.7. Belirtilen Ülkelerdeki Ticari Bankaların Dış Varlıkları ve Borçlarının, Toplam Varlıkları ve Borçlarına Oranı (%), 1960-1997
138 2.8. Dünyada İhracatın İzlediği Yön, 1965-1995
151 2.9. Bölgeye ve Ülkeye Göre Ana Şirketler ve Yabancı Kolları (Sayı Olarak); Eldeki En Geç Tarih
199 2.10. Hisse Senetlerinin Değeri, 1995-99
384 4.1. ABD: İstihdamın Sanayi Sektörlerine ve Aracı Sanayi Gruplarına Göre Dağılımı, 1920-91
386 4.2. Japonya: İstihdamın Sektörlere ve Aracı Sanayi Gruplarına Göre Dağılımı, 1920-1990
388 4.3. Almanya: İstihdamın Sanayi Sektörlerine ve Aracı Sanayi Gruplarına Göre Dağılımı, 1925-1987
390 4.4. Fransa: İstihdamın Sanayi Sektörlerine ve Aracı Sanayi Gruplarına Göre Dağılımı, 1921-1989
392 4.5. İtalya: İstihdamın Sanayi Sektörlerine ve Aracı Sanayi Gruplarına Göre Dağılımı, 1921-1990
394 4.6. Britanya: İstihdamın Sanayi Sektörlerine ve Aracı Sanayi Gruplarına Göre Dağılımı, 1921-1989
396 4.7. Kanada: İstihdamın Sanayi Sektörlerine ve Aracı Sanayi Gruplarına Göre Dağılımı, 1921-1992
398 4.8. ABD: Sektörlere Göre İstihdam İstatistikleri, 1920-1991
399 4.9. Japonya: Sektörlere Göre İstihdam İstatistikleri, 1920-1990
400 4.10. Almanya: Sektörlere Göre İstihdam İstatistikleri, 1925-1987

401 4.11. Fransa: Sektörlere Göre İstihdam İstatistikleri, 1921-1989
402 4.12. İtalya: Sektörlere Göre İstihdam İstatistikleri, 1921-1990
403 4.13. Britanya: Sektörlere Göre İstihdam İstatistikleri, 1921-1990
404 4.14. Kanada: Sektörlere Göre İstihdam İstatistikleri, 1921-1992
405 4.15. Seçilmiş Ülkelerde Mesleki Yapı
406 4.16. ABD: Mesleklere Göre İstihdamın Dağılımı, 1960-1991
407 4.17. Japonya: Mesleklere Göre İstihdamın Dağılımı, 1955-1990
408 4.18. Almanya: Mesleklere Göre İstihdamın Dağılımı, 1976-1989
408 4.19. Fransa: Mesleklere Göre İstihdamın Dağılımı, 1982-1989
409 4.20. Büyük Britanya: Mesleklere Göre İstihdamın Dağılımı, 1961-1990
409 4.21. Kanada: Mesleklere Göre İstihdamın Dağılımı, 1950-1992
410 4.22. Batı Avrupa'da Oturma İznine Sahip Yabancı Nüfus, 1950-1990
411 4.23. Başlıca Ülkeler ve Bölgelerde İmalat Sektöründe İstihdam, 1970-1997
412 4.24. ABD'de Bütün Çalışanların Sanayi/Meslek ve Etnik/Cinsiyet Gruplarına Göre İstihdam Payı, 1960-1998
413 4.25. Seçilen Ülkelerde Çalışan Başına Enformasyon Teknolojisi Harcaması (1987-1994), İstihdamda Artış (1987-1994) ve İşsizlik Oranı (1995)
414 4.26. Seçilen Ülkelerde Çalışan Başına Düşen Ana Telefon Hattı ve Her 1000 Kişiye Düşen İnternet 'Host'u Sayısı
415 4.27. 15-64 Yaş Aralığında İstihdam Edilen Kadınlar ve Erkeklerin Nüfusa Oranı
416 4.28. Japon Şirketlerin Chuki Koyo Sistemindeki Standart Çalışanların Oranı
417 4.29. ABD'de Hisse Senedi Sahipliğinin Gelir Düzeyine Oranı, 1995
419 A4.1. Sanayi Sektörlerinin ve Aracı Sanayi Gruplarının Sınıflandırılması
420 A4.2. Sektörlerin Ülkelere Göre Sınıflandırılması
583 7.1. Kişi Başına, Yıllık Toplam Çalışma Süresi, 1870-1979
583 7.2. Hayat Boyu Çalışılan Saatler Toplamı, 1950-1985
585 7.3. Çalışma Süresinin Uzunluğu ve Bu Sürenin Gerilemesi, 1970-1987

592 7.4. Dünyanın Başlıca Bölgelerinde Başlıca Demografik Özellikler, 1970-1995
593 7.5. Bazı Sanayileşmiş Ülkelerde Toplam Doğurganlık Oranları, 1901-1985
594 7.6. Annenin Yaşına (30-49) ve Irkına Göre Her 1000 Kadında İlk Sağlıklı Doğum, 1960-1990
614 7.7. Bebek Ölüm Oranlarının Karşılaştırması, Seçilmiş Ülkeler, 1990-1995

2000 Baskısı İçin Teşekkür

Elinizdeki cilt, ilk kez Kasım 1996'da basılan bu kitabın kapsamlı bir biçimde genişletilmiş bir baskısıdır. Bu versiyon, 1999'un ikinci yarısında genişletilip kaleme alındı. İlk baskıda ortaya konan teşhis ve kıyaslamaları genelde doğrulayarak, 1990'ların sonunda vücut bulan önemli teknolojik, ekonomik ve toplumsal gelişmeleri bu teşhis ve kıyaslamalarla bütünleştirmeyi amaçlıyor. Bir bütün olarak analizimin kilit unsurlarını değiştirmedim; çünkü temel argümanımın hâlâ sunulduğu haliyle geçerliliğini koruduğuna inanıyorum. Ama aynı zamanda bütün kitaplar kendi zamanlarının ürünü olduğu; toplumsal deneyim ve araştırmalar yeni bilgiler, yeni veriler kazandırdıkça, kitapların da içerdikleri düşüncelerin gelişmesi ve düzeltilmesiyle aşılması kaçınılmaz olduğu için böyle bir işe girişmedim. Bazı bilgileri güncelleştirmenin yanı sıra, birkaç hatayı düzeltip mümkün olduğu yerlerde argümanımı berraklaştırmaya, güçlendirmeye çalıştım.

Bunu yaparken de, dünyanın dört bir köşesinden gelen, çoğunlukla yapıcı, işbirliğini öne çıkaran bir tutumla dile getirilen yorumlar, eleştiriler ve katkılardan yararlandım. Bu kitabın başlattığı, benim için bir sürpriz olan zengin tartışmanın hakkını ödeyemem. Ancak, bu say-

falarda tahlil edilen meseleler üzerine düşünmek için zaman ayırıp çaba harcayan okuyuculara, eleştirmenlere, değerlendirme makaleleri kaleme alanlara gönülden şükran duyduğumu ifade etmek istiyorum. Birçok ülkede, anlamadığım dillerde yapılmış yorumların, tartışmaların hepsini bildiğimi iddia edemem. Ama yorumları ve düzenledikleri tartışmalarla bu kitapta ele aldığım sorunu daha iyi anlamama yardımcı olan kurumlar ve bireylere teşekkür etmekle, nerede olurlarsa olsunlar, kim olurlarsa olsunlar bütün okuyuculara, bu kitabı değerlendiren herkese teşekkür etmek istiyorum.

Öncelikle, düşünceleriyle, araştırmamın bazı unsurlarını daha iyi anlamama, düzeltmeme katkıda bulunmuş olan birkaç kişiye teşekkür etmek isterim. Değerlendirmeleriyle yardımcı olanlar arasında Anthony Giddens, Alain Touraine, Anthony Smith, Peter Hall, Benjamin Barber, Roger-Pol Droit, Chris Freeman, Krishan Kumar, Stephen Jones, Frank Webster, Sophie Watson, Stephen Cisler, Felix Stalder, David Lyon, Craig Calhoun, Jeffrey Handerson, Zygmunt Bauman, Jay Ogilvy, Cliff Barney, Mark Williams, Alberto Melucci, Anthony Orum, Tim Jordan, Rowan Ireland, Janet Abu-Lughod, Charles Tilly, Mary Kaldor, Anne Marie Guillemard, Bernard Benhamou, Jose E. Rodriguez Ibanez, Ramon Ramos, Jose Felix Tezanos, Sven-Eric Liedman, Markku Willennius, Andres Ortega, Alberto Catena ve Emilio de Ipola yer alıyor. Kitabın tanıtımına ve sunumuna yönelik ilk toplantıları organize ederek tartışmayı başlatan üç meslektaşıma özellikle teşekkür etmek istiyorum: Berkeley'den Michael Burawoy'a, Oxford'dan Bob Catterall'a ve New York'tan Ida Susser'a.

1996-2000 döneminde, beni bu kitapta sunduğum araştırmayı akademik eleştiriye açmaya davet eden pek çok akademik kuruma, özellikle de derslerime ve seminerlerime gelerek entelektüel katkıda bulunan herkese borçluyum. Kronolojik sıralamayla şu akademik kurumlarda kitap hakkında sunuş toplantıları ve tartışmalar düzenlendi: California Üniversitesi, Berkeley; Oxford Üniversitesi; New York, City University, Lisansüstü Merkezi; Bilimsel araştırmalar Yüksek kurulu, Barselona; Sevilla Üniversitesi; Oviedo Üniversitesi; Barselona Oto-

nom Üniversitesi; Rusya Bilimler Akademisi, Ekonomi Enstitüsü, Novosibirsk; Hollanda Tasarım Enstitüsü, Amsterdam; Cambridge Üniversitesi; Londra, University College; SITRA-Helsinki; Stanford Üniversitesi; Harvard Üniversitesi; Bilim ve Sanayi Merkezi, Paris; Londra, Tate Gallery; Buenos Aires Üniversitesi; Cochabamba, San Simon Üniversitesi; San Andres Üniversitesi, La Paz; Avrupa Dönüşüm ve Mutasyon Merkezi, Lüksemburg; California Üniversitesi, Davis; Rio de Janeiro Federal Üniversitesi; Sao Paolo Üniversitesi; Birleşmiş Milletler Desarrallo Programı, Santiago, Şili; California Üniversitesi, San Diego; Ekonomi Yüksek Okulu, Moskova; Duke Üniversitesi. Nazik ilgilerine yanıt verememiş olsam da, 1996-2000 döneminde beni, çalışmamı kendileriyle paylaşmaya davet eden birçok başka kurum ve örgüte de teşekkür ederim.

Stanford Üniversitesi'nden, dostum ve meslektaşım Martin Carnoy'un adını özellikle anıyorum; süregelen entelektüel etkileşimimiz, düşüncemin gelişiminde, kusurlarının giderilmesinde en büyük paya sahiptir. Birinci cildin dördüncü bölümünün (emek ve istihdamla ilgilidir) yenilenmesinde büyük katkısı oldu. Barselona'daki dostlarım ve meslektaşlarım Marina Subirats ile Jordi Borja da, hayatımın büyük bölümünde olduğu gibi, ilham kaynağım oldular, sağlıklı eleştiriler getirdiler.

Gücümün başlıca dayanağı olan aileme de teşekkür etmek istiyorum. Öncelikle eşime, Emma Kiselyova'ya her ikimiz için de çok ağır olan bir dönemde, desteği, sevgisi, zekası ve sabrı için, hayal kurmak yerine gerçeklere odaklanmamı sağlamaktaki kararlılığı için teşekkür ederim. Bu yıllarda doktora tezini hazırlar, ikinci bir çocuk sahibi olurken bir yandan da uzaktan babasını destekleyen kızım Nuria'ya; eleştirel vicdanım olmaktan asla vazgeçmeyen kızkardeşim Irene'e; sıcaklığı ve duyarlılığıyla hayatımı zenginleştiren üvey kızım Lena'ya; çalışmalarımızı ve hayatlarımızı tartışarak saatler geçirdiğimiz damadım Jose del Rocio Millan ile eniştem Jose Bailo'ya; son olarak ama aynı ölçüde önemli, hayatımın neşe kaynakları torunlarım Clara, Gabriel ve Saşa'ya teşekkür ederim.

Hem ilk hem de ikinci baskılarda, kitabın düzene kavuşturulmasında ve sarihleştirilmesine büyük emeği geçen editörüm Sue Ashton'a da teşekkür etmek istiyorum. Yayıncım Blackwell'ın editoryal ekibine, yayına hazırlama ve tanıtımdan sorumlu personeline, özellikle de Louise Spencely, Lorna Berrett, Sarah Falkus, Jill Landeryou, Karen Gibson, Nicola Boulton, Joanna Pyke ve iş arkadaşlarına teşekkür ederim. Bu kitap için harcadıkları kişisel emek, yayın dünyasında profesyonelliğin olağan standartlarını aşmıştır.

Üçlememin teşekkür bölümünün geleneksel karakterleri olan doktorlarıma gelince, takdire şayan bir iş çıkarmayı sürdürerek, bu önemli yıllar boyunca benim ayakta kalabilmemi sağladılar. Dr Peter Carroll ile Dr James Davis'in yanı sıra San Francisco, California Üniversitesi'nin Tıp Merkezi'ne de tekrar teşekkür ederim.

Son olarak bu oldukça akademik kitabın dünya genelinde, yalnızca üniversite çevrelerinde değil medyada, insanlarda uyandırdığı ilgi karşısında duyduğum derin, samimi hayreti ifade etmek isterim. Bunun çok da kitabın kalitesiyle ilgili olmadığını, tahlil etmeye çalıştığım meselelerin kritik önemde olmasından kaynaklandığını biliyorum; yeni bir dünyadayız, yeni bir kavrayışa gereksinimimiz var. Tek arzum, böyle bir kavrayışın inşası sürecine tevazuyla katkıda bulunabilmektir; beni harekete geçiren tek gerçek saik, üstlendiğim çalışmayı gücüm elverdiğince sürdürebilmektir.

Berkeley, California
Ocak 2000

1996 Baskısı İçin Teşekkür

Bu kitabın ortaya çıkması 12 yılı buldu; araştırma ve yazım odaklı çalışmalarım, benim çalışma kapasitemden çok daha hızla gelişen, büyüyen inceleme konuma ayak uydurmaya çalıştı bu yıllar boyunca. Çalışmamı, tecrübe kabilinden de olsa, tamamlanmış bir biçime ulaştırabildiysem eğer, bunu birkaç kurumun işbirliğine, yardımına ve desteğine borçluyum.

Öncelikle ve en derinden Emma Kiselyova'ya teşekkür ediyorum; birkaç bölümün ortaya çıkması için bilgilerin toplanması, bu bilgilerin ince ince işlenmesi, bilmediğim dillere ulaşabilmem konusunda gösterdiği işbirliği, müsveddenin tamamına ilişkin yorumları, değerlendirmeleri ve tavsiyeleri gerçekten de temel önemdeydi.

1994-95 döneminde, yazımın son aşamasında kitabın ana fikirlerinin derinlemesine tartışılmasına ve gereği gibi düzeltilmesine vesile olan istisnai önemde dört ayrı forumu düzenleyenlere de teşekkür etmek isterim: Amerikan Antropoloji Derneği'nin 1994 toplantısında özel bir oturum düzenleyen Ida Susser'a; Berkeley'de, Sosyoloji Bölümü konferanslar dizisini düzenleyen Loic Wacquant'a; Brezilya Devlet Başkanlığı'nı üstlenmeye hazırlandığı dönemde Fernando Henrique

Cardoso'nun çevresinde, dünyadaki yeni eğilimler üzerine uluslararası semineri düzenleyenlere; Tokyo'nun Hitotsubashi Üniversitesi'nde kitapla ilgili bir dizi seminer düzenleyen Shujiro Yazawa'ya teşekkür ederim.

Birkaç ülkede birkaç meslektaşım, kitabın taslağının tamamını ya da belli bazı bölümleri titizlikle okuyup yorumda bulunmaya hatırı sayılır ölçüde zaman ayırdılar; metinde önemli ve kapsamlı değişiklikler yapılmasını sağladılar. Kitapta baki kalmış hataların tamamı benimdir; olumlu katkıların çoğu onlarındır. Stephen S. Cohen, Martin Carnoy, Alain Touraine, Anthony Giddens, Daniel Bell, Jesus Leal, Shujiro Yazawa, Peter Hall, Chu-joe Hsia, You-tien Hsing, François Bar, Michael Borrus, Harley Shaiken, Claude Fischer, Nicole Woolsey-Biggart, Bennett Harrison, Anne Marie Guillemard, Richard Nelson, Loic Wacquant, Ida Susser, Fernando Calderon, Roberto Laserna, Alejandro Foxley, John Urry, Guy Benveniste, Katherine Burlen, Vicente Navarro, Dieter Ernst, Padmanabha Gopinath, Franz Lehner, Julia Trilling, Robert Benson, David Lyon ve Melvin Kranzberg'e akademik çabalarından ötürü müteşekkirim.

Geride kalan 12 yıl içinde birkaç kurum bu çalışmanın ana üssü oldu. İlki, entelektüel evim olarak gördüğüm Berkeley, California Üniversitesi, özellikle de bu üniversitenin benim çalıştığım akademik bölümlerinden söz ediyorum: Şehir ve Bölge Planlaması Bölümü, Sosyoloji Bölümü, Batı Avrupa Araştırmaları Merkezi, Kentsel ve Bölgesel Kalkınma Merkezi ve Berkeley Uluslararası Ekonomi Yuvarlak Masa Toplantıları. Hepsi de sağladıkları malzemeler, sundukları kurumsal destekle; düşünmek, tahayyül etmek, araştırmak, tartışmak ve yazmak için uygun ortamı hazırlayarak bana, araştırmama yardımcı oldular. Bu ortamın, dolayısıyla benim dünyayı kavrayışımın kilit unsurlarından biri de kendileriyle haşır neşir olma talihine erdiğim lisans üstü öğrencilerinin zekası ve açıklığıydı. Aralarında bazıları, bu kitaba katkılarını belirtmeden geçemeyeceğim araştırma görevlileriydi: Youtien Hsing, Roberto Laserna, Yuko Aoyama, Chris Benner ve Sandra Moog. Hitotsubashi Üniversitesi'nden Kekuei Hasegawa'ya da araş-

tırmaya yaptığı değerli yardımlardan dolayı teşekkür ederim.

Çeşitli ülkelerde başka kurumlar da, bu kitapta sunulan araştırmanın gerçekleştirilmesine destek oldular. Bu kurumların adlarını anarken, yöneticilerine; bu kurumlarda çalışan, bana bu kitapta ne yazmış olduğumu öğreten birçok meslektaşıma da teşekkür etmek istiyorum: Madrid Otonom Üniversitesi, Yeni Teknolojiler Sosyolojisi Enstitüsü; Uluslararası Çalışma Örgütü, Çalışma Araştırmaları Uluslararası Enstitüsü, Cenevre; Sovyet (daha sonra Rus) Sosyoloji Derneği; SSCB (daha sonra Rus) Bilimler Akademisi Sibirya Kolu, Ekonomi ve Endüstri Mühendisliği Enstitüsü; San Simon Üniversitesi, Cochabamba, Bolivya; Meksika Ulusal Otonom Üniversitesi, Sosyal Araştırmalar Enstitüsü; Hong Kong Üniversitesi, Kent Araştırmaları Merkezi; Singapur Ulusal Üniversitesi, İleri Araştırmalar Merkezi; Pekin, Devlet Konseyi, Teknoloji ve Uluslararası Ekonomi Enstitüsü; Taipei, Ulusal Tayvan Üniversitesi; Seul, Kore Beşeri İskan Araştırma Enstitüsü; Tokyo, Hitotsubashi Üniversitesi Sosyal Araştırmalar Fakültesi.

Entelektüel etkisi ve yararlı eleştirileriyle 20 yılı aşkın bir süredir, yazım tarzımın gelişimine çok değerli katkılarda bulunmuş olan, kitapların sözcükleri matbu hale getirmekle değil, düşünceleri iletmekle ilgili olduğunu daima hatırlatarak beni sık daldığım çıkmazlardan kurtaran, Blackwell'ın editoryal kurulunun başkanı John Davey'ye de teşekkür ediyorum.

Son olarak, ihtimamları ve profesyonellikleriyle bana bu kitabı, hatta belki başkalarını da bitirmemi sağlayacak zamanı ve enerjiyi kazandıran, San Francisco Mount Zion Hastanesi'nde görevli, California Üniversitesi'nden operatörüm Dr. Lawrence Werboff'la, doktorum Dr. James Davis'e teşekkür etmek isterim.

Berkeley, California
Mart 1996

Teşekkür

Yazar ve yayıncılar, telif hakkı mahfuz olan malzemelerin kullanımına izin verdikleri için, aşağıda adı geçen yayın ve kurumlara teşekkür eder:

Amerika Coğrafyacılar Derneği (The Association of American Geographers): Şekil 6.1 "Enformasyon akışında en büyük artış, 1982 ve 1990," R. L. Michelson ile J.O. Wheeler tarafından işlenmiş Federal Express verileri "The flow of information in a global economy: the role of American urban system in 1990," *Annals of the Association of American Geographers,* 84: 1. Copyright 1994 The Association of American Geographers, Washington D.C.

The Association of American Geographers (Amerika Coğrafyacılar Derneği): Şekil 6.2 *"ABD'den dünyanın başlıca bölgelerine ve merkezlerine enformasyon ihracatı"*, R. L. Michelson ile J.O. Wheeler tarafından işlenmiş Federal Express verileri, 1990, "The flow of information in a global economy: the role of American urban system in 1990," *Annals of the Association of American Geographers,* 84: 1. Copyright 1994 The Association of American Geographers, Washington D.C.

Business Week: Tablo 2.10 "Hisse senetlerinin değerlenmesi, 1995-1999: Standard & Poor'un değerlendirmesine göre en fazla artan 500 hisse senedi" Bloomberg Finans Piyasaları, ***Business Week*** derlemesi. Copyright 1999 McGraw Hill, New York.

California Üniversitesi: Şekil 4.9 "*Geleneksel işlerde çalışan Californialıların çalışma yaşı yüzdesi, 1999*". Copyright 1999 California Üniversitesi ve Field Enstitüsü, San Francisco.

California Üniversitesi: Şekil 4.10 "*Çalışma yaşındaki Californialıların 'geleneksel iş' statülerine ve bu işlerde çalıştıkları süreye göre dağılımı, 1999*" Copyright 1999 California Üniversitesi ve Field Enstitüsü, San Francisco.

California Üniversitesi Kütüphanesi: Şekil 4.11 "*Savaş sonrası dönemde Japonya'da işgücü piyasası,*" Yuko Aoyama, "Locational strategies of Japanese multinational corporations in electronics", California Üniversitesi doktora tezi, Japonya Ekonomik Planlama Kurumu'nun bilgilerinden hazırlanmış, *Gaikokujin rodosha to shakai no shinro*, 1989, s.99, şekil 4.1.

CEPII-OFCE: Tablo 2.3 "*İşletme sektörlerinde verimliliğin gelişimi, (% ortalama yıllık büyüme oranı),*" MIMOSA modelinin veritabanı. Copyright CEPII-OFCE.

CEPII-OFCE: Tablo 2.4 "*Serbest ticarete açık olmayan sektörlerde verimliliğin gelişimi (% ortalama yıllık büyüme oranı),*" MIMOSA modelinin veritabanı. Copyright CEPII-OFCE.

Çin Üniversitesi Yayınevi: Şekil 6.5 "*Pearl Nehri Deltası'ndaki kentleşmiş bölgedeki ana düğüm noktaları ve bağlantıların grafik temsili,*" E. Woo'nun derlemesi, "Kentleşme", Y. M. Yeung ile D. K.Y. Chu'nun *Guandong: Survey of a Province Undergoing Rapid Change* başlıklı eserinde. Copyright 1994 Çin Üniversitesi Yayınevi, Hong Kong.

Tablo 4.29 Lawrence Mishel, Jared Bernstein, John Schmitt ve Economic Policy Institute'un *The State of Working America 1998-1999* başlıklı çalışmasından alınmıştır. Copyright 1999. Cornell Üniversitesi. Yayıncının, Cornell Üniversitesi Yayınları'nın izniyle kullanılmıştır.

Defence Research Establishment Ottawa: Şekil 7.3 "*Savaşlarda meydana gelen ölümlerin, dünya nüfusuna oranı, on yıl bazında, 1720-2000,*" G. D. Kaye, D. A. Grant ve E. J. Emond, *Major Armed Conflicts: a Compendium of Interstate and Interstate Conflict, 1720 to 1885*, Report to National Defense, Canada. Copyright 1985 Operational Research and Analysis Establishment, Ottawa.

Economic Policy Institute: Şekil 4.8 "*ABD'de geçici yardım faaliyetleri sektöründe istihdam, 1982-1997,*" Bureau of Labor Statistics verilerinin Lawrence Mishel, Jared Bernstein ve John Schmitt tarafından analizi, *The State of Working America 1998-99*. Copyright Cornell University Press/Economic Policy Institute, Ithaca ve Londra.

The Economist: Şekil 2.2 *"ABD'de verimliliğin gelişimine ilişkin tahminler, 1972-1999 (saat başına üretim),"* Bureau of Labor Statistics, Robert Gordon'un değerlendirmesi, "The new economy: work in progress", *The Economist*'te, s. 21-4. Copyright 1999 The Economist, Londra (24 Temmuz). Yayıncının izniyle yeniden basım.

The Economist: Şekil 2.9 *"Temettü ödemelerindeki düşüş,"* "Shares without the other bit," *The Economist*, s. 135. Copyright The Economist, Londra (20 Kasım). Yayıncının izniyle yeniden basım.

The Economist Şekil 5.1 "1998'de önde gelen medya gruplarının medya satışları," şirket raporları; Veronis, Suhler and Associates; Zenith Media; Warburg Dillon Read; *The Economist* tarafından hazırlanmıştır, 1, s.62. Copyright 1999, The Economist, Londra (11 Aralık). Yayıncının izniyle yeniden basım.

The Economist: Şekil 5.2 *"Avrupa'da medya grupları arasında stratejik ittifaklar, 1999,"* Warburg Dillon Read, *The Economist* tarafından hazırlanmıştır, 1, s. 62, Copyright 1999, The Economist, Londra (11 Aralık). Yayıncının izniyle yeniden basım.

Harvard University Press: Şekil 4.3 *"Bölgelere göre, istihdamda büyüme endeksi, 1973-1999"*; bu şeklin daha önceki bir versiyonu *Sustainable Flexibility*'de çıkmıştır, OCDE/GD (97)48; Martin Carnoy tarafından yakında çıkacak olan *Sustaining the New Economy: Work, Family and Community in the Information Age* için hazırlanmıştır, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, Copyright 2000, Russell Sage Foundation.

Harvard University Press: Şekil 4.4 *"OECD ülkelerinde istihdam edilen iş gücü dahilinde yarı zamanlı çalışanların oranı, 1983-1998"*; bu şeklin daha önceki bir versiyonu *Sustainable Flexibility*'de çıkmıştır, OCDE/GD (97)48; Martin Carnoy tarafından yakında çıkacak olan *Sustaining the New Economy: Work, Family and Community in the Information Age* için hazırlanmıştır, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, Copyright 2000, Russell Sage Foundation.

Harvard University Press: Şekil 4.5 *"OECD ülkelerinde istihdam edilen iş gücü dahilinde serbest çalışan işçilerin oranı, 1983-1993"*; bu şeklin daha önceki bir versiyonu *Sustainable Flexibility*'de çıkmıştır, OCDE/GD (97)48; Martin Carnoy tarafından yakında çıkacak olan *Sustaining the New Economy: Work, Family and Community in the Information Age* için hazırlanmıştır, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, Copyright 2000, Russell Sage Foundation.

Harvard University Press: Şekil 4.6 *"OECD ülkelerinde istihdam edilen iş gücü dahilinde geçici işçilerin oranı, 1983-1997"*; bu şeklin daha önceki bir versiyonu

Sustainable Flexibility'de çıkmıştır, OCDE/GD (97)48; Martin Carnoy tarafından yakında çıkacak olan *Sustaining the New Economy: Work, Family and Community in the Information Age* için hazırlanmıştır, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, Copyright 2000, Russell Sage Foundation.

Harvard University Press: Şekil 4.7 *"OECD ülkelerinde istihdam edilen iş gücü dahilinde standart olmayan istihdam biçimleri, 1982-1997"*; bu şeklin daha önceki bir versiyonu *Sustainable Flexibility*'de çıkmıştır, OCDE/GD (97)48; Martin Carnoy tarafından yakında çıkacak olan *Sustaining the New Economy: Work, Family and Community in the Information Age* için hazırlanmıştır, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, Copyright 2000, Russell Sage Foundation.

Harvard University Press: Şekil 4.12 *"OECD ülkelerinde verimlilik, istihdam ve gelirlerde yıllık büyüme, 1984-1998"*; bu şeklin daha önceki bir versiyonu *Sustainable Flexibility*'de çıkmıştır, OCDE/GD (97)48; Martin Carnoy tarafından yakında çıkacak olan *Sustaining the New Economy: Work, Family and Community in the Information Age* için hazırlanmıştır, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, Copyright 2000, Russell Sage Foundation.

Harvard University Press: Şekil 7.1 *"Sekiz ülkede 55-64 yaşındaki erkeklerin işgücüne katılım oranı, 1970-1998,"* A. M. Guillemard, "Travailleurs viellissants et marché du travail en Europe," Travail et emploi, Eylül 1993 ve Martin Carnoy, yakında çıkacak olan *Sustaining the New Economy: Work, Family and Community in the Information Age*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, Copyright 2000, Russell Sage Foundation.

Harvard University Press: Şekil 4.23 *"Başlıca ülkeler ve bölgelerde imalat sektöründe istihdam, 1970-1997,"* International Labor Office, *Statistical Yearbook, 1986, 1988, 1994, 1995, 1996, 1997; OECD Labor Force Statistics, 1977-1997* (Paris: OECD: 1998); *OECD, Main Economic Indicators: Historical Statistics, 1962-91* (Paris: OECD, 1993) Martin Carnoy tarafından yakında çıkacak olan *Sustaining the New Economy: Work, Family and Community in the Information Age* için derlenip hazırlanmıştır, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, Copyright 2000, Russell Sage Foundation.

Harvard University Press: Şekil 4.24 *"ABD'de bütün çalışanların sanayi/meslek ve etnik/cinsiyet gruplamalarına göre istihdam payı, 1960-1998"*; US Department of Commerce, Bureau of the Census, *1 percent sample, US Population Census, 1960, 1970,* Martin Carnoy tarafından yakında çıkacak olan *Sustaining the New Economy: Work, Family and Community in the Information Age* için derlenip hazırlanmıştır, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, Copyright 2000, Russell Sage Foundation.

Harvard University Press: Şekil 4.25 *"Ülkelere göre, işçi başına enformasyon teknolojisi harcaması (1987-1994), istihdamda büyüme (1987-1994) ve işsizlik oranı (1995)"*, *OECD Information Technology Outlook*'tan alınmıştır, 1995 (Paris: OECD, 1996, şekil 2.1); istihdamda büyüme *OECD, Labor Force Statistics, 1974-94*'ten alınmıştır; işsizlik oranları *OECD, Employment Outlook'tan (Haziran 1996)* alınmıştır, Martin Carnoy tarafından yakında çıkacak olan *Sustaining the New Economy: Work, Family and Community in the Information Age* için derlenip hazırlanmıştır, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, Copyright 2000, Russell Sage Foundation.

Harvard University Press: Şekil 4.26 *"Ülkelere göre, çalışan başına düşen ana telefon hattı (1986 ve 1993) ve 1000 kişiye düşen internet 'host'u sayısı (Ocak 1996)"*, *ITU Statistical Yearbook*, 1995, s. 270-5; Sam Paltridge, "How competition helps internet," *OECD Observer*, no. 201 (Ağustos-Eylül) 1996, s. 201; *OECD Information Technology Outlook*, 1995, şekil 3.5, Martin Carnoy tarafından yakında çıkacak olan *Sustaining the New Economy: Work, Family and Community in the Information Age* için derlenip hazırlanmıştır, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, Copyright 2000, Russell Sage Foundation.

Harvard University Press: Şekil 4.27 *"15-64 yaş grubundaki erkekler ve kadınların istihdam oranları (%), 1973-1998"*; OECD, *Employment Outlook* (Haziran 1996, tablo A); OECD, Employment Outlook (Haziran 1999, tablo B), Martin Carnoy tarafından yakında çıkacak olan *Sustaining the New Economy: Work, Family and Community in the Information Age* için derlenip hazırlanmıştır, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, Copyright 2000, Russell Sage Foundation.

Humboldt-Universitat zu Berlin: Tablo 7.2 *"Hayat boyu çalışılan saatler toplamı, 1950-1985"*; K. Schuldt, "Sociale und ökonomische Gestaltung der Elemente der Lebensarbeitzeit der Werktatigen," yayımlanmamış doktora tezi, s.43. Copyright 1990 Humboldt-Universitat zu Berlin, Berlin.

Iwanami Shoten Publishers: Tablo 4.28 *"Japon şirketlerin chuki koyo sistemi içinde standart çalışanların oranı"*; Masami Nomura, *Syushin Koyo*. Copyright 1994 Iwanami Shoten, Tokyo.

International Labour Organization (Uluslararası Çalışma Örgütü): Şekil 4.2 *"Seçilmiş OECD (Organization of Economic Cooperation and Development/Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü) ülkelerinde uyrukların ve yabancıların toplam doğurganlık oranları,"*; SOPEMI/OECD, P. Stalker tarafından hazırlanmıştır, *The Work of Strangers: A Survey of International Labour Migration*. Copyright 1994 International Labour Organization, Cenevre.

Kobe College: Şekil 7.2 "*Japonya'da hastanede gerçekleşen ölümlerin, toplam ölümlere oranı (%), yıl bazında, 1947-87*"; Koichiri Kuroda, "Medicalization of death: changes in site of death in Japan after World War Two" (Ölümün tıbbileştirilmesi: Japonya'da İkinci Dünya Savaşı sonrası ölüm mekânlarında gözlenen değişiklik), yayımlanmamış araştırma, Department of Inter-cultural Studies, Kobe College, Hyogo.

MIT Press: Şekil 6.11 "*Barcelona: Paseo de Gracia*", Allan Jacobs, *Great Streets.* Copyright 1993 MIT Press, Cambridge, MA.

MIT Press: Şekil 6.12 "*Irvine, California: İşletme kompleksi*", Allan Jacobs, *Great Streets.* Copyright 1993 MIT Press, Cambridge, MA.

Notisum AB: Tablo 7.3 "*Çalışma süresinin uzunluğu ve bu sürenin gerilemesi, 1970-1987*", L. O. Petersson, "Arbetstider i tolv Lander," *Statens offentliga utrednigar,* 53. Copyright 1989 Notisum AB, Frölunda.

OECD. Tablo 2.2 "*İşletme sektöründe verimlilik, yıllık oranlardaki değişimler (%)*", *Economic Outlook*'ta, Haziran. Copyright 1995 OECD, Paris.

Polity Press: Tablo 2.6 "*Sınır ötesi bono ve menkul kıymetler işlemleri, 1970-1996*", IMF 1997, *World Economic Outlook. Globalization: Challenges and Opportunities,* Washington, DC., s. 60, David Held, Anthony McGrew, David Goldblatt ve Jonathan Perraton tarafından derlenmiştir, *Global Transformations,* s.224. Copyright 1999 Polity/Stanford University Press, Cambridge. Yayıncının izniyle yeniden basılmıştır.

Polity Press: Tablo 2.7 "*Belirtilen ülkelerdeki ticari bankaların dış varlıkları ve borçlarının, toplam varlıkları ve borçlarına oranı (%), 1960-1997*", IMF 1997, *International Statistics Yearbook*'tan (çeşitli yıllar) hesaplanmıştır. David Held, Anthony McGrew, David Goldblatt ve Jonathan Perraton tarafından derlenmiştir, *Global Transformations,* s.227. Copyright 1999 Polity/Stanford University Press, Cambridge. Yayıncının izniyle yeniden basılmıştır.

Polity Press: Tablo 2.8 "*Dünyada ihracatın izlediği yön, 1965-95*", IMF, *Direction of Trade Statistics Yearbook*'tan (çeşitli yıllar) hesaplanmıştır. David Held, Anthony McGrew, David Goldblatt ve Jonathan Perraton tarafından derlenmiştir, *Global Transformations*, s.172. Copyright 1999 Polity/Stanford University Press, Cambridge. Yayıncının izniyle yeniden basılmıştır.

Polity Press: Tablo 2.9 "*Bölgeye ve ülkeye göre ana şirketler ve yabancı kolları (sayı olarak)*", UNCTAD, 1997 *(World Investment Report: Transnational Corporations, Market Structure and Competition Policy),* 1998. David Held, Anthony McGrew, David Goldblatt ve Jonathan Perraton tarafından derlenmiştir,

Global Transformations, s.245. Copyright 1999 Polity/Stanford University Press, Cambridge. Yayıncının izniyle yeniden basılmıştır.

Population Council: Tablo 4.22 *"Batı Avrupa'da oturan yabancı nüfus, 1950-1990"* H. Fassman ve R. Münz, "Patterns and trends of international migration in Western Europe," *Population and Development Review,* 18:3. Copyright 1992 Population Council, New York.

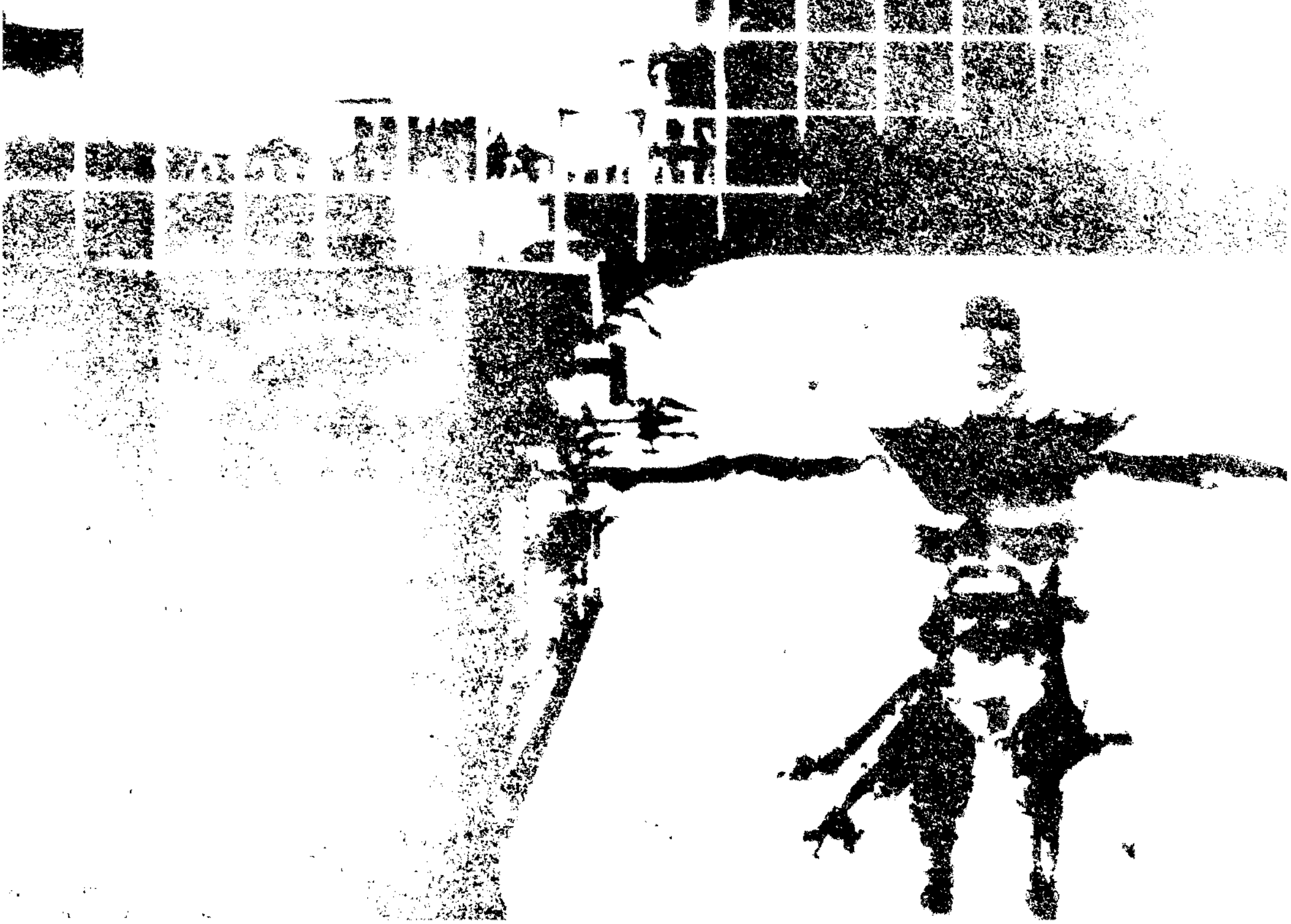
Routledge: Şekil 2.8 *"Dünyada ihracatın izlediği yön, 1965-95"*, US Commerce Department, Michael J. Mandel tarafından "Meeting the challenge of the new economy" başlıklı makalesi için hazırlanmıştır, *Blueprint*, kış, on-line baskı. Copyright 1999 Routledge, Londra.

Statistics Bureau and Statistics Center: Tablo 4.17, *"Japonya: Mesleklere göre istihdamın dağılımı, 1955-1990", Statistical Yearbook of Japan.* Copyright 1991 Statistics Bureau and Statistics Center, Tokyo. Yayıncının izniyle yeniden basılmıştır.

Telif sahiplerine ulaşmak için her çaba gösterilmiştir. Belirtildiği takdirde yayıncılar, yukarıdaki listedeki hataları ya da eksikleri ilk fırsatta düzeltmekten memnuniyet duyacaklardır.

GİRİŞ

Ağ ve Benlik

GİRİŞ

Ağ ve Benlik

"— *Sen beni bilgili, çok okumuş bir adam mı sanıyorsun?*
— *Tabii ki* – dedi Zi-gong – *öyle değil misin?*
— *Pek sayılmaz* – dedi Konfüçyüs –, *ben yalnızca başka her şeyi birbirine bağlayan bir ipi tuttum.*"

Sima Qian, "Confucius"[1]

Hıristiyanlık çağının ikinci bin yılının sonlarına doğru, tarihsel önemde birkaç olay insan hayatının toplumsal görünümünü değiştirdi. Bilgi (enformasyon) teknolojilerini merkez alan teknoloji devrimi, ivme kazanan bir hızla toplumun maddi temelini yeniden şekillendirmeye başladı. Dünyanın dört bir köşesinde ekonomiler, ekonomi, devlet ve toplum arasında değişken bir geometri sisteminin devreye girmesiyle birlikte, küresel olarak birbirlerine bağımlı hale geldi. Sovyet devletçiliğinin çöküşü, peşinden uluslararası komünist hareketin ölümü, o gün için kapitalizme karşı tarihsel bir meydan okumayı baltaladı, siyasal solu Marksizm-Leninizm'in ölümcül cazibesinden kurtardı, Soğuk Savaş'ı nihayete erdirdi, nükleer felaket riskini azalttı ve küresel jeopolitikayı temelden değiştirdi. Kapitalizmin kendisi de, yönetimin daha esnekleşmesi; adem-i merkeziyetçilik, şirketlerin hem kendi içlerinde hem de başka şirketlerle ilişkilerinde ağlar oluşturması; işçi hareketinin nüfuzundaki düşüşle birlikte sermayenin emek karşısında hatırı sayılır ölçüde güçlenmesi; çalışma ilişkilerinin giderek bi-

1 Sima Qian'da alıntı (MÖ 145-89), "Confucius", Hu Shi'de *The Development of Logical Methods in Ancient China* (Şangay: Oriental Book Company, 1922), Qian'da alıntı (1985: 125).

reyselleşmesi ve çeşitlenmesi; kadınların daha fazla, genelde ayrımcı koşullarla ücretli işgücüne dahil edilmesi; devletin, her toplumda siyasi güçlerin ve kurumların doğasına bağlı olarak değişen yoğunlukta ve saiklerle, piyasayı yeniden düzenlemek, refah devletini silmek için seçici bir tavırla müdahalede bulunması; sermaye birikimi ve yönetimi koşullarının giderek coğrafi ve kültürel farklılıklara dayandığı bir ortamda küresel ekonomik rekabetin kızışması gibi gelişmelerde kendini gösteren köklü bir yeniden yapılanma sürecine girdi. Kapitalist sistemin, hâlâ sürmekte olan bu genel altüst oluşunun bir sonucu olarak, finans piyasalarının küresel entegrasyonuna; Asya-Pasifik ülkelerinin, yeni başat küresel imalat merkezi olarak yükselişine; Avrupa'nın zorlu ekonomik birleşme çabasına; Kuzey Amerika'da bir bölgesel ekonominin doğuşuna; eski Üçüncü Dünya'da önce farklılıkların başgöstermesine, sonra da Üçüncü Dünya'nın çözülmesine; Sovyetler'in eski nüfuz bölgeleriyle Rusya'nın tedrici olarak piyasa ekonomilerine geçişine; dünya çapında ekonomilerin değerli kısımlarının birleşip, gerçek zamanda tek bir birim gibi işleyen karşılıklı bağımlı bir sisteme dönüşmesine tanık olduk. Bu eğilimler yüzünden aynı zamanda eşitsiz gelişmeden, hem bu kez yalnızca Kuzey ile Güney arasında değil, her yerde toplumların dinamik parçaları ve alanlarıyla sistemin mantığının perspektifiyle alakasız hale gelme riski taşıyan başka alanları arasındaki eşitsiz gelişmeden kaynaklanan tökezlemeler oldu. Hattâ bu gelişmelere paralel olarak, Burkina Faso'da olsun, Bronx'un güneyinde olsun, Kamasaki, Chiapas ya da La Courneuve'de olsun, enformasyonel devrimin ürkütücü üretim güçlerinin serbest kalışına ve insan sefaletinin kara deliklerinin küresel ekonomiye eklemlenmesine tanık olduk.

Bu gelişmelerle eşzamanlı olarak dünyanın dört bir köşesinde, suç teşkil eden faaliyetlerle, mafya tipi örgütlenmeler de, zihinsel hiperaktiviteyi ve yasak arzuları kışkırtacak araçların yanı sıra, sofistike silahlardan insan bedenine dek uzanan bir yelpazede toplumlarımızın talep ettiği her türlü yasa dışı ticareti sunarak küresel ve enformasyonel hale geldi. Ayrıca giderek evrensel, sayısal bir dili konuşan yeni bir iletişim sistemi, hem kültürümüzün sözcükleri, sesleri ve imgelerinin

üretimini ve dağıtımını küresel olarak entegre hale getiriyor, hem de onları bireylerin kimliklerinin ve halet-i ruhiyelerinin beğenilerine uygun kılıyor. İnteraktif bilgisayar ağları, yeni iletişim biçimleri ve kanalları yaratarak, hayatı şekillendirerek, aynı zamanda hayat tarafından şekillendirilip katlanarak büyüyor.

Toplumsal değişimler de, teknolojik ve ekonomik dönüşümler kadar büyük. Kadınların içinde bulunduğu koşulların dönüştürülmesi sürecindeki tüm güçlüklere karşın, ataerkillik bazı toplumlarda saldırıya uğradı ve sarsıldı. Böylece dünyanın büyük bir bölümünde cinsiyet ilişkileri, kültürel yeniden üretime dönük bir alan olmaktan çıkıp bir mücadele alanı haline geldi. Bunu kadınlarla, erkekler ve çocuklar arasındaki ilişkilerin, dolayısıyla aile, cinsellik ve kişiliğin temelden yeniden tanımlanması izledi. Çevre bilinci toplumun kurumlarına nüfuz ederken, çevreyle ilgili değerler şirketlerin ve bürokrasilerin gündelik pratikleriyle ihanete uğramak ve manipüle edilmek pahasına siyasi bir cazibe kazanmakta. Siyasi sistemler yapısal bir meşruiyet krizi içindeler, dönem dönem skandallarla sarsılıyorlar, temelde medyanın onlara gösterdiği ilgiye ve kişisel liderliğe bağımlılar ve giderek yurttaşlardan kendilerini yalıtıyorlar. Toplumsal meseleler ya kendi iç dünyalarına kapanarak ya da sadece bir anlığına bir medya sembolünün etrafında parlayıvermesiyle parçalı hale gelme, yerelleşme, tek bir meseleye odaklanma, gelip geçici olma eğilimi içindeler. Böyle kontrolsüz, kafa karıştırıcı bir değişim dünyasında, insanlar, aslî, yani dini, etnik, ülkesel, ulusal kimlikleri etrafında yeniden gruplanmaya meyilli. Bu zor zamanlarda kişisel güvenliği, kolektif seferberliği sağlamaya yönelen en dehşet verici güçse, muhtemelen dini köktencilik (Hıristiyan, İslamcı, Yahudi ve hattâ Budist – terimsel bir çelişki gibi görünse de). Servet, güç, imge akışının küresel olduğu bir dünyada, kolektif ya da bireysel, atfedilmiş ya da inşa edilmiş bir kimlik arayışı, toplumsal anlamın temel kaynağı haline geliyor. Bu, hiç de yeni bir eğilim değil; çünkü insan toplumunun doğuşundan beri, anlamın kökleri kimliğe, özellikle de dini ve etnik kimliğe dayalı olmuştur. Fakat şu var ki, kimlik, hemen her yerde örgüt yapılarının çözülmesi, kurumların meşruiyetini yitirmesi, büyük top-

lumsal hareketlerin silinip gitmesi, kültürel ifadelerin gelip geçici olması gibi özellikleriyle öne çıkan tarihsel bir dönemde, anlamın aslî, hattâ bazen temel kaynağı haline geliyor. İnsanlar giderek anlamlarını ne yaptıkları etrafında değil, ne oldukları ya da olduklarına inandıkları etrafında örgütlüyor. Bu arada, diğer taraftan değiş tokuş aracı olan küresel ağlar, seçici bir tutumla, durmak bilmeyen bir stratejik kararlar akışı içinde, ağ dahilinde belirlenen hedeflerin gerçekleştirilmesiyle ilgilerini değerlendirerek bireyler, gruplar, bölgeler hattâ ülkelere kapılarını açıyor ya da kapatıyor. Akabinde, soyut, evrensel bir araçsalcılık ile tarihsel bakımdan köklü, zata mahsus kimlikler arasında temel bir bölünme ortaya çıkıyor. *Toplumlarımız giderek Ağ ile benlik arasındaki çift kutuplu bir karşıtlık etrafında yapılanıyor.*

İşlev ile anlam arasındaki bu yapısal şizofreni durumunda, toplumsal iletişim şablonları da hızla baskı altına giriyor. İletişim kopunca, çatışma ihtiva eden bir iletişim olarak (toplumsal mücadeleler ya da siyasi muhalefet biçiminde olduğu gibi) dahi varlığım sürdüremediğinde toplumsal gruplar ve bireyler birbirlerine yabancılaşıyor, ötekini bir yabancı, nihayetinde bir tehdit olarak görmeye başlıyor. Bu süreçte, kimlikler daha özgül, paylaşması güç hale gelirken toplumsal parçalanma da yayılıyor. Bilgi toplumu aynı zamanda, *Aum Shinrikyo*'nun, Amerikan milislerinin, İslami/Hıristiyan teokratik tutkularının, Hutular ile Tutsilerin karşılıklı soykırımının da dünyası.

Tarihsel değişimin çapı ve ölçeği karşısında sersemleyen zamanımızın kültürü ve düşünme biçimi, sıklıkla yeni bir binyılcılığı kucaklıyor. Teknoloji peygamberleri, toplumsal eğilimler ve örgütlenmeye, bilgisayarlar ve DNA'nın nadiren anlaşılan mantığını yükleyerek yeni bir çağı vazediyor. Postmodern kültür ve teori kendini, tarihin sonunu, hattâ bir ölçüde aklın sonunu kutlamaya; anlama, anlamlandırma, hattâ saçmalama kapasitemizden vazgeçmeye kaptırmış durumda. Örtülü varsayımsa, davranışın tümüyle bireyselleşmesinin, toplumun kendi kaderi üzerindeki güçsüzlüğünün kabulü.

Bu kitabın dayandığı proje, yıkım akıntılarına karşı kürek çekiyor, entelektüel nihilizmin, toplumsal şüpheciliğin, siyasî kinizmin çe-

şitli biçimlerini istisna kabul ediyor. Akılcılığa, onun ilahlarına tapınmaksızın akla davetin mümkün olduğuna inanıyorum. Mutlak ütopyaların ölümcül çıkmazlarına kaymaksızm anlamlı toplumsal eylemin, dönüştürücü siyasetin mümkün olduğuna inanıyorum. Ya bireyselleşeceği ya da köktenciliğe kapılacağını bir koşul olarak görmeksizin, kimliğin özgürleştirici güç taşıdığına inanıyorum. Ve bu yeni, kafa karıştırıcı dünyamızı oluşturan bütün büyük akımların birbiriyle ilgili olduğu, bu akımların karşılıklı ilişkilerini anlamlandırabileceğimiz varsayımını ileri sürüyorum. Ve de evet, zaman zaman düşülen, uzun bir trajik entelektüel hatalar geleneğine karşın, gözlemek, analiz etmek ve kuramlaştırmanın farklı, daha iyi bir dünya kurmaya katkıda bulunmanın bir yolu olduğuna inanıyorum. Yanıtlar –toplumlara özgü, toplumsal aktörlerin bizzat bulduğu– vererek değil ama, ilgili bazı soruları yönelterek. Bu kitap, elde hazır bulunan kanıtlar, inceleyici kuram temelinde yeni dünyamızı anlamayı amaçlayan, birçok fikir çevresinde halen sürmekte olan kolektif olduğu muhakkak, analitik çabaya mütevazı bir katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Bu yönde bazı ilk adımları atmak için, teknolojiyi ciddiyetle ele almamız, onu bu araştırmanın hareket noktası olarak kullanmamız; devrimci teknolojik değişim sürecini gerçekleştiği ve onu şekillendiren toplumsal bağlama yerleştirmemiz; yeni tarihi tablonun çizilmesinde kimlik arayışının, tekno-ekonomik değişim kadar güçlü olduğunu akılımızda tutmamız gerekir. Bütün bunları söyledikten sonra, bizi birçok alana götürecek, birçok kültüre ve kurumsal bağlama taşıyacak bir rehberi izleyerek entelektüel yolculuğumuza başlayabiliriz; küresel bir dönüşümü kavramak –bu yazarın deneyimi ve bilgisiyle sınırlı olduğu aşikâr– mümkün olduğunca küresel bir perspektifi gerektirir.

TEKNOLOJİ, TOPLUM VE TARİHSEL DEĞİŞİM

Bütün bir beşeri faaliyet alanına nüfuz ettiğinden, oluşma sürecindeki yeni ekonomi, toplum ve kültürün giriftliğini analiz ederken başlangıç noktam, enformasyon teknolojisi devrimi olacak. Bu metodolojik tercih, yeni toplumsal biçimler ve süreçlerin teknolojik değişimin bir sonu-

cu olarak ortaya çıktığı anlamına gelmiyor. Elbette ki, teknoloji toplumu belirlemez.[2] Toplum da teknolojik değişimin yönünü çizemez, çünkü bilimsel keşif, teknolojik yenilik ve bunların toplumsal uygulanma süreçlerine bireysel yaratıcılık ve girişimcilik de dahil birçok etken dahil olur; öyle ki, nihai sonuç, karmaşık bir etkileşim sürecine dayalıdır.[3] Hattâ teknolojik belirlenimcilik ikilemi büyük olasılıkla yanlış bir sorundur;[4] çünkü teknoloji toplumdur, çünkü toplum teknolojik aygıtlarına değinilmeksizin anlaşılamaz, resmedilemez.[5] Dolayısıyla 1970'lerde büyük ölçüde ABD'de (bkz. Birinci Bölüm) kuruluşuna tanık olduğumuz, enformasyon teknolojisi çevresinde örgütlenmiş yeni teknolojik paradigma Amerikan toplumunun, küresel ekonomi ve dünya jeopolitiğiyle etkileşim içinde yeni bir üretim, iletişim, yönetim ve yaşama biçimi olarak somutlaşan özgül bir parçasıydı. Bu paradigmanın ABD'de, bir ölçüye dek Kaliforniya'da kurulmasının, bunun 1970'lerde gerçekleşmesinin, yeni enformasyon teknolojilerinin biçimleri ve evrimi üzerinde kaydadeğer etkileri olmuştur. Örneğin, 1940'larda ve 60'larda henüz erken dönemlerindeki elektronik endüstrisinin desteklenmesinde askeri finansman ve piyasaların belirleyici bir etkisi olduysa da, 1970'lerin başında gerçekleşen teknolojik patlama, şöyle ya da böyle Amerikan yerleşkelerinde 1960'larda yeşeren özgürlük kültürü, bireysel yenilikçilik ve girişimcilikle ilişkilendirilebildi. Siyaset açısından aynı şeyi söyleyemeyiz; çünkü Silikon Vadisi muhafazakar oyların sağlam kalelerinden biriydi, hâlâ da öyledir; birçok yenilikçi de hem toplumda hem de iş dünyasındaki yerleşik davranış kalıplarını yıkmaya yüklenen toplumsal değerler açısından değerlendirildiğinde, politika üstü bir tutum içindedir. Kişiselleştirilmiş aygıtlara, interaktif iletişime, ağlar oluş-

---

2 Meseleyle ilgili ilginç bir tartışma için Smith ve Marx'a bakınız (1994).

3 Teknoloji toplumu belirlemez: Onu temsil eder. Ama toplum da teknolojik yenilikleri belirlemez, kullanır. Toplum ve teknoloji arasındaki bu diyalektik ilişki, Fernand Braudel gibi en iyi tarihçilerin çalışmalarında mevcuttur.

4 Klasik teknoloji tarihçisi Melvin Kranzberg teknolojik determinizmin sahte ikilemine kuvvetle karşı koymuştu. Örneğin Kranzberg'in NASTS'ın onur üyeliği ödülünü kabulünde yaptığı konuşmaya bakınız (1992).

5 Bijker vd. (1987).

turmaya, durup dinlenmeksizin yeni teknolojik atılımların peşinden koşmaya yapılan vurgunun, şirketler dünyasının ihtiyat geleneğiyle süreklilik taşımadığı açıktı. Enformasyon teknolojisi devrimi yarı bilinçli bir biçimde,[6] toplumlarımızın maddi kültürüne 1960'lardaki hareketlerde boy veren özgürlükçü ruhu üfledi. Ama yeni enformasyon teknolojileri yayılır yayılmaz, başka ülkelerce, farklı kültürlerce, çeşitli örgütlerce, değişik amaçlarca benimsenir benimsenmez, bütün uygulamalar ve kullanımlarda, yine teknolojik yenilikleri besleyen, hızı artıran, teknolojik değişimin ölçeğini genişleten, kaynaklarına çeşitlilik katan bir patlama yaşandı.[7] Teknolojinin amaçlanmamış toplumsal sonuçlarının önemini bir çizimle daha iyi anlayabiliriz.[8]

Bilindiği gibi İnternet, 1960'larda, ABD Savunma Bakanlığı İleri Araştırma Projeleri Kurumu'ndaki (efsanevi DARPA: US Defence Department Advanced Research Projects Agency) teknoloji savaşçılarının bir nükleer savaşta Sovyet zaferini ya da Amerikan iletişim ağlarının çökertilmesini önlemeye yönelik cüretkâr bir planıyla doğdu. Proje, bir ölçüye dek düşmanın gücüne hareket kabiliyeti ve arazinin bil-

---

6 1970'lerde Silikon Vadisi'nde bilgisayar teknolojilerindeki devrimde kilit rol oynayan yenilikçi isimlerin bazılarının değerlerine, kişisel bakış açılarına ilişkin etkileyici bir sosyal tarih hâlâ yazılmamıştır. Ancak birkaç gösterge, bu yenilikçilerin şirketler dünyasının merkezileştirici teknolojilerini bilinçli olarak bozmaya çalıştıklarına, hem buna inandıkları için hem de piyasada kendilerine yaşam alanı açmak için böyle yaptıklarına işaret eder görünmektedir. Kanıt olarak, Apple Computer'ın 1984'te Macintosh'u piyasaya sürerken, IBM'i Orwellci mitolojinin *Big Brother*'ı olarak niteleyip açıkça karşısına alarak yürüttüğü reklam kampanyasını hatırlatacağım. Bu yenilikçilerin birçoğunun karşıt kültürel özellikleriyle ilgili olarak da kişisel bilgisayarları geliştiren dâhînin, Steve Wozniak'ın hayat hikâyesini anlatacağım: Şirketin bir başka çokuluslu şirkete dönüşmesinden sıkılıp Apple'dan ayrıldıktan sonra beğendiği rock gruplarına maddi destek sağlamaya bir servet harcayan Wozniak, daha sonra beğendiği teknolojileri üretmek üzere bir başka şirket kurdu. Bir ara, kişisel bilgisayarı geliştirdikten sonra bilgisayar teknolojisinde hiçbir formel eğitimi olmadığını hatırlayan Wozniak UC Berkeley'e kaydoldu, ancak meselenin herkesin diline düşmemesi için başka bir isim kullandı.

7 Enformasyon teknolojisinin başka başka toplumsal ve kurumsal bağlamlara yayılmasında gözlenen farklılıklarla ilgili kanıtlar için başka çalışmaların yanı sıra şu kaynaklara da bakınız: Bertazzoni vd. (1984); Guile (1985); Agence de l'Informatique (1986); Castells vd. (1986); Landau ve Rosenberg (1986); Bianchi vd. (1988); Watanuki (1990); Freeman vd. (1991); Wang (1994).

8 Toplum ile teknoloji arasındaki ilişkilere dair kapsamlı, titiz bir tartışma için Fischer'e bakınız (1985).

gisiyle karşı koyabilmek için gerilla güçlerinin çok geniş bir araziye yayılmasını öngören Maocu taktiklerin elektronik bir dengiydi. Sonuç, tam da mucitlerinin istediği gibi, herhangi bir merkezden kontrol edilemeyen, elektronik bariyerleri aşarak birbirleriyle sayısız biçimde bağlantı kurabilen binlerce özerk bilgisayar ağından oluşan bir ağ mimarisi oldu. Sonuçta, ABD Savunma Bakanlığı'nm kurduğu ARPANET, vadesini doldurmuş bir Soğuk Savaş'ın kaygılarına bir hayli uzak düşen her tür amaçla bireyler ve gruplar tarafından kullanılan binlerce bilgisayar ağının (kullanıcı sayısı 1996'da 20 milyonken, 2000'de 300 milyonu aşmıştır, hızla da artmaktadır) küresel, yatay iletişimin temelini oluşturdu. Öyle ki, Chiapas'taki Zapatistaların lideri Subcomandante Marcos, Lacandon ormanının derinliklerinden dünyayla ve medyayla İnternet üzerinden iletişim kurdu. İnternet, 1999'da Çin Komünist Partisi'ne meydan okuyan Çinli tarikat Falun Gong'un gelişiminde, Aralık 1999'da Seattle'da Dünya Ticaret Örgütü'ne karşı protestonun örgütlenmesinde ve yayılmasında da araçsal bir rol oynadı.

Ne ki toplum teknolojiyi belirlemese de, büyük ölçüde devlet üzerinden onun gelişimini bastırabilir. Ya da, yine büyük ölçüde devlet müdahalesiyle ekonomilerin, askeri gücün, toplumsal refahın kaderini birkaç yıl içinde değiştirecek hızlandırılmış bir teknolojik değişim sürecine sokulabilir. Hattâ toplumların teknolojide, özellikle de, farklı tarihsel dönemlerde stratejik açıdan belirleyici olan teknolojilerde ustalaşma kabiliyeti ya da kabiliyetsizliği, büyük ölçüde, onların kaderini şekillendirir. Teknolojinin (ya da ondan yoksunluğun) toplumların hep, çatışma dolu bir süreçten geçerek teknolojik potansiyellerini aktarmaya karar verdikleri kullanım biçimleri kadar, toplumların kendilerini dönüştürme becerisini de ihtiva ettiğini söyleyebileceğimiz noktada,[9] tarihsel evrim ve toplumsal değişim üzerindeki belirleyiciliği de başlar.

Bu yüzdendir ki, 1400'de Avrupa Rönesansı üç yüz yıl sonra dünyaya hakim olacak teknolojik değişimin entelektüel tohumlarını atarken, Mokyr'e göre Çin dünyanın teknolojik açıdan en gelişmiş uy-

---

9 Castells'de (1988b) sunulan analizlere bakınız; ayrıca Webster'a da (1991).

garlığıydı.[10] Kilit icatlar Çin'de yüzyıllar hattâ bin beş yüzyıl önce yapılmıştı; tıpkı MÖ 200 yılında Çin'de demirin tavlanmasına imkân tanıyan maden eritme ocaklarının kurulması gibi. Su Sung da 1086'da o dönemde Avrupa'daki mekanik saatlerin doğru zamanı gösterme kabiliyetini geride bırakan su saatini geliştirmişti. Demir saban 6. yüzyılda icat edildi ve iki yüzyıl sonra da sulu tarlada pirinç ekimine uyarlandı. Tekstil alanına gelince ip eğirme çarkı Batı'yla aynı dönemde, 13. yüzyılda ortaya çıktı, ama Çin'de daha hızlı gelişti; çünkü sofistike dokuma aygıtları eski bir geleneğe dayanıyordu: Han hanedanı döneminde ipek dokumak için kullanılan dokuma tezgâhlarına. Su enerjisinin benimsenmesi de Avrupa'yla aynı dönemlere rastlar: 8. yüzyılda Çinliler hidrolik demir çekiçleri kullanıyorlardı, 1280'de de dikey su çarkı yaygın olarak kullanılıyordu. Okyanus yolculukları Çinliler için Avrupa'ya nazaran daha erken dönemlerde daha kolay hale gelmişti; yaklaşık MS 960'da pusulayı keşfetmişlerdi; 14. yüzyılın sonuna gelindiğindeyse gemileri, uzun deniz yolculuklarına elverişli, dünyanın en gelişmiş gemileriydi. Askeri meselelere gelince Çinliler, barutu icat etmenin yanı sıra, güçlü patlayıcılar imal etmeyi sağlayacak bir kimya sanayii geliştirmişlerdi; arbalet ve mancınık Avrupa'dan yüzyıllar önce Çin ordularınca kullanılıyordu. Tıp alanında akupunktur gibi teknikler, ancak kısa zaman önce evrensel düzeyde bilinir hale gelen olağanüstü sonuçlar veriyordu. Ayrıca, ilk bilgi işleme devrimini de Çinliler gerçekleştirmişti: Kağıt ve matbaa Çin icadıydı. Kağıt Çin'de Batı'dan bin yıl önce ortaya çıkmış, matbuat da muhtemelen 7. yüzyılın sonlarında başlamıştı. Jones'un yazdığı gibi: "14. yüzyılda Çin, sanayileşmeye kıl payı uzaktaydı."[11] Ama bunun gerçekleşmemesi dünya tarihini değiştirdi. 1842'de Afyon Savaşları Britanya'nın sömürgeci dayatmalarının önünü açtığında, Çin tecrit politikalarının Orta Krallık'ı teknolojik bayağılığın kötücül sonuçlarından koruyamayacağını

---

10 Çin'de teknolojik devrimin kesintiye uğramasıyla ilgili tartışmam, ağırlıklı olarak Joel Mokyr'in kaleme aldığı sıradışı bir bölüme (1990: 209-38) ve son derece derinlikli, fakat tartışma yaratmış bir kitaba dayanır, Qian (1985).

11 Jones (1981: 160), Mokyr'de alıntı (1990: 219).

anladı; ama artık çok geçti. Sonrasında Çin'in, tarihsel yolundan böylesi yıkıcı bir sapmayı telafi etmeye başlaması bir yüzyılı aşkın bir zamanı alacaktı.

Bu denli çarpıcı bir tarihsel rotaya getirilen çok sayıda, muhtelif açıklama olmuştur. Bu giriş bölümünde, tartışmanın karmaşıklığına dalmamıza yetecek yer yok. Ancak Needham, Qian, Jones ve Mokyr[12] gibi tarihçilerin araştırmaları ve analizleri temelinde, toplum, tarih ve teknoloji arasındaki etkileşimi genel olarak anlamamızı sağlayabilecek bir yorum ileri sürmek mümkündür. Ayrıca kültürel farklılıklarla ilgili varsayımlar (arkaplanda belli belirsiz ırkçı bir ton taşıyanlar bile) Mokyr'in de işaret ettiği gibi, Çin ve Avrupa arasındaki değil, 1300'lerin Çin'iyle 1800'lerin Çin'i arasındaki farkı açıklamakta başarısızdır. Binlerce yıl boyunca teknolojik açıdan dünya lideri olmuş bir kültür ve krallık, tam da Avrupa'nın keşifler çağma, ondan sonra da sanayi devrimine adım attığı bir dönemde teknolojik açıdan yerinde sayar hale gelmiştir.

Needham, Çin kültürünün hızlı teknolojik değişimlerle baltalanabilecek bir şey olan insan ile doğa arasındaki uyuma Batı'nın değer yargılarına kıyasla daha fazla önem verdiğini ileri sürer. Dahası, teknolojik gelişimi ölçmekte kullanılan Batılı ölçütlere de karşı çıkar. Ne var ki kalkınma karşısında böyle kutsalcı yaklaşıma yapılan bu vurgu teknolojik yeniliği binlerce yıl boyunca engellemediği gibi, doğanın korunması giderek artan bir nüfusu beslemeye yönelik tarımsal üretimin ardına itildiğinde Çin'in güneyinde tarım faaliyetleri sonucu ortaya çıkan ekolojik çöküşün de önüne geçememiştir. Aslında Wen-yuan Qian o güçlü kitabında, Needham'ın bir ömür adadığı muazzam eseri karşısında duyulan hayranlığı paylaşsa da, onun Çin'in geleneksel teknolojisinin başarılarıyla ilgili biraz aşırıya kaçan heyecanına karşı çıkar. Qian, Çin'de bilimin gelişimiyle devletin dinamiklerinin hakim olduğu Çin medeniyetinin özellikleri arasındaki bağlantının daha yakından analiz edilmesi çağrısında bulunur. Mokyr de Çin'in modern za-

12 Needham (1954-88, 1969, 1981); Qian (1985); Jones (1988); Mokyr (1990).

manlardaki teknolojik geriliğinin açıklanmasında devletin kritik bir faktör olduğunu düşünür. Bu açıklama üç aşamada ileri sürülebilir: Teknolojik yenilik yüzyıllar boyunca temelde devletin ellerinde olmuştu; 1400'den sonra Çin devleti, Ming ve Qing hanedanları yönetiminde teknolojik yeniliklere ilgisini yitirmişti; kısmen devlete hizmete duydukları bağlılıktan ötürü kültürel, toplumsal açıdan elit kesimler sanata, beşeri ilimlere, emperyal bürokrasi aracılığıyla kendi konumlarını güçlendirmeye odaklanmıştı. Dolayısıyla görünen o ki kritik olan devletin rolü, devlet politikalarının odak noktasıdır. Tarihin en büyük hidrolik mühendisi olmuş, tarımsal üretimi artırmak için Han hanedanlığı döneminden itibaren bir tarımsal genişleme sistemi kurmaya girişmiş bir devlet neden birden teknolojik yenilikten el etek çekmiş, hattâ coğrafi keşifleri yasaklamış, 1430'a gelindiğinde büyük gemilerin inşasını yasaklamıştır? Yanıtı açıktır; devlet, aynı devlet değildir. Bunun sebebi yalnızca devletin farklı hanedanların hakimiyetinde olması değil, bürokratik sınıfın da olağandan daha uzun süren rakipsiz bir hakimiyet dönemi yüzünden yönetime daha derinden kök salmasıdır.

Mokyr'e göre, teknolojik muhafazakarlık açısından belirleyici olan etken, görünüşe bakılırsa yöneticilerin teknolojik değişimin toplumsal istikrar üzerinde yıkıcılık potansiyeline sahip etkileri karşısında duydukları korkulardır. Başka toplumlarda olduğu gibi Çin'de de teknolojinin yayılmasına karşı koyan birçok güç olmuştu, özellikle de kentli loncalar. Statükodan hoşnut olan bürokratlar, birkaç yüzyıl boyunca kontrol altında tutulmuş bir toplumda gizlide kalmış başka muhalefet kaynaklarıyla birleşebilecek toplumsal çatışmaların patlak vermesi olasılığının kaygısını taşıyorlardı. 8. yüzyılda Mançu hanedanından aydınlanmaya ermiş iki despot, K'ang Chi ile Ch'ien Lung bile çabalarını yeni bir kalkınma hamlesinden ziyade, barışın, düzenin sağlanmasına yoğunlaştırmışlardı. Kontrollü ticaret ile silah alımının ötesine geçen incelemeler ile yabancılarla kurulan temaslar, beraberlerinde getirdikleri belirsizlik yüzünden en iyi ihtimalle gereksiz, en kötü ihtimalle tehdit edici görülüyordu. Sağduyulu bir tarafsızlıkta karar kılmış teknolojik bir modernleşme yönünde dış teşviklerden yoksun ama

iç caydırıcılara sahip bürokratik bir devlet, sonuçta Çin'in yüzyıllar şöyle dursun, bin yıllardır temelde devletin kılavuzluğunda izleyegeldiği teknolojik rotadan sapmıştı. Ming ve Qing hanedanları yönetimindeki Çin devletinin dinamiklerinin gerisindeki etkenlere ilişkin bir tartışmanın bu kitabın ölçeğini aştığı aşikârdır. Araştırma amaçlarımız açısından önemli olan, kesintiye uğramış teknolojik gelişime ilişkin bu temel deneyimin verdiği iki derstir: İlki, Çin'de ve başka yerlerde devletin teknolojik yeniliklerde lider güç olabileceği, tarihte bunun örneklerinin görüldüğüdür. İkincisi ise tam da bu yüzden, devletin teknolojik gelişmeye duyduğu ilginin tersine dönmesi ya da devletin yeni koşullarda artık bu ilgiyi icra edemez olması halinde, toplumun teknolojiyi yaratma ve uygulama yönündeki özerk yenilikçi enerjisinin kısırlaşması yüzünden devletçi bir yenilikçilik modeli duraklamaya yol açar. Çin devletinin yüzyıllar sonra nükleer teknoloji, füzeler, uydu konuşlandırma, elektronikte ileri teknolojinin temellerini yeniden atabilmesi,[13] teknolojik gelişme ile geri kalmaya ilişkin büyük ölçüde kültürel içerikli yorumların boşluğunu bir kez daha gösterir: Aynı kültür, devlet ile toplum arasındaki ilişkiye bağlı olarak çok farklı teknolojik yollar izleyebilir. Ne var ki, özellikle devlete bağımlı olmanın bir bedeli vardır; Çin için bu geri kalma, açlık, salgın hastalıklar, sömürge yönetimi, iç savaş olmuştur. En azından 20. yüzyılın ortalarına dek.

Sovyet devletçiliğinin enformasyon teknolojisi devrimini yönlendirmekteki kabiliyetsizliğine, böylelikle üretim kapasitesini baltalamasına, askeri gücünü dinamitlemesine dair, güncel, benzer bir hikâyeden de söz edilebilir, bu kitapta söz edilecektir de (üçüncü ciltte). Ancak teknolojik gelişim açısından bütün devlet müdahalelerinin ters sonuçlar doğurduğu yönünde, kısıtlayıcı bağlardan kurtulmuş, bireysel girişimciliği yücelten tarih dışı ideolojik bir sonuca da varmamamız gerekiyor. Tabii ki, Japonya hem Çin'in tarihsel deneyimine hem de Sovyet devletinin Amerika'nın başlattığı enformasyon teknolojisi devrimini benimsemekteki kabiliyetsizliğine ters düşen bir örnektir.

---

13 Wang (1993).

Tarihsel olarak Japonya, 1636 ile 1853 yılları arasındaki Tokugawa Şogunluğu'nun yönetimi altındayken, tam da Batı yarıkürede endüstriyel sistemin oluştuğu o kritik evrede Çin'den daha derin bir tecrit döneminden geçmiştir. 17. yüzyılın başlarında Japon tacirler 700 tonluk modern gemilerle Doğu Asya ve Güneydoğu Asya ile ticaret yaparlarken, 1653'te 50 tondan ağır gemilerin inşası yasaklanmış, Nagasaki dışında bütün limanlar yabancılara kapatılmış, ticaret Çin, Kore, Hollanda'yla sınırlı tutulmuştur.[14] Bu iki yüzyıl boyunca topyekûn bir teknolojik yalıtım söz konusu değildi, yerli yenilikler de Japonya'nın hızlı değişime Çin'den daha çabuk ayak uydurmasını sağladı.[15] Ancak, Japonya teknolojik açıdan Çin'den daha geri bir seviyede olduğundan, 19. yüzyılın ortalarında Komodor Perry'nin *kurobune*'si (siyah gemiler), Batı teknolojisinin ciddi biçimde gerisinde kalmış bir ülkeye ticari ve diplomatik ilişki kurmayı dayatabildi. 1868'de *Ishin Meiji*'yle (Meiji Tanzimatı) birlikte devletin liderliğinde kararlı bir modernleşme programı için gerekli siyasî koşullar yaratılır yaratılmaz,[16] Japonya ileri teknolojide çok kısa bir sürede hızla mesafe kaydetti.[17] Son derece önemli bir çizim de, mevcut stratejik önemi açısından, 19. yüzyılın son çeyreğinde elektrik ve elektronik mühendisliğiyle iletişim uygulamalarının Japonya'daki olağanüstü gelişimini kısaca hatırlamamızı sağlıyor.[18] Öyle ki, dünyanın ilk bağımsız elektrik mühendisliği bölümü 1873'te Tokyo'da yeni kurulan İmparatorluk Mühendislik Koleji'nde, İskoçya-

14 Chida ile Davies (1990).

15 Ito (1993).

16 Önde gelen, benim de görüşlerine katılma eğiliminde olduğum birkaç Japon akademisyen, Meiji Restorasyonu'na, Japon modernleşmesinin köklerine ilişkin en iyi Batılı değerlendirmenin Norman'a ait olduğu (1940) kanısındadır. Bu çalışma Japonca'ya çevrilmiştir ve Japon üniversitelerinde okutulur. Cambridge ve Harvard'da eğitim gören parlak bir tarihçi olan, daha sonra Kanada diplomatik misyonuna katılan Norman, 1950'lerde Karl Wittfogel tarafından komünist olduğu iddiasıyla McCarthy Senato Komisyonu'na şikâyet edilmiş, ardından sürekli Batılı istihbarat servislerinin baskılarına maruz kalmıştır. Mısır'a Kanada Büyükelçisi olarak atanan Norman 1957'de Kahire'de intihar etmiştir. Bu gerçekten istisnai akademisyenin Japon devletinin anlaşılmasına katkısı için Dower'a bakınız (1975); farklı bir bakış açısı içinse Beasley'ye bakınız (1990).

17 Kamatani (1988); Matsumoto ile Sinclair (1994).

18 Uchida (1991).

lı bir makine mühendisi olan dekan Henry Dyer'ın öncülüğünde açıldı. 1887 ile 1892 yılları arasında elektrik mühendisliğinde önde gelen akademisyenlerden William Ayrton, kolejde ders vermeye davet edildi; bilginin yeni kuşak Japon mühendislere aktarılmasında çok etkili olan bu davet sayesinde, yüzyıl sonunda Telgraf Bürosu bütün teknik bölümlerindeki yabancı mühendislerin yerine yerli mühendisleri geçirebildi. Batı'dan teknoloji aktarımı çeşitli mekanizmalarla gerçekleştiriliyordu. 1873'te Telgraf Bürosu'nun makine mağazası Japonyalı saat yapımcısı Tanaka Seisuke'yi makineler hakkında bilgi edinmesi için Viyana'daki Uluslararası Makine Fuarı'na gönderdi. On yıl sonra büronun makineleri Japonya'da yapılıyor olacaktı. Tanaka Daikichi bu teknolojiye dayanarak 1882'de bir elektrik fabrikası, Shibaura Works'ü kurdu; fabrika Mitsui tarafından satın alındıktan sonra Toshiba olacaktı. Avrupa ve Amerika'ya mühendisler gönderildi. 1899'da da Western Electric'in Japon sanayicilerle ortaklık çerçevesinde Japonya'da üretim ve satış yapmasına izin verildi: Ortaklığın adı NEC'ti. Japonya böyle bir teknolojiye dayanarak 1914'ten önce tam gaz elektrik ve iletişim çağına daldı: 1914'e gelindiğinde toplam elektrik üretimi saatte 1 555 000 kilovata ulaşmış, ülkedeki 3 bin telefon bürosu da yılda bir milyar mesaj aktarmaya başlamıştı. 1857'de Komodor Perry'nin Şogun'a hediyesinin o zamana dek Japonya'da hiç görülmemiş olan Amerikan yapımı bir telgraf düzeneği olması da bir hayli semboliktir: İlk telgraf hattı 1869'da döşendi, on yıl sonra da Japonya Sibirya'dan geçen, Batılı ve Japon mühendislerin ortak yönetimindeki Great Northern Telegraph Co. tarafından işletilen, hem İngilizce hem Japonca mesaj aktaran kıtalar arası bir bilgi ağı üzerinden tüm dünyaya bağlanmıştı.

Japonya'nın 20. yüzyılın son çeyreğinde nasıl olup da enformasyon teknolojileri sanayiinde dünyanın önde gelen aktörlerinden biri haline geldiği, artık halka mal olmuş bir bilgidir, tartışmamızda da böyle kabul edilecek.[19] Burada sunulan düşünceler açısından önemli olan, bu gelişmenin endüstriyel ve bilimsel bir süpergüç olan Sovyetler

19 Ito (1994); Japonya Enformasyon İşlem Merkezi (1994); Batılı bir bakış açısı için Forrester'a bakınız (1993).

Birliği'nin bu temel teknolojik dönüşümü gerçekleştirmekteki başarısızlığıyla aynı döneme denk gelmesidir. Biraz evvelki hatırlatmalarımızın da gösterdiği üzere, Japonya'nın 1960'lardan beri süregelen teknolojik gelişiminin tarihsel bir boşlukta gerçekleşmediği, on yıllarca geriye uzanan bir mühendislik geleneğine kök salmış olduğu aşikârdır. Ancak bu analizin amaçları açısından önemli olan devlet müdahalesinin (ya da müdahalesizliğinin) Çin ile Sovyetler Birliği örneklerinde, Japonya'nın hem Meiji hem de İkinci Dünya Savaşı sonrası durumuyla karşılaştırıldığında ne denli farklı sonuçlar doğurmuş olduğunu vurgulamaktır. Japon devletinin, her iki modernleşme ve kalkınma dönemlerinin kökenlerinde yatan özellikleri, hem Ishin Meiji[20] hem de çağdaş kalkınmacı devlet açısından gayet iyi bilinmektedir,[21] ayrıca bu özellikleri burada yeniden sunmak bizi bu ilk düşüncelerin odak noktasından bir hayli uzaklaştıracaktır. Teknoloji ile toplumun ilişkisi açısından vurgulanması gereken şey, devletin teknolojik yenilikleri gerek başlatarak, gerek yasaklayarak, gerek onların öncülüğünü üstlenerek yüklendiği rolün, belli bir mekân ve zamanda hakim olan toplumsal ve kültürel güçleri ifade edip örgütlediğinden dolayı, sürecin tamamı açısından belirleyici olduğudur. Teknoloji, büyük ölçüde bir toplumun kendini, devlet de dahil toplumun kurumları üzerinden teknolojik üstünlüğe sevk etme kapasitesini ifade eder. Üretim güçlerinin bu gelişiminin gerçekleşmiş olduğu tarihsel süreç, teknolojinin ve onun doğduğu toplumsal ilişkiler ağının özelliklerine damgasını vurur.

Bugünün teknolojik devrimi açısından da farklı bir durum söz konusu değildir. Kapitalizmin küresel olarak yeniden yapılandığı bir tarihsel dönemde doğdu ve yayıldı; bu bir tesadüf değildi; bugünün teknoloji devrimi kapitalizm için temel önemde bir araçtı. Dolayısıyla bu değişim sürecinde ortaya çıkan yeni toplum da, tarihlerine, kültürlerine, kurumlarına, küresel kapitalizm ve enformasyon teknolojisiyle özgül ilişkilerine bağlı olarak farklı ülkelerde kaydadeğer bir tarihsel çeşitlilik gösterse de, hem kapitalist hem de enformasyoneldir.

20 Norman'a (1940) bakınız; Dower (1975); Allen (1981a).

21 Johnson (1995).

ENFORMASYONELİZM, SINAÎLEŞMECİLİK, KAPİTALİZM, DEVLETÇİLİK: KALKINMA BİÇİMLERİ, ÜRETİM BİÇİMLERİ

Enformasyon teknolojisi devrimi, 1980'lerden itibaren kapitalist sistemin temel bir yeniden yapılanma sürecinin uygulanmasında araçsal öneme sahip oldu. Bu süreçte, teknoloji devrimi de, ileri kapitalizmin mantığı ve çıkarlarının bir ifadesi olmaya indirgenmesi mümkün olmasa da, gelişimi, tezahürü bakımından bu mantıkla, bu çıkarlarla şekillendirildi. İçinde bulunduğumuz tarihsel dönemin alternatif toplumsal örgütlenme sistemi olan devletçilik de, yapısal hedeflerine ulaşmanın araçlarını yeniden tanımlamaya, bir yandan da bu hedeflerin özünü, bir başka deyişle yeniden yapılanmanın (Rusça karşılığı *perestroyka*) anlamını korumaya çalıştı. Ancak bu kitapta (üçüncü ciltte) gözlemlere dayalı analizler çerçevesinde tartışacağım gibi Sovyet devletçiliği, devletçiliğin yeni enformasyon teknolojilerinde vücut bulan enformasyonelizm ilkelerini hazmedip kullanmaktaki kabiliyetsizliği yüzünden bu girişiminde, bütün bir sistemin çökmesiyle birlikte büyük ölçüde başarısız oldu. Yine üçüncü ciltte tartışacağım üzere, devletçilikten devlet liderliğinde kapitalizme, küresel ekonomik ağlarla bütünleşmeye kayan, resmi ideolojinin "Çin'in özelliklerinin korunduğu sosyalizm" modelinden[22] çok Doğu Asya kapitalizminin kalkınma modeline yaklaşan Çin devletçiliği ise başarılı olmuş görünüyor. Yine de, Çin'deki yapısal dönüşüm sürecinin, büyük olasılıkla gelecek yıllarda büyük siyasi çatışmalar ile kurumsal değişimden geçeceği söylenebilir. Devletçiliğin çöküşü (hepsi de küresel kapitalizmle eklemlenme sürecinde olsalar da, Vietnam, Kuzey Kore, Küba gibi birkaç örnek dışında) yeni, küresel kapitalist sistemle yakın bir ilişkinin temellerini atmış, onun görece başarılı *perestroyka*sıyla, enformasyonelizmin ekonomik faaliyetlerin, toplumsal örgütlenmenin yeni maddi ve teknolojik temeli olarak ortaya çıkışıyla şekillenmiştir. Ancak bu iki süreç (kapitalist yeniden yapılanma ile enformasyonelizm) birbirinden ayrı süreçlerdir, etkileşimleri de ancak ikisini analitik olarak birbirinden ayı-

---

22 Nolan ile Furen (1990); Hsing (1996).

rırsak anlaşılabilir. Bu noktada, kitapta ileri sürülen düşünceleri açtığım bu giriş bölümünde, kapitalizm, devletçilik, sanayileşmecilik ve enformasyonelizm arasında bazı kuramsal ayrımlar ile tanımlar üzerinde durmak gerekli görünüyor. Sanayileşmecilik öncesi, sanayileşmecilik ve enformasyonelizmin (ya da sanayileşmecilik sonrası) birbirinden farkını, kapitalizm ile devletçiliği (ya da Bell'in terimleriyle kolektivizm) karşı karşıya getiren eksenden daha başka bir eksende konumlandırmak için Alain Touraine[23] ile Daniel Bell'in[24] klasik çalışmalarından yola çıkmak yerleşik bir gelenektir. Toplumlar bu iki eksen etrafında tanımlanabilse de (sanayileşmeci devletçilik, sanayileşmeci kapitalizm vs.), toplumsal dinamiklerin anlaşılması açısından üretim biçimleriyle (kapitalizm ile devletçilik) kalkınma biçimleri (sanayileşmecilik, enformasyonelizm) arasındaki analitik mesafeyi ve ampirik ilişkiyi korumak önemlidir. Bu farklılıkların kökenlerine, bu kitaptaki özgül analizlerin dayandığı kuramsal temelde inebilmek için, okuyucuyu birkaç paragraf boyunca da olsa sosyoloji kuramının balta girmemiş ormanlarında dolaştırmak kaçınılmaz.

Elinizdeki kitap gezegen üzerindeki kültürlerin, kurumların çeşitliliğine bağlı olarak farklı biçimlerde tezahür eden yeni bir toplumsal yapının oluşumunu inceliyor. Bu yeni toplumsal yapı, tarihsel olarak 20. yüzyılın sonlarına doğru kapitalist üretim biçiminin yeniden yapılanmasıyla şekillenmiş yeni bir kalkınma biçiminin, enformasyonelizmin ortaya çıkışıyla ilişkilidir.

Bu yaklaşımın gerisindeki kuramsal perspektif, toplumların, tarihsel olarak belirlenmiş *üretim, deneyim* ve *iktidar* ilişkileriyle yapılanmış insani süreçler çevresinde örgütlendiğini ileri sürer. *Üretim*, insanoğlunun madde (doğa) üzerindeki, onu kendine mal etme, haiz olduğu yarar için bir ürüne dönüştürme, onun bir kısmını tüketme (eşitsizce), toplumsal olarak belirlenmiş çeşitli hedefler, amaçlar doğrultusunda yatırım için artı değer biriktirme etkinliğidir. Deneyim, insan öz-

---

23 Touraine (1969).

24 Bell (1976). İlk kez 1973'te yayımlandı, ancak bütün alıntılar, yeni, kapsamlı bir önsöz içeren 1976 baskısındandır.

nelerin kendileri üzerindeki, biyolojik ve kültürel kimliklerinin etkileşimiyle, toplumsal ve doğal ortamlarıyla kurdukları ilişkilerle belirlenen etkinlikleridir. İnsani gereksinimlerin, arzuların giderilmesine yönelik sonsuz bir arayışın etrafında inşa edilir. İktidar, üretim ya da deneyim temelinde, bazı öznelerin isteklerini fiziksel ya da sembolik olarak potansiyel ya da fiili şiddet kullanarak diğerlerine dayatan özneler arasındaki ilişkidir. Toplumun kurumları, iktidar mücadelelerinde elde edilen kontroller, sınırlamalar ve toplumsal sözleşmeler de dahil, her tarihsel dönemde mevcut olan iktidar ilişkilerini güçlendirmek üzere kurulmuşlardır.

Üretim, insan öznelerin üretim sürecindeki konumları temelinde ürünün tüketim ve yatırımla ilişkili olarak nasıl paylaşılıp kullanılacağına karar verdiği süreci tanımlayan sınıf ilişkileriyle örgütlenir. Deneyim ise cinsiyet ilişkileri etrafında yapılanır, tarihsel olarak aile etrafında örgütlenir, bugüne dek erkeklerin kadınlara baskın çıkmasıyla nitelenir. Aile ilişkileri ve cinsiyet, kişiliği yapılandırır, sembolik etkileşimin çerçevesini çizer.

İktidarın temelinde devlet ile onun kurumsallaşmış şiddet tekeli vardır; her ne kadar Foucault, kurumlarda, örgütlerde vücut bulan, işyerlerinden hastanelere dek toplumun geneline yayılan, özneleri resmi görevler ile gayriresmi saldırganlıklardan örülü sıkı bir çerçevenin içine hapseden iktidarın mikrofiziğinden bahsetse de.

İnsanlar arasındaki sembolik iletişim, insanlarla doğa arasındaki üretim (tamamlayıcısı olan tüketimle birlikte), deneyim ve iktidar temelindeki ilişki, tarih boyunca belli bölgelerde kristalleşir ve böylece *kültürleri* ve *kolektif kimlikleri* oluşturur.

Üretim toplumsal açıdan karmaşık bir süreçtir, çünkü unsurlarının her biri kendi içlerinde farklılaşır. Dolayısıyla insanoğlu, kolektif bir üretici olarak hem emeği hem de üretimi örgütleyenleri kapsar; emek de her işçinin üretim sürecinde üstlendiği role bağlı olarak son derece farklılaşır, tabakalanır. Madde, doğayı, insanın değiştirdiği doğayı, insanın ürettiği doğayı, insan doğasının kendisini; insanın binlerce yıllık edimleri doğal ortamı topluma dahil ettiğinden, bizi gerek

maddeten gerek sembolik olarak bu ortamın ayrılmaz bir parçası kıldığından ötürüdür ki bizi insan ile doğa arasındaki klasik ayrımdan uzaklaşmaya zorlayan tarihsel çabaları içerir. İş sürecinde emek ile madde arasındaki ilişki üretim araçlarının, enerji, bilgi ve enformasyon temelinde madde üzerinde kullanılmasını içerir. Teknoloji bu ilişkinin özgül biçimidir.

Üretim sürecinin ürünü toplumsal olarak iki biçimde kullanılır: Tüketim ve artıdeğer. Toplumsal yapılar, mülk edinmenin, dağıtımın ve artıdeğer kullanımının kurallarını belirleyerek üretim süreçleriyle etkileşim içine girer. Bu kurallar üretim biçimlerini oluşturur, bu üretim biçimleri de tarihsel pratikleri içinde böyle sınıflar olarak oluşmuş toplumsal sınıfların varlığını belirleyerek üretimin toplumsal ilişkilerini belirler. Artıdeğerin mal edinilmesine ve kontrolüne yönelik yapısal ilke, bir üretim biçiminin niteliği, özelliğidir. 20. yüzyılda, esasında iki baskın üretim biçimi yaşadık; kapitalizm ve devletçilik. Kapitalizmde üretenler ile üretim araçlarının ayrılması, emeğin mal haline gelmesi ve üretim araçlarının sermayenin kontrolü temelindeki mülkiyeti (mal haline getirilmiş artıdeğer) artıdeğerin kapitalistler tarafından mal edinilmesi ve dağıtılmasına yönelik temel ilkeyi belirler; kapitalist sınıf(lar)ın kim olduğu soyut bir kategoriden ziyade her toplumsal bağlamda ayrı bir toplumsal araştırmanın konusu olsa da. Devletçilikte artıdeğerin kontrolü ekonomik alanın dışında kalır: Devlet katındaki iktidar sahiplerinin ellerindedir, bunlara isterseniz *aparatçik* ya da *lingdao* diyelim. Kapitalizm kâr maksimizasyonuna, yani sermayenin üretim araçları ve dolaşım üzerinde sahip olduğu özel kontrole dayalı olarak kendine mal ettiği artıdeğerin miktarını artırmasına odaklanmıştır. Devletçilik ise iktidarın maksimizasyonuna, yani hedeflerini daha fazla sayıda özneye dayatabilmek, onların bilinçlerinin daha derinlerine kazıyabilmek için siyasi aygıtın askeri ve ideolojik kapasitesinin artırılmasına odaklanmıştır.

Üretimin toplumsal ilişkileri, dolayısıyla üretim biçimi artıdeğerin mal edinilme ve kullanılma biçimlerini belirler. Ayrıca karşımıza çıkan, ancak temel önemdeki bir başka sorun da belli bir üretim biçimi-

nin üretkenliğiyle, yani her çıktının değerinin her girdinin değerine oranıyla belirlenen artıdeğerin seviyesidir. Üretkenlik seviyeleri, üretim araçlarının enerji ve bilginin uygulanmasıyla kullanılmasının bir fonksiyonu olarak, emek ile madde arasındaki ilişkiye bağlıdır. Bu süreç, kalkınma biçimini tanımlayan, üretimin teknik ilişkileriyle nitelenir. Dolayısıyla kalkınma biçimleri, emeğin artıdeğerin seviyesini ve kalitesini nihai olarak tayin ederek, ürün ortaya çıkarmak için bunlar yoluyla madde üzerinde çalıştığı teknolojik düzenlemelerdir. Her kalkınma biçimi, üretim sürecinde üretkenliği artırmak için temel önemde olan unsurca tanımlanır. Böylelikle tarımsal kalkınma biçiminde, artıdeğer artışının kaynağında üretim sürecinde emek ile doğal kaynaklardaki (özellikle toprak) nicel artışların yanı sıra, bu kaynakların doğal olarak lutfedilmesi vardır. Endüstriyel kalkınma biçiminde, üretkenliğin temel kaynağı, yeni enerji kaynaklarının devreye girmesinde, üretim ve dağıtım süreçleri boyunca enerji kullanımını merkezsizleştirme becerisinde yatar. Yeni, enformasyonel kalkınma biçiminde, üretkenliğin kaynağı, bilgi üretme, bilgi işleme ve sembollerle iletişim teknolojisindedir. Kuşkusuz, bilgi ve enformasyon bütün kalkınma biçimlerinde kritik unsurlardır; çünkü üretim süreci her zaman belli bir bilgi düzeyine ve enformasyonunun işlenmesine dayalıdır.[25] Ancak enformasyonel kalkınma biçimine özgü olan şey, bilginin üzerine bilgi gelmesi eyleminin bizzat üretkenliğin ana kaynağı olmasıdır (bkz. İkinci Bölüm). Bilgiyi işleme, bir üretkenlik kaynağı olarak bilgi işlem teknolojisinin geliştirilmesine odaklanmıştır; bilgi işlem teknolojisinin geliştirilmesi,

---

25 Kitapta açıklığı sağlamak adına, bilgi ile enformasyonun tanımlarını yapmak gerekiyor; entelektüel bakımdan tatmin edici bu hareket, söyleme bir miktar yapaylık katacak olsa dahi; bununla mücadele eden sosyal bilimcilerin de gayet iyi bildiği bir meseledir bu. Daniel Bell'in (1976:175) bilgiye ilişkin tanımını geliştirmek için hiçbir zorlayıcı gerekçe göremiyorum: "Bilgi: Mantıklı bir yargı ya da deneysel bir sonuç sunan, başkalarına sistemli bir biçimde bir iletişim aracıyla aktarılan olgulara ya da düşüncelere ilişkin örgütlü ifadeler dizisi. Dolayısıyla bilgiyi, haber ve eğlenceden ayırıyorum." Enformasyon içinse alanın oturmuş bazı yazarlar, örneğin Machlup enformasyonu yalnızca bilginin iletilmesi olarak tanımlar (Bakınız Machlup 1962: 15). Ancak bunun sebebi Machlup'un bilgi tanımının, Bell'in de savunduğu gibi fazla geniş kapsamlı olmasıdır. Bu yüzden Porat'ın klasik çalışmasında (1977: 2) önerdiği enformasyon tanımına katılıyorum: "Enformasyon örgütlenmiş ve iletilen veridir."

teknolojinin kaynağındaki bilgi ile teknolojinin bilgi üretimini, bilgi işlemeyi geliştirmek için kullanılması arasında kurulan döngüde gerçekleşir. Günün modasına uyarak, enformasyon teknolojisine dayalı yeni bir teknolojik paradigmanın ortaya çıkışıyla inşa edilen bu yeni kalkınma biçimini enformasyonel olarak adlandırmamın sebebi budur (bkz. Birinci Bölüm).

Her kalkınma biçimi aynı zamanda, etrafında teknolojik süreçlerin örgütlendiği, yapısal olarak belirlenmiş bir performans ilkesine sahiptir: Sanayileşmecilik ekonomik büyümeye, yani çıktının maksimizasyonuna odaklanmıştır; enformasyonelizm teknolojik gelişmeye; yani bilginin biriktirilmesine ve bilgi işlemde daha üst karmaşıklık seviyelerine odaklanmıştır. Bilginin daha üst seviyeleri, normalde, birim girdi başına daha yüksek düzeylerde çıktı verse de, enformasyonelizmde teknolojik üretim fonksiyonunun çerçevesini çizen, bu fonksiyonu niteleyen bilgi ve enformasyon takibidir.

Teknoloji ile üretimin teknik ilişkileri toplumun başat alanlarında doğmuş paradigmalar (örneğin üretim süreçleri, askeri-sanayi kompleksi) çerçevesinde örgütlenseler de tüm bir toplumsal ilişkiler, toplumsal yapılar düzenine yayılır, böylece iktidara, deneyime nüfuz eder, onları değiştirirler.[26] Böylece kalkınma biçimleri, elbette sembolik iletişim de dahil olmak üzere, bütün bir toplumsal davranışlar alanını şekillendirir. Enformasyonelizm, bilgi ve enformasyon teknolojisine dayalı olduğundandır ki, enformasyonel kalkınma biçiminde kültür ile üretim güçleri, ruh ile madde arasında özellikle çok yakın bir bağ vardır. Tarihsel olarak yeni toplumsal etkileşim, toplumsal denetim ve toplumsal değişim biçimleri beklememiz gerektiği düşüncesine varılır.

---

26 Teknolojik yenilikler, böyle bir yayılmanın önündeki kurumsal engeller yüzünden topluma yayılmazsa, bunu yenilik kurumlarının, yenilikçilerin kendilerinin gerekli toplumsal/kültürel geri bildirimi alamamalarından kaynaklanan bir teknolojik gerileme izler. Qing'in Çin'i ya da Sovyetler Birliği gibi önemli deneylerden alınacak temel ders budur. Sovyetler Birliği için III'üncü cilde bakınız. Çin için Qian'a (1985) ve Mokyr'e (1990) bakınız.

ENFORMASYONELİZM VE KAPİTALİST PERESTROYKA

Kuramsal kategorilerden tarihsel değişime geçerken, toplumların canlılığını oluşturan toplumsal süreçler ve biçimler açısından gerçekten önemli olan şey, tarih ile teknolojik ve ekonomik gelişmenin mevcut koşullarının çizdiği sınırlayıcı çerçeve dahilinde, toplumsal aktörlerin öngörülemez biçimde koruduğu, uğruna mücadele ettiği üretim biçimleri ile kalkınma biçimleri arasındaki gerçek etkileşimdir. Bu yüzdendir ki, Gorbaçov *perestroykası*nda, siyaseten zor olan, ama ulaşılamaz olmayan o hedefe erişmekte başarılı olsaydı eğer, dünya çok farklı olabilirdi. Asya Pasifik ülkeleri, kendi geleneksel ekonomik örgütlenmelerini enformasyon teknolojisinin sunduğu aygıtlarla harmanlamayı başaramamış olsaydı da öyle olurdu. Ancak enformasyon teknolojisi paradigmasına hız kazandırmakta, onu kanalize etmekte, şekillendirmekte, ona bağlı toplumsal biçimleri harekete geçirmekte en belirleyici tarihsel etken, 1980'lerden bu yana süregiden kapitalist yeniden yapılanma süreciydi. Öyle ki, yeni tekno-ekonomik sistemi enformasyonel kapitalizm olarak nitelemek gayet yeterli olabilir.

İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yaklaşık otuz yıl içinde, birçok piyasa ekonomisine beklenmedik bir ekonomik refah, bir toplumsal istikrar getiren Keynesçi kapitalist büyüme modeli, 1970'lerin başında kendi iç sınırlılıklarının duvarına tosladı; içine düştüğü kriz de enflasyonun şaha kalkmasıyla tezahür etti.[27] 1974 ile 1979'da petrol fiyatlarındaki artış, enflasyonun kontrolden çıkması tehdidini doğurduğunda, hükümetlerle şirketler, 1990'lara dek deneme-yanılmaya dayalı pragmatik bir sürece girerek, daha önceki büyüme modelinin istikrarının temelindeki sermaye ile emek arasındaki toplumsal sözleşmeyi bozma, deregülasyon ve özelleştirme yönünde daha kararlı bir çabayla bir yeniden yapılanma dönemine adım attılar. Kısacası, hem kurum-

27 Birkaç yıl önce, 1970'lerdeki dünya çapındaki ekonomik krizin nedenlerine ilişkin yorumlarımı, kapitalist yeniden yapılanmanın izleyeceği yola ilişkin hassas bazı tahminlerimi sunmuştum. Ampirik analizle çizdiğim fazlasıyla katı kuramsal çerçeveye uygun düşmese de, kitabımda (1977-8'de yazılmıştır) altını çizdiğim temel noktaların, "Reaganomik"e ilişkin tahminler de dahil 20. yüzyılın son yirmi yılında kapitalizmde gerçekleşen niteliksel değişimleri anlamakta yararlı olacağını sanıyorum. (Bakınız Castells 1980)

lar hem de şirketlerin yönetimi düzeyinde gerçekleştirilen bir dizi reformun dört temel amacı vardı: Sermaye-emek ilişkilerinde kâr arayan kapitalist mantığı derinleştirmek; emek ile sermayenin üretkenliğini güçlendirmek; ürünü, dolaşımı ve pazarı küreselleştirmek, her yerde en avantajlı koşullarla kâr etme fırsatından yararlanmak; üretkenlik artışı ve ulusal ekonomilerin rekabet gücünün sağlamlaştırılması için genelde sosyal güvenlikle kamu çıkarına yönelik düzenlemeler aleyhine devletin desteğini sağlamak. Esnekliğe, uyarlanabilirliğe odaklanan teknolojik yenilikler ve örgütsel değişim de, yeniden yapılanmanın hızı ile verimliliğinin artırılmasında kritik önemdeydi. Yeni enformasyon teknolojisi olmasaydı, küresel kapitalizmin daha çok sınırlı bir gerçeklik olacağı, esnek yönetimin emeğin mağlubiyetine indirgenebileceği, hem sermaye mallarına hem tüketim mallarına yönelik yeni harcama dalgasının kamusal harcamalardaki kısıntıları telafi etmeye yetecek düzeyde olmayacağı öne sürülebilir. Dolayısıyla enformasyonelizm kapitalizmin genişlemesiyle, yenilenmesiyle bağlantılıdır; tıpkı sanayileşmeciliğin, bir üretim biçimi olarak kapitalizmin oluşmasıyla bağlantılı olduğu gibi. Kuşkusuz, yeniden yapılanma süreci dünya çapında birçok bölgede, birçok toplumda İkinci Bölüm'de de kısaca inceleyeceğim gibi çok farklı biçimlerde tezahür etmiştir: Yeniden yapılanma, Reagan yönetiminin askeri Keynesçiliğiyle temel mantığından saptırılmış, yapay hareketliliğe bağlı canlılığın son dönemlerinde Amerikan ekonomisi açısından çok daha büyük güçlükler yaratmıştır; toplumun refah devletinin çözülmesine, işgücü piyasasında tek taraflı esnekliğe direnişi yüzünden Batı Avrupa'da biraz sınırlı kalmış, sonuçta Avrupa Birliği ülkelerinde işsizlik artmıştır; yeniden yapılanma Japonya'da sömürünün artmasından ziyade teknoloji ve işbirliği temelinde üretkenlik ve rekabet gücüne vurgu yaparak, büyük değişimler olmaksızın hazmedilmiştir, ta ki uluslararası güçler Japonya'yı yurtdışı üretime, korunmasız, talî bir işgücü piyasasının rolünü genişletmeye zorlayıncaya dek; kapitalizmin yeniden yapılanma süreci, Uluslararası Para Fonu politikalarının, dünya çapında küresel sermaye birikimi koşullarını homojenize etme amacıyla para arzını kesip ücretleri ve ithalatı kısma-

sıyla Afrika (Güney Afrika ve Botswana hariç) ve Latin Amerika ülkelerinde (Şili ve Kolombiya hariç), büyük bir durgunluğa saplanmıştır. Yeniden yapılanma süreci, önde gelen kapitalist ülkelerde, örgütlü emeğin siyasi yenilgisi, OECD bölgesindeki ülkelerde ortak bir ekonomik disiplinin kabulü temelinde ilerlemiştir. Gerektiğinde Bundesbank, ABD Merkez Bankası ve Uluslararası Para Fonu tarafından dayatılan böyle bir disiplin, aslında 1980'lerin başında yeni enformasyon teknolojilerinin kullanımıyla birlikte küresel finans piyasalarının bütünleşmesinde yazılıydı. Küresel finansal bütünleşmenin koşulları çerçevesinde, özerk, ulusal para politikaları kelimenin tam anlamıyla uygulanamaz hale gelmiş, böylece gezegen çapında yeniden yapılanma süreçlerinin temel ekonomik parametreleri eşitlenmişti.

Kapitalizmin yeniden yapılanmasıyla enformasyonelizmin yayılması küresel ölçekte birbirinden ayrılamaz süreçlerse de, toplumlar, tarihleri, kültürleri ve kurumlarının özgüllüklerine bağlı olarak bu tür süreçlere farklı tepki vermişler, bu süreçlerde farklı tutumları benimsemişlerdir. Dolayısıyla, yeni sistemde her yerde toplumsal biçimlerin homojenliğini çağrıştıracak olan bir "enformasyonel toplum"dan bahsetmek, bir yerde uygunsuz olur. Bunun ampirik ve kuramsal açıdan savunulamaz bir varsayım olduğu açıktır. Ama sosyologların Raymond Aron'un formülasyonunda olduğu gibi,[28] sosyo-teknik sistemlerdeki temel ortak noktaların altını çizerek "endüstriyel toplum"dan bahsettiği biçimde, biz de bir "enformasyonel toplum"dan bahsedebiliriz. Ancak iki önemli koşul söz konusudur: Bir yandan enformasyonel toplumlar bugün mevcut olduğu biçimlerle kapitalisttir (bazıları devletçi olan endüstriyel toplumların aksine); öte yandan enformasyonel toplumların kültürel ve kurumsal çeşitliliğini vurgulamamız gerekir. Böylece Japonya'nın biricikliği[29] ya da İspanya'nın farklılığı,[30] bu kez bilgisayarların yayılma oranıyla ölçülen bir evrensel modernleşme yolunda, kültürel

---

28 Aron (1963).

29 Japonya'nın benzersizliğini sosyolojik bir bakışla değerlendirmek için Shoji'ye bakınız (1990).

30 İspanya başka ülkelerle karşılaştırıldığında, gözlenen farklılıklar ve benzerlikler için Zaldivar ile Castells'e bakınız (1992).

farklılıkların silindiği bir süreç içinde kaybolup gitmeyecektir. Çin ya da Brezilya, bugünkü hızlı kalkınma yollarında yürüyerek enformasyonel kapitalizmin küresel potasında erimeyeceklerdir. Ancak ABD'nin yanı sıra, Japonya, İspanya, Çin ve Brezilya, bilginin üretimi, ekonomik üretkenlik, siyasi ve askeri iktidar ve medya iletişiminin kilit süreçlerinin, enformasyonel paradigma sayesinde çoktan derin bir dönüşümden geçmesi, bu süreçlerin zenginliğin, iktidarın bu mantıkla işleyen sembollerin küresel ağlarına bağlı olması anlamında enformasyonel toplumlardır, gelecekte daha fazla öyle olacaklardır. Dolayısıyla bütün toplumlar kapitalizmden ve enformasyonelizmden etkilenir, birçok toplum da (kuşkusuz önde gelen bütün toplumlar) farklı biçimlerde, farklı koşullarda ve özgül kültürel/kurumsal ifadelerle de olsa zaten enformasyoneldir.[31] Küresel/enformasyonel ekonomiden ayrı bir enformasyonel

---

31 "Enformasyon toplumu" ile "enformasyonel toplum" kavramları arasına bir ayrım koymam gerekiyor. "Enformasyon toplumu" terimi, enformasyonun toplumdaki önemini vurgular. Ancak ben enformasyonun, en geniş anlamıyla, bir başka deyişle bilginin iletilmesi anlamıyla, bütün toplumlarda önemli olduğunu savunuyorum; büyük oranda entelektüel bir çerçeve olan skolastisizm etrafında kültürel olarak yapılanmış ve bir ölçüde birleşmiş bir toplum olan Ortaçağ Avrupası da dahil (Southern'a bakınız 1995). Tersine "enformasyonel" terimi ise, enformasyon üretimi, işlenmesi ve aktarımının, bu tarihsel dönemde ortaya çıkan yeni teknolojik koşullar nedeniyle üretkenliğin ve gücün temel kaynakları haline geldiği, özgül bir toplumsal örgütlenme biçiminin niteliklerine işaret eder. Terminolojim sanayi (endüstri) ile sınaî (endüstriyel) arasındaki ayrımla bir paralellik kurma çabasındadır. Bir sınaî toplumu (sosyolojik gelenekte yaygın bir terimdir), yalnızca sanayinin olduğu bir toplum değil, sınaî örgütlenmenin toplumsal ve teknolojik biçimlerinin ekonomik sistem ve askeri teknoloji çerçevesindeki başlıca etkinliklerden başlayarak bütün etkinlik alanlarına yayıldığı, gündelik hayatın nesnelerine ve alışkanlıklarına dek uzandığı bir toplumdur. "Enformasyonel toplum" ve "enformasyonel ekonomi" terimlerini kullanmam, enformasyonun ve bilginin toplumlarımız için önemli olduğu yönündeki ortak gözlemin ötesine geçen bugünkü dönüşümleri daha somut bir biçimde anlatabilmeyi amaçlar. Ancak "enformasyonel toplum"un gerçek içeriğinin gözlemler ve analizlerle belirlenmesi gerekir. Bu kitabın amacı da budur. Örneğin enformasyonel toplumun kilit unsurlarından biri, temel yapısındaki ağlar oluşturma mantığıdır, bu da bu cildin sonuç bölümünde tanımlandığı ve açıklandığı üzere "ağ toplumu" kavramının kullanımını açıklar. Ancak "enformasyonel toplum"un toplumsal hareketler ya da devlet gibi başka bazı bileşenleri, ağlar oluşturma mantığından ciddi ölçüde etkilenmiş olmalarına karşın, bu mantığın ötesine geçen özellikler gösterirler. Dolayısıyla "ağ toplumu" "enformasyonel toplum" kavramının anlamını tamamıyla karşılamaz. Peki neden bunca açıklamadan sonra, Ortaçağ Avrupası'nı araştırma kapsamına almamama rağmen, kitabın başlığı olarak *Enformasyon Çağı*'nı korudum? Başlıklar iletişim araçlarıdır. Kullanıcı dostu bir kitap, okuyucunun kitabın gerçek konusunun ne olduğunu kestirmesi-

toplum kuramının her zaman, geniş kapsamlı olarak paylaşılan bir tekno-ekonomik paradigmayla bağlantılı yapısal benzerlikler kadar tarihsel/kültürel özgüllüklere de dikkat etmesi gerekir. Yeni enformasyonel toplumun özü olarak görülen bu ortak toplumsal yapının gerçek içeriğine gelince; korkarım bunu bir paragrafta özetleyemeyeceğim: hattâ şöyle söyleyeyim, enformasyonel toplumları niteleyen yapılar ve süreçler bu kitabın konusunu oluşturuyor.

ENFORMASYONEL TOPLUMDA BENLİK

Yeni enformasyon teknolojileri, küresel araçsal ağlarla dünyayı birleştiriyor. Bilgisayar aracılığıyla iletişim, geniş bir sanal cemaatler yelpazesi oluşturdu. Ancak 1990'ların ayırt edici toplumsal ve siyasi eğilimi, toplumsal eylemin, toplumsal siyasetin ister atfedilmiş, tarihe ya da coğrafyaya kök salmış olsun, ister bunalımlı mâna, maneviyat arayışı içinde yeni inşa edilmiş olsun, ilksel kimlikler etrafında örgütlenmesiydi. Öyle görünüyor ki, enformasyonel toplumların ilk tarihsel adımları, onlara kimliğin üstünlüğünün bir örgütlenme ilkesi olması niteliğini kazandırdı. Kimlikten, bir toplumsal aktörün kendini tanıması; anlamı, başka toplumsal yapılara kapsamlı bir biçimde atıfta bulunmayı dışlayarak belli bir kültürel özellik ya da özellikler dizisi temelinde inşa etmesi sürecini anlıyorum. Kimliğin kabulü mutlaka, başka kimliklerle ilişki kurmama (örneğin kadın kimliği erkek kimliği ile hâlâ ilişkilidir) ya da bu kimlikle bütün bir toplumu kucaklama (örneğin dini köktenciler herkesin dinini değiştirmek ister) anlamına gelmez. Mesele toplumsal ilişkilerin kimliği belirleyen kültürel özellikler temelinde başkalarıyla karşı karşıya belirlenmesidir. Örneğin Yoshino, *nihonjiron*'a (Japonya'nın benzersizliğine ilişkin görüşler) ilişkin çalışmasında, kül-

---

ni sağlayacak denli açık olmalı; semantik referans çerçevesinden fazla uzaklaşmayacak şekilde kurgulanmalıdır. Bu yüzden de enformasyon teknolojileri, enformasyon toplumu, enformatikleştirme, enformasyon otobanı vb. (bütün terimler 1960'ların ortalarında Japonya'da doğmuş –johoka shakai, Japoncası– dışarıdan kavram ithaline bulaşmış Simon Nora ve Alain Minc tarafından 1978'de Batı'ya aktarılmıştır) çevresinde kurulan bir dünyada *Enformasyon Çağı* gibi bir başlık yanıtlar hakkında önceden bir yargıda bulunmaksızın yöneltilen sorulara doğrudan dikkat çeken bir başlıktır.

türel milliyetçiliği dikkat çekici bir biçimde "yokluğu ya da tehdit edildiği hissedildiğinde halka ait bir kültürel kimlik yaratarak, koruyarak ya da güçlendirerek ulusal cemaati yeniden yaratma amacı," olarak tanımlamıştı. "Kültürel milliyetçi, ulusu, benzersiz tarihinin, kültürünün bir ürünü, benzersiz özelliklere sahip kolektif bir dayanışma olarak görür."[32] Calhoun da, bu olgunun tarihsel olarak yeniliğine itiraz etse de, bugünün Amerikan toplumunda siyasetin tanımlanmasında, özellikle de kadın hareketi, eşcinsel hareketi, sivil haklar hareketi, "yalnızca çeşitli araçsal amaçlar değil, aynı zamanda dışlanan kimliklerin kamusal açıdan iyi, siyaseten çarpıcı olarak onaylanmasını amaçlayan" hareketler bağlamında kimliğin belirleyici bir rol oynadığını vurgular.[33] Alaine Touraine, "üretimin özünde, maddi malların yerini kültürel hizmetlerin aldığı post-endüstriyel bir toplumda, *devlet aygıtlarının ve piyasaların mantığına karşı sınıf mücadelesinin yerini alan, kişiliğiyle ve kültürüyle öznenin savunusudur,*"[34] diyerek daha da ileri gider. Bu durumda küreselleşme ile parçalanmanın eş zamanlı işlediği bir dünyada kilit mesele, Calderon ve Lasena'nın da belirttiği gibi, "yeni teknolojilerle kolektif hafızanın, evrensel bilimle cemaatçi kültürlerin, duygularla aklın nasıl birleştirileceği"dir.[35] Gerçekten, nasıl? Ve neden tüm dünyada tam tersine bir eğilim, daha açık bir deyişle, küreselleşme ile kimlik, Ağ ile Benlik arasındaki mesafenin giderek açıldığını gözlüyoruz?

Raymond Barglow, bu mesele üzerine sosyo-psikanalitik bir perspektiften kaleme aldığı aydınlatıcı makalesinde enformasyon sistemlerinin, ağlar oluşturmanın, insanın örgütlenme, bütünleşme gücünü artırırken, Batı'nın geleneksel, bağımsız özne kavrayışını değiştiriyor olması gibi paradoksa dikkat çeker: "Mekanik teknolojilerden enformasyon teknolojilerine doğru tarihsel değişim, Yunan filozofların bu kavramı iki bin yıl öncesinde inceden inceye işlediği günlerden bu yana bireysel kimlik için ideolojik bir demir atma noktası olmuş ege-

---

32 Yoshino (1992:1).

33 Calhoun (1994:4).

34 Touraine (1994: 168, benim çevirim, italikler ona ait).

35 Calderon ile Laserna (1994: 90; benim çevirim).

menlik ve kendi kendine yeterlik kavramlarının değişmesini sağlamıştır. Kısacası teknoloji, geçmişte kendisinin bizzat güçlendirdiği dünya kavrayışının çözülmesini sağlamaktadır."[36] Sonra Freud'un çalışmalarında yer alan klasik rüyalarla, 1990'ların San Francisco'sunda yüksek teknoloji ortamında kendi hastalarından dinlediği rüyalar arasında muhteşem bir kıyaslamaya girişir: "Bir baş görüntüsü... Arkasında da bir bilgisayar klavyesi duruyor. Bu programlanmış kafa, benim işte!"[37] Klasik Freudçu temsille kıyaslandığında bu mutlak yalnızlık, tek başınalık duygusunun yeni olduğu görülür: "Rüyaları görenler, dünyanın yapısına içkin, varoluşsal, kendisinden kaçılamaz bir yalnızlık duygusu tecrübe ettiklerini dile getiriyorlar. Topyekûn yalıtılmış benlik, kendini tümüyle yitirmiş görünmektedir."[38] Ortak, yeniden inşa edilmiş bir kimlik etrafında yeni bir bağ bulma arayışı da öyle.

Ne denli derin olursa olsun, bu varsayım, ancak açıklamanın bir parçası olabilir. Bir açıdan bakınca, bu varsayım, Batılı bireyci bir kavrayışla sınırlı, kontrol edilemez bir bağlantısızlıkla sarsılmış bir benliğin krizine işaret edecektir. Ancak yeni kimlik, yeni maneviyat arayışı, kolektif kimlik duygusunun daha güçlü olmasına, bireyin ailesine geleneksel, kültürel tabiyetine karşın Doğu'da da vardır. Japonya'da 1995'te Aum Shinrinkyo'nun özellikle gençler, yüksek eğitimli kuşaklar arasında yankı bulması, maneviyatı, ileri teknolojiyi (kimyasallar, biyoloji, lazer), iş dünyasının küresel bağlantılarını, binyılcı kıyamet kültürünü ciddi biçimde birleştiren yeni, kolektif bir kimlik inşa etmeye duyulan çaresiz ihtiyaçla derinleşmiş olan, yerleşik kimlik çerçevelerinin içinde bulunduğu krizin bir semptomu olarak değerlendirilebilir.[39]

Diğer bir açıdan bakınca, kimliğin yükselen gücünü açıklayacak yorumlayıcı bir çerçevenin unsurları, büyük ölçüde yeni bir küresel sistemin ortaya çıkışına bağlı kurumsal değişimin makro süreçleriyle iliş-

---

36 Barglow (1994: 6).

37 Barglow (1994:53).

38 Barglow (1994: 185).

39 Küreselleşmeye açıkça muhalif olan, kimlikle ilgili yeni isyan biçimleri için Castells'deki (1996) incelemeye dayalı analize bakınız.

kili olarak daha kapsamlı bir düzeyde de bulunmalıdır. Dolayısıyla Batı Avrupa'da yaygın ırkçılık, yabancı düşmanlığı akımları Alain Touraine[40] ile Michel Wieviorka'nın[41] ileri sürdüğü gibi bir soyutlama (Avrupalı) haline gelmenin yarattığı kimlik kriziyle, yanı sıra, Avrupa toplumlarınm kendi ulusal kimliklerinin bulanıklaşmasına tanıklık ederken, etnik azınlıkların Avrupa toplumlarında uzun süredir varolduğunu (en azından 1960'lardan beri süregelen demografik bir gerçektir bu) kendi içlerinde keşfetmeleriyle ilişkilendirilebilir. Ya da yine, Rusya'da ve eski Sovyetler Birliği'nde, komünizm sonrası dönemde milliyetçiliğin güçlü bir biçimde gelişmesini üçüncü ciltte tartışacağım üzere, 70 yıl boyunca dışlayıcı bir ideolojik kimliğin dayatılmasının üstüne, tarihsel olarak kırılgan *sovetskii narod*'un (Sovyet halkı) çöküşünden sonra yegane anlam kaynağı olarak ilksel, tarihsel kimliğe dönüşün yarattığı kültürel boşlukla ilişkilendirebiliriz.

Görünüşe bakılırsa, dini köktenciliğin ortaya çıkışı da hem küresel bir eğilime hem de kurumsal bir krize bağlanabilir. Tarihten öğrendik; bütün düşünceler, bütün inançlar doğru koşullar altında bir kıvılcımla tutuşmak için hazırda bekler.[42] İslamcı olsun, Hıristiyan olsun köktenciliğin, küresel refah ile iktidar ağlarının tüm gezegen çapında düğüm noktalarına bağlanıp bireylere bir değer kazandırırken, toplumların, bölgelerin hattâ bazı ülkelerin tamamının bağlantılarını kesip dışladığı tarihsel bir anda dünya çapında yayılmaya başlaması, yalacak olması dikkat çekicidir. En modernleşmiş Müslüman toplumlardan biri olan Cezayir neden birden, demokratik seçimlerdeki zaferleri kendilerinden esirgenince terörist oluveren (sömürgecilik karşıtı ataları gibi) köktenci kurtarıcılara yüzünü döndü? Papa 2. Johannes Paulus'un geleneksel öğretileri neden Üçüncü Dünya'nın yoksul kitleleri arasında tartışılmaz bir yankı yarattı da, Vatikan böylelikle üreme, çoğalma haklarındaki ilerlemenin kurtarılması gereken ruhların sayısının azaltılmasına ciddi biçimde katkıda bulunduğu birkaç gelişmiş

---

40 Touraine (1991).

41 Wieviorka (1993).

42 Örneğin Colas'a bakınız (1992); Kepel (1993).

ülkede azınlıktaki feministlerin protestolarını görmezden gelebilmeyi kaldırabildi? Görünüşe bakılırsa bir dışlayanları dışlama; bilgisayardan anlamayanlara, tüketmeyenlere ve yeterince iletişim kuramamış bölgelere ayrılan yerin giderek azaldığı bir dünyada, değer ile anlam kriterlerini yeniden belirleme mantığı işliyormuş gibi. Ağ, benlikle bağlantıyı kestiğinde, bireysel olsun kolektif olsun, benlik anlamını küresel, araçsal bir referansta bulunmadan inşa ediyor: Yapısal baskınlık ve toplumsal dışlanmanın tek taraflı mantığıyla dışlananın reddi sonrasında, bağlantısızlık süreci karşılıklı hale geliyor.

Bu, belirtmekle kalmayıp inceleyeceğimiz alandır. Enformasyonel toplumda benliğin paradoksal tezahürüne ilişkin burada geliştirilen bazı fikirler, yalnızca araştırmamın izlediği yönü okuyucunun bilgisine sunmayı amaçlıyor, önceden bazı sonuçlar geliştirmeyi değil.

YÖNTEM ÜZERİNE BİRKAÇ SÖZ

Elinizdeki kitap, kitaplar üzerine bir kitap değil. Bu çalışma, çeşitli kanıtlara, birçok kaynaktan analize ve değerlendirmeye dayansa da, post-sanayileşmecilik ya da enformasyon toplumuyla ilgili mevcut kuramları tartışmayı amaçlamıyor. Bu kuramlara ilişkin birkaç kapsamlı, dengeli değerlendirmenin yanı sıra,[43] benimki de dahil[44] farklı eleştirilere[45] ulaşılabilir. Keza, tartışma açısından gerekli olmadığı müddetçe, 1980'lerde postmodern kuram etrafında yaratılmış tartışmalara[46] da katkıda bulunmayacağım. Zira kendi adıma, David Harvey'nin "post-modernite"nin[47] toplumsal, ideolojik temellerine ilişkin

---

43 Sınaileşme sonrası ve enformasyonelizmle ilgili sosyolojik kuramların yararlı bir değerlendirmesi için Lyon'a (1988) bakınız. "Enformasyon toplumu" kavramının entelektüel ve terminolojik kökenleri için Nora ile Minc'e (1978); ayrıca Ito'ya (1991a) bakınız. Şu kaynakları da inceleyiniz: Beniger (1986); Katz (1988); Williams (1988); Salvaggio (1989).

44 Sınaîleşme sonrasıyla ilgili eleştirel bakış açıları için başka kaynakların yanı sıra şu kaynaklara da bakınız: Woodward (1980); Roszak (1986); Lyon (1988); Shoji (1990); Touraine (1992). Toplumumuzun enformasyon teknolojisine yaptığı vurgunun kültürel bir eleştirisi için Postman'a bakınız (1992).

45 Sınaîleşme sonrası kuramları üzerine benim eleştirim için Castells (1994, 1996).

46 Lyon'a bakınız (1994); ayrıca Seidman ile Wagner'a (1992).

47 Harvey (1990).

mükemmel eleştirel değerlendirmesi kadar, Scott Lash'in[48] postmodern kuramları sosyolojik açıdan derinlemesine tahlilini tatmin edici buluyorum. Birçok yazara, özellikle de enformasyonelizmin ataları Alaine Touraine ile Daniell Bell'e, ayrıca 1979'da ölümünden önce yeni, ilgili meseleleri sezen bir Marksist kuramcıya Nikos Poulantzas'a birçok düşünce borçluyum.[49] Kendi özgül analizlerimde bir araç olarak kullandığımda, ödünç aldığım kavramları gereğini yerine getirerek belirttim. Ama, çeşitli kaynaklardan malzemeleri, gözlemleri, okuru, 12 yıl boyunca içinde yaşadığım (şükürler olsun ki, başka faaliyetlerin de yanı sıra) bibliyografik ormana eziyetli bir ziyarete maruz bırakmaksızın birleştirirken, mümkün olduğunca özerk, ağdalı olmayan bir söylem geliştirmeye çalıştım.

Aynı şekilde istatistiki kaynakları ve ampirik çalışmaları ciddi boyutlarda kullansam da, zaten aşırı derecede hantal olan bir kitabı basitleştirmek için verilerin işlenmesini en aza indirmeye çalıştım. Bu yüzden de, hatalı görünmedikleri durumlar (Sovyet gayrı safi milli hasıla istatistikleri ya da Dünya Bankası'nın Afrika'daki değişim politikalarına ilişkin raporları gibi) dışında toplum bilimciler arasında çoğunlukla kabul gören veri kaynaklarını (örneğin OECD, Birleşmiş Milletler, Dünya Bankası, hükümetlerin resmi istatistikleri, yetkin araştırma monografileri, genelde güvenilir addedilen iş dünyasına ait ya da akademik kaynakları) kullanmaya meylettim. Her zaman geçerli olmayacak bilgiyi güvenilir addetmenin belli sınırları olduğunun farkındayım, ancak okuyucu bu metinde tarihçiler, polisler, araştırmacı gazeteciler arasında yerleşik, başarılı olmuş bir geleneğe dayalı üçgenler kurma yöntemi uyarınca, birçok farklı kaynaktan gelen birbirine yakın eğilimler temelinde sonuçlara varılırken, birçok tedbirin alındığını da fark edecektir. Şu da var ki, bu kitaptaki veriler, gözlemler, referanslar; düşünceleri, benim zihnimdeki araştırma sorularıyla seçilmiş, ama kuşkusuz önceden verilmiş cevaplar doğrultusunda örgütlenmemiş bir gözlem esasına yerleştirmeye çalışsa da, gerçekten de kanıt-

48 Lash (1990).

49 Poulantzas (1978: özellikle 160-9).

lamaya değil, varsayımlar ileri sürmeye yöneliktir. Bu kitapta izlenen, özgül çerçevesi her bölümde tartışılacak olan metodoloji, kendi entelektüel gayretinin kapsayıcı amacının hizmetindedir: Enformasyon Çağı'nda, ki bu terim *yeni bir toplumsal yapının ortaya çıktığına özellikle atıfta bulunur*, ekonomi ve topluma ilişkin keşif kabilinden, kültürler arası bir kurama dair bazı unsurları ileri sürmektir bu amaç. Enformasyonelizmin toplumsal alanlar ve kültürel ifadeler üzerindeki derin nüfuzu, analizimin de geniş ölçekli olmasını gerektirdi. Ancak kesinlikle, çağdaş toplumlardaki temaların, meselelerin tümünü ele almak gibi bir niyetim yok; zira ansiklopediler kaleme almak benim harcım değil.

Kitap, yayıncının gayet akıllıca üç cilde dönüştürdüğü üç bölümden oluşuyor. Bu ciltler analitik açıdan birbirleriyle bağlantılı, ancak, okumayı bağımsız kılacak bir örgütlenmeye sahipler. Bu kuralın tek istisnası, üçüncü cildin sonunda yer alan, kitabın topyekûn ele alınıp sonuçlara varıldığı, çalışmanın bulgularına, geliştirdiği düşüncelere ilişkin sentetik bir yorumun sunulduğu Sonuç bölümü.

Kitabın üç cilde ayrılması, onu yayımlanabilir, okunabilir kıldıysa da, kuramımın tümünü iletmem açısından birtakım sorunlar doğuruyor. Öyle ki, bu kitapta ele alınan bütün temalarla kesişen bazı eleştirel konular ikinci ciltte yer alıyor. Özellikle kadınlar ile ataerkilliğin, iktidar ilişkileri ile devletin incelenmesinde de böyle bir durum söz konusu. Toplumun birbirinin üstüne binen katmanlardan oluştuğunu, tabanda teknoloji ile ekonominin, ortada iktidarın, en üstte kültürün yer aldığını öne süren geleneksel bakış açısını paylaşmadığım konusunda okuyucuyu uyarırım. Ancak açıklık adına, birbiriyle ilgili olsalar da, bu kitabın okuyucuyu davet ettiği entelektüel seyahat boyunca derinlemesine tartışılmaksızın bütün unsurlarıyla kaynaştırılamayacak olan meselelerin sistematik, biraz düz bir hat üzerinde yer alan bir sunumunu vermek zorunda kaldım. Okuyucunun elindeki ilk cilt, esas olarak, benim deyişimle Ağ'ın mantığını ele alır; ikinci ciltse *(Kimliğin Gücü)* benliğin oluşumunu, toplumun iki merkezi kurumunun, ataerkil aileyle, ulus-devletin içinde bulunduğu krizde Ağ ile ben-

lik arasındaki etkileşimi analiz etmektedir. Üçüncü ciltse *(Binyılın Sonu)*, ilk iki ciltte incelenen süreçlerin dinamiklerinin bir sonucu olarak 20. yüzyılın son dönemindeki tarihsel dönüşümlerin bir yorumunu sunmayı amaçlıyor. Her cilt, o ciltte sunulan temel bulgularla düşünceleri sentezleme çabasıyla son bulsa da, kuram ile gözlem arasında, çeşitli alanlara ilişkin gözlemleri bağlantılandıran genel bir kaynaştırmaya ancak üçüncü cildin sonunda gidilecektir. Üçüncü cilt, çeşitli bağlamlarda özgül tarihsel değişim süreçleriyle daha doğrudan ilgili olsa da, hedeflediğim iki şeye ulaşmak için bütün bir kitap boyunca elimden gelenin en iyisini yapmaya çalıştım: Bu amaçlardan biri, kuramlaştırmayı yoruma indirgemeksizin analizimi gözlem temeline dayandırmaktı, diğeriyse gözlem ve düşünce kaynaklarımı kültürel açıdan mümkün olduğunca çeşitlendirmekti. Bu yaklaşım, ancak ve ancak kültürel kimlik, küresel ağlar oluşturma ile çok boyutlu siyaseti bir araya getiren çoğulcu bir perspektifle anlaşılabilecek, değiştirilebilecek, gerçekten de çokkültürlü, karşılıklı bir bağımlılık içindeki bir dünyaya adım attığımıza inanmamdan kaynaklanıyor.

Enformasyon Teknolojisi Devrimi

Paleontolog Stephen J. Gould şöyle yazar: "Tedricilik; bütün değişimlerin yumuşak, yavaş ve sürekli olduğu düşüncesi, asla taşlarda okunamayacak bir düşünceydi. Yaygın bir kültürel peşin hükmü, kısmen 19. yüzyıl liberalizminin devrim halindeki bir dünyaya yanıtını temsil ediyordu. Ancak hayatın tarihine ilişkin nesnel olduğu varsayılan okumamızı etkilemeyi sürdürdü. Hayatın tarihi, benim okuduğum kadarıyla, büyük bir hızla gerçekleşen, bir sonraki denge döneminin kurulmasını sağlayan büyük olaylarla seyrek olarak kesintiye uğrayan, bir denge durumları dizisidir."[1] Benim başlangıç noktam da,[2] ki bu

---

1 Gould (1980: 226)

2 Önde gelen teknoloji tarihçilerinden Melvin Kranzberg, "Enformasyon çağı, sınaî toplumunun teknik unsurlarında devrim yaratmıştır," diye yazmıştı (1985:42). Toplumsal etkileri içinse "Bütün değişimlerin, yararlılıkların bir gecede ortaya çıkmaması anlamında evrimsel olması mümkünse de, topluma etkileri bakımından devrimci olacaktır," demişti (1985:52). Aynı çizgideki argümanlar için şu kaynaklara da bakınız: Nora ve Minc (1978); Dizard (1982); Perez (1983); Forester (1985); Darbon ve Robin (1987); Stourdze (1987); Dosi vd. (1988a); Bishop ve Waldholz (1990); Salomon (1992); Petrella (1993); Posta ve Telekomünikasyon Bakanlığı (Japonya) (1995); Negroponte (1995).

varsayımda yalnız değilim, 20. yüzyılın sonunda, tarihin bu seyrek kesintilerinden birini yaşıyor olduğumuz. Enformasyon teknolojileri etrafında örgütlenmiş yeni bir teknoloji paradigmasının işlemesi sonucu "maddi kültürümüz"ün[3] dönüşüm geçirmesiyle anılan bir kesinti bu.

Teknolojiden anladığım, Harvey Brooks ile Daniel Bell'in şu düz cümlede belirttiği gibi, "Bilimsel bilginin, şeyleri *yeniden üretilebilir* bir biçimde yapmanın yollarını belirlemek için kullanılması."[4] Enformasyon teknolojilerine, başka herkes gibi, mikro-elektronik, bilgisayarlar (makineler ve yazılım), telekomünikasyon/yayıncılık ve opto-elektronik gibi *birbirine yaklaşan* teknolojiler dizisini dahil ediyorum.[5] Ayrıca bazı analistlerin tersine, genetik mühendisliğini, onun çeperleri genişleyen gelişimini ve uygulamalarını da enformasyon teknolojileri alanına dahil ediyorum.[6] Bunun sebebi sadece, genetik mühendisliğinin canlı maddenin bilgi kodlarının şifresini çözmeye, onu yönlendirmeye, hattâ yeniden programlamaya odaklanmış olması değil; biyoloji, elektronik ve enformatiğin uygulamaları, malzemeleri, daha da önemlisi kavramsal yaklaşımları açısından birbirlerine yaklaşıyor, etkileşime giriyor görünmesi de; bütün bunlar ileriki sayfalarda daha fazla üzerinde durulmayı hak ediyor.[7] Tanımladığımız kapsamlı anlamıyla, enformasyon teknolojilerinin bu çekirdeğinin etrafında, 20. yüzyılın son yirmi yılında, başka alanların yanı sıra geliştirilmiş maddeler, enerji kaynakları, tıbbi uygulamalar ve imalat tekniklerinde (nano-teknoloji gibi mevcut ya da potansiyel) bir dizi büyük teknolojik atılım gerçekleşti.[8] Dahası, mevcut teknolojik dönüşüm süreci, enformasyonun üretildiği, biriktirildiği, bulunduğu, işlendiği, aktarıldığı ortak dijital dil sayesinde teknolojik

---

3 Sosyolojik bakış açısı için uygun olduğunu düşündüğüm, teknolojinin "maddi bir kültür" olarak tanımı için Fischer'deki tartışmaya bakınız (1992: 1-32), özellikle de: "Technology here is similar to the idea of material culture."

4 Brooks (1971:13) yayımlanmamış metinden, Bell'in eklediği vurguyla alıntılanmıştır (1976:29)

5 Saxby (1990); Mulgan (1991).

6 Hall (1987); Marx (1989).

7 Biyolojik devrim ile enformasyon teknolojisi devrimi arasındaki uyumla ilgili olarak, tartışma yaratma amaçlı olsa da kışkırtıcı, bilgilendirici bir değerlendirme için Kelly'ye bakınız (1995).

8 Forester (1988); Edquist ile Jacobsson (1989); Herman (1990); Drexler ile Peterson (1991); Lincoln ile Essin (1993); Dondero (1995); Lovins ve Lovins (1995); Lyon ile Gorner (1995).

alanlar arasında bir ortak düzlem yaratarak genişledi. Nicholas Negroponte'nin deyişiyle dijitalleşen bir dünyada yaşıyoruz.[9]

Enformasyon teknolojisi devrimine ilişkin söylemlerin birçoğuna damgasını vuran kehanetvari uyarılar ve ideolojik yönlendirme bizi, onun gerçekten haiz olduğu temel önemi küçümsemek gibi yanlış bir yöne itmemeli. Enformasyon teknolojisi devrimi, bu kitabın da göstermeye çalışacağı gibi, ekonomi, toplum ve kültürün maddi temellerinde bir kesintiye sebep olan, en azından 18. yüzyılın sanayi devrimi boyutunda bir tarihsel olaydır. Melvin Kranzberg ile Carroll Pursell'in derlediği gibi, teknolojik devrimlerin tarihsel sicili,[10] hepsinin de *şümûllü* olmalarıyla, yani insani faaliyet alanlarının tamamına bir dış etki kaynağı olarak değil de, bu etkinliğin dokunduğu kumaş olarak nüfuz etmeleriyle ayrıldığını gösterir. Bir başka deyişle teknolojik devrimler, yeni ürünler ortaya çıkarmalarının yanı sıra, *sürece odaklanmışlardır*. Diğer yandan, başka devrimlerin tersine, bugünkü devrimde yaşadığımız dönüşümün *çekirdeği, bilgi işleme ve iletişim teknolojilerine* denk düşer.[11]

---

9 Negroponte (1995).

10 Kranzberg ile Pursell (1967).

11 Bugünkü teknolojik devrimin tam olarak kavranabilmesi, yeni enformasyon teknolojilerinin, aynı ölçüde devrimci olan kendilerinden önceki tarihsel örnekler, söz gelimi iletişim literatürünün klasik bir teması olarak Çin'de büyük olasılıkla 7. yüzyılda, Avrupa'da 15. yüzyılda matbaanın keşfi gibi gelişmeler karşısındaki özgüllüğünün tartışılmasını gerektirir. Teknolojik değişimin sosyolojik boyutuna odaklanmış bu kitabın sınırları çerçevesinde bunu tartışmam mümkün olmadığından, izninizle okuyucunun dikkatini birkaç konuya çekmek istiyorum. Elektroniğe dayalı enformasyon teknolojileri (elektronik basım da dahil) eşsiz bir hafıza kapasitesine, bitleri birleştirme ve aktarma hızına sahiptir. Elektronik metin, geri bildirim, karşılıklı etkileşim, metnin yeniden düzenlenmesi gibi konularda ciddi bir esneklik sunar; sözcük-işlemle (word-processing) çalışan her yazar bilir bunu; böylece de iletişimin kendisini değiştirir. On-line iletişim metnin esnekliğiyle birleşince aynı anda her yerde olabilen, asenkronize bir uzam/zaman programlamasını mümkün kılar. Enformasyon teknolojilerinin toplumsal etkileriyle ilgili olarak, etkilerinin derinliğinin, enformasyonun toplumsal yapıya yayılmasının bir fonksiyonu olduğu varsayımında bulunacağım. Yani, matbaa modern çağda Avrupa toplumlarını ciddi ölçüde, ortaçağda Çin'i daha az bir oranda etkilemiş olmakla birlikte, nüfusun geniş bir kesiminin okuma yazma bilmemesi, üretim yapısında bilgi yoğunluğunun düşük olması sebebiyle etkileri sınırlı olmuştur. Dolayısıyla sınaî toplumu yurttaşları eğiterek, yavaş yavaş ekonomiyi bilgi ve enformasyon etrafında örgütleyerek, yeni enformasyon teknolojileri ortaya çıktığında insan zihninin güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Daha önceki enformasyon teknolojisi devrimine ilişkin tarihsel bir yorum için Boureau'ya bakınız vd. (1989). Mc Luhan'ın bakış açısı da dahil, elekt-

Sanayi toplumunun gerisindeki kilit unsur, enerjinin dağıtımı ve üretimi olduğundan, daha önceki sanayi devrimleri için buhar makinesinden elektriğe, fosil yakıtlara, hattâ nükleer enerjiye uzanan bir yelpazede yeni enerji kaynakları ne demekse, bu devrim için de enformasyon teknolojileri o demektir. Ancak enformasyon teknolojisinin önde gelen rolüne ilişkin bu ifade, genellikle, bugünkü devrimin temelde yeni bilgiler ve enformasyona dayalı olarak addedilmesiyle karıştırılmaktadır. Bugünkü teknolojik değişim süreci açısından bu doğrudur, ancak bu Melvin Kranzberg, Joel Mokyr gibi önde gelen teknoloji tarihçilerinin de gösterdiği gibi daha önceki teknoloji devrimleri açısından da doğrudur.[12] İlk sanayi devrimi de, bilim temelli olmasa da, daha önceki bilginin uygulanmasına, geliştirilmesine dayanıyordu. 1850'den sonraki ikinci sanayi devrimindeyse, bilimin yenilikleri güçlendirmekteki belirleyici rolü etkili olmuştu. Öyle ki, araştırma-geliştirme laboratuvarları ilk kez 19. yüzyılın son yıllarında Alman kimya sanayiinde kullanılmıştı.[13]

Bugünün teknolojik devriminin ayırıcı özelliği, bilginin ve enformasyonun merkezi önemi değil, bu bilgi ve enformasyonun, bilgi üretimine, bilgi işleme/iletme aygıtlarına uygulanması, yenilik ile yeniliğin kullanımı arasında, ikisinin birbirlerini beslediği bir zincir oluşturmasıdır.[14] Bir örnek bu analizi biraz daha açık kılabilir. Son yirmi yılda yeni telekomünikasyon teknolojilerinin kullanımı üç ayrı aşamadan geçti: İşlerin otomasyonu, kullanım biçimlerinin denenmesi ve uygulamaların yeniden biçimlendirilmesi.[15] İlk iki aşamada, teknolojik yenilik, Rosenberg'in terminolojisiyle, *kullanarak* öğrenme üzerinden gelişti.[16] Üçüncü aşamada kullanıcılar, teknolojiyi *yaparak* öğrendiler; ve ağları yeniden biçimlendirme, yeni uygulamalar bulma noktasına vardılar. Ye-

---

ronik iletişimin teknolojik özgüllüğüne ilişkin tartışmanın bazı unsurları için beşinci bölüme bakınız.

12 M. Kranzberg, "Prerequisites for industrialization", Kranzberg ve Pursell'da (1967: I, 13. bölüm); Mokyr (1990).

13 Ashton (1948); Clow ve Clow (1952); Landes (1969); Mokyr (1990: 112).

14 Dizard (1982); Forester (1985); Hall ile Preston (1988); Saxby (1990).

15 Bar (1990).

16 Rosenberg (1982); Bar (1992).

ni teknolojinin devreye girmesi, kullanılması, yeni alanlarda geliştirilmesi arasındaki beslenme zinciri, yeni teknolojik paradigmayla daha da hızlandı. Sonuçta, teknolojinin kullanıcıları tarafından benimsenip yeniden tanımlanırken yayılması, teknolojinin gücünü sonsuzca artırır. Yeni enformasyon teknolojileri yalnızca uygulanacak araçlar değillerdir, aynı zamanda geliştirilecek süreçlerdir. Kullananlar ve yapanlar aynılaşabilir. Böylece kullanıcılar, İnternet örneğinde olduğu gibi, teknolojinin kontrolünü ele alabilir (bu bölümde ileriki sayfalarda ve Beşinci Bölüm'de göreceğimiz gibi). Bu yüzden de, yaratma ve sembollerin kullanımı gibi toplumsal süreçlerle (toplumun kültürü), mal ve hizmetleri üretme ve dağıtma kapasitesi (üretim güçleri) arasında yakın bir ilişki vardır. Tarihte ilk kez, insan aklı yalnızca üretim sürecinin belirleyici bir unsuru olmakla kalmamış, doğrudan bir üretim gücü olmuştur.

Bu yüzden, bilgisayarlar, iletişim sistemleri, genetik şifre çözümü ve genetik programlama, tümüyle insan aklını geliştirmekle kalmaz, onun uzantılarıdır da. Ne düşündüğümüz, nasıl düşündüğümüz, gıda, barınak, ulaşım ve iletişim sistemleri, bilgisayarlar, füzeler gibi mallarda, hizmetlerde, hatta, sağlık, eğitim, imgeler gibi maddi ve entelektüel ürünlerde ifade edilir hale gelmiştir. Zihinler ile makineler arasında giderek artan kaynaşma; ki buna DNA makinesi de dahildir, Bruce Mazlish'in "dördüncü kesinti" olarak adlandırdığı[17] (insanlar ile makineler arasındaki) durumu ortadan kaldırıyor, doğma, yaşama, öğrenme, çalışma, üretme, tüketme, hayal etme, kavga etme ya da ölme biçimlerimizi kökten değiştiriyor. Elbette ki kültürel/kurumsal bağlamlar ve amaçlı sosyal eylem, yeni teknolojik sistemle belirleyici bir etkileşim içinde, ancak bu sistem, kendi içkin mantığına sahip. Potansiyel olarak her yerde hazır ve nazır bir geri kazanma ve dağıtım ağı dahilinde, bütün girdileri ortak bir enformasyon sistemine dönüştürme, bu enformasyonu artan bir hızla, artan bir güçle, azalan bir maliyetle işleme kapasitesine sahip.

Tarihsel olarak kendisinden öncekilerle kıyaslandığında enformasyon teknolojisi devrimine damgasını vuran bir başka özellik daha

---

17 Mazlish (1993).

var. Mokyr, teknolojik devrimlerin yalnızca birkaç toplumda gerçekleştiğini, gezegenin başka bölgeleriyle kıyaslandığında genelde yalıtılmış bir mekânda ve zamanda yaşayan görece sınırlı coğrafi bir bölgeye nüfuz ettiğini göstermişti.[18] Bu yüzden Avrupalılar Çin'de gerçekleşen keşiflerin bazılarını ödünç alsalar da, Çin ile Japonya yüzyıllar boyunca Avrupa teknolojisini ancak çok sınırlı bir temelde, genelde askeri uygulamalarla sınırlı olarak benimsemişlerdi. Farklı teknolojik düzeylerdeki medeniyetler arasındaki temas, genelde en az gelişmiş olanın ya da İspanyol fetihçiler tarafından, kimi zaman tesadüfi biyolojik silahlarla ortadan kaldırılan Amerikalı medeniyetlerin durumunda olduğu gibi, bilgisini ağırlıklı olarak askeri olmayan teknolojiye uyarlayanların yıkıma uğratılması biçimini almıştır.[19] Sanayi devrimi, izleyen iki yüzyıl boyunca yerkürenin büyük bölümüne, kaynağı olan Batı Avrupa limanlarından yayıldı. Ancak bu son derece seçici bir yayılmaydı; hızı da bugünkü teknolojik yayılma standartlarına kıyasla yavaştı. Öyle ki, 19. yüzyılın ortalarında Britanya'da bile, işgücünün çoğunluğunu, gayrı safi milli hasılanın en azından yarısını elinde tutan sektörler, yeni endüstriyel teknolojilerden etkilenmemişlerdi.[20] Ayrıca sanayi devriminin sonraki yıllarda gezegen çapındaki menzili, sömürgeci hakimiyet biçimini almıştı; Britanya İmparatorluğu yönetimindeki Hindistan'da, Britanya ile ABD'ye ticari/sanayi açıdan bağımlı olan Latin Amerika'da, Afrika'nın Berlin Antlaşması uyarınca parçalanmasında ya da Çin ile Japonya'nın Batılı gemilerin namlularıyla dış ticarete açılmalarında olduğu gibi. Tersine, yeni enformasyon teknolojileri, 1970'lerin ortasıyla 1990'ların ortası arasında, yirmi yıldan kısa bir süre içinde yer küreye ışık hızıyla yayıldı; bu yayılmayla birlikte bu teknolojik devrimin bir özelliği olduğunu öne sürdüğüm bir mantık sergiledi: Ürettiği teknolojileri kendi gelişimi için kullanarak, tüm dünyayı enformasyon teknolojisiyle birleştirmesi.[21] Kuşkusuz yeni teknolojik sistemden ayrı düşen

---

18 Mokyr (1990: 293, 209ff).
19 Örneğin Thomas'a bakınız (1993).
20 Mokyr (1990: 83).
21 Pool (1990); Mulgan (1991).

büyük bölgeler, kaydadeğer bir nüfus var: Kitabın temel argümanlarından biri de bu. Ayrıca teknolojik yayılmanın hızı da hem toplumsal hem işlevsel açıdan seçici. İnsanlar, ülkeler ve bölgelerin teknolojinin gücüne ulaşmalarındaki zaman farklılıkları, toplumumuzda önemli bir eşitsizlik kaynağı. Ayrı olan bölgeler kültürel ve mekânsal olarak ayrı: Amerika'nın iç bölgelerindeki kentlerde, Fransa'da taşrada, Afrika'nın derme çatma kasabalarında ya da Çin'in, Hindistan'ın yoksul iç bölgelerinde. Ancak baskın işlevler, toplumsal gruplar, dünya çapında terörist örgütlenmeler 21. yüzyılın şafağında ancak 1970'lerde şekillenmeye başlamış olan yeni bir teknolojik sistemde birleştiler.

Tarihsel bir ana tekabül eden bu köklü dönüşüm nasıl gerçekleşti? Neden eşitsiz de olsa, böyle ivme kazanan bir hızla tüm dünyaya yayılıyor? Bu neden bir "devrim"? Yeni olana ilişkin deneyimimiz, yakın geçmişle şekillendiğinden sanayi devriminin, kurumlarımızda dolayısıyla zihniyetimizde varlığını koruyan tarihsel kayıtlarını kısaca hatırlamak bu soruları yanıtlamamıza yardımcı olabilir.

SANAYİ DEVRİMİNDEN ÇIKARILACAK DERSLER

Tarihçiler, en azından iki sanayi devrimi yaşandığını gösterdiler: 18. yüzyılın üçüncü çeyreğinde başlayan ilkine, buhar makinesi, döner çıkrık, Cort'un metalurjide kaydettiği ilerlemeler ve daha geniş kapsamlı olarak el aletlerinin yerini makinelerin alması damgasını vurdu; yaklaşık 100 yıl sonra gerçekleşen ikincisi ise elektriğin, içten yanmalı motorun, bilimi temel alan kimyasalların, verimli çelik dökümün; telgrafın yayılması, telefonun keşfiyle birlikte iletişim teknolojilerinin yayılmasına sahne oldu. İkisi arasında temel benzerlikler kadar, temel farklılıklar da vardır; en önemlisi de, 1850 sonrasında teknolojik gelişmenin yerleşmesinde ve yönlendirilmesinde bilimsel bilginin belirleyici bir rol oynamış olmasıdır.[22] Tam da bu farklılıkları yüzündendir

---

22 Singer vd. (1958); Mokyr vd. (1985). Ancak Mokyr'in de belirttiği üzere bilim ile teknoloji arasında bir arayüz Britanya'daki ilk sınaî devriminde de mevcuttu. Yani Watt'ın Newcomen tarafından tasarlanmış buhar makinesini geliştirmesi, bu belirleyici gelişme, dostu ve koruyucusu, Glasgow Üniversitesi kimya profesörü Joseph Black'le sürekli bir etkileşim halinde olmasıyla or-

ki, her ikisinin de ortak özellikleri teknolojik devrimlerin mantığını kavramak açısından son derece değerli düşünceler sunabilir.

Öncelikle her iki vakada da, Mokyr'in tarihsel standartlara dayanarak "hızlanan ve görülmemiş teknolojik değişim"[23] olarak tanımladığı bir döneme tanıklık ediyoruz. Bir dizi büyük icat, tarım, sanayi ve iletişim alanında mikro icatların yeşermesi için gerekli zemini hazırladı. Temel tarihsel kesinti, geri döndürülemez bir biçimde, iç, sıralı mantığını Paul David'in araştırdığı, Brian Arthur'un kuramlaştırdığı yola-bağlı bir süreçle, insan türünün maddi temeline yerleştirdi.[24] Teknolojik uygulamaların ani, beklenmedik bir yükselişinin, yeni teknolojik sistemde ustalaşabilen ülkeler ve seçkinlerce birden erişilebilir hale gelen bir gezegende üretim ve dağıtım süreçlerini dönüştürmesi, bir yeni ürünler furyası yaratması, zenginlik ile iktidarın konumunu belirleyici bir biçimde değiştirmesi anlamında, her ikisi de "devrim"di. Bu teknolojik maceranın karanlık yüzü, emperyalist heveslere, emperyalist güçler arasındaki çatışmalara ayrılamaz bir biçimde bağlı olmasıdır.

Ancak bu, yeni endüstriyel teknolojilerin devrimci karakterinin somut bir teyididir. Aslında Britanya ve Batı Avrupa'daki bir avuç ülkenin yanı sıra onların Kuzey Amerika ve Avustralya'daki yeni yetmeleriyle sınırlı olan Batı'nın tarihsel üstünlüğü, temelde bu iki sanayi devrimi sırasında elde edilen teknolojik üstünlükle bağlantılıdır.[25] Sanayi devrimi öncesinde, dünyanın kültürel, bilimsel, siyasi ya da askeri tarihinde hiçbir şey, 1750'ler ile 1940'lar arasındaki tartışılmaz "Batı" (biraz Fransız eli değmiş Anglo-Sakson/Alman) üstünlüğünü açıklayamaz. Çin, Rönesans öncesi tarihin büyük bölümünde çok daha üstün bir kültürdü; Müslüman medeniyeti (böyle bir terim kullanma öz-

---

taya çıkmıştı; Watts 1757'de Glasgow Üniversitesi'ne "Üniversite için Matematiksel Araç Yapımcısı" olarak atanmış, burada bir Newcomen motoru üzerinde kendi deneylerini gerçekleştirmişti; Dickinson'a bakınız (1958). Hattâ Ubbelohde (1958:673) "Watt'ın pistonun içinde hareker ettiği silindirden ayrılmış bir buhar sıkıştırıcısı geliştirmesi, Glasgow Üniversitesi kimya profesörü Joseph Black'in (1728-99) bilimsel araştırmalarıyla yakından bağlantılı, bu araştırmalardan esinlenmiş bir gelişmeydi," der.

23 Mokyr (1990: 82).

24 David (1975); David ve Bunn (1988); Arthur (1989).

25 Rosenberg ile Birdzell (1986).

gürlüğünden yararlanıyorum) modern çağ boyunca Akdeniz'in büyük bölümüne hakim olmuş, Afrika ve Asya'yı derinden etkilemişti; Asya ile Afrika, büyük ölçüde özerk, kültürel, siyasi merkezler etrafında örgütlenmiş halde kalmışlardı; Rusya, Doğu Avrupa ile Asya'da büyük bir yalıtılmışlık içinde olan çok geniş bir bölgeye hakimdi; sanayi devriminin tembel Avrupalı kültürü İspanya imparatorluğu ise, 1492'yi izleyen iki yüzyıl boyunca dünyanın en büyük gücü olmuştu. Özgül toplumsal koşulları ifade eden teknoloji, 18. yüzyılın ikinci yarısında yeni bir tarihsel rota çizdi.

Entelektüel kökenlerinin izini Avrupa çapında, Rönesans'ın keşif ruhunda sürmek mümkün olsa da, bu rotanın kaynağı Britanya'ydı.[26] Öyle ki, singer ilk sanayi devriminin temelindeki bilimsel bilginin, olgun toplumsal koşullarda kullanılmaya hazır halde, 100 yıl öncesinde elde mevcut olduğunda ya da başkalarının da savunduğu gibi Newcomen, Watt, Crompton ya da Arkwright gibi mevcut bilgiyi zanaat deneyimiyle birleştirerek belirleyici önemdeki yeni endüstriyel teknolojilere çevirebilecek çapta, kendi kendilerini yetiştirmiş mucitlerin teknik dehasını bekliyor olduğunda ısrar eder.[27] Ancak, yeni bilimsel bilgiye daha fazla bağlı olan ikinci sanayi devrimi, ağırlık merkezini kimyasallar, elektrik, telefon konusunda temel gelişmelerin gerçekleştiği Almanya ile ABD'ye kaydırmıştır.[28] Tarihçiler büyük bir gayretle, teknik yeniliklerin coğrafya değiştirmesinin toplumsal koşullarını incelerken, genelde eğitim ve bilim sistemlerinin özelliklerine ya da mülkiyet haklarının kurumsallaşmasına yoğunlaşmışlardır. Ancak görünüşe bakılırsa, teknolojik yeniliğin izlediği eşitsiz yörüngeye getirilebilecek bağlamsal açıklamanın, son derece kapsamlı, alternatif yorumlara açık olması gerekiyor. Hall ile Preston, teknolojik yeniliğin 1846 ile 2003 arasında coğrafya değiştirmesine ilişkin analizlerinde, yeniliğin *yerel* mecralarının önemine; Berlin, New York, Boston 1880 ile 1914 arasın-

---

26 Singer vd. (1957).

27 Rostow (1975); tartışma için Jewkes'a bakınız et. al (1969); tarihsel kanıtlar içinse Singer vd. (1958)

28 Mokyr (1990).

da "dünyanın endüstriyel yüksek teknoloji merkezleri" olarak taçlandırılırken, "Londra'nın aynı dönemde Berlin'in soluk bir gölgesi" olduğuna dikkat çeker.[29] Bunun sebebi, teknolojik buluş ve uygulama sistemlerinin etkileşiminin geliştiği topraklarda, açıkçası, literatürde "yenilik mecrası" olarak bilinen şeyin sinerjik özelliklerinde yatar.[30]

Dahası teknolojik atılımlar, kümeler halinde, getirinin arttığı bir süreçte birbirleriyle etkileşim halinde ortaya çıkar. Böyle bir kümelenme hangi koşullarla belirleniyor olursa olsun, alınması gereken ders, *teknolojik yeniliğin yalıtılmış bir örnek olmadığıdır*.[31] Bu, belli bir bilgi durumunu, belli bir kurumsal ya da endüstriyel çevreyi, teknik bir sorunu tanımlayıp çözmeye yönelik becerilerin mevcudiyetini, böyle bir uygulamayı daha az maliyetli kılacak bir ekonomik zihniyeti, deneyimlerini bir birikim olarak aktarabilecek bir üreticiler ve kullanıcılar ağını, kullanarak ve yaparak öğrenmeyi yansıtır: Elit kesimler yaparak öğrenir, böylece teknolojinin uygulamalarını değiştirirler; çoğu insansa kullanarak öğrenir, dolayısıyla teknolojinin paketlendiği sınırlamalar içinde kalır. Teknolojik yenilik sistemlerinin karşılıklı etkileşimi, bunların düşüncelerin, sorunların, çözümlerin değiş tokuş edildiği belli bir "mecra"ya bağlı oluşu geçmiş devrimlerin deneyimlerinden bugüne genelleştirilebilecek kritik özelliklerdir.[32]

Yeni endüstriyel teknolojilerin ekonomik büyüme, hayat standartları, uzun dönemde insanın vahşi Doğa'ya egemenliği üzerindeki olumlu etkileri (18. yüzyıldan bu yana ciddi bir gelişme kaydetmeyen, ortalama ömür süresindeki büyük artışta kendini gösterir), tarihsel sicil değerlendirildiğinde tartışılmazdır. Ancak bu etkiler, buhar makine-

---

29 Hall ile Preston (1988: 123).

30 "Yenilik mecrası" kavramının kökleri, Aydalot'ta (1985) aranabilir. Anderson'ın çalışmasında (1985) ve Arthur'un değerlendirmesinde de (1985) örtülü olarak mevcuttur. Aynı dönemde Berkeley'de Peter Hall ve ben, Milano'da Roberto Camagni, Lozan'da Denis Maillat, merhum Philippe Aydalot ile birlikte, yenilik ortamına ilişkin ampirik analizler geliştirmeye başladık; bu daha sonra 1990'larda haklı olarak bir araştırma sektörü haline gelecek bir temaydı.

31 Teknolojik yeniliklerin dağılımının tarihsel koşullarına ilişkin bir tartışmaya girmek, bu bölümün sınırlarını aşar. Konuyla ilgili yararlı görüşler Gille'de (1978), Mokyr'de (1990) bulunabilir. Ayrıca bakınız Mokyr (1990: 298).

32 Rosenberg (1976, 1982); Dosi (1988).

si ile yeni makinelerin yayılmasına karşın erken dönemlerde ortaya çıkmamışlardır. Mokyr şu hatırlatmada bulunur: "Kişi başına tüketim ile hayat standartları, başlangıçta (18. yüzyılın sonunda) çok az yükseldi, ancak birçok sanayide ve sektörde üretim teknolojilerinde, teknolojik ilerlemenin daha önce etkilenmemiş sanayilere yayıldığı, 19. yüzyılın ikinci yarısındaki Schumpeterci büyümeye zemin hazırlayan ciddi değişiklikler oldu."[33] Bu bizi büyük teknolojik değişimlerin gerçek etkilerini, büyük ölçüde her toplumun özgül koşullarına bağlı olan zamansal bir ağırlık ışığında değerlendirmeye zorlayan kritik önemde bir önermedir. Görünen o ki, tarihsel kayıtlar, buna karşın genel anlamda, yenilik, üretim, yeni teknolojilerin kullanım merkezleri arasında ne denli yakın bir ilişki varsa, toplumların dönüşümünün de o denli hızlı olduğunu, toplumsal koşulların daha ileri yenilikler üzerindeki olumlu etkisinin de o denli büyük olduğunu gösteriyor. Bu yüzdendir ki İspanya'da sanayi devrimi Katalonya'da 18. yüzyılın sonu gibi erken bir tarihte hızla yayıldı, ancak İspanya'nın geri kalan bölgelerinde, özellikle de Madrid'de ve güney bölgelerinde daha yavaş ilerledi; yalnızca Bask ülkesi ve Asturyas, 19. yüzyılın sonunda sanayileşme sürecine katıldı.[34] Endüstriyel yeniliğin sınırları, büyük ölçüde iki yüzyıl boyunca İspanyol-Amerikan sömürgelerle ticaret yapması yasaklanan bölgelere tekabül eder; kraliyetin yanı sıra Endülüslü ve Kastilyalı seçkinler, Amerika'dan gelen rantlarla yaşarlarken, Katalanlar merkezi devletin baskısına maruz kalırken, ticaretleri ve dehalarıyla geçindiler. Kısmen bu tarihsel yörüngenin bir sonucu olarak, 1950'lere dek, tam anlamıyla sanayileşmiş bölgeler Katalonya ile Bask ülkesiydi; bu iki bölge İspanya'nın geri kalan bölgelerindeki eğilimlerin tersine girişimciliğin, yenilikçiliğin de ana mecrasıydı. Dolayısıyla özgül toplumsal koşullar, ekonomik gelişme, daha ileri yenilikler yoluna iten teknolojik yenilikleri güçlendirir. Ancak böyle koşulların üretilmesi, ekonomik ve teknolojik olduğu kadar, kültürel ve kurumsaldır da. Mazide kaydadeğer bir atalet söz konusu olsa da, toplumsal ve kurumsal ortam-

33 Mokyr (1990: 83).

34 Fontana (1988); Nadal ile Carreras (1990).

daki dönüşümler, teknolojik gelişmenin hızını ve coğrafyasını değiştirebilir (örneğin Meiji restorasyonundan sonra Japonya ya da kısa bir dönem için Stolypin yönetimindeki Rusya).

Bu analizle ilgili olarak sanayi devrimlerinden alınabileceğini düşündüğüm nihai temel ders ihtilaf konusu: Her iki sanayi devrimi de, beraberlerinde izleyen aşamalarda fiilen bir endüstriyel sistemi oluşturacak, dönüştürecek geniş bir yeni teknolojiler yelpazesi getirmiş olsalar da, özlerinde enerjinin üretimi ve dağıtımıyla ilgili temel yenilikler vardı. Klasik bir teknoloji tarihçisi olan R. J. Forbes, "buhar makinesinin icadının sanayi devriminin merkezi olgusu olduğu"nu, bunu "buhar makinesinin gücünün gerek duyulduğunda, istendiği ölçüde üretilebilmesini sağlayacak olan" yeni ana kuvvetle (prime mover), seyyar ana kuvvetin (mobile prime mover) devreye girmesinin izlediğini öne sürer.[35] Mokyr sanayi devriminin çok yüzlü bir karaktere sahip olduğunda ısrar etse de, "bazı ekonomi tarihçilerinin itirazlarına karşın, buhar makinesinin genel olarak sanayi devriminin özünü oluşturan bir icat olarak görüldüğünü" düşünür.[36] Kimyasallar, çelik, içten yanmalı motor, telgraf ve telefondaki başka sıradışı gelişmelere karşın, elektrik ikinci sanayi devriminin itici gücüydü. Bunun sebebi de, ancak elektrik üretimi ve dağıtımı sayesinde diğer bütün alanların kendi uygulamalarını geliştirebilecek, birbirlerine bağlanabilecek olmasıydı. Dikkat çekilecek bir başka nokta da, ilk kez 1790'larda deneysel olarak kullanılan, 1837'den itibaren yaygınlaşan elektrikli telgrafın, elektriğin yayılmasına bağlı olarak dünyayı geniş bir ölçekte birbirine bağlayan bir iletişim ağma dönüşebilecek olmasıdır. Elektriğin 1870'lerden bu yana yaygın kullanımı, enerjiyi elektrik motoru biçiminde yaygınlaştırarak, ulaşımı, telgrafı, ışıklandırmayı ve fabrika işini değiştirdi. Birinci sanayi devrimiyle ilişkilendirilseler de fabrikalar, neredeyse yüzyıl boyunca zanaat dükkanlarında yaygın olan buhar makinesine geçemediler, birçok büyük fabrikaysa geliştirilmiş su enerjisi kaynaklarını kullanmaya devam etti (bu yüzden de uzun süre de-

35 Forbes (1958: 150).

36 Mokyr (1990: 84).

ğirmen olarak anıldılar). Endüstriyel fabrikada geniş ölçekli örgütlenmeyi hem mümkün kılan hem de başlatan elektrik motoru oldu.[37] R. J. Forbes'un yazdığı gibi (1958):

> Sıklıkla Makine Çağı olarak adlandırılan dönemi, son 250 yılın, beş büyük yeni ana kuvveti yaratmıştır. 18. yüzyıl buhar makinesini; 19. yüzyıl su türbinini, içten yanmalı motoru ve buhar türbinini; 20. yüzyıl gaz türbinini getirdi. Tarihçiler, tarihteki hareketleri ya da akımları adlandırmak için göz alıcı deyişler icat eder. Genelde 18. yüzyılın sonlarında başlayıp 19. yüzyıla uzanan bir gelişme olarak tanımlanan "Sanayi Devrimi" de böyle bir deyiştir işte. Ağır bir devinimdi, ancak bu gelişme maddi ilerleme ile toplumsal dengeleri hareketlendirmeyi birleştirmesi anlamında o denli köklü değişiklikler meydana getirdi ki, bu ilk tarihleri topluca değerlendirecek olursak bu gelişmeleri devrimci olarak nitelememiz pekala mümkündür.[38]

Böylece bütün süreçlerin temelinde olan süreçten –yani üretmek, dağıtmak ve iletmek için gerekli olan enerji– hareketle, iki sanayi devrimi bütün bir ekonomik sisteme yayıldı, bütün bir sosyal dokuya sindi. Ucuz, erişilebilir, seyyar enerji kaynakları yayılıp, insan bedeninin enerjisini artırırlarken; tarihsel süreklilik içinde insan aklının gelişip yayılmasına yönelik benzer bir devinimin de maddi temellerini attılar.

ENFORMASYON TEKNOLOJISI DEVRIMININ TARİHSEL GELİŞİMİ

Enformasyon teknolojisi devriminin kısa ama özlü tarihi son yıllarda o kadar çok anlatıldı ki, okuyucuya yeni bir toplu değerlendirme sun-

---

37 Jarvis (1958); Canby (1962); Hall ve Preston (1988). Elektrikli telgrafa ilişkin ilk ayrıntılı bilgiler C.M diye imzalanan ve 1753'te *Scots Magazine*'de yayımlanan bir mektupta yer alır. Elektrikli bir sistemle ilk pratik denemeler, 1795'te Katalan Francisco de Salva tarafından önerilmiştir. 1798'de Madrid ile Aranjuez arasına (26 mil) Salva'nın planının kullanıldığı tek kablolu bir telgraf hattının inşa edildiği yönünde doğrulanmamış haberler vardır. Ancak elektrikli telgraf ancak 1830'da geliştirilmiş (İngiltere'de William Cooke, Amerika'da Samuel Morse), ilk deniz altı kablo Dover ile Calais arasına 1851'de çekilmiştir (Garratt: 1958); ayrıca Sharlin'e (1967) ve Mokyr'e (1990) de bakınız.

38 Forbes (1958: 148).

mak gereksiz olabilir.[39] Ayrıca enformasyon teknolojisinin hızının ivme kazandığı düşünülürse, böyle bir değerlendirme yapılır yapılmaz eskiyecektir; öyle ki genel kabul gören "Moore yasası"na göre[40] benim bunları yazdığım tarihle, sizin okuduğunuz tarih arasında (hadi diyelim 18 ay olsun) belli bir fiyattaki mikroçiplerin performansı iki kat artacaktır. Yine de enformasyon üretim/işleme/aktarma alanında teknolojik dönüşümün temel eksenlerini hatırlatmayı ve bunları yeni sosyo-teknik paradigmanın oluşumuna doğru sürüklenen bir ardıllık içine yerleştirmeyi analitik açıdan yararlı buluyorum.[41] Bu özet, daha sonra benim, kitabın entelektüel seyahati sırasında teknolojik gelişmelerin ekonomi, kültür ve toplumla özgül etkileşimlerini tartıştığımda, yeni enformasyon unsurları gerekmediği sürece bu gelişmelere atıfta bulunmadan geçmemi sağlayacak.

Mikro-mühendislik Makro-değişimler: Elektronik ve Enformasyon

Elektronik temelli enformasyon teknolojilerinin bilimsel ve endüstriyel öncülleri, henüz 1940'lara[42] gelmeden bulunabildi (1876'da Bell'in telefonu icadı, 1898'de Marconi'nin radyoyu icadı, 1906'da De Forest'in radyo lambasını icadı hiç de önemsenmeyecek icatlar değildir),

---

39 Enformasyon teknolojisi devriminin kökenlerine ilişkin iyi bir tarih çalışması için Braun ve Macdonald'a bakınız (1982); 1980'lerden itibaren yaşanan gelişmeler doğal olarak bu çalışmayı aşmıştır. Enformasyon teknolojisi devriminin ilk dönemlerindeki gelişmeleri özetlemeye yönelik en sistemli çaba Tom Forester tarafından bir dizi kitapla ortaya kondu: (1980, 1985, 1987, 1989, 1993). Genetik mühendisliğin kökenlerine ilişkin iyi bir değerlendirme için Elkington'a (1985) ve Russell'a (1988) bakınız. Bilgisayarlaşmaya ilişkin yetkin bir tarih için Ceruzzi'ye bakınız (1998). İnternet'in tarihi için Abbate'ye (1999) ve Naughton'a (1999) bakınız.

40 Elektronik sektöründe kabul gören, Silikon Vadisi'nin efsanevi şirketlerinden, bugün mikroelektronik alanında dünyanın en büyük ve en kârlı şirketlerinden biri olan Intel'in başkanı Gordon Moore tarafından uygulanmaya başlanmış bir "yasa"dır.

41 Bu bölümde aktarılan bilgilerin büyük bir bölümü gazeteler ve dergilerde bulunabilir. Ben çoğunu günlük/haftalık enformasyon kaynağım *Business Week*, *The Economist*, *Wired*, *Scientific American*, *New York Times*, *El Pais* ve *San Francisco Chronicle* okumalarımdan çıkardım. Berkeley ve Stanford çevresinde elektronik ve biyoloji hakkında bilgili, sektörden kaynaklara yakın olan dostlarım ve meslektaşlarımla teknoloji meseleleriyle ilgili sohbetlerimden de edindiğim bilgiler oldu. Böyle genel bir karakter gösteren verilere ilişkin ayrıntılı referanslarda bulunmayı, rastlaması zor belli bir kişilik ya da söz olmadıkça, gerekli görmüyorum.

42 Hall ile Preston'a bakınız (1988); Mazlish (1993).

ancak elektronik alanında büyük teknolojik atılımlar İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında gerçekleşti: İlk programlanabilir bilgisayarın ve 20. yüzyıldaki enformasyon teknolojisi devriminin özündeki mikro-elektroniğin kaynağı olan transistör.[43] Ancak ben yeni enformasyon teknolojilerinin ancak 1970'lerde yaygınlık kazandığını, bu tarihten sonra sinerjik gelişimlerinin hızlandığını ve yeni bir paradigma çerçevesinde birbirlerine yaklaştıklarını düşünüyorum. Gelin, birbiriyle yakından bağlantılı üç temel teknolojik alanda, mikro-elektronik, bilgisayar ve telekomünikasyon alanlarında elektroniğe dayalı teknolojilerin tarihini oluşturan yenilik aşamalarının izlerini sürelim.

1947'de New Jersey Murray Hill'de bulunan Bell Laboratuvarları'nda üç fizikçinin Bardeen, Brattain, Shockley'nin 1947'de icat ettiği (bu icatlarıyla Nobel ödülü aldılar) transistör, elektrik akımının kesinti ve genişlemeden oluşan ikili bir modda daha hızlı işlenmesini, böylece makineler arasında ve makinelerle iletişimin şifresinin ve mantığının kodlanmasını sağladı: Bu işlem aygıtlarına yarı iletkenler deriz; halk dilinde aynı aygıtlar çip olarak geçer (aslında bugün çipler milyonlarca transistörden oluşur). Transistörün yaygınlık kazanmasında ilk adım, Shockley'nin 1951'de bağlantı transistörünü icat etmesiyle atıldı. Ancak bağlantı transistörünün üretimi ve yaygın olarak kullanımı, yeni imalat teknolojilerini, uygun malzemenin kullanımını gerektiriyordu. Silikona geçiş, açıkçası yeni devrimi kumun üzerine inşa etmek, ilk olarak 1954'te Texas Instruments (Dallas'taki) tarafından gerçekleştirildi (Bu 1953'te Bell Laboratuvarları'ndan bir başka önde gelen bilim adamı Gordon Teal'in işe alınması sayesinde kolaylaşan bir gelişmeydi). 1959'da Fairchild Semiconductors'ın düzlemsel işleme icadı, minyatür parçaların kusursuz imalatla bütünleştirilmesini mümkün kıldı.

Ancak mikro-elektronikte belirleyici adım 1957'de, Texas Instruments mühendislerinden Jack Kilby (patent sahibidir) ile Fairchild'ın kurucularından biri olan Bob Noyce'un ortak icadı olan entegre devrey-

---

43 Sınaî devrimleri gibi, birkaç enformasyon teknolojisi devrimi olacağını sanıyorum; 1970'lerde gerçekleşen bu devrimlerin ilkidir. 21. yüzyılın başlarında gerçekleşmesi olası ikincisi, yeni bilgisayar teknolojileriyle yakın ilişki içinde biyolojik devrime daha önemli bir rol verecektir.

le (IC/integrated circuit: ufak bir silikon parçasına yerleştirilmiş çok kısımlı elektronik devre) atıldı. Düzlemsel işlemeyi kullanarak entegre devreleri ilk imal eden Noyce oldu. Bu teknolojik bir patlamayı tetikledi: Yalnızca üç yıl içinde, 1959 ile 1962 arasında yarı iletkenlerin fiyatları % 65 geriledi, izleyen on yıl içinde de üretim 20 kat arttı, bunun % 50'si askeri amaçlı kullanıma gidiyordu.[44] Dikkat çekici bir tarihsel kıyaslamaya gidecek olursak, sanayi devrimi sırasında Britanya'da pamuk bezin fiyatının % 85 düşmesi 70 yılda gerçekleşmişti (1780-1850).[45] Daha sonra 1960'larda bu gelişme ivme kazandı: İmalat teknolojisi geliştikçe, bilgisayarların daha hızlı, daha güçlü mikro-elektronik aygıtlar kullanması daha iyi çip tasarımına katkıda bulundukça, bir entegre devrenin 1962'de 50 dolar olan ortalama fiyatı, 1971'de 1 dolara düştü.

Mikro-elektroniğin bütün makinelere yayılması yönündeki dev adım 1971'de, Intel mühendislerinden Ted Hoff'un (o da Silikon Vadisi'ndendir) 1971'de mikroişlemciyi, yani çipe yerleştirilmiş bilgisayarı icat etmesiyle atıldı. Böylece bilgi işleme gücü her yere monte edilebilir hale geldi. Tek bir çipte devrelerin daha fazla entegrasyon kapasitesine sahip olması için yarış başlamıştı; tasarım ve imalat teknolojisi daha önce silikon malzemenin kullanımından vazgeçmeksizin fiziksel açıdan imkânsız olduğu düşünülen entegrasyon sınırlarını sürekli aşıyordu. 1990'ların ortalarında alternatif malzemelere ilişkin araştırmalar hızlandırıldıysa da, teknik değerlendirmeler silikona dayalı devrelerin rahat bir 10-20 yıl daha ömrü olduğu yönündeydi. Entegrasyon düzeyi son yirmi yılda büyük ilerlemeler kaydetti. Teknik detayların bu kitapta yeri olmasa da, teknolojik değişimin hızını, çapını göstermek analitik açıdan gerekli.

Bilindiği üzere, çiplerin gücü, üç niteliğin bileşimiyle değerlendirilebilir: Entegrasyon kapasiteleri; çipteki en küçük hattın eni mikronla ölçülen entegrasyon kapasitesini gösterir (1 mikron=1 metrenin milyonda biridir); bitlerle ölçülen hafıza kapasiteleri; binler (k), milyonlar (megabit) olarak ifade edilir; mikroişlemcinin hızı; megahertzle ölçü-

44 Braun ile Macdonald (1982).

45 Mokyr (1990: 111).

lür. 1971'deki ilk mikroişlemci 6.5 mikronluk hatlardan oluşuyordu, 1984'te 4 mikrona ulaşıldı, 1987'de ise 1 mikrona. 1995'te Intel Pentium 0.35 mikron boyutunda bir çip imal etti; 1999'da 0.25 mikrona ulaşılması hedefleniyordu. 1971'de raptiye büyüklüğünde bir çipte 2 bin 300 transistör yer alırken, 1993'te aynı büyüklükte bir çipte 35 milyon transistör bulunuyordu. DRAM (dinamik rasgele erişim hafızası) olarak ifade edilen hafıza kapasitesi, 1971'de 1.024 bit, 1980'de 64.000 bit, 1987'de 1.024.000 bit, 1993'te 16.384.000 bitti; 1999'da 256.000.000 bit hedefleniyordu. Hız açısından değerlendirildiğinde, 1990'ların ortalarında 64 bitlik mikroişlemciler Intel'in 1972'deki ilk çipinden 550 kat daha hızlıydı; mikroişlem birimleri (MPU) her 18 ayda bir ikiye katlanmaktaydı. 2002'ye ilişkin tahminlerde, entegrasyon (0.18 mikron çip), DRAM kapasitesi (1024 megabit) ve mikroişlemci hızı (1993'te 150 megahertzken, 2002'de 500+ megahertz) açısından mikroelektronik teknolojisinin ivme kazanması bekleniyor. Birçok mikroişlemcinin kullanıldığı paralel işlemcilikteki büyük gelişmelerle birlikte düşünüldüğünde (gelecekte çoklu mikroişlemcilerin tek bir çipte birleştirilmeleri de dahil) mikroelektroniğin gücünü artırmayı sürdürdüğü, bilgisayar kapasitesini sürekli artırdığı gözleniyor. Dahası daha fazla minyatürleşme, daha fazla uzmanlaşma, giderek daha güçlü hale gelen çiplerin fiyatlarının ucuzlaması, onları, bulaşık makinelerinden mikrodalga fırınlara, otomobillere uzanan bir yelpazede gündelik hayatımızdaki bütün makinelere yerleştirmemizi mümkün kıldı. 1990'larda bu makinelerin standart modellerinin elektronik aksamları, çelik aksamlarından çok daha değerliydi.

Bilgisayarlar da, bütün teknolojilerin anası olarak görülen İkinci Dünya Savaşı'nın bir ürünü olarak kabul edilir, ama eğer 1943'te Britanya'da düşman şifrelerinin çözülmesinde kullanılan Colossus, havacılık hesaplarına katkıda bulunması için 1941'de üretildiği belirtilen Alman Z-3'leri gibi savaşla ilgili aygıtları dışarıda tutacak olursak, ilk bilgisayarın ancak 1946'da Philadelphia'da doğduğunu söyleyebiliriz.[46]

---

46 Hall ile Preston (1988).

Ancak müttefiklerin elektronik alanındaki gayretlerinin büyük bölümü MIT'teki araştırma programlarında yoğunlaşmıştı; hesap makinelerinin gücüne ilişkin ilk fiili deneme de ABD ordusu sponsorluğunda Pennsylvania Üniversitesi'nde gerçekleştirilmişti; Mauchly ile Eckert 1946'da ilk genel amaçlı bilgisayarı, ENIAC'ı (electronic numerical integrator and calculator/elektronik sayısal birleştirici ve hesap makinesi) da burada yapmışlardı. Tarihçiler ilk elektronik bilgisayarın 30 ton ağırlığında olduğunu, üç metrelik (dokuz kadem) metal modüller üzerine inşa edildiğini, 70 bin resistörü, 18 bin radyo lambası olduğunu, bir spor salonunun alanını kapladığını anlatacaklardı. Elektrik tüketimi o kadar fazlaydı ki çalıştırıldığında Philadelphia'da ışıklar yanıp sönüyordu.[47]

Ama bu iptidai makinenin 1951'de aynı ekip tarafından, o zamanlar Remington Rand markasıyla üretilen ilk ticari versiyonu UNIVAC-1, 1950 ABD nüfus seçimlerinin işlenmesinde son derece başarılı oldu. Askeri ihalelerle de desteklenen, kısmen MIT'nin araştırmalarına dayanan IBM, bilgisayar çağı konusunda başlardaki çekincelerini aştı ve 1953'te 701 vakum tüplük makinesiyle yarışa dahil oldu. 1958'de Sperry Rand, ikinci kuşak bir bilgisayar ana çerçeve makinesi çıkardığında, IBM de, hemen 7090 modeliyle onu izledi. Ama IBM, iş dünyasına yönelik makineler imal eden yeni (Control Data, Digital) ve eski (Sperry, Honeywell, Burroughs, NCR) şirketlerle kalabalıklaşmış bilgisayar sanayiine ancak 1964'te 360/370 ana çerçeve bilgisayarıyla hakim oldu. Bilgisayar sanayiindeki bu şirketlerin çoğu ya can çekişmektedir ya da 1990'larda kaybolup gitmiştir: Bu da Schumpeterci "yaratıcı yıkım"ın elektronik sanayiinde ne denli hızlı ilerlediğinin bir göstergesidir. Antik çağda, bu satırların kaleme alınmasının 30 yıl öncesinde yani, bilgisayar sanayii, ana çerçeve bilgisayarlar, mini bilgisayarlar (aslında çok hantal makinelerdi) ve terminaller olarak sınırları gayet iyi tanımlanmış bir hiyerarşi içinde örgütlenmiş, teknolojik ileri görüşten yoksun olmasına karşın Seymour Cray'in sıradışı dehasının bir zaman hüküm sürdüğü süperbilgisayarların (hava tahmini ile savaş

47 Forester'ın yaptığı tanıma bakınız (1987).

oyunlarının melezlenmesi) ezoterik dünyasına da bir parça enformatik uzmanlığı ayrılmıştı.

Mikro-elektronik, "devrim içinde devrim" başlatarak bunu tümden değiştirdi. 1971'de mikroişlemcinin geliştirilmesi, bir bilgisayarın çipe yerleştirilebilmesi elektronik dünyasını, hattâ bizzat dünyayı alt üstetti. New Mexico'nun Albuquerque kentinde MITS adında küçük bir hesap makinesi şirketi kurmuş olan mühendis Ed Roberts, 1975'te, küçük kızının Uzay Yolu dizisinde hayranı olduğu bir karakterin ismini taşıyan bir bilgisayar kutusu, Altair'i yaptı. İptidai bir nesneydi bu, ama bir mikroişlemci etrafında küçük çaplı bir bilgisayar şeklinde yapılmıştı. Artık Enformasyon Çağı'nın kurucu efsanesi haline gelmiş, gerçekten de olağanüstü bir hikâyenin kahramanları olan Steve Wozniak ile Steve Jobs'm, okuldan atılmış bu iki gencin Silikon Vadisi'nde ebeveynlerinin evlerinin garajında yaptığı Apple I'in, sonrasında ticari açıdan başarılı ilk mikro bilgisayar olan Apple II'nin tasarımının temelinde Altair vardı. 1976'da üç ortakla ve 91 bin dolar sermayeyle kurulan Apple Computers, 1982'ye gelindiğinde 583 milyon dolarlık bir satış rakamına ulaşmış, bilgisayar gücünün yayılma çağının öncüsü olmuştu. IBM hemen tepki verdi: 1981'de kendi mikro bilgisayar versiyonunu çıkardı, parlak bir ismi vardı: Kişisel Bilgisayar (Personal Computer/PC), bu isim daha sonra mikro bilgisayarların jenerik ismi haline gelecekti. Ancak IBM'in müseccel teknolojisiyle değil de, başka kaynaklarca IBM için geliştirilen teknolojiye dayandığından kopyalanmaya açıktı; kısa zaman içinde özellikle Asya'da kitlesel bir ölçekte gerçekleşecek bir gelişmeydi bu. Bu durum, IBM'in PC alanındaki üstünlüğünü baltalasa da, Apple makinelerinin üstünlüğüne karşın IBM kopyalarının dünya çapında kullanımını yaygınlaştırarak, ortak bir standardın yayılmasını sağladı. Apple'ın 1984'te piyasaya sürdüğü Macintosh, Xerox'un Palo Alto Araştırma Merkezi'nde geliştirilmiş, ikonlara dayalı kullanıcı arayüz (user-interface) teknolojisiyle kullanıcı dostu bilgisayarlara doğru atılmış ilk adımdı.

Mikrobilgisayarların yaygınlaşmasının temel koşullarından biri

de, işleyişlerine uyumlu yeni bir yazılımın geliştirilmesiyle sağlandı.[48] PC yazılımı da, 1970'lerde Altair'in yarattığı heyecandan türemişti: Harvard'dan atılan iki genç, Bill Gates ile Paul Allen 1976'da, BASIC'i Altair'in işleyişine uyarladılar. Potansiyeli gördükten sonra da (önce Albuquerque'deydiler, iki yıl sonra Bill Gates'in ailesinin yaşadığı Seattle'a taşındılar) işletim sistemleri yazılımındaki hakimiyetini, hızla büyüyen mikro bilgisayar piyasasının tamamına yönelik yazılımda hakimiyete çeviren bugünün yazılım devi Microsoft'u kurdular.

20. yüzyılın son yirmi yılında, çiplerin gücünün giderek artması, mikrobilgisayarların gücünün ciddi biçimde artmasına yol açtı. 1990'ların başlarında tek çipli bilgisayarlar, IBM'in yalnızca beş yıl önceki işlem gücüne sahipti. Ayrıca 1980'lerin ortalarından bu yana, mikrobilgisayarlar yalıtılmış olarak düşünülemez; taşınabilir bilgisayarlara dayalı olarak, gittikçe seyyarlaşarak ağlar halinde işliyorlar. Bu sıradışı çokyönlülüğün, elektronik bir ağa dahil olup bilgi işlem gücünü paylaşmasıyla birlikte, hafızayı ve işlem kapasitesini artırma becerisi 1990'larda bilgisayar çağının yönünü merkezi veri depolama ve işlemeden, ağlar oluşturmuş interaktif bilgisayar paylaşımına kaydırdı. Yalnızca bütün bir teknolojik sistem değil, toplumsal, örgütsel iletişim de değişti. Dolayısıyla bilgi işlemenin ortalama maliyeti, 1960'larda bir milyon işlem başına 75 dolarken, 1990'da bir sentin % 1'inden daha az bir rakama geriledi.

Ağlar oluşturma becerisi, doğal olarak, 1970'lerde hem telekomünikasyon hem de bilgisayar ağları oluşturma teknolojilerindeki büyük gelişmelerden sonra mümkün hale gelebildi. Ancak şu da var ki, bu büyük gelişmeler de enformasyon teknolojisi devriminin sinerjik ilişkilerine dair çarpıcı bir tablo çizerek, yeni mikro-elektronik aygıtların bilgi işlem kapasitesinin artırılması sonucu ortaya çıktı.

Telekomünikasyon da, "bağlantı" teknolojilerinin (anahtarlar ile frezler) ve yeni bağlantıların (aktarım teknolojileri) gelişmesi sonucu bir devrim geçirdi. Endüstriyel olarak üretilmiş ilk elektronik anahtar, ESS-1, 1969'da Bell Laboratuvarları tarafından piyasaya sürüldü.

48 Egan (1995).

1970'lerin ortalarına gelindiğinde, entegre devre teknolojilerindeki ilerleme dijital anahtarı mümkün kılarak, analog aygıtlara kıyaslandığında mekân, enerji ve emekten tasarruf edilmesini, böylece hızın, gücün ve esnekliğin artırılmasını sağladı. Mucit Bell Laboratuvarları'nın babası ATT; başlangıçta piyasaya sürmeye gönülsüz idiyse de, analog aygıtlara yapılan yatırımı amortize etme gereksinimi yüzünden 1977'de Kanada'nın Northern Telecom şirketi; dijital anahtarlardaki öncülüğü sayesinde ABD piyasasında kendine yer edinince Bell şirketleri de yarışa katılarak tüm dünyada benzer bir hareketlenmeyi tetikledi.

Opto-elektronik ve dijital paket aktarımı teknolojisindeki büyük atılımlar, aktarım hatlarının kapasitesini ciddi biçimde genişletti. 1990'larda çıkarılan entegre geniş bant ağları [integrated broadband networks (IBN'ler)] 1970'lerde dijital entegre hizmet ağları [integrated services digital network (ISDN)] geliştirmeye yönelik devrimci önerileri ciddi biçimde geride bırakabilir: Bakır tel üzerindeki ISDN'in taşıma kapasitesi yaklaşık 144 bin bittir, 1990'ların fiber optik IBN'leri ise hayata geçirilebildiklerinde, maliyeti daha yüksek olsa da, bir katrilyon bit taşıyabiliyorlardı. Değişimin hızını ölçebilmek için, 1956'da ilk transatlantik kablolu telefonun 50 adet sıkıştırılmış ses devresi taşıyabildiğini hatırlayalım; 1995'te ise optik fiberler böyle 80 bin devre taşıyabiliyordu. Opto-elektroniğe dayalı aktarım kapasitesindeki bu gelişme, asenkronize aktarım modu (ATM) ve aktarım kontrol protokolü/birbirine bağlanma protokolü (TCP/IP)] ileri anahtar ve yönlendirme mimarisiyle birlikte İnternet'in temelini attı.

Radyo tayfının farklı biçimlerde kullanımının (geleneksel radyo yayıncılığı, doğrudan uydu yayıncılığı, mikrodalgalar, dijital cep telefonları) yanı sıra, yüksek frekanslı sinyaller taşımak için özel olarak imal edilmiş kablolar ve fiber optik, farklı amaçlara uyarlanabilen aktarım teknolojilerini çok çeşitli, çok yönlü kılmakta, seyyar kullanıcılar arasında her yerde, her zaman iletişim kurmayı mümkün kılmaktadır. Böylece 1990'larda cep telefonları tüm dünyaya büyük bir hızla yayılarak, Asya'yı kelimenin tam anlamıyla tecrübesiz çağrı cihazlarıyla, Latin Amerika'yı da statü sembolü cep telefonlarıyla kapladı. 2000'e

gelindiğinde evrensel bir kapsama alanına sahip kişisel iletişim aygıtı için gerekli teknoloji hazırdı; yalnızca piyasaya sürülme öncesi bazı teknik, hukuki ve iş dünyasını ilgilendiren meselelerin çözülmesini bekliyordu. Belli bir teknolojik alandaki her hızlı ilerleme ilgili enformasyon teknolojilerinin etkisini artırır. Bütün bu elektronik teknolojilerin interaktif iletişim alanında birleşmeleri, belki de Enformasyon Çağı'nm son devrimci teknolojik aracı olan İnternet'in oluşumuna yol açtı.

İnternet'in Ortaya Çıkışı

20. yüzyılın son otuz yılında İnternet'in ortaya çıkışı ve gelişimi, askeri strateji, bilimin büyük işbirliği, teknolojik girişimcilik ve kültürellik karşıtı yeniliğin benzersiz bir bileşiminin ürünüydü.[49] İnternet'in kökleri, dünyanın en yenilikçi araştırma kurumlarından birinin çalışmalarında yatar: ABD Savunma Bakanlığı İleri Araştırma Projeleri Kurumu (Advanced Research Projects Agency - ARPA). 1950'lerde ilk Sputnik'in fırlatılışıyla Amerikan ordusunun yüksek teknoloji müessesesi telaşa düşünce, ARPA, bir kısmı teknoloji tarihini değiştiren, geniş ölçekte Enformasyon Çağı'nın öncüsü olan bir dizi kararlı girişimde bulundu. 1960-64 döneminde Rand Corporation'da görev yapan Paul Baran'ın bir fikrinin geliştirilmesiyle çizilen bu stratejilerden biri de, nükleer saldırıdan etkilenmeyecek bir iletişim sistemi tasarlamaktı. Paket-anahtar iletişim teknolojisine dayanan bu sistem, ağın komuta ve kontrol merkezlerinden bağımsız olmasını sağlayacak, böylece mesaj birimleri ağ içinde kendi yollarını bulup, ağın herhangi bir noktasında tutarlı bir anlamla yeniden toplanabilecekti.

Daha sonra dijital teknoloji, ses, görüntü ya da veri, her tür mesajın paketlenmesini sağladığında, bağlantıları kontrol merkezlerini kullanmaksızın iletebilen bir ağ oluşturuldu. Dijital dilin evrenselliği ve iletişim sisteminin ağ oluşturmaya yönelik saf mantığı, yatay, küresel iletişim için teknolojik koşulları hazırladı.

---

49 İnternet'in tarihine ilişkin mükemmel anlatılar için Abbate'ye (1999) ve Naughton'a (1999) bakınız. Ayrıca Hart vd. (1992). "Hacker" kültürünün İnternet'in gelişimine katkılarıyla ilgili olarak Haffner ile Markoff'a bakınız (1991); Naughton (1999); Himannen (2001).

Güçlü sponsoruna atıfla ARPANET adını taşıyan ilk bilgisayar ağı, 1 Eylül 1969'da, ağın ilk dört bağlantısının Los Angeles'ta California Üniversitesi'nde, Stanford Araştırma Enstitüsü'nde, Santa Barbara'da California Üniversitesi'nde ve Utah Üniversitesi'nde kurulmasıyla devreye girdi. ABD Savunma Bakanlığı'yla işbirliği içindeki araştırma merkezlerine açıktı, ancak bilimadamları bu ağı, bilim-kurgu meraklılarının mesajlaşma ağı da dahil kendi iletişim amaçlarıyla da kullanmaya başladı. Bir noktada askeri odaklı araştırmaları bilimsel iletişimden, kişisel sohbetlerden ayırmak imkânsız hale geldi. Böylece bütün disiplinlerden bilim adamlarına ağa girme izni verildi; 1983'te bilimsel amaçlara yoğunlaşmış ARPANET'le doğrudan askeri uygulamalara yoğunlaşmış MILNET birbirinden ayrıldı. 1980'lerde Ulusal Bilim Vakfı da (National Science Foundation) bir başka bilimsel ağın (CSNET) ve IBM'le işbirliği içinde fen bilimleri mensubu olmayan bilim adamlarına yönelik farklı bir ağın, BITNET'in yaratılması sürecine dahil oldu. Ancak bütün bu ağlar, iskelet iletişim sistemi olarak ARPANET'i kullanıyordu. 1980'lerde önce ARPA-INTERNET adı verilen, sonra INTERNET denen ağların ağı, hâlâ Savunma Bakanlığı'nca destekleniyor, Ulusal Bilim Vakfı'nca işletiliyordu. 20 yılı aşkın süren bir hizmetten sonra teknolojik açıdan modası geçen ARPANET, 28 Şubat 1990'da kapatıldı. Bundan sonra İnternet'in iskeleti olma görevini, Ulusal Bilim Vakfı'nın işlettiği NSFNET üstlendi. Ancak ticari baskılar, özel şirket ağlarının, kâr amacı gütmeyen, işbirliği yapan ağların büyümesi, hükümete bağlı bu son İnternet iletişim tabanının da Nisan 1995'te kapatılmasına yol açarken, Ulusal Bilim Vakfı'nın bölgesel ağlarına bağlı bir dizi ticari şirketin, özel ağlar arasında işbirliğine dayalı düzenlemelere gitmek için güçlerini birleştirmesiyle birlikte İnternet'in tümüyle özelleştirilmesinin önü açıldı. Özelleştirilen İnternet'te, düzenleyici, yönetici görevini üstlenecek gerçek bir otorite yoktu. İnternet'in gelişimiyle birlikte ortaya çıkan bir dizi fiili kurum ve mekanizma, teknik konfigürasyon koordinasyonu sağlamak ve İnternet adreslerinin dağıtılması yönünde anlaşmalar yapmak için gayrı resmi sorumluluk üstlendi. Ocak 1992'de Ulusal Bilim Vakfı'nın inisiyatifiyle, kâr amacı

gütmeyen bir örgüt olan Internet Society önceden mevcut, koordinasyon sorumluluğu taşıyan İnternet Faaliyetleri Kuruıu ile İnternet Mühendisliği Güç Birimi gibi örgütlenmelerden sorumlu kılındı. Uluslararası açıdan bakınca, koordinasyon temelde, çok ihtilaflı bir mesele olan, domain adreslerin dünya çapında dağıtımını düzenleyen çok taraflı anlaşmalarla sağlanır.[50] 1998'de, merkezi Amerika'da bulunan yeni bir düzenleyici kurumun (IANA/ICANN) tesisine karşın, 1999'da ne ABD'de ne dünyada İnternet üzerinde yetki sahibi açık, tartışmasız bir otorite bulunuyordu; bu da yeni çarkın hem teknolojik hem de kültürel açıdan serbestçe yuvarlanıp gitme özelliğinin bir göstergesidir.

Ağın, iletişim hacminin katlanarak genişlemesini koruyabilmesi için aktarım teknolojilerinin güçlendirilmesi gerekiyordu. 1970'lerde ARPANET, saniyede 56 bin bit taşıyan bağlantılar kullanıyordu. 1987'de ağ bağlantıları, saniyede 1.5 milyon bit aktarabiliyordu. 1992'de, İnternet'in gerisindeki iskelet ağ olan NSFNET, saniyede 45 milyon bitlik bir aktarım hızıyla işliyordu; saniyede 5 bin sayfa göndermeye yetecek bir kapasiteydi bu. 1995'de gigabit aktarım teknolojisi prototip aşamasındaydı; ABD Kongre Kütüphanesi'nin bir dakikada aktarılmasına denk düşecek bir kapasite söz konusuydu.

Ancak aktarım kapasitesi, dünya çapında bir iletişim ağının oluşturulması için yeterli değildi. Bilgisayarların da birbirleriyle konuşabilir hale gelmesi gerekiyordu. Bu yöndeki ilk adım, 1970'lerin başında imkânsız bir iş gibi görünen, her tür ağda kullanılabilir bir iletişim protokolünün yaratılması oldu. 1973 yazında ARPA için araştırma yapan bilgisayar bilimcileri Vinton Cerf ile Robert Kahn, Kahn'ın, araştırma şirketi BBN'de sürdürdüğü iletişim protokolü yaratma amaçlı çalışmalarına dayanarak İnternet'in temel mimarisini inşa etti. Stanford'da, ARPA'dan, üniversitelerden, Robert Metcalfe'in daha sonra yerel alan ağlarının (LAN) kurulmasını sağlayacak bir paket-iletişim teknolojisi üzerinde çalıştığı PARC/Xerox da dahil çeşitli araştırma merkezlerinden araştırmacıların katıldığı bir toplantı düzenlendi.

---

50 Devlet konseyi (1998).

Teknolojik işbirliği, Cyclades programıyla bağlantılı Fransız araştırmacılar başta olmak üzere Avrupa'daki farklı grupları da kapsıyordu. Stanford'daki bu seminerden hareketle çalışmalarını sürdüren Cerf, Metcalfe ve Gerard Lelann (Cyclades'dan) çeşitli araştırmacıların, birbirinden farklı mevcut ağların taleplerini karşılayabilecek bir aktarım denetim protokolü geliştirdi. 1978'de Cerf, Postel (UCLA'dan) ve Cohen, protokolü iki kısma ayırdı: host'tan host'a (TCP) ve ağlar arası protokol (IP). Sonuçta ortaya çıkan TCP/IP protokolü 1980'de ABD'de bilgisayar iletişiminde standart haline geldi. TCP/IP'nin esnekliği, bilgisayar ağları arasında çok katmanlı bir bağlantılar yapısı benimsenmesini sağladı; bu yapı çeşitli iletişim sistemlerine, farklı şifrelere uyarlanabiliyordu. 1980'lerde özellikle Avrupa'daki telekomünikasyon taşıyıcıları, uluslararası standart olarak farklı bir iletişim protokolü (x.25) uygulamaya kalktıklarında, dünya birbiriyle iletişim kuramayan bilgisayar ağları arasında bölünmeye çok yaklaşmıştı. Ancak sonunda kazanan TCP/IP'nin çeşitliliğe yanıt verebilme becerisi oldu. Bir parça uyarlanma sonrası (x.25 ile TCP/IP iletişim ağının farklı katmanlarından sorumlu kılındı, sonra bu katmanlar arasında bağlantılar kuruldu; böylece iki protokol birbirini tamamlar hale geldi), TCP/IP bilgisayar iletişim protokolleri için yaygın standart olarak kabul görmeyi başardı. Bundan sonra bilgisayarlar, İnternet ağı üzerinde çok hızlı yol alan veri paketlerini birbirleri için şifreleyebilir, bu paketlerin şifrelerini çözebilir hale geldi. Bilgisayarların iletişim kurabilmesi için başka bir teknolojik yakınlaşma örneği daha gerekiyordu: TCP/IP'nin bilgisayardan bilgisayara erişimi sağlayan bir işletim sistemi olan UNIX'e uyarlanmasıydı bu. UNIX sistemi 1969'da Bell Laboratuvarları tarafından icat edilmişti; ne var ki 1983'te Berkeley'li araştırmacıların UNIX'i TCP/IP protokolüne uyarlamalarından sonra yaygın olarak kullanılır hale geldi. UNIX'in yeni versiyonu kamu fonlarıyla finanse edildiğinden, yazılım yalnızca dağıtım maliyetine edinilebilir kılındı. Geniş ölçekte ağlar da, birbirine bağlı yerel alan ağları ile bölgesel ağlar olarak doğdu, sonra da hızla telefon hattı bulunan, bilgisayarların ucuz bir cihaz olan modeme sahip olduğu her yere yayıldı.

İnternet'in gelişiminin gerisinde, Savunma Bakanlığı, Ulusal Bilim Vakfı, araştırmada öne çıkan üniversiteler (özellikle MIT, UCLA, Stanford, Güney California Üniversitesi, Harvard, Santa Barbara'daki California Üniversitesi, Berkeley'deki California Üniversitesi), MIT'nin Lincoln Laboratuvarı, SRI (eski Stanford Araştırma Enstitüsü), Palo Alto Araştırma Şirketi (Xerox finanse ediyordu), ATT'nin Bell Laboratuvarları, Rand Corporation ve BBN gibi teknolojide uzmanlaşmış düşünce kurumlarını kesen bilimsel, kurumsal ve kişisel ağlar vardı. 1960'lar ile 1970'lerde teknolojinin kilit aktörleri arasında, diğerlerinin yanı sıra, J.C.R. Licklider, Paul Baran, Douglas Engelbart (farenin mucidi), Robert Taylor, Ivan Sutherland, Lawrence Roberts, Alex McKenzie, Robert Kahn, Alan Kay, Robert Thomas, Robert Metcalfe, parlak bir bilgisayar bilimi teorisyeni olan Leonard Kleinrock ile onun, bazıları İnternet'in tasarımının, geliştirilmesinin gerisindeki kilit beyinler arasında yer alacak olan, UCLA'daki parlak lisansüstü öğrencileri vardı: Vinton Cerf, Stephen Crocker, Jon Postel ile diğerleri. Bu bilgisayar bilimcilerin çoğu bu kurumlar arasında gidip gelerek, dinamikleri, hedefleri askeri stratejik amaçlardan ya da süper işlemci bağlantılar kurma hedefinden büyük ölçüde özerkleşmiş olan, ağ haline gelmiş bir yenilik mecrası yarattı. Onlar sonunda gerçekten de yaptıkları gibi, dünyayı değiştiriyor olduklarına gönülden inanmış teknoloji savaşçılarıydı.

İnternet uygulamalarının çoğu, ilk kullanıcıların beklenmedik icatlarından geldi; böylece İnternet'in asli niteliklerinden olacak bir pratik, bir teknolojik yönelim başlatılmış oldu. ARPANET'in ilk aşamalarında bilgisayarlar arası bağlantı kurmanın mantığı, dağınık bilgisayar kaynaklarından tam anlamıyla yararlanabilmek için birbirine uzak bilgisayarlar arasında bağlantı kurarak zamanı paylaşmayı mümkün kılmaktı. Ancak kullanıcıların çoğu, aslında bu denli fazla bilgisayar gücüne gereksinim duymuyordu ya da sistemlerini iletişim gereksinimleri doğrultusunda yeniden tasarlamaya hazır değildi. Ancak asıl yangını başlatan kıvılcım, ağ katılımcıları arasında e-posta ile iletişimin mümkün kılınması oldu; BBN'den Ray Tomlinson'ın yarat-

tığı bir uygulamaydı bu; bugün de tüm dünyada bilgisayar iletişiminin en yaygın biçimidir.

Ne var ki, bütün bunlar madalyonun yalnızca bir yüzü. Pentagon ile büyük bilimin "kabul edilebilir kullanım" normları kapsamında, kamusal erişime açık evrensel bir bilgisayarlar ağı oluşturma çabalarına paralel olarak, ABD'de, entelektüel olarak 1960'lardaki hareketlerin en özgürlükçü/ütopyacı versiyonlarının artçı şoklarıyla ilişkilendirilen, yaygınlık kazanan muhalif bir bilgisayar kültürü ortaya çıktı. Sistemin önemli unsurlarından biri olan modem, bu muhalif kültürün öncülerinin, terim kötü anlamını kazanmadan önce en başta 'hacker' diye adlandırılanların gerçekleştirdiği teknolojik atılımlardan biriydi. PC'ler için ilk modem, 1978'de Chicagolu iki öğrenci, Ward Christensen ile Randy Suess tarafından, mikrobilgisayar programlarını birbirlerine aktarmak için Chicago kışında evleri arasındaki onca yolu tepmek yerine, telefonu kullanmalarını sağlayacak bir sistem bulmaya çalışırlarken icat edildi. 1979'da bilgisayarların dosyaları bir host sistem üzerinden geçmeksizin doğrudan aktarmalarını sağlayan XModem protokolünü yaydılar. Ve de bu teknolojiyi hiçbir fiyat biçmeden dağıttılar, çünkü niyetleri iletişim imkânlarını mümkün olduğunca yaymaktı. ARPANET'ten (ilk aşamalarda bilim yapılan seçkin üniversitelerle sınırlı tutulan) dışlanan bilgisayar ağları kendi başlarına birbiriyle iletişim kurmanın bir yolunu bulmuşlardı. 1979'da Duke Üniversitesi ile Kuzey Carolina Üniversitesi'nden ARPANET'e alınmayan üç öğrenci, UNIX protokolünün bilgisayarların normal telefon hattı üzerinden bağlanmasını mümkün kılan bir versiyonunu geliştirdi. Bunu kullanarak da, bilgisayarlar arası on-line bir tartışma forumu, Usenet'i başlattılar; Usenet hızla ilk geniş çaplı elektronik tartışma ortamlarından biri haline geldi. Usenet News'un mucitleri, yazılımlarını UNIX kullanıcıları konferansında bir broşürle bedava dağıttı. 1983'te Tom Jennings PC'lere haber bültenleri postalamak için, bir modem ile özel bir yazılım ekleyerek, başka bilgisayarların bu arayüz teknolojisine sahip PC ile bağlantı kurmalarını sağlayacak bir sistem geliştirdi. Tabandan gelen, en orijinal ağlardan biri olan, 1990'da

ABD'de 2 bin 500'ü aşkın bilgisayar kullanıcısını birleştiren Fidonet'in kökeninde bu gelişme vardı. Fidonet ucuz, açık, işbirliğine dayalı olduğundan, Rusya gibi dünyanın yoksul ülkelerinde, özellikle de muhalif kültürel gruplar arasında[51] başarılı oldu; ta ki teknolojik sınırlılıkları, üstüne İnternet'in gelişimi sonucu kullanıcılarının çoğu dünya çapında paylaşılan ortak ağa geçinceye dek. San Francisco Körfezi bölgesindeki Well gibi konferans sistemleri ise, bilgisayar kullanıcılarını ilgilerini paylaştıkları ağlarda buluşturuyordu.

İroniktir ki, teknolojiye yönelik bu muhalif kültürel yaklaşımın, askeriyeden esinlenen yatay ağlar oluşturma stratejisi üzerinde de benzer bir etkisi oldu: Teknolojik araçlar, teknik bilgisi ve bir bilgisayar cihazı, PC'si olanlar için ulaşılabilir hale geldi. Kısa süre içinde PC'lerin güçleri artarken, aynı zamanda fiyatlarının düşmesi gibi bir ilerleme gözlenmeye başlandı. Kişisel bilgisayarların, ağların iletişim becerisinin gelişmesi, bülten tahtası sistemlerinin (BBS/bulletin board systems) önce ABD'de, sonra dünya çapında hızla yaygınlaşmasını sağladı. Bülten tahtası sistemleri, karmaşık bilgisayar ağları gerektirmiyordu, yalnızca PC, modem ve telefon hattı yeterliydi. Böylece bu sistemler, her tür ilgi alanı ve kişisel merak için bir ilan tahtası haline gelerek, Howard Rheingold'un deyişiyle "sanal cemaatler"i yarattı.[52] 1980'lerin sonlarına gelindiğinde birkaç milyon bilgisayar kullanıcısı, İnternet'in bir parçası olmayan işbirliğine yönelik ya da ticari ağlarda bilgisayar aracılığıyla iletişime başvuruyordu. Bu ağlar, sıklıkla birbiriyle uyumlu olmayan protokoller kullandıklarından İnternet protokollerine geçtiler; 1990'larda bu ağların İnternet'le bütünleşmesini, böylece İnternet'in kendisinin genişlemesini sağlayacak bir hamleydi bu.

Ancak 1990'larda İnternet'in kullanımı, hiç başlamamışlar için hâlâ zordu. Grafik aktarım kapasitesi son derece sınırlıydı, ayrıca bilgi bulmak, indirmek de bir hayli güçtü. Yeni bir teknolojik hamle, İnternet'in toplumun geneline yayılmasını sağladı: İnternet sitelerinin içeriklerini yerlerine göre değil de, bilgiye göre düzenleyen, sonra da

51 Rohozinski (1998).
52 Rheingold (1993).

kullanıcılara istedikleri bilgiyi bulabilmeleri için kolay bir arama sistemi sunan yeni bir uygulama, 'world wide web' tasarlandı. 'World wide web'in icadı, 1990'da Avrupa'da, dünyanın önde gelen fizik araştırma merkezlerinden biri olan Cenevre'deki Avrupa Nükleer Araştırmalar Merkezi'nde (CERN) gerçekleşti. İcadı yapan, CERN'de görevli Tim Berners-Lee ile Robert Cailliau öncülüğündeki bir grup araştırmacıydı. Araştırmalarını ARPANET geleneğine değil, 1970'lerdeki 'hacker'ların kültürüne dayandırmışlardı. Aslına bakacak olursanız kısmen 1974'te "Bilgisayar Özgürlüğü" (Computer Lib) başlıklı broşürüyle insanları bilgisayarların gücünü kendi yararlarına ele geçirip kullanmaya çağıran Ted Nelson'ın çalışmalarını temel almışlardı. Nelson 'hipertext' dediği, bilginin yatay bilgi bağlantılarına dayalı olarak örgütlendiği yeni bir sistem hayal ediyordu. Berners-Lee ile çalışma arkadaşları, bu öncü bakış açısına çoklu medya dünyasından uyarlanan yeni teknolojiler ekleyerek, işitsel-görsel bir dil kazandırdılar. CERN ekibi, 'hipertext' dokümanları için 'hipertext markup language' (HTML) denen bir format yarattı; bilgisayarların, TCP/IP protokolünün üstüne ekleyip kendi özgül dillerini uyarlayabilmeleri için İnternet'in esneklik geleneği dahilinde tasarlanan bir formattı bu. Aynı zamanda web tarayıcıları ile web 'server'ları arasında iletişimi yönlendirecek bir "hipertext" aktarım protokolü (HTTP) oluşturup, uygulama protokolündeki bilgiyle, istenen bilgiyi bulunduran bilgisayar adresindeki bilgiyi birleştiren standart bir adres formatı, 'üniform resource locator'ı (URL) yarattılar. Bu noktada da, URL, yalnızca HTTP ile değil, çok çeşitli aktarım protolleriyle ilgili olabilecek; böylece genel arayüzü kolaylaştıracaktı. CERN, 'world wide web' yazılımını İnternet üzerinden bedava dağıttı, ilk web siteleri de dünyanın dört bir köşesinde önde gelen araştırma merkezleri tarafından kuruldu. Bu merkezlerden biri de Ulusal Bilim Vakfı'na bağlı en eski süperbilgisayar merkezlerinden biri olan, Illinois Üniversitesi'ndeki Süperbilgisayar Uygulamaları Ulusal Merkezi'ydi (NCSA). Bu makinelerin kullanımlarının azalmasından dolayıdır ki, başka süperbilgisayar merkezlerinde olduğu gibi NCSA'daki araştırmacılar da yeni işler arıyordu. Personelin de

durumu farksızdı, saatte 6,85 dolara yarım gün çalışan bir kolej öğrencisi olan Marc Andreessen gibi. "Teknik açıdan yetenekli, sıkıntıdan patlamak üzere olan Marc, 1992'de Web'e yoksun olduğu grafiksel, medya açısından zengin yüzü kazandırmaya vakit ayırmanın eğlenceli olabileceğini düşündü."[53] Sonuçta ortaya çıkan kişisel bilgisayarlarda işlemek üzere tasarlanmış, *Mosaic* isimli bir web tarayıcısıydı. Marc Andreessen ile yardımcısı Eric Bina, Kasım 1993'te Mosaic'i NCSA ağı üzerinden bedava dağıtmaya başladı; 1994 baharına gelindiğinde birkaç milyon kopya kullanımdaydı. Bunun üzerine, büyük bir başarıyla yarattığı şirketi Silicon Graphics'ten sıkılmaya başlamış olan, Silikon Vadisi'nin efsanevi girişimcilerinden Jim Clark, Andreessen ile ekibine bir teklif götürdü. Birlikte Ekim 1994'te piyasaya sürülen ilk güvenilir İnternet tarayıcısını üreten Netscape şirketini kurdular.[54] Yeni tarayıcılar ya da arama motorları hızla gelişti; bütün dünya, kelimenin tam anlamıyla dünya çapında bir ağ yaratarak İnternet'i kucakladı.

Ağ Teknolojileri ve Yayılan Bilgisayarlaşma

1990'ların sonunda, İnternet'in iletişim gücü, telekomünikasyon ile bilgisayar alanındaki yeni gelişmelerle birlikte, merkezsiz, ayrık mikrobilgisayarlar ile ana çerçevelerden, çok çeşitli formatlarda ortaya çıkan birbiriyle bağlantılı bilgi işlem aygıtları sayesinde bilgisayarlaşmanın yaygınlaşmasına doğru başka bir teknolojik değişikliğe yol açtı. Bu yeni teknolojik sistemde, bilgisayarın gücü, ortak İnternet protokollerini kullanan, genelde veri tabanı 'server'ları ile uygulama 'server'ları olarak ayrılan mega 'server'lara erişim kapasitesine sahip 'web server'ları erafında örgütlenmiş iletişim içindeki bir ağa dağılmıştır. Bu satırlar yazıldığı sırada, yeni sistem henüz oluşum halindeyse de, kullanıcılar evde, işte, alışverişte, eğlence mekânlarında, ulaşım araçlarında her yerde hazır ve nazır, hayatın tüm alanlarına yayılmış tek amaçlı, uzmanlaşmış aygıtlarla ağa bağlanabiliyorlardı. Çoğu taşınabilir

53 Reid (1997:6).

54 Lewis (2000)

olan bu aygıtlar, kendilerine ait bir işletim sistemine gerek duymaksızın, aralarında iletişim kurabiliyorlar. Dolayısıyla bilgisayar gücü, uygulamalar, veriler, ağın 'server'larında saklanıyor; bilgisayar zekası da ağın kendisinde bulunuyor: Web siteleri birbirleriyle iletişim kurabiliyor, evrensel bir bilgisayar ağma bağlanmak için gerekli yazılımı taşıyorlar. Sun Microsystems'den Bill Joy'un tasarladığı Java (1995) ve Jini (1999) gibi yeni yazılım programları, ağın gerçek bir bilgi-işleme sistemi haline gelmesini sağladı. İnternet'in temsil ettiği ağlar oluşturma mantığı, elekronik bağlantının kurulabilir olduğu her faaliyet alanına, her bağlama, her yere uygulanabilir oldu. Finlandiya'da Nokia, İsveç'te Ericsson, Amerika'da Motorola'nın başını çektiği mobil telefonların yükselişi, İnternet'e seyyar aygıtlardan bağlanabilme imkânı yarattı. Nokia ile Finlandiya'nın 1997'de çıkardığı üçüncü kuşak mobil telefonlar, saniyede 384 kilobit veri gönderip 2 megabit veri alabiliyor; bakır hatlar ise saniyede ancak 64 kilobit veri taşıyabiliyor. Dahası geniş bant iletişim teknolojisinin gelişmesiyle birlikte aktarım kapasitesinin olağanüstü derecede artması, paket anahtar üzerinden verinin yanı sıra ses aktarmak için de İnternet'in ya da İnternet'le bağlantılı iletişim teknolojilerinin kullanılmasını mümkün kılarak, telekomünikasyon sanayiinde bir devrime sebep oldu. Vinton Cerf'e göre, "Bugün paket anahtar alabilmek için devre anahtarı üzerinden geçiyorsunuz. Yarın, devre anahtarı alabilmek için paket anahtarı üzerinden geçeceksiniz."[55] Cerf'in bir başka teknolojik değerlendirmesiyle şöyle: "Gelecek on yılın son yarısında –yani 2005-10 arasında– yeni bir teknolojik yönlendirici olacak, İnternet'e bağlı milyarlarca aygıt."[56] Dolayısıyla nihayetinde, veri aktarımının trafiğin ağırlıklı bölümünü oluşturması ve ses aktarımının tek uzmanlaşmış hizmet olmasıyla birlikte, iletişim ağı 'paket anahtarlı' hale gelecek. Bu hacimde bir iletişim trafiği, kapasitenin hem okyanus aşırı hem de yerel olarak devasa boyutlarda genişletilmesini gerektirecek. Yüzyıl dönümünde fiber optik ile sayısal aktarıma dayalı yeni, küresel bir telekomünikasyon altyapısının inşa-

55 Cerf (1999).

56 *The Economist*'te alıntı (1997: 33).

sına çoktan başlanmıştı; transatlantik fiber optik kabloların aktarım kapasiteleri 1993'te saniyede 5 gigabitken, 2000'de saniyede 110 gigabiti bulmuştu.

Binyılın dönümünde, enformasyon teknolojisinin yeni cephesinde, kimyasallara dayalı ya da biyolojik temelli nanoteknoloji yaklaşımının çip yapımına uygulanması görünüyor. Nitekim Temmuz 1999'da *Science* dergisi de Hewlett Packard'ın Palo Alto laboratuvarlarında görevli bilgisayar bilimci Phil Kuekes ile UCLA'da kimyager James Health'in deneysel çalışmalarının sonuçlarını yayımladı. Kuekes ile Health, elektronik anahtarların ışık yerine kimyasal süreçleri kullanmasının, dolayısıyla anahtarları molekül boyutuna indirmenin bir yolunu bulmuşlardı. Bu son derece küçük elektronik parçalar, henüz operasyonel olmaktan çok uzak olsalar da, görünüşe bakılırsa bu ve başka deneysel programlar, bir Pentium mikroişlemciden 100 milyar kat daha hızlı olabilecek bilgisayarlar çağının yaklaştığını haber vermenin yanı sıra, moleküler elektroniğin, silikon çiplerdeki giderek artan yoğunluğu aşmanın olası bir yolu olabileceğini gösteriyor: Bu, 1999 model 100 adet bilgisayar istasyonunun gücünün bir tuz tanesine yerleştirilebilmesi demek. Bu teknolojileri temel alan bilgisayar bilimciler, milyarlarca mikroskobik bilgi işlem aygıtının "duvardaki boyanın pigmenti" gibi her yere yayılabileceği bilgisayar ortamları olasılığı üzerinde duruyorlar. Eğer böyleyse, bilgisayar ağları, maddi terimlerle belirtmek gerekirse, hayatlarımızın dokusu olacak demektir.[57]

1970'lerdeki Teknolojik Bölünme

21. yüzyılın şafağında tam anlamıyla içine gömüldüğümüz bu teknolojik sistem, 1970'lerde bütünlük kazandı. Teknolojik yönelimlerin özgül tarihsel önemi ve teknolojiyle toplum arasındaki etkileşim biçimi nedeniyle, enformasyon teknolojilerindeki temel keşiflerle bağlantılı birkaç tarihi hatırlamakta yarar var. Bu keşiflerin hepsinin de ortak bir

---

57 Hall (1999a); Markoff (1999a, b).

temel özelliği vardı: Aslında önceden mevcut bilgiye dayanıyor olsalar, kilit teknolojilere duyulan ihtiyaçla geliştirilmiş olsalar da, erişilebilirlikleri, kalitelerinin artmasına paralel fiyatlarının düşmesi sayesinde teknolojinin ticari ve sivil uygulamalara hızla yayılmasında niceliksel bir sıçramayı temsil ederler. Nitekim, mikroişlemci, mikroelektroniğin yayılmasında kilit rol oynayan aygıt, 1971'de icat edildi, 1970'lerin ortalarında yayılmaya başladı. Mikrobilgisayar 1975'te icat edildi, ticari açıdan başarılı olan ilk ürün olan Apple II ise Nisan 1977'de, Microsoft'un mikrobilgisayar için işletim sistemleri üretmeye başladığı tarihlerde çıktı. 1990'larda kişisel bilgisayarlara yönelik birçok yazılım programının matrisi olan Xerox Alto ise 1973'te Palo Alto'da PARC laboratuvarlarında geliştirildi. İlk endüstriyel anahtar 1960'larda üretildi, dijital anahtar ise 1970'lerin ortasında geliştirildi, 1977'de piyasaya sürüldü. Optik fiber endüstriyel olarak ilk kez 1970'lerin başında Corning Glass tarafından geliştirildi. 1970'lerin ortalarında Sony de Amerika ile İngiltere'de 1960'larda yapılan ancak kitlesel üretime erişmeyen keşiflere dayanarak ticari olarak VCR makineleri üretmeye başladı. Sayacağım sonuncu, ama hiç de azımsanmayacak gelişme ise 1969'da ARPA'nın, 1970'lerde gelişip bugünün İnternet'i haline gelecek olan yeni, devrimci bir elektronik iletişim ağı kurmasıydı. Cerf ile Kahn'ın 1973'te farklı tipte ağların birbirine bağlanmasını sağlayan "geçit" teknolojisinin temellerini atan ağlar arası bağlantı protokolü TCP/IP'yi icat etmeleri, İnternet'in bugünkü halini kazanmasına büyük katkıda bulundu. Sanıyorum, enformasyon teknolojisi devriminin bir devrim olarak 1970'lerde doğduğunu söylemek, en azından birkaç satırlık ilgiye layık olan paralel bir gelişmeyle aynı tarihlerde, aynı mekânlarda genetik mühendisliğin ortaya çıkışını, yayılmasını da bu sürece dahil etmek, hiç de abartılı olmayacaktır.

Hayat Teknolojileri

Biyoteknolojinin izleri, bira yapımı hakkındaki MÖ 6000 tarihli bir Babil tabletine; mikrobiyolojide devrimin izleri, Francis Crick ile James Watson'ın 1953'te Cambridge Üniversitesi'nde, DNA'nın çifte sar-

malını keşfetmelerine dek sürülebilir. Ancak genetik mühendisliğin temeli olan DNA şifresi, 1970'lerin başında elde edilen bilgi birikiminin uygulanmasını mümkün kıldı. Çalışmaları, Stanford Üniversitesi'nin Nobel ödüllü araştırmacılarından Paul Berg'in araştırmalarını temel almış olsa da, 1973'te gen klonlama işlemlerinin keşfi genellikle Stanford'dan Stanley Cohen ile San Francisco'daki California Üniversitesi'nden Herbert Boyer'a atfedilir. 1975'te Harvard'daki araştırmacılar ilk memeli genini izole ettiler, gen tavşan hemoglobininden ayrıştırılmıştı; 1977'de de ilk insan geni klonlandı.

Bu gelişmeyi çoğu büyük üniversitelere, hastanelerin araştırma merkezlerine bağlı şirketlerin kurulması izledi; Kuzey California'da, New England'da, Maryland'de, Virginia'da, Kuzey Carolina'da ve San Diego'da böyle şirketler ortaya çıktı. İnsan hayatı da dahil, hayatın mühendisliğe konu olması potansiyelinin gündeme getirdiği korkutucu ihtimaller, gazeteciler, yatırımcılar, sosyal aktivistlerde şok etkisi yaratmıştı. Güney San Francisco'da *Genentech*, Berkeley'de *Cetus*, Massachusetts Cambridge'de *Biogen*, yeni genetik teknolojileri tıp uygulamalarına aktarmak üzere Nobel ödüllüler etrafında örgütlenen ilk şirketlerdi. Bunu kısa sürede tarımla ilgili girişimler izledi; bazıları genetik olarak değiştirilmiş olan mikroorganizmalara giderek daha fazla görev biçilmeye başlandı; bu şirketlerin sattığı süperböcekler, aynı şirketlerin yarattığı hava kirliliğini temizleme projelerinde kullanılıyordu. Ancak bilimsel güçlükler, teknik sorunlar, haklı ahlaki kaygılardan, güvenlik endişelerinden kaynaklanan büyük hukuki engeller, 1980'lerde pek övgüye değer bulunan biyoteknolojik devrimi yavaşlattı. Risk sermayesi yatırımlarının kayda değer bir bölümü kaybolup gitti, *Genentech* de dahil en yenilikçi şirketler, oturmuş bilgisayar şirketlerinin yenilikçi başlangıçlar yaparken sergilediği maliyetli kibri taklit edemeyeceklerini başka herkesten daha iyi anlayan farmasotik devleri (Hoffman-La Roche, Merck) tarafından yutuldu: Küçük, yenilikçi şirketlerle birlikte, buradaki bilim adamlarının hizmetlerini de satın almak, farmasotik ile kimyasallar alanındaki çok uluslu şirketler için hem biyolojik devrimin ticari faydalarını içselleştirme, hem de hı-

zını kontrol etmeye yönelik önemli bir sigorta poliçesi haline geldi. Bu yavaşlama, en azından uygulamaların yayılmasında da yaşandı.

Ancak 1980'lerin sonlarında, 1990'ların başlarında büyük bir bilimsel atılım, cüretkar bir yeni bilimci girişimciler kuşağı, alandaki gerçek devrimci teknoloji olan genetik mühendisliğine kararlı bir biçimde odaklanarak biyoteknolojiyi yeniden canlandırdı. 1988'de Harvard'ın genetik mühendislik eseri bir fareyi resmen patentlemesi, böylece hayatın telif haklarını Tanrı ve Doğa'dan almasıyla birlikte genetik klonlama da yeni bir çağa girdi. Sonraki yedi yıl içinde, mühendislerinin malı olarak tanımlanan yedi fare daha yeni hayat biçimleri olarak patentlendi. Ağustos 1989'da Michigan ve Toronto üniversitelerinden araştırmacılar sistik fibriyozdan sorumlu geni tespit ederek, genetik tedavinin önünü açtı. Şubat 1997'de Wilmut ile Edinburgh'daki Roslin Enstitüsü'ndeki meslektaşları bir koyun klonladıklarını duyurdu; Dolly adını verdikleri klon yetişkin bir koyunun DNA'sından üretilmişti. Haziran 1998'de *Nature* dergisi, potansiyel olarak çok daha önemli bir deneyin bulgularını açıkladı: Hawaii Üniversitesi'nden iki biyolog, Yanagimachi ile Wakayama, yedisi klonun klonu olmak üzere 22 fare klonlamışlardı; böylece, fare embriyoları koyunlarınkinden daha hızlı geliştiğinden, klonların, koyun klonlamaya göre daha zor koşullar altında ardışık olarak üretilebileceğini de kanıtlamış oluyorlardı. Ayrıca 1998'de Portland Devlet Üniversitesi'nden bilim adamları, yaptıkları deneyin koşullarını yeniden üretemeseler de, yetişkin maymunlar kopyalamayı başardılar.

Medyanın kopardığı bütün gürültüye –ve korku hikâyelerine– karşın, hiç kimsenin elindeki kartlarda insan klonlama yoktur; hem kesinlikle belirtmek gerekir ki, bu fiziksel olarak imkânsızdır, çünkü canlılar kişiliklerini, organizmalarını çevreleriyle etkileşim içinde oluştururlar. Hayvan klonlama ekonomik açıdan verimsizdir, çünkü kitlesel ölçekte gerçekleştirilecek olursa, bir enfeksiyon durumunda belli türden bütün hayvanlar aynı ölümcül ajana karşı hassas olacağından, tümüyle yok olma ihtimalini doğuracaktır. Ancak özellikle tıp araştırmaları alanında başka olasılıklar da söz konusudur: İnsan organlarının klon-

lanması, genetik mühendislik eseri olan hayvanların deney amacıyla ya da insan organlarının değiştirilmesi amacıyla klonlanması. Ayrıca daha güçlü tıbbi ve ticari uygulamalara sahip yeni biyolojik araştırmalar, organ nakliyle insan organlarını değiştirmek yerine insanlarda kendi kendini yenileme kapasitesini geliştirmeyi amaçlamaktadır. 1990'ların sonlarında, bu süreçteki potansiyel uygulamalara ilişkin bir araştırmada hepsi de 2000 ile 2010 arasında operasyonel hale gelmesi beklenen, hepsi de insan bedenindeki organların, dokuların ya da kemiklerin biyolojik yönlendirmeyle kendi kendini yenilemesi ya da büyümesiyle ilgili olan şu projelerin yürütüldüğü görüldü: Reprogenesis şirketi, mesane; Integra Life Sciences, üriner işleyiş; Osiris Therapeutics, üst çene kemiği; BioHybrid Technologies, pankreas işlevinin yerini alacak ensülin üreten hücreler; ReGen Biologics, kıkırdak; birçok farklı şirket, dişler; Acorda, omurilik sinirleri; Reprogenesis, kıkırdaktan göğüs; Genentech, kan damarları üretebildikleri testlerde görülmüş olan genetik olarak değiştirilmiş proteinlere dayalı oluşturulan tam bir insan kalbi; Human Organ Sciences, karaciğer hücrelerinin yerleştiği dokuya dayalı olarak karaciğer üretimi konusunda çalışmalar yapılmaktadır.

Biyolojik araştırma ve uygulamalar açısından en belirleyici cephe, geniş ölçekli genetik tedavi ile genetik önlemedir. Bu potansiyel gelişmenin ardında, ABD hükümetinin, 1990'da insan genomunun haritasını çıkarmak, bir başka deyişle insan türünün alfabesini oluşturan 60 ilâ 80 bin genin yerlerini tespit etmek üzere James Watson'ın koordinasyonunda dünyanın en ileri mikrobiyoloji araştırma ekiplerinin bazılarını bir araya getiren 15 yıl süreli, 3 milyar dolarlık bir projenin sponsorluğunu ve finanşmanını üstlenerek başlattığı çabalar vardır.[58] Haritanın belirlenen takvimden önce, 2001'de tamamlanması bekleniyordu. Nisan 2000'de Walnut Creek'teki bir araştırma merkezinde toplanan California Üniversitesi ekipleri, 23 insan kromozomundan üçünün dizilimini tamamladı. Bu ve başka çabalar sayesinde, çeşitli

58 Biyoteknoloji ve genetik mühendisliğindeki ilk gelişmelerle ilgili olarak örneğin Hall (1987); Teitelman (1989); Bishop ile Waldholz (1990); ABD Kongresi, Teknoloji Değerlendirme Bürosu (1991).

hastalıklarla ilgili insan genleri tanımlanmaya başlandı. Tüm bu çabalar, ahlaki, dini, hukuki zeminlerde türlü çekinceler ve eleştiriler doğurdu. Ancak bilim adamları, yasaları düzenleyenler ve ahlak felsefecileri, genetik mühendisliğin insani etkilerini tartışadursun, girişimci-olup-çıkmış-araştırmacılar kısa yolu tutup, insan genomuna ilişkin bilginin yasal ve finansal denetimine yönelik mekanizmalar kurdular. Bu yöndeki en cüretkar girişimlerden biri de, 1990'da Maryland, Rockville'de iki bilim adamının, o zamanlar Ulusal Sağlık Enstitüsü'nde görevli J. Craig Venter ile Harvard'da çalışmalarını sürdüren William Haseltine'ın başlattığı projeydi. Venter ile Haseltine, süperbilgisayarın gücünü kullanarak yalnızca beş yıl içinde insan genlerinin tamamının % 85'ini sıralayarak, devasa bir genetik veritabanı hazırladılar.[59] Daha sonra birbirlerinden ayrıldılar ve iki ayrı şirket kurdular. Bu şirketlerden biri, Venter'ın kurduğu Celera Genomics, gen sıralamasının 2000'de tamamlanması için Human Genome Project'le yarıştı. Sorun şuydu ki, hangi genin parçasının ne olduğunu ya da nereye yerleştirileceğini bilmiyorlardı, bir süre daha da bilmeyecekler; veritabanları, işlevleri bilinmeyen yüz binlerce gen parçasından oluşuyor. Peki o halde çıkarları neydi? Bir açıdan baktığımızda belli genlere yoğunlaşmış araştırmanın bu sıralamanın içerdiği verileri kendi yararına kullanabildiğini (aslında kullanır da) görürüz. Ancak daha da önemlisi, bütün bir projenin temel gerekçesi, Craig ile Haseltine'ın sahip oldukları bütün verileri patentlemekle meşgul olmalarıydı; böylece bir gün, insan genomunu yönlendirmeye ilişkin bilgilerin büyük bölümünün hukuki haklarını kazanabileceklerdi. Böyle bir gelişmenin yarattığı tehdit o denli ciddiydi ki, bir yandan yatırımcılardan on milyonlarca dolar çekerlerken, diğer yandan önde gelen farmasotik şirketlerinden Merck, 1994'te aynı kör sıralama işinin ilerletilmesi; özel şirketlerin ellerindeki bilgi kırıntılarıyla, insan genomunun gelecekte sistematik bir biçimde anlaşılmasına dayanacak ürünler geliştirilmesini önlemelerini engellemek üzere verilerin kamuoyuna açıklanması için Washington Üni-

---

59 *Business Week*'e bakınız. (1995e).

versitesi'ne ciddi bir kaynak aktarımında bulundu. Kamu gelirleriyle finanse edilen İnsan Genomu Projesi de, genetik bilginin özel mülkiyetini engellemek amacıyla elde ettiği sonuçları açıkladı. Sosyologların böylesi şirket savaşlarından çıkarmaları gereken ders, yalnızca bütün bunların insanın hırsını gösteren bir başka örnek olması değildir. Bu gelişmeler, genetik devrimin yayılması, derinleşmesi yönünde temponun hızlandığını da haber veriyor.

Genetik mühendisliğin gelişimi, genler üzerinde oynama olanağı yaratarak, insanoğlunun yalnızca bazı hastalıkları kontrol edebilmesini değil, aynı zamanda biyolojik eğilimleri tanımlayıp, bu eğilimlere müdahale edebilmesini, böylece genetik kaderi değiştirme potansiyeline sahip olmasını da sağladı. 1990'larda bilim adamları, insan genlerindeki belli kusurların, hangi hastalıkların kaynağı olduğunu belirleyebilir oldu. Bu da tıp araştırmalarının, görünürde en ümitvar alanı olan genetik terapinin genişlemesini beraberinde getirdi.[60] Ancak deneysel araştırmacılar bir duvara tosladılar: Kusurlu geni düzeltme talimatı verilen değiştirilmiş gen, hedefin neresi olduğu biliniyorsa bile uygun yere nasıl yerleştirilecekti? Araştırmacılar genellikle virüsleri ya da suni kromozomları kullandılar, ancak başarı oranı son derece düşüktü. Bunun üzerine tıp araştırmacıları, kanser tümörlerine doğrudan tümörü bastıran genler aktarmak üzere tasarlanmış miniminnacık, şişkin kapsüller gibi başka araçları denemeye koyuldu; Valentis ve Transgene'in kullandığı bir teknolojiydi bu. Bazı biyologlar, bu mühendislik mantığının (tek hedef, tek taşıyıcı, tek etki) biyolojik etkileşimin karmaşıklığını, canlı organizmaların çeşitli ortamlara uyum sağlayıp, gösterecekleri tahmin edilen davranışı değiştirme kapasitelerini göz ardı ettiği görüşündedir.[61]

Gen terapisi sonuç verirse, genetiğe dayalı tıbbi tedavinin nihai hedefi önleme olacaktır; bir başka deyişle insan spermi ile yumurtalarındaki kusurları belirlemek, bu kusurların gelecekte ortaya çıkaracağı hastalığı geliştirmeden evvel taşıyıcılara müdahale ederek hâlâ za-

60 *Business Week* (1999a: 94-104).

61 Capra (1999a); Sapolsky (2000).

man varken onların, çocuklarının genetik kusurlarını bertaraf etmektir. Bu bakış açısı, elbette ki tehlikeli olduğu kadar vaatkâr da. Lyon ile Gorner, genetik mühendislikteki gelişmelere ilişkin dengeli araştırmalarını bir tahmin ve bir ihtarla noktalar:

> Birkaç kuşak sonra belki bazı zihinsel hastalıkları ya da diyabeti ya da yüksek tansiyonu ya da seçtiğimiz herhangi bir rahatsızlığı tedavi edebileceğiz. Akılda tutulması gereken önemli şey şu ki, karar alma sürecinin kalitesi, yapılacak tercihlerin akıllıca ya da adil olup olmadığını belirleyecek. Bilim ve yönetim alanlarındaki seçkinlerin gen tedavisinin ilk meyvelerini biraz utandırıcı bir tarzda devşirmeleri kötü... Biz insanlar entelektüel bakımdan görece kısa sürede, bütün o yıldırıcı karmaşıklığı içinde genomun kompozisyonunu, işlevlerini, dinamiklerini anlayabileceğimiz bir noktaya gelecek kadar geliştik. Ancak duygusal açıdan, hâlâ goriliz; bütün o davranışsal yükü taşıyoruz. Belki de gen terapisinin nihai biçimi, türümüzün temeldeki mirasının üstüne çıkıp yeni bilgilerini akıllıca ve iyi yönde kullanmayı öğrenmesi olacaktır.[62]

Bütün göstergeler, genetik mühendisliğinin ve uygulamalarının yeni binyılın ilk yıllarında tam anlamıyla yeşerdiğine işaret etmekte, doğa ile toplum arasında bulanıklaşan cephede temel bir tartışma başlatmaktadır.

Toplumsal Bağlam ve Teknolojik Değişimin Dinamikleri

Yeni enformasyon teknolojilerindeki keşifler neden 1970'lerde, çoğunlukla da ABD'de gerçekleşti? Bu zamanda ve mekânda gerçekleşmelerinin, gelecekteki gelişimleri ve toplumlarıyla etkileşimleri üzerindeki etkileri ne oldu? İnsan, bu teknolojik paradigmanın oluşumunu, gerçekleştiği toplumsal bağlamın özellikleriyle doğrudan ilişkilendirmemekte, özellikle de 1970'lerin ortalarında ABD'nin ve kapitalist dünyanın, 1973-4 petrol krizinin başlattığı bir dizi büyük ekonomik krizle sarsıldığını hatırladığımızda böyle bir bağlantı kurmamakta zorlanı-

---

62 Lyon ile Gorner (1995: 567).

yor. 1973-4'teki petrol krizi, kapitalist sistemin küresel çapta ciddi biçimde yeniden yapılanmasını teşvik ederek, Giriş'te ileri sürdüğüm üzere İkinci Dünya Savaşı sonrası kapitalizmde tarihsel bir kesinti yaratarak yeni bir sermaye birikimi modelinin benimsenmesine yol açtı. Yeni teknolojik paradigma, kapitalist sistemin kendi iç çelişkilerini aşmak için geliştirdiği bir yanıt mıydı? Ya da alternatif bir bakış açısıyla, Sovyet düşmanın uzay yarışı ile nükleer silahlanmada teknolojik meydan okuyuşu karşısında, askeri üstünlük sağlamanın bir yolu muydu? İki açıklama da ikna edici görünmüyor. Yeni teknolojilerin ortaya çıkışıyla, 1970'lerin ekonomik krizi tarihsel bakımdan birbirlerine denk düşseler de, zamanlamaları birbirlerine çok yakındır; "teknolojik onarım"ın çok çabuk, çok mekanik gerçekleşmiş olması gerekir; sanayi devrimi ile başka tarihsel teknolojik değişim süreçlerinden çıkarılacak derslere bakacak olursak, ekonomik, sınaî ve teknolojik gidişatın birbirleriyle ilgili olsalar da, yavaş ilerlediklerini, etkileşimleri açısından tam olarak birbirlerine denk düşmediklerini görürüz. Askeri tartışmaya gelince, 1957-60'ın Sputnik şoku, 1970'lerdeki değil, 1960'lardaki kitlesel teknolojik yapılanmayla yanıtlanmıştı; Amerika'nın yeni, büyük askeri teknoloji atılımı ise 1983'te, bir önceki dahiyane on yılda geliştirilen teknolojileri kullanan, ilerleten "Yıldız Savaşları" programı çerçevesinde yapılmıştı. İnternet, Savunma Bakanlığı'nın sponsorlu-

ğundaki bir araştırmadan doğmuş olsa da, aslına bakarsanız, ancak çok sonraları, muhalif kültürel ağlara yayılmaya başlamasıyla hemen hemen aynı tarihlerde askeri uygulamalarda kullanılmaya başlandı.

Öyle görünüyor ki, 1970'lerde ortaya çıkan yeni teknolojik sistemin izini, kilit teknolojiler arasındaki sinerjik etkiler de dahil olmak üzere, teknolojik keşif ile yayılmanın özerk dinamiklerine dek sürmek gerekiyor. Dolayısıyla mikroişlemci, mikrobilgisayarı mümkün kıldı; telekomünikasyondaki ilerlemeler, yukarıda belirtildiği üzere, mikrobilgisayarların ağlar halinde işlemesini sağlayarak, güçlerini ve esnekliklerini artırdı. Bu teknolojilerin uygulamalarının elektronik imalatına uygulanması, yarı iletken üretiminde yeni tasarım ve üretim teknolojileri yaratma potansiyelini güçlendirdi. Yeni yazılım, hızla gelişen mikrobil-

gisayar piyasası yeni yazılımın kıvılcımını çakarken, buna karşılık, yazılım yazarlarının zihninden fışkıran yeni uygulamalar, kullanıcı dostu teknolojiler temelinde büyük bir patlama yaşadı. Ve gerisi geldi.

1960'ların güçlü, ordu tarafından başlatılan teknolojik hamlesi, Amerikan teknolojisini ileriye atılmaya hazırladı. Ancak Ted Hoff'un, 1971'de Japon bir hesap makinesi şirketinin siparişini hazırlamaya çalışırken mikroişlemciyi icat etmesi, 1950'lerden beri Silikon Vadisi'nde yaratılmakta olan yenilik mecrasıyla yakın ilişki içindeki Intel'in bilgi ve deha birikiminin bir ürünüydü. Bir başka deyişle ilk enformasyon teknolojisi devrimi Amerika'da, bir ölçüde California'da 1970'lerde, önceki yirmi yıldaki gelişmelerin üzerine inşa edilerek çeşitli kurumsal, ekonomik ve kültürel etkenlerin etkisi altında başladı. Ancak önceden varolan bir gereklilikten kaynaklanmadı: Toplumsal olarak belirlenmekten çok teknolojik olarak başlatıldı. Ancak bahsettiğim birikim temelinde bir sistem olarak ortaya çıktığında, gelişimi ve uygulamaları, nihayetinde içeriği, içinde geliştiği tarihsel bağlam tarafından şekillendirildi. Öyle ki 1980'lere gelindiğinde kapitalizm (büyük şirketler, G-7 ülkelerinin hükümetleri) yeni enformasyon teknolojisinin temel bir rol üstlendiği, üstlendiği bu rolle şekillendiği, kapsamlı bir ekonomik ve örgütsel yeniden yapılanma sürecine girdi. Örneğin, 1980'lerde işletmelerin başını çektiği, deregülasyon ve liberalizasyon yönündeki hareketlilik, telekomünikasyonun yeniden örgütlenmesi ve büyümesinde belirleyici oldu, özellikle de *ATT*'nin 1984'te tecrit edilmesini takiben. Buna karşılık, yeni telekomünikasyon ağlarının ve enformasyon sistemlerinin erişilebilir olması, finans piyasalarının küresel bütünleşmesinin, ürünler ve ticaretin dünya çapında bölgesel olarak eklemlenmesinin önünü açtı. İkinci bölümde bu konuyu inceleyeceğim.

1970'lerde bir sistem haline gelmiş yeni teknolojilerin erişilebilir olmasının, bir ölçüde, 1980'lerdeki sosyo-ekonomik yeniden yapılanma sürecinin temelini oluşturduğunu söyleyebiliriz. Bu teknolojilerin 1980'lerdeki kullanımları da, 1990'lardaki kullanımlarını ve izleyecekleri yönü büyük ölçüde belirledi. Bu cildin izleyen bölümlerinde incelemeye çalışacağım ağ toplumunun yükselişi, görece özerk iki eği-

lim, yeni enformasyon teknolojilerinin gelişimiyle, eski toplumun iktidarın teknolojisine hizmet için teknolojinin iktidarını kullanarak kendini yeniden donatması arasındaki etkileşim olmaksızın anlaşılamaz. Ancak böyle yarı bilinçli bir stratejinin tarihsel sonucu büyük ölçüde belirsizdir; çünkü teknoloji ile toplum arasındaki etkileşim, büyük ölçüde, bağımsız gibi görünen çok fazla sayıda değişken arasındaki tahmini ilişkilere bağlıdır. Tarihsel göreciliğe teslim olmaksızın, enformasyon teknolojisi devriminin kültürel, tarihsel ve uzamsal olarak gelişiminin, son derece özgül bir dizi koşula bağlı olduğu söylenebilir.

ENFORMASYON TEKNOLOJİSİ DEVRİMİNİN MODELLERİ, AKTÖRLERİ VE MEKÂNLARI

İlk sanayi devrimi Britanya'nın elinden çıkmaysa, ilk enformasyon teknolojisi devrimi de Amerikan elinden çıkmadır, ağırlık olarak da California etkisi taşır. Her iki vakada da başka ülkelerden bilimciler, sanayiciler hem yeni teknolojilerin keşfinde, hem de yayılmasında çok önemli bir rol oynamışlardır. Fransa ile Almanya, sanayi devriminde yeteneğin, uygulamaların kilit kaynaklarıydı. Elektronik ve biyoloji alanındaki yeni teknolojilerin köklerinde de İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya'da doğan bilimsel keşifler yatar. Japon şirketlerin dehası, elektronik alanında imalat süreçlerinin gelişiminde, enformasyon teknolojilerinin VCR'lardan fakslara, video oyunlarından pager'lara uzanan bir yeni ürün furyası sayesinde dünyanın dört bir köşesinde gündelik hayata girmesinde kritik bir rol oynadı.[63] Öyle ki, 1980'de, Japon şirketler, dünya piyasasında yarı iletken üretiminde başat durumdaydılar; ancak 1990'ların ortalarında Amerikan şirketleri bu rekabette açık arayla öne geçtiler. Bütün bir sanayi, üçüncü bölümde inceleyeceğim üzere, farklı ülkelerden şirketlerin iç içe geçmesi, stratejik ittifaklar kurması, ağlar oluşturması yönünde gelişti. Bu da ulusal kökeni biraz önemsiz hale getirdi. Ancak ABD'li yenilikçiler, şirketler, kurumlar yalnızca 1970'lerdeki devrimin temellerini atmakla kalmadı,

---

63 Forester (1993).

aynı zamanda 21. yüzyılda devamı muhtemel olan yayılmasında da öncü bir rol üstlendi. Yine de biyoteknoloji, ileri kimya, yazılım, telekomünikasyon alanlarına Avrupa'dan gelen önemli katkının yanı sıra, bu alanlarda Japonya, Çin, Kore ve Hint şirketlerinin varlığının giderek güçlenişine tanık olacağımız su götürmez.

Amerika'daki enformasyon teknolojisi devrimini çevreleyen efsanelerin ötesine geçip bu gelişmenin toplumsal kökenlerini anlayabilelim diye, kısaca yeniliğin en ünlü mecralarından birinin oluşum sürecini hatırlatacağım: Silikon Vadisi. Daha önce de belirttiğim gibi başka kilit teknolojilerin yanı sıra entegre devre, mikroişlemci, mikrobilgisayar, Silikon Vadisi'nde geliştirildi; elektronik alanındaki yeniliklerin kalbi, 40 yıl boyunca, yaklaşık çeyrek milyon enformasyon teknolojisi işçisi sayesinde attı.[64] Ayrıca, San Francisco Körfezi bölgesi (Berkeley, Emeryville, Marin County ve San Francisco'nun kendisi de dahil) aynı zamanda genetik mühendisliğinin de doğduğu yerdi; yüzyıl dönümüne gelindiğindeyse ileri yazılım, genetik mühendisliği, İnternet tasarımı ve geliştirilmesi, multimedya bilgisayar tasarımında da dünyanın önde gelen merkezlerinden biriydi.

Silikon Vadisi (San Francisco'nun 30 mil güneyinde, Stanford ile San Jose arasındaki Santa Clara County) yeni teknolojik bilginin; bölgedeki büyük üniversitelerden yetenekli mühendislerin, bilimadamlarının; Savunma Bakanlığı'yla birlikte güvenli piyasadan gelen cömert finansmanın; risk sermayesi şirketlerinin verimli bir ağ geliştirmesinin ve daha ilk aşamalarda Stanford Üniversitesi'nin kurumsal liderliğinin tek bir elde toplanması sonucu, bir yenilik mecrası haline geldi. Elektronik sanayiinin Kuzey California'nın etkileyici, yarı kırsal bir bölgesine yerleşmesi gibi olmayacak bir işin izleri, Stanford Üniversitesi Mühendislik Fakültesi'nin ileri görüşlü dekanı ve idari amiri Frederick Terman'ın 1951'de Stanford Sanayi Parkı'nı kurmasına dek sürülebilir. Terman, iki öğrencisinin- William Hewlett ile David Packard'ın- 1938'de bir elektronik şirketi kurmasını kişisel olarak destekledi. İkinci Dünya Sa-

64 Silikon Vadisi'nin tarihi üzerine, yararlı, kolay okunabilir iki kitap Rogers ile Larsen (1984); Malone (1985).

vaşı Hewlett Packard ile diğer yeni teknoloji şirketleri için büyük bir atılım oldu. Böylece doğal olarak, ancak Stanford'ın yenilikçi diye nitelediği şirketlerin sembolik bir kira ödediği yeni, ayrıcalıklı bir mekânın ilk kiracıları oldular. Park kısa sürede dolunca, yeni elektronik şirketleri San Jose'ye giden 101 no'lu otobanın kıyısına yerleşmeye başladı.

Transistörün mucidi William Shockley'nin 1955'te Palo Alto'ya taşınması da belirleyici olaylardan biriydi. Bu yerleşik elektronik şirketlerinin devrimci mikro-elektronik teknolojisini yakalamaktaki tarihsel beceriksizliğini yansıtıyor olsa da, tesadüfi bir gelişmeydi. Shockley keşfini sanayi ürününe dönüştürmek için, RCA ve Raytheon gibi East Coast'taki büyük şirketlerden destek istemişti. Geri çevrilince, annesi Palo Alto'da yaşıyor olduğundan büyük ihtimalle, Silikon Vadisi'nde, Beckman Instruments'ın bir şubesinde kendine bir iş buldu. Beckman Instruments'm desteğiyle 1956'da, burada kendi şirketini, Shockley Transistors'u kurmaya karar verdi. Çoğu Bell Laboratuvarları'ndan, Shockley'le çalışmanın cazibesine kapılmış, birbirinden parlak sekiz genç mühendisi işe aldı; içlerinden biri Bob Noyce'du, Noyce, Bell Laboratuvarları'ndan değildi. Grup kısa süre sonra hayal kırıklığına uğradı. Shockley'den yeni mikro-elektroniğin sırlarını öğreniyorlardı öğrenmesine ama, şirketi çıkmaza sürükleyen otoriterliği ve kibrinden yaka silker hale gelmişlerdi. Onun kararının aksine, transistörlerin daha geniş çapta entegre edilmeleri açısından en ümitvar yol olarak gördükleri silisyum üzerinde çalışmayı istiyorlardı. Böylece bir yılın sonunda Shockley'den (şirketi batmıştı) ayrıldılar ve Fairchilds Semiconductors'ı (Fairchild Cameras'ın yardımıyla) kurdular; düzlemsel işleme ve entegre devrenin icadı gelecek iki yıl içinde burada gerçekleşecekti. Shockley birbirini izleyen başarısız girişimlerin ardından en sonunda 1963'te Stanford Üniversitesi'nde profesörlüğe sığınırken, "Fairchild Sekizlisi" de bilgilerinin teknolojik ve işletme potansiyelini keşfettikçe, kendi şirketlerini kurmak üzere bir bir Fairchild'dan ayrıldılar. Onların işe aldıkları da bir süre sonra aynısını yaptı; öyle ki Amerika'da yarı iletken üreten en büyük 85 şirketin yarısının, Intel, Advanced Micro Devices, National Semiconductors, Signetics gibi şirketlerin tarihi, bu olaya bağlanabilir.

Silikon Vadisi ile mikro-elektronik devriminin üzerine kurulduğu icatların ilk kaynağı önce Shockley ile Fairchild arasında gerçekleşen, sonra da Fairchild'dan başka birçok küçük şirkete dağılan bu teknoloji transferiydi işte. 1950'lerin ortalarında Stanford ile Berkeley elektronikte önde gelen merkezler değildi henüz, ama MIT öyleydi; bu durum elektronik sanayiinin başlangıçta New England merkezli olmasına da yansımıştı. Ancak bilgi Silikon Vadisi'nin eline geçince, endüstriyel yapısının dinamizmi, sürekli yeni şirketlerin kurulması 1970'lerin başında Silikon Vadisi'ni dünyanın mikro-elektronik merkezi haline getirdi. İki farklı bölgede (Boston'da Route 128 ile Silikon Vadisi) elektronik komplekslerinin gelişimini kıyaslayan Anna Saxenian, şirketlerin sosyal ve sınaî örgütlenmelerine bağlı olarak yeniliklerin teşvik edilmesi ya da engellenmesinin belirleyici bir rol oynadığı sonucuna varmıştır.[65] Bir başka deyişle, Doğu'daki büyük, yerleşik şirketler yeni teknolojik cepheler için kendilerini hep yeniden donatamayacak kadar katıyken (ya da kibirliyken), Silikon Vadisi yeni şirketler doğurmayı sürdürüyor, işten işe sıçramalarla, kurulan yeni şirketlerle bilgi yayılımını ve melezlemeyi gerçekleştiriyordu. Walker's Wagon Wheel Bar'da ya da Mountain View'da Grill'de akşamları yapılan tartışmalar, teknolojik yeniliklerin yayılmasına Stanford'daki birçok seminerden daha fazla katkıda bulunuyordu.

Başka yerlerde de belirttiğim gibi,[66] Silikon Vadisi'nin oluşumundaki kilit etkenlerden biri de çok erken bir tarihten beri bir risk sermayesi şirketleri ağının varolmasıydı.[67] Burada önemli olan unsur, ilk yatırımcıların büyük çoğunluğunun elektronik sanayii kökenli olması, dolayısıyla uğruna kumara girdikleri teknolojik ve işletme projeleri hakkında bilgili olmasıydı. Örneğin 1960'ların en önemli risk sermayesi şirketlerinden biri olan Kleinert, Perkins ve Ortakları'ndan Gene Kleinert, "Fairchild sekizlisi" içinde yer alan mühendislerdendi. 1988'e gelindiğinde, "risk sermayesinin enformasyon ve iletişim sana-

---

65 Saxenian (1994).

66 Castells (1989b: 2. bölüm).

67 Zook (2000c).

yiiyle ilişkili yeni ürün ve hizmet yatırımlarının yarısını oluşturduğu" tahmin ediliyordu.[68]

Bilgi teknolojisinin kullanımında tarihsel bir bölünme yaratan mikrobilgisayarın gelişiminde de benzer bir süreç yaşandı.[69] 1970'lerin ortasına gelindiğinde, Silikon Vadisi dünyanın dört bir köşesinden on binlerce genç beyni çeker haldeydi; icat ve para tılsımını ararken, teknolojinin yeni Kâbe'sinin yarattığı heyecana koşuyorlardı. Son gelişmeler üzerine fikir ve bilgi alışverişinde bulunmak üzere gevşek gruplar halinde bir araya geliyorlardı. Bu gruplardan biri de, gelecek yıllarda Microsoft, Apple, Comenco ve North Star'ın da aralarında bulunduğu 22 şirket kuracak olan ileri görüşlü gençlerin (Bill Gates, Steve Jobs ve Steve Wozniak gibi) yer aldığı Home Brew Computer Club'dı. Wozniak'a 1976'nın yazında, Menlo Park'taki garajında bir mikrobilgisayar, Apple I'i tasarlaması için ilham veren de, Ed Roberts'ın Altair makinesi üzerine yazılmış, *Popular Electronics*'te yayımlanan bir makalenin grup içinde okunması olmuştu. Steve Jobs da potansiyeli görmüştü ve Intel'in bir yöneticisinden, ortak olarak işe giren Mike Markkula'dan 91 bin dolarlık bir kredi alarak Apple'ı kurdular. Aynı tarihlerde Bill Gates de mikrobilgisayarlara işletim sistemi sağlamak üzere Microsoft'u kurdu; ama Gates ailesinin sosyal bağlarından yararlanmak için 1978'de şirketi Seattle'a taşıdı.

Genetik mühendisliğin gelişimi hakkında da benzer bir hikâye anlatılabilir; Stanford, San Francisco'daki California Üniversitesi ve Berkeley'den önde gelen bilim insanları başta Körfez bölgesinde olmak üzere şirketler kurmaya başladılar. Onlar da okullarıyla yakın bağlarını korurken, birçok küçük şirket kurdukları bir süreçten geçeceklerdi.[70] Boston/Cambridge'de, Harvard-MIT çevresinde, Duke Üniversitesi ile Kuzey Carolina Üniversitesi çevresindeki araştırma üçgeninde, daha da

---

68 Kay (1990:173).

69 Levy (1984); Egan (1995). Teknolojik yaratıcılıkla işletme stratejilerinin karmaşık etkileşimine ilişkin ilginç bir araştırma için, Hiltzik'in Silikon Vadisi'ndeki en önemli yenilik metkezlerinden biri olan Xerox-PARC üzerine yaptığı çalışmaya (1999) bakınız.

70 Blakely vd. (1988); Hall vd. (1988).

önemlisi Maryland'de büyük hastanelerin, ulusal sağlık araştırması enstitülerinin ve Johns Hopkins Üniversitesi'nin çevresinde de benzer süreçler yaşandı.

Bütün bu renkli hikâyelerden iki katmanlı bir sonuç çıkarılabilir: İlki enformasyon teknolojisi devriminin gelişiminin, keşiflerin ve uygulamaların etkileşim içinde olduğu, sürekli tekrarlanan bir deneme yanılma süreciyle, yaparak öğrenmeyle sınandığı bir yenilik mecrasının oluşumuna katkıda bulunduğu; bu mecranın, araştırma merkezleri, yüksek eğitim kurumları, ileri teknoloji şirketleri ve yeni şirketleri finanse edecek risk sermayesi şirketlerinden kurulu bir ağın mekânsal bir yoğunluk içinde bulunmasını gerektirdiğidir. İkincisi böyle bir ortam kurulduğunda, 1970'lerde Silikon Vadisi'nde olduğu gibi, kendi dinamiklerini yaratma, dünyanın dört bir köşesinden bilgi, yatırım ve yetenek çekmeyi gerektirir. Öyle ki, Silikon Vadisi 1990'larda Japon, Tayvanlı, Koreli, Hint ve Avrupa şirketlerinin yayılmasından, çoğu Hindistan ve Çin'den Silikon Vadisi'nde olmayı yeni teknolojiyle, işletmecilikle ilgili değerli bilgi kaynaklarına ulaşmanın en üretken yolu olarak gören binlerce mühendis ve bilgisayar uzmanının gelişinden yarar sağladı.[71] Dahası, teknolojik yenilik ağları içinde yer aldığından, yeni enformasyon ekonomisinin kurallarına ilişkin bir kavrayışı oturttuğu için San Francisco Körfez bölgesi yeni gelişmelere atlayabilecek durumdaydı. 1990'da İnternet özelleşip, ticari bir teknoloji haline geldiğinde, Silikon Vadisi bu yeni teknolojiyi de yakalayabildi. Önde gelen İnternet donanım şirketleri (Cisco Systems gibi), bilgisayar ağı şirketleri (Sun Microsystems gibi), yazılım şirketleri (Oracle gibi) ve İnternet portalları (Yahoo! gibi) Silikon Vadisi'nde kuruldu.[72] Ayrıca elektronik ticareti başlatan, girişimcilikte devrim yaratan İnternet şirketlerinin büyük bölümü de (Ebay gibi) Silikon Vadisi'ndeydi. 1990'ların ortalarında multimedyanın doğuşu, Silikon Vadisi şirketlerinin bilgisayarlı tasarım yetenekleriyle, Hollywood'da görüntü üreten şirketler arasında, derhal 'Siliwood' diye yaftalanan bir teknoloji ve girişimcilik ağı oluşturdu.

---

71 Saxenian (1999).

72 Reid (1997); Bronson (1999); Kaplan (1999); Lewis (2000); Zook (2000c)

Ve dünyanın en dinamik multimedya merkezinin yaratılması sürecinde, sanatçılar, grafik tasarımcılar, yazılımcılar San Francisco'nun bir köşesinde, hummalı zihinlerinden çıkan imgelerle oturma odalarımızı basmakla tehdit eden 'Multimedya Deresi'nde birleşti.[73]

Yeniliğin bu toplumsal, kültürel ve uzamsal izleği, dünya çapına yayılabilir mi? Bu soruyu yanıtlamak üzere, ben ve meslektaşım Peter Hall birkaç yıl süren bir dünya turuna çıkarak, California'dan Japonya'ya, New England'dan Old England'a, Paris-Süd'den Hsinchu-Tayvan'a, Sophia-Antipolis'ten Akademgorodok'a, Szelenograd'dan Daeduck'a, Münih'ten Seul'e gezegenin başlıca bilimsel/teknolojik merkezlerinden bazılarını ziyaret edip inceledik. Vardığımız sonuçlar,[74] yenilik mecrasının enformasyon teknolojisi devriminin gelişiminde kritik bir rol oynadığını doğruluyor; bilimsel/teknik bilginin gruplaşarak dağılması, kurumlar, şirketler ve kalifiye emek gücü Enformasyon Çağı'nın temel özellikleri. Ancak yenilik mecraları kültürel, uzamsal, kurumsal ya da sınaî bakımdan Silikon Vadisi'ni ya da güney California, Boston, Seattle ya da Austin gibi Amerika'daki başka teknolojik yenilik merkezlerini örnek almıyorlar ille de.

En çarpıcı bulgumuz, Amerika Birleşik Devletleri dışında, sanayileşmiş dünyanın en büyük, en eski metropol bölgelerinin yeniliklerin, bilgi teknolojisi üretiminin de başlıca merkezleri olmalarıydı. Avrupa'da, yüksek teknoloji araştırmalarıyla üretiminin en yoğun olduğu bölge Paris-Süd; Londra'da da 19. yüzyıldan beri, kraliyet için çalışan silah fabrikalarının bulunduğu M4 koridoru, tarihsel süreklilik içinde bugünün başlıca elektronik merkezlerinden biri. Berlin'in yerini Münih'in alması, açıkçası Almanya'nın İkinci Dünya Savaşı'nda yenilmesiyle ilgiliydi; Siemens, Amerikan işgali beklentisiyle Berlin'den Bavyera'ya taşınmıştı. Technopolis Programı kapsamında iş gören fabrikalar merkez dışına yerleşmiş olmasına karşın, Tokyo-Yokohama da, Japonya'da enformasyon teknolojisi sanayiinin teknolojik çekirdeği olmayı sürdürüyor. Moskova-Szelonograd ile St Petersburg da Kruş-

73 Rosen vd. (1999).

74 Castells ile Hall (1994).

çev'in Sibirya rüyasının suya düşmesinden sonra Sovyet döneminin ve Rusya'nın teknolojik bilgi ve üretim merkezleri oldular, hâlâ da öyleler. Hsinchu aslında Taipei'nin uydusudur; Daeduck da diktatör Park'ın memleketinde olmasına karşın hiçbir zaman Seul-Inchon kadar önemli bir rol oynamamıştır. Pekin ile Şangay, Çin'in teknolojik gelişiminin merkezleri, böyle olmayı da sürdürecekler. Meksika'da Mexico City, Brezilya'da Sao Paulo-Campinas, Arjantin'de Buenos Aires de öyle. Bu anlamda eski Amerikan metropollerinin teknolojik bakımdan silinip gitmesi (1960'lara dek oynadığı öncü role karşın New York/New Jersey, Chicago, Detroit, Philadelphia) uluslararası düzeyde değerlendirildiğinde, Amerika'nın öncü ruhu dışlama, oturmuş şehirlerin, oturmuş toplumların çelişkilerinden ebediyen kaçma eğilimiyle bağlantılı bir istisna. Öte yandan, Amerika'nın bu dışlama eğilimiyle, Amerika'nın temel özelliği yaratıcılığı harekete geçirmek için zihinsel zincirleri kırmak olan bir teknoloji devriminin başını çekmesi arasındaki ilişkiyi incelemek de çok ilginç olurdu.

Ancak dünya çapında, bilgi teknolojisi devriminin merkezlerinin metropol özelliğini taşıması, görünüşe bakılırsa bu devrimin gelişimindeki temel unsurlardan birinin kurumsal ve kültürel ortamın yeniliği değil, bu devrimin doğrudan sanayi üretimiyle, ticari uygulamalarla bağlantılı olarak, bilgi ve enformasyon temelinde sinerji yaratabilme kapasitesi olduğunu gösteriyor. Metropolün (eski ya da yeni, sonuçta San Francisco Körfez bölgesi 6,5 milyon insanın yaşadığı bir metropoldür) kültürel gücü, girişimci gücü, onu bu yeni teknoloji devrimi için ayrıcalıklı bir ortam kılıyor; Enformasyon Çağı'nda yeniliğin mekânsız olduğu düşüncesinin bir mistifikasyon olduğunu gösteriyor.

Aynı şekilde, enformasyon teknolojisi devriminin girişimci modeli de görünüşe bakılırsa, ideoloji tarafından fazlaca gölgeleniyor. Mesele, teknolojik yenilikte Japonya, Avrupa, Çin modellerinin Amerika'nın deneyiminden çok farklı olmamasıyla kalmıyor, öncü Amerika deneyimi de sıklıkla yanlış anlaşılıyor. Büyük şirketlerin uzunca bir süre, 1980'lere dek kimi başarısızlığa uğrayan (Beşinci Kuşak Bilgisayar gibi), fakat çoğu Michael Borrus'un da belgelediği gibi, ülkenin yalnız-

ca 20 yıl içinde teknolojik bir süpergüce dönüşmesini sağlayan bir dizi sıkı program üzerinden, Dış Ticaret ve Sanayi Bakanlığı tarafından yönlendirilip desteklendiği Japonya'da, devletin belirleyici bir rolü olduğu teslim ediliyor.[75] Japon deneyiminde küçük yenilikçi şirketlerin, üniversitelerin rolü olmamıştır. Dış Ticaret ve Sanayi Bakanlığı'nm stratejik planlaması, *keiretsu* (dikey yapılanma ağında yer alan büyük şirketler) ile hükümet arasındaki sürekli etkileşim, Japonya'nın Avrupa'yı aşan, enformasyon teknolojisinin bazı alanlarında ABD'yi geride bırakan gücünün açıklanmasında kilit unsurlardır. Güney Kore ile Tayvan hakkında da benzer bir hikâye anlatılabilir. Tayvan'da çokuluslu şirketler daha büyük bir rol oynamışlardır. Hindistan ile Çin'in ise güçlü teknolojik temellere sahip olması, doğrudan devletin finanse edip yönlendirdiği askeri-sanayi kompleksleriyle bağlantılıdır.

Fakat, telekomünikasyon ve savunmaya odaklanan Britanya ile Fransa'nın elektronik sanayii için de büyük ölçüde aynı şey geçerlidir.[76] 20. yüzyılın son çeyreğinde Avrupa Birliği, uluslararası rekabete ayak uydurabilmek için, zararına bile olsa, fazla sonuç getirmese bile 'ulusal şampiyonları' sistematik olarak destekleyen bir dizi teknolojik program başlattı. Avrupa'daki enformasyon teknolojisi şirketlerinin teknolojik olarak ayakta kalmasının tek yolu, kayda değer miktardaki kaynaklarını (büyük bölümü hükümet fonlarından gelir bu kaynakların), ileri enformasyon teknolojisinde başlıca uygulama bilgisi kaynakları haline gelen Japon ve Amerikalı şirketlerle ittifaklar kurmaya ayırmak olmuştur.[77]

ABD'de bile, askeri sözleşmelerin ve Savunma Bakanlığı'nm teknolojik girişimlerinin, enformasyon teknolojisi devriminin oluşum sürecinde, yani 1940'lar ile 1970'ler arasında, belirleyici rol oynadığı gayet iyi bilinen bir gerçektir. Elektronik keşiflerin başlıca kaynağı olan Bell Laboratuvarları bile bir ulusal laboratuvar rolü üstlendi; ana şirketi ATT, telekomünikasyon alanında hükümet destekli bir tekelden yararlandı; ve aslına bakarsanız ATT 1956'dan bu yana hükümet ta-

---

75 Borrus (1988).

76 Hall vd. (1987).

77 Castells vd. (1991); Freeman vd. (1991).

rafından kamusal telekomünikasyonda sahip olduğu tekele karşılık, teknolojik keşiflerini kamusal alana yaymaya zorlandı.[78] MIT, Harvard, Stanford, Berkeley, UCLA, Chicago, Johns Hopkins gibi üniversiteler, Livermore, Los Alamos, Sandia ve Lincoln gibi ulusal silah laboratuvarları 1940'ların bilgisayarlarından opto-elektroniğe, 1980'lerdeki 'Yıldız Savaşları' programının suni zeka teknolojilerine dek, temel atılımlara zemin hazırlayan programlarda Savunma Bakanlığı'na bağlı kurumlarla ya da bu kurumlar için çalıştılar. DARPA, sıradışı düzeyde yenilikçi Savunma Bakanlığı Araştırma Kurumu, ABD'de teknolojik gelişme açısından Japonya'da Dış Ticaret ve Sanayi Bakanlığı'nm oynadığından çok da farklı olmayan bir rol üstlendi; İnternet'in tasarımı, başlangıç aşamasında finansmanı da bu rol kapsamındadır.[79] Hatta, 1980'lerin sonunda aşırı *bırakınız yapsınlarcı* Reagan yönetimi, Japonya'nın rekabetçi gücünün soluğunu ensesinde hissedince Savunma Bakanlığı, ulusal güvenlik gerekçesiyle, elektronik sanayii üretimindeki masraflı araştırma geliştirme programlarını desteklemek üzere Amerikan elektronik şirketlerini bir araya getiren SEMATECH'i finanse etmeye başladı. Federal hükümet de MCC'yi kurarak önde gelen şirketlerin mikro elektronik alanında işbirliğine gitme çabalarına destek verdi; SEMATECH de, MCC de Teksas'ta Austin'deydi.[80] 1950'li, 1960'lı yıllarda ayrıca belirleyici olan askeri sözleşmeler ile uzay programı, elektronik sanayiinin temel piyasalarıydı; ikisi de Güney California'daki büyük savunma şirketleriyle, Silikon Vadisi ve New England'daki yenilikçi şirketlere yarıyordu.[81] Slikon Vadisi ve New England'daki yenilikçi şirketler Sovyetler Birliği karşısında teknolojik üstünlük kazanma çabasındaki ABD hükümetinin cömert finansmanı, koruması altına aldığı piyasalar olmasaydı ayakta kalamazlardı; sonunda sonuç veren bir strateji oldu bu. Önde gelen araştırma üniversitelerinden, hastanelerden, tıp araştırma merkezlerinden yayılan genetik mühendislik de büyük ölçüde hükümetin parasıy-

78 Bar (1990).

79 Tirman (1984); Broad (1985); Stowsky (1992).

80 Borrus (1988); Gibson ile Rogers (1994).

81 Roberts (1991).

la finanse edildi ve desteklendi.[82] Bu demektir ki, hem Amerika'da hem de dünya çapında enformasyon teknolojisi devrimini başlatan, garajına kapanmış yenilikçi girişimci değil, devletti.[83]

Ancak Silikon Vadisi'nin ya da Tayvan'ın PC klonlarının kökenindeki bu yenilikçi girişimciler olmasaydı, enformasyon teknolojisi devrimi çok başka niteliklere sahip olabilirdi; ayrıca insan etkinliğinin bütün alanlarına yayılan merkezsizleşmiş, esnek teknolojik aygıtlar geliştirme yönünde evrilmesi de mümkün olmazdı. 1970'lerin başından beri teknolojik yenilikler temelde piyasanın güdümünde oldu:[84] Genelde Japonya ve Avrupa'da büyük şirketler tarafından işe alınan yenilikçiler de Amerika'da, zamanla dünyanın dört bir köşesinde kendi işlerini kurmayı sürdürdüler. Bu da teknolojik yeniliklere ivme kazandırıp bu yeniliklerin yayılımını hızlandırırken, tutkunun ve hırsın güdümündeki dâhî zihinler de ürünlerin ve süreçlerin piyasada yaşayabileceği ortamları bulabilmek için sektörü sürekli taradılar. *Yeni enformasyon teknolojilerinin ortaya çıkışında bir yanda devletin geliştirdiği makro ölçekteki araştırma programları ve büyük piyasalar, diğer yanda bir teknolojik yaratıcılık kültürüyle hızlı kişisel başarı örneklerinin harekete geçirdiği merkezsizleşmiş yenilikçilik arasındaki ilişki etkili oldu.* Böylece yeni enformasyon teknolojileri şirketler, örgütler ve kurumlardan oluşmuş ağlara dağılarak yeni bir sosyo-teknik paradigma oluşturdular.

ENFORMASYON TEKNOLOJİSİ PARADİGMASI

Christopher Freeman şöyle demişti:

> Bir tekno-ekonomik paradigma, yararları yalnızca bir dizi ürün ya da sistemde değil, üretimdeki bütün olası girdilerin göreli maliyet yapısının dinamiklerinde görülen, birbiriyle bağlantılı teknik, örgütsel ve yönetsel yeniliklerdir. *Her yeni paradigmada, belli bir girdi ya da girdiler kümesi, başlıca özellikleri göreli maliyetlerin düşmesi ve evrensel düzeyde erişilebilirlik olan bu paradigmanın 'kilit öğesi' olarak*

---

82 Kenney (1986).

83 Castells'de derlenen analizlere bakınız (1988b).

84 Banegas (1993).

> *tanımlanabilir.* Paradigmanın değişimi ucuz enerji girdilerini temel alan bir teknolojiden, *mikroelektronik ve telekomünikasyon teknolojisindeki gelişmelerden kaynaklanan, ucuz enformasyon girdilerini temel alan bir teknolojiye geçiş olarak görülebilir.*[85]

Carlota Perez, Christopher Freeman ile Giovanni Dosi'nin Kuhn'un bilimsel devrimlere ilişkin klasik analizini benimseyerek geliştirdiği teknolojik paradigma nosyonu, ekonomi ve toplumla etkileşim halindeki mevcut teknolojik paradigmanın özünü tanımlamaya katkıda bulunabilir.[86] Tanımı, ekonominin ötesindeki toplumsal süreçleri de kapsayacak şekilde geliştirmek yerine, sosyal dönüşümü araştırma yolculuğumuzda, enformasyon teknolojisi paradigmasının merkezini oluşturan özelliklere işaret etmekte bir rehber olarak kullanmamızın daha yararlı olacağı görüşündeyim. Birlikte ele alındıklarında, hepsi birden ağ toplumunun maddi temellerini oluştururlar.

Yeni paradigmanın ilk özelliği hammaddesinin enformasyon olmasıdır: Bu teknolojiler enformasyonu temel alan, hareket kaynağı enformasyon olan teknolojilerdir; daha önceki teknolojik devrimlerde olduğu gibi yalnızca enformasyonun teknolojiyi temel alması söz konusu değildir.

İkinci özellikse, *yeni teknolojilerin etkilerinin yayılımıyla* ilgilidir. Enformasyon bütün insanî etkinliklerin ayrılmaz bir parçası olduğu için, bireysel ve kolektif varoluşumuzun bütün süreçleri doğrudan yeni teknolojik araçlarla şekillendirilir (kesinlikle bunlarla belirlenmese de).

Üçüncü özellik, bu yeni enformasyon teknolojilerini kullanan bir sistemin ya da ilişkiler kümesinin *ağ kurma mantığıyla* ilgilidir. Görünüşe bakılırsa, ağın morfolojisi, etkileşimin giderek artan karmaşıklığına, bu etkileşimin yaratıcı gücünden doğan öngörülemez gelişme şablonlarına gayet iyi uyum sağlayabilir.[87] Bu topolojik konfigürasyon, ağ,

---

85 C. Freeman, "İkinci bölüme önsöz" ("Preface to part II"), Dosi'de vd. (1988a: 10).

86 Kuhn (1962); Perez (1983); Dosi vd. (1988a).

87 Kelly (1995: 25-7) ağlar oluşturma mantığının özelliklerini etkileyici birkaç paragrafta şöyle işler: "Atom geçmiştir. Gelecek yüzyılda bilimin sembolü dinamik Ağ'dır... Atom saf basitliği temsil ederken, Net karmaşıklığın kargaşa içindeki gücünü aktarır... Önyargılara dayalı olmayan

yenice elimize geçen enformasyon teknolojileri tarafından bütün süreçlere ve örgütlenmelere maddi bakımdan uygulanabilir artık. Onlar olmadan ağ mantığını uygulamak biraz zor olacaktır. Ancak bu ağ mantığı esnekliği korurken, yapıdan yoksun olanı yapılandırmak için gereklidir; çünkü insanın etkinliklerinde yeniliğin itici gücü yapıdan yoksun olandır. Ayrıca ağlar yayıldığında, büyümeleri de katlanır; daha fazla bağlantı olduğundan ağa dahil olmanın yararları da katlanarak artar, ayrıca maliyet de doğrusal olarak artar. Ayrıca ağın dışında kalmanın cezası da ağın büyümesiyle birlikte büyür, çünkü ağın dışında kalan başka unsurlara erişim fırsatları azalır. Yerel ağ teknolojisinin yaratıcısı Robert Metcalfe, 1973'te, bir ağın değerinin ağdaki bağlantıların karesi kadar artacağını gösteren basit bir matematik formül geliştirmişti. Formül şudur: $V= n^{(n-1)}$, n burada ağdaki bağlantıların sayısıdır.

Dördüncüsü, ağlaşmayla ilgili fakat açıkça farklı bir özelliktir; enformasyon teknolojisi paradigması *esnekliği* temel alır. Parçaların yeniden düzenlenmesi süreçleri geri çevrilebilir kılmakla kalmaz, aynı zamanda örgütlenmelerin, kurumların değiştirilmesini, hattâ kökten değiştirilmesini de sağlar. Yeni teknoloji paradigmasının konfigürasyonunun ayırt edici özelliği yeniden tanımlayabilme kapasitesine sahip olmasıdır ki, temel nitelikleri sürekli değişim, örgütsel akışkanlık olan bir toplumda belirleyici bir özelliktir bu. Örgüte zarar vermeden kuralları tersine çevirmek bir olasılık haline gelir, çünkü örgütün maddi temeli yeniden programlanıp yeniden donatılabilir.[88] Ancak bu teknolojik özelliğe bir değer yargısı atfetmekten kaçınmalıyız. Çünkü esneklik özgürleştirici bir güç olabileceği gibi, kuralları yeniden yazanlar hep gücü

---

bir büyümeyi ya da kılavuzsuz bir öğrenmeyi mümkün kılabilecek tek örgütlenme ağdır. Başka bütün topolojiler, olabilecekleri sınırlar. Bir ağ yığını bütün kenarları kapsar, dolayısıyla ona vardığınız her yol açık uçludur. Hattâ ağ, bir yapısı olduğu söylenebilecek en az yapılanmış örgütlenmedir... Aslında gerçekten farklı bileşenler ancak bir ağ içinde tutarlı olabilir. Başka hiçbir düzenleme –zincir, piramit, ağaç, çember, tekerlek– bir bütün olarak işleyen gerçek farklılığı kapsayamaz." Fizikçiler ve matematikçiler bu ifadelerin bazılarına çekince koysalar da, Kelly'nin vermek istediği asıl mesaj ilginçtir: Canlı maddenin evrimsel topolojisi, giderek karmaşıklaşan bir toplumun açık uçlu doğasıyla yeni enformasyon teknolojilerinin karşılıklı etkileşime dayalı mantığı arasındaki uyum.

88 Tuomi (1999).

elinde bulunduranlar oluyorsa, baskıcı bir eğilim halini de alabilir. Mulgan'ın da belirttiği gibi: "Ağlar yalnızca iletişim kurmak için değil, aynı zamanda bir konum elde edebilmek, iletişimden dışlamak için de kurulur."[89] Bu yüzden de yeni teknolojilerin temelini attığı, mümkün kıldığı yeni sosyal oluşumları, süreçleri değerlendirmeyle bu gelişmelerin, toplum ve insanlar açısından yarattığı sonuçlardan bir anlam çıkarma arasına mesafe koymak temel önemdedir: Yeni teknolojilerle ortaya çıkan yeni toplumsal oluşumlar arasındaki etkileşimin sonuçları ancak özel bazı analizler ve ampirik gözlemlerle belirlenebilir. Ancak yeni teknolojik paradigmaya içkin olan mantığı tanımlamak da temel önemdedir.

Bu teknolojik devrimin beşinci özelliği ise, *belli teknolojilerin son derece bütünleşmiş bir sisteme dönüşümünün* giderek yayılmasıyla ilgilidir; bu bütünleşmiş sistemde eski, ayrı teknolojik yörüngeler kelimenin tam anlamıyla birbirinden ayrılamaz hale gelir. Böylece mikroelektronik, telekomünikasyon, opto-elektronik ve bilgisayarlar, artık enformasyon sistemlerinde bütünleşmiştir. Bu noktada örneğin çip üreticileriyle yazılımcılar arasında hâlâ işletme düzeyinde bir farklılık mevcuttur, olacaktır. Ancak bu tür bir farklılaşma, çip donanımlarına yazılımların yerleştirilmesi kadar, şirketlerin stratejik ortaklıklar, işbirliğine dayalı projeler çerçevesinde giderek daha fazla bütünleşmesiyle de bulanıklaşmıştır. Dahası teknolojik sistem açısından bir unsur, diğeri olmadan düşünülemez: Bilgisayarların gerisinde büyük ölçüde çip gücü vardır, mikroişlemcilerinse hem tasarımı hem de paralel işleyişi bilgisayar mimarisine dayalıdır. Telekomünikasyon bilgi işlem biçimlerinden biridir. Aktarım ve bağlantı teknolojileri de giderek çeşitleniyor ve bilgisayarların yönettiği aynı ağla bütünleşiyor.[90] Yukarıda incelediğim gibi, İnternet'in gelişimi, iletişim teknolojilerinde devre anahtarı ile paket anahtarı arasındaki ilişkiyi değiştiriyor, öyle ki veri aktarımı iletişimin başat, evrensel biçimi haline geliyor. Aynı zamanda şifreleme ve şifre çözümü yazılımlarını temel alıyor.

Teknolojik dönüşüm, giderek biyolojik ve mikroelektronik dev-

89 Mulgan (1991: 21).

90 Williams (1991).

rimleri arasındaki hem maddi hem de yöntemsel bakımdan artan karşılıklı bağımlılığa doğru genişliyor. Dolayısıyla insan genlerinin ya da insan DNA'sının bazı kısımlarının tanımlanması gibi biyolojik araştırmalarda elde edilen belirleyici gelişmeler, ancak büyük bir bilgisayar gücü sayesinde sağlanabiliyor.[91] Nanoteknoloji, insanlar da dahil canlı organizmaların sistemlerine küçük mikroişlemciler yerleştirilmesini sağlayabilir.[92] Öte yandan mikroelektronikte biyolojik malzemelerin kullanımı, genelleştirilmiş bir uygulama olmaktan henüz uzaksa da, 1990'ların sonlarında deney aşamasındaydı. 1995'te, Güney California Üniversitesi'nin bilgisayar uzmanlarından Leonard Adleman, sentetik DNA molekülleri kullandı ve kimyasal reaksiyon yardımıyla bu moleküllerin bilgisayar işletiminin temeli olarak DNA'nın birleşim mantığına göre çalışmasını sağladı.[93] Biyoloji ile elektroniğin maddi bütünleşmesi yolundaki araştırmaların katetmesi gereken çok uzun bir yol varsa da, biyolojinin mantığı (kendi kendine programlanmamış, tutarlı diziler üretme kapasitesi) giderek elektronik makinelere de giriyor.[94] 1999'da, Harold Abelson ile MIT'teki bilgisayar bilimi laboratuvarmdaki meslektaşları, E.coli bakterisinin 'şifresini kırma' çabasına girdiler, böylece kendini yeniden üretme kapasitesine sahip bir elektronik devre gibi işleyebilecekti. 'Amorf bilgisayar' deneyleri yapıyorlardı; yani biyolojik malzemedeki devrelerin haritasını çıkarıyorlardı. Biyolojik hücreler ancak canlı oldukları müddetçe işlem görebileceklerinden, bu teknoloji moleküler elektronikle birleştiğinde, bu biyolojik temelli anahtarların milyonlarcasını, milyarlarcasını çok küçük alanlarda bir araya getirerek, her türden 'akıllı malzeme' üretme potansiyelini yaratabilir.[95]

İnsan-bilgisayar etkileşimine ilişkin bazı ileri araştırmalar, yapay sinirsel ağ kuramını temel alan, zihinsel durumları on-line elektro-

---

91 Bishop ile Waldholz (1990); *Business Week* (1995e, 1996b).

92 Hall (1992b).

93 Allen (1995).

94 Eğilimlerle ilgili bir analiz için Kelly'ye bakınız (1995); akıl ile makinelerin yakınlaşması üzerine tarihsel bakış açısıyla yapılan bir değerlendirme için Mazlish'e bakınız (1993); kuramsal bir değerlendirme için Levy'ye bakınız (1994).

95 Markoff (1999b).

ansefalogram (EEC) sinyallerinden tanıyan uyarlanabilir beyin arayüzlerinin kullanımına dayanıyor. 1999'da, İtalya'nın İspra kentinde, Avrupa Birliği Ortak Araştırma Merkezi'nde bilgisayar bilimcileri Jose Millan ile meslektaşları, EEG kaskı takan insanların düşüncelerini bilinçli olarak kontrol ederek iletişim kurabileceğini deneysel olarak gösterdi.[96] Millan ile meslektaşlarının yaklaşımları, kullanıcı ile beyin arayüzünün eşleşip birbirine uyum sağladığı bir karşılıklı öğrenme sürecini temel alıyordu. Dolayısıyla bir sinirsel ağın kullanıcıları özel EEG izleklerini öğrenirken, denekler de kişisel arayüz tarafından daha iyi anlaşılacak şekilde düşünmeyi öğreniyorlardı.

Enformasyon paradigmasında farklı teknolojik alanlar arasındaki sürekli dönüşüm, bu alanların bilgi üretimine ilişkin ortak mantıklarından kaynaklanır; DNA'nın işleyişinde, doğal evrimde açıkça görülen, çipler, bilgisayarlar, yazılımlar yeni hız, depolama kapasitesi, birçok kaynaktan akan enformasyonun esneklikle değerlendirilmesi becerisinde yeni sınırları zorlarken en ileri enformasyon teknolojilerinde giderek daha fazla taklit edilen bir mantıktır bu. Milyarlarca devresi, aşılamaz yeniden birleştirme kapasitesiyle insan beyninin yeniden üretimi, kesinlikle bilimkurgu olsa da, bugünün bilgisayarlarının enformasyon gücü her ay bir önceki aya göre artıyor.[97]

Hayat bilgimizdeki, makinelerimizdeki bu sıradışı değişimlere ilişkin gözlemlerden, bu makinelerin, bu hayat bilgisinin de yardımıyla daha derin bir teknolojik değişimin gerçekleştiği sonucuna varabiliriz: Bütün süreçler üzerine düşünürken bağlı kaldığımız kategorilerin değişimi. Teknoloji tarihçisi Bruce Mazlish'e göre:

> "Bugün kültürel açıdan daha iyi anlaşılan insanın biyolojik evriminin, insanoğluna –bize– aygıtlar ve makinelerin insanın evriminin ayrılmaz bir parçası olduğu bilincini dayattığının anlaşılması gerekir. Ayrıca sonuçta bilgisayarı ortaya çıkaran makinelerin gelişimiyle, mekanik düzeneklerin işleyişini açıklamak bakımından yararlı olan kuramların aynı zamanda insan hayvanını anlamakta da

96 Millan vd. (2000).

97 Geleceğe ilişkin mükemmel bir analiz için Gelernter'e bakınız (1991).

> yararlı olduğu –ya da tam tersi– bilincinin kaçınılmaz kılındığının ayırdına varmamız da gerekir; çünkü insan beyninin anlaşılması yapay zekânın doğasını aydınlatıyor" [98]

Bilim insanlarının, araştırmacıların oluşturduğu bir ağ, 1980'lerin 'kaos kuramı' çevresinde dönen moda tartışmaları temel alan farklı bir bakış açısıyla birleştiler. Amaçları, 'karmaşıklık' parolasıyla tanımlanan ortak bir epistemolojik yaklaşım geliştirmekti. New Mexico'da Santa Fe Enstitüsü'nde (başta Los Alamos Laboratuvarı'ndan üst düzey fizikçilerin kurduğu bu kulübe, kısa süre sonra Nobel ödülü kazanmış olanlarla onların arkadaşlarının oluşturduğu bir ağ da dahil oldu) düzenlenen seminerler etrafında örgütlenen bu entelektüel çevre, bilimsel düşünceyi (sosyal bilimler de dahil) yeni bir paradigmayla iletmeyi amaçlıyordu. Basitlikten karmaşaya geçen, kaostan üstün bir düzen yaratan ve kendi kendilerini örgütleyen yapıların ortaya çıkışını anlamaya yoğunlaşmışlardı.[99] Bu proje, doğrulanamaz bir önerme olduğu gerekçesiyle, genel geçer bilim tarafından yadsınsa da, Enformasyon Çağı'nda bilim ile teknolojinin entelektüel melezlenmesine dair ortak bir zemin bulma yönündeki çabaya bir örnektir. Ancak bu yaklaşım bütünleştirici, sistemli bir çerçeveden kaçmıyormuş gibi görünüyor. Karmaşık düşünme, birleşik bir meta kuramdan ziyade, çeşitliliği anlamaya yönelik bir yöntem olarak değerlendirilmelidir. Epistemolojik değeri, doğanın ve toplumun kendi kendilerini örgütleme özelliğini teslim ediyor olmasından kaynaklanıyor olabilir. Mesele kural olmaması değil, bu kuralların hiç durmayan bir bilinçli eylemler, benzersiz etkileşimler süreciyle yaratılması ve değiştirilmesidir. Bu yüzden 1999'da, Santa Fe Enstitüsü'ndeki genç bir araştırmacı, Duncan Watts 'küçük dünyalar'ın, yani doğada ve toplumda doğrudan iletişim

---

98 Mazlish (1993:233).

99 Kaos kuramının geniş bir kitleye yayılmasının sebebi büyük ölçüde Gleick'ın çok satan eserinden kaynaklanır (1987); ayrıca Hall'a bakınız (1991). "Karmaşıklık" ekolünün açıklıkla kaleme alınmış, çarpıcı bir tarihi için bakınız Waldrop (1992). Santa Fe Enstitüsü'ne Kasım 1998'de yaptığım ziyarette buradaki araştırmacılarla yaptığım kişisel sohbetlere de dayandım. Düşüncelerini paylaştığı için Brian Arthur'a özellikle minnettarım.

halinde olmasalar da, aslında kısa bir aracı zinciriyle birbirleriyle bağlantılı olan unsurlar arasındaki yaygın bağlantı kümesinin oluşumunun gerisindeki ağlar oluşturma mantığına ilişkin formel bir analiz önerdi. Örneğin, ilişki sistemlerini bir grafikle temsil edecek olursak, bir küçük dünya fenomeni (ağ oluşturma mantığına örnek olan) yaratmakta kilit olanın, çeperlerin çoğu yerel ve gruplar halinde örgütlenmiş kalsa da, grafiğin uzak köşeleriyle temas halinde uzun menzilli küresel çeperlerin bulunması olduğunu matematiksel olarak gösterdi.[100] Bu analiz, bu bölümde de belgelendiği gibi, yeniliğin yerel/küresel ağlar oluşturma mantığını doğru olarak yansıtır. Karmaşıklık kuramını temel alan düşünce ekolünün en önemli katkısı, hem doğada hem de toplumda canlı sistemlerin davranışlarının anlaşılmasında en verimli yöntem olarak doğrusal olmayan dinamiklere yaptığı vurgu oldu. Santa Fe Enstitüsü'ndeki araştırmacıların çalışmalarının çoğu matematikseldir, doğal ya da toplumsal fenomenlerin ampirik analizine dayalı değildir. Ancak bilimin başka alanlarında, doğrusal olmayan dinamiği rehber ilkeleri olarak benimseyen, önemli bilimsel sonuçlar elde eden araştırmacılar mevcuttur. Berkeley'de çalışan bir kuramsal fizikçi ve ekolog olan Fritjof Capra, elde ettiği sonuçların büyük bölümünü, çarpıcı eseri *Web of Life* başta, bir dizi kitabında canlı sistemlere ilişkin tutarlı bir kuram oluşturma doğrultusunda birleştirdi.[101] Capra, Nobel ödülü sahibi Ilya Prigogine'in çalışmalarını temel alır. Prigogine'in dağınık yapılar kuramı, kimyasal döngülerin kendi başlarına örgütlenmelerinin doğrusal olmayan dinamiklerini göstermiş, hayatın kilit bir özelliği olarak düzenin kendiliğinden oluşumuna ilişkin yeni bir kavraşıyın kapısını aralamıştı. Capra, hücre gelişimi, küresel ekolojik sistemler (tartışmalı Gaia kuramının ve Lovelock'ın 'Daisyworld' simülasyonunun ortaya koyduğu üzere) nöroloji (Gerald Edelman ya da Oliver Sacks'ın çalışmalarında olduğu gibi) ve hayatın kökenleri üzerine kimyasal ağ oluşumu kuramına dayalı araştırmalar gibi alanlardaki çığır açıcı çalışmaların hepsinin de doğrusal olmayan dinamikle-

100 Watts (1999).

101 Capra (1996).

re dayalı bakış açısının bir manifestosu olduğunu gösterdi.[102] Çekici, evre portresi, ortaya çıkan öngörülemez özellikler, fraktal gibi yeni kilit kavramlar, toplumsal sistemler de dahil canlı sistemlerin davranışlarına ilişkin gözlemleri anlamlandırmak açısından yeni bakış açıları sunuyor ve böylece bilimin çeşitli alanları arasında kuramsal bağlantılar kurulmasına zemin hazırlıyor. Bu davranışları bir kurallar dizisine indirgemekten çok, belli canlı sistemlerin kendi kendilerine üreme özelliklerinin süreçlerini ve sonuçlarını açıklayarak yapıyor bunu. Santa Fe Enstitüsü'yle çalışan, Stanford'dan ekonomist Brian Arthur, kendilerini güçlendiren mekanizmalar, patika bağımlılığı ve ortaya çıkan özellikler gibi yeni kavramlar önererek, bunların yeni ekonominin özelliklerinin anlaşılmasıyla bağlantısını gösteriyor.[103]

Toplayacak olursak, enformasyon teknolojisi paradigmasının bir sistem olarak kapanmaya doğru değil, çok kenarlı bir ağ olarak açılmaya doğru evrildiğini söyleyebiliriz. Maddiliği bakımından güçlüdür, dayatıcıdır, fakat tarihsel gelişimi bakımından uyarlanabilirdir, açık uçludur. Anlaşılabilirlik, karmaşıklık ve ağlar oluşturma belirleyici özellikleridir. Bu yüzden öyle görünüyor ki, enformasyon teknolojisi devriminin toplumsal boyutu, Melvin Kranzberg'in teknoloji ile toplum arasındaki ilişkiye dair kısa süre önce dile getirdiği kanunu izlemeye yazgılıdır: "Kranzberg Kanunu'nun ilk maddesi şöyle der: Teknoloji ne iyidir ne kötüdür, ne de nötrdür."[104] Teknoloji daha çok bir güçtür, hayatın, zihnin özüne sızan mevcut teknolojik paradigma çerçevesinde, hiç olmadığı kadar bir güçtür.[105] Ancak bilinçli eylem alanına, türümüzün sergilediği teknolojik güçlerle türün kendi içindeki ilişkiler arasındaki karmaşık matrise fiilen uygulanabilirliği, kaderden çok bir araştırma meselesidir. Şimdi böyle bir araştırmaya geçeceğim.

---

102 Capra (1999b).

103 Arthur (1998).

104 Kranzberg (1985: 50).

105 Bilim ile insan aklının kesişme noktasındaki son gelişmelere ilişkin bilgilendirici, rahat bir tartışma için Braumgartner ile Payr'a bakınız (1995). Genetik devrimin temelini atanlardan birinin belki daha tartışmalı, ama daha güçlü bir yorumu için Crick'e bakınız (1994).

Yeni Ekonomi: Enformasyonelizm, Küreselleşme, Ağın Oluşması

Yirminci yüzyılın son çeyreğinde, dünya çapında yeni bir ekonomi ortaya çıktı. Temeldeki ayırt edici özelliklerini tanımlamak, bu özellikler arasındaki benzeşmeyi ortaya koymak amacıyla, ben bu ekonomiyi enformasyonel, küresel ve ağ örgütlenmesine dayalı olarak niteliyorum. Enformasyoneldir, çünkü bu ekonomide birimlerin ya da ajanların (şirketler olsun, bölgeler olsun, ülkeler olsun) üretkenliği, rekabet gücü temelde verimli bir biçimde bilgiye dayalı enformasyon üretme, işleme ve uygulama kapasitelerine dayalıdır. Küreseldir, çünkü üretimin, tüketimin ve dolaşımın bileşenleri (sermaye, emek, hammadde, yönetim, enformasyon, teknoloji, piyasalar) kadar kilit faaliyetleri de ya doğrudan ya da ekonomik ajanlar arasındaki bir bağlantılar ağı üzerinden küresel bir ölçekte örgütlenmiştir. Ağ örgütlenmesine dayalıdır, çünkü yeni tarihsel koşullarda, üretim küresel bir girişim ağları arasındaki etkileşim ağı üzerinden gerçekleşir, rekabet burada yaşanır. Bu yeni ekonomi 20. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıktı, çünkü enformasyon teknolojisi devrimi bu ekonominin yaratılması için parçalanamaz maddi bir temel hazırladı. Bu bölümde yapısını ve dinamiklerini inceleyeceğim yeni, farklı bir ekonomik sistem yaratan ekonomi-

nin bilgi-enformasyon temeliyle, küresel erişimi, ağlar oluşturmayı temel alan örgütsel yapısı ve enformasyon teknolojisi devrimidir.

Kuşkusuz bilgi ve enformasyon her zaman ekonomik büyümenin kritik bileşenleri olmuştur; teknolojinin değerlendirilmesi de büyük ölçüde toplumun kapasitesini, hayat standartlarını, bunların yanı sıra ekonomik örgütlenmenin sosyal biçimlerini belirlemiştir.[1] Ancak birinci bölümde de tartıştığım üzere, tarihsel bir kopuş noktasına tanıklık ediyoruz. Yeni, daha güçlü, daha esnek enformasyon teknolojileri etrafında örgütlenmiş yeni bir teknolojik paradigmanın ortaya çıkması, enformasyonun kendisinin üretim sürecinin ürünü olmasını mümkün kıldı. Daha kesin bir dille söyleyecek olursak, yeni enformasyon teknolojisi sanayilerinin ürünleri, enformasyon işleyen aygıtlar ya da enformasyon işlemenin kendisidir.[2] Yeni enformasyon teknolojileri, enformasyon işleme süreçlerini dönüştürerek, insanî faaliyet alanlarının tümünde etkinlik gösterirler; bu tür etkinliklerin unsurları ve ajanları arasında olduğu kadar farklı alanlar arasında da sonsuz bağlantılar kurulmasını mümkün kılarlar. Teknoloji, bilgi ve yönetimdeki ilerlemesini, yine teknoloji, bilgi ve yönetime aktarma kapasitesi giderek artan yeni, derinden karşılıklı bağımlılık üzerine kurulan yeni bir ekonomi ortaya çıkar. Böyle yararlı bir döngü, aynı ölçüde büyük örgütsel ve kurumsal değişiklikler sağlandığında, daha büyük bir üretkenliğe ve verimliliğe yol açacaktır.[3] Bu bölümde yeni ekonominin tarihsel özgüllüğünü, temel niteliklerini özetleyecek, gelecek yılları belirlemesi muhtemel enformasyonel gelişim modeline dönük bir geçiş biçimi olarak tüm dünyaya yayılmış ekonomik sistemin yapısını ve dinamiklerini inceleyeceğim.

VERİMLİLİK, REKABET VE ENFORMASYONEL EKONOMİ

Verimlilik Muamması

Verimlilik ekonomik gelişmenin itici gücüdür. İnsanoğlu, zaman içinde girdi başına çıktı getirisini artırarak doğanın güçlerine hakim oldu ve

---

1 Rosenberg ve Birdzell (1986); Mokyr (1990).
2 Freeman (1982); Monk (1989).
3 Machlup (1980, 1982, 1984); Dosi vd. (1988b).

bu süreçte kendini kültür olarak şekillendirdi. Fizyokratlardan, Ricardo üzerinden Marx'a kadar üretkenliğin kaynakları üzerine tartışmaların klasik ekonomi politiğin köşe taşını oluşturduğuna, giderek kurumakta olan hâlâ gerçek ekonomiyle haşır neşir ekonomi kuramının başlıca konularından biri olduğuna kuşku yok.[4] Gerçekten de, üretkenliği artırmanın yolları belli bir ekonomik sistemin yapısını ve dinamiklerini tanımlar. Yeni, enformasyonel bir ekonomi varsa eğer, böyle bir ekonomiyi ayrıksı kılan, üretkenliğin tarihsel olarak yeni kaynaklarını da tespit edebilmemiz gerekir. Ancak bu temel soruyu gündeme getirdiğimizde, yanıtın karmaşıklığını, belirsizliğini de hissediyoruz. Üretkenliğin kaynakları, üretkenliğin artışı kadar çok sorgulanan, bu kadar çok sorgulanabilir olan pek az ekonomik mesele vardır.[5]

Gelişmiş ekonomilerde verimlilikle ilgili akademik tartışmalar, Robert Solow'un 1956-7'deki öncü çalışmasına, Solow'un Amerikan ekonomisinde verimlilik artışının gelişimini ve kaynaklarını açıklamak üzere son derece katı bir neoklasik çerçeve içinde önerdiği toplam üretim fonksiyonuna atıfla başlar. Solow, çalışmalarının temelinde, 1909 ile 1949 yılları arasında Amerika'da tarım dışı özel sektörde kişi başına gayri safi hasılanın ikiye katlandığı sonucuna varmıştır, bu artışın "% 87,5'u teknik değişime, geri kalan % 12,5'u ise sermayenin artan kullanımına bağlıdır."[6] Kendrick'in buna paralel çalışması da benzer sonuçlara varır.[7] Ancak Solow bulgularının, teknik değişimin üretkenliğe etkisini yansıttığı yorumunda bulunsa da, istatistik açıdan değerlendirilecek olduğunda, aslında, iş saatleri başına çıktı artışının daha fazla emek, bir miktar da sermaye eklemekten kaynaklanmadığını, başka bir sebebi olduğunu göstermişti, üretim fonksiyonu denkleminde istatistiki bir artık olarak göstermişti. Solow'un çığır açıcı çalışmasını izleyen 20 yıl içinde verimlilik artışı üzerine yapılan ekonometri

---

4 Nelson ve Winter (1982); Boyer (1986); Dosi vd. (1988b); Arthur (1989, 1998); Krugman (1990); Nelson (1994).

5 Nelson (1981); çok faktörlü verimlilik artışının kaynaklarına ilişkin, tüm dünyayı dikkate alan bir değerlendirme için, bakınız Dünya Bankası (1998).

6 Solow (1957:32); ayrıca Solow'a bakınız (1956).

7 Kendrick (1961).

araştırmalarının büyük bölümü, enerji arzı, hükümetlerin düzenlemeleri, işgücünün eğitimi vs. gibi, üretkenliğin gelişiminin çeşitlilik göstermesine sebep olabilecek fiili etkenler bulup, bu "artık"ı açıklamaya yoğunlaştı; ancak 'artık' muammasının aydınlatılmasında pek de başarı kaydedilemedi.[8] Solow'un sezgisini destekleyen ekonomistler, sosyologlar, ekonomi tarihçileri 'artık'ı teknolojik değişimin dengi olarak yorumlamakta tereddüt etmedi. En rafine değerlendirmelerde, 'bilim ve teknoloji' geniş kapsamlı olarak, açıkçası bilgi ve enformasyon olarak ele alındı; böylece yönetimin teknolojisi, en az teknolojinin yönetimi kadar önemli görüldü.[9] Verimlilikle ilgili en derin, en sistematik araştırma çalışmalarından biri de Richard Nelson'mdır.[10] Bu araştırma, teknolojik değişimin üretkenliğin artışında merkezi bir rolü olduğu yönündeki yaygın kanaatten yola çıkar, böylece üretkenliğin nereden kaynaklandığı sorusunu yanıtlarken vurguyu teknolojik değişimin kaynaklarına kaydırır. Bir başka deyişle, büyümenin kaynaklarının analizinde, teknolojinin ekonomisi açıklayıcı çerçeve olacaktır. Ancak bu analitik entelektüel bakış açısı, meseleyi daha da karmaşıklaştırabilir. Sussex Üniversitesi Bilim ve Politika Araştırma Birimi'ndeki ekonomistlerin gerçekleştirdiği bir araştırma dizisinde, kurumsal ortamın ve tarihsel yörüngenin teknolojik değişimi güçlendirmekte, yönlendirmekte köklü bir rolü olduğunu, bu durumun sonunda verimlilik artışını etkilediği ortaya konmuştur.[11] Dolayısıyla üretkenliğin ekonomik büyüme yarattığını, teknolojik değişimin bir fonksiyonu olduğunu savunmak, toplumun niteliklerinin, teknolojik yenilikler üzerindeki etkileri itibarıyla ekonomik büyümenin gerisindeki kritik etkenler olduğunu teslim etmekle birdir.

Ekonomik büyümeye ilişkin Schumpeterci yaklaşım, enformasyonel ekonominin yapısı ve dinamikleriyle ilgili daha temel bir soruyu

---

8 ABD için bakınız Jorgerson ve Griliches (1967); Kendrick (1973); Denison (1974, 1979); Mansfield (1982); Baumol vd. (1989). Fransa için bakınız Sautter (1978); Carre vd. (1984); Dubois (1985). Uluslararası bir karşılaştırma için bakınız Denison (1967) ve Maddison (1984).

9 Bell (1976); Nelson (1981); Freeman (1982); Rosenberg (1982); Stonier (1983).

10 Nelson (1980, 1981, 1988, 1994); Nelson ve Winter (1982).

11 Dosi vd. (1988b).

gündeme getirir.[12] "Ekonomimizde tarihsel olarak yeni olan nedir?" sorusunu. Başka ekonomik sistemlerle, özellikle endüstriyel ekonomiyle karşılaştırıldığında özgüllüğü nerededir?

Bilgiyi Temel Alan Verimlilik Enformasyonel Ekonomiye mi Özgüdür? Ekonomi tarihçileri teknolojinin tarih boyunca, özellikle de endüstriyel dönemde verimlilik artışı sayesinde ekonomik büyümede temel bir rol oynadığını göstermişlerdir.[13] Gelişmiş ekonomilerde teknolojinin verimlilik kaynağı olarak kritik bir rol oynadığı varsayımı, ekonomi kuramında farklı entelektüel geleneklerle kesişerek, geçmiş ekonomik büyüme deneyimimizin büyük bir bölümünü açıklama kapasitesine sahipmiş gibi görünmektedir.

Dahası Bell ile başkalarının ileri sürdüğü, post-endüstriyel bir ekonominin ortaya çıktığı lehindeki savların başlangıç noktası olarak kullanılan Solow'un analizi, Amerikan ekonomisinin 1909-49 dönemine, açıkçası Amerikan endüstriyel ekonomisinin en canlı dönemine ilişkin verilere dayanıyordu. Gerçekten de 1950'de, ABD'de imalat sanayiinde istihdam neredeyse zirve noktasına çıkmıştı (en yüksek noktaya 1960'da ulaşıldı), yani Solow'un hesaplamalarında en sık rastlanan 'sanayileşmecilik' göstergesi, sanayileşmeci ekonominin genişlemesi sürecine atıfta bulunuyordu. Bu gözlemin analitik anlamı nedir? Toplam üretim fonksiyonu ekolünün geliştirdiği verimlilik artışı açıklaması, daha uzun dönemler boyunca, en azından endüstriyel ekonomide teknolojik büyüme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin tarihsel analizinde varılan sonuçlardan farklı değilse, bu 'enformasyonel' ekonomide hiçbir şeyin yeni olmadığı anlamına gelir mi? Marc Porat'ın öncü çalışmasında ileri sürüldüğü gibi, hızlı üretim kapasitesi birikimi, emeği enformasyon işleme etkinlikleri yararına doğrudan malzeme üretiminden muaf tutan endüstriyel ekonomik sistemin olgunluk çağlarına mı tanıklık ediyoruz?[14]

---

12 Schumpeter (1939).

13 David (1975); Rosenberg (1976); Arthur (1986); Basalla (1988); Mokyr (1990).

14 Porat (1977).

Bu soruyu yanıtlayabilmek için öncelikle gelişmiş piyasa ekonomilerinde verimlilik artışının uzun vadeli gelişimine bakalım (G-7 ülkeleri için **Tablo 2.1**, OECD ülkeleri için **Tablo 2.2**). Analizimin amacı açısından önemli olan, şu beş dönemde eğilimlerdeki değişikliklerdir: 1870-1950, 1950-73, 1973-9, 1979-93 ile 1994-9.

Ancak analizim eldeki ikincil kaynaklara dayandığından, dönemlerle ilgili veriler karşılaştırılabilir değil. Önce 1993'e dek farklı dönemlerde, seçilmiş ülkelerle ilgili verileri değerlendireceğim. Sonra 1994-9 döneminde ABD'ye odaklanacağım, çünkü bu ülkede yeni bir ekonomi kendini bu tarihlerde göstermeye başladı. Farklı istatistiki kaynaklar kullandığımdan 1969 öncesi dönemlerle, sonrası dönemler arasında verimlilik artışı düzeylerini karşılaştıramayacağım, ancak kullandığım kaynakların her biri açısından farklı dönemlerde ve dönemler arasında verimlilik artışı oranlarındaki değişiklikler üzerine fikir yürütebilirim.

Bütünü dikkate aldığımızda, 1870-1950 döneminde verimlilik artışının orta düzeyde olduğunu (Kanada dışında hiçbir ülkede ya da hiçbir alt dönemde büyüme oranı % 2'yi geçmemiştir), Japonya'nın lider olduğu 1950-73 döneminde büyüme oranının yüksek olduğunu (Britanya dışında her zaman % 2'nin üstündedir), 1973-93 döneminde büyüme oranının düşük olduğunu, 1970'lerde İtalya dışında toplam faktör üretkenliğinin her zaman (ABD ile Kanada dışında çok düşüktür) % 2'nin altında olduğunu görüyoruz. Bazı ülkelerin özgüllüklerini hesaba katsak bile, açıkça gözler önünde olan şudur ki, *1970'lerin başında, tam da enformasyon teknolojisi devriminin şekillenmeye başladığı yıllarda verimlilik artışının düşüş eğilimine girdiğini görüyoruz.* Verimliliğin artışındaki en yüksek büyüme oranları, İkinci Dünya Savaşı sırasında bir sistem olarak ortaya çıkan endüstriyel teknoloji yeniliklerinin dinamik bir ekonomik büyüme modeli içinde birbirine bağlandığı 1950-73 döneminde gerçekleşmiştir. Ancak öyle görünüyor ki 1970'lerin başında, bu teknolojilerin verimlilik potansiyeli tükendi, görünüşe bakılırsa yeni enformasyon teknolojileri de sonraki 20 yılda verimlilikteki yavaşlamayı tersine çeviremedi.[15]

---

15 Maddison (1984); Krugman (1994a).

TABLO 2.1
Verimlilik Oranı: Üretimde Çalışan Başına Büyüme Oranı
(Belirtilen dönemde meydana gelen yıllık ortalama değişim oranı, %)

Ülke	1870-1913	1913-1929	1929-1950	1950-1960	1960-9
ABD[a]	1,9	1,5	1,7	2,1	2,6
Japonya[b]	-	-	-	6,7	9,5
Almanya[a]	1,6	-0,2	1,2	6,0	4,6
Fransa[c]	1,4	2,0	0,3	5,4	5,0
İtalya[c]	0,8	1,5	1,0	4,5	6,4
Britanya	1,0	0,4	1,1	1,9	2,5
Kanada	1,7	0,7	2,0	2,1	2,2

a 1870-1913 dönemi için başlangıç yılı 1871'dir.
b 1950-60 dönemi için başlangıç yılı 1953'tür.
c 1950-60 dönemi için başlangıç yılı 1954'tür.
Kaynak: *Historical Statistics of United States: Colonial Times to 1970,* Part 1, Series F10-16 (*ABD Tarihi İstatistikleri: Sömürgecilik Döneminden 1970'lere,* Bölüm 1, Dizi F10-16).

Hattâ ABD'de, 1960'larda yıllık verimlilik artışına % 1,5 oranında katkıda bulunan şu meşhur 'artık'ın 1972-92 döneminde hiçbir katkısı olmadı.[16] Kıyaslamacı bir bakış açısıyla, güvenilir Uluslararası Enformasyon ve Geleceğe Dönük Etüdler Merkezi'nin (CEPII) hesaplamaları 1970'ler, 1980'ler boyunca temel piyasa ekonomilerinde toplam faktör üretkenliği artışında genel bir düşüş olduğunu gösteriyor.[17] Japonya için bile, sermayenin üretkenliğin artışındaki rolü, 1973-90 dönemindeki çok faktörlü üretkenliğin rolünden daha önemliydi. Bu düşüş, bütün ülkelerde özellikle teknoloji ile verimlilik arasında sade ve doğrudan bir ilişki-

16 Bakınız Ekonomik Danışmanlar Konseyi (Council of Economic Advisers) (1995).

17 Centre d'Etudes Prospectives et d'Informations Internationales (CEPII) (1992). CEPII'nin dünya ekonomisine ilişkin 1992 tarihli raporundaki kilit bilgilere dayandım; rapor Fransa Başbakanı'na bağlı bu önde gelen araştırma kurumundaki araştırmacıların dünya ekonomisine ilişkin olarak geliştirdiği MIMOSA modelini temel alır. Veritabanı bu araştırma kurumu tarafından hazırlanmış olsa da, dönemlendirme ve tahminler bakımından başka uluslararası kaynaklarla (OECD, ABD hükümetinin istatistikleri) tamamen örtüşmüyor olsa da, dünya çapında aynı dönemlere denk düşen çok farklı ekonomik eğilimleri, veritabanını değiştirmeden kıyaslamamı, böylece tutarlılığı, kıyaslanabilirliği pekiştirmemi sağlamıştır. Ancak standart istatistiki yayınlardan ek kaynaklara da başvurma gereksinimi duydum ve yeri geldiğinde bunları belirttim. Bu modelin özelliklerinin tanıtımı için CEPII-OFCE (1990).

TABLO 2.2
İşletme Sektöründe Verimlilik
(Yıllık oranlardaki değişim, %)

	Toplam faktör verimliliği[a]			İşgücü verimliliği[b]			Sermaye verimliliği		
	1960[c]-73	1973-9	1979-93[d]	1960[c]-73	1973-9	1979-93[d]	1960[c]-73	1973-9	1979-93[d]
ABD	1,6	-0,4	0,4	2,2	0	0,8	0,2	-1,3	-0,5
Japonya	5,6	1,3	1,4	8,3	2,9	2,5	-2,6	-3,4	-1,9
Almanya[e]	2,6	1,8	1,0	4,5	3,1	1,7	-1,4	-1,0	-0,6
Fransa	3,7	1,6	1,2	5,3	2,9	2,2	0,6	-1,0	-0,7
İtalya	4,4	2,0	1,0	6,3	2,9	1,8	0,4	0,3	-0,7
Britanya	2,6	0,6	1,4	3,9	1,5	2,0	-0,3	-1,5	0,2
Kanada	1,9	0,6	-0,3	2,9	1,5	1,0	0,1	-1,1	-2,8
Yukarıdaki ülkelerin toplamı[f]	2,9	0,6	0,8	4,3	1,4	1,5	-0,5	-1,5	-0,8
Avustralya	2,3	1,0	0,5	3,4	2,3	1,2	0,2	-1,5	-0,7
Avusturya	3,3	1,2	0,7	5,8	3,2	1,7	-2,0	-3,1	-1,5
Belçika	3,8	1,4	1,4	5,2	2,7	2,3	0,6	-1,9	-0,7
Danimarka	2,3	0,9	1,3	3,9	2,4	2,3	-1,4	-2,6	-0,8
Finlandiya	4,0	1,9	2,1	5,0	3,2	3,2	1,4	-1,6	-0,8
Yunanistan	3,1	0,9	-0,2	9,1	3,4	0,7	-8,8	-4,2	-2,1
İrlanda	3,6	3,0	3,3	4,8	4,1	4,1	-0,9	-1,2	0,2
Hollanda	3,5	1,8	0,8	4,8	2,8	1,3	0,8	0	-0,2
Yeni Zelanda	0,7	-2,1	0,4	1,6	-1,4	1,6	-0,7	-3,2	-1,4
Norveç[g]	2,3	1,4	0	3,8	2,5	1,3	0	-0,3	-1,9
Portekiz	5,4	-0,2	1,6	7,4	0,5	2,4	-0,7	-2,5	-0,8
İspanya	3,2	0,9	1,6	6,0	3,2	2,9	-3,6	-5,0	1,5

TABLO 2.2 (devamı)
İşletme Sektöründe Verimlilik
(Yıllık oranlardaki değişim, %)

	Toplam faktör verimliliği[a]			İşgücü verimliliği[b]			Sermaye verimliliği		
	1960[c]-73	1973-9	1979-93[d]	1960[c]-73	1973-9	1979-93[d]	1960[c]-73	1973-9	1979-93[d]
İsveç	2,0	0	0,8	3,7	1,4	1,7	-2,2	-3,2	-1,4
İsviçre	2,0	-0,4	0,4	3,2	0,8	1,0	-1,4	-3,5	-1,3
Yukarıdaki küçük ülk. toplamı[f]	3,0	0,9	1,1	5,0	2,5	2,0	-1,5	-2,8	-1,1
Yukarıda geçen K. Amerika ülkelerinin toplamı[f]	1,6	-0,4	0,4	2,3	0,1	0,9	0,2	-1,3	-0,7
Yukarıda geçen Avrupa ülk. toplamı	3,3	1,4	1,2	5,1	2,6	2,0	-0,7	-1,4	-0,7
Yukarıda geçen OECD ülk. toplamı[f]	2,9	0,6	0,9	4,4	1,6	1,6	-0,7	-1,7	-0,9

a Toplam faktör verimliliği, işgücü ve sermaye verimliliğindeki büyümenin ağırlıklı ortalamasıdır. Bahsedilen dönemlerde sermaye ve işgücünün paylarının ortalamaları ağırlık olarak kullanılmıştır.

b İstihdam edilen kişi başına üretim.

c Ya da eldeki daha önceki yıllara ait veriler; bir başka deyişle Avustralya, Yunanistan ve İrlanda için 1961, Japonya, Britanya ve Yeni Zelanda için 1962, İspanya için 1964, Fransa ve İsveç için 1965, Kanada ve Norveç için 1966, Belçika ve Hollanda için 1970.

d Ya da eldeki en geç tarihli veriler: Norveç ve İsviçre için 1991; İtalya, Avustralya, Avusturya, Belçika, İrlanda, Yeni Zelanda, Portekiz ve İsveç için 1992; ABD, Batı Almanya ve Danimarka için 1994.

e Batı Almanya

f Toplamlar, 1992 tarihli satın alma gücü paritelerinde, işletme sektörü için verilmiş 1992 gayri safi yurtiçi hasılası temel alınarak hesaplanmıştır.

g Ana karadaki işletme sektörü (gemicilik, ham petrol ve doğal gaz çıkarma faaliyetleri dışarıda bırakılmıştır).

Kaynak: OECD, *Economic Outlook (Ekonomik Görünüm)*, Haziran 1995.

nin varsayılması durumunda yeni enformasyon-işleme aygıtlarının üretkenliği artırdığı düşünülen hizmet etkinliklerinde belirgindi. Açıkçası, teknoloji ile verimlilik arasındaki ilişki sade ve doğrudan değildi.

Uzun vadede[18] (1990'ların sonunda gözlenen farklı eğilimleri bir kenara bırakırsak eğer), 19. yüzyıl ile İkinci Dünya Savaşı sırasında endüstriyel ekonominin oluşumu döneminde bazı iniş çıkışlarla birlikte hızlı, ortalama düzeyde bir verimlilik artışı yaşandı; sanayileşmeciliğin olgunluk döneminde (1950-1973) verimlilik artışı ivme kazandı; 1973-90 dönemindeyse teknoloji girdilerindeki büyük artışa, teknolojik değişimin hız kazanmasına karşın verimlilik artışı oranları yavaşladı. Dolayısıyla bir yandan teknolojinin ekonomik büyümedeki merkezi rolünü geride kalmış tarihsel dönemleri, en azından sanayileşme döneminde Batılı ülkeleri kapsayacak şekilde genişletmemiz gerekir. Diğer yandan, görünüşe bakılırsa 1973-93 döneminde verimlilik artışının hızı, teknolojik değişimin zamanlamasına ayak uyduramadı. Bu, en azından verimlilik artışı üzerindeki etkilerinin farklılığına atıfla, "sınaî" ve "enformasyonel" ekonomik büyüme rejimleri arasında büyük farklar olmadığını gösteriyor olabilir; böylece bu ayrımın kuramsal bakımdan anlamlı olup olmadığını yeniden değerlendirmek zorunda kalırız. Ancak tarihin en hızlı, en kapsamlı teknolojik devrimlerinden birinin ortasında verimlilik artışının ortadan kalkması muammasına teslim olmadan evvel, bu gizemi çözmemize yarayacak birkaç varsayım geliştirmeye çalışacağım. Bu varsayımları da, 1990'ların sonunda ABD'de verimlilik eğilimlerine ilişkin gözlemlerle ilişkilendireceğim.

Öncelikle şunu belirtelim ki, ekonomi tarihçileri teknolojik yeniliklerle ekonomik verimlilik arasında bir zaman aralığı bulunmasının, geçmiş teknolojik devrimin bir özelliği olduğunu savunur. Örneğin elektrik motorunun yayılmasını inceleyen Paul David, bu icadın 1880'de yapılmış olmasına karşın, verimlilikteki gerçek etkisini görmek için 1920'lere dek beklemek gerektiğini gösterdi.[19] Yeni teknolojik keşiflerin tüm ekonomiye yayılması, verimlilik artışına gözlenebilir dere-

18 Kindleberger (1964); Maddison (1984); Dosi vd. (1988b).

19 David (1989).

cede katkıda bulunması için, toplumun kültürüyle kurumlarının, şirketlerin, üretim sürecine dahil olan faktörlerin ciddi bir değişimden geçmesi gerekir. Bilgiyi ve enformasyonu temel alan, toplumun kültürüyle, insanların eğitim ve becerileriyle bağlantılı olması gereken sembol işleme operasyonlarında vücut bulan teknolojik bir devrim söz konusu olduğunda bu genel değerlendirmeye gitmek yerindedir. Yeni teknolojik paradigmanın ortaya çıkış tarihi olarak 1970'lerin ortalarını, yerleştiği tarih olarak 1990'ları kabul edersek, şirketlerin, kurumların, örgütlerin ve insanların, bir bütün olarak toplumun teknolojik değişimi hazmetmeye, yararları üzerine düşünmeye pek vakti olmadığı görülür. Sonuçta yeni tekno-ekonomik sistem 1970'lerde, 1980'lerde henüz ülke ekonomilerinin tümünde etkili değildir, 1990'lara kadar da ekonominin tamamı açısından verimlilik artışına yapay, toplam bir ölçü olarak yansımaz.

Ancak bu makul tarihsel bakış açısı, toplumsal özgüllüğü gerektiriyor. Açıkçası bu yeni teknolojilerin üretkenliği artırma vaatlerini gerçekleştirmeleri için neden ve nasıl beklemeleri gerekti? Üretkenliği güçlendirmelerinin koşulları nelerdi? Teknolojinin niteliklerine bağlı olarak ne tür farklılıklar gösteriyorlardı? Teknolojinin yayılma oranı, üretkenliğe etkisi farklı sanayilerde nasıl farklılıklar gösterir? Bu farklılıklar, üretkenliğin tamamını ülkelerin sınaî terkiplerine bağlı kılar mı? Buna bağlı olarak, yeni teknolojilerin ekonomik olgunlaşma süreci farklı ülkelerde ya da farklı politikalarla hızlandırılıp yavaşlatılabilir mi? Bir başka deyişle teknoloji ile verimlilik arasındaki zaman aralığı bir kara kutuya indirgenemez. Belirlenmesi gerekir. Bu yüzden üretkenliğin son yirmi yılda çeşitli ülkelerde, çeşitli sanayilerde gelişiminin nasıl farklılıklar gösterdiğine daha yakından bakalım; kapsamlı ampirik ayrıntılara girip argümanımızın ipini kaçırmamak için gözlemlerimizi önde gelen piyasa ekonomileriyle sınırlı tutalım (bkz. Tablolar 2.3 ile 2.4).

Temel gözlemlerden biri, üretkenliğin özellikle hizmet sektörlerinde yavaşladığı gerçeğiyle ilgilidir. Bu sektörlerin istihdamda ve gayri safi yurtiçi hasılada büyük payı olduğundan, ağırlıkları istatistikî olarak toplam verimlilik artışı oranına yansır. Bu basit özellik, iki temel sorun doğurur. İlki sayıca fazla olan hizmet sektörlerinde, özellik-

TABLO 2.3
İşletme Sektörlerinde Verimliliğin Gelişmesi
(Yıllık ortalama büyüme oranı, %)

Ülke	1973/60[a]	1979/73	1989/79[b]	1985/79	1989/85[b]
Toplam faktör verimliliği					
ABD	2,2	0,4	0,9	0,6	1,4
Japonya	3,2	1,5	1,6	1,5	1,6
B. Almanya	3,2	2,2	1,2	0,9	1,7
Fransa	3,3	2,0	2,1	2,1	2,0
Britanya[c]	2,2	0,5	1,8	1,6	2,2
Sermaye verimliliği					
ABD	0,6	-1,1	-0,5	-1,0	0,7
Japonya	-6,0	-4,1	-2,6	-2,3	-3,0
B. Almanya	-1,5	-1,3	-1,1	-1,8	0,0
Fransa	-1,9	-2,5	- 0,9	-1,8	0,4
Britanya[c]	-0,8	-1,7	0,3	-0,7	1,9
Emek verimliliği (kişi/saat başına üretim miktarı)					
ABD	2,9	1,1	1,5	1,3	1,8
Japonya	6,9	3,7	3,2	3,0	3,4
B. Almanya	5,6	4,1	2,4	2,3	2,5
Fransa	5,6	3,9	3,3	3,7	2,7
Britanya[c]	3,5	1,5	2,5	2,6	2,4

a Bu dönem Japonya'da 1970'de, Fransa'da 1971'de, Britanya'da 1966'da başlar.
b Bu dönem ABD'de 1988'de biter.
c Britanya için, emek faktörü çalışılan saatle değil, işçi sayısıyla ölçülmüştür.
Kaynak: CEPII-OFCE, MIMOSA modelinin veritabanı

le de istihdamda büyük payı olan, eğitim, tıp hizmetleri, kamu hizmetleri gibi sektörlerde üretkenliği ölçmenin zorluğuyla ilgilidir.[20] Bu hizmetlerde üretkenliği ölçmekte kullanılan endekslerde sayısız paradoks, ekonomik saçmalık örnekleri vardır. Ancak yalnızca girişim sektörü dikkate alındığında bile, ölçümle ilgili büyük sorunlarla karşılaşılır. Örneğin Çalışma Bürosu İstatistikleri'ne göre, 1990'larda ABD'de bankacılık sektörü üretkenliğini yılda % 2 oranında artırdı. Ancak gö-

20 McKinsey Global Institute'un (McKinsey Küresel Enstitüsü) hizmetlerin verimliliğini ölçme konusunda sarf ettiği ilginç çabaya bakınız (1992). Ancak bu çaba, ölçüm yapmanın görece kolay olduğu, yalnızca beş hizmet sektörüne yoğunlaşmıştır.

TABLO 2.4
Serbest Ticarete Açık Olmayan Sektörlerde Verimliliğin Gelişimi
(Yıllık ortalama büyüme oranı, %)

Ülke	1973/60[a]	1979/73	1989/79[b]	1985/79	1989/85[b]
Toplam faktör verimliliği					
ABD	1,9	0,6	-0,1	-0,1	0,0
Japonya	0,1	0,3	-0,2	-0,1	-0,4
B. Almanya	1,4	0,9	0,7	0,0	1,6
Fransa	2,4	0,6	1,6	1,6	1,7
Britanya[c]	1,3	-0,3	1,2	0,5	2,3
Sermaye verimliliği					
ABD	0,4	-0,6	-1,2	-1,4	-0,7
Japonya	-7,9	-4,5	-5,3	-4,3	-6,7
B. Almanya	-2,4	-2,2	-1,6	-2,7	0,1
Fransa	-1,7	-3,2	-0,6	-1,6	0,9
Britanya[c]	-1,1	-2,6	-0,1	-0,9	1,1
Emek verimliliği (kişi/saat başına üretim miktarı)					
ABD	2,5	1,1	0,4	0,4	0,3
Japonya	4,0	2,6	2,1	1,8	2,6
B. Almanya	4,3	3,2	2,4	2,1	2,8
Fransa	4,7	2,7	2,8	3,3	2,1
Britanya[c]	2,2	0,5	1,5	1,0	2,3

a Bu dönem Japonya'da 1970'de, Fransa'da 1971'de, Britanya'da 1966'da başlar.
b Bu dönem ABD'de 1988'de biter.
c Britanya için, emek faktörü çalışılan saatle değil, işçi sayısıyla ölçülmüştür.
Kaynak: CEPII-OFCE, MIMOSA modelinin veritabanı

rünüşe bakılırsa bu hesaplama varolanın altında bir değerlendirme, çünkü bankacılıkta ve başka finansal hizmetlerde çıktılardaki gerçek artışın, bu sektörde çalışma saatlerindeki artışa eşit olduğu varsayılıyor ve emeğin üretkenliği bu varsayımla bertaraf ediliyor.[21] Hizmetlere ilişkin daha geçerli, daha doğru bir ekonomik analiz, bu analize uygun istatistikî aygıtları geliştirinceye dek, birçok hizmette verimliliğin ölçümü ciddi hata paylarına tabî olacak.

İkincisi "hizmetler" terimi altında tarım, madencilik, inşaat ve

21 Ekonomik Danışmanlar Konseyi (Council of Economic Advisers) (1995:110).

imalat sektörleri dışında kalmaktan başka pek ortak noktaları olmayan birçok faaliyet toplanıyor. "Hizmetler" kategorisi, birazdan daha ayrıntılı olarak tartışacağım üzere (dördüncü bölüm) analitik bir karmaşa yaratan, geride kalanları ifade eden, negatif bir kavram. Bu yüzden belli hizmet sektörlerini incelediğimizde, son yirmi yılda verimliliklerinin gelişiminde büyük bir tutarsızlık gözlüyoruz. Bu alanın önde gelen uzmanlarından Quinn'in gözlemi şöyle: "1980'lerin ortalarındaki ilk analizler, hizmetler sektöründe ölçülen katma değerin en az imalattaki kadar yüksek olduğunu gösteriyor."[22] ABD'de telekomünikasyon, hava taşımacılığı, demiryolu gibi bazı hizmet sektörlerinde 1970-83 döneminde yılda % 4.5 ilâ 6.8 oranında ciddi bir verimlilik artışı gözlenir. Kıyaslama temelinde hizmetler sektörünün tamamında emek verimliliğinin gelişimi, ülkeler arasında ciddi farklılık gösterir; Fransa ile Almanya'da, ABD ile Britanya'ya kıyasla daha hızlı bir artış söz konusudur; Japonya ise ortalarda bir yerdedir.[23] Bu da hizmet sektöründe verimliliğin gelişiminin büyük ölçüde, her bir ülkede hizmetlerin fiili yapısına bağlı olduğunu gösterir. (Örneğin 1970'lerde ve 1980'lerde Fransa ve Almanya'da perakende sektöründe istihdam ABD ile Japonya'ya kıyasla daha az ağırlığa sahip olmuştur.)

Bir bütün olarak hizmet sektöründe durgunluk yaşandığı gözlemi, büyük ölçüde on yılı aşkın bir süredir teknolojide, büro işlerinde ciddi değişimlere tanıklık eden gözlemcilerin, yöneticilerin sezgilerine ters düşecektir.[24] Ayrıca ekonomik verimliliği hesaplama yöntemlerinin ayrıntılı bir analizi, ölçümde kaydadeğer hata kaynakları bulunduğunu ortaya koyar. ABD'deki hesaplama süreçlerindeki en önemli çarpıtmalardan biri, yeni ekonomide yatırım mallarının en önemli kalemi olan ancak "ara mallar ve hizmetler" olarak sınıflandırılan, nihai talepte görünmemesi hem çıktının hem de verimliliğin gerçek büyüme oranının düşmesine yol açan yazılım ve araştırma-geliştirme yatırımlarını ölçmenin zorluğundan kaynaklanır. Daha da önemli bir başka ha-

---

22 Quinn (1987: 122-7).

23 CEPII (1992:61)

24 Business Week (1995a:86-96); Osterman (1999).

ta kaynağıysa, çok çeşitlenen, üretilen mal ve hizmetlerde hızlı bir değişimin yaşandığı bir ekonomide, birçok hizmet için fiyatları ölçmenin güçlüğüdür.[25] Başkalarının yanı sıra Paul Krugman da verimliliği tespitte yaşanan güçlüklerin yeni olmadığını, dolayısıyla bütün dönemlerin hataya aynı derecede tabî olduğu düşünülürse verimlilik artışında yavaşlamadan bahsedilebileceği tezini ileri sürer. Ancak, "hizmetler"in gayri safi yurtiçi hasılanın üçte ikisini oluşturduğu, enformasyona dayalı hizmetlerin istihdamda % 50 pay sahibi olduğu bir ekonomide, geleneksel istatistikî kategorilerle ölçmekte zorlandığımız tam da bu karmaşık "hizmet sektörü" ise eğer, verimliliğin hesaplanmasındaki hatalarda yeni olan bir şey var demektir. Topyekûn bir değerlendirmeye gidildiğinde, verimliliğin gizemli bir biçimde yavaşlaması önemli ölçüde ekonomik istatistiklerin, tam da enformasyon teknolojisi ile onunla bağlantılı değişimin etkisiyle ortaya çıkan kapsamlı dönüşümden dolayı yeni enformasyonel ekonominin hareketlerini yakalamakta zorlanmasından kaynaklanıyor olabilir.

Mesele buysa eğer, bütün sorunlara karşın hesaplaması daha kolay olan imalat verimliliğinin farklı bir tablo sunması gerekir. Ve gerçekten de böyle bir durum gözleriz. CEPII veritabanına göre ABD ile Japonya'da 1979-89 döneminde imalatta çok faktörlü verimlilik, sırasıyla yılda % 3'lük ve % 4,1'lik bir ortalamayla artış göstererek, 1973-9 döneminin performansını ciddi bir biçimde yükselterek, verimliliğin 1960'larda daha hızlı bir biçimde artmasını sağlamıştır. Britanya'da da, 1960'lardaki verimlilik artışlarından daha yavaş olsa da benzer bir eğilim gözlenmiştir. Öte yandan Almanya ile Fransa'da, 1979-89 döneminde imalat verimliliğindeki artış, geçen yıllardaki performansın çok altında kalarak sırasıyla yıllık ortalama % 1,5 ve % 2,4 olarak gerçekleşmiştir. 1980'lerde ABD'de genelde düşünüldüğünden daha iyi düzeydeki imalat verimliliği artışı, seçilen dönemler, kullanılan yöntemler CEPII veritabanından daha düşük bir tahmin sunmasına karşın ABD Çalışma Bakanlığı'nca da belgelenmiştir. ABD Çalışma

---

25 Council of Economic Advisers (1995:110).

Bakanlığı'nın hesaplamalarına göre, 1963-72 döneminde imalat sektöründe saat başı üretim düzeyinde % 3,3 olan yıllık artış, zar zor göze çarpan bir düşüşle 1972-8 döneminde % 2,6, 1978-87 döneminde yine % 2,6 olarak gerçekleşmiştir. ABD ve Japonya'da elektronik imalatını da içeren sektörlerde imalatta verimlilik artışı daha ciddi düzeydedir. CEPII veritabanına göre, 1973-9 döneminde bu sektörlerde verimlilik artışı yıllık % 1 düzeyinde gerçekleşti, ancak 1979-87 döneminde yıllık ortalama % 11 düzeyine ulaştı ki, bu imalat verimliliğindeki toplam artışta en yüksek paya sahip olan orandı.[26] Japonya'da da benzer eğilimler gözlenirken, Fransa ve Almanya'da elektronik sektörü verimliliğinde, muhtemelen Amerika ile Japonya'ya kıyasla enformasyon teknolojilerinde gözlenen teknolojik açığın bir yansıması olarak bir düşüş yaşandı.

Dolayısıyla sonuçta, 1980'ler ve 1990'larda verimlilik gerçekten kaybolup gitmemiş, genişleyen çevrelerde, gizli gelirler üzerinden yükselmiş olabilir. Teknoloji, örgütlenmedeki değişiklikleri de içeren teknoloji yönetimi, enformasyon teknolojisi imalatı, telekomünikasyon ve finans hizmetlerinden (teknolojik devrimin başladığı alanlar) geniş anlamda imalata, sonra girişim hizmetlerine sonra yavaş yavaş teknolojinin yayılması yönündeki teşviklerin daha az, örgütsel değişime tepkinin daha fazla olduğu çeşitli hizmet faaliyetlerine kaydı. Teknoloji, örgütsel değişim ve verimlilik arasındaki ilişkiye dair göstergeler, Brynjolfsson'un 600 büyük ABD firmasında gerçekleştirdiği, örgütsel yapıların bilgisayarlar ve verimlilik üzerindeki etkilerine yoğunlaşan 1997 tarihli çalışmasında da bulunabilir. Brynjolfsson, enformasyon teknolojisindeki yatırımların verimliliğin artmasıyla korelasyon içinde olduğunu bulmuştur. Ancak şirketlerin verimlilik artışları yönetim pratiklerine bağlı olarak keskin farklılıklar gösterir: "Enfor-

---

26 CEPII (1992); bu bölümdeki Tablolar 2.3 ve 2.4'e de bakınız; ayrıca CEPII (1992: 58-9). İmalatta verimliliğe ilişkin veriler, farklı dönemlendirme ve hesaplama biçimleri yüzünden ABD Çalışma Bürosu İstatistikleri'ni tutmaz. Ancak her iki kaynak da, 1980'lerde imalatta verimlilik artışı eğiliminin yavaşlamadığını gösterir: ABD Çalışma Bürosu verilerine göre, büyüme oranlarının istikrar kazanması söz konusudur; CEPII verilerine göre de büyüme oranlarında bir artış vardır.

masyon teknolojisinin en verimli kullanıcılarının müşteriye odaklanan bir işletme stratejisiyle merkezsizleştirilmiş örgütsel yapının sinerjik bir bileşkesini kullanması çarpıcıdır. Tersine yeni teknolojileri eski yapılara giydiren (ya da tam tersi) şirketler daha az verimlidir."[27] Dolayısıyla örgütsel değişim, yeni bir işgücünün eğitimi, yaparak öğrenme süreci, teknolojinin verimli kullanımlarının güçlendirilmesi sonuçta verimlilik istatistiklerinde görünecektir; tabii istatistikî kategorilerin bu değişimleri yansıtabilmesi koşuluna bağlı olarak.

Sonunda Ekim 1999'da ABD Ticaret Bakanlığı'nın Ekonomik Analiz Bürosu, meseleye biraz özen gösterip muhasebe kategorilerinin bir kısmını değiştirdi. Enflasyonu hesaplama biçiminin yanı sıra, verimlilik artışıyla ilgili en önemli değişim, yazılıma yapılan işletme harcamasının ilk kez yatırım olarak, dolayısıyla gayri safi yurtiçi hasılanın bir parçası olarak değerlendirilmesi oldu. Bu değişikliklerin ardından 12 Kasım 1999'da, ABD Çalışma Bakanlığı 1959-99 dönemi için emek verimliliğine ilişkin yeni hesaplarını yayımladı. Bu yeni istatistiklere göre, ABD'nin verimliliği 1959 ile 1979 arasındaki altın yıllarda yıllık % 2,3'lük bir artış gösterip, sonra 1973-95 döneminde % 1,4 ilâ 1,6 düzeyine düştü. 1995'in üçüncü çeyreğinden 1999'un üçüncü çeyreğine dek, verimlilik artışı yıllık % 2,6 düzeyine tırmandı; 1999'un üçüncü çeyreğinde yıllık oran % 4,2'yi bulmuştu, ki bu son iki yılda gerçekleşen en büyük sıçramaydı (bkz. **Şekil 2.1**).[28] Federal Merkez Bankası Başkanı Alan Greenspan bu gelişmeleri şöyle yorumlamıştı: "Verimlilik artışındaki bariz yükselmenin geçici olduğunu iddia etmek mümkün olsa da, bu tür tezleri inanılması zor buluyorum."[29] Hattâ Greenspan 24 Şubat 1998'te ABD Temsilciler Meclisi'ne sunduğu raporda şu değerlendirmede bulunarak yeni ekonominin ortaya çıkışına büyük bir güven atfetmişti:

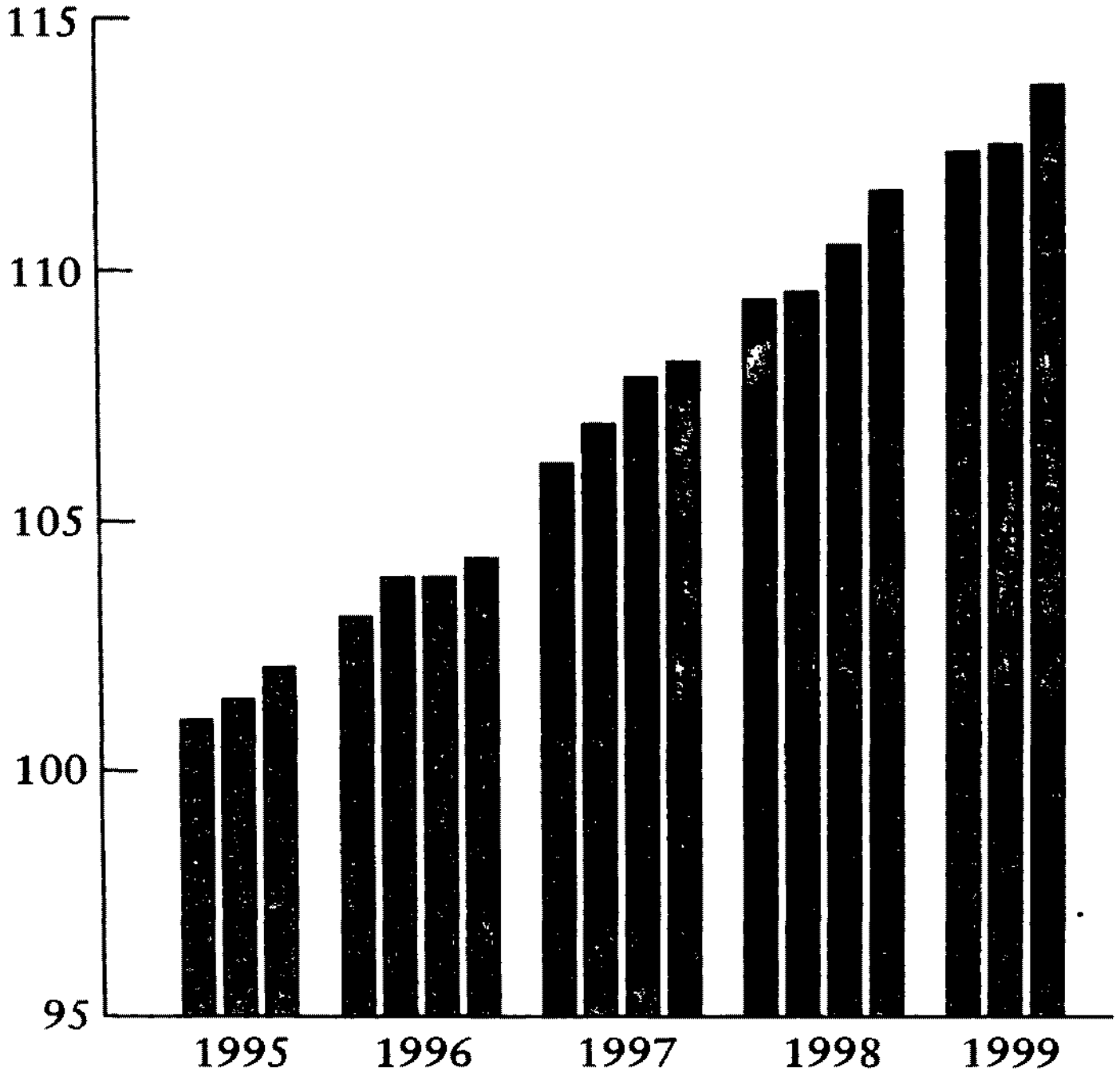
> Ülkemiz, son yıllarda verimlilikte –çalışılan saat başına üretim– daha yüksek bir artış yaşıyor. Öyle görünüyor ki bu faydalı eğilimin

27 Brynjolfsson (1997:19).

28 Uchitelle (1999).

29 Stevenson'da alıntı (1999:C6).

ŞEKİL 2.1
ABD'de Verimlilik Artışı, 1995-1999
(Tarım dışı işletmelerdeki bütün çalışanların saat başı üretim miktarı endeksi)

1992=100, mevsimsel olarak değiştirilmiştir.
Kaynak: ABD Çalışma Bürosu İstatistikleri, Uchitelle'in aktarımı (1999)

gerisindeki en büyük güç, bilgi-işlem gücü, iletişim ve enformasyon teknolojisindeki ciddi gelişmelerdi. Gelişmiş teknolojilere sermaye yatırımının 1993'ten itibaren keskin bir yükseliş yaşaması, yeni teçhizatın giderek ucuzlamasında vücut bulan, beklenen gelirleri yükselten, yatırım fırsatlarını genişleten yeni düşüncelerin sinerjisini yansıtıyor. Son işaretler de, sermaye harcamalarının verimlilikte kaydadeğer ve muhtemelen olağan işletme çevrimi kuvvetlerinin açıklayabileceğinden daha büyük bir artışa katkıda bulunduğu görüşüyle tutarlılık arz ediyor.[30]

30 Greenspan (1998).

Aslında ABD'de 1994-9 döneminde gözlenen ekonomik patlama, gayri safi yurtiçi hasılanın % 3,3 oranında büyümesi, enflasyonun % 2'nin, işsizlik oranının % 5'in altına düşmesi, ortalama reel ücretlerde orta düzeyde de olsa bir artışın yaşanması, ancak verimliliğin ciddi biçimde artmasıyla açıklanabilir.

ABD'de ve dünyadaki iş çevreleri, daha önce önerdiğim çizgi doğrultusunda yeni ekonomi kavrayışını benimsemiş görünse de, saygın bazı akademik ekonomistler (Solow, Krugman ve Gordon) kuşkucu yaklaşımlarını korudu. Ancak, verimliliğin enformasyon teknolojisine bağlı olarak ciddi biçimde arttığı düşüncesini çürütmek için ileri sürülen istatistiki kanıtlar dahi, verilerin dinamik bir bakış açısıyla yorumlanması halinde verimlilik artışındaki yükselme eğilimini doğruluyor. 1990'ların sonunda verimlilik artışının yükselmesine itiraz amacıyla en sık adı anılan çalışma, 1999'da verimlilik üzerine çalışan önde gelen ekonomistlerden Robert Gordon tarafından İnternet'e yerleştirilen çalışmadır.[31] Şekil 2.2'de ve Tablo 2.5'te görüldüğü üzere, Gordon 1995-9 döneminde verimlilik artışında, yıllık ortalama % 2,15 düzeyinde, neredeyse 1972-95 dönemindeki performansı ikiye katlayan bir yükselme gözler. Ancak verimlilik artışını sektörlere ayırırken, verimlilikteki artışın büyük bölümünün, 1995-9 döneminde verimliliğini yıllık % 41,7 oranında artıran bilgisayar imalatında yoğunlaştığını görür. Bilgisayar üretimi Amerika'da üretimin % 1,2'sini temsil etse de, verimlilik artışı o denli yüksektir ki, imalat sektörünün diğer kesimlerinin ve ekonominin tamamının durgunluğuna karşın toplam verimlilik artışını yükseltmiştir. Ekonomik büyümenin durağan tablosunda, sonuçta ekonomideki tek dinamik sektörün enformasyon teknolojisi etrafında örgütlendiği, ekonominin geri kalan kısmının yavaş yavaş büyümeyi sürdürdüğü gözlenir. Ancak tarihten,[32] 1990'larda[33] sektörler ve şirketler üzerine yapılan vaka araştırmalarından biliyoruz ki, teknolojik yenilik öncelikle ona kaynaklık eden sektörlerde kulla-

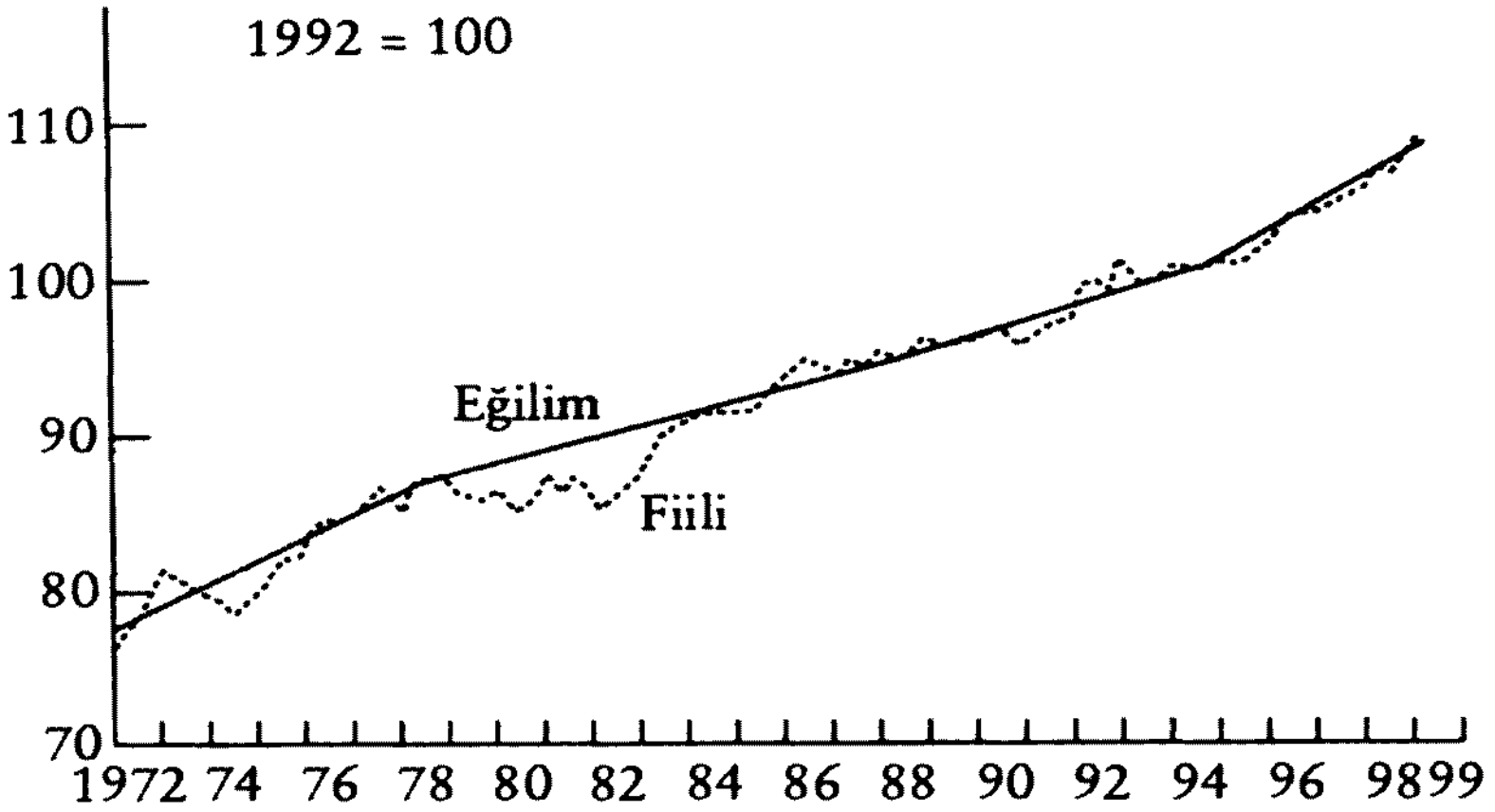
---

31 Gordon (1999).

32 Rosenberg (1982); Rosenberg ve Birdzell (1986); Hall ile Preston (1988).

33 Hammer ile Camphy (1993); Nonaka (1994); Saussois (1998); Tuomi (1999).

ŞEKİL 2.2
ABD'de Verimliliğin Gereksinimine İlişkin Tahminler, 1972-1999
(Saat başına üretim miktarı)

Kaynak: ABD Çalışma Bürosu İstatistikleri, Gordon'un işlediği biçimiyle (1999)

TABLO 2.5
ABD'de Endüstriyel Sektörler ve Dönemlere Göre Verimliliğin Gelişimi

	Yıllık oranda % artış		
	1952-72	**1972-95**	**1995-9**
Tarım dışı özel işletmeler	2,63	1,1	2,15
İmalat	2,56	2,58	4,58
Dayanıklı	2,32	3,05	6,78
Bilgisayar	-	17,83	41,70
Bilgisayar dışı	2,23	1,88	1,82
Dayanıklı mallar dışı	2,96	2,03	2,05

Kaynak: ABD Çalışma Bürosu İstatistikleri, Gordon'un işlediği biçimiyle (1999)

nıldı, ardından başka sektörlere yayıldı. Dolayısıyla bilgisayar sanayiindeki sıradışı büyüme, ekonomik rutinin durağan manzarasında anormal bir çıkış olarak değil de meydana gelecek şeylerin şekillenmesi olarak yorumlanabilir, yorumlanmalıdır. Bu verimlilik potansiyelinin, üreticileri tarafından açığa çıkarılmasını takiben elbette örgütsel ve kurumsal değişimin sağlanması, işgücünün yeni üretim süreçlerini

benimsemesi koşuluyla, zamansal, alansal yayılım olarak eşitsiz düzeyde olsa da ekonominin diğer kesimlerine yayılmaması için hiçbir sebep yoktur. Ancak aslında hem yerel hem de küresel düzeyde rekabet, yeni kurallar ve yeni teknolojiler dayatarak yeni ekonominin kurallarını izlemekte zorlanan ekonomik ajanları dışladığından, şirketlerin ve işçilerin pek az tercih şansı vardır.[34] Verimlilikteki gelişmenin, rekabet gücünün yeni koşullarından ayrılmaz olmasının sebebi budur işte.

Enformasyonelizm ve Kapitalizm, Verimlilik ve Kârlılık

Evet, uzun vadede verimlilik ulusların zenginliğinin kaynağıdır. Örgütsel, yönetsel teknoloji de dahil teknoloji, verim artışında en büyük unsurdur. Ancak ekonomik ajanların bakış açısına göre, verimlilik kendi içinde bir amaç değildir. Teknolojiye yatırım yapmak da, teknolojik yenilik adına gerçekleşiyor değildir. Richard Nelson meseleye ilişkin derinlikli araştırmasında, büyümeye ilişkin formel kuramlaştırmaların gündeminin teknik değişim, şirketlerin kapasiteleri ve ulusal kurumlar arasında oluşması gerektiği değerlendirmesinde bulunur.[35] Şirketler ve ülkeler, (ya da farklı düzeylerdeki siyasi oluşumlar, bölgeler ya da Avrupa Birliği gibi) ekonomik büyümenin fiili ajanlarıdır. Teknoloji uğruna istemezler teknolojiyi, verimliliğin artırılmasını insanoğlunun iyiliği için istemezler. Verili tarihsel bir bağlamda, sonuçta işleyişlerini ya ödüllendirecek ya da cezalandıracak olan bir ekonomik sistemin (daha evvel de önerdiğim gibi enformasyonel kapitalizm) kuralları çerçevesinde davranırlar. Dolayısıyla *şirketleri harekete geçiren verimlilik değil, kârlılık, stoklarının değerindeki artıştır*. Verimlilik ve teknoloji kârlılık ve stokların değer artışı açısından önemli araçlar olabilir, ancak kesinlikle tek araç bunlar değildir. Daha geniş kapsamlı bir değerler ve çıkarlar yelpazesi tarafından şekillendirilen siyasî kurumlar da ekonomik alanda, tabanlarını oluşturan ekonomilerin rekabet güçlerini en üst düzeye çıkarmaya yoğunlaşacaktır. Kârlılık ve rekabet gücü, teknolojik yeniliklerin ve verimlilik artışının fiilî belirleyenleridir. Ve-

34 Shapiro ve Varian (1999).

35 Nelson (1994: 41).

rimliliğin değişimini anlamanın ipuçlarını yine onun somut, tarihsel dinamiklerinde bulabiliriz.

1970'ler, yukarıda da anlattığım gibi enformasyon teknolojisinin ve kapitalizmin gelişiminde bir köşe taşının da doğum tarihiydi. Bütün ülkelerde şirketler, yeni stratejilerin benimsenmesinin kârlılıkta fiilî bir değişiklik yaratmasına ya da böyle bir değişiklik yaratacağı korkusuna tepki gösterdi.[36] Teknolojik yenilik ve örgütlenmenin merkezsizleşmesi gibi bazı yeni stratejiler potansiyel etkileri bakımından temel önemde olsalar da, göreli uzun vadeli bir ufukları vardı. Ancak şirketler defterlerinde, mali çeyrek raporlarında görünecek kısa vadeli sonuçların peşinden koşuyordu. Belli bir malî ortamda, piyasanın koyduğu fiyatlarla kârı artırmanın dört temel yolu vardır: Üretim maliyetlerini düşürmek (işgücü maliyetinden başlayarak), verimliliği artırmak, piyasayı genişletmek ya da sermayenin geri dönüşünü hızlandırmak.

Şirketlere ve ülkelere bağlı olarak, bu stratejilerin hepsi de 20. yüzyılın son yirmi yılında farklı düzeylerde vurgulanarak kullanıldı. Hepsinde de yeni enformasyon teknolojileri temel aygıtlardı. Fakat ben, içlerinden bir stratejinin diğerlerinden önce uygulandığı ve daha fazla sonuç getirdiği varsayımını ileri sürüyorum: Piyasaların genişletilmesi ve piyasa payı için mücadele etme. Bunun sebebi, talebi ya da talep potansiyelini artırmadan verimliliği artırmanın yatırımcının bakış açısına göre çok riskli olmasıdır. Amerikan elektronik sanayiinin ilk yıllarında, teknolojik yeniliklere yapılan yatırımlar geniş kapsamlı piyasada gelir getirene dek askeri piyasalara derinden gereksinim duymasının gerisinde bu vardır. Japon şirketlerin, onların ardından Kore şirketlerinin alan ekonomisine ulaşmak için ölçek ekonomileri kurma amacıyla küresel düzeyde belli sanayileri ya da sektörleri hedeflemesinin, korunmuş bir piyasa üzerinden çalışmasının sebebi de budur. 1970'lerdeki gerçek kriz petrol fiyatlarındaki şok değildi. Kamu sektörünün sermaye üzerindeki vergileri artırmadan, ilave para arzı ya da iç borç yoluyla enflasyonu körüklemeden piyasasını, dolayısıyla gelir

---

36 Aglietta (1976); Boyer (1986; 1988a); Boyer ve Ralle (1986a).

üreten istihdamı genişletememesiydi.[37] Kârlılık krizine verilen kısa vadeli yanıtlar, emeğin budanmasına, ücretlerin aşınmasına odaklanıyor olsa da, tek tek şirketler ve kapitalizm açısından en büyük güçlük, mal ve hizmet üretme potansiyelindeki artışı hazmedebilecek yeni piyasalar bulmaktı.[38] 20. yüzyılın son yirmi yılında, ticaretin, üretim sonra da doğrudan yabancı yatırımlar karşısında ciddi biçimde genişlemesinin kökeninde bu vardır. Bunlar, dünya çapında ekonomik büyümenin motorları haline geldiler.[39] Bu yıllarda dünya ticaretinin, 1960'lara kıyasla daha düşük bir oranda büyüdüğü doğrudur (dünya çapında ekonomik büyüme oranının düşmesinden dolayı), ancak asıl önemli rakam, ticaretin büyümesi ile gayri safi yurtiçi hasıla arasındaki ilişkidir: 1970-80 döneminde dünya çapında gayri safi yurtiçi hasıla yıllık % 3,4 oranında büyürken, ticaret yılda % 4 arttı. 1980-92 döneminde bu rakamlar sırasıyla % 3 ve % 4,9'du. 1980'lerin ikinci yarısında değer bakımından bir ölçüm yapıldığında dünya ticaretinin ciddi bir ivme kazandığı gözleniyordu: Ortalama yıllık büyüme % 12,3'tü. 1993'te dünya ticaretinde bir gerileme yaşandıysa da, 1993-5 döneminde % 4'ün üzerine çıkan oranlarda büyümeyi sürdürdü.[40] CEPII'nin dünya ekonomisi modelinde değerlendirmeye alman dokuz büyük imalat sektöründe,[41] uluslararası ticarete konu olan mamul malların toplam dünya üretimindeki payı 1973'te % 15,3, 1980'de % 19,7, 1988'de % 22,2 olmuştu ve 2000 yılında da bu oranın % 24,8'e ulaşacağı tahmin ediliyordu. Daha iyi üretim koşulları, daha iyi yerleşilecek piyasalar

---

37 Monetarist ekolün Amerikan ekonomisinde enflasyonun kaynaklarına ilişkin eleştirisi akla yatkın görünmektedir; bakınız Friedman (1968). Ancak bu değerlendirmede, 1950'lerde, 1960'larda görülmemiş, istikrarlı ekonomik büyümenin gerisinde aynı zamanda yayılmacı para politikalarının olduğu gerçeği atlanmıştır. Bu konuyla ilgili olarak, benim kendi analizime bakınız, Castells (1980).

38 Marxçı ekonominin yanı sıra Keynesçi politikalarında kalbinde yer alan eski, yetersiz tüketim kuramının, küresel kapitalizmin yeni bağlamına yerleştirildiğinde de geçerliliğini koruduğu görülür. Konuyla ilgili olarak bakınız Castells ile Tyson (1988).

39 Okuyucuya, Chesnais'nin küresel ekonomik dönüşümlere ilişkin mükemmel değerlendirmesini öneriyorum (1994).

40 GATT (1994); Dünya Bankası (1995).

41 CEPII (1992: MIMOSA modeli).

arayarak dünyayı dolanan doğrudan yabancı yatırımlar açısından bir değerlendirme için aşağıdaki bölüme bakınız.

Yeni piyasalar açabilmek, her ülkede piyasaların değerli kesimlerini küresel bir ağ içinde birleştirebilmek için sermayenin son derece hareketli, şirketlerin ciddi derecede güçlendirilmiş iletişim kapasitesine sahip olması gerekir. Birbiriyle yakın etkileşim içindeki yeni enformasyon teknolojilerinin ve piyasaların yasal düzenlemelere tabî olmaması bu koşulları yarattı. Bu yeniden yapılanmadan ilk ve doğrudan yararlananlar, tekno-ekonomik dönüşümün aktörleriydi: Yüksek teknoloji şirketleri ile finans şirketleri.[42] 1980'lerin başlarından itibaren finans piyasalarının yeni enformasyon teknolojileri sayesinde küresel düzeyde bütünleşmesi, sermaye akışlarının giderek ulusal ekonomilerden bağımsız hale gelmesinde etkili oldu. Chesnais, sermayenin uluslararasılaşmasını, hisseler ve borçlara dayalı sınır ötesi operasyonların gayri safi yurtiçi hasılaya oranını ölçerek hesaplamaya çalışmıştı:[43] 1980'de bu oran büyük ülkelerin hiçbirinde % 10'dan fazla değildi; 1992'de gayri safi yurtiçi hasılanın % 72,2'si (Japonya) ile % 122,2'si (Fransa) arasında değişen oranlardaydı, ABD'de bu oran % 109,3'tü. Aşağıda da göstereceğim gibi bu eğilim, 1990'lı yıllarda ivme kazandı.

Küresel erişimi genişleterek, piyasaları kaynaştırarak, yerleşimin, sermayenin rekabet gücü açısından avantajlarını en üst düzeye çıkaran kapitalist şirketler, kapitalist bir ekonominin dayandığı yatırım koşullarını o gün için yenileyerek, kârlılık oranlarını özellikle 1990'larda ciddi derecede artırdı.[44] Kapitalizmin bu yeniden kapitalistleştirilmesi, verimlilikteki eşitsiz ilerlemeyi de bir ölçüde açıklayabilir. 1980'li yıllarda iletişim ve enformasyon altyapısına yapılan büyük teknolojik ya-

---

42 Schiller (1999).

43 Chesnais (1994: 209).

44 ABD için finans dışı şirketlerin kârlılığı için iyi bir ölçü, birim çıktı başına vergi sonrası kârdır (elbette bu oran ne kadar yüksek olursa, kâr da o kadar yüksek olacaktır). Bu oran 1959'da 0,024'tü, 1970'de 0,020'ye; 1974'te 0,017'ye düştü; 1978'de 0,040'a çıktı, 1980'de yine 0,027'ye indi. Sonra 1983'ten itibaren (0,048) 1990'larda ciddi bir ivme kazanan bir yükselme eğilimine girdi: 1991, 0,061; 1992, 0,067; 1993, 0,073; 1994'ün üçüncü çeyreğinde de 0,080. Council of Economic Advisers'a (Ekonomik Danışmanlar Konseyi) bakınız (1995: 291, Tablo B-14).

tırımlar, birbirinin ikizi gelişmeleri, piyasaların yasal düzenlemelerden muaf tutulmasını ve sermayenin küreselleşmesini mümkün kıldı. Böylesine büyük bir dönüşümden doğrudan etkilenen şirketler ve sektörler (mikroelektronik, mikrobilgisayarlar, telekomünikasyon, mali kurumlar gibi) kârlılıkta olduğu kadar verimlilikte de bir artış yaşadılar.[45] Birbirini izleyen şirket ya da sektör katmanları, ya bu yeni, dinamik, küresel kapitalist şirketlerin ve yardımcı ağların çevresinde bütünleştiler ya da bu sistemden dışlandılar. Dolayısıyla ulusal ekonomilerde verimliliğin yavaş yavaş gelişimi bir bütün olarak ele alındığında, önde gelen sektörlerde verimlilik artışına ilişkin birbiriyle çelişen eğilimleri, zamanı geçmiş şirketlerin düşüşünü, verimi düşük hizmet faaliyetlerindeki ısrarı gözlerden saklayabilir. Dahası, kârlı şirketler etrafında kurulmuş bu dinamik sektör sınırları aşıp daha fazla küreselleştikçe, "ulusal ekonomiler"in verimliliğini ya da ulusal sınırlarla tanımlanan sektörlerin verimliliğini ölçmek de anlamını o denli yitirir. Birçok büyük ülkede gayri safi yurtiçi hasılanın, istihdamın büyük bölümü küresel piyasadan çok, ülke içi ekonomiyi hedefleyen faaliyetlere dayalı olmayı sürdürse de, şirketlerin ve nihayetinde her ülkede halkın zenginlikten aldığı payı, imalattan, finansa, telekomünikasyona ya da eğlence sektörüne bu küresel piyasalarda rekabete ne olduğu belirler.[46] Enformasyonel ekonominin, şirketin itici gücü olarak kârlılık arayışıyla birlikte, siyasi kurumların temsil etmeleri beklenen bu ekonomilerin rekabet güçlerini artırmaya yönelik yatırımlarla şekillenmesinin sebebi budur işte.

45 CEPII (1992). 1980'lerden itibaren elektronik, telekomünikasyon ve finans sektörlerinin tümünde yüksek bir kârlılık söz konusuydu. Ancak soluk kesen rekabet, riskli finansal anlaşmalar bir dizi gerilemeyi ve iflası da beraberinde getirdi. ABD hükümetinin birkaç kredi ve tasarruf kurumuna yardımı olmasaydı, büyük bir malî çöküş ciddi bir olasılık olabilirdi.

46 Küresel rekabetin bir ülkenin ekonomik refahında belirleyici bir rol oynadığı, ABD dışında dünyanın her yerinde genel kabul görür; ABD'de bazı ekonomik çevrelerde, kamuoyunun bazı kesimlerinde, 1990'ların başında ihracat ülkenin gayri safi milli hasılasının yalnızca % 10'unu oluşturduğu için, ülkenin ekonomik sağlığının temelde iç piyasaya bağlı olduğu anlayışı hakimdir. (Bakınız Krugman 1994a) Amerikan ekonomisinin büyüklüğü ve verimliliği, onu dünyanın başka ülkelerinden daha özerk kılsa da, kendine-yetiyormuş gibi olma düşüncesi ne iş dünyasının ne de hükümet çevrelerinin paylaştığı, tehlikeli bir yanılgıdır. Küresel rekabetin Amerikan ekonomisi ve başka ekonomiler açısından oynadığı kritik role ilişkin olarak Cohen ve Zysman'a bakınız (1987); Castells ve Tyson (1989); Reich (1991); Thurow (1992); Carnoy vd. (1993b).

Rekabet gücüne gelince; bu, hükümetlerin bayrağı, akademisyen model tasarımcılarına muhalefet eden gerçek hayat ekonomistlerinin savaş alanı haline gelmiş, anlaşılması zor, hattâ tartışmalı bir kavramdır.[47] Stephen Cohen ile meslektaşlarının yaptığı makul bir tanım şöyle:

> Rekabet gücünün şirket ve ulusal ekonomi için farklı anlamları vardır. Bir ülkenin rekabet gücü, serbest ve adil piyasa koşullarında, uluslararası piyasaların sınavından geçebilecek mallar ve hizmetler üretirken, bir yandan da yurttaşlarının reel gelirlerini artırma derecesidir. Ulusal düzeyde rekabet gücü, ekonominin üstün verimlilik performansına, ekonominin üretimi, verimin yüksek olduğu faaliyet alanlarına kaydırabilme becerisine bağlıdır; buna karşılık bu faaliyet alanları reel maaşların yükselmesini sağlayacaktır.[48]

Doğal olarak, "serbest ve adil piyasa koşulları" gerçek dışı bir dünyaya ait olduğundan, uluslararası ekonomide etkin olan siyasi ajanlar, bu ilkeyi kendi yetki dairelerinde yer alan şirketleri rekabet açısından en avantajlı kılacakları şekilde yorumlama eğiliminde olacaklardır. Burada hükümetlerin dayandığı en önemli meşrulaştırıcı güç olarak, başka ülkeler karşısında ulusal ekonomilerin göreli konumuna vurgu yapılır.[49] Şirketler açısından rekabet gücü, yalnızca piyasadan pay alabilme kapasitesi anlamına gelir. Burada vurgulanması gereken şudur: Genişleyen bir pazarda daha fazla şirkete de yer olacağı için, piyasadan pay kapabilmek, rakipleri bertaraf etmek anlamına gelmez. Ancak rekabet gücünün artırılmasının gerisinde, genelde kazananları ve kaybedenleri olan giderek rekabetçi bir dünyada piyasanın iyi olan girişimleri ödüllendireceği, hantal şirketlerin dışlanacağı yönünde Darwinci bir anlayış da vardır.

---

47 Amerika'da akademi ve siyaset çevrelerinde, ekonomik büyümenin tekrarlanmasının verimlilikten mi yoksa rekabet gücünden mi kaynaklandığı yönündeki tartışma 1990'larda kızıştı. Amerika'nın en parlak ekonomi akademisyenlerinden Paul Krugman'ın, rekabet gücü kavramıyla ilgili güçlü eleştirisiyle gerekli bir tartışmayı başlattığı söylenebilir; ne yazık ki bu tartışma bir akademisyene yakışmayacak tavırlarla lekelenmiş, gölgelenmiştir. Tartışmanın bir örneği için Krugman'a bakınız (1994b). Yanıt için Cohen'e bakınız (1994).

48 Cohen vd. (1985:1).

49 Tyson ve Zysman (1983).

Dolayısıyla hem şirketler hem de ülkeler açısından rekabet gücü, genişleyen bir piyasada, piyasa konumunun güçlendirilmesini gerektirir. Böylece dünya çapında piyasanın genişlemesi süreci, verimlilik artışını besler; zira dünyanın dört bir yanından şiddetli bir rekabetle karşı karşıya kalmaları ya da uluslararası düzeyde piyasada pay edinmeleri gerektiğinde şirketlerin performanslarını artırmaları gerekir. McKinsey Küresel Enstitüsü'nün 1993'te, ABD, Japonya ve Almanya'da imalat sektörünün verimliliği üzerine yaptığı bir araştırmada, uluslararası rekabete açıklığı ölçen küreselleşme endeksiyle, bu üç ülkede incelenen dokuz sektörün göreli verimlilik performansı arasında yüksek bir korelasyon olduğu görüldü.[50] Dolayısıyla enformasyon teknolojisi, örgütlenmede değişim ve verimliliği birbirine bağlayan yol, büyük ölçüde küresel rekabetten geçmektedir. Şirketlerin kârlılık arayışı, ülkelerin rekabet gücü doğrultusunda seferberliği, böylelikle teknoloji ile verimlilik arasındaki yeni tarihsel denklemde çeşitli düzenlemelerin önünü açmış; bu süreçte, yeni, küresel bir ekonomiyi yaratmış, şekillendirmiştir.

Enformasyonelizmin Tarihsel Özgüllüğü

Yeni enformasyonel ekonominin tarihsel gelişim süreciyle ilgili olarak, karmaşık bir tablo var ortada. Bu karmaşıklık, epeyce fazla olan istatistikî verilerin teknolojik değişimin etkisi altında gerçekleşen ekonomik değişimin çapım ve hızını doğrudan yansıtamamasının sebebini de açıklıyor. Enformasyonel ekonomi, endüstriyel ekonomiyle karşılaştırıldığında farklı bir ekonomik sistem, ancak verimlilik artışının kaynakları bakımından birbirlerinden ayrıştıkları için değil. Her iki ekonomide de, bilime dayalı kimya sanayiinin tarihinin[51] ya da Fordizm'i yaratan yönetsel devrimin[52] de aydınlattığı üzere, bilgi ve enformasyonun işlenmesi ekonomik büyümenin kilit öğeleri. *Ayırıcı olan, enformasyon teknolojilerine dayalı bir teknoloji paradigmasına doğru kayma yüzünden olgunlaşmış endüstriyel ekonomide mahfuz verimlilik potansiyeli-*

---

50 McKinsey Global Institure (McKinsey Küresel Enstitüsü) (1993).

51 Hohenberg (1967).

52 Coriat (1990).

nin derhal hayata geçmesi. Yeni teknolojik paradigma, küresel bir ekonomi yaratıp mevcut ekonomik ajanlar arasında olduğu kadar, onlarla yeni gelenler arasında da yeni bir rekabet dalgasını güçlendirerek önce endüstriyel ekonominin çapını ve dinamiklerini değiştirdi. Şirketlerin oynadığı, ama kuralları devletin belirlediği bu yeni rekabet oyunu, bazı şirketleri, bazı sektörleri, bazı alanları daha verimli kılan süreçlerde ve ürünlerde ciddi teknolojik değişimlere zemin hazırladı. Ama aynı zamanda, ekonominin büyük bölümünde, şirketleri, sektörleri, bölgeleri ve ülkeleri, farklı düzeylerde etkileyen yaratıcı bir yıkım yaşandı. Dolayısıyla enformasyonel devrimin ilk aşamasında net sonuç, ekonomik ilerlemenin karmaşık bir kutsanmasıydı. Ayrıca bilgiye dayalı üretimin ve yönetimin, küresel ölçekte bütün bir ekonomik süreçler alanına yayılması, diğer teknolojik devrimlerin tarihsel sicili dikkate alındığında zaman alacağı görülen köklü toplumsal, kültürel ve kurumsal dönüşümleri gerektiriyor. Ekonominin yalnızca enformasyona dayalı değil, aynı zamanda enformasyonel olmasının sebebi bu işte; zira, tıpkı endüstriyel ekonominin imalat için yalnızca yeni enerji kaynaklarına değil, yeni bir toplumsal ve teknik işbölümünün damgasını vurduğu bir endüstriyel kültürün ortaya çıkmasına dayandığı gibi, yeni teknolojik paradigmanın yayılması ve uygulanmasının da bütün bir toplumsal sistemin kültürel-kurumsal niteliklerini içermesi gerekiyor.

Dolayısıyla enformasyonel, küresel ekonomi endüstriyel ekonomiden farklı olsa da, onun mantığına aykırı değildir. Teknolojik derinleşme, bilginin ve enformasyonun, dağıtım alanının genişlemesi yönünde devasa bir adımın atılmasına dayalı olarak maddi üretim ve dağıtım süreçlerinin hepsinde vücut bulması, teknolojik derinleşme yoluyla endüstriyel ekonomiyi de içine alır. Bir başka deyişle endüstriyel ekonominin ya enformasyonel ve küresel hale gelmesi ya da çökmesi gerekir. Burada vurgulanması gereken bir nokta da, hiperendüstriyel bir toplumun, Sovyetler Birliği'nin yapısal yetersizliğinden dolayı enformasyonel paradigmaya geçişi, uluslararası ekonomiden göreli bir tecrit ortamında bu paradigmayı geliştirmeyi başaramayıp çökmesidir. (Üçüncü cilt, birinci bölüm) Bu yorumu desteklemeye yönelik başka

bir tez de, Üçüncü Dünya'da, aslında 'Üçüncü Dünya'[53] kavramının sonunu getiren çok farklı kalkınma biçimlerinin gözlendiğine; bu durumun ülkelerin, ekonomik aktörlerin enformasyonel süreçlerle ilişki kurup, küresel ekonomide rekabet etme kapasitesinde gözlenen farklılıklara bağlı olduğuna[54] atıfta bulunur. Bu yüzden, sanayileşmecilikten enformasyonelizme geçiş, tarım ekonomilerinden endüstriyel ekonomilere geçişin tarihsel dengi değildir ve hizmet ekonomisinin ortaya çıkışıyla bir tutulamaz. Enformasyon teknolojilerinin giderek artan gücüyle çalışma sürecinde vücut bulan enformasyon ve bilgiye dayalı olarak üretimde ve dağıtımda bulunan enformasyonel tarım, enformasyonel imalat ve enformasyonel hizmet vardır. Değişen insanoğlunun uğraştığı faaliyetlerin nitelikleri değil, türümüzü biyolojik bir tuhaflık olarak farklı kılan teknolojik becerisini doğrudan üretken bir güç olarak kullanma yetisidir; üstün sembol işleme kapasitesidir.

KÜRESEL EKONOMİ: YAPISI, DİNAMİKLERİ VE DOĞUŞU

Enformasyonel ekonomi küreseldir. Küresel bir ekonomi, dünya ekonomisinden farklı, yeni bir tarihsel gerçekliktir.[55] Fernand Braudel ile Immanuel Wallerstein'ın bize öğrettiği üzere dünya ekonomisi –sermaye birikiminin dünya çapında ilerlediği bir ekonomi– en azından 16. yüzyıldan beri Batı'da mevcuttu.[56] Küresel ekonomi bundan biraz da-

---

53 Harris (1987).

54 Katz (1987); Castells ve Tyson (1988); Fajnzylber (1990); Kincaid ve Portes (1994).

55 Küreselleşmenin en iyi, en kapsamlı analizi için bakınız Held vd. (1999). Kilit önemde bir veri ve görüş kaynağı da Birleşmiş Milletler'in 1999 tarihli Human Development Report (İnsani kalkınma raporu) başlıklı, UNDP tarafından hazırlanmış raporudur. *New York Times*'ta Şubat 1999'da yayımlanan "Global Contagion" başlıklı haber de belgelere dayanan iyi bir haberdir: Kristoff (1999); Kristoff ve Sanger (1999); Kristoff ve WuDunn (1999); Kristoff ve Wyatt (1999). Ekonomik küreselleşmeye ilişkin analizimde kullandığım verilerin çoğu Birleşmiş Milletler, IMF, Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü ve OECD gibi uluslararası kurumlara aittir. Bu verilerin birçoğu yukarıda belirttiğim yayınlarda çıkmıştır. Sadelik adına rakamların kaynaklarını tek tek belirtmedim. Bu not veri kaynaklarına ilişkin genel, temel bir not olarak değerlendirilmelidir. Bu bölümdeki genel analizimde şu kaynakları da kullandım: Chesnais (1994); Eichengreen, 1996; Estefania (1996); Hoogvelt (1997); Sachs (1998a, b); Schoettle ve Grant (1998); Soros (1998); Friedmann (1999); Schiller (1999); Giddens ve Hutton (2000).

56 Braudel (1967); Wallerstein (1974).

ha farklıdır: Gerçek zamanlı olarak ya da, seçilmiş bir zamanda gezegen çapında tek bir birim olarak işleme kapasitesine sahip bir ekonomidir. Kapitalizmin başlıca niteliği durmak bilmeden genişlemesi, hep zaman ve uzamın sınırlarını aşmaya çalışması olsa da, dünya ekonomisi, ancak 20. yüzyılın sonlarında, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin sağladığı yeni altyapıya bağlı olarak, hükümetlerin ve uluslararası kurumların oynadığı yasal düzenlemelerden muaf tutma ve liberalleştirme politikaları sayesinde gerçekten küresel hale gelmiştir. Ancak bu ekonomide her şey küresel değildir: Aslında üretimin, istihdamın, şirketlerin büyük bölümü yerel ve bölgeseldir; öyle de kalacaktır. 20. yüzyılın son yirmi yılında, uluslararası ticaret üretimden daha hızlı bir büyüme içinde oldu, ancak birçok ekonomide gayri safi yurtiçi hasılanın büyük bölümünü hâlâ iç ekonomi oluşturuyor. 1990'larda doğrudan yabancı yatırımlar, ticaretten daha hızlı gelişti, ancak hâlâ toplam doğrudan yatırımların ancak bir bölümünü oluşturuyor. Fakat, dünya çapında ekonomiler küreselleşmiş bir çekirdeğin performansına bağlı olduğu için, küresel bir ekonominin varlığından söz edebiliriz. Bu küreselleşmiş çekirdek de, finans piyasalarını, uluslararası ticareti, ulusüstü üretimi ve bir ölçüde bilim ve teknolojiyi, uzmanlaşmış emeği içerir. Ekonomik sistem, ekonominin bu küreselleşmiş, stratejik bileşenleri sayesinde küresel olarak bağlantılı hale gelmiştir. Bu noktadan hareketle, daha somut olarak küresel ekonomiyi, çekirdek bileşenlerinin gerçek zamanda ya da seçilmiş bir zamanda, gezegen çapında bir birim olarak işleme yönünde kurumsal, örgütsel ve teknolojik kapasiteye sahip olduğu bir ekonomi olarak tanımlayacağım. Bu küreselliğin kilit özelliklerini daha somut bir biçimde inceleyeceğim.

Küresel Finans Piyasaları

Sermaye piyasaları küresel olarak birbirine bağımlıdır ve bu kapitalist ekonomide öyle ufak bir mesele de değildir.[57] Sermaye, tarihte ilk kez,

---

57 Khoury'ye ve Ghosh'a bakınız (1987); Chesnais (1994); Heavey (1994); Shirref (1994); The Economist (1995b); Canals (1997); Sachs (1998b, c); Soros (1998); Kristoff (1999); Kristoff ve Wyatt (1999); Picciotto ve Mayne (1999); Giddens ve Hutton (2000); Zaloom (yakında çıkacak).

gerçek zamanda işleyen, küresel olarak birleşmiş finans piyasalarında vaktin etrafında örgütlenmiştir: Yerküreye yayılmış elektronik devrelerde saniyeler içinde milyarlarca dolarlık işlem gerçekleşir. Yeni enformasyon sistemleri ve iletişim teknolojileri sermayenin çok kısa bir süre içinde ekonomiler arasında ileri geri mekik dokumasını mümkün kılmış, sermaye, dolayısıyla tasarruflar ve yatırımlar bankalardan emeklilik fonlarına, borsalara, döviz takasına dek dünya çapında birbirine bağlı hale gelmiştir. Böylece küresel finansal akışın hacmi, hızı, karmaşıklığı artmış, bağlantılı olma özelliği gelişmiştir.

Tablo 2.6, 1970 ile 1996 yılları arasında büyük ekonomiler açısından sınır ötesi bono ve hisse senedi işlemlerinin boyutlarına, bu işlemlerdeki ciddi artışa dair bir ölçü sunar: gayri safi yurtiçi hasılanın bir bölümü olarak hesaplanan sınır ötesi işlemler, ABD'de 54 faktör, Japonya'da 55 faktör, Almanya'da yaklaşık 60 faktör yükselmiştir. Gelişmiş ekonomilerdeki bu eğilime, "doğmakta olan piyasalar"ın (gelişmekte olan ülkeler ve geçiş ekonomileri) küresel sermaye akışıyla bütünleşmesini de eklemeliyiz: Gelişmekte olan ülkelere toplam finansal akış 1960 ile 1996 arasında 7 faktör artmıştır. 1990'larda bankacılık sektörü de uluslararasılaşmayı hızlandırmıştır. (Tablo 2.7'de gösterildiği üzere) 1996'da yatırımcılar doğmakta olan piyasalardan 50 milyar dolarlık hisse senedi ve bono satın alırken, bankalar bu piyasalara 76

TABLO 2.6
Sınırötesi Bono ve Menkul Kıymetler İşlemleri, 1970-1996

	1970	1975	1980	1985	1990	1996[a]
ABD	2,8	4,2	9,0	35,1	89,0	151,5
Japonya	-	1,5	7,7	63,0	120,0	82,8
Almanya	3,3	5,1	7,5	33,4	57,3	196,8
Fransa	-	-	8,4[b]	21,4	53,6	229,2
İtalya	-	0,9	1,1	4,0	26,6	435,4
Britanya	-	-	-	367,5	690,1	-
Kanada	5,7	3,3	9,6	26,7	64,4	234,8

a Ocak-Eylül
b 1982
Kaynak: IMF (1997: 60), derleme Held vd. (1999: Tablo 4.16).

TABLO 2.7
Belirtilen Ülkelerdeki Ticari Bankaların Dış Varlıkları ve Borçlarının, Toplam Varlıkları ve Borçlarına Oranı (%), 1960-1997

	1960	1970	1980	1990	1997
Fransa					
Varlıklar	-	16,0	30,0	24,9	34,6
Borçlar	-	17,0	22,0	28,6	32,7
Almanya					
Varlıklar	2,4	8,7	9,7	16,3	18,2
Borçlar	4,7	9,0	12,2	13,1	20,6
Japonya					
Varlıklar	2,6	3,7	4,2	13,9	16,4
Borçlar	3,6	3,1	7,3	19,4	11,8
İsveç					
Varlıklar	5,8	4,9	9,6	17,7	36,4
Borçlar	2,8	3,8	15,0	45,0	41,9
Britanya					
Varlıklar	6,2	46,1	64,7	45,0	51,0
Borçlar	13,9	49,7	67,5	49,3	51,6
ABD					
Varlıklar	1,4	2,2	11,0	5,6	3,8
Borçlar	3,7	5,4	9,0	6,9	8,5

Kaynak: IMF'nin *Uluslararası Finansal İstatistikler Yıllığı*'ndan *(International Financial Statistics Yearbook)* (çeşitli yıllar) Held'in hesaplamaları; Held vd. (1999: Tablo 4.17).

milyar dolar borç vermiştir. Sanayileşmiş ülkelerde yatırımcıların yurtdışında hisse alımı 1970 ile 1997 arasında 197 faktör artmıştır. ABD'de emeklilik fonlarının yurtdışı yatırımları, 1980'de varlıklarının % 1'inden azken, 1997'de bu oran % 17'ye yükselmiştir. 1995'e gelindiğinde küresel ekonomide kendi hisse senetlerinin satışından elde ettiği gelirle başka firmaların senetlerini alan anonim şirketler, emeklilik fonları ve kurumsal yatırımcılar genel olarak 20 trilyon doları kontrol ediyorlardı; bu 1980'le kıyaslandığında 10 kat daha büyük bir meblağdı ve o dönemdeki küresel gayri safi yurtiçi hasılanın üçte ikisine eşitti. 1983 ile 1995 arasında, yıllık ortalama değişim oranları itibarıyla, dünya çapında reel gayri safi yurtiçi hasıla % 3,4, dünya ticaret hacmi % 6, toplam bono ve kredi hacmi % 8,2, başlıca bonolar ve kredilerin toplam stok-

ları % 9,8 arttı. Sonuçta 1998'de başlıca krediler ve bonoların stoklarının toplamı 7,6 trilyon ABD dolarını buluyordu; bu küresel gayri safi yurtiçi hasılanın dörtte birine denkti.[58]

Finansal küreselleşme açısından en önemli gelişmelerden biri de döviz ticaretinin sarsılmasıydı; ulusal para birimleri arasındaki döviz kurunu belirleyen, hükümetlerin para ve maliye politikalarındaki özerkliğini baltalayan bir gelişmeydi bu. 1998'de dünya çapında döviz piyasalarının günlük geliri 1,5 trilyon ABD dolarını bulmuştu; Britanya'nın 1998'teki gayri safi yurtiçi hasılasının % 110'una denkti. Bu döviz ticareti hacmi, 1986 ile 1998 yılları arasında küresel döviz ticaretinin değerinde 8 faktörlük bir artışı yansıtıyordu. Bu olağandışı artışın, uluslararası ticaretle pek bir ilgisi yoktur. Yıllık döviz gelirlerinin dünya ticaret hacmine oranı 1979'da 12:1'ken 1996'da 60:1'e yükselmiştir, ki bu da döviz kurunun spekülatif doğasını ortaya koyuyordu.

Finans piyasalarının küresel karşılıklı bağımlılığı, beş ana gelişmenin bir sonucuydu. İlk etken, birçok ülkede finans piyasalarının yasal düzenlemelere tabi olmaması, sınır ötesi işlemlerin serbestleştirilmesiydi. Yasal düzenlemelerden muaf olma sürecindeki dönüm noktalarından biri, 27 Ekim 1987'de Londra'nın finans merkezindeki "Big Bang" diye anılan gelişmeydi. Bu yeni mali özgürlük, dünyanın dört bir köşesinden gelecek her kaynaktan sermayenin, her yere yatırılmasına izin veriyordu. ABD'de 1980 ile 1990'lı yılların sonu arasında, emeklilik fonlarının, kendi hisse senetlerinin satışından elde ettiği gelirle başka firmaların senetlerini alan anonim şirketlerin ve kurumsal yatırımcıların yatırımları 10 faktör arttı; böylece 1998'e gelindiğinde ABD'de borsanın sermaye miktarı, gayri safi yurtiçi hasılanın % 140'ına eşitti.

İkinci unsursa, gelişmiş telekomünikasyonu, interaktif enformasyon sistemlerini, karmaşık işlemleri halledebilecek modelleri hızla işleyebilecek kapasitede güçlü bilgisayarları da içeren teknolojik altyapının gelişmesiydi. Küresel karşılıklı bağlılığın üçüncü unsuru, türevler (vadeli işlemler, opsiyon, takas ve başka karmaşık ürünler) gibi yeni

---

58 Held vd. (1999: 203).

mali ürünlerin doğasından kaynaklanıyordu. Türevler genelde, çeşitli ülkelerden hisse senetleri, bonolar, opsiyonlar, mallar ve dövizlerin değerini birleştiren sentetik menkul kıymetlerdi. Matematiksel modeller temelinde işliyorlardı. Değeri dünya çapında ve zaman içinde yeniden birleştiriyorlar, böylece piyasa kapitalizasyonundan piyasa kapitalizasyonu üretiyorlardı. Bazı tahminlere göre, 1997'de işlem gören türevlerin piyasa değeri, yaklaşık 360 trilyon dolar değerindedir ki, bu rakam da küresel gayri safi yurtiçi hasılanın 12 katına eşittir.[59] Türevler farklı piyasalarda işlem gören ürünleri birbirine bağlayarak, bu piyasaların performansını ürünlerinin piyasadaki değerine bağlar. Bir türevin bir bileşeni (örneğin döviz) değer yitirdiğinde, bu değer yitimi, türevin işlem gördüğü piyasanın performansına bağlı olmaksızın, türevin değer yitirmesiyle başka piyasalara da aktarılabilir. Ancak bu değer yitimi, türevin başka bir bileşeninin yeniden değerlenmesiyle ortadan kalkabilir. Bileşenlerin değer kazanma ve değer yitirme hareketlerinin göreli oranı ve zamanlaması büyük ölçüde öngörülemez. Türevler, bu karmaşıklıkları yüzünden, küresel finans ağlarının dengesizliğini artırır.

Finans piyasalarının entegrasyonunun dördüncü bir kaynağı ise, ya değer artışındaki farklılıklardan yararlanmak ya da zarardan kaçınmak üzere belli bir menkul kıymetler ya da döviz piyasasına hızla girip çıkan, böylece kâr ya da zarar, piyasanın eğilimlerini her iki yönde de kuvvetlendiren, bu hareketliliği dünya çapında piyasalara yansıtan spekülatif mali akışlardır.[60] Bu yeni ortamda, yatırım fonları gibi başta riske karşı kurulan finansal örgütlenmeler, küresel entegrasyonun, spekülasyonun ve nihayetinde mali istikrarsızlığın araçları haline gelmişlerdir. Genelde gevşek bir yasal düzenlemeye tabî olan, ana piyasalardan uzakta örgütlenen yatırım fonları, aralarında bankaların, kurumsal yatırımcıların da yer aldığı yasal düzenlemelerin kısıtlamalarına tabî bir piyasada elde edilenden daha yüksek oranda gelir elde etmeyi (daha yüksek riske karşılık) uman büyük yatırımcıların paralarını idare eder. Yatırım fonlarının sermayeleri ve mali nüfuzu 1990'lar-

59 Kristoff ve Wyatt (1999).

60 Soros (1998).

da zirveye çıktı. 1990 ile 1997 yılları arasında yatırım fonlarının varlıkları 12 kat arttı; 1990'ların sonuna gelindiğinde 3.500 yatırım fonu toplam 200 milyar ABD dolarını yönetiyor, bu sermayeyi daha büyük meblağlara borçlanmak –ve bahse girmek– için kullanıyorlardı.[61]

Beşinci sırada, Standard & Poor ya da Moody's gibi piyasa değerlendirme şirketleri de mali piyasalar arasındaki karşılıklı bağlılığın güçlü unsurlarıdır. Bu şirketler menkul kıymetlere, bazen ulusal ekonomilere küresel hesap sorulabilirlik ölçütleri çerçevesinde not vererek dünya çapında piyasalara ortak kurallar getirme eğilimindedir. Notları piyasalarda hareketlenmeyi tetikler (1997'de Güney Kore'de olduğu gibi), bu hareketlilik sonra başka piyasalara yayılır.[62]

Sermaye piyasaları ve dövizler karşılıklı bağımlılık içinde olduğundan, para politikaları ve faiz politikaları da öyledir. Dünyanın her yerinde ekonomiler de öyle. Büyük şirket merkezleri, giderek karmaşıklaşan küresel mali ağı yönetmek için gerekli insan kaynaklarını ve tesisleri sağlasalar da,[63] gerçek sermaye operasyonları bu merkezleri birbirine bağlayan enformasyon ağlarında gerçekleşir. Sermaye akışları, ekonomilerin gerçek performansları karşısında hem küresel hem de giderek özerk hale gelir.[64] Nihayetinde, küresel olarak karşılıklı bağımlılık içindeki finans piyasalarında ekonomilerin kaderini şekillendiren sermayenin performansıdır. Sermayenin performansı, tümüyle ekonomik kurallara bağlı değildir. Mali piyasalar da piyasadır, ama o denli kusurludurlar ki, arz-talep kanunlarına kısmen yanıt verirler. Mali piyasalardaki hareketlilik, piyasa kuralları, girişim stratejileri, siyasi saikli ekonomi politikaları, merkez bankalarının mekanizmaları, teknokratların ideolojisi, kalabalık psikolojisi, spekülatif yönlendirmeler ve çeşitli kaynaklardan enformasyon akışının karmaşık bileşkesinin bir sonucudur.[65] Sermayenin belli menkul kıymetlere, belli piya-

---

61 Kristof ve Wyatt (1999).
62 Kim (1998).
63 Sassen (1991).
64 Chesnais (1994); Lee vd. (1994).
65 Soros (1998); Zaloom (yakında çıkacak).

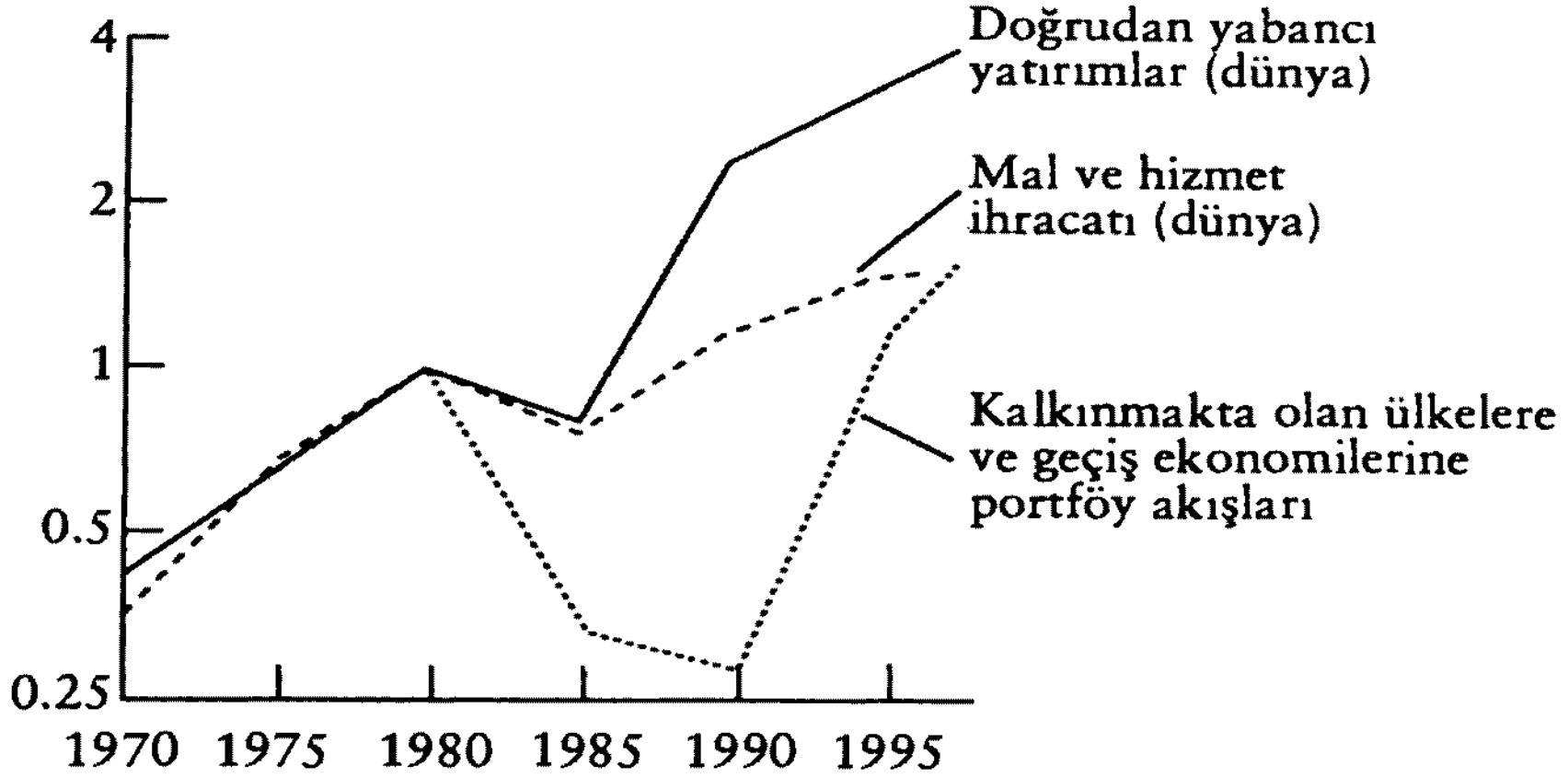
salara akışı, bu menkul kıymetlerin, bu piyasaların dışına çıkışı dünya çapında bütün piyasalara ışık hızında yayılır, bu hareketlerin etkisi her piyasada o piyasaya özgü koşullarla (öngörülemez biçimde) işlense de. Cüretkâr malî yatırımcılar, bilgisayar modellerinde eğilimleri tahmin etmeye çalışıp çeşitli senaryolara yatırım yaparak bu dalgaları aşmaya çalışır. Bunu yaparken sermayeden sermaye üretirler, nominal değerin katlanarak artmasını sağlarlar (piyasa 'düzeltmeleri' sırasında da bu değerin bir kısmını periyodik olarak ortadan kaldırırlar). Bu sürecin sonucu, finansal ortamda, enformasyon sistemleri ile onların destek hizmetlerinin ağı tarafından yönetilen küresel sermaye akışları ağında değerin, değer yaratımının yoğunlaşmasıdır. Finans piyasalarının küreselleşmesi, yeni ekonominin belkemiğidir.

Mallar ve Hizmetler Açısından Piyasaların Küreselleşmesi: Uluslararası Ticaretin Büyümesi ve Dönüşümü

Uluslararası ticaret tarihsel olarak ulusal ekonomiler arasındaki temel bağdı. Ancak bugünkü küreselleşme sürecindeki göreli olarak, finansal entegrasyon, doğrudan yabancı yatırımlar ve üretimin uluslararası bir nitelik kazanması kadar önemli değildir. Yine de ticaret yeni küresel ekonominin temel bileşenlerinden biridir hâlâ.[66] Uluslararası ticaret 20. yüzyılın son otuz yılında hem hacmi, hem de gayri safi yurtiçi hasılaya oranı bakımından kalkınmış ülkeler açısından olduğu kadar, kalkınmakta olan ülkeler açısından da ciddi bir artış gösterdi (bkz. Şekil 2.3). Kalkınmış ülkeler açısından ihracatın gayri safi yurtiçi hasılaya oranı 1913'te % 11,2 iken, 1985'te % 23,1'e tırmandı; 1880-1900 döneminde % 12,4 olan ithalatın gayri safi yurtiçi hasılaya oranı ise 1985'te % 21,7'ye çıktı. Petrol ihraç etmeyen kalkınmış ülkelerin ihracatlarının gayri safi yurt içi hasılalarına oranı 1990'ların sonunda % 20'ye yükseldi. Belli ülkelere odaklanıp 1913'te ve 1997'de ihracatın gayri safi yurtiçi hasılaya oranını kıyaslayacak olursak, ABD'de bu oranın % 4,1'den % 11,4'e, Britanya'da %

66 Tyson (1992); Hockman ve Kostecki (1995); Krugman (1995); Held vd. (1999: 476-92).

ŞEKİL 2.3
Ticaret ve Sermaye Akışında Büyüme, 1970-1995
(Endeks 1980=1)

Kaynak: Dünya Bankası ve UNCTAD verileri, UNDP'nin değerlendirmesi (1999).

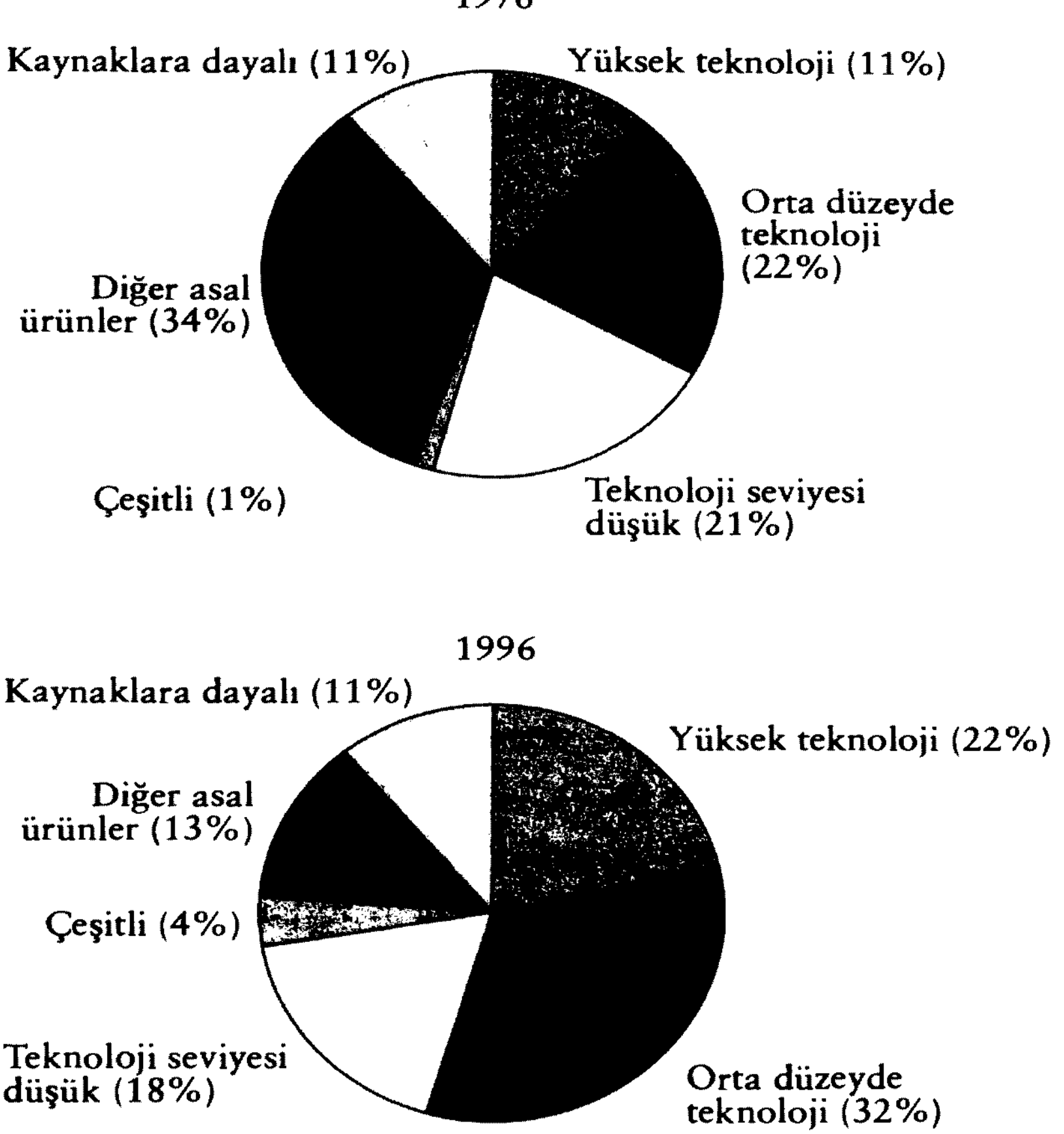
14,7'den % 21'e, Japonya'da % 2,1'den % 11'e, Fransa'da % 6'dan % 21,1'e, Almanya'da % 12,2'den % 23,7'ye yükseldiğini görürüz. Topyekûn bir değerlendirmeyle, 1997'de dünya ihracatının, dünya üretimine oranının % 18,6 ilâ % 21,8 olduğu tahmin ediliyordu. Amerika Birleşik Devletleri'nde, 1980'lerin ortalarından 1990'ların sonuna ihracat artı ithalatın, gayri safi milli hasıladaki payı % 18'den % 24'e yükseldi.

Uluslararası ticaretin 20. yüzyılın son çeyreğinde gelişiminin genel görünümü, nitelikleri, dört temel eğilimle özetlenebilir: Uluslararası ticaretin sektörel dönüşümü; ticaretin giderek artan bir bölümünün kalkınmakta olan ülkelere kayışıyla birlikte kalkınmakta olan ülkeler arasındaki büyük farklılıklara karşın dış ticaretin göreli bir çeşitlilik arz eder hale gelmesi; küresel ticaretin serbestleşmesiyle dünya ekonomisinin bölgeselleşmesi arasındaki etkileşim; şirketler arasında bölgeleri ve ülkeleri kesen bir ticari ilişkiler ağının oluşması. Bu eğilimler, hep birlikte yeni küresel ekonominin ticaret boyutunu çizer. Şimdi her birini yakından inceleyelim.

Enerji dışı malların uluslararası ticaretinin büyük bir bölümünü, mamul malların ticareti oluşturur, ki bu durum uluslararası ticarette temel malların öne çıktığı daha önceki dönemlerle ciddi bir tezat oluşturur. 1960'lardan beri, mamul malların ticareti dünya ticaretinin büyük bölümünü oluşturmaktadır; 1990'ların sonunda ise mamul malların ticareti dünya ticaretinin dörtte üçüne ulaşmıştır. Bu sektörel dönüşüm, hizmetlerin ticaretini serbest bırakan uluslararası anlaşmaların desteğiyle hizmetlerin uluslararası ticarette giderek önem kazanmasıyla sürmektedir. Bir ulaşım ve telekomünikasyon altyapısının inşası, işletme hizmetlerinin küreselleşmesine katkıda bulunmaktadır. 1990'ların ortasında hizmet ticaretinin değerinin, toplam dünya ticaretine oranının % 20'nin üstüne çıktığı tahmin ediliyordu.

Ticaretin yapısında daha derin bir dönüşüm gözlenmektedir: Malların ve hizmetlerin bilgi bileşeni, katma değer anlamında belirleyici hale gelmiştir. Bu yüzden kalkınmış ülkelerle kalkınmakta olan ülkeler arasında, değerli mamullerle daha az değerli temel malların eşit olmayan değiş tokuşundan kaynaklanan geleneksel ticari dengesizliğe yeni bir dengesizlik daha eklenmektedir. Bu değişimdeki bu dengesizlikler, bilginin ve teknolojinin ülkelere ve bölgelere eşit olmayan bir biçimde dağılımının şekillendirdiği, ileri teknolojiye dayalı mallarla, ileri olmayan teknolojiye dayalı mallar, ileri teknoloji bilgisine dayalı hizmetlerle böyle olmayan hizmetlerin ticaretidir. 1976'dan 1996'ya dek, ileri ve orta düzeyde teknolojiye dayalı malların küresel ticaretteki payı % 33'ten % 50'ye yükseldi (bkz. **Şekil 2.4**). Buradan bir ekonominin dışarıya yönelmiş olmasının, kalkınmasını garantilemediği sonuçunu çıkarabiliriz. Kalkınma ekonominin ihraç edebildiğinin değerine bağlıdır. Dolayısıyla yeni ekonomik büyüme şablonunun en büyük paradokslarına bir örnek olarak, Sahra altı Afrika'da ihracatın gayri safi yurtiçi hasılaya oranı kalkınmış ülkelerden daha yüksektir: 1990'larda gayri safi yurtiçi hasılanın % 27'si. Ancak bu ihracat değeri düşük temel malların ihracatına yoğunlaştığından, eşitsiz değişim süreci Afrika ekonomilerinin yoksulluğunu bakî kılarken, küçük bir seçkinler kesimi, ülkeye kâr getirmeyen ticaretten kişisel düzeyde kâr elde edebilmektedir.

ŞEKİL 2.4
Teknolojik Yoğunluk Düzeyleri Bakımından Uluslararası Ticarette Mallar, 1976/1996
(Orta ve yüksek teknoloji malları, araştırma-geliştirme harcamaları bakımından, araştırma-geliştirme yoğun mallardır)

Kaynak: Dünya Bankası, *Dünya Kalkınma Raporu (World Development Report)* (1998).

Teknolojik kapasite, teknolojik altyapı, bilgiye erişim, yetenekli insan kaynakları yeni uluslararası işbölümünde rekabet gücünün başlıca kaynakları haline gelmiştir.[67]

Uluslararası ticaretin dünya çapında genişlemesinin yanı sıra, ticaret alanlarının görece çeşitlenmesi yönünde bir eğilim olmuştur.

67 Dünya Bankası (1998).

TABLO 2.8
Dünyada İhracatın İzlediği Yön, 1965-1995
(Dünya toplamına oranı)

	Kalkınmışlar arasında	Kalkınmış-kalkınmakta olanlar	Kalkınmakta olanlar
1965	59,0	32,5	3,8
1970	62,1	30,6	3,3
1975	46,6	38,4	7,2
1980	44,8	39,0	9,0
1985	50,8	35,3	9,0
1990	55,3	33,4	9,6
1995	47,0	37,7	14,1

Comecon ülkeleriyle, sınıflandırılamayan ülkelerle yapılan ticaretler ve hesap hataları yüzünden toplamlar 100'ü bulmamaktadır.
Kaynak: IMF'nin *Ticaretin Yönelimi İstatistikleri Yıllığı*'ndan *(Direction of Trade Statistics Yearbook)* (çeşitli yıllar) Held'in hesaplamaları; Held vd. (1999: Tablo 3.6).

(Tablo 2.8'de de görüldüğü üzere) 1965'te kalkınmış ekonomiler arasında ihracat, toplamın % 59'una eşitti; ancak 1995'te bu oran % 47'ye düştü; kalkınmakta olan ekonomiler arasındaki ihracatın toplama oranı ise aynı dönemde % 3,8'den % 14,1'e yükseldi. Ancak uluslararası ticaretteki bu coğrafi genişlemenin birkaç açıdan değerlendirilmesi gerekir. Öncelikle kalkınmış ekonomiler uluslararası ticarette başat ortaklar olmayı sürdürdü; rekabet sonucu yerlerinden olmaktan çok ticaretlerini yeni sanayileşmekte olan ülkelere kaydırdılar. İkincisi, kalkınmakta olan ülkelerin mamul mal ithalatındaki payı ciddi biçimde arttı; 1965'te % 6'dan, 1995'te % 20'ye yükseldi, bu durumda kalkınmakta olan ülkelere % 80'lik bir pay kalıyordu. Üçüncüsü, değeri yüksek ileri teknoloji ürünlerinin ticaretine kalkınmış ülkeler hakimdi; ayrıca bu ticaret kalkınmış ülkeler arasında sektör içi ticarette yoğunlaşmıştı. Dördüncüsü giderek önem kazanan hizmet ticareti de kalkınmış ekonomiler lehine yükselişteydi: 1997'de OECD ülkeleri toplam hizmet ihracatının % 70,1'inde, hizmet ithalatının % 66,8'inde pay sahibiydi. Beşincisi kalkınmakta olan ülkelerin mamul mal ihracatı, çoğu Doğu Asya'da bulunan daha yeni sanayileşmiş ya da sanayileş-

mekte olan bir avuç ülkenin elinde toplanmıştı; 1990'larda Afrika ile Ortadoğu'nun dünya ticaretindeki payı gerilemiş, Latin Amerika'nın payı ise aynı kalmıştı. Ancak **Tablo 2.8**'deki hesaplara Çin dahil edilmemiştir; Çin'in ihracatı da 1970 ile 1997 yılları arasında yıllık ortalama % 10 artmış, kalkınmakta olan ülkelerin dünya ticaretindeki toplam paylarının artışına % 20'nin üzerinde bir katkıda bulunmuştu. Buna karşın 20. yüzyılın sonunda dünyada toplam mal ve hizmet ihracatının % 71'i, dünya nüfusunun yalnızca % 19'una sahip olan OECD ekonomilerinin elindeydi.[68]

Bir başka deyişle, yeni uluslararası işbölümü, bir yandan OECD ülkelerinin özellikle değeri yüksek malların ticaretinde, teknolojik derinleşme ve hizmet ticareti sayesinde ticari üstünlüğü korumasını sağlamaktadır. Diğer yandan da yeni sanayileşmiş ülkelerin uluslararası ticaretle bütünleşmesi için yeni kanallar açmaktadır, ancak bu entegrasyonun son derece eşitsiz, son derece seçici bir biçimde gerçekleştiği söylenebilir. Geleneksel olarak muğlak "Güney" etiketi altında toparlanan ülkelere ve bölgeler arasında köklü bir uçurum açmaktadır.

Küreselleşme Bölgeselleşmeye Karşı mı?

1980'lerde ve 1990'larda, uluslararası ticaretin gelişimine birbirine açıkça ters düşen iki eğilim arasındaki gerilim damgasını vurdu: Bir yanda ticaretin giderek liberalleşmesi, diğer yanda ticari bloklar oluşturma yönünde çeşitli hükümet projeleri. Bu ticaret bölgelerinin en önemlisi Avrupa Birliği'dir; ancak dünya ekonomisinin bölgeselleşmesi yönündeki bariz eğilim, Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA), MERCOSUR ve Asya-Pasifik Ekonomi Konseyi'nin (APEC) de gösterdiği gibi dünyanın başka bölgelerinde de mevcuttur. Bu eğilimlerin, dünya çapında, özellikle de Doğu ve Güney Asya'da gözlenen ısrarlı korumacı pratiklerle birlikte ele alınması, ben dahil bazı gözlemcilerin bölgeselleşmiş küresel ekonomi kavramını ortaya atmasına neden oldu.[69] Bölgeselleşmiş küresel ekonomi, ticaret bölgeleri arasında küre-

68 UNDP (1999).

69 Castells (1993); Cohen (1993).

sel bir ticaret sistemidir; ticaret bölgesi dahilinde gümrük tarifeleri giderek aynılaşırken, dünyanın geri kalanına karşı ticaret engelleri korunur. Ancak 1990'lardaki gelişmelerin ışığında, olup bitenlere daha yakından bir bakış bölgeselleşme tezinin sorgulanması çağrısında bulunur. Held ile meslektaşları, bir dizi araştırmayı inceledikten sonra, "Kanıtlar, ticaretin bölgeselleşmesinin, bölgeler arası ticareti tamamladığını, onun yanı sıra geliştiğini gösteriyor," sonucuna varmışlardır.[70] Ayrıca Anderson ile Norheim'ın 1930'lardan bu yana dünya ticaretinde gözlenen eğilimler üzerine yaptıkları bir araştırma, hem bölgelerarası hem de bölge içi ticaretin güçlendiği yönünde aynı ölçüde kuvvetli kanıtlar sunar. Bölge içi ticaret aslında Batı Avrupa'da Amerika ya da Asya'ya kıyasla daha düşüktür, ki bu da bölge içi ticaretin güçlendirilmesinde kurumsallaşmaya atfedilen önemi baltalayan bir göstergedir.[71] Başka araştırmalar, Amerika'da ve Asya'da bölge dışı ticaret eğiliminin yükseldiğini, Avrupa'da düzensiz bir eğilim olduğunu ortaya koyar.[72]

1990'lardaki gelişmeler bizi bölgeselleşme tezini daha ayrıntılı bir biçimde incelemeye zorluyor. 1999'da Avrupa Birliği, pratik amaçlarla, gümrükleri birleşmiş, tek para birimine, tek bir Avrupa Merkez Bankası'na sahip tek bir ekonomi haline geldi. Britanya ile İsveç'in avroyu benimsemesi, iç siyasetlerinin gereklerine uydurmaları gereken bir zaman meselesiymiş gibi görünüyor. Dolayısıyla öyle görünüyor ki, AB içi ticaret, ABD içindeki ticaretin bölge içi olması gibi, uluslararası değil bölge içi olduğundan Avrupa Birliği'ni bir ticari blok olarak düşünmek artık yetersiz olacaktır. Bu, üçüncü ciltte de tartışacağım üzere Avrupa devletlerinin ortadan kalktığı anlamına gelmiyor. Ancak Avrupa devletleri birlikte, kilit özelliklerinden biri, yalnızca bir ticari bloku değil, birleşik bir ekonomiyi paylaşmak olan yeni bir devlet biçimi, bir ağ devleti kurmuşlardır.

Şimdi Asya-Pasifik'in değerlendirilmesine geçelim. Frankel, 1980'lerde Asya içi ticaretteki büyümenin önemli bir bölümünün, böl-

---

70 Held vd. (1999: 168).

71 Anderson ve Norheim (1993).

72 Held vd. (1999: 168).

gesel yakınlıkla birlikte, bölgenin dünya ekonomisindeki payını artıran yüksek ekonomik büyüme oranlarının bir fonksiyonu olduğunu göstermişti.[73] Cohen ile Guerrieri, Frankel'ın analizine ilişkin değerlendirmelerinde, Asya içi ticareti iki farklı döneme ayırırlar: 1970-85 dönemiyle, 1985-92 dönemi.[74] İlk dönemde Asya ülkeleri, dünyanın geri kalan kısmına, özellikle Kuzey Amerika ile Avrupa'ya ihracat yapmışlardı. Bu dönemde Asya'da bölge içi ithalat ciddi biçimde yükselmişti. Ancak Asya içinde, Japonya komşuları karşısında önemli ticaret fazlaları kaydetmişti. Böylece Japonya, Kuzey Amerika, Avrupa ve Asya ile ticaretinde fazla verirken, Asya ülkeleri Japonya ile ticaretlerindeki açığı, Amerika ve Avrupa'yla ticaretlerinde fazla vererek telafi etmişti. İkinci dönemde ise Asya içi ticaret ciddi bir yükselme kaydetmiş; ihracat 1985'te % 32,5'tan 1992'de % 39,8'e tırmanmıştı. Bölge içi ithalat, Asya'nın toplam ithalatının % 45,1'ine ulaşmıştı. Ancak bu toplam rakamlar, önemli bir asimetriyi gözlerden gizler: Japonya'nın Asya'dan ithalatı azalırken, Asya'ya ihracatı özellikle teknoloji yoğun ürün ihracatı arttı. Bu dönemde, Asya'nın Japonya'yla ticaretindeki açık ciddi bir artış gösterdi. Asya ülkeleri, ilk dönemde olduğu gibi, Japonya'yla ticaret açıklarını kapamak için, ABD ile ticaretlerinde fazla verdiler; daha az bir oranda Avrupa ile ticaretlerinde de. Bu analizden çıkarılacak sonuçlar entegre bir Asya-Pasifik bölgesi bulunduğu kavrayışına ters düşer. Bunun sebebi bölgede ticaretin iç dinamiklerinin, Japonya ile Asya'nın geri kalan kısmı arasındaki dengesizliğin sürekli dünyanın geri kalan kısmıyla, özellikle de ABD ile ticaret fazlası yaratarak korunduğudur. Asya içi ticaretin büyümesi, bölgenin dünya piyasalarına, özellikle de OECD dışındaki ülkelere ihracat performansına bağımlılığını değiştirmedi. Japon ekonomisinin 1990'larda durgunluğa girmesi, 1997-8'deki Asya krizi, bölge dışı piyasalara duyulan bu bağımlılığı güçlendirdi. Bölge içi talebin inişe geçmesi karşısında, Asya ekonomileri kurtuluşlarını bölge dışı piyasalara ihracatın artırılmasına bağladı; özellikle Tayvan, Singapur ve Güney Kore'deki şirketler çok

73 Frankel (1991).

74 Cohen ve Guerrieri (1995).

başarılı oldu. (Üçüncü ciltte, dördüncü bölüme bakınız.) Bu listeye Çin'in de dünyaya ihracat yapan (özellikle ABD piyasasına) büyük bir güç olarak eklenmesi, Hint ekonomisinin dışarıya yöneliminin güçlenmesi dengeyi Asya ekonomilerinde çok yönlü bir ticaret şablonu lehine değiştirdi. APEC açısından değerlendirildiğinde, örgütün yalnızca ABD ve Dünya Ticaret Örgütü'yle yakın işbirliği içinde çalışan bir danışma birliği olduğu görülür. APEC'in en önemli girişimi, 2010'da Pasifik bölgesinde ticaretin serbestleştirilmesi hedefini ilan eden Osaka bildirisi, bölgesel bütünleşme yönünde atılmış bir adımdan çok, Pasifik ülkelerinin küresel ticarete tam anlamıyla entegre olması yönünde bir proje olarak görülebilir. Ayrıca Asya-Pasifik bölgesinin kurumsal bütünleşmesi, büyük jeopolitik güçlüklerle karşılaşmıştır. Çin'in bir süpergüç olarak yükselişi, İkinci Dünya Savaşı sırasındaki Japon emperyalizminin hatıraları bölgenin iki dev ekonomisi arasında, onlarla komşuları arasında Avrupa Birliği'ne benzer bir kurumsal işbirliği modelini düşünülemez kılar, böylece bir yen bloku ya da Asya Pasifik gümrük birliği olasılığını dışlar. Özetleyecek olursak, Pasifik'te bölge içi bir patlamadan çok, Asya-Pasifik ticaretinin küresel ekonomiye giderek daha fazla eklemlendiğine tanık oluyoruz.

Amerika kıtasına geçtiğimizde, NAFTA'nın Kuzey Amerika'daki üç ekonominin mevcut iç içe geçmişliklerini kurumsallaştırdığını görüyoruz. Kanada ekonomisi uzun zaman Amerika'nın bir bölgesi oldu. Bu anlamlı değişim Meksika'yı da ilgilendiriyor; zira ABD büyük ölçüde sınırın iki yanındaki Amerikan şirketlerinin yararına gümrük duvarlarını indirmeyi başardı. Ancak maquiladoras programında da görüldüğü üzere, Meksika'da dış ticaret ile yabancı yatırımların serbestleştirilmesi daha 1980'lerde başlamıştı. Buna sermayenin ve naktin serbest dolaşımını, Meksika işgücünün sınırın öte yanına akışını, imalat ve tarımda sınır ötesi üretim ağlarının oluşumunu da eklersek, bir ticaret blokundan çok, ABD, Kanada ve Meksika'yı içeren tek bir ekonominin, Kuzey Amerika ekonomisinin doğuşuna tanıklık ediyoruz demektir.[75] Şimdilik Küba ha-

75 Tardanico ve Rosenberg (2000).

riç, Orta Amerika ve Karayip ekonomileri, tarihsel olarak ABD'ye bağımlılıklarının sürekliliği içinde NAFTA blokunun uydularıdır.

MERCOSUR (Brezilya, Arjantin, Uruguay ve Paraguay kurmuş, yüzyıl sonunda Bolivya ile Şili de yakın işbirliği içine girmiştir) ise Güney Amerika'nın ekonomik bütünleşmesi açısından ümitvar bir örnek oluşturuyor. Gayri safi yurtiçi hasıla toplamı 1998'de 1,2 trilyon ABD dolarını bulan, 230 milyon nüfuslu bir pazar potansiyeline sahip olan MERCOSUR, ticaret bloku kavramına en yakın örnek. MERCOSUR içinde gümrüklerin birleştirilmesi yönünde, MERCOSUR içi ticaretin artmasına zemin hazırlayan aşamalı bir süreç yaşanıyor. And Paktı üyeleriyle gelecekte imzalanacak anlaşmalar, bu ticari ittifakın Güney Amerika'nın tamamını kapsayacak şekilde genişlemesini sağlayabilir. Ancak MERCOSUR'un tam anlamıyla birleşmesinin önünde çok ciddi engeller mevcut. Bunların en önemlisi de, nihayetinde katılımcı ülkelerin para birimlerinin çıpalanmasını gerektirecek olan, para ve maliye politikalarının koordine edilmesi gereksinimi. 1999'da Arjantin ile Brezilya arasında doğan ciddi gerilimler, küresel ekonomiye mali entegrasyon yönünde koordine bir yaklaşımın yokluğunda anlaşmaya varmanın ne denli kırılgan olduğunu gösterdi. MERCOSUR'un gelişiminin en anlamlı yönü, aslında Güney Amerika ekonomilerinin ABD karşısında bağımsızlıklarının arttığına işaret olması. Hattâ 1990'larda MERCOSUR'un Avrupa Birliği'ne ihracatı ABD'ye ihracatını aştı. Avrupa'nın Güney Amerika'ya yatırımlarının artmasıyla birlikte düşünüldüğünde, MERCOSUR'un birleşmesi, Güney Amerika'nın küresel ekonomiyle çok yönlü bütünleşmesi yönünde bir eğilimin işareti olabilir.

Ticaret blokları kurma projeleri, 1990'larda ya gözden kaybolur ya da tam ekonomik bütünleşme projelerine dönüşürken, küresel ticaretin açıklığı, serbestleşme yönünde bir dizi kurumsal adımla güçlendi. GATT'ın Uruguay Raundu'nun 1994'te Marakeş Anlaşması'yla sonuçlanmasının ardından, dünya çapında gümrüklerde ciddi bir indirim yaşanırken, serbest ticaret düzeninin denetçisi ve ticaret yapan taraflar arasındaki anlaşmazlıklarda aracı rolü oynayacak yeni bir Dünya Ticaret Örgütü (WTO) oluşturuldu. WTO'nun desteklediği çok ta-

raflı anlaşmalar, uluslararası ticaret için yeni bir çerçeve yaratırken, küreselleşmeyi de güçlendirdi. 1990'larm sonunda, ABD'nin girişimiyle WTO faaliyetlerini hizmet ticaretinin serbestleştirilmesine, fikrî mülkiyet haklarının ticaretle ilgili yönleri üzerinde bir uzlaşma sağlamaya yoğunlaştırdı. Bu, her iki alanda da, küreselleşmenin yeni aşamasıyla enformasyonel ekonomi arasında stratejik bir bağlantının varlığına işaret ediyordu.

Dolayısıyla yakından incelendiğinde, yüzyıl sonunda küresel ekonominin şekillenmesinin 1990'ların başında varsayılan bölgeselleşmiş yapıdan ciddi biçimde ayrıldığı görülür. Avrupa Birliği bir bölge değil, tek bir ekonomidir. Doğu Avrupa, Avrupa Birliği'nin bir parçası olma sürecindedir; bir süre AB'ye ek olarak kalacaktır. Rusya'nın vahşi kapitalizme yıkıcı geçişinin olumsuz etkilerini atlatabilmesi biraz zaman alacaktır, ancak küresel ekonomiyle ticaret yapabilir hale geldiğinde de (bugün oynadığı temel mal tedarikçisi rolünün ötesine geçtiğinde) bu ticareti kendi koşullarıyla sürdürecektir. NAFTA ile Orta Amerika aslında ABD ekonomisinin uzantılarıdır. MERCOSUR şimdilik gelişme sürecinde olan, Brezilya ve Arjantin'de devlet başkanlığıyla ilgili son gelişmelerin tehdidi altında bir çalışmadır. Şili'nin ihracatı tüm dünyaya yayılmıştır. Özellikle temel ihraç mallarının (kahve olmadığı kesin) değerine ilişkin bir değerlendirme yapabilirsek eğer, Kolombiya, Bolivya ve Peru'nun ihracatının da böyle olduğunu görürüz. Bu koşullar altında Güney Amerika'nın ABD karşısındaki geleneksel bağımlılığı, giderek daha fazla sorgulanır hale gelir. Buna bağlı olarak, öyle görünüyor ki bir "Amerikalar bölgesi" yoktur, ancak bir ABD/NAFTA oluşumunun, bağımsızca gelişmekte olan MERCOSUR projesinin varlığından bahsedebiliriz. Bir Asya-Pasifik bölgesi yoktur, ancak Pasifik ötesine ciddi bir ticaret vardır (bu ticaretin bir ucunda ABD bulunmaktadır). Çin ile Hindistan, kendilerini kıtasal ekonomiler olarak uluslararası ticaret ağlarıyla kendi başlarına, bağımsız bağlantılar kurup tek başlarına ayakta durma çabasındadır. Bölge ülkelerinde ekonomilerin pek çeşitlilik arz etmediği Ortadoğu, içine hapsedildiği sınırlı rolüyle, petrol tedarikçiliğini sürdürmektedir. Kuzey Afrika Avrupa Birliği'nin uydusu

olma, yoksul ülkelerden akan kontrol edilemez, istenmeyen göçe karşı bir caydırıcı olma sürecindedir. Ve üçüncü ciltte ayrıntılı olarak inceleyeceğim gibi, önemli bir istisna olan Güney Afrika dışında Sahra altı Afrikası da dünya ekonomisinde giderek marjinalleşmektedir. Sonuçta, öyle görünüyor ki, Avrupa Birliği, Japonya ve ABD arasındaki alışıldık ticari anlaşmalar ile anlaşmazlıkların ötesinde, küresel ekonominin bölgeselleşmesi pek de söz konusu değildir. Ayrıca bu üç ekonomik süper gücün nüfuz alanları da giderek örtüşmektedir. Japonya ile Avrupa ciddi biçimde Latin Amerika'ya girmiştir. ABD ise hem Asya ile hem Avrupa ile ticaretini yoğunlaştırmıştır. Japonya ticaretini Avrupa'ya doğru genişletmiştir. Çin ile Hindistan da ticaret ortaklarını çoğaltarak büyük bir kuvvetle küresel ekonomiye dahil olmaktadırlar. Özetle, küresel ekonominin bölgeselleşmesi süreci büyük ölçüde, ticaret ve rekabet birimleri olarak ülke kategorileri kullanılarak anlamanın mümkün olmadığı çok katmanlı, çok ağlı bir ticaret yapısı lehine çözülmektedir.

Ayrıca mal ve hizmet piyasaları da giderek küreselleşiyor. Ancak fiili ticaret birimleri ülkeler değil, şirketler ya da şirket ağlarıdır. Bu, bütün şirketlerin dünya çapında satış yaptığı anlamına gelmiyor. Fakat küçük, büyük bütün şirketlerin dünya çapında yapabildikleri her yere, ya doğrudan ya da dünya piyasasında işleyen ağlarla bağlantıları üzerinden satış yaptığı anlamına geliyor. Ayrıca yeni iletişim ve ulaşım teknolojileri sağolsun, hemen her yere satış yapmayı sağlayacak kanallar ve fırsatlar da mevcut. Ancak bu ifadeye, birçok ülkede gayri safi yurt içi hasılada en büyük paya iç piyasaların sahip olduğu, kalkınmakta olan ekonomilerde kentli istihdamın büyük bölümünü, daha çok yerel piyasaları hedefleyen gayri resmi ekonomilerin oluşturduğu gerçeğini de eklemek gerek. Ayrıca önde gelen ekonomilerin bazılarında, örneğin Japonya'da hükümetin koruması, kültürel/kurumsal tecrit sayesinde ekonominin önemli kesimlerinin (örneğin kamu hizmetleri ya da perakende ticaret) dünya çapında rekabetten korunduğunu da eklemek gerek.[76] Hemen her ülkede istihdamın üçte biri ilâ

---

76 Tyson (1992).

yarısında pay sahibi olan kamu hizmetleri ile hükümet kurumları, büyük ölçüde uluslararası rekabetten uzaklaştırılıyor, uzaklaştırılacak. Ancak bütün ekonomilerin stratejik çekirdekleri olan baskın sektörler ve şirketler, dünya piyasasına derinden bağlılar; kaderleri de bu piyasadaki performanslarına bağlı. Ticari olmayan mallar ve hizmetler üreten sektörleri ya da şirketleri, ticari sektörlerden soyutlayarak anlamak mümkün değildir. İç piyasaların dinamizmi, nihayetinde iç piyasadaki şirketlerin ya da şirket ağlarının küresel ölçekte rekabet edebilme kapasitesine bağlıdır.[77] Ayrıca uluslararası ticaret, artık malların ve hizmetlerin ulus üstü üretim süreçlerinden ayrı olarak düşünülemez. Dolayısıyla bu bakış açısıyla, şirketler arası uluslararası ticaretin, toplam uluslararası ticaretin üçte birine denk düştüğü söylenebilir.[78] Ayrıca, üretimin ve finansın uluslararasılaşması, uluslararası hizmet ticaretinin büyümesinin en önemli kaynaklarından biridir.[79]

Ancak küresel ekonominin bölgeselleşmesi tartışması, çok önemli bir meseleye işaret ediyor: Küreselleşme sürecinde hükümetlerin ve uluslararası kurumların rolü. Küresel piyasada ticaret yapan şirket ağları, hikâyenin yalnızca bir parçasıdır. Serbest ticaretin güçlendirilmesinde, korunmasında ve şekillendirilmesinde, hükümetlerin çıkarlarını temsil ettikleri ekonomik oyuncularını desteklemesini sağlamakta, kamu kurumlarının eylemleri de eşit derecede önemlidir. Ancak hükümet stratejileri ile ticari rekabet arasındaki etkileşimin karmaşıklığı, bölgeselleşme ve ticari bloklar gibi basit kavramlar ışığında anlaşılamaz. Küreselleşmeye ilişkin bu politik-ekonomik yaklaşıma dair birkaç ipucu daha sunacağım; ama önce küreselleşmenin bir başka katmanını daha incelemek istiyorum: Üretim sürecinin özünün ağlar üzerinden uluslararasılaşması.

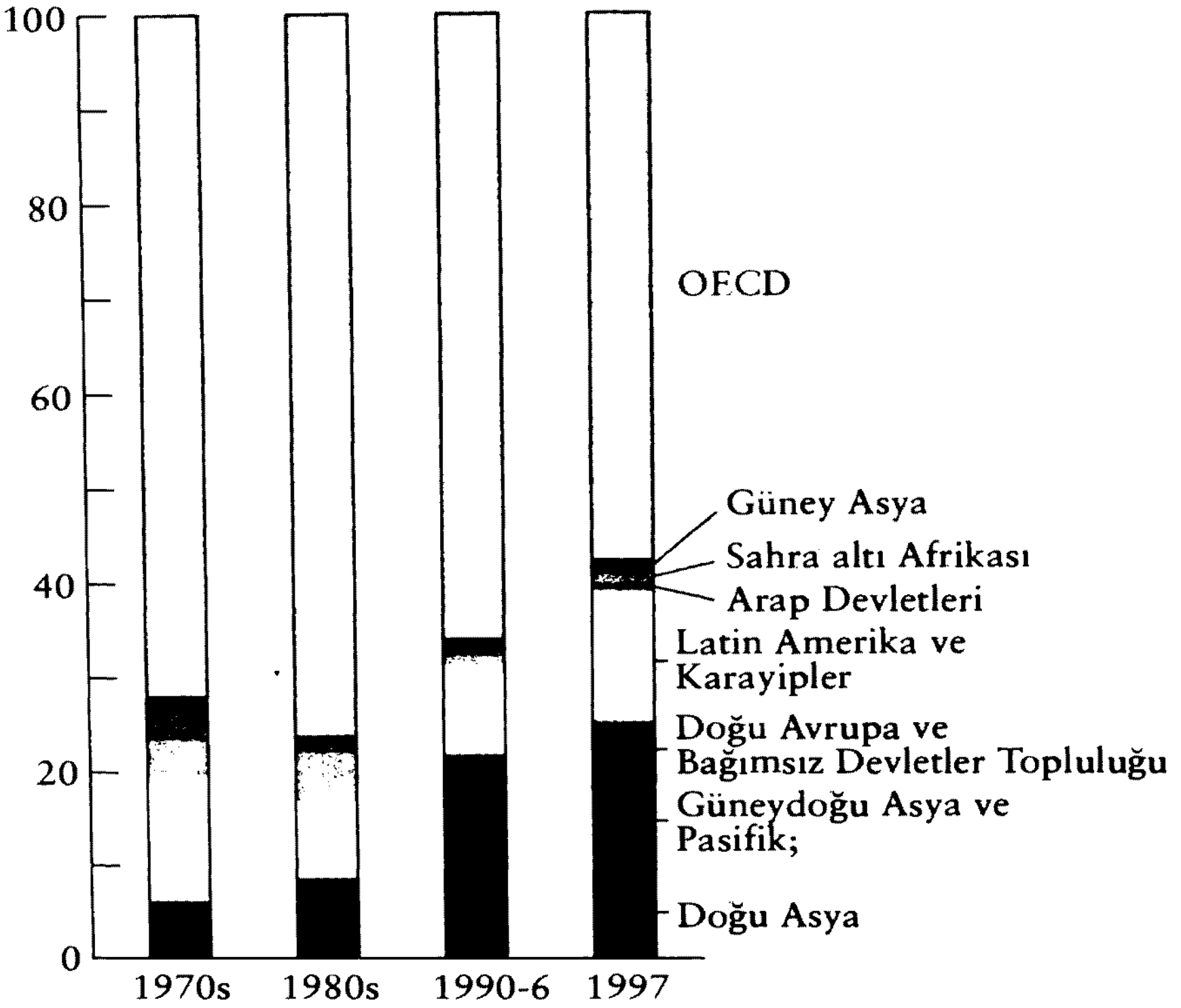
77 Cohen (1990); BRIE (1992); Sandholtz vd. (1992); Dünya Ticaret Örgütü (1997, 1998).
78 UNCTAD (1995).
79 Daniels (1993).

Üretimin Uluslararasılaşması: Çokuluslu Şirketler ve Uluslararası Üretim Ağları

1990'lı yıllarda, mal ve hizmetlerin üretimi, dağıtımı ve yönetiminin uluslararasılaşması yönünde ivme kazanmış bir süreç vardı. Bu sürecin birbiriyle ilişkili üç yönü bulunuyordu: Doğrudan yabancı yatırımların artması, çokuluslu şirketlerin küresel ekonomide üretici olarak oynadığı belirleyici rol ve uluslararası üretim ağlarının oluşması.

1980-95 döneminde doğrudan yabancı yatırımlar 4 faktör düzeyinde, dünya üretimi ve dünya ticaretinden çok daha hızlı bir biçimde yükseldi (bkz. **Şekil 2.4**). Doğrudan yabancı yatırım, dünya sermayesinin oluşumunda 1980'lerde % 2 olan payını 1990'ların ortalarında % 4'e çıkararak ikiye katladı. 1990'ların sonuna gelindiğinde, doğrudan yabancı yatırımlar 1990'lı yılların başında gözlenenle aynı oranda artıyordu. Doğrudan yabancı yatırımların büyük bölümü, birkaç OECD ülkesinden kaynaklanıyordu; yine de ABD'nin doğrudan yabancı yatırım çıkışındaki üstünlüğü düşüşe geçmişti (yatırım hacmi daha yüksek olsa da): ABD'nin küresel doğrudan yabancı yatırımlardaki payı 1960'larda % 50 iken, 1990'larda % 25'e düşmüştü. Diğer büyük yatırımcıların merkezleri ise Japonya, Almanya, Britanya, Fransa, Hollanda, İsveç ve İsviçre'deydi. Doğrudan yabancı yatırımların büyük bölümü daha önceki dönemlerin tersine kalkınmış ülkelerde yoğunlaşmış, bu yoğunluk zaman içinde artmıştı: 1960'ta doğrudan yabancı yatırımların üçte ikisi kalkınmış ülkelerdeydi; 1990'ların sonuna gelindiğinde bu ülkelerin payı dörtte üçe yükselmişti. Ancak doğrudan yabancı yatırım akışları giderek farklılık arz etmekte, kalkınmakta olan ülkeler bu yatırımdaki paylarını artırmaya başladılar; yine de bu pay kalkınmış ülkelerinkinden çok daha az (bkz. **Şekil 2.5**). Bazı araştırmalar, 1980'lerin sonundaki bu doğrudan yabancı yatırım akışlarının, uluslararası ticarete göre daha az yoğunlaşmış olduğunu gösteriyor. 1990'larda kalkınmakta olan ülkeler, dışarıya giden doğrudan yabancı yatırım akışındaki paylarını artırdı. Yine de bu pay doğrudan yabancı yatırımların % 10'undan azdır. Dünya çapında doğrudan yabancı yatırımların küçük bir bölümü de, kalkınmakta olan ülkelere yapılan doğrudan yatırımlar toplamının önemli bir

ŞEKİL 2.5
Doğrudan Yabancı Yatırımlar
(Toplam doğrudan yabancı yatırıma oranı)

Kaynak: UNCTAD verileri (1999), UNDP'nin değerlendirmesi (1999)

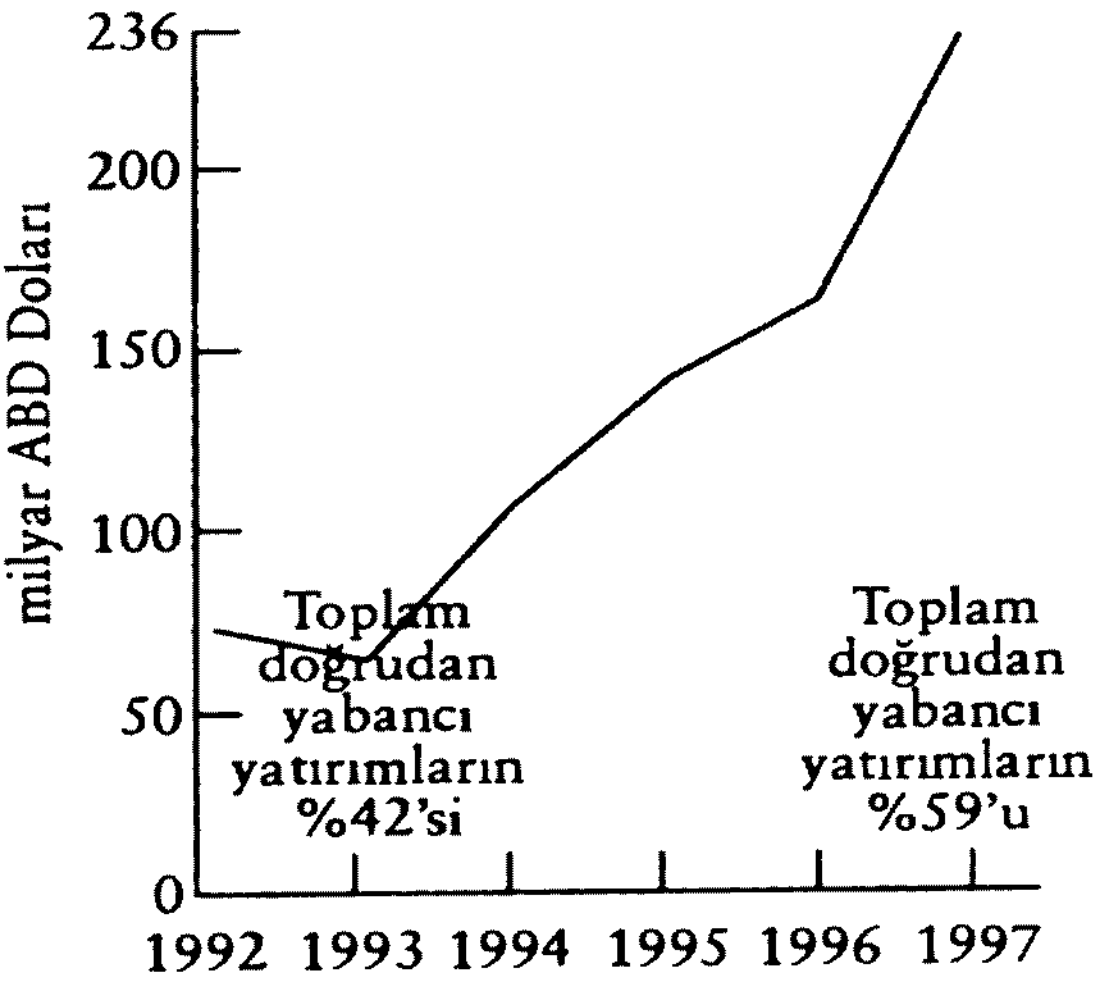
bölümünü oluşturur. Dolayısıyla 1990'larda doğrudan yabancı yatırımlar izlendiğinde bir yanda zenginliğin kalkınmış ülkelerde yoğunlaşmaya devam ettiği; diğer yanda üretimin uluslararasılaşmasını takiben üretime yönelik yatırımların giderek çeşitlendiği görülür.[80]

Doğrudan yabancı yatırımlar çokuluslu şirketlerin, küresel ekonominin başlıca üreticileri olarak yayılmasıyla bağlantılıdır. Doğrudan yabancı yatırımlar, kalkınmış ülkelerde ve artık kalkınmakta olan ülkelerde de şirket evlilikleri ve satın almalar biçiminde gerçekleşmekte-

80 IMF (1997); UNDP (1999).

dir. Sınır aşan şirket birleşmeleri ve satın almaların toplam doğrudan yabancı yatırımlardaki yıllık payı 1992'de % 42 iken, bu oran 1997'de % 59'a tırmanmış, toplam 236 milyar doları bulan bir meblağa ulaşmıştır (bkz. Şekil 2.6). Doğrudan yabancı yatırımların ana kaynağı çokuluslu şirketlerdir. Ancak doğrudan yabancı yatırımlar, uluslararası üretime yapılan yatırımların ancak % 25'i düzeyindedir. Çokuluslu şirketlerin yurtdışmdaki kolları, yatırımlarını, yerel ve uluslararası piyasalara borçlanmak, hükümetlerden yardım almak, yerel şirketlerle ortak finansmana gitmek de dahil çok çeşitli kaynaklara başvurarak finanse ederler. Çokuluslu şirketler ve onlara bağlı üretim ağları, üretimin uluslararasılaşmasının vektörüdür; doğrudan yabancı yatırımların yayılması da üretimin uluslararasılaşmasının tek bir göstergesidir. Ayrıca dünya ticaretinin genişlemesi büyük ölçüde, çokuluslu şirketlerin üretimlerinin bir sonucudur; zira çokuluslu şirketler toplam dünya ticaretinde üçte ikilik bir paya sahiptir, buna aynı şirketin kolları arasında gerçekleşen ticaret de dahildir ki, bunun da dünya ticaretinde payı üçte bir oranındadır. Eğer bu hesaplamaya, belli bir çokuluslu şirkete

ŞEKİL 2.6
Sınırötesi Birleşmeler ve Alımlar, 1992-1997

Kaynak: UNCTAD verileri (1998), UNDP'nin değerlendirmesi (1999)

bağlı şirket ağları arasındaki ticaret de eklenirse, şirket ağları içi ticaretin payı muhtemelen daha da artacaktır. Dolayısıyla uluslararası ticaret diye ölçtüğümüz şeyin büyük bir bölümü, aslında aynı üretim birimi içinde sınır ötesi üretimin ölçümüdür. 1998'de yaklaşık 53 bin çok uluslu şirket vardı; bu şirketlerin yurtdışmdaki kollarının sayısı 450 bini, küresel satışları 9,5 trilyon doları buluyordu. (Bu dünya çapında toplam dış ticaret hacmini aşan bir meblağdır.) Toplam dünya üretiminde % 20-30, dünya çapında toplam dış ticarette % 66-70 (çeşitli tahminlere göre) payları vardı (bkz. Tablo 2.9). Çokuluslu şirketlerin sektörel kompozisyonu, 20. yüzyılın ikinci yarısında ciddi bir dönüşüm geçirdi. 1950'lere dek doğrudan yabancı yatırımların büyük bölümü birincil sektörde yoğunlaşmıştı. Ancak 1970'lere gelindiğinde birincil sektördeki doğrudan yabancı yatırımların toplam doğrudan yabancı yatırımlara oranı % 22,7'ydi; bu oran ikincil sektörde % 45,2, üçüncül sektörde % 31,4'tü. 1994'te, doğrudan yabancı yatırımların büyük bölümünü hizmetlere yapılan doğrudan yabancı yatırımlar oluşturuyordu (% 53,6); birincil sektördeki doğrudan yabancı yatırımların toplama oranı % 8,7'ye gerilemiş, imalatın payı % 37,4'e düşmüştü. Durum böyleyken bile, çokuluslu şirketler dünya çapında mamul mal ihracatının büyük bölümünü ellerinde tutuyorlardı. Hizmet ticaretinin serbestleştirilmesi, fikrî mülkiyet haklarını koruyan TRIPS anlaşmasının tamamına erdirilmesiyle birlikte çokuluslu şirketlerin uluslararası hizmet ticaretinde, özellikle de ileri işletme hizmetlerindeki başatlığı güvence altına alınmış görünüyor.[81] İmalatta olduğu gibi, hizmet ticaretindeki artış da aslında uluslararası mal ve hizmet üretiminin genişlemesini yansıtıyor, zira çokuluslu şirketler ve kollarının küresel çapta iş görebilmeleri için altyapı hizmetlerine ihtiyacı var.

Çokuluslu şirketlerin uluslararasılaşmış üretimin çekirdeğini, yani küreselleşme sürecinin temel bir boyutunu oluşturduğuna kuşku yoksa da, tam olarak ne oldukları o kadar belli değil.[82] Bazı analistler

---

81 UNDP (1999).

82 Reich (1991); Carnoy (1993); Dunning (1993); UNCTAD (1993, 1994, 1995, 1997); Graham (1996); Dicken (1998); Held vd. (1999: 236-82).

TABLO 2.9
Bölgeye ve Ülkeye Göre Ana Şirketler ve Yabancı Kolları (Sayı olarak); Eldeki En Geç Tarih

	Ülkede yerleşik ana şirketler	Ekonomiye dahil yurtdışı kollar[a]
Kalkınmış ülkeler	36.380	93.628
Batı Avrupa	26.161	61.902
Avr. Birliği	22.111	54.862
Japonya	3.967[b]	3.405[c]
ABD	3.470[d]	18.608[e]
Kalkınmakta olan ülkeler	7.932	129.771
Afrika	30	134
Latin Amerika ve Karayipler	1.099	24.267
Güney Asya ve Güneydoğu Asya	6.242	99.522
Güneydoğu Asya Batı Asya	449	1.948
Orta ve Doğu Avrupa	196	53.260
Dünya 1997	44.508	276.659
Dünya 1998	53.000	450.000

Önceki yıllara ait veriler, daha önce kapsanmamış ülkelere ilişkin veriler dikkate alındığında, tanımlar değiştiğinde ya da eski veriler güncellendiğinde ciddi farklılıklar göstermektedir.

a Belirtilen ekonomide yer alan, yurtdışı kolların sayısını gösterir.

b Mart 1995 itibarıyla finans, sigortacılık ve emlak sektörleri dahil edilmeden ana şirketlerin sayısı (3.695) artı Aralık 1992 itibarıyla finans, sigortacılık ve emlak sektörlerindeki ana şirketlerin sayısı

c Mart 1995 itibarıyla finans, sigortacılık ve emlak sektörleri dahil edilmeden yurtdışı kolların sayısı (3.121) artı Kasım 1995 itibarıyla sigortacılık ve emlak sektörlerinde faaliyet gösteren yurtdışı kolların sayısı (284).

d Yurtdışında varlıkları, satışları ya da net geliri 3 milyon doları aşan en azından bir kola sahip olan, 1994'te banka dışı 2.658, 1989'da ise 89 banka; 1989'da yurtdışı kollarının varlıkları, satışları ve net gelirleri 3 milyon doların altında olan 723 banka dışı ve banka ana şirketin toplamını ifade eder.

e 1994'te varlıkları, satışları ve net gelirleri 1 milyon doları aşan toplam 12.523 banka ve banka dışı yurtdışı kol; 1992'de varlıkları, satışları ve net gelirleri 1 milyon doların altında kalan 5.551 banka ve banka dışı yurtdışı kol ve tasarruf yatırma kurumları olan ABD'li 534 şubenin toplamını temsil eder. Her kol, tam anlamıyla bütünlüklü, birkaç tekil şirketi bünyesinde birleştirebilen bir ABD girişimini temsil eder.

Kaynak: UNCTAD (1997, 1998), Held'in derlemesi; Held vd. (1999: Tablo 5.3).

küresel erişime sahip ülke-merkezli şirketler olduğunu savunarak bu şirketlerin çokuluslu yapısını sorguluyor. Çokuluslu şirketlerin büyük bir bölümünün merkezi OECD ülkelerindedir. Ancak diğer yandan 1980'lerin sonunda merkezleri kalkınmakta olan ülkelerde bulunan çokuluslu şirketlerin sayısı 3 bin 800 iken, bu rakam 1997'de 7.932'ye

çıkmış, toplam sayının (44.508) % 18'ine erişmişti. Ayrıca Tablo 2.9'dan hareketle, 1997'deki değerler açısından, dünyanın belli bir bölgesinde yerleşik çokuluslu şirketlerle onların aynı bölgedeki kolları arasında basit bir oran üretmeye çalışırsak, çok ilginç bazı gözlemlerde bulunabiliriz. Kalkınmış ülkelerde 38,9 kalkınmakta olan ülkelerde 6.1 olan bu oran, küresel üretim gücünün asimetrik dağılımını resmeder, ki bu da ekonomik bağımlılığın sıkı bir ölçüsüdür. Ancak asıl çarpıcı olan, farklı kalkınmış bölgeler arasında oranların kıyaslanmasıdır. Japonya'nın (oran 116,5) küresel üretim ağlarıyla asimetrik olarak bütünleştiği görülür. Diğer yandan ABD, 18,7'lik bir oranla, yabancı şirketlerin derinlere işlediği bir ülke görünümündedir. Batı Avrupa ise 40,3'lük bir oranla bu iki ucun arasında yer alır; ülkelerini merkez seçmiş ana şirket sayısı burada Japonya ve ABD'den yüksektir, ancak aynı zamanda bu şirketlerin 61.900 de kolu vardır (ABD'de ise bu rakam 18.600'dür). İleri ekonomilerin karşılıklı birbirlerine sızmalarını doğrulayan bir başka olgu da, 1990'larda kendi aralarındaki doğrudan yabancı yatırımların 1990'larda ciddi biçimde artmış olmasıdır. Amerikalı ve Batı Avrupalı şirketlerin birbirlerinin topraklarındaki kollarının sayısı giderek artmaktadır; Japonya yabancı şirketlerin kollarına dünyanın başka bölgeleri kadar açık olmasa da, Japon şirketleri dünya çapında yayılma göstermektedir; merkezleri kalkınmakta olan ülkelerde bulunan çokuluslu şirketler şimdilik sınırlı bir çapta da olsa, küresel üretim sistemine dahil olmaktadır. OECD merkezli çokuluslu şirketler, kalkınmakta olan dünyanın her yerine yayılmışlardır; 1990'ların sonunda çokuluslu şirketler Latin Amerika'da yurtiçi imalatta % 30, Çin'de toplam özel imalatta % 20 ila 30, Malezya'da katmadeğerli imalatta % 40, Singapur'da % 70, ancak Kore'de imalat üretiminde yalnızca % 10, Hong Kong'da % 15, Tayvan'da % 20 pay sahibiydi.

Bu çokuluslu şirketler ne kadar ulusaldır? Üst düzey personellerine, şirket kültürüne, doğduğu ülkenin hükümetiyle ilişkilerine ulusal nitelikler damga vurmuştur.[83] Ancak bu şirketlerin giderek çokuluslu

---

83 Cohen (1990); Porter (1990).

bir karakter kazanması yönünde işleyen bir dizi etken mevcuttur. Yurtdışındaki kolların satışları ve gelirleri, her şirketin özellikle de Amerikalı şirketlerin toplam gelirlerinin büyük bir bölümünü oluşturur. Üst düzey personel, akla gelen her ortama aşinalık göz önünde bulundurularak işe alınır. En yetenekli olan da hangi ülkeden olduğuna bakılmaksızın şirketin komuta zinciri içinde terfi ettirilir, böylece daha üst düzeylerde çokkültürlü bir karma oluşturulur. İş dünyasıyla ve siyasî çevrelerle bağlantılar önemli olmakla birlikte, bu bağlantılar şirketin işlediği ulusal bağlama özgüdür. Dolayısıyla bir şirketin küreselleşme çapı genişledikçe, bulunduğu ülkenin koşullarına bağlı olarak iş dünyası ve siyasî çevrelerle bağlantı yelpazesi de genişler. Bu anlamda, bunlar ulusüstü değil, çokuluslu şirketlerdir. Yani, ulusal tabiyete ve ulusal bağlama kayıtsız olmaktan çok, ulusal düzeyde birçok bağlantıları vardır.[84]

Ancak 1990'larda küresel üretimin gelişmesinin gerisindeki kritik eğilim, çokuluslu şirketlerin dönüşümü de dahil, üretim sürecinin örgütsel bir dönüşüm geçirmesidir. Malların ve hizmetlerin küresel üretimi, giderek çokuluslu şirketler tarafından değil, ulusüstü üretim ağları tarafından gerçekleştirilmektedir; çokuluslu şirketler bu ağların temel bir parçasıdır, ancak ağın geri kalan kısmı olmadan işleyemeyecek bir parça.[85] Bu örgütsel dönüşümü bu cildin üçüncü bölümünde ayrıntılı olarak inceleyeceğim. Ancak yeni, küresel ekonominin yapısına, süreçlerine ilişkin doğru bir tablo çizebilmek için burada meseleye atıfta bulunmak zorundaydım.

Bunun yanı sıra birçok ülkede –başlıca örnekler ABD (örneğin Silikon Vadisi), Hong Kong, Tayvan ve Kuzey İtalya'dadır– çokuluslu şirketler, küçük ve orta ölçekli firmalar küreselleşmiş üretim sisteminde daha fazla rekabet gücüne sahip olmalarını sağlayan kooperatif ağları oluşturmuşlardır. Bu ağlar çokuluslu şirketlerle birleşmiş, karşılıklı olarak sözleşmeli çalışmaya başlamışlardır. Genellikle küçük/orta ölçekli

---

84 Imai (1990a, b); Dunning (1993); Howell ve Woods (1993); Strange (1996); Dicken (1998).

85 Henderson (1989); Coriat (1990); Gereffi ve Wyman (1990); Sengenberger ve Campbell (1992); Gereffi (1993); Borrus ve Zysman (1997); Dunning (1997); Ernst (1997); Held vd. (1999: 259-70).

şirketlerin ağları, bir ya da birkaç büyük şirketle sözleşmeli çalışır. Ancak bu ağların, piyasaya giriş, teknoloji, yönetsel beceriler ya da marka elde edebilmek için çokuluslu şirketlerle anlaşma yaptığı durumlar da sıktır. Küçük ve orta ölçekli işletmelerin oluşturduğu bu ağların çoğu, Tayvan ve İsrail merkezli bilgisayar şirketlerinin ağlarını Silikon Vadisi'ne genişletmesi örneğinde de görüldüğü gibi, sınır ötesinde iş görmelerini sağlayan anlaşmalar sayesinde ulusüstü bir niteliğe de sahiptir.[86]

Dahası, üçüncü bölümde de tartışacağım üzere çokuluslu şirketler, ülkelere, piyasalara, süreçlere ve ürünlere bağlı olarak yarı özerk birimler halinde örgütlenmiş, giderek merkezsizleşen iç ağlardır. Bu birimlerin her biri, *ad hoc* stratejik ittifaklar tarzında, başka çokuluslu şirketlerin yarı özerk birimleriyle bağlantı kurar. Bu ittifakların (aslına bakarsanız ağların) her biri, küçük ve orta ölçekli şirketlerin oluşturduğu destek ağlarının bir düğümüdür. Bu üretim ağlarının ağları, çok da farklılaşmayan ulus üstü bir coğrafyaya sahiptir: Her üretim fonksiyonu, doğru yeri (kaynaklar, maliyet, kalite ve piyasa erişimi bakımından) bulur ve/veya ağ dahilinde doğru yerdeki yeni bir şirketle bağlantı kurar.

Dolayısıyla çoğu üretim sektörünün (mal ya da hizmet) başat kesimi dünya çapında fiili işleme prosedürlerine göre örgütlenerek, Robert Reich'ın deyişiyle 'küresel ağ'ı oluşturmuşlardır.[87] Üretim süreci, birçok farklı şirket tarafından birçok farklı yerde üretilen parçaları bir araya toplar; belli amaçlar, belli piyasalar için yeni bir üretim ve ticaret tarzıyla birleştirir: Geniş hacimli, esnek, tek örnek üretim. Bu ağın, dünya çapında farklı birimlerin tedarik ettiği küresel bir şirket kavrayışıyla ilgisi yoktur. Yeni üretim sistemi, bir stratejik ittifaklar bileşkesine, şirketler, her büyük şirketin merkezden ayrı birimleri, birbirlerine ve/veya büyük şirketlere ya da şirket ağlarına bağlı küçük ve orta ölçekli girişim ağları arasındaki ad hoc işbirliği projelerine dayanır. Sınır ötesi üretim ağlarının işleyişi iki temel biçimde gerçekleşir: Gereffi'nin terminolojisiyle üreticinin yönlendirdiği emtia zincirleri (otomobil, bilgisa-

86 Adler (1999); Saxenian (1999).

87 Reich (1991).

yar, uçak, elektronik cihazlar gibi) ve alıcının yönlendirdiği emtia zincirleri (giyim kuşam, ayakkabı, oyuncak ve ev eşyası gibi).[88] Bu ağa benzer endüstriyel yapıda temel olan, tüm dünyaya yayılmış olması, hem bütünsel olarak hem de birimleri itibarıyla geometrisinin sürekli değişmesidir. Böyle bir yapı içinde başarılı bir yönetsel strateji için en temel unsur, bir şirketi (ya da belli bir endüstriyel projeyi) bu ağa konumu itibarıyla rekabette avantaj kazanacağı bir konuma yerleştirmektir. Böylece yapı kendini yeniden üretme, rekabet sürdükçe genişleme, ekonominin küresel niteliğini derinleştirme eğilimi kazanır. Şirketin böyle değişken bir üretim ve dağıtım geometrisinde işleyebilmesi için, son derece esnek bir yönetim biçimi gereklidir; şirketin esnekliğine, bu esnekliğe uygun iletişim ve üretim teknolojilerine erişime bağlı olan bir yönetim biçimidir bu (üçüncü bölüme bakınız). Örneğin çok uzak kaynaklarda üretilen parçaları bir araya getirebilmek için, bir yandan üretim sürecinde parçaların en ince ayrıntılarına dek birbirine uyum sağlamaları için mikroelektroniğe dayalı bir titizlik gerekirken, diğer yandan fabrikanın üretimi, her siparişin gerektirdiği hacme ve tek tip özelliklere göre programlamasını sağlayacak bilgisayara dayalı bir esneklik gereklidir. Ayrıca envanterlerin yönetimi de, geçen on yıl içinde performansları talebi ve arzı online olarak denk düşürebilme yönündeki yeni teknolojik kapasiteyle güçlenen eğitimli tedarikçilerden oluşan yeterli bir ağın varlığına bağlıdır. Dolayısıyla yeni uluslararası işbölümünün giderek şirketler arası bir hal aldığını söyleyebiliriz. Daha doğrusu şirket ağları içinde bir işbölümüdür bu. Çokuluslu şirketlerin bağlı olduğu, dünya çapında eşitsiz bir dağılım gösteren bu ulus üstü üretim ağları, küresel üretimi ve uluslararası ticareti şekillendirmektedir.

Enformasyonel Üretim; Bilim ile Teknolojinin Seçici Küreselleşmesi

Enformasyonel üretimde verimlilik ile rekabet gücü, bilginin üretimine ve bilgi işlem sürecine dayalıdır. Bilginin üretilmesi ve teknolojik kapasite, farklı türde şirketler, örgütler ve ülkeler arasındaki rekabet

---

88 Gereffi (1999).

açısından kilit araçlardır.[89] Dolayısıyla bilimin ve teknolojinin coğrafyasının, küresel ekonominin mekânları ve ağları üzerinde büyük bir etkisi olması gerekir. Ayrıca bilimin ve teknolojinin olağandışı bir biçimde, bir avuç OECD ülkesinde yoğunlaştığını gözlüyoruz. 1993'te küresel çapta, araştırma-geliştirme çalışmalarının % 84'ü 10 ülkenin elindeydi; bu 10 ülke, son yirmi yılda ABD'de alınan patentlerin % 95'ini de kontrol ediyordu. 1990'ların sonuna gelindiğinde, telefon hatlarının % 74'ü, dünya nüfusunun üst gelir düzeyindeki ülkelerde yaşayan beşte birlik kesiminin elindeydi; İnternet kullanıcılarının % 93'ünü de onlar oluşturuyordu.[90] Bu teknolojik üstünlük, bilgiye dayalı küresel ekonomi düşüncesine terstir; birkaç 'küresel kent ve bölge'ye yerleşmiş bilgiye dayalı üreticilerle, dünyanın geri kalan kısmı, yani teknolojik olarak bağımlı ülkeler arasında hiyerarşik bir işbölümü biçiminde sunulmadığı sürece. Ancak teknolojik karşılıklı bağımlılığın işleyişi, coğrafi eşitsizliğe ilişkin istatistiklerin ortaya koyduğundan daha karmaşıktır.

Öncelikle temel araştırmalar, asıl bilgi kaynaklarının büyük bölümü araştırmaya yoğunlaşmış üniversitelerin ve dünya çapında kamu araştırma sisteminin elindedir (Almanya'da Max Planck, Fransa'da CNRS, Rusya'da Bilimler Akademisi, Çin'de Academica Sinica, ABD'de Ulusal Bilim Vakfı, Savunma Bakanlığı'nın DARPA'sı gibi kurumların desteklediği araştırma programlarıyla, Ulusal Sağlık Enstitüsü gibi kurumlar, büyük hastaneler). Bu da, askeriye ile bağlantılı araştırmalar gibi önemli bir istisna dışında, temel araştırma sisteminin açık ve ulaşılabilir olduğu anlamına gelir. ABD'de 1990'larda, bilim ve mühendislik dallarında doktora derecelerinin % 50'sinden fazlası yabancı öğrencilere verilmiştir. Bu yabancı doktora sahiplerinin % 47'si ABD'de kalmıştır, fakat bu durum bilim sisteminin kendi içine kapalı doğasından çok, kendi memleketlerinin onları çekememesiyle ilgili bir meseledir. (Örneğin Çin'den gelen doktora öğrencilerinin % 88'i, Hindistan'dan gelenlerin % 79'u ABD'de kalmış; fakat Japonya'dan gelen-

89 Freeman (1982); Dosi vd. (1988b); Foray ve Freeman (1992); Dünya Bankası (1998).

90 Sachs (1999); UNDP (1999).

lerin yalnızca % 13'ü, Güney Kore'den gelenlerinse % 11'i kalmıştır.)[91] Ayrıca araştırma sistemi küreseldir. Dünyanın dört bir köşesinden bilim adamları arasında sonu gelmez bir iletişime dayalıdır. Batı'da Avrupa skolastisizmi zamanlarından beri bilim çevreleri, her zaman büyük ölçüde, küresel değilse de, uluslararası bir akademisyenler topluluğu olmuştur. Bilim, çeşitli yayınlar, konferanslar, seminerler ve akademik dernekler üzerinden iletişim içinde olan bir araştırmacılar ağı etrafında yapılanmış, belli araştırma alanları çevresinde örgütlenmiştir. Fakat bunların yanı sıra, çağdaş bilimin temel özelliklerinden biri de, online iletişimin daimi niteliklerinden biri haline gelmiştir. Zaten İnternet de ordu ile "büyük bilim"in sapkın birleşmesinden doğmuş, 1980'lerin başlarına dek gelişimi bilimsel iletişim ağlarıyla sınırlı kalmıştır. Günümüz biliminin en temel özelliklerinden biri de budur. 1990'larda İnternet'in yaygınlaşması, bilimsel keşiflerin hızlanması, çaplarının genişlemesiyle birlikte İnternet ve elektronik posta küresel bir bilimsel sistemin oluşumuna katkıda bulunmuştur. Bu bilimsel çevrelerde, İngilizcenin uluslararası dil olması, yayınlara, araştırma fonlarına, prestijli atamalara büyük ölçüde Amerikalı ve Batı Avrupalı bilim kurumlarının hakim olması, şüphesiz başı çeken ülkeler ile kurumlar lehine bir eğilim olduğu gözlenir. Ancak bu sınırlar dahilinde, asimetrik de olsa iletişimi, bulguların ve bilginin yayılmasını sağlayan küresel bir bilim ağı vardır. Öyle ki bazı araştırma alanlarında (enformasyon teknolojisi gibi) iletişimi yasaklayan Sovyetler Birliği'ndeki gibi akademik sistemler, fazlasıyla geri kalmak gibi ağır bir bedel ödemişlerdir. Günümüzde bilimsel araştırmalar ya küreseldir ya da bilimsellik özelliklerini yitirirler. Fakat Jeffrey Sachs'm da işaret ettiği gibi, bilim küresel olsa da bilim pratiği gelişmiş ülkeler tarafından tanımlanan konulara kaymıştır.[92] Araştırma bulgularının büyük bölümü, gezegen çapındaki bilimsel iletişim ağlarında yayılır, ancak araştırmada ele alınan konuların türleri dikkate alındığında ciddi bir asimetri olduğu görülür. Kalkınmakta olan ülkeler açısından kritik önem taşıyan, ancak genel çıkarlar, bilim-

91 Saxenian (1999).

92 Sachs (1999).

sel çıkarlar açısından çok az şey vaad eden ya da ümitvar bir piyasaya hitap etmeyen sorunlar, bilimsel araştırmalarda başı çeken ülkelerin araştırma programlarına genellikle alınmaz. Örneğin etkili bir sıtma aşısı on milyonlarca insanın, özellikle çocukların hayatını kurtarabilir, ancak böyle bir aşının geliştirilmesine ya da Dünya Sağlık Örgütü'nün desteklediği ümit verici tedavi biçimlerinin dünya çapında yaygınlaştırılması çalışmalarına pek az kaynak ayrılır. Batı'da geliştirilen AIDS ilaçları Afrika'da kullanılamayacak kadar pahalıdır, oysa HIV vakalarının % 95'i kalkınmakta olan ülkelerdedir. Çokuluslu farmasotik şirketlerinin işletme stratejileri, bu ilaçları ucuza üretme ya da alternatif ilaçlar geliştirme girişimlerini baltalamıştır, zira araştırmaların temel aldığı patentlerin büyük bir bölümü bu şirketlerin denetimindedir. Dolayısıyla bilim küreseldir, ancak iç dinamikleri çerçevesinde, ya sorunları için çözümler üretmeyerek ya da hayat koşullarının gelişmesini sağlayan sonuçlar verecek bir tedaviye yanaşmayarak dünya nüfusunun büyük bir bölümünün dışlanması sürecini de yeniden üretir.

Ekonomik kalkınma ile rekabet performansı temel araştırmalara değil, temel ve uygulamalı araştırmalar (araştırma-geliştirme çalışmaları) arasında bağlantı kurulmasına ve bunun dünya çapında örgütlere, bireylere yayılmasına dayanır. İleri akademik araştırmalar ve iyi bir eğitim sistemi, ülkelerin, şirketlerin ve bireylerin enformasyonel paradigmaya dahil olması için gerekli koşullardır, ama yeterli değillerdir. Dolayısıyla bilimin seçici küreselleşmesi, teknolojinin küreselleşmesini teşvik etmez. Küresel teknolojik gelişme, ulusal ve uluslararası politikalar kadar, bilim, teknoloji ve iş dünyası arasında da bir bağlantı olmasını gerektirir.[93] Kendilerine özgü kayırma eğilimleri ya da kısıtlamaları olsa da, yayılmanın mekanizmaları vardır. Çokuluslu şirketler ve onların üretim ağları aynı zamanda, teknolojik üstünlüğün araçları, seçici teknolojik yayılmanın kanallarıdır.[94] Kamusal olmayan araştırma-geliştirme çalışmalarının büyük bölümü çokuluslu şirketlerin elindedir, onlar da bu bilgiyi rekabet, piyasalara sızma ve hükümet

93 Foray (1999).

94 Archibugi ve Michie (1997).

desteği için kilit bir varlık olarak kullanırlar. Diğer yandan araştırma-geliştirme çalışmalarının maliyetinin ve öneminin artması yüzünden şirketler, dünya çapında başka şirketlerle, üniversitelerle ve kamu araştırma kurumlarıyla (biyomedikal araştırmalar yapan hastanelerle örneğin) birlikte işbirliğine dayalı araştırmalara girişirler. Bunu yaparken sektörlere ve ülkelere yayılan dikey bir araştırma-geliştirme ağının yaratılmasına ve şekillendirilmesine katkıda bulunurlar. Ayrıca sınır ötesi üretim ağlarının verimli bir biçimde işleyebilmesi için çokuluslu şirketlerin uygulamaya dair bilgilerinin bir kısmını ortaklarıyla paylaşmaları, küçük ve orta ölçekli şirketlerin kendi teknolojilerini geliştirmelerine, son tahlilde öğrenme eğrisini geliştirme kapasitelerine katkıda bulunmaları gerekir.[95] Çokuluslu şirketlerin yurtdışındaki kollarının, OECD ülkelerinin üretim sisteminde yer almasının bu ülkelerin teknolojik gelişimini ve verimliliğini olumlu etkilediğine dair kanıtlar mevcuttur.[96] Bu meseleyle ilgili araştırmalarının ardından Held ile meslektaşları şu sonuca varmışlardı: "Sistematik kanıtların eksikliğine karşın, araştırmalar zaman içinde üretimin küreselleşmesinin, ulusal ekonomik performansın, merkezi o ülkede bulunan çokuluslu şirketlerin performansından ayrılarak ilerlediğini göstermektedir. Ayrıca bu süreç, yeniliklerden elde edilecek kârın en yüksek noktaya varması beklenen yüksek teknoloji sektörlerinde de bu süreç geçerlidir."[97] Bu, gelişmiş ülkelerin birçoğunda yüksek teknolojinin gelişimini destekleyen ulusal politikaların, her zaman ülkeye rekabetçi bir avantaj kazandırmakta başarılı olamadığı anlamına gelir. Diğer yandan, kalkınmakta olan, yeni sanayileşmiş ülkeler açısından yerel işgücünün ve yerel şirketlerin ulusüstü üretim ağlarıyla işbirliğine girmesini, dünya piyasasında yarışmasını sağlayabilmek için ulusal politikalar gereklidir. Hükümetlerin teknoloji politikalarının kalkınma açısından belirleyici bir araç olduğu, Asya'nın sanayileşmekte olan ülkelerinde durum budur. (Üçüncü cilt, dördüncü bölüm) Dünya Bankası'nın 1998 tarihli

---

95 Geroski (1995); Tuomi (1999).

96 OECD (1994d).

97 Held vd. (1999: 281).

Dünya Kalkınma Raporu, teknolojik altyapının ve eğitim sisteminin geliştiği koşullarda, birazdan inceleyeceğim gibi son derece seçici bir dahil etme ve dışlama izleğiyle gerçekleşse de, 1990'larda teknolojinin küresel olarak yayıldığı bir sürecin gözlenebildiği sonucuna varmıştı.

Teknolojik bağlantı sağlandığında, teknolojinin üretimi ve yayılması süreci, hükümetin politikasından büyük ölçüde bağımsız olan ulusüstü üretim ağları etrafında örgütlenir hale gelir. Ancak insan kaynaklarının, teknolojik altyapının (özellikle de erişilebilir, maliyeti düşük, kalitesi yüksek iletişim ve enformasyon sistemlerinin) sağlanması bakımından temel önemini korur.

Teknolojinin küresel ekonomiye nasıl ve neden yayıldığını anlayabilmek için yeni, enformasyona dayalı teknolojilerin özelliklerini gözden geçirmek önemlidir. Bu teknolojiler, insanların zihinlerinde geliştirilen/depolanan bilgiye dayandıklarından, yaparak öğrenme sürecinde hazmedilip geliştirilecek teknolojik altyapıyı, örgütsel ortamı ve insan kaynaklarını bulmaları halinde kaynaklarının ötesine geçerek yayılma konusunda sıradışı bir potansiyele sahiptirler.[98] Bütün bunlar son derece talepkâr koşullardır. Ancak sonradan gelenlerin yetişip ayak uydurmasını sağlayacak süreçleri de dışlamazlar, sonradan gelenler uygun ortamı çabucak geliştirebiliyorsa eğer. 1960'larda, 1970'lerde Japonya'da, 1980'lerde Asya-Pasifik bölgesinde, daha küçük çaplı olarak 1990'larda Brezilya'da ve Çin'de olup biten budur işte. Ancak 1990'ların küresel deneyimi, teknolojik kalkınma için farklı bir yol öneriyor. Dünya çapında şirketler ve bireyler yeni teknolojik sisteme dahil olduklarında (teknoloji transferiyle ya da uygulamaya dair teknolojik bilgilerin benimsenmesi yoluyla) derhal üreticilerle ve bilgilerini kullanıp ürünlerini pazarlayabilecekleri piyasalarla ilişki kurarlar. Tasarıları ulusal merkezlerini aşar, böylece çokuluslu şirketlere dayalı üretim ağını güçlendirirken, bu şirketler ve bireyler bu ağlarla bağlantıları üzerinden öğrenip kendi rekabet stratejilerini geliştirirler. Dolayısıyla teknolojik uygulama bilgisinin ulusüstü üretim ağlarında yoğun-

---

98 Mowery ve Rosenberg (1998).

laşması, sınır ötesi üretim ağlarının coğrafyasının karmaşıklaşmasıyla birlikte bu uygulama bilgisinin dünya çapında daha kapsamlı olarak yayılması gibi bir süreç de yaşanır aynı zamanda.

Bu analize, 1990'ların sonlarında Silikon Vadisi'nde yaşanan gelişmelerle ışık tutmaya çalışacağım. İnternet devriminin ardından gelen yenilik fırsatlarını kaçırmayan Silikon Vadisi, dünyanın geri kalan kısmı karşısında, enformasyon teknolojisindeki liderliğini daha yüksek noktalara taşıdı. Ancak 2000 yılının Silikon Vadisi, toplumsal ve etnik açıdan, 1977'nin Silikon Vadisi'nden tümüyle farklıydı. Silikon Vadisi konusunda önde gelen analistlerden Anna Lee Saxenian, 1999 tarihli araştırmasında, bu ileri teknoloji merkezinin yeni görünümünde göçmen girişimcilerin belirleyici bir rol oynadığını gösterdi. Saxenian şöyle diyor:

> ABD'de eğitim görüp çalışan yetenekli göçmenler vaat edici fırsatlardan yararlanmak üzere ülkelerine döndüklerinden, son araştırmalar "beyin göçü"nün yerini "beyin dolaşımı"na bıraktığını gösteriyor. Ulaşım ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler, bu yetenekli göçmenlerin memleketlerine dönmeyi tercih etmediklerinde bile, ABD'deki girişimleri, coğrafi olarak uzak bölgelerdeki girişimlere bağlayan aracılar olarak kritik bir rol üstlendiğini gösteriyor.[99]

Saxenian'ın araştırması, 1990 gibi erken bir tarihte bile Silikon Vadisi'nde ileri teknoloji sektöründe çalışan işgücünün % 30'luk bir kesiminin yabancı ülkelerde doğmuş, genelde profesyonel mesleklerde yoğunlaşmış olduğunu gösteriyor. 1990'ların ikinci yarısında bir yenilik dalgası başladığında, çoğu yabancı girişimciler tarafından binlerce yeni enformasyon teknolojisi şirketi kuruldu. 1980 ile 1998 arasında Silikon Vadisi'nde kurulan şirketlerin en azından % 25'i, 1995 ile 1998 arasında kurulanların % 29'u Çinli ve Hint yöneticiler tarafından yönetiliyordu. Etnik girişimcilerin yer aldığı bu ileri teknoloji ağları iki yönlü olarak işliyordu:

---

99 Saxenian (1999:3).

> Silikon Vadisi'ndeki yetenekli Çinli ve Hint göçmenler memleketleriyle toplumsal ve ekonomik bağlantılar yaratırlarken, Asya'nın gelişmekte olan bölgelerindeki piyasaları, imalat ve teknik becerilerin kapılarını da California'daki daha geniş kapsamlı girişimci topluluğuna açtılar. Şirketler yazılım programlama konusundaki yetenek yüzünden yüzlerini giderek Hindistan'a çeviriyor. Bu arada California'da teknolojiyle ilgili sektörler, ileri teknoloji ürünlerinin bileşenleri için de hızla gelişen bir piyasa olarak görmenin yanı sıra yarı iletken ve PC imalatında da giderek Tayvan'ın hızlı ve esnek altyapısına dayanıyor.[100]

California bağlantısı Asya ile sınırlı değildir. Saxenian'ın öğrencilerinden ikisi Silikon Vadisi ile İsrail'de yazılım sektörünün patlaması ve Meksikalı mühendislerin Silikon Vadisi'nde önemli bir varlık göstermesi arasında da aynı derecede güçlü bir bağlantıya dikkat çekti.[101] Bir başka deyişle Silikon Vadisi, dünya çapına yaydığı teknoloji ve işletme ağları temelinde genişlemiştir. Buna karşılık bu ağlar etrafında kurulan şirketler, dünyanın dört bir köşesinden (ama başta Hindistan ve Çin'den/ dünya nüfusuna oranla) yetenekleri kendilerine çekmiş; bu yetenekler hem Silikon Vadisi'nin kendisini değiştirmiş hem de burasıyla memleketleri arasındaki teknoloji bağlantısını ilerletmişlerdir. Silikon Vadisi'nin enformasyon teknolojisindeki yeniliklerde başı çekmesi açısından çok özel bir vaka olduğu da dikkate alınmalı. Ancak dünyada yüksek teknolojinin ilerleme gösterdiği başka bölgelerde yapılacak araştırmalarda da benzer bir mekanizmanın gözlenmesi muhtemeldir; zira ağlar kendilerini güçlendiriyor, ulusal sınırları aşıyor ve uygulama bilgisine sahip beyinleri çekiyor, ki bu da Enformasyon Çağı'nda teknoloji aktarımının ve yeniliklerin en önemli süreçlerinden biridir.

Özetle, bilimin ve teknolojinin birkaç ülkede, birkaç bölgede yoğunlaştığını söylemek mümkün olsa da, teknolojik uygulama bilgisi akışı tüm dünyaya yayılmaktadır, ama son derece seçici bir biçimde. Bu akış, üniversiteyi dünyanın dört bir köşesindeki araştırma kaynak-

---

100 Saxenian (1999: 71).

101 Alarcon (1998); Adler (1999).

larına bağlayan merkezsizleşmiş, çok yönlü üretim ağlarında yoğunlaşıyor. Bu biçimde bir teknoloji üretimi ve aktarımı, ulusüstü üretim ağlarının yapısını ve dinamiklerini yansıtıp bu ağlara yeni merkezler eklerken küreselleşmeye de belirleyici bir katkıda bulunuyor. Bilim ile teknolojinin eşitsiz gelişimi, enformasyonel üretimin mantığını merkez ülkesinden koparıyor, çok merkezli, küresel ağlara kaydırıyor.[102]

Küresel Emekten Bahsedilebilir mi?

Enformasyonel ekonomide belirleyici üretim faktörü emekse, üretim ile dağıtım giderek küresel temelde örgütleniyorsa, öyle görünüyor ki emeğin küreselleşmesi gibi paralel bir sürece de tanıklık etmemiz gerekiyor. Ancak mesele göründüğünden daha karmaşıktır. Bu cildin yapılanmasındaki tutarlılık gereği, bu meseleyi kapsamlı biçimde dördüncü bölümde, ağ toplumunda emeğin ve istihdamın dönüşümünü incelerken tartışacağım. Ancak küreselleşmenin temel bileşenlerine ilişkin gözden geçirmeyi tamamına erdirmek amacıyla, temel sonuçları burada sıralayacağım.

Uzman işgücünün giderek küreselleşmesi gibi bir süreç vardır. Bu yalnızca beceri düzeyi yüksek bir işgücü değildir, dünya çapında istisnai derecede yüksek düzeyde talep edilen, dolayısıyla göçmen yasaları, ücretler ya da çalışma koşulları açısından genel kurallara tabî olmayan bir işgücüdür. Üst düzey profesyonel emek için de aynı şey geçerlidir: Üst düzey yöneticiler, mali uzmanlar, ileri hizmetler danışmanları, bilimadamları, mühendisler, bilgisayar programcıları, biyoteknologlar gibi. Ama sanatçılar, tasarımcılar, gösteri sanatlarıyla uğraşanlar, spor yıldızları, spiritüel gurular, siyasî danışmanlar ve profesyonel suçlular için de aynı şey geçerlidir. Herhangi bir piyasada istisnaî düzeyde bir katmadeğer yaratma kapasitesine sahip herkes, kürenin dört bir yanında alışveriş yapabilmenin sefasını sürer ve kendisinin alışve-

---

102 Silikon Vadisi örneğinde görülen küresel yenilik ortamı ağlarına ilişkin analizlerin öncüsü merhum Richard Gordon'dur; bakınız Gordon (1994). Gordon'un önemli entelektüel değerlendirmelerine ilişkin kolektif bir tartışma için *Journal of Global Political Economy*'nin "Competition and Change" (Rekabet ve Değişim) başlıklı özel sayısına bakınız. (Mayıs 1998).

rişinin yapılmasının da. Bu uzman emek kesimine dahil olanların sayısı on milyonları bulmaz, ancak bu kesim girişim ağlarının, medya ağlarının, siyasi ağların performansı açısından son derece belirleyicidir; öyle ki en değerli emeğin piyasası küreselleşmektedir.

Öte yandan dünyanın sıkış tepiş bir durumdaki kitleleri, istisnaî yeteneklere sahip olmayan ama hayat koşullarını iyileştirme, çocuklarının geleceği için mücadele etme çabasındaki kesim için bu sicil biraz daha karmaşıktır. 20. yüzyılın sonuna doğru yaklaşık 130-145 milyon kişi kendi ülkelerinin dışında yaşıyorlardı; 1975'te bu rakam 84 milyondu. Bu rakamlar yalnızca kayıtlı göçmenleri göstermekte; belgelenmemiş göçmenlerin sayısı da eklenince gerçek rakam çok çok daha yükselecektir. Yine de, bu reel sayı dikkate alındığında bile, göçmenlerin toplamı küresel işgücünün ancak küçük bir bölümünü oluşturur. Bu göçmenlerin önemli bir bölümü Afrika'da ve Ortadoğu'dadır (bazı hesaplamalara göre, 1993'te buralarda 40 milyon göçmen vardı). 1990'larda ABD'de, Kanada'da, Avustralya'da, daha küçük bir ölçekte Batı Avrupa'da göçmenlerin sayısında ciddi bir artış oldu. Kısa süre öncesine dek pek az göç alan Japonya gibi ülkelerde dahi yüzbinlerce yeni göçmen var.[103] Bu göçün ciddi bir bölümü belgelenmemiş durumda. Ancak Batı ülkelerinin çoğunda yerel nüfusa kıyasla göç düzeyi, tarihin başka dönemlerindeki düzeyleri aşmış değildir. Dolayısıyla öyle görünüyor ki göçün artışıyla birlikte, aslında olup biten, yabancı düşmanı tepkileri tetikleyen Batı toplumlarında etnik yapı değişimidir. Göçmen denen birçok insanın aslında "göç ettikleri" ülkelerde doğduğu, fakat 1990'larm sonunda normalleşme önündeki engellerle ikinci sınıf vatandaş konumunda tutuldukları Batı Avrupa'da özellikle durum budur: Almanya'daki Türklerin, Japonya'daki Korelilerin durumu, "göçmen" etiketinin ayrımcılığa tabî tutulan azınlıklar için bir şifre olarak kullanılmasına örnektirler. Kuzey Amerika'da ve Batı Avrupa'da çok etnili yapı yönündeki bu eğilim, yerel nüfusun doğurganlık oranının düşük olması, zengin ve yoksul ülkeler

---

103 Campbell (1994); Stalker (1994, 1997); Massey vd. (1999); UNDP (1999).

arasındaki dengesizliğin giderek artmasının tetiklediği yeni göç dalgaları sonucu 21. yüzyılda daha da hızlanacaktır.

Uluslararası göçün önemli bir bölümü, 1990'larda özellikle Afrika'da yirmi dört milyon insanı yerinden eden savaşların ve felaketlerin bir sonucudur. Bu eğilim mutlaka emeğin küreselleşmesiyle ilgili değilse de, dünya çapında milyonlarca insanı yerinden etmiş, insanî sefaletin küreselleşmesine sebep olmuştur. BM'nin 1999 tarihli İnsanî Gelişim Raporu'nda da belirtildiği üzere, "Küresel işgücü piyasası yetenekli olanlar için –şirket yöneticileri, bilim adamları, gösteri sanatlarıyla uğraşanlar, küresel profesyonel seçkinler tabakasını oluşturan diğerleri– giderek entegre bir hal kazanıyor; hareket serbestileri fazla, maaşları yüksek. Ancak vasıfsız işgücü piyasası ulusal engellerle son derece sınırlanmış durumda."[104] Sermaye küresel, üretim ağları giderek küreselleşiyor, fakat emeğin büyük bölümü yerel. Ama büyük bir stratejik öneme sahip, elit, uzman bir işgücü gerçekten küreselleşmiş durumda.

Ancak insanların sınırların ötesine hareketlerinin ötesinde, bir ülkede çalışan işçilerle dünyanın geri kalan kısmı arasında küresel bir üretim, para, bilgi ve kültür akışı var. Küresel üretim ağlarının kurulması, dünyanın dört bir yanında işçileri etkiliyor. Göç ettikleri ülkelerde şansları gülen girişimciler, genelde memleketleri ile oturdukları ülke arasında aracı haline geliyorlar. Aile, dostluk, hısımlık ağları zaman içinde genişliyor; gelişmiş iletişim ve ulaşım sistemleri milyonlarca insanın ülkeler arasında yaşamasını sağlıyor. Nitekim, bu alandaki önde gelen araştırmacılardan Michael P. Smith ile Luis E. Guarnizo'nun[105] deyişiyle "aşağıdan gelen ulusüstücülük" üzerine yapılan araştırmalar, emeğin, basit küresel işgücü kavramının –katı analitik bir çerçeveden bakıldığında gerçekte böyle bir şey yoktur– ötesine geçen bir düzeyde, küresel ağlar oluşturduğunu ortaya koyuyor. Özetle emeğin büyük bir kesimi dünya çapında küreselleşmemiş olsa da, kalkınmış toplumların çoğunda göç artmakta, çok etnili bir yapı geliş-

104 UNDP (1999:2).

105 Smith ve Guarnizo (1998).

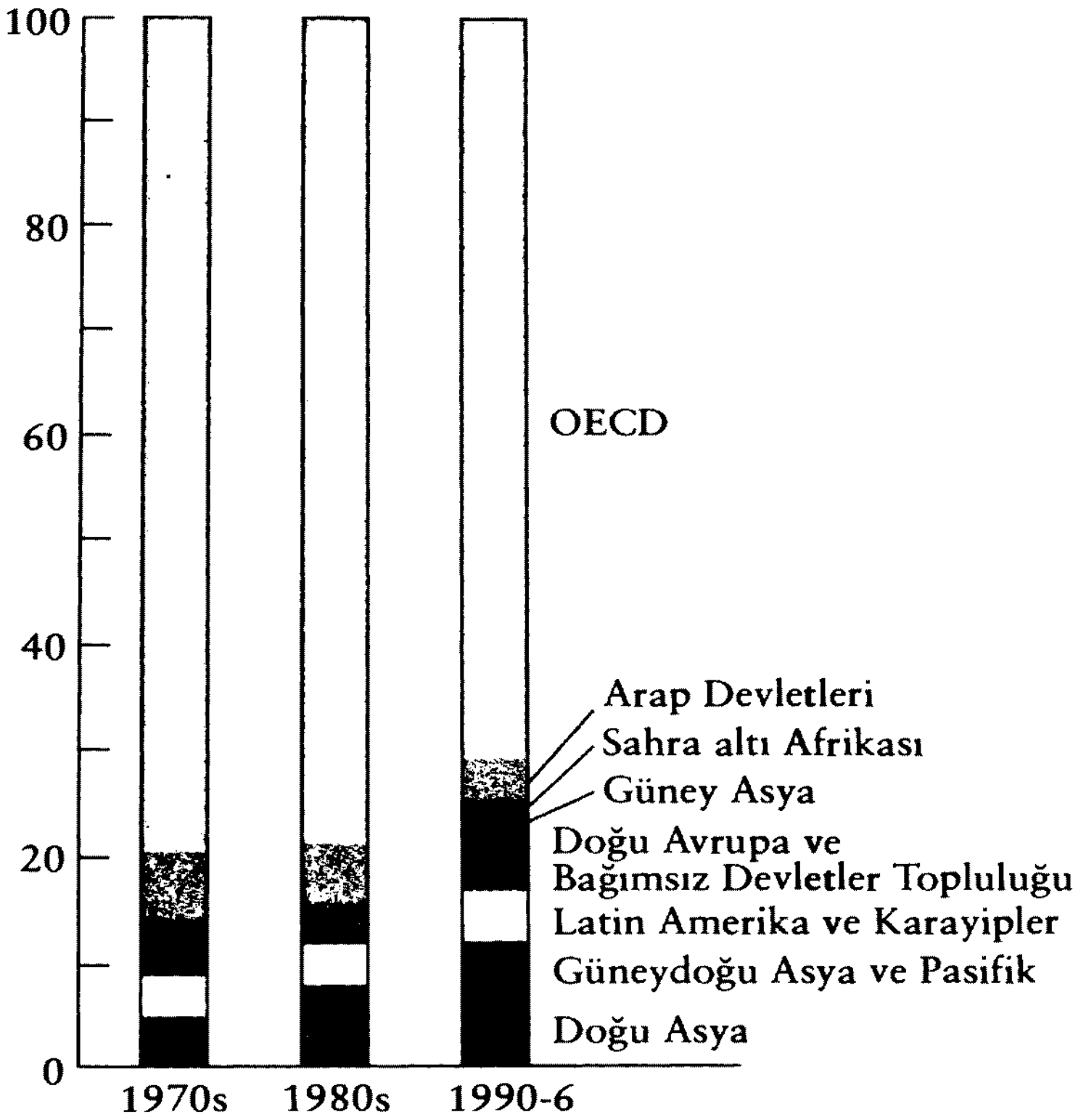
mekte, dünyada yer değiştiren nüfus giderek artmakta, milyonlarca insan arasında sınırlar ve kültürleri aşarak kurulan çok katmanlı bağlantıların sayısı artmaktadır.

Küresel Ekonominin Geometrisi: Dilimler ve Ağlar

Küresel ekonominin sınırlarının tanımlanmasında, bahsetmeden geçilemeyecek temel önemde ek bir nitelik daha vardır: Küresel ekonomi gezegen çapında bir erişimi olsa da, gezegen ekonomisi değildir. Bir başka deyişle küresel ekonomi gezegendeki bütün ekonomik süreçleri kapsamaz, bütün ülkeleri içermez, çalışan bütün insanları kapsamaz; ama bütün insanlığın hayatını dolaylı olarak ya da doğrudan etkiler. Etkisi bütün gezegene yayılsa da, fiili işleyişi ve yapısı, yalnızca sektörün, ülkenin ya da bölgenin uluslararası işbölümündeki konumuna bağlı olarak değişen düzeylerde, ekonomik sektörlerin, ülkelerin, bölgelerin bazı kesimlerini ilgilendirir.

Uluslararası ticaret ciddi biçimde yayılırken, daha az kalkınmış ülkelerin dünya ihracatındaki payı 1950'lerde % 31,1'ken, 1990'larda % 21,2'ye geriledi. OECD ülkelerinin dünya mal ve hizmet ihracatında payı 1970'ler ile 1996 arasında gerilemiş olsa da, 1990'ların sonunda hâlâ toplam ihracatın üçte ikisini oluşturuyordu (bkz. Şekil 2.7). Uluslararası ticaretin büyük bölümü OECD bölgesinde gerçekleşir. Doğrudan yabancı yatırımlarda da benzer bir durum gözlenir. OECD ülkelerinin toplam doğrudan yabancı yatırımlardaki payı 1970'lere kıyasla ciddi biçimde gerilediyse de, hâlâ toplamın % 60'ını oluşturur. 1997'de toplam doğrudan yabancı yatırımlar 1970'e göre yedi katına çıkarak dört yüz milyar dolara ulaştı, ancak % 58'i gelişmiş sanayi ekonomilerine, % 37'si kalkınmakta olan ülkelere, % 5'i de Doğu Avrupa'nın geçiş ekonomilerine gitti. Ayrıca, doğrudan yabancı yatırımlar kalkınmakta olan ülkelerde 1990'larda ciddi bir artış gösterdiyse de, birkaç piyasada yoğunlaşmışlardı: % 80'i 20 ülkeye gidiyordu, aslan payı Çin'indi, onu Brezilya ile Meksika izliyordu. Finans piyasalarında da benzer bir seçici küreselleşme eğilimi gözlenmektedir. 1996'da kalkınmakta olan ülkelerle, geçiş ekonomilerine yönelik port-

ŞEKİL 2.7
İhracat Payları
(Toplam mal ve hizmet ihracatına oranı, %)

Kaynak: Dünya Bankası verileri (1999); UNDP'nin değerlendirmesi (1999)

föy ve diğer kısa vadeli sermaye akışının % 94'ü yalnızca 20 ülkeye gitti. Özel bono, banka kredisi ve menkul kıymetler piyasalarına ancak kalkınmakta olan 25 ülke girebiliyordu. Küresel finansta yeni piyasaların doğduğu yönündeki bütün laflara karşın, 1998'de bu piyasalar toplam piyasa kapitalizasyonunun yalnızca % 7'sini oluşturuyor, toplam dünya nüfusununsa % 85'ini temsil ediyordu.[106] Üretim açı-

106 Veriler UNDP'den (1999); ayrıca Sengenberger ve Campbell'a da bakınız (1994); Hoogvelt (1997); Duarte (1998); PNUD (1998a); UNISDR (1998); Dünya Bankası (1998); Dupas (1999).

sından bir değerlendirmeye gidildiğinde, 1988'de OECD ülkeleri dört Asya kaplanıyla birlikte, dünya imalatının % 72.8'inde pay sahibiydi. Bu oran 1990'larda pek az geriledi. Değeri yüksek üretimde daha ciddi bir yoğunlaşma söz konusuydu: 1990'da G-7 ülkeleri ileri teknoloji imalatının % 90'ında pay sahibiydi ve küresel bilgisayarlaşma gücünün % 80.4'ünü elinde tutuyordu.[107] UNESCO'nun 1990'da topladığı veriler, bilimsel ve teknik insan gücünün nüfusa oranının, Kuzey Amerika'da kalkınmakta olan ülkelerin ortalamasından % 15 yüksek olduğunu ortaya koyuyordu. Kuzey Amerika'da araştırma geliştirme faaliyetlerine yapılan harcamalar, dünya toplamının % 42'sini oluşturuyordu; Latin Amerika'da ve Afrika'da toplam harcamalarsa, aynı toplamın % 1'inden daha azdı.[108]

Özetle, entegrasyon düzeyleri, rekabet gücü potansiyelleri ve ekonomik büyümeden yararlanma payları anlamında ülkeler arasında temel bir asimetri, küresel ekonomiye damgasını vurmuştur. Bu farklılaşma, Allen Scott'ın eşitsiz bölgesel gelişmenin yeni biçimi hakkındaki araştırmasında da gösterdiği üzere, her ülkede bölgeler arasında da gözlenir.[109] Kaynakların, dinamizmin ve zenginliğin belli bazı ülkelerde bu biçimde yoğunlaşmasının sonucu, küresel ekonominin parçalanmasını takiben dünya nüfusunun da giderek parçalanması ve bunun eşitsizliğin, toplumsal dışlanmanın yükselişi gibi küresel eğilimlere yol açmasıdır.

Bu parçalanmanın başlıca özelliği çifte bir hareketliliktir: Bir yanda ülkelerin ve insanların değerli kesimleri küresel değer yaratım ve zenginlik edinme ağlarına bağlanır. Diğer yanda ağlarda değerli olan ya da değer yitiren şeyler dikkate alındığında değersiz olan her şey, herkes ağlardan dışarı çıkarılır ve nihayetinde bertaraf edilir. Ağlardaki konumlar zaman içinde yeniden değer kazanma ya da değer yitimiyle dönüşebilir. Bu da ülkeleri, bölgeleri ve nüfusları, yapısal istikrarsızlıkla aynı etkiye sahip daimi bir hareketlilik içinde tutar. Örneğin 1980'lerin sonunda, 1990'lar boyunca Tayland, Filipinler, Endonezya gibi kal-

---

107 CEPII (1992).
108 ABD Ulusal Bilim Kurulu (1991).
109 Scott (1998).

kınmakta olan Asya ekonomilerinin dinamik merkezleri, çokuluslu üretim/ticaret ağlarına, küresel finans piyasalarına bağlıydılar. 1997-8'deki finans krizi bu ülkelerin yenice edindiği zenginliği mahvetti. 1999'un sonunda Asya ülkeleri iyileşme yolunda görünüyorlardı. Ancak bu ülkelerde imalatın, emlak piyasasının ve bankacılık sektörünün ciddi bir bölümü, resmi istihdamın önemli bir kısmı kriz sırasında silinip gitti. Yoksulluk ve işsizlik tavana vurdu. Endonezya'da milyonlarca insan hayatlarını idame ettirme çabası içinde kırsal kesime göç ettiğinden sanayilerin, kentlerin çözülmesi gibi bir süreç yaşandı. (Bakınız üçüncü cilt, dördüncü bölüm) Asya krizi, Meksika krizi, Brezilya krizi, Rusya krizi küresel ekonomide dengesizliğin yıkıcı gücünü gösteriyor. Yeni ekonomik sistem hem son derece dinamik, hem son derece seçici, hem son derece dışlayıcı, hem de son derece istikrarsızdır. Gücünü yeni iletişim ve enformasyon teknolojilerinden alan sermaye, üretim ve ticaret ağları dünyanın neresinde olursa olsun, değer yaratan kaynakları tanımlayabilir ve onlara bağlanabilir. Ancak bütün ulusal ekonomilerde, başat sektörler küresel ağa bağlansalar da, ülkelerin, bölgelerin, ekonomik sektörlerin ve yerel toplumların bazı kesimleri, enformasyonel, küresel ekonomiye damgasını vuran birikim ve tüketim süreçlerinden kopuktur. Bu "marjinal" sektörlerin toplumsal olarak sistemin geri kalan kısmından kopuk olduğunu söylemek istemiyorum, çünkü toplumsal boşluk gibi bir şey yoktur. Söylemek istediğim, bu kesimlerin toplumsal ve ekonomik mantıklarının, enformasyonel ekonominin mantığıyla kıyaslandığında çok daha farklı mekanizmalara dayandığı. Enformasyonel ekonomi bütün bir gezegeni şekillendiriyor, bu anlamda da küresel, ancak gezegendeki insanların büyük bölümü enformasyonel, küresel ekonomi için çalışmıyor ya da bu ekonominin alıcısı konumunda değil. Ne var ki, bütün ekonomik ve toplumsal süreçler, böyle bir ekonominin yapısal olarak baskın mantığına bağlanıyor. Böyle bir bağlantının nasıl ve neden işleyeceği, zamanla kimin ve neyin bağlanacağı ve kopacağı, toplumlarımızın daha yakından, titiz bir incelemeyi hak eden özellikleridir. (Üçüncü cilde, ikinci bölüme bakınız.)

Küreselleşmenin Ekonomi Politiği: Kapitalist Yeniden Yapılanma, Enformasyon Teknolojisi, Devlet Politikaları

Küresel bir ekonomi, bu bölümde tanımlanan en somut anlamıyla 20. yüzyılın sonlarında ortaya çıktı.[110] Şirketlerin ve finans piyasalarının 1970'lerdeki kriz sonrası yeniden yapılanmasının ürünüydü. Yeni enformasyon ve iletişim teknolojilerini kullanarak genişledi. Hükümetlerin bilinçli politikalarıyla mümkün kılındı, hattâ büyük ölçüde bu politikalarla başlatıldı. Küresel ekonomi piyasalar tarafından değil, piyasalar, hükümetler ve piyasalar adına ya da piyasaların nasıl olması gerektiği düşüncesiyle hareket eden uluslararası finans kuruluşları arasındaki etkileşimle yaratıldı.

Verimliliği artırma, kârlılığı güçlendirme yönündeki işletme stratejileri, yeni piyasalara yönelik arayışı, üretimin uluslararasılaşmasını da kapsar. Yeni, ileri teknoloji imal eden sektörler, başından beri, başlıca özellikleri olan uluslararası işbölümüyle öne çıkmışlardı (bkz. Altıncı Bölüm). Amerikalı çokuluslu şirketlerin Avrupa ve Asya'da varlıklarını güçlendirmeleri, uluslararası ticaretin genişlemesine katkıda bulunan, yeni çok merkezli bir üretim eğilimi başlattı. 1980'lerde, Avrupalı ve Japon çokuluslu şirketler de bu stratejiyi izleyerek, bir ulusüstü üretim ağı oluşturdu. Japonya'da, Asya Pasifik bölgesinin yeni sanayileşmekte olan ülkelerinde şirketler hızlı büyümelerini, ABD'ye, daha dar bir ölçekte de Avrupa'ya yaptıkları ihracata dayandırmışlardı (bkz. üçüncü cilt, Dördüncü Bölüm). Böyle yaparak da, uluslararası ticarette rekabeti kızıştırmışlardı; zira ABD ile Avrupa Topluluğu, Pasifik bölgesinin, daha önceleri rakipsiz olan egemenliklerine meydan okuması karşısında birtakım önlemler almaya başladı. Avrupa Topluluğu, güney ve doğu Avrupa ülkelerini de üyeleri arasına almaya başlarken, iç piyasasını genişletmek için entegrasyon sürecini hızlandırdı, Japon ve Amerikalı rakipleri karşısında da birleşik bir gümrük cephesi oluşturdu.

---

110 1980'lerde ve 1990'larda dünyanın farklı bölgelerinin küreselleşme sürecine ilişkin bir değerlendirme için okuyucuya bu cildin ilk baskısında, *The Rise of the Network Society*'de (1996) ikinci bölümdeki "Yeni Uluslararası İşbölümü" başlıklı metni önereceğim, s. 106-50. Bölümün analitik yoğunluğunu keskinleştirmek için bu kesim, bu baskıdan çıkarılmıştır.

ABD ise üstün teknolojisi ve işletme esnekliğinden yararlanarak ticaretin serbestleşmesi, piyasaların açılması yönündeki baskılarını artırırken, kendi korumacı duvarlarını da bir pazarlık kozu olarak korudu.

Sermaye piyasaları, Amerikalı çokuluslu şirketlerin ABD'deki yasal düzenlemeleri aşarak ABD dışında borçlanıp, borç vermesini sağlamak üzere yaratılan avro-dolar piyasası temelinde küresel dolaşımı artırdı. Finansal akış ise, OPEC ülkelerinden ve petrol şirketlerinden gelen petrodolarları yeniden çevirebilmek için 1970'lerde ciddi biçimde genişlemişti. 1970'lerden beri, OECD ekonomilerinin büyük bölümü bir düşüş halindeydi, kredilerin büyük bölümü genelde borçlanmayla ilgili gerekli denetimler yapılmaksızın kalkınmakta olan ülkelere gitti; böylece finans piyasalarının küresel düzeyde genişlemesine zemin hazırlanırken, 1980'lerde Latin Amerika ve Afrika ekonomilerini sarsacak olan borç krizinin de tohumları atılmış oldu. Bu gelişmeleri izleyen, dünya çapında finans piyasalarının yeniden yapılanması süreci ise, sınır ötesi finansal akışta, finans kurumlarının küresel yatırımlarında bir patlamaya yol açarken, bankacılık etkinliklerine tam anlamıyla uluslararası bir nitelik kazandırdı. "Üçüncü Dünya piyasaları"na özel yatırımları çekmekte başarısız olan Dünya Bankası 1985'te yeni bir kavram ortaya attı: "Doğmakta olan yeni piyasalar." Dünyanın dört bir yanından yatırımcılar bankaların ya da para birimlerinin krize girmesi halinde hükümetlerin kendilerini destekleyeceğini umarak risk faktörünü görmezden gelip, getirisi yüksek fırsatların peşine düşerken, bu kavram gezegen çapında yeni bir mali entegrasyon dönemini haber veriyordu. 1990'larda Meksika'da, Asya'da, Rusya'da, Brezilya'da ve başka yerlerde yaşanacak mali krizlerin tohumları atılıyordu.

Tam bir ekonomik küreselleşme, ancak yeni enformasyon ve iletişim teknolojileri temelinde ilerleyebilirdi. Gelişmiş bilgisayar sistemleri, yeni, güçlü matematiksel modellerin karmaşık finansal ürünleri yönetmesini, işlemleri son derece hızlı bir biçimde gerçekleştirmesini sağladı. Dünyanın çeşitli yerlerindeki finans merkezleri, ileri telekomünikasyon sistemleriyle birbirine bağlandı. On-line yönetim, şirketlerin ülke çapında, dünya çapında iş görmesini sağladı. Mikroelektroniğe da-

yalı üretim ürünlerin bileşenlerinin standartlaştırılmasını, yüksek hacimde nihai ürünün tek tipleşmesini, bir uluslararası üretim hattında örgütlenmiş esnek üretimi mümkün kıldı. Ulusüstü mal ve hizmet ağları, interaktif bir iletişim sistemine, enformasyonun geri bildirimi ve merkezsizleştirilmiş üretim ile dağıtımın koordinasyonunu sağlayacak şekilde aktarımına dayanıyordu. Hızlı, mal ve insan taşımacılığında yüksek kapasiteye sahip hava ulaşımı, okyanus ötesi denizcilik hatları, demiryolları ve otobanlardan oluşan dünya çapında bir ağın işletilebilmesi için enformasyon teknolojisi temel önemdeydi. Ticareti ve dağıtımı izleyip programlayabilen enformasyon sistemlerinin yanı sıra, otomatik yükleme boşaltma sistemleri de çok çeşitli biçimlerde konteynır taşımacılığını mümkün kılmıştı. Çok geniş kapsamlı bir havayolları, hızlı tren sistemi ve havaalanlarının VIP salonları, girişimcilere yönelik hizmetleri dünyanın dört bir köşesinde şirketleri destekliyordu; İnternet donanımına sahip uluslararası oteller, kozmopolit eğlence merkezleri yöneticilerin hareketliliği için gerekli altyapıyı sağlıyordu. Bu arada 1990'ların sonunda İnternet, yeni bir küresel girişimciliğin, ağ müessesesinin teknolojik belkemiği haline geldi (bkz. Üçüncü Bölüm).

Ancak ne teknoloji ne de girişimcilik, küresel ekonominin kendi başına gelişmesini sağladı. Yeni bir küresel ekonominin kurulmasında belirleyici olan hükümetler, özellikle de en zengin ülkelerin, G-7 ülkelerinin hükümetleri ve Uluslararası Para Fonu, Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü gibi onların yardımcı uluslararası kurumlarıydı. Birbiriyle ilintili üç politika küreselleşmenin temellerini attı: Ülke içinde ekonomik etkinliklerin yasal düzenlemelerden muaf tutulması (finans piyasalarından başlayarak); uluslararası ticaretin ve yatırımların serbestleştirilmesi; kamunun kontrolündeki şirketlerin özelleştirilmesi (genelde yabancılara satıldılar). Bu politikalar ABD'de 1970'lerin ortalarında, Britanya'da 1980'lerin başlarında uygulanmaya başladı, 1980'lerde Avrupa Birliği'ne yayıldı ve 1990'larda dünyanın birçok ülkesinde hakim politika, uluslararası ekonomik sistemin ortak standardı haline geldi.[111]

111 Hutton'a bakınız (1995); Zaldivar (1995); Estefania (1996); Hill (1996); Hoogvelt (1997); Yergin ve Stanislaw (1998); UNDP (1999).

Bunun nasıl ve neden gerçekleştiği tarihçileri ilgilendiren bir meseledir. Ancak küresel ekonominin doğuşuyla ilgili birkaç söz, onun 21. yüzyıldaki sınırlarını anlamamıza yardımcı olabilir. 1970'lerde bazı ciddi önlemler (örneğin ABD'de sınır ötesi sermaye akışları tümüyle pratik amaçlarla 1974'te kaldırıldı) benimsenmiş olsa da, hükümetlerin başı çektiği küreselleşme iki farklı döneme ayrılır. Basitleştirmek için 1980'ler ile 1990'lar arasında bir ayrıma gideceğim. 1980'lerde ABD'de (Reagan 1980'de seçildi) ve Britanya'da (Thatcher 1979'da seçildi) koyu muhafazakâr, serbest piyasa ideolojisini savunanların peşpeşe iktidara gelmesi bir dönüm noktası oldu. ABD'de bu beklenmeyen bir gelişme değildi. 1976'da yayımlanan, 1970'lerdeki krizin Amerikan politikasına etkilerine ilişkin analizimde,[112] olası bir alternatif olarak tedarik ekonomilerinin gelişimini önermiş ve meseleyi renklendirmek için buna bir de isim vermiştim: Reagan politikası. Her iki yönetim de finans ve yatırımların yasal düzenlemelerden kurtarılıp serbestleştirilmesi, Britanya'da kamu şirketlerinin özelleştirilmesi için çok bastırarak tüm dünyaya bir örnek oluşturdular. Bunun ilk etkisi finans piyasalarında hissedildi. ABD'de 1972'de Chicago'da kurulan opsiyon piyasası hızla genişledi ve sonunda çok ürünlü bir türev piyasasına dönüştü. Britanya 1980'de takas kontrollerini kaldırdı ve Chicago'dan sonra ikinci büyük türev piyasası 1982'de Londra'da kuruldu. Onu Fransa izledi, 1986'da MATIF kuruldu. Almanya finansal işlemlerin serbestleştirilmesi konusunda hâlâ tereddütlüydü, ancak sınır ötesi sermaye akışına ilişkin bütün kontroller 1981'de kaldırıldı. Asya finans piyasaları, özellikle de Hong Kong ve Singapur, finansal işlemleri çekebilmek için ortamlarının gevşek bir düzenlemeye tabi olmasından yararlandı ve daha sıkı olan Tokyo borsası karşısında payını artırdı. 1987'de Londra'da finans piyasalarının tam anlamıyla serbestleştirilmesi, Ekim 1987'de New York Borsası'nın çökmesine karşın (ya da bu yüzden) finansal küreselleşmede yeni bir çığır açtı. Ancak tedarik ekonomisi politikalarının ilk raundu, konumlarındaki temel bir iç çelişki yüzünden

---

112 Castells (1976).

tam anlamıyla ABD'deki ve Britanya'daki ideologlarının beklentilerine uygun olarak işlemedi: Aynı zamanda hem milliyetçi, hem de küreselleşmeciydiler. Prensipte, bu iki konum emperyalist politikalar çerçevesinde birbirine ters düşmez; hattâ erken dönemde küreselleşmenin ilk örneklerinden biri olarak sunulan Viktorya İngilteresi döneminde durum tam da böyleydi. Ancak bu kez koşullar farklıydı: Ulusüstü üretim ağları tarafından yönetilen çok merkezli bir uluslararası ekonomide, bu ekonominin çekirdeğini oluşturan ülkelerdeki insanların hükümetleri için ölmeye yanaşmadıkları bir ortamda, önde gelen siyasi kişiliklerden Reagan ile Thatcher'ın da anladığı üzere bu çelişki dayanılamaz bir hal alıyordu. Bütçe açığını azaltma vaadiyle yola çıkan Reagan, bir yandan büyük askeri harcamalara gidip diğer yandan zenginlerin vergilerini düşürdüğünden, federal bütçede savaş sonrası dönemin en büyük gediğini açmıştı. Uluslararası piyasalara açık, ama Avrupa'ya kapalı olan Thatcher Avrupa tipi küreselleşmeyi –tek para biriminin geçerli olduğu birleşik bir Avrupa ekonomisi– benimsemekle isteklerini dünyaya dayatma gücünden yoksun bir halde Britanya kalesine çekilmek arasında bir tercih yapmak zorundaydı. Kendisine bir tercih yapma şansı bile tanınmadı (aslında açıkça tecride meyilliydi). Avrupa Birliği'nin tarihsel gerekliliğine inanmış, ayrıca Demir Leydi'den bıkmış olan kendi partisi onu 1990'da erken emekliliğe zorladı. Dahası Britanya'da da ABD'de de muhafazakârların refah devletini bitirme takıntısı güçlü bir toplumsal ve siyasî direnişle karşılaştı; tarihsel ataletin gerçeklikleri ve toplumun temel gereksinimleriyle de. Dolayısıyla Reagan binlerce çocuğun kahvaltısını almayı başarıp, Thatcher Britanya üniversite sisteminin geleneksel kalitesini yerle bir ederken, refah devleti genişlemesi sınırlanmış da olsa büyük ölçüde yerinde kaldı. Ancak Britanya ekonomisi de, ABD ekonomisi de kârlılık, verimlilik etrafında dönmeye başlarken, şirketlerin organize işgücünün dağılması ve girişim faaliyetlerinin serbestleşmesinin sunduğu yeni fırsatlarla birlikte uluslararası ticaret, yatırım ve finans ciddi biçimde genişledi.

Avrupa anakarasındaysa, 1981'de seçilen sosyalist hükümetin, ilk Mitterrand hükümetinin talihsizliği siyasi bir dönüm noktası oldu.

Temel ekonomiyi dikkate almayan siyasetçi Mitterrand, yarı entegre bir Avrupa ekonomisinde, döviz piyasalarının geri tepmesinden etkilenmeksizin çalışma saatlerini kısaltıp maaşları ve sosyal yardımları artırabileceğini, şirketleri vergilendirebileceğini düşündü. Hükümeti frankı devalüe etmek zorunda kaldı, iki yıl sonra da ekonomi politikasında tam bir U dönüşüyle Almanya'nın parasal istikrarını kendine örnek almaya başladı. Fransa'da yaşananların, Ekim 1982'de seçilen yeni İspanya hükümetinin, finansal serbestleşmeye ve kotrollü liberalizasyona sıcak bakan, yeni ekonomik politikada orta yolu bulmaya çalışan temkinlilik politikası üzerinde derin bir etkisi oldu. Öyle ki Felipe Gonzales ile Helmut Kohl, liberal bir ekonominin –şefkat ve sosyal piyasa ekonomisiyle karışık– ilkeleri etrafında birleşik bir Avrupa inşa etme hayaliyle güçlü bir ittifaka gittiler. Bu orta yol (Giddens daha sonra bunu "üçüncü yol" olarak kuramlaştıracaktı) yavaş ama kesin adımlarla Avrupa kamuoyunun ve hükümetlerinin büyük bölümünü kazandı. Yüzyıl sonuna gelindiğinde Avrupa Birliği, farklı ideolojik etiketlerle de olsa bu pragmatik stratejiyi benimseyen sosyal demokrat hükümetlerce yönetiliyordu.[113]

Ancak küreselleşmenin kurumlarının ve kurallarının yerleşip gezegen çapma yayılması 1990'lardadır. Hattâ Ankie Hoogvelt'in de yazdığı gibi "Küreselleşme tartışmasında kuşkucu konumu benimseyenler, hâlâ devam eden, hattâ bazı durumlarda açıkça güçlendirilmiş olan ulusal hükümetlerin yasal düzenlemeler yapması ve egemenliği icrasından yana tavır koyuyorlar aslında. Ne var ki bu düzenlemelerin büyük bir bölümü küreselleşmenin yasal düzenlemelere tabi olmasından başka bir şey değildir."[114]

Küreselleşme sürecini dünyanın birçok ülkesine yaymanın basit bir mekanizması vardı: Ya doğrudan hükümetlerin eylemleriyle ya da Uluslararası Para Fonu, Dünya Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü'nün dayatması yoluyla uygulanan siyasî baskı. Küresel sermaye ancak ekonomilerin serbestleşmesini takiben akacaktı. Aslında gerçek siyasi kü-

113 Giddens (1998).

114 Hoogvelt (1997: 131).

reselleşmeci Clinton yönetimiydi, özellikle de Goldman & Sachs'ın eski başkanı Robert Rubin'in ve Wall Street'in liderliğinde. Kuşkusuz Clinton, Reagan'ın attığı temelin üstüne çıkıyordu, ancak mal, hizmet ve sermaye piyasalarının açılmasını yönetiminin birincil önceliği haline getirerek projeyi çok daha ileriye götürdü. *The New York Times*'ta yayımlanan önemli bir haber, Clinton ekibinin 1999'da bu yönde sarf ettiği çabayı belgeliyordu, dünya çapında hükümetlere doğrudan baskı yapmanın dışında IMF'ye mümkün olan en katı biçimde bu stratejiyi izleme talimatı vermişlerdi.[115] Amaç bütün ekonomileri aynı kurallar etrafında birleştirmekti, böylece sermaye, mallar ve hizmetler, piyasaların verdiği karar doğrultusunda sınırları aşarak hareket edebilecekti. Tıpkı Adam Smith'in kurduğu dünyaların en iyisinde olduğu gibi insanlar en üst düzeyde yarar sağlayacaklardı; böylece enformasyon teknolojisinin güç verdiği küresel kapitalizm, refahı, demokrasiyi ve makul düzeylerde bir eşitsizliği birleştirecek, yoksulluğu azaltacaktı.

Bu stratejinin dünya çapındaki başarısı başlangıç noktasına bakarak tahmin edilebilirdi: Ekonomik krizler birçok bölgeye yayılmıştı. Latin Amerika ve Afrika ülkelerinin çoğunda, mali küreselleşmenin 1980'lerdeki ilk raundu borçların ödenmesi için tasarruf politikaları dayatarak ekonomileri mahvetmişti. Rusya ile Doğu Avrupa ülkeleri piyasa ekonomisine zorlu bir geçişin başındaydılar daha, bu da ekonomilerinin baştan çöktüğü anlamına geliyordu.[116] Daha sonra 1997-8'de Asya krizi Pasifik ekonomilerini alt üst etti; bu ekonomilerin kalkınma yönündeki gidişatını bozdu. Bu krizlerin çoğunda IMF ile Dünya Bankası yardıma koştu, ama hükümetlerin IMF'nin yazdığı ekonomik tedavi reçetelerini kabul etmeleri koşuluyla. Bu politika tavsiyeleri (aslında dayatmaları) önceden paketlenmiş uyum politikalarını temel alıyordu; ülkelerin kendine özgü koşulları ne olursa olsun, politikaları şaşırtıcı derecede birbirine benziyordu. Aslında bu politikaların çoğu Chicago Üniversitesi, Harvard ve MIT'den neoklasik ekonomistler tarafından toptan üretilmişlerdi. 1990'ların sonuna gelindiğinde

115 Kristoff ve Sanger (1999).

116 Castells ve Kiselyova (1998).

IMF, dünya çapında 80'in üzerinde ülkede çalışıyor, uyum politikası tavsiyelerinde bulunuyordu. Rusya, Meksika, Endonezya ya da Brezilya gibi çok önemli ülkelerin ekonomileri bile, IMF'nin, uyguladıkları politikalara onay vermesine bağımlı hale gelmişti. Geçiş ekonomilerinin yanı sıra, kalkınmakta olan dünyanın büyük bölümü de IMF'ye, sonuçta ABD Hazine Bakanlığı'nın yönetimi altında bir ekonomik korumacılığa yüzünü dönmüştü. IMF'nin gücü aslında sembolik olduğu kadar finansal değildi. IMF'nin yardımı genelde sanal para biçimindeydi; yani hükümetlerin acil durumlarda başvurabilecekleri bir kredi hattı sunuyordu. IMF'nin kredi vermesi, küresel finansal yatırımcılara güvence vermek anlamına geliyordu. IMF'nin güvenini geri çekmesi ise, o ülkenin mali bakımdan parya konumuna düşmesi demekti. Mantık şöyle işliyordu: Eğer bir ülke sistemin dışında kalmaya karar verirse (1980'lerde Alan Garcia'nın Peru'su gibi örneğin), mali bakımdan aforoz ediliyor ve çöküyordu, böylece de IMF'nin kehaneti gerçekleşmiş oluyordu. Bu yüzden de, küresel sermaye, teknoloji ve ticaret akışından tecrit alternatifinin karşısına konan koşullu "Kulübe hoş geldin" partisine katılmama cesaretini gösterebilen pek az ülke oldu.

Uluslararası ticarette de benzer bir mantık 1994'te kurulan Dünya Ticaret Örgütü üzerinden işletildi. Çin ve Hindistan gibi kıtasal ekonomiler misali, dışarıya dönük bir kalkınma stratejisine çekimser yaklaşan ülkeler için zengin piyasalara girmek hayati önem taşıyordu. Ancak bu piyasalara girebilmek için öncelikle, uluslararası ticaretin koşullarına uymaları gerekiyordu. Kurallara uymak da, uluslararası rekabete geç kaldıkları için rekabet güçlerini yitirmiş sektörleri korumaya yönelik önlemleri yavaş yavaş kaldırmak anlamına geliyordu. Fakat bu kuralların reddi, zengin piyasalarda uygulanan katı gümrük tarifeleriyle yaptırımlara bağlanmış, böylece zenginliğin yoğunlaştığı piyasalardan pay kazanarak kalkınma şansı ortadan kalkmıştı. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın 1999 tarihli raporunda şöyle deniyordu:

> Kalkınmakta olan ülkelerden, ithal ikameci politikalardan uzaklaşarak serbest ticaret yaklaşımını benimseyenlerin sayısı giderek ar-

tıyor. 1997'ye gelindiğinde Hindistan, 1990'da ortalama % 82 düzeyinde olan gümrük tarifelerini % 30'a indirmiş; Brezilya 1991'de % 25 olan tarife oranını 1997'de % 12'ye, Çin 1992'de % 43 olan bu oranı 1997'de % 18'e çekmişti. Teknokratların liderliğindeki bu değişimler, kapsamlı ekonomik reform ve liberalizasyon paketlerinin bir parçası olarak Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası'nın finansmanıyla destekleniyordu. Dünya Ticaret Örgütü'ne ve OECD'ye üye olmak önemli teşviklerdi. Ülkeler peşpeşe derin, tek taraflı bir liberalizasyona girişti, yalnızca ticarette değil, doğrudan yabancı yatırımlarda da. Örneğin 1991'de 35 ülke, 82 yasal düzenlemede değişikliğe gitmişti, bunların 80'i doğrudan yabancı yatırımları serbestleştirme ya da teşvik etme yönündeydi. 1995'de bu gidişat hız kazandı; 65 ülke yasal düzenlemelerde çoğu liberalizasyon eğilimini sürdüren değişikliklere gitti.[117]

Kasım 1999'da, Çin, ticaret ve yatırımlara ilişkin yasal düzenlemelerini serbestleştirmek üzere ABD'yle bir ticaret anlaşması imzalayarak, Dünya Ticaret Örgütü'ne üyeliğin kapısını aralayıp küresel kapitalist rejimin kurallarına yaklaştı.

Kulübe katılan ülkelerin sayısı arttıkça, liberal ekonomik rejimin dışında kalanların kendi yollarında ilerlemeleri daha da zorlaşır. Sonunda, küresel ekonomiyle bütünleşmenin kapalı, benzer kurallarla işleyen yörüngesi, üyeleri için ağı, ağlar oluşturma imkânlarını fazlalaştırırken, ağın dışında kalmanın bedelini de ağırlaştırır. Hükümetlerin, uluslararası finans ve ticaret kurumlarının başlatıp, güçlendirdiği bu kendi kendini genişleten mantık sonunda, dünya çapında birçok ülke ekonomisinin dinamik kesimlerini açık, küresel bir ekonomide birleştirir.

Hükümetler neden küreselleşme yönünde böyle ciddi bir baskıya girişerek, kendi egemen güçlerini baltalıyor? Hükümetleri "burjuvazinin yönetim kurulu" olmaya indirgeyen dogmatik söylemleri bir kenara bırakırsak eğer, meselenin daha karmaşık olduğunu görürüz. Dört farklı düzeyde açıklamayı gerektiriyor: Bir ulus devlete atfedilen stratejik çıkarlar; ideolojik bağlam; liderliğin siyasi çıkarları ve iktidardakilerin kişisel çıkarları.

117 UNDP (1999: 28).

Devletin çıkarlarıyla ilgili olarak, her ülkenin bu soruya yanıtı değişir. Baş küreselleşmeci ABD hükümetinin yanıtı bellidir: Amerikan şirketlerinin, merkezi Amerika'da bulunan şirketlerin, böylece Amerika'nın yararına çalışacak açık, entegre, küresel bir ekonomi. ABD'nin dünyanın geri kalan kısmı karşısında sahip olduğu teknolojik avantaj, üstün yönetsel esnekliktir bunun sebebi. Amerikan çokuluslu şirketlerinin dünya çapında uzun süredir varlık göstermeleri, Amerika'nın uluslararası ticaret ve finans kurumlarmdaki egemen varlığıyla birlikte düşünüldüğünde, küreselleşme ABD'nin ekonomik refahının artırılması anlamına gelir; Amerika topraklarındaki bütün şirketler, bütün insanlar için olmasa da. Clinton ile ekonomi ekibi, özellikle Rubin, Summers ve Tyson Amerika'nın bu ekonomik çıkarını gayet iyi anlamışlardı. Gerektiğinde ABD'nin ekonomik ve siyasî gücünü kullanarak, liberal ticaretin kutsal kitabını dünyaya indirmek için büyük çaba sarf etmişlerdi.

Avrupa hükümetleri içinse, ekonomik yakınlaşmaya, 1999'da gerçek bir birleşmeye bağlılıklarını teyit ettikleri Maastricht Anlaşması, bu hükümetlerin küreselleşmeyi benimseme tarzıydı. Avrupa hükümetlerinin, giderek Amerikan teknolojisinin, Asya imalatının, 1992'de Avrupa'da parasal istikrarı alt üst eden küresel finansal akışların hakim olduğu bir dünyada rekabet edebilmesinin tek yolu olarak görülüyordu Maastricht Anlaşması. Avrupa Birliği'nin gücüne yaslanarak küresel rekabete girişmek, Avrupa'nın özerkliğini korurken, yeni dünyada da müreffeh olmak için tek şans olarak görünüyordu. Japonya gönülsüzce uyum sağladı, ama ciddi, sürekli bir durgunluk ve derin bir mali krizin ardından 1990'ların sonunda, Japon ekonomisini yavaş yavaş dünyaya açacak ve finansal kurallarını küresel standartlara çekecek bir dizi reform başlattı (Üçüncü ciltte, dördüncü bölüme bakınız). Çin ve Hindistan, dünya ticaretine açılmayı, bir kalkınma sürecine girme, ulusal güçlerini tazeleyecek teknolojik ve ekonomik temeli atma fırsatı olarak görüyordu. Ödeyecekleri bedel, dış ticarete ve yabancı yatırımlara kapılarını temkinli bir biçimde açmak, böylece kaderlerini küresel kapitalizmin kaderine bağlamaktı. Dünyanın çeşitli bölgelerin-

de, çoğu kısa süre önce son ekonomik kriz ve hiperenflasyon tecrübesinden geçmiş sanayileşmekte olan ülkeler içinse, yeni kamu politikaları modeli, dünyanın büyük güçlerinin teşvik edici desteğiyle yeni bir başlangıç vaadi sunuyordu. Doğu Avrupa'daki geçiş ekonomilerinde iktidara gelen reformcular için liberalleşme, komünist geçmişten kesin olarak kopmak anlamına gelmişti. Kalkınma sürecindeki başka birçok ülkeye gelince; onlar stratejik çıkarlarının neler olduğunu düşünme fırsatı bile bulamadılar. IMF ve Dünya Bankası onlar adına karar vermişti; çökmüş ekonomilerini düze çıkarmanın bedeliydi bu.

Devletlerin çıkarları genellikle ideolojik bir çerçeve içinde algılanır. 1990'ların ideolojik çerçevesi de, devletçiliğin çöküşü, hükümet denetimi ve refah devletçiliğinin 1980'lerde yaşadığı meşruiyet krizi etrafında şekillenmişti. Asya-Pasifik ülkeleri dahi, kalkınmacı gidişat demokrasinin önünde bir engel haline geldiğinde bir meşruiyet krizine girmişti. Neoliberal ideologlar [ABD'de bunlara yeni muhafazakârlar deniyordu] dünyanın dört bir yanında meydana çıktılar, Fransız yenilik filozoflarından, parlak Latin Amerikalı yazarlara dek Marksist geçmişlerini inkâr etmeye can atan yeni dönmeler de onlara katıldı. Neoliberalizm olarak bilinecek bu yeni ideoloji, dar kafalı Reagan/Thatcher kabından taştığında, kendini farklı kültürlerde çeşitli biçimlerde ifade edebilmek için hemen yeni bir egemenlik kurdu. 1990'larda Ignacio Ramonet'nin "tek düşünme biçimi" dediği şey haline gelmişti. Gerçek ideolojik tartışma kayda değer derecede zengin olsa da, yüzeyde, dünya çapında siyasi müesseseler ortak bir entelektüel zemini benimsemiş görünüyordu: Belki Von Hayek ve Fukuyama'dan esinlenmemiş, ama kesinlikle Adam Smith ve Stuart Mill'in bir kolu olan entelektüel bir akım. Bu bağlamda serbest piyasaların ekonomik ve kurumsal mucizeler gerçekleştirmesi bekleniyordu, hele ki fütürologların vaat ettiği teknolojik harikalarla birleştiklerinde.

1980'lerin sonlarında, 1990'ların başlarında iktidara gelen yeni liderlerin siyasi çıkarları da küreselleşme seçeneğini destekliyordu. Siyasi çıkardan kastım, seçilmek ve iktidarda kalmak. Birçok durumda yeni liderler, ekonomilerin inişe geçmesi, hattâ çoğu zaman çökmesi

sonucu seçildi ve iktidarlarını ülkenin ekonomik performansını ciddi biçimde geliştirerek güçlendirdi. Örneğin 1992'de seçilen Clinton'ın durumu böyleydi. (Ya da George Bush'u yıldıran ekonomik istatistiklerdeki kusurlar böyle diyor). Clinton'ın başarılı başkanlık kampanyası "Mesele ekonomi, aptal!" düsturu etrafında örgütlenmişti. Ekonomi politikasının kilit stratejisi de, 1993'te NAFTA'nın onaylanmasının da gösterdiği gibi, hem ülke içinde hem de uluslararası planda yasal düzenlemeleri kaldırma ve serbestleştirme süreçlerini ilerletmekti. Clinton'ın politikasını, ABD ekonomisinin 1990'lardaki başarılı performansının gerçek sebebi olarak göstermek mümkün değilse de, o ve ekibi, özel girişimciliğin önünden çekilip dünya çapında piyasaları açmak için ABD'nin nüfuzunu kullanarak yeni ekonominin dinamizmine katkıda bulundular.

1994'te de Brezilya'da Cardoso beklenmedik bir biçimde devlet başkanlığına seçildi; Maliye Bakanı'yken uyguladığı, enflasyonun belini ilk kez büken, parasal istikrara yönelik Real Planı sayesinde. Enflasyonu denetim altında tutmak için Cardoso'nun Brezilya şirketlerinin rekabet güçlerini artırarak, ülkeyi küresel ekonomiyle bütünleştirmesi gerekiyordu. Ancak bu hedef mali istikrarı gerektiriyordu. PRI'nın ekonomik reformcuları Salinas ile Zedillo döneminde Meksika'da, Peronist çizgideki partisinin geleneksel milliyetçiliğini tersine çeviren Menem döneminde Arjantin'de, nereden geldiği bilinmeyen Fujimori'yle Peru'da, Şili'de yeni demokratik hükümetle ve çok daha önceleri Hindistan'da Raciv Gandi döneminde, Çin'de Deng Şiaoping, daha sonra Ciang Zemin ve Zhu-Rongji, İspanya'da Felipe Gonzales'le birlikte benzer gelişmeler yaşandı.

Rusya'da Yeltsin ile sonu gelmez bir biçimde değişip duran ekonomik ekipleri Rusya'nın küresel kapitalizmle bütünleşmesini tek kartları olarak gördüler ve IMF ile Batılı hükümetlerin ekonomik egemenliğine teslim oldular. 1990'larda Batı Avrupa'da Maastricht Anlaşması çerçevesinde uygulanan uyum politikaları, iktidardaki hükümetlerin siyasî sermayelerini tüketirken yeni bir ekonomik reform dalgasına da zemin hazırladı. Britanya'da Blair, İtalya'da Partito Democra-

tico di Sinistra (Demokratik Sol Parti) ile Romano Prodi, hepsi de yenilikçi toplumsal politikalarla sulandırılmış liberal ekonomik politikaları daha da ileri götürerek ekonomiyi geliştirmeye, işsizlikle mücadeleye oynadılar. Fransa'da Jospin, liberalizmin ideolojik temalarına başvurmaksızın, fakat piyasaya odaklı Avrupa Birliği politikaları ile fiili bir uyuma giderek pragmatik bir politika izledi. Siyasi tarihin ironisi şuydu ki, tüm dünyada küreselleşmeyi başlatan reformcuların çoğu soldan gelen, ekonomide devlet kontrolünü desteklediklerı mazileriyle bağlarını koparan siyasetçilerdi. Bunu siyasî fırsatçılığın bir göstergesi olarak değerlendirmek hata olur, daha çok yeni ekonomik ve teknolojik gelişmelere dair bir gerçekçilik, ekonomilerini göreli durgunluktan kurtarmanın en hızlı yolunu seçme duygusu hakimdi.

Siyasî liderler, ekonominin liberalleştirilmesi, küreselleştirilmesi tercihine yöneldiklerinde, geleneksel olarak hükümet yanlısı, sol politikalardan yana meyleden yörüngeden çok uzaklaşmış bu post-Keynesçi ekonomi politikalarını yönlendirecek uygun personeli bulmak zorunda kaldılar. Nitekim Felipe Gonzales 1982'de iktidara geldiğinde, ağır bir ekonomik ve sosyal krizin ortasında İspanya'da muhafazakâr yüksek finans çevreleriyle kişisel bağlantısı olan birkaç sosyalisten birini Ekonomi Bakanı olarak atadı. Bunu izleyen atamalar, İspanya'da sosyalist hükümet içinde tümüyle yeni, kimi IMF çevrelerinden gelen bir neoliberal teknokrat sınıfı yarattı. Bu sürecin bir başka örneği de Brezilya'da Devlet Başkanı Cardoso'nun Ocak 1999'da tümüyle kontrolden çıkan bir para krizi karşısında, Brezilya Merkez Bankası'nda iki hafta içinde iki başkan değiştirmesi, sonunda küresel finans piyasalarında spekülatörlerle baş edebilme becerisine güvenerek Soros'un yatırım fonlarının Brezilya ayağını yöneten Brezilyalı bir finans uzmanını bu göreve atamasıdır. Aslında bu atama, ülkedeki mali kargaşanın yatıştırılmasında en azından bir süre başarılı oldu. Finans dünyasının hükümetleri kontrol ettiğini savunmuyorum. Aslında tam tersi söz konusudur. Hükümetlerin yeni küresel bağlamda ekonomileri yönetebilmek için bu yeni ekonomik dünyada günü kurtarmanın bilgisine sahip personele gereksinimleri vardır. Bu ekonomi uzmanları da,

işlerini yapabilmeleri için benzer becerileri, dili ve değerleri paylaşan ek personele ihtiyaç duyuyordu. Yeni ekonominin yönetimine girebilecek parola onlarda olduğundan güçleri gerçekte sergiledikleri siyasi cazibeyle oransız bir büyüme içinde oldu. Bu yüzden de iktidara gelen liderlerle, seçmenler karşısındaki cazibelerinden yararlanmak için karşılıklı faydaya dayanan bir ilişki geliştirdiler. Küresel rekabette gösterdikleri performans sayesinde kaderlerini değiştirmek için birlikte çalıştılar; bunun, hissedarların –vatandaşlara böyle deniyordu artık– da yararına olacağını umuyorlardı.

Hükümetlerin ekonomik küreselleşmenin ekonomik cazibesine kapılmasıyla ilgili dördüncü bir açıklama düzeyi daha vardır: Karar alma konumundaki insanların kişisel çıkarları. Genelde bu hiçbir biçimde, hükümetlerin küreselleşme yönündeki politikalarının açıklanmasında önemli bir etken olamaz. Ayrıca, kişisel olarak gözleyebildiğim kadarıyla, bazı üst düzey konumlarda önemsiz bir etkendir; örneğin 1994-9'daki Brezilya'daki devlet başkanlığı seçimlerinde. Ancak siyasi liderlerin ve onların üst düzey personelinin küreselleşme sürecine bağladığı çıkarlar, küreselleşmenin hızı ve biçimi üzerinde son derece etkili olmuştur. Bu kişisel çıkarların başlıcası, iki temel kaynaktan gelen kişisel servetin artışıdır. İlki, görevden ayrıldıktan sonra gelen finansal ödüller ya da kazancı bol başka görevlere atanmalarıdır; kurdukları bağlantılar ağının ve/veya aldıkları kararlarla bazı ihalelerin bağlanmasına katkıda bulunmalarının ödülüdür bunlar. İkinci gelir kaynağı ise, farklı biçimlerde gerçekleşen yolsuzluklardır: Rüşvet, mali sözleşmelerde ya da gayri menkul alım satımlarında içerden bilgi sahibi olmak, siyasi yarar karşılığı ortak girişimlerde yer almak vb. Siyasi personelin kişisel ekonomik çıkarları (yasal ya da yasadışı), çok çok eski bir hikâye kuşkusuz, belki de yazılı tarihte siyasetin değişmez unsurlarından biri. Ama burada biraz daha farklı bir tezim var: Siyasî personel, küreselleşme yanlısı politikalara meyleder, çünkü bu politikalar fırsatlarla dolu yeni bir dünyanın kapılarını açar. Kalkınmakta olan birçok ülkede, aslına bakarsanız, başka oynanacak oyun yoktur; zira tüm ülkenin ellerinin altında olması, siyasî seçkinlerin sahip ol-

dukları, onların küresel servet ağlarına katılmalarını sağlayacak en büyük malvarlığıdır. Örneğin Rusya'da ekonomik geçiş döneminin felaketlere sebep olan yönetimi, gerisindeki mantık kavranmadan anlaşılamaz: Hükümetin korumasında, malî bir oligarşi kurulmuştur. Rus zenginler ile küresel ticaret ve yatırım arasında aracı olma (ve Yeltsin'in 1996'da seçilmesinde belirleyici olan) ayrıcalığına karşılık önde gelen Rus liberal reformcular kişisel olarak ödüllendirilirken, IMF bu meseleye gözlerini kapayarak Batılı vergi mükelleflerinin parasını bu liberal oligarşiyi beslemek için kullanmıştır. Asya, Afrika, Latin Amerika'da da benzer hikâyelere rastlanabilir. Kuzey Amerika'da ve Batı Avrupa'da da. Örneğin 1999'da Avrupa Komisyonu'nun tamamının, Avrupa Parlamentosu'nun baskısıyla görevi suistimal şaibesi altında istifaya zorlanmasından birkaç hafta sonra, telekomünikasyondan sorumlu komisyon üyesi Bangemann, İspanya'da Telefonica şirketine özel danışman olarak atandı. Açık bir yolsuzluk suçlaması olmasa da, Avrupa kamuoyu, Bangeman'ın onun görev döneminde Avrupa'da telekomünikasyonun serbestleştirilmesinden büyük yararlar sağlayan bir şirkete atandığını öğrenince küçük bir şok yaşadı. Bu örnekler önemli bir analitik noktayı resmediyor: Siyasi kararlar, kişisel ve toplumsal bağlamlarından yalıtılarak anlaşılamaz. Bu kararlar, hükümetlerini temsil etmenin, siyasi çıkarlar peşinde koşmanın yanı sıra, dünyanın seçkinleri için inanılmaz bir potansiyel zenginlik ihtiva eden küreselleşme sürecinde de kişisel çıkarları olan kişilerce alınmıştır.

Dolayısıyla küresel ekonomi siyasi kararlarla oluşturuldu. Şirketlerin yeniden yapılanması, yeni enformasyon teknolojileri, küreselleşme eğilimlerinin ana kaynağı olsa da, yasal düzenlemelerin gevşetilmesi, özelleştirme, ticaret ve yatırımların serbestleştirilmesi gibi politikalar izlenmeseydi eğer kendi başlarına ağlar halinde örgütlenmiş, küresel bir ekonomiye doğru evrilemezlerdi. Piyasaların hükümetlere galebe çalmasını anlayabilmek için, siyasi bir ekonomi perspektifi gereklidir: Hükümetler tarihsel bir ölüm fermanıyla böyle bir zaferi davet etmişlerdir. Yeni bir ekonominin ortaya çıktığı bağlamda, devletçiliğin çöküşü, refah devletçiliğinin krizi ve kalkınmacı devletin çelişkileri so-

nucu ortaya çıkan yeni bir ideolojik ortamda kendi devletlerinin çıkarlarını korumak, güçlendirmek için yapmışlardır bunu. Küreselleşme yönünde (kimi zaman daha insanî bir yüz umuduyla) kararlı adımlar atan siyasi liderler, farklı derecelerde seyreden bir namusla, kendi siyasi çıkarlarını, genellikle kendi kişisel çıkarlarını da gütmüşlerdir. Fakat küresel ekonominin en başta, siyasi kararlarla başlatıldığı gerçeği, temel doktrinleri itibariyle siyasi kararlarla bozulabileceği anlamına gelmez. En azından bu o kadar da kolay değildir. Çünkü bugün artık küresel ekonomi, birbirleriyle iç bağlantılara sahip ekonomik sektörlerin oluşturduğu, her ülkenin ekonomisinde ve birçok insanın hayatında belirleyici rol oynayan bir ağdır. Böyle bir ağ kurulduğunda, kendini ayıran düğüm es geçiliverir ve kaynaklar (sermaye, bilgi, teknoloji, mallar, hizmetler, vasıflı işgücü) ağın geri kalan kısmında dolaşmayı sürdürür. Küresel ekonomiden her ayrılık ağır bir bedel anlamına gelir: Kısa vadede ekonominin çökmesi ve büyümeyi sağlayacak kaynaklara erişememek. Dolayısıyla verimlilik ve tüketiciliğin değerler sistemi içinde, ülkeler, şirketler ya da insanlar için başka bir alternatif yoktur. Finans piyasasının felaket getirecek çöküşünü ya da tümüyle farklı değerlere sahip insanlar tarafından bir kenara bırakılmasını engelleyen küreselleşme süreci başlamıştır ve giderek hızlanmaktadır. Küresel ekonomi kurulduğunda, yeni ekonominin başlıca özelliği haline gelmiştir.

YENİ EKONOMİ

Yeni ekonomi belli bir zaman diliminde, 1990'larda, belli bir yerde, ABD'de, belli sektörlerin, enformasyon teknolojisi ile finans sektörlerinin çevresinde, biyoteknolojinin de ufukta parladığı bir ortamda ortaya çıktı.[118] Öyle görünüyor ki, enformasyon teknolojisi devriminin 1970'lerde atılan tohumları, ancak 1990'ların sonunda, verimlilik artışını hızlandıran, ekonomik rekabeti kızıştıran bir yeni süreçler ve ye-

---

118 Bu bölümde sunulan veriler standart istatistiki verilerdir ve iş dünyasıyla ilgili yayın organlarında yayımlanmıştır. Dolayısıyla kamusal alana açılmışlardır, bu yüzden rakamla ilgili bilgiler ayrı bir kaynağa atıfta bulunmayı gerektirmedikçe, her rakam için ayrıntılı olarak kaynak belirtmeyi gerekli bulmadım.

ni ürünler dalgasıyla meyvelerini vermeye başladı. Her teknolojik devrim, kendi temposuyla toplumsal ve ekonomik yapılara yayılır. Tarihçilerin belirleyeceği sebeplerden dolayı, öyle görünüyor ki, bu teknolojik devrimin dünyaya yeni bir donanım kazandırması çeyrek yüzyıl sürdü; kendisinden önceki devrimlerin gereksinim duyduğundan çok daha kısa bir zaman aralığıdır bu.

Peki neden ABD? Bunun, hepsi de birbirini güçlendiren teknolojik, ekonomik, kültürel ve kurumsal etkenlerin bir bileşkesinin sonucu olduğu söylenebilir. ABD, özellikle de California, enformasyon teknolojisinde en devrimci atılımların doğum yeri, birinci bölümde gösterildiği gibi bu yeniliklere dayalı sektörlerin kurulduğu yer oldu. Ekonomik bakımdan, ABD piyasasının çapı, tüm dünyada küresel sermaye ve emtia piyasalarındaki egemen konumu teknolojik yeniliklere dayalı sektörlere nefes aldırdı, onların kolayca piyasada fırsatlar bulmasını, sermaye yatırımlarını çekmesini ve dünyanın dört bir yanından yetenekleri işe almasını sağladı. Kültürel bakımdan, girişimcilik, bireycilik, esneklik ve çok etnili bir yapıda olmak hem bu yeni sektörlerin hem de ABD'nin kilit bileşenleri haline geldi. Kurumsal bakımdan, ekonomik faaliyetlere ilişkin yasal düzenlemelerin gevşetilmesi, bu faaliyetlerin serbestleştirilmesi biçimindeki kapitalist yeniden yapılanma, sermaye hareketliliğini kolaylaştırarak, kamu araştırma kesimindeki yeniliklerin yayılmasını sağlayarak (örneğin İnternet ABD Savunma Bakanlığı'nın bir projesiydi, biyoteknoloji kamu sağlığı kurumlarınm ve kâr amacı gütmeyen hastanelerin), kilit tekelleri yıkarak (örneğin 1984'te ATT'nin telekomünikasyon sektöründen uzaklaştırılması) ABD'de dünyanın geri kalan kısımlarından çok çok daha önce gerçekleşti.

Yeni ekonomi öncelikle, ürünleri ya da süreçleriyle yeni olmakla kalmayıp bu yenilikleri bizzat uygulayarak büyüyen ve verimlilik elde eden, böylece ekonominin büyük bölümüne yeni bir girişimcilik modeli sunan iki kilit sektörde şekillendi. Bu sektörler enformasyon teknolojisi ve finanstır (uzun zaman da böyle olacaktır). ABD'de, 1990'larda ekonomik büyümenin başını enformasyon teknolojisi sek-

törleri çekiyordu (bkz. Şekil 2.8).[119] 1995 ile 1998 arasında ABD'de gayri safi yurt içi hasıladaki payı yalnızca % 8 olan enformasyon teknolojisi sektörü, gayri safi yurt içi hasılanın artışına ortalama % 35 katkıda bulundu. Enformasyon teknolojisi üreten sektörlerde işçi başına katma değer, 1990'larda yıllık ortalama % 10.4'lük bir oranla arttı; ekonominin tamamındaki büyüme oranının beş katına denk bir orandı bu.[120] Ticaret Bakanlığı'nın tahminleri,[121] 2006'da Amerikan işgücünün neredeyse % 50'sinin ya enformasyon teknolojisi üreten ya da büyük ölçüde bu teknolojiyi kullanan sektörlerde istihdam edileceğini gösteriyor.

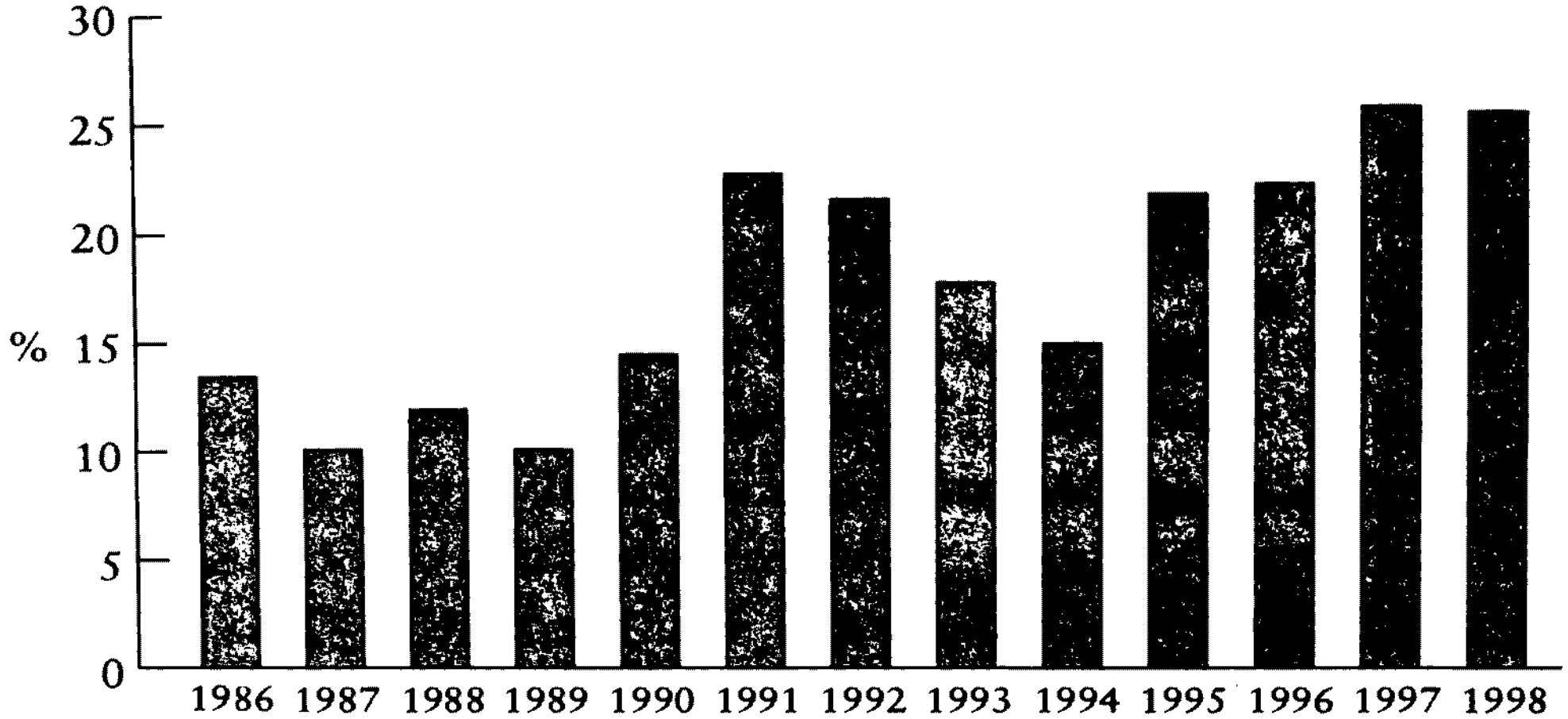
Yeni enformasyon teknolojisi şirketlerinin kalbinde, İnternet'le ilgili şirketler[122] yer alıyor; 21. yüzyılda da bu durumun giderek güçlendiğine tanık olacağız. Bunun öncelikli nedeni, iş yapma tarzı üzerinde büyük bir potansiyel etkiye sahip olmalarıdır. Forrester Research'ün 1998'de yaptığı, sıklıkla alıntılanan tahmine göre, 1993'te 43 milyar dolar düzeyindeki elektronik girişim işlemlerinin 2003'te 1,3 trilyon dolara ulaşması bekleniyordu. İkinci neden ise, İnternet sektörünün gelirlerini, istihdamı, piyasa kapitalizasyon değerini katlayarak büyümesinden dolayı kendi başına büyük bir güç haline gelmesidir. 1998-9 döneminde, İnternet sektörünün gelirleri % 68'lik bir oranla büyüyerek, 1999'un sonunda 500 milyar doların üstünde, telekomünikasyon (300 milyar dolar) ve havayolları (355 milyar dolar) gibi sektörleri çok geride bırakan rakamlara ulaştı. Aynı büyüme hızı üzerinden yapılan tahminler, ABD'de İnternet'le bağlantılı sektörlerin 2002'de 1,2 trilyon doları aşan bir gelir elde edeceğini ortaya koyuyordu. Bu düzeye çıktıklarında, devasa sağlık sektörünün elde ettiği gelir düzeyine erişmiş olacaklar, ancak muhtemelen küresel suç ekonomisinin gelir düzeyinin gerisinde kalacaklardır. (Üçüncü ciltte, üçüncü bölüme bakınız.) İlerleme modelimizi bir perspektife yerleştirmemizi sağlayan bir hatırlatmadır bu.

---

119 Mandel (1999a, b).
120 *The Economist* (1999a).
121 ABD Ticaret Bakanlığı (1999a).
122 Tapscott (1998).

ŞEKİL 2.8

ABD'de Yüksek Teknoloji Sektörünün Büyümedeki Payı, 1986-1998
(Rakamlar, 1998 hariç dördüncü mali çeyrekten dördüncü mali çeyreğedir. Yüksek teknoloji harcamaları temelde, enformasyon teknolojisi donanımları ihracatı ve ithalatına dahil edilmiş, enformasyon teknolojisi donanımına yapılan işletme ve tüketici harcamalarını, tüketicilerin telefon hizmetine harcamalarını da içerir.)

Kaynak: ABD Ticaret Bakanlığı verileri, Mandel'in değerlendirmesi (1999b).

İnternet sektörüne daha yakından bir bakış, yeni ekonominin konturlarını daha net görmemizi sağlayacaktır. 1999'da ABD'deki İnternet'le bağlantılı sektörleri, Teksas Üniversitesi Elektronik Ticaret Araştırma Merkezi'nin Ekim 1999'daki on-line raporunda önerdiği yararlı bir tipolojiye göre dört farklı katmanda sınıflandırmak mümkündür.[123] Verilerin tamamı, 1999'un ilk çeyreğine aittir ve yıllık büyüme oranları 1998'in ilk çeyreği üzerinden hesaplanmıştır. İlk katmanda İnternet altyapısı sağlayan şirketler yer alır; yani telekomünikasyon şirketleri, İnternet servis sağlayıcıları, İnternet'in belkemiğini taşıyanlar, nihaî erişim sağlayan şirketler ve kullanıcıları ağa bağlayacak donanımı üretenler. Compaq, Qwest, Corning, Mindspring bu katmanda yer alan şirketlere (siz bu satırları okuduğunuz sırada bazı-

123 CREC (1999a).

ları birleşmiş ya da birleşme aşamasında olabilir) örnek verilebilir. 1999'un ilk çeyreğinde bu katman 40 milyar dolar gelir elde ederken, gelir bakımından yıllık % 50'lik, istihdam bakımından yıllık % 39'luk bir büyüme içindeydi. Tüm sektörde çalışan başına en yüksek gelir, 61 bin 136 dolarla bu katmana düşüyordu. Bu katmanda sıralamada ilk 10'da yer alan şirketlerin, gelirdeki payı % 44'tü.

İkinci katmanda ise, İnternet altyapı uygulamalarını üreten şirketler yer alıyor; yani yazılım ürünleri ve web işlemleri için hizmet üreten şirketler. Web siteleri tasarlayan, kuran, yöneten danışmanlık ve hizmet şirketleri de bu katmandadır; portallar, elektronik ticaret siteleri, audio-video ürünler sunan siteler. Oracle, Microsoft, Netscape ve Adobe bu katmandaki şirketlere örnek verilebir. (Yalnız unutmayın ki, bu şirketlerin İnternet'le bağlantılı girişimlerinden söz ediyoruz, genel olarak yazılım sektörüyle ilgili işlerinden değil.) Bu katmanın 1999'un ilk çeyreğindeki geliri yaklaşık 20 milyardı, gelir bakımından yıllık ortalama % 68'lik, istihdam bakımından yıllık ortalama % 38'lik bir büyüme hızına sahipti. 1999'da sektörde çalışanların toplam sayısı 560.000'di. (Hepsi İnternet'le bağlantılı işler yapmasalar da.) Çalışan başına gelir ortalama 40 bin dolardı. Bu katmandaki ilk on şirket, yazılım üretim ve danışmanlık şirketlerinin en büyükleriydi ve toplam gelirdeki payları % 43'tü.

Üçüncü katmanda yeni bir şirket türü vardı: Doğrudan ticaret üzerinden değil, web'de sundukları bedava hizmetlere karşılık reklam, üyelik ödentileri ve komisyonlar üzerinden gelir elde eden şirketler. Bu şirketlerin bazıları web içeriği sunar, diğerleri ise aracıdırlar. Medya, komisyonculuk şirketleri, ikinci el satış yapanlar, başka aracılar bu katmanda yer alır. Bu şirketler arasında kısa tarihlerine karşın ünlü olmuş isimler de vardır: Yahoo!, e-Bay, E* Trade gibi. 17 milyar dolarlık gelirle, sektörün en küçük kesimi de olsalar, 1999'da hızlı bir büyüme içindeydiler: Gelir bakımından yıllık % 52'lik, istihdam bakımından yıllık % 25'lik bir büyüme temposu tutturmuşlardı. 1999'da yarım milyonun üzerinde çalışanı olan bu kesim, sektörün en büyük işvereni konumundaydı. Çalışan başına düşen gelir, 37 bin 500 dolar-

la sektördeki en düşük rakamdı. Ayrıca en az yoğunlaşmış kesimdi; ilk on şirketin toplam gelirdeki payı % 23'tü.

Dördüncü katmanın, 1999'dan bakıldığında İnternet sektörünün geleceğini temsil ettiği söylenebilir. Bunlar Amazon, e-toys, Dell-Direct World ya da The Street.com gibi web tabanında ekonomik işlemler gerçekleştiren şirketlerdir; ticaret yapma biçimleri genellikle elektronik ticaret (e-ticaret) olarak adlandırılır. Sektörün bu kesimi 1998-9 döneminde gelirleri bakımından % 127, istihdam bakımından da % 78 büyümüştü; bu gruptaki bütün şirketlerin 1999'un ilk çeyreğindeki toplam geliri de 37,5 milyar dolardı. Mevcut büyüme hızı dikkate alındığında, 1999'daki toplam gelirinin 170 milyar doları bulması bekleniyordu. Dördüncü katmanın gelirlerinde en büyük pay da yine bilgisayar şirketlerine aittir. Ancak bu katmandaki ilk on şirketin toplam gelirdeki payı, daha sermaye yoğun olan birinci ve ikinci katmanların tersine yalnızca % 32'dir. Sektörün bu katmanına dahil olan elektronik ticaretçilerin, bankaların, finans kurumlarmın sayısı giderek artmaktadır.

İnternet'le ilgili sektörlerin ekonominin tamamı üzerindeki etkisine gelince; ABD'de İnternet'le ilgili işler, 1998'de 1,6 milyonken, 1999'un ilk çeyreğinde bu rakam 2,3 milyona yükseldi. Elektronik ticaret en hızlı büyüyen sektör oldu. Bu yeni sektör görülmemiş bir kalkınma hızına sahiptir: 1999'da incelenen 3.400 şirketin üçte biri 1996'da yoktu. Bu yeni şirketler 300.000 kişilik bir istihdam alanı yarattılar. İnternet kaynaklı gelirlerin, şirketlerin toplam gelirindeki payı 1998'de % 10'ken, bu oran 1999'da % 14'e çıktı. İnternet sektöründe 1999'daki gelir artışının 200 milyar doları bulması bekleniyordu; ABD ekonomisinde gelirlerde beklenen toplam 340 milyarlık büyümeye ters düşer bu rakam.[124] Yüzyıl sonuna gelindiğinde, İnternet ekonomisi, enformasyon teknolojisi şirketleri ABD ekonomisinin belkemiği haline gelmişti; yalnızca niteliksel olarak değil, aynı zamanda niceliksel olarak.

Borsa da bu eğilimi kavramış görünüyordu. İnternet şirketlerinin piyasa kapitalizasyon değeri tırmanmıştı. 1999'da İnternet üzerine en

124 CREC (1999b).

fazla iş yapan 294 şirket, ortalama 18 milyar dolarlık bir piyasa kapitalizasyon değerine ulaşmıştı. Bu, yüksek teknoloji borsası Nasdaq'da kayıtlı 5.068 şirketin ortalama piyasa kapitalizasyon değerinden 30 kat daha yüksek bir rakamdı. Ocak 1999'da bir gazete haberinde, İnternet merkezli bazı şirketlerin piyasa kapitalizasyon değeri, sanayileşme döneminin efsane isimlerinin değeriyle kıyaslanıyordu.[125] Burada sunduğumuz tartışmayı resmetmek amacıyla bu kıyaslamalardan bazılarını aktarmakta fayda görüyorum. 10.000 kişiyi istihdam eden, 1998'in dördüncü çeyreğinde gelirleri 68 milyon doları bulan America On-Line'ın değeri 66,4 milyar dolardı; yani 600.000 işçi çalıştıran ve dördüncü çeyrekteki geliri 800 milyon doları aşan General Motors'un toplam değerinin (34,4 milyar dolar) iki katma denkti. 673 kişiyi istihdam eden, 1998'in dördüncü çeyreğindeki geliri 16,7 milyon dolar gibi düşük bir meblağda gerçekleşen Yahoo!'nun değeri ise, 33,9 milyar dolardı; yani 230.000 kişiyi istihdam eden, 98'in dördüncü çeyreğinde 347 milyon dolar gelir elde eden Boeing'in 35,8 milyar dolar olan piyasa kapitalizasyonu değerinden biraz daha az. Yoksa bu finans balonunun yarattığı bir serap mıydı? Aslında çok daha karmaşık bir gelişme söz konusuydu. İnternet hisselerinin bir bölümü aşırı değerli ve periyodik borsa düzeltmelerine tabiyken, değer biçmedeki eğilim yeni ekonomik büyüme kaynaklarının akılcı beklentilerini karşılar görünüyordu. Ayrıca bunu yaparken, yatırımcılar potansiyel İnternet şirketlerine dikkat çekiyor, hem risk sermayesi olarak hem de borsaya yeni sermaye yatırımları başlatıyorlardı. Sonuçta yenilik ve girişimcilik yönündeki örnek fırsatlar sayesinde sektöre para akıyordu. Dolayısıyla bir balon varsa bile, bu "gerçek" İnternet ekonomisinin patlamadan büyümesini sağlayan, böylece spekülatif döngünün yan etkilerini kısmen ortadan kaldıran bir balondu. Böylece ekonominin dönüşümünün gerisindeki ikinci önemli kaynağa, finans sektörüne geliyoruz.

Finans dünyası 1990'larda kurumsal değişim ve teknolojik yeniliklerle bir dönüşüm geçirmişti. Açıklık sağlamak adına, gerçek ha-

---

125 Barboza (1999a).

yatta bunlara eşlik eden birkaç kilit gelişmeyi özetlemek isterim. Finans sektörünün dönüşümünün kökenleri, 1980'ler ve 1990'larda önce Britanya ve ABD'de sonra dünya çapında sektörde yasal düzenlemelerin gevşetilmesinde, yurtiçi ve yurtdışı finansal işlemlerin serbestleştirilmesinde bulunabilir.[126] Bu süreç Kasım 1999'da ABD Başkanı Bill Clinton'ın, 1929'daki Büyük Bunalım'a yol açan türden mali krizleri önlemek adına 1930'larda ve 1940'larda çıkarılan, finans sektörünün farklı kesimlerinin birleşmesini engelleyen yasaları lağvetmesiyle zirveye çıktı. 2000'den bu yana ABD'de bankalar, menkul kıymet şirketleri, sigorta şirketleri birlikte hareket edebiliyor, hattâ işlemlerini tek bir finans kurumunun çatısı altında birleştirebiliyor. Kıyı bankacılığının ve yatırım şirketlerinin, örneğin yatırım fonların yayılması finansal sınırlamaların birçoğunu zaten aşmıştı. CitiCorp ile Travelers arasında olduğu gibi büyük birleşmeler, yasal düzenlemelerle adeta dalga geçmişti. Ancak ABD federal denetimin el çekme politikasını resmileştirerek piyasanın kaldırabileceği herhangi bir biçimde, özel şirketlerin genel olarak ticaretle ilgili yasalar ve mahkemelerin belirlediği sınırlamalar dışında hiçbir sınırlamaya tabî olmaksızın para ve menkul kıymet yönetiminde özgür olabileceğinin işaretini vermişti.

Finans sektörü kendini örgütlenme açısından ve teknolojik olarak yeniden kurabilmek için bu yeni getirilmiş özgürlükten yararlandı. Diğer yandan dünya çapında finans şirketleri arasında büyük birleşmeler sektörün, küresel erime, geniş bir finansal faaliyetler yelpazesine sahip birkaç mega-grupta birleşmesini (örneğin perakende müşteriler ve yatırımcıları aynı çatı altında buluşturan finans kurumları gibi), giderek bütünleşmeci bir tavır içine girmesini beraberinde getirdi. Diğer yandan enformasyon teknolojisi, mali işlemlerin gerçekleştirilme biçimini niceliksel olarak değiştirdi. Güçlü bilgisayarlar, ileri matematiksel modeller, hem gerçek zamanda hem de gelecekte işleyen giderek karmaşıklaşan mali ürünlerin tasarımını, izlenmesini ve tahminlere konu olmasını mümkün kıldı. Elektronik iletişim ağları ile İnternet'in

126 Estefania (1996); Soros (1998); Friedmann (1999).

yaygın kullanımı, şirketler arasında, şirketlerle yatırımcılar arasında, satıcılarla alıcılar arasında ve nihayetinde borsalar arasındaki finansal ticarette devrim yarattı.[127]

Finans sektöründeki dönüşümün en önemli sonuçlarından biri, bu bölümde biraz önce incelediğimiz üzere finans piyasalarının küresel düzeyde birleşmesiydi. Bir başka önemli gelişmeyse, finans sektöründe aracıların ortadan kalkmasıydı; yani yatırımcılarla menkul kıymet piyasaları arasında, elektronik iletişim ağları sayesinde, geleneksel komisyoncu şirketleri devreden çıkaran doğrudan ilişkilerin kurulmasıydı. Bu eğilimin ortaya çıkması İnternet teknolojisi sayesinde gerçekleştiyse de, aslında elektronik ticareti mümkün kılan, büyük bir kurumsal değişimin yaşanmış olmasıydı. Bu da 1971'de bilgisayar ağları üzerine kurulu, merkezi bir takas odası olmayan elektronik bir borsa mahiyetindeki Nasdaq'ın kurulmasıydı. 1990'larda elektronik ticareti teşvik etmeyi amaçlayan yeni kurallar, elektronik iletişim ağlarının Nasdaq sistemi üzerinde müşterilerinden sipariş almalarını, sipariş yerine getirildiğinde bir komisyon kesmelerini mümkün kılmıştı. Çok sayıda yatırımcı, teknolojinin gücünü kullanarak kendi başlarına borsaya giriyordu. Favori yatırım hedefleri İnternet şirketlerinin hisseleri olan bu gündelik takasçılar, elektronik takası popülerleştiren yatırımcılardı. Bunlara gündelik takasçı deniyordu, menkul kıymetlerin değerindeki küçük değişiklik marjları üzerinde işlem yaptıklarından, mali rezervleri de olmadığından günün sonunda ellerindekini çıkarıyorlardı çünkü. Böylece kısa vadeli işlemler alıp satarak yeterince kâr edene dek ya da o gün için yeterince kayba uğrayana dek kalıyorlardı.[128] ABD Menkul Kıymetler Komisyonu'na göre, bir günde gerçekleştirilen on-line takas işlemlerinin sayısı 1996 ortalarında 100.000 azken, bu rakam 1999 sonlarında yarım milyona yükseldi. 1999'da, ABD'de bireysel yatırımcıların gerçekleştirdiği işlemlerin % 25'inde elektronik takas kullanılıyordu. Wall Street'teki büyük aracılar da dahil, birçok şirket Instinet gibi özel elektronik takas ağları kurarak yeni teknolojik

127 Canals (1997); Zaloom (yakında çıkacak).

128 Klam (1999).

dünyada kendilerini yeniden konumlandırdılar. Bu ağlar, Nasdaq ya da New York Borsası'yla aynı düzenlemelere tabi değildi. Örneğin yatırımcıların isimlerini gizli tutarak takas yapmalarına izin veriyorlardı. Charles Schwas & Co.'nun başını çektiği aracı kurumlar, elektronik ticarette etkin bir yer aldılar: 1998'de ABD'deki menkul kıymetler takaslarının % 14'ü on-line gerçekleşiyordu; 1997'ye göre % 50'lik bir artış söz konusuydu. 1999'da ABD'deki on-line aracılık sektöründe 9,7 milyon hesap bulunuyordu, 1997'deki sayının üç katıydı bu rakam. Müşterilerin mal varlıkları yarım trilyon dolara yakındı; 21. yüzyılın başlarında bu meblağ küçülecektir muhtemelen.

Elektronik takas, hızla hisse senetlerinden bonolara yayıldı. Kasım 1999'da, Pittsburgh kenti, 55 milyon dolar değerinde belediye bonosunu İnternet üzerinden, yani Wall Street'i atlayarak doğrudan yatırımcılara sunmakla, elektronik yöntemleri kullanarak aracıları devreden çıkarma fırsatından yararlandı. Böylece belediye bonoları ilk kez İnternet üzerinden satılmış oldu. Elektronik takasın 13,7 trilyon dolarlık bono piyasasına girmesi, finans piyasalarında daha büyük değişiklikler yaratacaktır muhtemelen. Öyle ki 1995'te ABD'de bonoların yalnızca % 0.6'sı elektronik olarak el değiştirirken, elektronik takasın 2001'de el değiştirme işlemlerindeki payının % 37'ye yükselmesi bekleniyor; elektronik takasın ABD bonolarıyla ilgili işlemlerdeki payının da daha fazla artacağı ve % 55'e çıkacağı tahmin ediliyor.[129]

1990'ların ikinci yarısında tüm dünyada borsalar, elektronik takasa yöneldi. Almanya'da bono ve vadeli işlem piyasası 1990'da Alman ve İsviçre türev piyasalarının birleşmesiyle kurulmuş elektronik bir ağ olan Eurex'in denetimindeydi. Fransa'da ise vadeli işlemler piyasası (MATIF), 1998'de tümüyle elektronik takasa yöneldi; Londra'da LIFFE de öyle. 1999'un sonlarına gelindiğinde New York Borsası, kendi elektronik takas sistemini kurmaya hazırlanıyordu. Chicago Takas Kurulu da kargaşa içindeydi; kurul liderliği, dünyanın en büyük vadeli işlem ve opsiyon piyasası olarak sahip olduğu konumu Eurex'e

---

129 Gutner (1999).

kaptırdıktan sonra yeni teknolojik aracın nasıl benimseneceği üzerine kendi arasında kavgaya tutuşmuştu.[130]

İşlem teknolojisi neden önemli? Finans sektörünü nasıl etkiliyor? İşlem maliyetlerini düşürüyor (ABD'de 1990'ların sonunda bu oran % 50'ydi), böylece daha fazla bireysel yatırımcıyı çekerek, fiili takasın maliyetini de düşürüyor. Aynı zamanda, milyonlarca bireysel yatırımcıya yatırım fırsatları sunuyor; yatırımcılar on-line bilgilenme sayesinde değer biçip fırsatları yakalayabiliyorlar. Bunun sonuçları üç düzeyde incelenebilir. Öncelikle takas edilen değer miktarında ciddi bir artış olur; sebep elektronik takasın hem daha yüksek gelir arayışındaki tasarrufları harekete geçirmesi hem de sermayenin geri dönüş oranını kaydadeğer derecede yükseltmesidir. İkincisi bilgi, bilgi akışı, sermayenin hareketini, dolayısıyla finans sektörü ürünlerinin değerini etkilemekte kritik bir önem kazanır. Üçüncüsü yatırım şablonları, alışkanlıkları giderek merkezsizleştiğinden, yatırımcılar menkul kıymetlere girip çıktıklarından, piyasa eğilimleri yarı doğrudan tepkileri tetiklediğinden finansal dengesizlik katlanarak büyür. Ayrıca merkezi piyasaların düşüşü, elektronik takasın tabi olduğu yasal düzenlemelerin gevşek olması sermaye hareketlerini izlemeyi güçleştirir. Yatırımların gizliliğinin giderek artması, büyük miktarda sermaye çeker. Ancak küçük yatırımcılar, on-line bilgilere ulaşabilseler de, büyük şirketlerin ve kurumsal yatırımcıların sahip olduğu, kurumsal olmayan bilgiye sahip değillerdir. Bilgileri yeterince mükemmel olmadığından, bireysel yatırımcıların menkul kıymetlerin değerindeki değişikliklere ilişkin dolaylı işaretlere çabucuk tepki verebilmesi gerekir. Dolayısıyla elektronik finans piyasasında belirsizliğe karşı koymaya yönelik geniş bir stratejiler yelpazesine sahip olan, daha az düzeyde bilgi sahibi olmalarını hızı ve esnekliği kullanarak telafi etmeye çalışan yatırımcı sayısı çoğalmıştır. Sonuçta piyasa daha karmaşıklaşır, daha dengesizleşir.

Finans piyasalarının açıklığı ve dinamizmi, küresel bütünleşmeleri, bütün kaynaklardan, dünyanın dört bir yanından giderek daha

---

130 Barboza (1999b).

fazla sermaye çekiyor. Yeni teknolojik altyapıları, menkul kıymetler takasından değer yaratan yeni finansal ürünler tasarlamalarını sağlıyor. Yeni finans sektörünün köşe taşı, bütün potansiyel değer kaynaklarının, menkul kıymete dönüştürülmesidir. Hemen her şey bir menkul kıymet haline gelip, finans piyasasında işlem görebilir. Dolayısıyla finans piyasaları, yeni ekonominin stratejik, baskın ağını oluşturur. Sonuçta, piyasanın bir ekonomik faaliyete değer biçmesi, finans piyasasında gerçekleşir – türevler de dahil, hisse senetleri, bonolar ve başka menkul kıymetlerde görüldüğü üzere. Şirketlerin değeri, yatırımcıları çekme (ya da hasmane satın almalara karşı koyma) kapasiteleri finans piyasalarının yargılarına dayalıdır. Bu yargı nasıl oluşur? Piyasanın değerlendirmesinin gerisindeki kriterler nedir? Yeni ekonomide en karmaşık, finans uzmanlarının üzerinde kesinlikle görüş birliğine varamadığı meselelerden biri de budur. Fakat Enformasyon Çağı'nda siyasi ekonominin köşetaşı da budur. Çünkü ancak ekonomik faaliyete nasıl değer biçildiğini bilebilirsek, yatırımın, büyümenin, durgunluğun sebeplerini anlayabiliriz. Ayrıca belli bir ekonomik sistemin performansıyla ilgili değer yargısı, büyük ölçüde, değerin ne olduğuna ilişkin yargının standartlarını tayin eden kriterlere dayalı olacaktır. Bu kritik soruyu yanıtlamaya bile çalışmamam okuyucuyu hayal kırıklığına uğratacaktır kesinlikle: Fakat elimizde sağlam bir değerlendirme yapabilmemizi sağlayacak güvenilir bilgiler yok. Yine de bu konuyla ilgili araştırmanın izleyebileceği yola işaret eden birkaç düşünce ileri sürme riskine girebilirim.

Kapitalizmin durmak bilmez bir kâr arayışına dayandığını biliyoruz. Dolayısıyla yukarıda formüle ettiğimiz sorunun yanıtı basit olmalıdır: Piyasa hisse senetlerini ve başka menkul kıymetleri bir şirketin ya da ekonomik faaliyetin ne kadar kârlı olduğuna bakarak belirleyecektir. Ancak milenyum dönümündeki bu kapitalizmde, mesele basitçe bu değildir. En sık tekrarlanan örnek, çok az kâr eden ya da hiç etmeyen İnternet'le ilgili şirketlerin hisselerinin değerlerinde büyük artışlar gözlenmesidir (önceki verilere bakınız). Doğru, yeni kurulan birçok şirket, onlara yatırımda bulunanları da kendileriyle birlikte aşağı çekerek battı. Ancak girişimcilerin de, yatırımcıların da genelde başka

seçenekleri de vardır; dolayısıyla bu başarısızlık yalnızca küçük bir yatırımcı grubunun felaketi oldu: Sonuçta, Amerika'da 1990'ların sonunda birçok şirketin hisselerine sahip olmanın getirisi ortalama % 100'dü; yani hissedarlar bir yıldan kısa bir süre içinde bir hisse sahibi oluyorlardı; dolayısıyla zararlar şirketle ilgili kötü değerlendirmeden çok, kötü zamanlama meselesidir. Kuşkusuz uzun vadede, ekonominin tamamı açısından büyümenin yatırımları artırabilmesi için kâra gereksinimi vardır. Piyasa da kâr getirisini biçilen değeri artırmanın ölçütlerinden biri olarak kullanır. Ama sonuçta, bir menkul kıymetin değer kazanması, doğrudan şirketin kısa vadede kârlılığını artırması ile ilgili değildir. Bunun en önemli göstergelerinden biri, temettülerin paylaştırılmasıyla hisse senetlerinin değer kazanması arasında bir ilişki bulunmamasıdır. Temettü ödeyen Amerikan şirketlerinin oranı, 1990'larda toplam şirket sayısının ancak % 20'sini buluncaya dek yükseldi (bkz. Şekil 2.9). Kârı çok yüksek olan şirketlerin bile ancak % 32'si temettü ödedi ki, bu oran 1970'teki oranın ancak üçte ikisine eşitti. Eugene Fama ile Kenneth French'in yaptıkları akademik bir araştırmaya göre, şirketlerin tutumundaki bu değişim, kısmen finans piyasasına, özellikle de yüksek teknoloji sektörüne Nasdaq'ın sunduğu kayıt fırsatlarını kullanan yeni şirketlerin girmesiyle açıklanabilir. 1970'lerde yılda ortalama 115 şirket kaydolurken, 1990'larda bu sayı yılda 460'ı buldu; bu şirketlerin % 85'i Nasdaq'a kayıtlıydı. 1990'larda kamusal olarak işlem gören şirketler hisse başına % 11'lik bir getiri sağlarken, yeni kaydolmuş şirketler için bu oran yalnızca % 3'tü. Hattâ 1997'de yeni kaydolan şirketlerin % 50'si kâra bile geçmedi.[131]

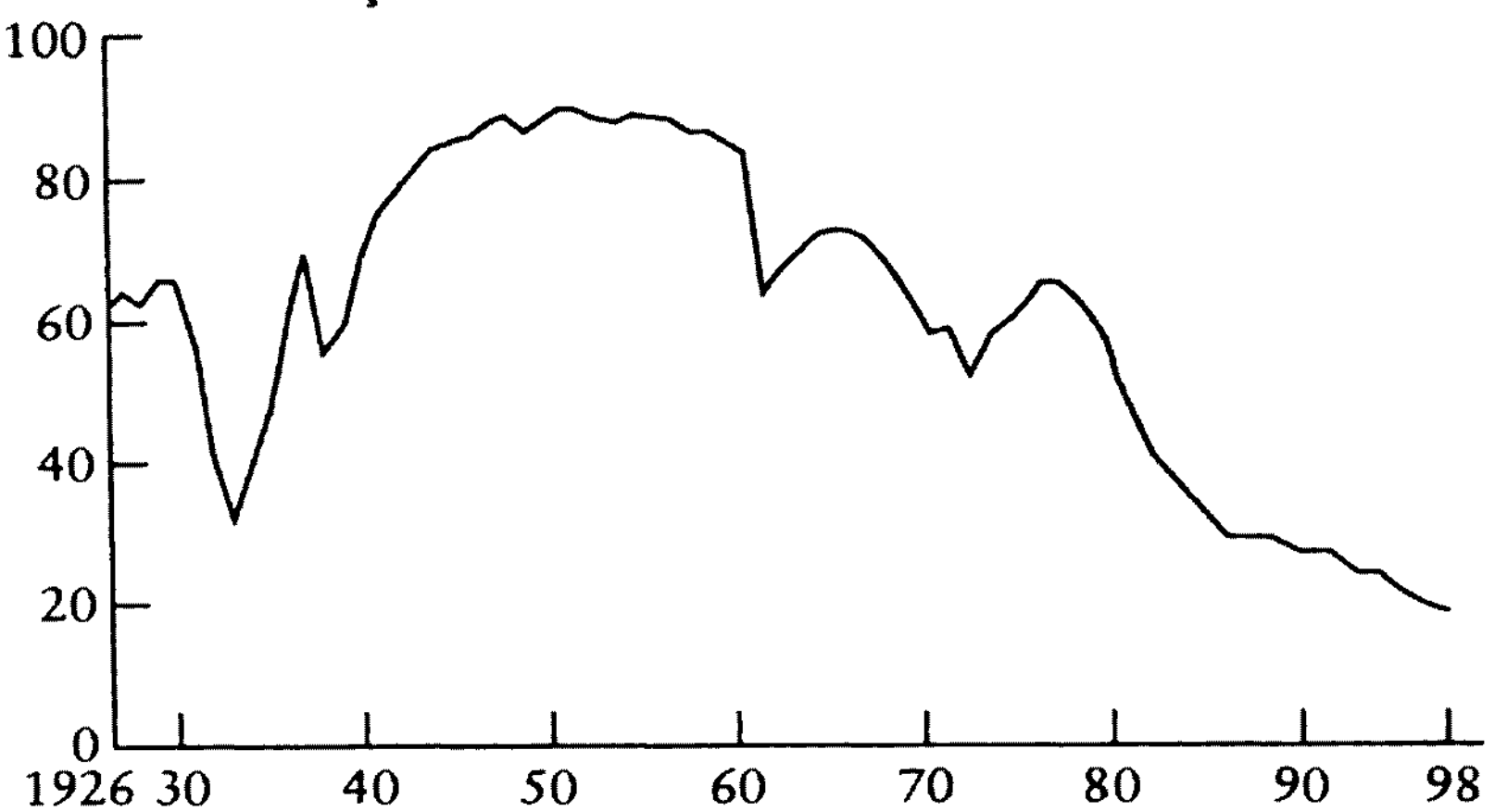
Dolayısıyla kâr ve temettüler, bir şirketin borsadaki değerini biçmenin kriterleri olsalar da, en önemli etken gibi görünmüyorlar. Peki en önemli etken nedir? İki örnek, deneme amaçlı bir varsayım geliştirmemizi sağlayabilir.

Birinci örnek: Amerikan ekonomisinin yüksekten uçtuğu 1990'ların sonunda, 1995-9 döneminde hisselerinin değer kazanması bakı-

---

131 *The Economist* (1999b).

ŞEKİL 2.9
Temettü Ödemelerindeki Düşüş

Kaynak: *The Economist* (1999b)

mından ilk onda yer alan şirketlerin hepsi de, enformasyon teknolojisi sektöründeydi; kimi bilgisayar, kimi çip, kimi yazılım, kimi İnternet donanımı üretiyordu; bazıları veri depolarıydı, bazıları da elektronik aracılıkla uğraşıyordu (bkz. **Tablo 2.10**). Bu şirketler kârlı olsalar da, geleneksel kârlılık hesaplamaları açısından başka sektörlerdeki şirketlerle kıyaslandıklarında, en iyi performans gösteren şirketler değillerdi. Hisselerinin beş yıl içinde % 1000, % 2000 hattâ % 9000 değer kazanmasını, kârlılıklarıyla açıklamak mümkün değildir. Bu şirketlerin ortak özelliği yeni ekonominin niteliklerini paylaşıyor olmalarıydı: Yeni enformasyon teknolojisinin üreticisi ya da kullanıcısı olarak kilit bir role sahiplerdi; ağ yapısına dayanan bir örgütlenmeleri vardı; yenilikleri temel alan girişimlerdi; araştırma-geliştirme çalışmalarına ve/veya bilgisayarla ilgili teçhizata çok yüksek oranlarda yatırım yapıyorlardı. Ayrıca hepsinin de yeni iş dünyasındaki eğilimlerin belirleyicileri imajına sahip parlak şirketler olduğunu da unutmamak lazım.

TABLO 2.10
Hisse Senetlerinin Değeri, 1995-1999
(Standard & Poor'un değerlendirmesine göre en fazla artan 500 hisse senedi)

Şirket	% Artış
Dell Computers	9.402
Cisco Systems	2.356
Sun Microsystems	2,304
Qualcomm	1.646
Charles Schwab	1.634
EMC Corporation	1.233
Microsoft	1.168
Tellabs	1.036
Solectron	926
Intel	900

31 Ağustos 1999'da son bulan beş yıllık süre için toplam getiride artış (%).
Kaynak: Bloomberg Finans Piyasaları, *Business Week*'in değerlendirmesi

İkinci örnek: Ocak 1999'da, Amazon.com'un hisselerinin değeri 25 milyar doları aştı. Mali çeyreklerdeki gelirleri genelde 45 milyon doların üstüne çıkan ama hâlâ bir kâr göstermesi gereken, üç yaşında bir şirket için hiç de fena değildi. Hemen hemen aynı dönemde, Rus borsasının tamamının toplam değeri bu rakamın altındaydı; 12 milyar dolar civarındaydı. Kabul etmek gerekir ki, bu Rus borsası için oldukça düşük bir noktaydı. (Yine de Ağustos 1998'deki devalüasyon krizini izleyen döneme göre bir hayli yüksekti.) Ama böyle bile olsa, Amazon'un, orta ölçekli bu İnternet şirketinin Rus ekonomisinin toplamından iki kat daha fazla değerli olabilmesi anlamlı bir gözlemdir. Çünkü sonuçta bu değerlendirmeye dahil olan Rus şirketlerden birkaçı son derece kârlıydı; bu şirketlerden bazılarının Rusya'dan ihraç ettiği on milyarlarca dolarlık sermayeye bakılırsa. Elbette piyasa kapitalizasyonu paranın cebinizde olması anlamına gelmez, çünkü nakte çevirmeye çalışırsanız satmakta olduğunuz hisselerin değerini düşürürsünüz. Gözlemin temel noktası da bu işte: Yeni finans dünyasında, piyasa değerini belirleyen şeyin ömrü, bu değerin piyasada varolduğu müddetle sınırlıdır.

Bu örnekler üzerine düşündüğümüzde, akla yatkın bir varsayım ortaya çıkıyor. Değer biçme sürecinde işleyen iki kilit etken vardır: Güven ve beklentiler. Değer biçme sürecinin işlediği kurumsal ortama güven yoksa, kârlılık, teknoloji ya da kullanım değeri (örneğin enerji kaynaklarının kullanımı) konusundaki performans mali değere yansımayacaktır. Diğer yandan piyasanın gerisindeki kurumlara güven varsa, bir hisse senedinin gelecekteki potansiyel değerine ilişkin beklentiler, hisse senedinin değerini artıracaktır. Rusya'yla ilgili olarak 1999'da ne güven ne de beklentiler değer artırıyordu. Amazon'a gelince; para kaybetmesine karşın yeni ekonominin kurumsal ortamı (yasal düzenlemelerin gevşekliği ve aracıların olmaması temel özelliklerdir) yatırımcıların onayını ve güvenini kazanmıştı. On-line satışın öncüsü olan bu şirketin elektronik ticarette kitapların ötesine geçebileceğine dair beklentiler bir hayli yüksekti. "Yeni ekonomi"yi oluşturan şirketlerin, kâra geçme ve şirketin saygınlığı gibi geleneksel faziletleri gösterdiğinde ödüllerinin birinci örnekte görüldüğü gibi çok yüksek olmasının sebebi budur işte.

Peki ama, beklentiler nasıl yaratılır? Öyle görünüyor ki, bu geleceğe ilişkin belli belirsiz bir hayal, finans gurularmm on-line olarak yaydığı içerden bazı bilgiler, uzman şirketlerin (Whisper.com gibi) ekonomiyle ilgili "fısıltıları", bilinçli imaj yapımı ve sürü halinde hareketin oluşturduğu kısmen öznel bir süreçtir. Bütün bunlar jeopolitik ya da ekonomik olayların (ya da bunlara ilişkin yorumların) yarattığı bilgi akışıyla, saygın şirketlerin değer biçmeleriyle, ABD Federal Merkez Bankası'nm duyurularıyla ya da merkez bankaları başkanları, maliye bakanları gibi kilit oyuncuların halet-i ruhiyeleriyle yürür. Bu, bütün bir değerlendirme sürecinin öznel olduğu anlamına gelmiyor. Fakat şirketlerin performansı, arz ve talep, makroekonomik göstergeler, çeşitli bilgi kaynaklarıyla giderek öngörülemez bir biçimde etkileşime girerken, değerle ilgili kararlar işlemlerin hızı ve hacmi sürekli ivme kazandığından, giderek karmaşıklaşan düzeylerde birçok etkenin tesadüfen bir araya gelmesiyle belirleniyor olabilir.

Sonuçta, gerçek dünyaya ilişkin ekonomik hesaplamaların (paranızı nereye yatıracağınıza ilişkin kararlar anlamına gelir bu) kârlılı-

ğa değil, mali değerde beklenen artışa bakarak belirlenmesinin sebebi budur. Değerde beklenen artış, yeni ekonomide yatırımın kuralıdır. Elektronik ticaretteki bireysel yatırımcılar için de geçerlidir bu durum, küresel finans piyasalarındaki kurumsal yatırımcılar ve çabalarını halka arzla nakte çevirmeyi ya da havuzdaki büyük balığın bir bedel karşılığı onları gövdeye indirmesini sağlayacak kadar cazip hale gelmeyi bekleyen yenilikçi şirketler için de.

Hattâ kâr kavramının (bugün yatırımları ve yeni ekonomide değerin oluşumunu açıklamakta gerekli olsa da yetersiz olduğu açıktır bu kavramın) hep daha derin daha temel bir insanî güdünün, hırsın biraz daha soylu bir versiyonu olduğunu unutmayalım. Öyle görünüyor ki hırs bugün, daha yüksek bir değer beklentisiyle değerin yaratılma sürecine daha doğrudan yansıyor; böylece oyunun doğasını değiştirmeden kurallarını değiştiriyor. Bu bir spekülasyon değil. Ya da bütün bir kapitalizmin spekülatif olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü kapitalizmin mantığı içinde değerin yaratılmasının, maddi üretimde vücut bulması gerekmez. İşin hukukuna göre paraya çevrilmiş bir fazla üretilip yatırımcı tarafından mal edinildiği sürece, her şey yürür. Bu paraya çevrilmiş fazlanın nasıl ve neden üretildiği, bağlamla, fırsatlarla ilgili bir meseledir. Gıda ve tüketim mallarının, diyelim ki film ya da yüksek öğretim maliyetinin bir kısmına denk düşen bir maliyete giderek makineler tarafından üretildiği tarihsel bir gelişim noktasına ulaştığımız bir dönemde, kapitalizmle ilgili bu genel ifadenin özellikle önemli olduğunu düşünüyorum. Sanayileşme çağındaki anlamıyla maddi üretimle değer oluşumu giderek birbirinden ayrılıyor. Enformasyonel kapitalizmde değer oluşumu, temelde finans piyasalarının bir ürünüdür. Ancak şirketler, kurumlar ve bireylerin finans piyasasına ulaşabilmek, burada daha yüksek değer peşinde koşabilmek için malların ve hizmetlerin yenilenmesi, üretilmesi, yönetilmesi, imaja kavuşması için çok yoğun bir çaba sarf etmesi gerekir. Dolayısıyla değer oluşturma sürecine dahil olan etkenler, sonuçta mali değerde (genelde belirsizdir) ifadesini bulurken, bu eleştirel yargıya varma sürecinde yöneticiler ve işçiler (yani halk) sonunda maddi dünyamızı –onu şekillendiren ve oluşturan

imgeler de dahil– üretip tüketmeye varır. Yeni ekonomi, yarattığımız değere duyduğumuz inançtan değer yaratmada enformasyon teknolojisiyle enformasyonun teknolojisini bir araya getirir.

Yeni ekonominin, bunların yanında yer alan temel bir bileşeni daha vardır: Ağlar oluşturma. Daha geniş ölçekte toplumun yanı sıra, ekonominin de örgütsel bir dönüşüm geçirmesi, tıpkı tarihsel geçiş dönemlerinde olduğu gibi, kurumsal yeniden yapılanmanın ve teknolojik yeniliklerin yeni bir dünyanın kapılarını açması için gerekli koşullardır. Bir sonraki bölümde bu meseleyi ayrıntılı olarak inceleyeceğim. Ama analitik seyahatimizde yeni bir viraja girmeden önce, bu bölümde sunduğum argümanı toplamak istiyorum. Özetle, yeni ekonomi nedir?

Yeni ekonomi, kuşkusuz şimdilik kapitalist bir ekonomidir. Hattâ tarihte ilk kez, bütün gezegenin kapitalist olduğunu ya da küresel kapitalist ağlarla bağlantısına bağımlı hale geldiğini söyleyebiliriz. Ancak bu yeni tür bir kapitalizmdir; teknolojik açıdan, örgütlenme biçimi ve kurumsal yapılanma bakımından hem klasik kapitalizmden (laissez-faire) hem de Keynesçi kapitalizmden ayrılır.

Milenyumun başında amprik verilerin de görünürde işaret ettiği üzere (ölçümle ilgili bütün sorunlara karşın) yeni ekonomi, bilgiyi temel alan bir üretim sisteminin güçlendirilmesinde yeni enformasyon teknolojisini kullanma becerisinden kaynaklanan bir verimlilik artışına dayalıdır ve dayalı olacaktır. Ancak yeni verimlilik kaynaklarının ekonomiye dinamiklik kazandırmaları için, ağlar oluşturarak örgütlenme ve yönetim biçimlerini ekonominin tamamına yaymak gereklidir; bu ağlar bütün bir ekonomiye yayılmakta; rekabet yoluyla, şirket örgütlenmelerinin daha önceki katı biçimlerini bertaraf etmektedir zaten. Ayrıca üretken tabanın ciddi biçimde yayılması, yeni sermaye ve emek kaynaklarının yanı sıra, piyasaların da aynı ölçüde genişletilmesini gerektirir. Piyasaları ciddi biçimde genişleten, yeni sermaye, vasıflı emek kaynaklarına yönelen küreselleşme, yeni ekonominin ayrılmaz bir özelliğidir.

Bu süreçlerin her biri –yani ağa dayalı verimlilik artışı ile ağa dayalı küreselleşme süreçleri– bir sektör tarafından başlatılmıştır; yeni teknolojiler ve ekonominin bütününe ilişkin yönetsel bilgi birikimi

kaynağı olarak giderek İnternet etrafında örgütlenen enformasyon teknolojisi sektörü ve elektronik iç bağlantılara sahip küresel bir finans piyasasının oluşumunda itici güç, ekonominin tamamında başlıca yatırım ve değer yaratım kaynağı olan finans sektörü. 21. yüzyıl ilerledikçe, biyoloji devriminin de yeni girişimlerin yaratılması, verimliliğin artırılması (özellikle tıp ve tarımda) emeğin tamamen değişmesinde enformasyon teknolojisine katılması, yeni ekonomide yenilik ve değer üretimi döngülerine katkıda bulunması bekleniyor.

Yüksek verimlilik, teknolojik yenilik, ağlar oluşturma ve küreselleşme koşullarında yeni ekonomi, kendilerini bu yeni kalkınma biçimine tam olarak uyarlayabilen ekonomilerde sağlam bir ekonomik büyüme, düşük enflasyon ve düşük işsizlik dönemini başlatabilecekmiş gibi görünüyor. Ancak yeni ekonominin kusurları ve tehlikeleri de yok değil. Bu bölümde tartıştığımız, gelecek bölümlerde de gösterileceği üzere (birinci cilt, dördüncü bölüm; üçüncü cilt, ikinci bölüm) gezegen çapma, girdiği ülkelere son derece eşitsiz bir biçimde yayılıyor. Yeni ekonomi her yeri, herkesi etkiliyor, ancak aynı zamanda hem kapsayıcı hem dışlayıcı; kapsayıcılığınm sınırları kurumlara, siyasetçilere, politikalara bağlı olarak toplumdan topluma değişiyor. Öte yandan sistemli mali dengesizlik, ekonomiler ve toplumlar üzerinde yıkıcı etkileri olan mali krizlerin tekrarlanması olasılığını da beraberinde getiriyor.

Yeni ekonomi, ABD'de başlamış olsa da, Avrupa'ya, Japonya'ya, Asya-Pasifik ülkelerine ve dünya çapında, seçili kalkınmakta olan bölgelere küreselleşme etiketiyle algılanan ve birçok insanın korkup karşı çıktığı bir süreçle beraberinde yeniden yapılanma, zenginlik ve kriz taşıyarak yayılıyor. Aslına bakılırsa, ekonomiler ve toplumlar kritik özelliklerinden biri ağlar kurmak olan yeni kalkınma biçimine, enformasyonelizme geçiş için kendi yollarını çizmeye çalışırken, bu süreç de ortaya serdiklerinin çeşitliliğiyle büyük bir yapısal dönüşümü yansıtıyor. Artık, yeni ekonominin olmazsa olmaz bir niteliği olan ağlar oluşturma sürecini incelemeye geçebiliriz.

Ağ Müessesesi: Enformasyonel Ekonominin Kültürü, Kurumları ve Örgütlenmeleri

Tarihsel olarak ayrıksı bütün üretim biçimleri gibi enformasyonel ekonominin de kendine özgü bir kültürü ve kurumları vardır. Ancak bu analitik çerçeve içinde kültür, belli bir topluma özgü değerler ve inançlar bütünü olarak düşünülmemeli. Enformasyonel, küresel ekonominin gelişimine damgasını vuran tam da çok farklı kültürel/ulusal bağlamlarda gelişmesidir: Kuzey Amerika, Batı Avrupa, Japonya, "Çin çemberi", Rusya, Latin Amerika'nın yanı sıra gezegen çapında, bütün ülkeleri etkisi altına alan, çokkültürlü bir çerçevenin oluşmasına yol açan bir erimi vardır. Öyle ki, özellikle Asya-Pasifik'te[1] yeni ekonomik gelişmeleri farklı felsefeler ve zihniyetler (örneğin Konfüçyüsçülük) temelinde değerlendiren bir "kültürel ekonomi" kuramı önerme girişimleri, amprik araştırmaların[2] gözünden kaçmamıştır. Fakat enformasyonel ekonominin ortaya çıktığı ve geliştiği kültürel bağlamlar, üretim, tüketim ve dağıtım süreçlerinde ortak olan bir örgütlenme biçimleri matrisinin varlığını dışlamaz. Örgütlenmeye ilişkin bu tür düzenlemeler olmadan, teknolojik değişim, devletlerin politikaları,

1 Berger (1987); Berger ve Hsiao (1988).

2 Hamilton ve Biggart (1988); Clegg (1990); Biggart (1991); Janelli (1993); Whitley (1993).

şirketlerin stratejileri yeni bir ekonomik sistemde bir araya gelmesi mümkün olmazdı. Sayıları giderek çoğalan başka akademisyenlerle birlikte ben de, kültürlerin kendilerini temelde kurumlara, örgütlenmelere içkinlikleriyle gösterdikleri kanısındayım.[3] Örgütlenmeler deyince de, belli hedeflerin gerçekleştirilmesi yönünde kullanılan belli sistemleri anlıyorum. Kurumlar derken de, bazı görevleri bir bütün olarak toplum adına gerçekleştirmek üzere gerekli yetkeye sahip kılınmış örgütlenmeleri kastediyorum. Belli bir ekonomik sistemin inşası ve gelişimi açısından önemli olan kültür, Nicole Baggart'm kavramlaştırdığı biçimiyle örgütlenme mantığıyla somutlaşır: "Örgütlenme mantığından kastım, türemiş toplumsal pratikler yelpazesine inceden inceye işlenmiş meşrulaştırıcı bir ilkedir. Bir başka deyişle örgütlenmenin mantığı, kurumsal yetke ilişkilerinin düşünsel temelleridir."[4]

Ben şu tezi ileri sürüyorum: Enformasyonel, küresel ekonominin yükselişinin en önemli özelliği mevcut teknolojik değişim süreçleriyle ilintili, ama bu süreçlere bağımlı olmayan yeni bir örgütlenme mantığının gelişimidir. Enformasyonel ekonominin tarihsel temellerini oluşturan yeni bir teknolojik paradigma ile yeni bir örgütlenme mantığı arasındaki uyum ve etkileşimdir. Ancak örgütlenme mantığı, muhtelif kültürel ve kurumsal bağlamlarda farklı biçimlerde gösterir kendini. Bu bölümde, hem enformasyonel ekonomideki örgütsel düzenlemelerin ortak noktalarını, hem de muhtelif bağlamlarda bu düzenlemeler arasında gözlenen farklılıkları inceleyeceğim. Ayrıca bu yeni örgütlenme biçiminin doğuşunu, yeni teknolojik paradigma ile etkileşiminin koşullarını da inceleyeceğim.

KAPİTALİZMİN YENİDEN YAPILANMASINDA VE SINAÎLEŞMECİLİKTEN ENFORMASYONELİZME GEÇİŞTE ÖRGÜTLENMENİN İZLEDİĞİ YÖRÜNGE

1980'lerdeki ekonomik yeniden yapılanma süreci, işletmelerde bir dizi yeniden örgütlenme stratejisinin de kıvılcımını çaktı.[5] Bazı uzman-

3 Granovetter (1985); Clegg (1992); Evans (1995).
4 Biggart (1992:49).
5 Williamson (1985); Sengenberger ve Campbell (1992); Harrison (1994).

lar, özellikle de Piore ve Sabel, 1970'lerdeki ekonomik krizin kitlesel üretim sisteminin, kapitalizmin tarihinde "ikinci bir sanayi bölünmesi" yaratarak tükenmesinin, bitap düşmesinin bir sonucu olduğunu savunur.[6] Storper ile Harrison[7] gibi diğerlerine göreyse, kimileri bazı ülkelerde ya da şirketlerde yıllardır denenmekte olan yeni örgütlenme biçimlerinin yayılması, sermaye birikimi sürecinde kârlılık krizine verilmiş bir karşılıktır. Coriat ve başkalarıysa, "Fordizm"den, "post-Fordizm"e doğru uzun süreli bir dönüşümden, bir yanda üretimle verimlilik, diğer yanda tüketimle rekabet arasındaki ilişkilerin tarihsel bir değişim geçirdiği bir "büyük geçiş dönemi"nden bahseder.[8] Tuomi[9] gibi, örgütlenme zekası, örgütlü öğrenme ve bilgi yönetimini Enformasyon Çağı'nda yeni işletme örgütlenmelerinin kilit unsurları olarak gören başka yazarlar da vardır. Fakat bu konuda ne kadar farklı yaklaşımlar sergilenirse sergilensin, analizlerde beş temel ortak nokta göze çarpar:

1. Örgütlenmelerdeki değişimlerin kaynakları ve sebepleri ne olursa olsun, 1970'lerin ortalarından itibaren, küresel ekonomide üretimin ve piyasaların örgütlenmesinde önceki dönemle büyük bir ayrışma (sınaî ya da başka bir düzeyde) yaşandı.

2. Örgütlenme düzeyindeki değişimler, bilgi teknolojisinin yayılımıyla etkileşim halinde, fakat büyük ölçüde ondan bağımsızdı; bu değişimler genellikle enformasyon teknolojilerinin şirketlere yayılmasının ardından gerçekleşmişti.

3. Örgütlenmelerde çeşitli biçimlerde gerçekleşen değişimlerin hedefi, şirketin ekonomik, kurumsal ve teknolojik ortamındaki hızlı değişimin sebep olduğu belirsizlikle, üretimde, yönetimde ve pazarlamada esnekliği güçlendirerek başa çıkabilmekti.

4. Örgütlenmeyle ilgili birçok değişim, otomasyon, işlerin elenmesi ve yönetsel katmanların bastırılmasıyla emekten tasarruf etmeyi

---

6 Piore ve Sabel (1984).
7 Harrison (1994).
8 Coriat (1990).
9 Tuomi (1999).

amaçlayan "yalın üretim" modeline geçerek emek süreçlerini ve istihdam pratiklerini yeniden tanımlamayı hedefliyordu.

5. Bilginin yönetimi ve bilgi işlem, enformasyonel, küresel ekonomide iş gören örgütlerin performansı açısından temel önemdeydi.

Ne var ki, son yirmi yıldaki büyük örgütsel değişimlerin kapsamlı yorumları, aslında farklı olsalar da birbirleriyle ilintili olan muhtelif değişim süreçlerini tek bir evrimsel eğilimde birleştirmeye meyillidir. Teknolojik eğilimler kavramına ilişkin paralel bir analizde,[10] farklı örgütsel eğilimlerin, daha açık bir ifadeyle yeni teknolojik paradigma ve yeni küresel ekonomi çerçevesinde verimliliği, rekabet gücünü artırmaya yönelik sistemlere ilişkin belli düzenlemelerin değişimini değerlendirmeyi düşünüyorum. Birçok örnekte, bu örgütsel eğilimlerin, 1970'lerdeki kriz sırasında da açıkça görüldüğü üzere, üretim ve piyasaların yeni yapısal koşulları çerçevesinde işlerini yapamaz hale gelen dikey örgütlenmiş şirket ve bağımsız küçük işletme gibi sınaî tipi örgütlenme biçimlerinden evrildiği görülür. Başka kültürel bağlamlarda yeni örgütlenme biçimleri, klasik sınaî tipi örgütlenmenin bir kenara ittiği daha önceki örgütlenme biçimlerinden, yeni ekonominin gereklerinde, yeni teknolojilerin sunduğu imkânlarda hayat bulmak üzere türemiştir. Kapitalist yeniden yapılanma ve sınaî geçiş sürecinde örgütlenmeyle ilgili birkaç eğilim türemiştir. Bu eğilimlerin yeni örgütlenme paradigmasına uyum potansiyellerini incelemeden önce, her birini ayrı ayrı değerlendirmek istiyorum.

Kitlesel Üretimden Esnek Üretime

Tanımlanmış olan ilk, kapsamlı örgütlenme eğilimi, Piore ile Sabel'in de öncü çalışmasında dikkate değer bir biçimde değerlendirilmiş olan, Ciorat'nın formülasyonuyla "Fordizm"den "post-Fordizm"e geçiştir. Kitlesel üretim modeli, üretim bandı, standart bir ürünün mekanize bir biçimde üretilmesi sürecine dayalı ölçek ekonomilerinin verimliliklerini artırması üzerine kuruludur; ancak *belli bir örgütlenme biçiminin*

---

10 Dosi (1988).

hakim olduğu büyük bir piyasanın denetim koşulları altında: Dikey entegrasyon çerçevesinde yapılanmış bir şirket ve toplumsal, teknik işbölümünün kurumsallaşması. Bu ilkeler, "Taylorizm" ve "işin bilimsel örgütlenmesi" diye bilinen, Henry Ford ve Lenin'in ilkeleri olarak benimsenmiş yönetim biçimlerine de içkindir.

Talep niteliği ve niceliği itibarıyla öngörülemez hale gelince, piyasalar dünya çapında çeşitlilik gösterip bu yüzden denetlenmeleri güçleşince, teknolojik değişimin hızı tek amaçlı üretim teçhizatını modası geçmiş kılınca kitlesel üretim yeni ekonominin niteliklerine ayak uyduramayacak denli katı, masraflı bir hal aldı. Bu katılığı aşmaya yönelik deneme kabilinden bir yanıt esnek üretim sistemini benimsemekti. Esnek üretim sistemi iki farklı biçimde uygulandı ve kuramlaştırıldı: İlki, Piore ile Sabel'in formüle ettiği, Kuzey İtalya'daki sanayi bölgelerinin tecrübelerinden hareketle geliştirilen, "üretimin, denetim altına alma girişiminde bulunmadan sürekli değişime katkıda bulunduğu"[11] sınaî ustalık ya da ısmarlama üretim şeklinde ortaya çıkan esnek uzmanlaşmadır. Bankacılık gibi, gelişmiş hizmetler sunan şirketlerde benzer uygulamalar gözlenmiştir.[12]

Fakat 1980'lerin, 1990'ların sınaî yönetimi pratiği başka bir esneklik biçimini daha gündeme getirmiştir: Coriat'nın formülasyonundaki dinamik esneklik ya da Cohen ile Zysman'ın formülasyonlarında karşımıza çıkan, Baran'ın sigorta sektörünün dönüşümünü değerlendirirken dikkat çektiği yüksek hacimli esnek üretim.[13] Genelde belli bir ürüne talebin arttığı durumlarla ilişkilendirilen yüksek hacimli üretim sistemleri, ölçek ekonomilerinin önünü açan yüksek hacimli üretimle, saha ekonomilerini kavrayan ısmarlama, yeniden programlanabilir üretim sistemlerini birleştirir. Yeni teknolojiler, büyük şirketlerin başlıca özelliği olan üretim bantlarının piyasadaki değişimlere (ürün esnekliği) ve teknolojik girdilerdeki farklılaşmaya (süreç esnekliği) duyarlı kolay programlanabilir üretim birimleri haline gelmesini sağlar.

---

11 Piore ve Sabel (1984:17).

12 Hirschhorn (1985); Bettinger (1991); Daniels (1993).

13 Baran (1985); Cohen ve Zysman (1987); Coriat (1990: 165).

Büyük Şirketlerin Krizi ve Küçük Girişimler; Mitler ve Gerçeklik

Son yıllarda analistlerin vurguladığı ikinci, farklı bir eğilimse büyük şirketin krizde olması, küçük ve orta ölçekli şirketlerin yenilikçi, istihdam yaratan kaynaklar olarak esnekleşmesidir.[14] Bazı gözlemcilere göre, ısmarlama, el işi üretim ve esnek uzmanlaşma küçük şirketler tarafından daha iyi gerçekleştirilirken, şirketin krizi, standartlaşmış kitlesel üretimin zorunlu sonucudur.[15] Bennett Harrison, bu teze ilişkin yıkıcı bir ampirik eleştiri kaleme almıştı.[16] Harrison'ın ABD, Batı Avrupa ve Japonya'dan topladığı verilere dayandırdığı analizine göre, bütün büyük ekonomilerde büyük şirketler sermaye ve piyasalarda giderek büyüyen bir paya sahipti; son on yıl içinde Britanya dışında, istihdamdaki payları değişmemişti; küçük ve orta ölçekli şirketler büyük ölçüde büyük şirketlerin mali, ticari ve teknolojik denetimi altındaydı; Harrison aynı zamanda küçük şirketlerin büyük şirketlere kıyasla teknolojik olarak daha azgelişmiş olduğunu, süreçte ve üründe büyük şirketlere göre teknolojik olarak daha az yenilik yapabildiğini göstermişti. Ayrıca, birkaç İtalyan araştırmacının çalışmalarına dayanarak esnek uzmanlaşma arketipinin, 1990'ların başlarında Emilia-Romagna sınaî bölgesindeki İtalyan şirketlerin nasıl bir dizi birleşmeden sonra ya büyük şirketlerin denetimine girdiğini ya da kendilerinin büyük şirketler haline geldiğini (Benetton örneğinde olduğu gibi) ya da Prato bölgesinde görüldüğü üzere küçük ve parçalanmış kaldıkları sürece rekabet hızına ayak uyduramadıklarını göstermişti.

Bu açıklamaların bazıları tartışmalıdır. Başka araştırmacıların çalışmaları biraz daha farklı sonuçlara işaret eder.[17] Örneğin Schiatarella'nın İtalyan şirketleri üzerine yaptığı bir araştırma, küçük şirketlerin istihdam yaratma, kâr marjları, sermayeye düşen yatırım, teknolojik değişim, verimlilik ve katma değer bakımından büyük şirketleri aştığını gösteriyor. Friedman'ın Japonya'nın sınaî yapısıyla ilgili araş-

---

14 Weiss (1988); Clegg (1990); Sengenberger vd. (1990).
15 Piore ve Sabel (1984); Birch (1987); Lorenz (1988).
16 Harrison (1994).
17 Weiss (1988, 1992).

tırması ise, Japonya'nın rekabet gücünün gerisinde sözleşmeli çalışan bu küçük ve orta ölçekli girişimlerin oluşturduğu yoğun bir ağ bulunduğunu ortaya koyuyor. Michael Teitz ile meslektaşlarının yıllar önce California'daki küçük işletmeler üzerine yaptığı bir araştırma da, küçük girişimlerin daimi canlılığına, oynadıkları kritik ekonomik role dikkat çekiyordu.[18]

Aslına bakarsanız, ekonomik gücün ve teknolojik yetkinliğin büyük şirketlerden küçük şirketlere kaydığı argümanıyla (Harrison'a göre bu ampirik kanıtların desteklemediği bir eğilimdir), dikey bir yapılanmaya sahip büyük şirketlerin bir örgütlenme modeli olarak inişe geçtikleri argümanını birbirinden ayırmalıyız. Hattâ Piore ile Sabel, şirket modelinin "çokuluslu Keynesçilik" diye adlandırdıkları bir biçimde, büyük şirketlerin hızla sanayileşen bir dünyanın talep artışına dayanarak dünya piyasalarını fethetmesi yoluyla yeniden canlanabileceği olasılığını öngörmüşlerdir. Fakat şirketlerin bunu gerçekleştirebilmeleri için örgüt yapılarını değiştirmeleri gerekiyordu. Bazı değişiklikler, canlılıkları ve esneklikleriyle ekonominin tamamının yanı sıra, büyük şirketlerin verimlerini, etkilerini artırmalarına katkıda bulunan sözleşmeli küçük ve orta ölçekli girişimlerin giderek daha fazla kullanılması anlamına geliyordu.[19]

Dolayısıyla küçük ve orta ölçekli işletmelerin enformasyonel ekonominin esnek üretim sistemine gayet iyi ayak uydurmuş örgütlenme biçimleri olarak göründüğü doğru olmakla birlikte, bu işletmelerin yenilenmiş dinamizmlerinin yeni küresel ekonomide ekonomik güç yapılanmasının merkezinde yer alan büyük şirketlerin denetiminde olduğu da doğrudur. Güçlü, büyük şirketlerin çöküşüne değil, dikey bir yapılanmaya, hiyerarşik, işlevsel bir yönetime sahip, şirket içinde katı bir teknik ve sosyal işbölümüne dayalı "personel ve üretim hattı" sistemini benimsemiş geleneksel şirket modelinin bir krizde olduğuna tanıklık ediyoruz.

---

18 Teitz vd. (1981); Schiatarella (1984); Friedman (1988).

19 Gereffi (1993).

"Toyotizm": Yönetici ile İşçinin İşbirliği, Çok İşlevli Emek, Toplam Kalite Kontrolü ve Belirsizliğin Giderilmesi

Üçüncü bir gelişme de, başka bazı bağlamlarda, örneğin İsveç'te Volvo'nun Kalmar fabrikasında denenmiş[20] olsa da, çoğunlukla Japon şirketlerinde başlatılmış[21] *yeni yönetim biçimleriyle* ilgilidir. Japon otomobil şirketlerinin verimlilik ve rekabet gücü açısından elde ettikleri başarı, büyük ölçüde bu yönetsel devrimle ilişkilendirilmiş; "Toyotizm" küresel ekonomiye ve esnek üretim sistemine uyumlu yeni gözde formül olarak, işletme literatüründe "Fordizm"in karşıtı hanesinde yer almıştır.[22] Orijinal Japon modeli başka şirketlerce yaygın olarak taklit edildiği gibi, Japon şirketler tarafından üretim yaptıkları yabancı ülkelere de taşınmış, sıklıkla da bu şirketlerin performanslarını geleneksel sınaî sistemi karşısında ciddi biçimde geliştirmelerini sağlamıştır.[23] Bu modelin bazı unsurları gayet iyi bilinir:[24] Tedarik mallarının *kan-ban* (tam zamanında) sistemine tabi olması, bir başka deyişle tedarikçilerin üretim hattına uygun özellikteki malları istenen zamanda teslim etmesiyle stoklamanın ciddi biçimde azaltılması ya da kaldırılması; üretim sürecinde, hataların sıfıra düşmesini ve kaynakların en iyi biçimde kullanılmasını amaçlayan "toplam kalite kontrolü"; ekip çalışması, inisiyatifin bir merkeze atfedilmemesi, çalışanlara kararlarda daha fazla özerklik tanınması, ekiplerin performansının ödüllendirilmesi, şirkette gündelik hayatta pek az statü sembolünün kullanılmasıyla idari hiyerarşinin düzleştirilmesi yoluyla işçilerin üretim sürecine katılımı.

"Toyotizm"in doğuşunda kültür (özellikle de görüş birliği sağlamaya yönelen, işbirliğine dayalı ekip çalışması modeli) belki de önemli bir etkendir, ancak bu modelin uygulanmasında belirleyici değildir. Bu model Avrupa'daki, ABD'deki Japon şirketlerinde de aynı ölçüde başarılı işlemiştir; ayrıca bazı unsurları Amerikalı (GM-Saturn)

---

20 Coriat (1990); Nonaka (1990); Durlabhji ve Marks (1993).
21 Sandkull (1992).
22 McMillan (1984); Cusumano (1985).
23 Wilkinson vd. (1992).
24 Dohse vd. (1985); Aoki (1988); Coriat (1990).

ya da Alman (Volkswagen) şirketler tarafından da benimsenmiştir. Bu model 1948'deki ilk sınırlı uygulamayı izleyen 20 yıl içinde Japon mühendisler tarafından mükemmelleştirildi. Japon mühendisler, bu modeli tüm bir fabrika sistemine yayabilmek için, Amerika'da süpermarketlerin raflarındaki stokları belirlemek için kullandıkları kontrol prosedürlerini inceledi; dolayısıyla "tam zamanında" sisteminin bir ölçüde, Japon şirketlerin özgül unsurlarının kullanıldığı, özellikle de yönetimle işçiler arasında işbirliğine dayalı ilişkilerden yararlanılan esnek yönetime uyarlanmış bir Amerikan kitlesel üretim yöntemi olduğu söylenebilir.

Çekirdek şirketle, tedarikçi ağı arasındaki ilişkilerin istikrarı ve birbirini tamamlaması, bu modelin uygulanması açısından son derece önemlidir: Toyota'nın, Japonya'da farklı büyüklüklerde binlerce şirketi bir araya getiren üç katmanlı bir tedarikçi ağı vardır.[25] Şirketlerin çoğunun piyasasının büyük bölümü Toyota'nın elindedir, aynı şey başka büyük şirketler için de söylenebilir. Bu model, dikey örgütlenmiş bir şirketin bölüm, departman yapısından ne derece farklıdır? Kilit tedarikçilerin çoğu aslında, ya ana şirkete ya da geneli kapsayan *keiretsu*'ya ait mali, ticari, teknolojik sorumluluklarla kontrol edilir, bunların etkisi altındadır. Bu koşullar altında, büyük şirketin göreli piyasa kontrolü altında planlı bir üretim sistemi gözlüyor değil miyiz? Dolayısıyla bu modelde önemli olan, üretimin bir şirketler ağı çerçevesinde parçalanmasıdır; aynı şirket çatısı altında bölümlerin dikey olarak yapılanmasının yerini alan bir süreçtir bu. Bu ağ, sınaî gücün ve teknolojik yeniliklerin hangi ellerde yoğunlaştığıyla ilgili kalıpları değiştirmeksizin, üretim biriminin emek ve sermaye bileşenlerinin daha fazla farklılaşmasını sağlar, büyük olasılıkla teşvikleri ve sorumlulukları da artırır.

Bu modelin performansı, aynı zamanda, üretim ya da dağıtım süreçlerinde büyük kesintiler olmamasına da bağlıdır. Ya da bir başka deyişle, "beş sıfır"a dayalıdır: Parçalarda sıfır hata, makinelerin işleyişinde sıfır hata, sıfır stok, sıfır gecikme, sıfır bürokrasi. Bu performans,

---

25 Friedman (1988); Weiss (1992).

ancak işin durdurulmaması, emeğin tümüyle kontrol altında tedarikçilerinse tamamen güvenilir olması, piyasaların yeterince öngörülebilir olması üzerine kurulabilir. "Toyotizm" uyumluluğu teşvik etmekten çok belirsizliği azaltmaya yönelik bir yönetim sistemidir. Esneklik üründe değil, süreçtedir. Bazı araştırmacılar, "Toyotizm"in, "Fordizm"in[26] aynı kitlesel üretim ilkelerini koruyan, fakat üretim sürecini insanların inisiyatifi ve israfı önlemeye yönelik geri bildirim kapasitesi üzerine inşa ederken, ürünün özelliklerinin işletme planındakine yakın olmasını sağlayan bir uzantısı olarak değerlendirilebileceğini öne sürmüşlerdir. Bu gerçekten de sürekli bir girdap niteliği taşıyan küresel ekonomiye çok uygun bir üretim sistemi mi? Yoksa Stephen Cohen'in bana dediği gibi "'Tam zamanında' demek için artık çok geç" olduğunu söyleyebilir miyiz?

Aslında Toyotizmin, Fordizmden farklı olması itibarıyla gerçekten de ayrıksı olan karakteri, şirketler arasındaki ilişkilerle değil, yönetim ve işçiler arasındaki ilişkilerle ilgilidir. Tokyo'da "Japon şirketlerin yönetsel sistemi post-Fordizm midir?" sorusunu tartışmak üzere toplanan seminerde Coriat'nın da savunduğu gibi, "ne pre ne de post Fordisttir. Emek sürecini yönetmenin orijinal ve yeni bir biçimidir; Japonya'nın tuttuğu yolun kilit ve ayırıcı özelliği, profesyonel işçileri uzmanlaştırmamak, onları çeşitli alanlara dağıtmak yerine çok işlevli uzmanlar haline getirmektir."[27] Önde gelen Japon ekonomistlerden Aoki de emeğin örgütlenmesinin Japon şirketlerin başarısında kilit bir önem taşıdığını vurgular:

> Amerikan şirketleri ile Japon şirketleri arasındaki temel fark, şöyle özetlenebilir: Amerikan şirketleri, verimliliğin ince uzmanlaşmayla, işlerin keskin bir biçimde tanımlanmasıyla sağlanmasına vurgu yapar, Japon şirketleriyse işçilerin ortaya çıkabilecek acil durumları hemen halledebilme becerisini öne çıkarır ki, bu da yaparak öğrenmeyle, bilgilerin paylaşımıyla geliştirilecek bir beceridir.[28]

---

26 Tetsuro ve Steven (1994).

27 Coriat (1994: 182).

28 Aoki (1988: 16).

Ayrıca, Japon şirketlerdeki verimlilik artışının gerisindeki en önemli mekanizmalardan bazılarının, Batılı yönetim uzmanlarınca gözden kaçırıldığı görülüyor. Ikujiro Nonaka,[29] büyük Japon şirketlerin çalışmalarına dayanarak, bilginin şirket içinde üretilmesiyle ilgili basit, incelikli bir model geliştirmişti. Onun deyişiyle "bilgi yaratan şirket", "açık bilgi" ile yeniliğin kaynağındaki "zımnî bilgi" arasındaki örgütlenme düzeyindeki etkileşime dayanır. Nonaka, şirketin bilgi birikiminin büyük bölümünün deneyimlerden kaynaklandığını, aşırı resmi yönetsel koşullar altında işçiler tarafından iletilemeyeceğini savunur. Ancak şirketler zımnî bilgiyle açık bilgiye, açık bilginin zımnî bilgiye, zımnînin zımnîye, açığın açığa aktarılmasını sağlayacak köprüler kurabildiğinde, yenilik kaynakları da çoğalır. Böyle yaparak, yalnızca işçilerin deneyimleri artırılmış ve şirket içindeki formel bilgi bütününü artırmak üzere çoğaltılmış olmaz, aynı zamanda dış dünyada üretilen bilgi de işçilerin zımnî alışkanlıklarıyla kaynaştırılıp onların kendi yararlarına, standart prosedürleri geliştirecek biçimde çalışmaları sağlanabilir. Yeniliğin kilit önemde olduğu bir sistemde, örgütlenmenin her türden bilgi kaynaklarını çoğaltma becerisi, yenilikçi şirketin temeli haline gelir. Ancak bu örgütlenme süreci, işçilerin yenilik sürecine tam katılımını gerektirir, böylece zımnî bilgilerini yalnızca kendi yararlarına saklamazlar. Ayrıca şirket içinde emek gücünün istikrarlı olması gerekir, çünkü bireyin bilgisini şirkete aktarması, şirketin de açık bilgiyi işçilere yayması ancak bu durumda mantıklıdır. Verimliliği ve kaliteyi artırma konusundaki büyük etkisi birçok çalışmayla gösterilmiş olan bu basitliği apaçık mekanizma, aslında yönetici-işçi ilişkilerinde köklü bir dönüşümle ilgilidir. Enformasyon teknolojisi, Nonaka'nın "açık analizi"nde büyük bir rol oynamasa da, kişisel sohbetlerimizde, on-line iletişim ve bilgisayar üzerinden yürütülen stoklama kapasitesinin zımnî ve açık bilgi arasında karmaşık örgütlenme bağlantılarının geliştirilmesinde güçlü araçlar olduğu düşüncesini paylaştık. Ancak bu yeni örgütlenme biçimi, enformasyon teknolojilerinin

---

29 Nonaka (1991); Nonaka ve Takeuchi (1994).

gelişiminden öncedir ve aslında Japon şirket yönetimlerinin son yirmi yıldaki "zımnî" bilgisi yabancı yönetim uzmanlarının gözlemlerinden alınmış, ancak Japon şirketlerinin performanslarını artırmalarında gerçekten belirleyici olmuştur.

Şirketlerarası Ağ Oluşumu

Şimdi, örgütlenme esnekliğinin uluslararası alanda, şirketler arası bağlantıların damgasını taşıyan diğer iki tarzını incelemeye geçelim. Bunlar, *küçük ve orta ölçekli işletmelerin yürüttüğü, çok yönlü ağlar oluşturma modeliyle, bir şirketin çatısı altında lisanslı ve sözleşmeli üretim modelidir.* Son yirmi yılda bazı ülkelerin ekonomik büyümesinde kayda değer bir rol oynayan bu iki farklı örgütlenme modelini kısaca tarif edeyim.

Bennett Harrison'm argümanını paylaşarak daha önce belirttiğim gibi, küçük ve orta ölçekli işletmeler genelde büyük şirketlerle yaptıkları sözleşmelerin ya da onların mali/teknolojik üstünlüğünün denetimindedir. Ama aynı zamanda bu şirketler sıklıkla, birkaç büyük şirketle ya da başka küçük ve orta ölçekli girişimlerle ağ ilişkileri kurma inisiyatifini de üstlenerek, piyasada kendilerine yaşam alanı açarlar ve işbirliğine dayalı girişimler kurarlar. Klasik bir örnek olan İtalyan sınaî bölgelerinin yanı sıra, Hong Kong'daki imalatçı şirketler de iyi bir örnektir. Victor Sit'in çalışmalarına ve Hong Kong'la ilgili çalışmalar yapan başka araştırmacıların incelemelerine[30] dayanan kitabımda da savunduğum gibi, Hong Kong'un ihracatı 1950'lerin sonlarından 1980'lerin başlarına uzanan uzunca bir süre boyunca, dünya ekonomisinde rekabete soyunmuş küçük girişim ağlarına dayanıyordu. 1980'lerin başına dek, Hong Kong'un mamul mal ihracatının % 85'i, % 41'i 50'den az işçi istihdam eden Çin aile şirketlerinden çıkıyordu. Çoğunun büyük şirketlerle sözleşmesi yoktu, yine Çinli ailelerin, sayıları 1970'lerin sonunda on dört bini bulan ithalat-ihracat şirketleri üzerinden ihracat yapıyorlardı. Üretim ve dağıtım ağları, dünya piya-

30 Sit vd. (1979); Sit ve Wong (1988); Castells vd. (1990).

sasındaki değişikliklere bağlı olarak, dünyanın başlıca piyasalarında bir 'ticari muhbir' ağından yararlanan esnek aracıların verdiği işaretlerle kuruluyor, ortadan kalkıyor ya da yeniden yapılanıyordu. Genelde kişi, işletme döngüsünün koşulları ve ailenin ihtiyaçları doğrultusunda, zaman içinde hem girişimci hem de maaşlı işçi olabiliyordu.

1960'lı yıllarda Tayvan'ın ihracatı da büyük ölçüde benzer bir küçük ve orta ölçekli girişim sistemine dayanıyordu, ancak başlıca aracılar geleneksel Japon ticaret şirketleriydi.[31] Hong Kong zenginleştikçe, küçük girişimlerin birçoğu birleşti, sermaye artırdı ve hattâ bazen Avrupa ve Amerika'daki büyük mağazalarla ya da imalatçılarla onların yerine üretim yapmak üzere bağlantılar kurarak daha da büyüdüler.[32] Fakat bundan sonra, orta ölçekli girişimler, üretimlerini Pearl Nehri Deltası'nda Çin sınırındaki şirketlere (küçük, orta, büyük şirketler) sözleşmeli olarak kaydırdı. 1990'ların ortalarına gelindiğinde, yararlanılan tahminlere bağlı olarak Guandong eyaletinde bu sözleşmeli üretim ağlarında çalışan 6 ila 10 milyon işçi vardı.

Tayvanlı şirketler daha da karmaşık bir yol izlediler. Çin'de üretim yapıp, emek maliyetinin düşük olmasından, toplumsal kontrolden ve Çin'in ihracat kotasından yararlanmak için Hong Kong'da aracı şirketler kurdular. Guandong ve Fujian eyaletlerindeki yerel hükümetlerle bağlantılı olan bu şirketler, Çin'de kendilerine bağlı imalat şirketleri kurdu.[33] Bu imalatçı şirketler işi çevre köylerde küçük dükkanlar ve evlere dağıtmıştı. Bu sistemin esnekliği farklı yerlerdeki maliyet avantajlarından yararlanmayı, teknolojinin tüm sisteme yayılmasını, çeşitli hükümetlerden destek görmeyi, birkaç ülkeyi ihracat platformu olarak kullanmayı mümkün kılıyordu.

Çok farklı bir bağlamda, Ybarra, İspanya'nın Valencia bölgesinde ayakkabı, tekstil ve oyuncak üreten küçük ve orta ölçekli girişimlerde de benzer bir şablon görülmüştür.[34] Bu alanda uzman litera-

---

31 Gold (1986).
32 Gereffi (1999).
33 Hsing (1996).
34 Ybarra (1989).

türde de belirtildiği gibi, başka ülkelerde ve başka sektörlerde de bu tür yatay ağlar oluşturmanın birçok örneğine rastlanabilir.[35]

Farklı biçimde başka bir üretim ağı da iş dünyasında çok fazla yoruma konu olduğu kadar, hakkında sınırlı ama açıklayıcı araştırmalar da yapılan "Benetton modeli"dir. "Benetton modeli"yle ilgili en açıklayıcı araştırmalardan biri de Fiorenza Belussi ile Bennett Harrison'ın yaptığı araştırmalardır.[36] Benetton, Veneto bölgesinde küçük bir aile işletmesiyken çok uluslu bir müesseseye dönüşen bu İtalyan örgü giyim kuşam şirketi, ticari franchise lisansı verme usulüyle çalışır; ürünlerinin çekirdek şirket tarafından çok sıkı kontrollerden geçirildikten sonra dağıtıldığı beş bin mağazası vardır dünya çapında. Bütün dağıtım noktalarından merkeze, on-line geri bildirim yapılır; bu geri bildirimlerle stoklar yenilenir, ayrıca desenler, renkler konusunda piyasadaki eğilimler belirlenir. Ağ modeli üretim düzeyinde de etkilidir; İtalya'da Türkiye gibi başka Akdeniz ülkelerinde imalat küçük şirketlere, evlere dağıtılır. Böyle bir ağ örgütlenmesi, büyük şirketin dikey yapısının yapılan sözleşmelerle çözülmesi ve küçük şirketlerin yatay ağlar oluşturması arasında bir geçiş biçimidir. Yatay bir ağdır, fakat sürecin hem arz hem de talep kısmıyla ilgili olarak merkez ile çevre arasında bir dizi ilişkiyi temel alır. Nicole Biggart'ın araştırmasında, mali kontrol yoluyla dikey olarak birleşmiş yatay işletme ağlarının Amerika'da doğrudan satış operasyonlarına hakim olduğu, Fransa'da da bir kalite kontrol şemsiyesi altında örgütlenen birçok işletme danışmanlığı şirketinin merkezsiz yapısının gerisinde böyle yatay ağların olduğu gösterilmiştir.[37]

Şirketlerin Stratejik İttifakları

Son dönemde örgütlenme düzeyinde gözlenen altıncı önemli eğilimse *büyük şirketlerin*, stratejik ittifak olarak bilinen biçimde *iç içe geçmesidir*.[38] Bu tür ittifaklar geleneksel kartellerden ya da oligopoller oluş-

---

35 Powell (1990).

36 Belussi (1992); Harrison (1994).

37 Leo ve Phillippe (1989); Biggart (1990b).

38 Imai (1980); Gerlach (1992); Cohen ve Borrus (1995b); Ernst (1995).

turan başka düzenlemelerden farklıdır, çünkü belli bir süre, piyasa, ürün ve süreçle ilgilidirler; ayrıca anlaşmaların kapsamadığı diğer alanlarda rekabeti dışlamazlar.[39] Araştırma-geliştirme çalışmalarının maliyeti çok yükseldiğinden, ayrıcalıklı bilgilere erişim yeniliğin rekabet gücü açısından en önemli silah haline geldiği bir sektörde giderek güçleştiğinden, bu tür anlaşmalara özellikle yüksek teknoloji sektöründe çok sık rastlanır.[40] Genelde piyasalara ve sermaye kaynaklarına erişime karşılık teknoloji ve imalat becerileri sunulur; iki ya da daha fazla şirketin yeni bir ürün geliştirmek ya da yeni bir teknolojiyi daha rafine hale getirmek üzere, genelde hükümetlerin ve kamu kurumlarının sponsorluğunda oluşturduğu ortak girişimler de mevcuttur. Avrupa'da, Avrupa Birliği'nin, farklı ülkelerden şirketleri teşvik alma koşuluyla işbirliğine zorladığı bile olmuştur; Philips, Thomson-SGS ve Siemens'in bir araya geldiği mikroelektronik programı JESSI gibi. Küçük ve orta ölçekli işletmeler, birden fazla ülkenin şirketleri arasında ortak girişimler kurulması koşuluyla Avrupa Birliği ve EUREKA'dan araştırma-geliştirme çalışmaları için destek alırlar.[41] Dünya çapında yüksek teknoloji sektörünün yapısı, büyük şirketlerin birçoğunun birbirine bağlandığı daha karmaşık bir ittifaklar, anlaşmalar ve ortak girişimler ağı haline geliyor. Şirketler arasında kurulan bu bağlar, rekabeti dışlamaz. Aslında stratejik ittifaklar, bu rekabette belirleyici araçlardır; belli bir piyasada işbirliği yapmak dünyanın başka bir bölgesinde piyasadan pay kapmak için verilen amansız mücadeleye ters düştüğündendir, bugünün ortakları yarının düşmanları haline gelir.[42] Ayrıca, büyük şirketler sözleşmelerden oluşan o büyük ağa dayalı piramidin en tepesinde olduklarından, ittifaklar kurma ve rekabet etme biçimleri onlarla sözleşmeli çalışanları da kapsar. Sözleşmeli şirketlerden gelecek tedarik mallarını güvenceye almak, ağa girişi engellemek gibi uygulamalar, bu şirketler tarafından sıklıkla başvurulan rekabet silah-

---

39 Dunning (1993).

40 Van Tulder ve Junne (1988); Ernst ve O'Connor (1992); Ernst (1995).

41 Baranano (1994).

42 Mowery (1988).

larıdır. Buna karşılık, sözleşmeli şirketler de müşterilerini artırmak, zararlara karşı tedbir alabilmek için ne kadar özgürlük alanları varsa kullanırken, bir yandan da kendi kullanımları için teknoloji ve enformasyon alırlar. Yeni küresel ekonomide müseccel bilgilerin ve teknolojik telifin bu denli önemli olmasının sebebi budur işte.

Sonuçta, böyle bir ekonomide büyük şirketler artık kendi içlerine kapalı ve kendi kendilerine yeterli değillerdir, olmayacaklardır. Dünyanın IBM'lerinin, Philips'lerinin ve Mitsui'lerinin kibiri artık kültür tarihinin bir parçası haline geldi.[43] Artık bu şirketlerin operasyonları, başka şirketlerle birlikte gerçekleştiriliyor: İşlerini, yalnızca yüzlerce, binlerce sözleşmeli ya da yardımcı işletmenin desteğiyle değil, dostların ve düşmanların aynı olduğu bu yeni ekonomi dünyasında, aynı zamanda hem işbirliği içinde olup hem rekabet ettikleri, göreli olarak birbirlerine denk konumda oldukları ortaklarla birlikte yürütüyorlar.

Yatay Şirket ve Küresel Girişim Ağları

Şirketler, hızlı ekonomik ve teknolojik değişimin yol açtığı belirsizlik koşullarına uyum sağlayabilmek için örgütlenme modellerini değiştirmiştir.[44] *Temel değişiklik, dikey bürokrasiden yatay şirkete geçiş olarak tanımlanabilir.* Yatay şirket, birkaç temel eğilimde kendini gösteriyordu: İşin değil, sürecin etrafında örgütlenme; yatay bir hiyerarşi; ekip yönetimi; performansın müşterinin memnuniyetiyle değerlendirilmesi; ekip perfonmansına dayalı ödüllendirme sistemi; tedarikçilerle ve müşterilerle kurulan bağlantıların fazlalaştırılması; her düzeyde çalışanların bilgilendirilmesi, eğitilmesi, eğitimlerinin tazelenmesi.[45] 1990'larda Amerika'nın önde gelen şirketlerinde görünür hale gelen, örgütlenme modelindeki bu dönüşüm, 1980'lerde girişilen "yalın üretim" modelinin sınırlarına ulaşmasının ardından gelmişti. Bu "yalın üretim modeli" (eleştirenlerin haklı olarak 'lean and mean' [yalın ve bayağı] dediği) otomasyon, işçilerin bilgisayar üzerinden kontrolü, iş-

---

43 Bennett (1990).

44 Drucker (1988).

45 Business Week (1993a, 1995a).

lerin "dışarıya verilmesi" ve üretimin kısılmasıyla birlikte emekten tasarruf üzerine kuruluydu. En aşırı biçimde uygulandığında, "sahte şirket" diye anılan modeli yaratmıştı; yani yerleşmiş bir marka ya da sektörel imge üzerinden finansman, üretim ve piyasa satışları arasında aracılık yapmakta uzmanlaşmış girişimi. 1970'lerdeki kârlılık krizini aşmaya yönelik kapitalist yeniden yapılanmanın doğrudan bir ifadesi olarak "yalın üretim modeli", maliyetleri düşürmüş ancak kökleri, oligopol piyasa denetimi koşullarında kitlesel üretim modeline uzanan, modası geçmiş örgütlenme yapılarını da kalıcı hale getirmişti. Büyük şirketlerin, yeni teknolojiler, maliyet azaltıcı beceriler kullanan yeni rakiplerle kaynayan küresel ekonomi koşullarında hareket edebilmeleri için, öncelikle daha tutumlu olmaktan çok, daha verimli olmaları gerekiyordu. Ağ oluşturma stratejileri sisteme esneklik kazandırmış, fakat şirketin uyum sorununu çözememişti. Ağın esnekleşmesinin sağladığı yararları kendine mal edebilmek için şirketin kendisinin de bir ağ haline gelmesi, iç yapısındaki her unsuru dinamikleştirmesi gerekiyordu: Özünde, "yatay şirket" modelinin anlamı ve amaçları, genelde birimlerinin merkezden bağımsız hale gelmesi, bu birimlere özerklik verilmesine, hattâ ortak bir strateji çerçevesinde kalmak koşuluyla birbirleriyle rekabet etmelerine izin verilmesine kadar uzanır.[46]

Şirketlerin ağlara dönüşmesi tezinin ortaya konması ve belgelenmesinde en ileri giden araştırmacı muhtemelen Ken'ichi Imai'dir.[47] Imai, Japon ve Amerikalı çokuluslu şirketlere ilişkin araştırmalarına dayanarak, işletme faaliyetlerinin uluslararası alana taşınması sürecinin, şirketler açısından üç farklı stratejiyle birlikte ilerlediğini savunur. İlki ve en geleneksel olanı, kendi ülkelerindeki merkezlerinden yurtdışına yatırım yapan şirketlerin benimsediği, çok yönlü bir yurt içi piyasa stratejisidir. İkincisi küresel piyasayı hedefler ve şirketin farklı işlevlerini, birbirine eklemlenerek küresel bir stratejide bütünleşen farklı merkezlerde örgütler. En ileri ekonomik ve teknolojik aşamada gözlenen üçüncü strateji ise, sınırları aşan ağlara dayanır. Bu strateji çerçe-

46 Goodman vd. (1990).

47 Imai (1990a).

vesinde, şirketler birçok ülkede iç piyasayla bağlantı kurarken, bu piyasalar arasında da bir bilgi alışverişi yaşanır. Şirketler piyasaları dışardan kontrol etmek yerine, sınırları aşarak kendi piyasa paylarını ve piyasalara ilişkin bilgilerini birleştirmeye çalışır. Bir başka deyişle eski stratejide doğrudan yabancı yatırımlar piyasanın denetimini almayı amaçlardı. Yeni stratejiye göreyse, yatırımlar, farklı kurumsal ortamlardaki şirketler arasında bir dizi ilişki kurmaya yönlendirilir. Piyasaların her birinden gelen "anında piyasa bilgileri" küresel ekonomiye büyük katkıda bulunur; bu yüzden de yukarıdan aşağıya yaklaşımıyla strateji tasarlamak, sürekli değişen, piyasa dinamiklerinin çok çeşitli olduğu bir ortamda başarısızlığı davet edecektir. Belli bir zamanda, belli bir mekândan gelen bilgiler kilit önemdedir. Enformasyon teknolojisi, bu tür bilgilerin merkezden bağımsız olarak edinilmesini, esnek bir strateji oluşturma sistemiyle bütünleştirilmesini sağlar. Bu sınır aşan yapı küçük ve orta ölçekli şirketlerin büyük şirketlerle birleşerek, sürekli yenilenebilme, uyarlanabilme becerisine sahip ağlar oluşturmasını sağlar. Böylece *fiili işletme birimi*, tek tek şirketler ya da şirket grupları değil, *bir ağ tarafından desteklenen işletme projesi olur*. İşletme projeleri, üretim hatları, örgütlenmeyle ilgili işler ya da bölgeler gibi çeşitli faaliyet alanlarında uygulanır. Bilgilerin projeye uygun olması, şirketin performansı açısından kilit önemdedir. Yeni ekonomik koşullarda, en önemli bilgiyse, bu alanların her birinde kazanılan deneyimlerle ilgili olarak şirketler arasında aktarılan bilgidir. Bilgi ağlar üzerinde dolaşır; şirketler arasındaki ağlar, şirketlerin içindeki ağlar, kişisel ağlar, bilgisayar ağları. Böyle esnek, uyarlanabilir bir modelin gerçekten işleyebilmesinde yeni enformasyon teknolojilerinin belirleyici bir rolü vardır. Imai'ye göre, Japon şirketlerinin rekabet güçlerinin gerisinde bu sınırları aşan ağ modeli vardır.

Büyük şirketin kendini yenilemesi, örgütlenmesini, çok işlevli karar alma merkezlerinin birbirine eklemlendiği bütünlüklü bir ağa dönüştürmesi sağlanırsa eğer, bu gerçekten de yeni ekonominin üstün şirket yönetimi biçimi olabilir. Bunun gerisindeki sebep, merkezden bağımsızlaşmış, bu son derece esnek yapıda yönetimle ilgili en önemli

sorunun, örgütlenme kuramcısı Guy Benveniste'nin deyişiyle "eklemlenme hataları" olmasıdır. Onun tanımına katılıyorum: "Eklemlenme hataları, istenenle elde olan arasında uyumun, denkliğin kısmen ya da hiç olmamasıdır."[48] Küresel ekonomide süreçlerin birbirine giderek daha fazla bağlanması, merkezden bağımsızlaşmayla birlikte, eklemlenme sorunlarından kaçınmak daha zorlaşmış, bu sorunların mikro ve makro ekonomik etkileri daha artmıştır. Esnek üretim modeli, farklı biçimleriyle, ekonomik ajanların ve birimlerin, hızla değişen bir ortama verdikleri yanıtları fazlalaştırır. Ama aynı zamanda, eklemlenme hatalarının denetlenip düzeltilmesini de güçleştirir. Yeterli bilgi düzeyine ve kaynaklara sahip büyük şirketler, esneklikle birlikte uyarlanabilme becerisinden de yararlanmaları sağlanırsa, bu tür hatalarla parçalı, merkezsiz ağlardan daha iyi uğraşabilir. Bu da şirketin, yalnızca atıllığı azaltarak değil, aynı zamanda şirket sisteminin yeniden programlama becerisini bütün birimlerine aktarıp, bütün birimleri kapsayan mantığını, ağa bağlı bu birimlerle gerçek zamanda on-line çalışan, kararların oluşturulduğu bir merkezde bütünleştirmesi yoluyla kendini yeniden yapılandırma becerisine sahip olacağı anlamına geliyor. Özel ya da kamusal olsun, işletme amaçlı ya da bir misyon üstlenmiş olsun büyük örgütlenmelerin dönüşümüyle ilgili tartışmaların ve deneylerin büyük bölümü, çok hızlı değişen bir ortamda hem yenilenmeyi hem de sürekliliği sağlamak amacıyla esnekliği ve koordinasyon becerilerini birleştirmeye yönelik girişimlerdir. "Yatay şirket", merkezden bağımsız olma, katılım ve koordinasyon üzerine kurulu kendi kendini programlayan, kendi kendini yöneten birimlerden oluşan dinamik ve stratejik olarak planlanmış bir ağdır.

Dikey Şirket Modelinin Krizi ve İşletme Ağlarının Doğuşu

Enformasyonel ekonomide, örgütlenmelerin dönüşümündeki farklı eğilimler, görece birbirinden bağımsızdır. Büyük girişimleri merkez alan sözleşmeli ağların oluşumu, küçük ve orta ölçekli şirketlerin ya-

---

48 Benveniste (1994: 74).

tay ağlar oluşturmasından daha farklı bir olgudur. Büyük şirketler arasındaki stratejik ittifakların ağa benzer yapısı, yatay şirket yönündeki değişimden farklıdır. İşçilerin üretim sürecine katılımı, *kan-ban (*tam zamanında*)* ya da toplam kalite kontrolü temelindeki Japon modeline indirgenemez. Bu farklı eğilimler birbiriyle etkileşim içindedir, birbirini etkiler ama hepsi de temel bir sürecin farklı boyutlarıdır: Standartlaştırılmış kitlesel üretim ve oligopol niteliği taşıyan piyasa koşullarında, büyük şirketlerin temel özelliği olan dikey ve rasyonel bürokrasiye dayalı örgütlenme modelinin çözülmesi süreci.[49] Tarihsel olarak bu farklı eğilimlerin zamanlamaları da oldukça farklıdır; ayrıca yayılmalarının izlediği kronolojik sıralama da toplumsal ve ekonomik bakımdan ne anlama geldiklerini kavramakta temel önemdedir. Örneğin *kan-ban* sistemi, 1948'de Japonya'da doğdu ve eski bir işçi sendikası üyesiyken sonradan Toyota'da yönetici olan Ono Taiichi tarafından tasarlandı.[50] Japon otomotiv şirketleri dünya piyasasında rekabet güçleriyle bir tehdit olmaktan çıktıkları tarihsel bir dönüm noktasında (1960'lar), "Toyotizm"i yavaş yavaş benimsemeye başladı.[51] "Toyotizm", tarihsel olarak Toyota'nın elinin altındaki iki önemli mekanizmadan yararlanarak gelişebildi: Şirketin işgücü üzerindeki denetimi ve şirketin dışında, ama keiretsu'nun içinde yer alan büyük bir tedarikçiler ağına hakim olması. 1990'larda Toyota üretiminin bir kısmını yurt dışına aktarmak zorunda kaldığında, kan-ban modelini yeniden üretmek her zaman mümkün olmadı. (Örneğin Toyota-GM'in California'da, Fremont'taki NUMMI fabrikasında bu model kullanılmaz.) "Toyotizm", standartlaştırılmış kitlesel üretimle, zanaatkâr pratiklerinin kullanıldığı, işçilerin de tedarikçilerin de katıldığı, üretim hattını temel alan bir sanayi modelinin verimli bir biçimde örgütlenmesi arasındaki bir geçiş modelidir.

20. yüzyılın son yirmi yılında, örgütlenmelerdeki büyük değişikliklere ilişkin gözlemlerin ortaya koyduğu şey, üretimin yeni, "tek

---

49 Vaill (1990).

50 Cusumano (1985).

51 McMillan (1984).

iyi yolu" değil, dikey bir örgütlenmeye büyük şirketler ve piyasalar üzerinde oligopolü andıran bir denetimle yakından ilgili olan eski, güçlü ama son derece katı bir modelin krizde olmasıdır. Bu krizden farklı kurumsal bağlamlara ve rekabetçi yapılara uyarlanabilmeleri ölçüsünde başarılı ya da başarısız olan çeşitli örgütlenme modelleri doğmuştur. Piore ve Sabel'in kitaplarının sonuç bölümünde belirttiği gibi, "Ekonomimizin kitlesel üretime mi, yoksa esnek uzmanlaşmaya mı dayandığı henüz yanıtlanmamış sorulardır. Bu soruların yanıtları kısmen, ülkelerimizin ve toplumsal sınıflarımızın nasıl bir gelecek istediklerini tahayyül etme becerisine bağlıdır."[52] Ancak son tarihsel deneyimler enformasyonel ekonomide yeni örgütlenme biçimleriyle ilgili kimi soruları çoktan yanıtlamıştır.[53] Örgütlenmede farklı düzenlemeler altında işleseler, kültürel olarak farklı biçimlerde ifade edilseler de, yeni örgütlenme biçimlerinin hepsi de ağlar oluşturmaya dayalıdır. Ağlar yeni örgütlenmeleri oluşturan ve oluşturacak olan temel unsurlardır. Yeni teknolojik paradigmanın sağladığı enformasyon gücüne dayalı olduklarından, küresel ekonominin bütün ana caddelerini, arka sokaklarını oluşturma, buralara yayılma kapasitesine sahiptirler.

Ağlardan Ağ Oluşturmak: Cisco Modeli

Örgütlenme biçimlerindeki dönüşümün her evresinin, arketip niteliğinde bir ifadesi vardır. Ford Motor, standartlaştırılmış üretimin ve kitlesel tüketimin damgasını vurduğu sanayileşme döneminin simgesi haline gelmişti; 1980'lerde siyasi ekonomistlerin gözdesi olan "Fordizm" kavramına esin kaynağı olacak kadar. İnternet'e dayalı ekonomideki işletme modeli de pekâlâ Cisco Systems'le özetlenebilir.[54] Ya da Cisco Systems'ın işletme örgütlenmesinin ve stratejisinin ifadesi olarak

---

52 Piore ve Sabel (1984: 308).

53 Tuomi (1999).

54 Bu bölüm iş dünyasıyla ilgili, hem İnternet'te hem de yazılı basında, özellikle de *Business Week* ile *The Wall Street Journal*'da yayımlanmış bilgilere, ayrıca şirketlerin web sitelerinde yayımladıkları raporlara dayanır. Bu belgelerden alıntılar yapmadığım müddetçe özel olarak referans göstermeyi gerekli bulmadım. Cisco Systems'le ilgili olarak lisans öğrencim Abbie Hoffman'ın araştırmasına da (1999) dayandım. Ayrıca Hartman ve Sifonis'e de bakınız (2000).

benimsediği "küresel bir ağa dayalı işletme modeli"yle. Şirketin kendi formülasyonuna göre, bu işletme modeli, üç kilit varsayıma dayalıdır:

> Bir şirketin kilit ortaklarıyla kurduğu ilişkiler, rekabet gücünde kilit ürünleri ya da hizmetleri kadar farklılık yaratacak bir unsur olabilir; bir şirketin bilgiyi ve sistemlerini paylaşma biçimi, ilişkilerinin gücünü belirleyen önemli etkenlerden biridir; birbirine bağlı olmak artık yeterli değildir; işletme ilişkileri ve onları destekleyen iletişim, "ağ halinde" bir dokuyla gerçekleştirilmelidir. Küresel bir ağa dayalı işletme modeli, şirketin enformasyon altyapısını bütün kilit ortaklara açarak ağı rekabet gücü açısından avantajlı bir konuma taşır.[55]

Bunun pratikte ne anlama geldiğini inceleyelim.

Cisco Systems (İnternet sektöründe evrensel düzeyde tanınan bir şirkettir), merkezi California eyaletinin San Jose kentinde bulunan, iletişim ağlarında verileri yönlendiren cihazlar (router) ve anahtarlar (switcher) üreten bir şirkettir. İnternet'in iskeletini oluşturan cihazların piyasasında liderdir; 1999'da bu cihazların dünya çapındaki satışlarında % 80 pay sahibiydi. 1999'da Cisco'nun satışlarının % 55'i şirket ağları üzerinden gerçekleşiyordu, ancak şirket ağlar oluşturmada kullanılan cihazlarda, küçük ve orta ölçekli şirketlere, İnternet servis sağlayıcılara ve tüketici ağlarına verdiği destek bakımından piyasa payını yükseltmekteydi. Yüzyılın başında Cisco, aynı hat üzerinde veri, ses ve video görüntü taşıyabilen yeni aktarım teknolojileri için ağlar oluşturmaya yönelik cihazlar üretebilme becerisine yaslanarak, İnternet iletişim cihazları piyasasının ötesine geçip, telefon ağları sektörüne dalmaya çalışıyordu. 1985'te, Stanford'dan iki profesörün (daha sonra şirketten ayrılacaklardı) bir risk yatırımcısından aldıkları 2 milyon dolarla kurdukları şirket, ilk ürününü 1986'da çıkardı ve 1990'da halka açıldı. Cisco'nun o yılki yıllık geliri 69 milyon dolar düzeyindeydi. 1999 mali yılında gelirleri 2,55 milyar dolarlık bir yıllık kazançla, 12.2 milyar dolara tırmandı. Hisselerinin değeri, 1995 ile 1999 yılları

---

55 Cisco Systems (1999: 1-2).

arasında % 2.356 artarak, 220 milyar dolarlık bir piyasa kapitalizasyonu değerine erişti; o dönemde General Motors'un piyasa kapitalizasyonu değerinin dört katı olan bu rakamla, Cisco dünya sıralamasında beşinci konumdaydı. Cisco Systems'in 10 yıldan kısa bir süre içinde kazandığı bu büyük başarı kısmen, iyi bir zamanlama yapmış olmasından kaynaklanıyordu: Tam patlama yaşadığı dönemde İnternet'e, genişleme ve aktarım sistemleri sağlamıştı. Ancak kimileri büyük şirketler tarafından desteklenen başka şirketler de bu piyasaya dahildi; teknolojik yenilikler bakımından Cisco'nun çok önünde olan başka küçük şirketler de vardı. Cisco gerekli nakite (ya da hisse değerine) sahip olur olmaz, yeteneği ve teknolojiyi kendi kaynaklarına dahil edebilmek (gelirlerin % 13'ü araştırma-geliştirme çalışmalarına gitti) için yenilikçi şirketleri satın alma fırtınası estirdi. Böylece Cisco Ağustos 1999'da, California'nın ümit vaat eden yeni şirketlerinden biri olan, yıllık satışları 10 milyon doları bulan Cerent'e 6,9 milyon dolar ödedi. Cisco'nun kendi kendine bakışı, girişim çevrelerinde bu şirket hakkında üzerine görüş birliğine varılmış genel kanı, şirketin verimliliğinin, kârlılığının ve rekabet gücünün sırrının öncülüğünü yaptığı işletme modelinde yattığı yönündedir. Cisco, müşterilerine sattığı ağlar oluşturma mantığını bizzat kendine uygulamıştı. Müşterileriyle, tedarikçileriyle, ortaklarıyla ve çalışanlarıyla ilişkilerinin oluşturduğu bir ağla, bu ağm etrafında örgütlemişti kendini; ayrıca mükemmel bir mühendislik, tasarım ve yazılımla birlikte bu karşılıklı etkileşimin büyük bölümünü otomatikleştirmişti. Cisco on-line bir tedarikçi ağı kurarak, kendi imalatını minimum noktaya indirebildi. Aslında Cisco 1999'da, Cisco donanımı üretilen 30 fabrikadan yalnızca ikisinin sahibiydi, dünya çapında yalnızca 23 bin 500 çalışanı vardı (yarısı San Jose'de), onların da çoğunu mühendisler, araştırmacılar, işletme yöneticileri ve pazarlamacılar oluşturuyordu. Cisco Systems'in operasyonlarının çekirdeği web sitesiydi. Olası müşteriler bu sitede, kendilerine uygun düşebilecek farklı ürün seçenekleri buluyorlardı. Cisco mühendisleri siteyi iki günde bir yeniliyordu. Gerekirse, daha yüksek bir ücretten on-line tavsiye ve destek veriliyordu. Ancak büyük sözleşmeler

söz konusuysa yüz yüze görüşmeler yapılıyordu. Müşterinin siparişi belirlendiğinde, sipariş yine on-line olarak tedarikçi ağına aktarılıyordu. İmalatçılar ürünleri doğrudan müşterilere gönderiyorlardı. 1999'da Cisco siparişlerinin % 83'ünü web üzerinden alıyor, müşteri hizmetlerinin % 80'ini yine web üzerinden sağlıyordu. Cisco bu sayede 1997-99 döneminde yılda tahminen 500 milyon dolar tasarruf etti. Ayrıca siparişlerin % 50'sinden fazlası İnternet üzerinden Cisco'nun tedarikçilerine ulaştırılıyor, onlar da bu siparişleri doğrudan müşteriye iletiyorlardı. Cisco yalnızca ödemeyi alıyordu. Ne içindi peki bu öde-
me? Güvenilir bir tedarikçi ağı oluşturmaya ve müşterilere satış yapmaya vakfettiği araştırma-geliştirme çalışmaları, tasarım, mühendislik, bilgi, teknik destek ve işletme anlayışı için. Cisco, neredeyse hiç imalat yapmamış, siz bu satırları okurken de muhtemelen hiç yapmamış olacak bir imalat şirketiydi (üstelik de 2000 yılında piyasa kapitalizasyon değeri dikkate alındığında dünyanın en büyük imalat şirketiydi). Cisco'nun oluşturduğu ağ, çalışanlarını da kapsıyordu. Cisco Çalışan Ağı (Cisco Employee Connection) şirketin dünya çapında 10 bini aşkın çalışanının anında bağlantı kurmasını sağlayan bir şirket içi ağdı. Ortak mühendislik projelerinden, pazarlama ve eğitim alanlarına uzanan bir yelpazede bilgi, her bölümün ve her çalışanın gereksinimleri doğrultusunda ağ üzerinde serbestçe, anında dolanıyordu. Sonuçta, 1999'da Cisco'da çalışan başına gelir 650.000 dolarken, Standard & Poor's listesindeki 500 şirkette bu rakam ortalama 396.000 dolar, telefon ağları oluşturma teçhizatı üreten Lucent Technologies'de ise 253.000 dolardı. Cisco çeşitli alanlarda büyük şirketlerle ortaklıklar da kurmuştu: US West ve Alcatel gibi servis sağlayıcı şirketler, Intel, Hewlett Packard ve Microsoft gibi server'lar; Microsoft ve Intel gibi İnternet uygulama şirketleri; KPMG ve EDS gibi sistem bütünleştirici şirketler. Bütün bu örneklerde, ortak işletme projelerindeki örgütlenme ağı, bilgi kaynaklarının paylaşılması ve on-line iletişim biçiminde gerçekleşiyor, bu da her ortakla bir işbirliği doğmasını sağlıyordu. Cisco Systems, işleyişini şirket içinde ve dışında, kendisinin ürettiği cihazları kullanarak kurduğu ağlara dayandırarak enformasyon tekno-

lojisi devriminin dayandığı verimli döngünün bir simgesi oldu: Bilginin teknolojisini güçlendirmek için, bilgi ağlarının gücüne dayalı ağ örgütlenmeleri üzerinden enformasyon teknolojisini kullanma döngüsü.

Ağ tarzındaki örgütlenmenin en bilinçli örneği olduğu için Cisco Systems'e odaklanmayı tercih etmiş olsam da, bu tek bir örnek değildir. Cisco Systems daha çok bir eğilimi yerleştiren şirkettir. Hattâ bazı gözlemciler, on-line ağlar oluşturma işinde öncü şirketin aslında, 1990'larda pek o kadar da ayrıksı bir teknoloji ya da yenilikçi işletme modeline dayanmaksızın, bilgisayar sektörünün en kârlı şirketi, PC sektörünün liderlerinden Dell Computers olduğunu savunabilir. Cisco gibi, Dell de müşterilerin ürünlerini kendi beğenilerine göre oluşturmalarını sağlayan ileri bir yazılımla kurulmuş bir web sitesi kullanarak, siparişleri on-line alıyordu. 1999'da şirket günde 30 milyon dolarlık satış yapıyor, on-line gelirlerinin 2000 yılında toplam gelirlerinin % 50'sini oluşturmasını bekliyordu. Dell ayrıca, siparişleri on-line alıp Dell müşterilerine doğrudan ulaştıran bir tedarikçiler ağına dayanıyordu. Toplamda Dell'in aldığı siparişlerin % 50'si web üzerinden, Dell yöneticileriyle doğrudan bir temas kurulmaksızın işlem görüyordu. Bütünlüklü bir ağ modelini erkenden benimsemesinin bir sonucu olan verimlilik ve rekabet gücü, Dell'in hisse senetlerinin 1995-99 döneminde % 9 bin 400 değer kazanmasını sağladı.

Bilgisayar sektörünün efsanevi isimlerinden Hewlett-Packard ise, 1990'larm sonunda bir on-line hizmet şirketi olmaya doğru ilerliyordu. Şirket bilgisayar satmak yerine, müşterilerine aylık bir ücret karşılığı, ağ üzerinden son derece güçlü bilgisayarlarının kapasitesinden yararlanma imkânı sunuyordu ya da elektronik ticaret şirketlerine, müşterilerin işlem gelirleri üzerinden bir yüzde almayı öneriyordu. Yani Hewlett Packard'ın işletme ağı şöyle çalışıyordu: Hewlett-Packard dünyanın dört bir yanında imalatçı tedarikçilerin üreteceği çok güçlü bilgisayarlar tasarlıyor, sonra bunları kendine saklıyor, bu bilgisayarların işlem kapasitelerini de, bilgisayar gücüne gereksinim duyan şirketlere on-line olarak satıyordu. İmalat, bilgi-işlem ve bilgi-işlemin kullanımı arasındaki ağ, fiili işlem birimi haline geliyordu böylece;

farklı şirketler bu sürecin farklı aşamalarında yaptıkları işbirliğine bağlı olarak çalışıyorlardı.

Cisco modeli, İnternet ekonomisiyle ya da bu yüzden enformasyon teknolojisi sektörüyle sınırlı değildir. Bu model 1990'larda hızla, tarım makineleri (John Deere gibi), on-line sipariş ve teslimi (Webvan Group Inc. tarafından) depolama lojistiğiyle (Bechtel Group tarafından) birleştiren şarküteri alışverişi; otomobil üretimi (Renault), enerji (sıvı doğal gaz satışlarında % 40'lık bir paya sahip Houston'daki Altra Energy Technologies gibi); otomobil satışları (örneğin Microsoft on-line otomobil satışlarında geleneksel satıcıların işlerini tehdit eden bir güç haline gelmiştir), işletme danışma hizmetleri (senaryo planlama ve şirket stratejilerinde uzmanlaşmış California merkezli bir şirket olan Global Business Networks gibi) hattâ yüksek eğitim gibi alanlara da yayılmıştır. Yüksek eğitim alanına en ilgi çekici örnek, Duke Üniversitesi'nin işletme okuludur; okul 1999'da hem on-line olarak sürdürülen hem de öğretim üyeleri ile öğrencilerin dünya çapında dört kampüste yer değiştirerek bir araya geldikleri, bu arada program süresince ağ bağlantılarını hep korudukları küresel bir master programı başlatmıştır. İmalatın işleyişi muhtemelen tümüyle değişecektir: Seattle'da 1999'da düzenlenen bir konferansta, Microsoft'un başkan yardımcılarından birini dinlemiştim; otomobillerin on-line, beğeniye göre üretilip satılmasını sağlayacak bir teknolojiyi tanıtıyordu. Alıcılar tercihlerini, otomobil üretilmeden önce belirleyebilecekti; Dell'in PC müşterileri gibi. Fabrika (aslında bir fabrikalar ağıydı) siparişi alacak, üretimi yapacak ve otomobili doğrudan müşteriye ulaştıracaktı; konferanstaki sunuma göre bütün bunlar siparişin alınmasını izleyen bir hafta içinde gerçekleşecekti. Otomotiv sektöründe doğmaya başlayan yeni şirket yönetimi-müşteri ilişkisinin düsturu "Tam istediğiniz zamanda" olabilir.

Cisco'nun başını çektiği, küresel düzeyde ağlar oluşturma modeli, yüzyıl başında dünya çapında birçok sektörde rekabet gücü açısından en başarılı şirketlerin benimsediği başlıca model haline gelmiş görünüyordu.

ENFORMASYON TEKNOLOJİSİ VE AĞ KURUMU

Burada tanımladığım yeni örgütlenme biçimleri, teknolojik değişimin mekanik sonuçları değillerdir. Bazıları yeni enformasyon teknolojilerinin gelişiminden önce doğmuştur. Örneğin, daha önce de belirttiğim gibi kan-ban sistemi ilk olarak Toyota'da 1948'de başlatıldı; bu sistemin uygulanması da on-line elektronik bağlantıyı gerektirmiyordu. Talimatlar ve bilgiler, tek tip kartlara yazılıyor, farklı çalışma noktalarına gönderiliyor, tedarikçilerle fabrika çalışanları arasında el değiştiriyordu.[56] Japon, İsveç ve Amerikan şirketlerinin büyük bölümü tarafından denenmiş, işçilerin katılımına dayalı yöntemlerin çoğu, makinelerin değişmesinden çok zihniyetlerin değişmesini gerektiriyordu.[57] Dikey şirket modelini, küresel ekonominin esneklik gereksinimlerine uyarlamanın önündeki en büyük engel, geleneksel şirket kültürlerinin katılığıydı. Ayrıca 1980'lerde, hızla yayıldığı dönemlerde, enformasyon teknolojisi sınaî şirketlerini yenileyecek, değiştirecek sihirli bir değnek olarak görülmüştü.[58] Ancak enformasyon teknolojisinin, temel bir örgütsel değişim yokken yayılması, aslında bürokratikleşme ve katılık sorunlarını daha da ağırlaştırdı. Bilgisayara dayalı denetim, şirketi bir tür örtülü pazarlığın hâlâ söz konusu olabildiği geleneksel yüz yüze komuta zincirinden daha fazla felce uğratan bir uygulamaydı.[59] 1980'lerde Amerika'da, yeni teknoloji, örgütlenmede değişimi sağlayacak bir araç olarak değil, emekten tasarrufu sağlayacak bir aygıt, emeği kontrol altına alma fırsatı olarak görülüyordu.[60]

Böylece örgütlenmedeki değişimler, teknolojik değişimden bağımsız olarak, sürekli değişen bir işleyiş ortamına ayak uydurmaya yönelik bir yanıt olarak gerçekleşti.[61] Ancak bu değişim gerçekleşmeye başladığında da, örgütlenmede yapılacak değişikliklerin şirketlere sağlayacağı yarar, yeni enformasyon teknolojileri tarafından olağanüstü

---

56 McMillan (1984); Cusumano (1985).
57 Dodgson (1989).
58 Harrington (1991); Kotter ve Heskett (1992).
59 Hirschhorn (1985); Mowshowitz (1986).
60 Shaiken (1985).
61 Cohendet ve Llerena (1989).

düzeyde artırıldı. Boyett ve Conn'un da belirttiği gibi, "Büyük Amerikan şirketlerinin kendilerini küçük şirketler gibi görünüp davranabilecek şekilde yeniden yapılandırmaları, en azından kısmen, yönetimin ve personelin bütün katmanlarını gereksiz kılan yeni bir teknolojinin gelişimine atfedilebilir."[62] Küçük ve orta ölçekli girişimlerin kendi aralarında ve büyük şirketlerle ağlar kurarak örgütlenebilmeleri de, ağların ufkunun (günlük işleyişlerinin değilse bile) küreselleşmesiyle birlikte, yeni teknolojilerin elde edilebilirliğine bağlı hale geldi.[63] Doğru, Çinli işletmeler yüzyıllardır güven ve işbirliği üzerine kurulu ağlara dayanıyorlardı. Ama 1980'lerde Tachung'dan Fukien'e, Hong Kong'dan Guandong'a, Cakarta'dan Bangkok'a, Hsinchu'dan Mountan View'a, Singapur'dan Şangay'a, Hong Kong'dan Vancouver'a, hepsinin de ötesinde, Taipei'den Hong Kong'a, Guangzhou'ya, Şangay'a bütün Pasifik bölgesine yayıldıklarında, sırf yeni iletişim ve enformasyon teknolojilerine dayanmaları sayesinde, ailevi, bölgesel, kişisel ahlaklarına bağlı olarak bu oyunda izleyecekleri kuralların bilgisayarlarına kurulmasıyla işlerini sürdürebildiler.

Bilgisayar ağları olmasaydı, daha da ayrıntıya inersek, dijital olarak açılıp kapanan telekomünikasyon ağlarıyla bağlanmış masaüstü bilgisayarlara yerleştirilmiş güçlü mikroişlemciler olmasaydı büyük şirketlerin stratejik ittifaklar, sözleşmeli işler, merkezden bağımsız karar alma süreçlerinin karmaşık ağını yönetmesi imkânsız olurdu.[64] Bu, bir ölçüde örgütlenmedeki değişimin teknolojik gidişatı etkilediği bir örnektir. Dikey örgütlenmeye sahip büyük şirketler, yeni ekonomide işlerini başarılı bir şekilde sürdürebilseydiler eğer, IBM, Digital, Fujitsu, mainframe bilgisayar sektörü krize girmeyebilirdi. Büyük, küçük yeni örgütlenmelerin ağlar kurmaya duydukları gereksinim yüzünden, kişisel bilgisayarlar ve bilgisayar ağları hızla yayıldı. Bilgisayarların esnek, interaktif yönlendirmeye ihtiyacı olduğu için, yazılım, bu sektörün en dinamik kesimi oldu, geleceğin üretim ve yönetim süreçlerini

---

62 Boyett ve Conn (1991: 23).
63 Shapira (1990); Hsing (1996).
64 Whightman (1987).

şekillendirmesi muhtemel bir bilgi üretme etkinliği haline geldi. Diğer yandan bu teknolojilerin elde edilebilirliği sayesinde ('1984' tarzı bir enformatik çağa direnen Silikon Vadisi'ndeki mucitlerin inatçılığı yüzünden) ağlar oluşturma, örgütlenme esnekliği ve işletme performansının anahtarı oldu.[65]

Bar ve Borrus yaptıkları bir dizi önemli araştırmada, enformasyon ağları oluşturma teknolojisinin, üç eğilimin bir araya gelmesi sayesinde 1990'ların başında ciddi bir sıçrama kaydettiğini göstermiştir: Telekomünikasyon ağlarının dijital sisteme geçmesi, geniş bant aktarımının gelişimi, ağa bağlı bilgisayarların performansında, mikroelektronik ve yazılım alanlarındaki teknolojik ilerlemelerin belirleyici ölçüde etkilediği performansta büyük bir artış. O dönemde, o güne dek yerel ağlarla sınırlı kalmış olan bilgisayarlar arası etkileşim sistemleri, geniş bir alana yayılmış ağlarda etkili hale gelmiş ve bilgisayar paradigması bilgisayarların yalnızca birbirine bağlı olmasından, birbiriyle iletişim içindeki ortakların mekânlarından bağımsız, "işbirliğine dayalı bilgi işlem"e kaymıştı. Enformasyon teknolojisinde, 1990'lara kadar sağlanamamış olan niceliksel ilerlemeler, farklı şirketlerle bu şirketlerin birimleri arasında eşzamanlı bir işbirliğini de kapsayan tümüyle interaktif, bilgisayara dayalı, esnek yönetim, üretim ve dağıtım süreçlerinin ortaya çıkmasını sağlamıştı.[66]

1990'ların sonunda ağ teknolojilerinin ve gelişmiş yazılımların hızlı bir ilerleme kaydetmesi, benim Cisco modeli olarak adlandırdığım sistemin uygulanmasında ve yayılmasında temel bir rol oynadı. Örneğin 1990'ların ortalarında büyük şirketler, müşterileriyle ve tedarikçileriyle elektronik olarak iletişim kurmak için EDI (elektronik veri alışverişi) diye bir teknoloji kullanıyorlar, böylelikle evrak dosyalama gibi işleri ve ara aşamaları ortadan kaldırıyorlardı. Ancak bu teknoloji pahalıydı, kurması, kullanması karışıktı, ayrıca katı bir teknolojiydi; yani fatura, alım siparişi gibi elektronik belgelerin belli bir formatı vardı, hep bunun kullanılması gerekiyordu. İnternet'in, şirket içi ve

65 Fulk ve Steinfield (1990); Business Week (1996).

66 Bar ve Borrus (1993).

şirket dışı ağların yaygınlık kazanmasıyla birlikte, geniş bant, hızlı iletişim ağları sayesinde büyük, küçük bütün şirketler birbirleriyle, müşterileriyle esnek, interaktif bir biçimde bağlantı kurabilir hale geldi. Sonuçta, şirketin yönetsel yenilikler konusunda kapasite sahibi olması halinde, herkes teknolojik bakımdan şirketin kurduğu ağlara dahil olabilecek yeterlilikteydi.[67]

Öte yandan, Dieter Ernst de örgütlenmeye ilişkin gerekliliklerle teknolojik değişimin, ağlar kurmayı yeni, küresel ekonomide başlıca rekabet biçimi haline getirdiğini göstermiştir. Elektronik ya da otomotiv gibi en gelişmiş sektörlere dahil olmanın önündeki engeller o denli yükselmiştir ki, yeni rakiplerin piyasaya kendi başlarına girmeleri son derece güçtür, hattâ büyük şirketlerin yeni üretim hatları açma ya da teknolojik değişim hızına ayak uydurarak kendi üretim süreçlerinde yenilikler yapmaları da zorlaşmıştır.[68] Dolayısıyla işbirliğine gitmek ve ağlar oluşturmak sürekli yenilenen bilgilere ayak uydurmanın yanı sıra, yalnızca maliyetlerin ve risklerin paylaşılmasını mümkün kılar. Ancak ağlar, aynı zamanda bezirgân vazifesi de görür. Ağların içinde durmaksızın yeni imkânlar üretilir. Ağın dışında ayakta kalmak son derece güçtür. Hızlı teknolojik değişim koşullarında şirketler değil, ağlar fiili operasyon birimi haline gelmiştir. Bir başka deyişle, örgütlenmelerin krizi ve değişimi ile yeni enformasyon teknolojileri arasındaki etkileşim sayesinde enformasyonel, küresel ekonominin başlıca özelliği olan yeni bir örgütlenme biçimi doğmuştur: Ağ müessesesi.

Ağ müessesesini daha somut bir biçimde tarif edebilmek için, örgüte ilişkin tanımımı hatırlatayım: Belli hedeflere ulaşma amacı etrafında yapılandırılmış bir araçlar, yollar sistemi. Buna Alain Touraine'in kuramından uyarladığım kişisel bir yorumla, ikinci bir analitik ayrım ekleyeceğim.[69] Dinamik, evrimci bir bakış açısı, iki örgütlenme biçimi arasında temel bir ayrıma gider: Kendi araçlar, yollar sistemini yeniden üretmeyi, örgütlenmelerinin temel hedefi olarak gören örgüt-

---

67 Business Week (1998).
68 Ernst (1994b).
69 Touraine (1959).

lenmeler ve hedeflerin, değişen hedeflerin araçları durmadan yeniden yapılandırdığı örgütlenmeler. İlk örgütlenme tipine bürokrasi, ikincisine müessese diyorum.

Bu kavramsal ayrımlara dayanarak, ağ müessesesine ilişkin yararlı olma potansiyeli taşıdığına (nominalist olmayan) inandığım bir tanımlama önereceğim: *Araçlar, yöntemler sistemi, belli hedefleri olan özerk sistemlerin bazı kesimlerinin kesişmesiyle oluşan müessese biçimi.* Dolayısıyla ağın bileşenleri hem ağdan özerk, hem de ağa bağımlıdır, başka ağların, dolayısıyla başka hedeflere yönelmiş araç ve yöntem sistemlerinin bir parçası olabilirler. Bu durumda, bir ağın performansı iki temel özelliğe bağlı olacaktır: *İç bağlantılarının sağlamlığı,* yani bileşenleri arasında gürültüsüz bir iletişim sağlama yönündeki yapısal becerisi; ve *tutarlılığı*, yani ağın amaçlarıyla bileşenlerinin amaçlarının ne ölçüde örtüştüğü.

Ağ müessesesi neden enformasyonel, küresel ekonominin örgütlenme biçimidir? Buna ampirist yaklaşıma dayanarak kolay bir yanıt verebiliriz: Yeni ekonominin oluşma sürecinde ortaya çıkan, görünüşe bakılırsa hâlâ da işleyen budur. Ancak bu işleyişin, görünürde enformasyonel ekonominin nitelikleriyle uyum içinde olduğunu kavramak, entelektüel açıdan daha doyurucu olacaktır: Başarılı örgütlenmeler, bilgi üretme ve bilgiyi verimli bir biçimde işleme; küresel ekonominin değişken geometrisine uyarlanabilme; hızlı kültürel, teknolojik ve kurumsal değişimin etkisi altında hedefleri değişir değişmez araçlarını da değiştirebilecek denli esnek olma; yenilikçiliğin rekabet gücü açısından kilit silah haline geldiği bir ortamda yenilikler yapma becerisine sahip olan örgütlenmelerdir.[70] Bu nitelikler, bir önceki bölümde incelediğimiz yeni ekonomik sistemin de nitelikleridir. Bu anlamda, ağ müessesesi enformasyonel, küresel ekonominin kültürünü somutlaştırır: Bilgiyi işleyerek, işaretleri mallara dönüştürür.

---

70 Tuomi (1999).

KÜLTÜR, KURUMLAR VE EKONOMİK ÖRGÜTLENME: DOĞU ASYA'DA İŞLETME AĞLARI

Ekonomik örgütlenme biçimleri, toplumsal olarak yalıtılmış bir ortamda gelişmez, kökleri kültüre, kurumlara uzanır. Her toplum kendi örgütlenme biçimini yaratma eğilimindedir. Bir toplum tarihsel olarak ne denli ayrıksıysa, başka toplumlardan yalıtılması halinde o denli gelişir; örgütlenme biçimleri de o denli özgüldür. Ancak teknoloji ekonomik faaliyetlerin çapını genişletir, işletme sistemleri küresel çapta birbirleriyle etkileşim kurarlarsa, örgütlenme biçimleri de yayılır, birbirlerinden ödünç alır; bir yandan içinde işledikleri farklı toplumsal ortamlara uyum sağlarken, diğer yandan büyük ölçüde üretim ve rekabetin ortak özelliklerine yanıt veren bir terkip yaratırlar.[71] Bunun ucu, "piyasa mantığı" örgütlenmeler, kültür ve kurumlar tarafından o denli derinden örülmüştür ki, ortodoks neoklasik ekonominin buyurduğu gibi, soyut bir piyasa mantığını izlemeye kalkan ekonomik aktörler zararda olacaktır.[72] Birçok şirket böyle bir mantıkla hareket etmez. Bazı hükümetler ideolojileri yüzünden böyle yapar, ama sonunda kendi ekonomilerinin dizginlerini elden kaçırır (1980'lerde ABD'de Reagan yönetimi, 1990'ların başında İspanya'da sosyalist hükümet gibi). Bir başka deyişle piyasa mekanizmaları zamanla değişir ve farklı örgütlenme biçimleri üzerinden işler. O halde kritik soru şudur: Piyasanın özgüllüğünün kaynağı nedir? Böyle bir soru, ancak ekonomik örgütlenmeleri kıyaslayan çalışmalarla yanıtlanabilir.

Kıyas yaklaşımını benimseyen örgütlenme kuramı çerçevesinde yapılan araştırmaların önemli bir kolu, geleneksel Anglo-Sakson tarzından çok farklı bağlamlarda şirketlerin örgütlenmeleri ile tutumları arasındaki temel farklılıkların, mülkiyet hakları, bireycilik, devlet ile müesseselerin ayrımı konusunda gözlendiğini göstermiştir.[73] Bu araştırmaların büyük bir bölümü Doğu Asya ekonomilerine odaklanmışlardır; bu ekonomilerin 1970'ler ve 1980'lerdeki göz kamaştırıcı başa-

---

71 Hamilton (1991).

72 Abolaffia ve Biggart (1991).

73 Clegg ve Redding (1990).

rısından dolayı yapılmış bir tercihtir bu. Doğu Asya ekonomilerinin örgütlenmeleri ile ilgili temel bulgular, iki sebepten dolayı genel ekonomik örgütlenme kuramı açısından önemlidir.

Birincisi, Doğu Asya toplumlarındaki işletme örgütlenmesi tarzının kültür, tarih ve kurumların karşılıklı etkileşimiyle üretildiği, kurumlarm belli işletme sistemlerinin oluşumunda temel unsur olduğu gösterilebilir. Ayrıca kurumsalcı ekonomi kuramı çerçevesinde beklendiği üzere, bu örgütlenme tarzları, kültürel benzerliklerle bağlantılı ortak eğilimleri yansıttıkları gibi, farklı tarihsel süreçlerden geçmenin bir sonucu olarak önemli kurumsal farklılıklara dek izleri sürülebilecek ayrıksı niteliklerin de bir ifadesidir.

İkincisi, Doğu Asya'da işletme sistemlerinin temel ortak özelliği, ağlara dayalı olmalarıdır; her ne kadar bu ağlar farklı biçimlerde de olsa. Bu sistemlerin temel yapı taşı, şirket ya da bireysel girişimci değil, farklı biçimlerde ağlar ya da girişimci gruplarıdır; bu ağlar ya da gruplar birbirlerinden ne kadar farklı olurlarsa olsunlar, ağ müessesesi olarak tanımladığım örgütlenme biçimine denk düşerler. Ancak yeni ekonomi yayılıp küreselleşme hız kazandığında, Asya'daki girişim ağlarının eşitsiz bir performans gösterdiği gözlenmiştir. Dolayısıyla bu ağların Batı'da ortaya çıkan ağ müessesesi modeliyle ilişkilerini değerlendirebilmek için, kültürlerin tarihsel özgüllüklerini, kurumların izlediği tarihsel yörüngeleri, enformasyonel paradigmanın tarihsel gerekliliklerini ve küresel ekonomide rekabet biçimlerini de gözden geçirmemiz gerekir. "Enformasyonelizmin ruhuna ilişkin" açıklayıcı yanıtları, ancak bu farklı alanların karşılıklı etkileşiminde bulabiliriz.

Doğu Asya'daki Girişim Ağlarının Bir Tipolojisi

Öncelikle, Doğu Asya'daki girişim ağlarının oluşumunun, yapısının ve dinamiklerinin tarihine bir bakalım. Ne iyi ki, bu konu toplumsal araştırmalar[74] alanında yeterince ilgiye mazhar olmuştur. Ben de bu alanda çalışan başlıca sosyal bilimcilerden Nicole Woolsey Biggart ile

---

74 Whitley (1993).

Gary Hamilton'ın[75] karşılaştırmalı analiz ve kuramlaştırma yönündeki sistemli çabalarının yanı sıra, 1983 ile 1995 yılları arasında Asya-Pasifik'te yaptığım kendi araştırmama dayanacağım.

Doğu Asya'daki piyasa ekomilerinde ekonomik faaliyetlerin başlıca biçimi bağımsız şirketlerin oluşturduğu örgütlü ağlardır. Japon, Kore, Çin işletmelerini birbirinden ayıran üç farklı ağ tipi vardır.[76]

Japonya

Japonya'da girişim grupları, birbirinin sahibi olan, ana şirketleri yönetici bir ekip tarafından yönlendirilen bir şirketler ağı etrafında örgütlenmiştir. Bu ağlar iki alt gruba ayrılır:[77]

1. Büyük şirketlerin piyasa içi bağlantıları üzerine kurulu yatay ağlar (kigyo shudan). Bu ağlar, birçok farklı ekonomik sektöre ulaşır. Bazıları, Japonya'da İkinci Dünya Savaşı'ndan önce sanayileşmenin ve ticaretin başını çeken, daha sonra Amerikan işgali zamanında resmen lağvedilen (pek etkili bir girişim olmamıştır bu) dev şirketlerin, *zaibatsu*'nun mirasçılarıdır. En eski ağların en büyükleri Mitsui, Mitsubishi ve Sumitomo'dur. Savaştan sonra, büyük bankaların çevresinde üç ağ daha örgütlenmiştir: Fuyo, Dao-ichi Kangin ve Sanwa. Bu ağların her birinin kendi finansman kaynakları vardır ve başlıca bütün sektörlerde faaliyet gösterirler.

2. Bir kaisha, yani uzmanlaşmış büyük bir sınaî şirketi etrafında örgütlenmiş, yüzlerce, hattâ binlerce tedarikçiyi ve onların kollarını bir araya getiren dikey ağlar (keiretsu). Bu ağların başlıcaları, Toyota, Nissan, Hitachi, Matsushita, Toshiba, Tokai Bank ve Japonya Sınaî Bankası etrafında örgütlenmiş olanlardır.

Bu değişmez girişim grupları, örgütledikleri, karşılıklı yükümlülükler, mali bağımlılık, piyasa düzenlemeleri, personel aktarımı ve bilgi paylaşımını kapsayan yoğun ağla Japon ekonomisinin çekirdeğini kontrol ederler. Sistemin önemli bir bileşeni, her ağda bulunan, teda-

---

75 Hamilton ve Biggart (1988); Biggart (1991); Hamilton (1991); Biggart ve Hamilton (1992).
76 Hamilton vd. (1990).
77 Imai ve Yonekura (1991); Gerlach (1992); Whitley (1993).

rikçilerle müşteriler arasında genel bir aracı vazifesi görüp, girdilerle çıktıları denkleştirmeye çalışan ticaret şirketidir.[78] Sistemi bütünleştiren bu şirkettir. Böyle bir işletme örgütlenmesi, rekabetçi piyasada esnek bir birim gibi işler, ağın her üyesine uygun gördüğü biçimde kaynak tahsis eder. Bu durum, aynı zamanda dışarıdan başka bir şirketin de piyasaya girmesini güçleştirir. Bu ekonomik örgütlenme biçimi, yabancı şirketlerin Japon piyasasına girerken çektiği güçlüklerin büyük bir bölümünü de açıklıyor; çünkü bütün operasyonların yeniden örgütlenmesi gerekir, tedarikçiler de bağlı oldukları *kaisha* anlaşma yapmadığı sürece başka müşterilere hizmet vermeyi reddederler.[79]

İşgücüyle ilgili pratikler ve işin örgütlenmesi de bu hiyerarşik ağ yapısını yansıtır.[80] İşin özünde büyük şirketlerin çalışanlarının ömür boyu istihdamını garanti etmeleri, kıdeme dayalı ödüllendirme sistemleri ve şirkette kurulmuş sendikalarla işbirliği yer alır. Çalışanların şirketin refahına sadık olduğuna güvenildiğinden, ekip çalışması ve bir görevin özerkçe yerine getirilmesi kuraldır. Yönetim, üretim düzeyinde işe katılır; el işçileriyle aynı tesisleri ve çalışma koşullarını paylaşırlar. İşin örgütlenmesinden, güne başlarken şirket marşının söylenmesi gibi sembolik bir eyleme dek uzanan bir dizi prosedürle, şirket çapında bir görüş birliği oluşturulmaya çalışılır.[81]

Diğer yandan şirketler ağın dış çeperine ne denli yakınlarsa, emeğin de o denli gözden çıkarılabilir, değiştirilebilir olduğu düşünülür; çünkü bu kesimde çalışanların büyük bölümü geçici işçiler, yarı zamanlı çalışanlardır. (Dördüncü bölüme bakınız). Ağın çeperlerindeki emekçilerin büyük bölümü kadınlar ve iyi eğitim görmemiş gençlerdir.[82] Dolayısıyla ağlar oluşturmuş girişim grupları, hem genelde cinsiyet temelinde ikili bir toplumsal yapıya sebep olan son derece bölünmüş bir işgücü piyasasına hem de esnek bir işbirliğine yol açar. Top-

---

78 Yoshino ve Lifson (1986).
79 Abegglen ve Stalk (1985).
80 Clark (1979); Koike (1988); Durlabhji ve Marks (1993).
81 Kuwahara (1989).
82 Jacoby (1979); Shinotsuka (1994).

lumsal kutuplaşma eğilimlerini bertaraf ederek, toplumsal yapının bu iki ucunu birleştiren yalnızca ataerkil Japon ailesinin göreli istikrarıdır; o da Japon kadınları hem işte hem evde bastırılabildiği sürece.[83]

Kore

Tarihsel olarak Japonya kökenli *zaibatsu*'dan esinlenmiş olsalar da Kore'deki ağlar *(chaebol)*, Japonya'dakilerden çok daha hiyerarşiktir.[84] Kore'deki ağların ayırıcı özelliği, ağdaki bütün şirketlerin, bir bireyin ve ailesinin sahip olduğu bir holdingin kontrolünde olmasıdır.[85] Ayrıca merkezi konumdaki bu holding şirketi, hükümetin kontrolündeki ticaret şirketleri ve hükümet bankalarınca desteklenir. Holdingi kuran aile *chaebol*'da üst düzey yönetici mevkilerine aile bireylerini, hemşehrilerini ya da yakın dostlarını atayarak sıkı bir denetim kurar.[86] Japonya'daki keiretsu'nun aksine küçük ve orta ölçekli girişimlerin rolü önemsizdir. *Chaebol*'daki şirketlerin çoğu büyüktür; özellikle 1961'den sonra hükümetteki destekçilerinin benimsediği askeri tarzı adeta yeniden üreterek, ağın üst düzey merkezi yönetiminin koordine inisiyatifiyle iş görürler. *Chaebol* çok sektörlüdür, yöneticiler bir faaliyet alanından diğerine aktarılır, böylece stratejinin birliği, deneyim alışverişi sağlanır. Kore'deki en büyük dört *chaebol* (Hyundai, Samsung, Lucky Gold Star ve Daewoo) bugün dünyanın en büyük şirketleri arasında yer alır; 1985'te dördü birlikte Kore'de yurtiçi gayri safi milli hasılada toplam % 45 pay sahibiydi. *Chaebol*, yalnızca hükümete bağımlı olan, bunun dışında büyük ölçüde kendi kendine yeten bir oluşumdur. Sözleşmeli ilişkilerin büyük bölümü *chaebol* içinde gerçekleşir, dışarıyla sözleşmeli yapılan işler küçük bir rol oynar. Piyasalar devlet tarafından şekillendirilir ve *chaebol*'ler arasındaki rekabetle gelişir.[87] *Chaebol*'ün dışında karşılıklı yükümlülük ağlarına ender rastlanır. *Chaebol* içinde-

---

83 Chizuko (1987, 1988); Seki (1988).
84 Steers vd. (1989).
85 Biggart (1990a).
86 Yoo ve Lee (1987).
87 Kim (1989).

ki ilişkiler, işbirliği ya da mukabeleden çok ağ içinde aşağıya doğru inen bir disiplin meselesidir.

İşgücüyle ilgili politikalar ve pratikler de bu otoriter tarza uygundur. Japonya'da olduğu gibi, işgücü piyasasında şirketlerin *chaebol* içindeki konumuna bağlı olarak, çekirdek çalışanlarla geçici işçiler arasında keskin bir bölünme vardır.[88] Ataerkillik Kore'de Japonya'ya kıyasla daha güçlü olduğundan, erkekler de kadınların ev dışında çalışmasına sıcak bakmadığından, kadınlara çok daha küçük bir rol biçilir.[89] Ancak *chaebol*'ün çekirdek çalışanlarına Japonya'da olduğu gibi uzun vadeli iş güvencesi, çalışma koşullarıyla ilgili sözler verilmez.[90] İnisiyatif alarak şirkete bağlılık göstermeleri de beklenmez. Yalnızca aldıkları talimatları yerine getirmeleri istenir. Sendikalar devletin kontrolündedir ve uzun zaman baskı altında tutulmuştur. Kore'de demokrasinin birtakım kazanımlar elde ettiği 1980'lerde, sendikaların giderek bağımsızlaşmasına *chaebol* liderleri çeşitli taktiklerle karşı koymuşlar, sınaî ilişkilerinde son derece çatışmacı bir tarzın doğmasına yol açmışlardır;[91] Asya'da işgücünün genelde boyun eğen bir tavır içinde olduğunu varsayan, kimi zaman bu varsayılan tavrı Konfüçyüsçülüğe atfeden ırkçı ideolojinin gerisinde bu eğilim vardır.

Ancak Kore'deki ağlarda işçilerin güvensizliği kuralsa da, ağın farklı yönetsel düzeylerinin birbirine güvenmesi temel bir niteliktir; bu güven büyük ölçüde akrabalık ilişkilerinden kaynaklanır: 1978'de en büyük 100 *chaebol*'ün yöneticilerinin % 13,5'i *chaebol* sahibinin ailesinden geliyordu ve yönetimde üst düzey konumların % 21'ini ellerinde tutuyorlardı.[92] Diğer yönetsel konumlarda *chaebol*'ün merkezindeki holding sahibinin ailesinin toplumsal kontrol mekanizmaları (yerel toplumsal ağlar, aile ağları, okul ağları) yoluyla hakkında doğrudan bilgi sahibi olup güvendiği kişiler yer alıyordu genelde. Ancak *cha-*

---

88 Wilkinson (1988).
89 Gelb ve Lief Palley (1994).
90 Park (1992).
91 Koo ve Kim (1992).
92 Shin ve Chin (1989).

ebol'ün çıkarları ailenin çıkarlarının bile önündedir. *Chaebol* ile aile arasında bir çelişki olursa, hükümet, bireylerin ya da ailelerin kaygılarının değil, *chaebol*'ün çıkarlarının önde gelmesini sağlar.[93]

Çin

Çin'de girişim ağları, aile şirketlerine (*jiazuqiye*) ve genelde tek bir ailenin kontrolündeki sektörler arası girişim ağlarına *(jituanqiye)* dayanır. Eldeki ayrıntılı araştırmaların büyük bölümü, Tayvan'daki[94] girişim ağlarının oluşumu ve gelişimiyle ilgiliyse de kişisel bilgimin yanı sıra, ampirik kanıtlar da Hong Kong'da ve Güneydoğu Asya'nın çeşitli ülkelerindeki Çin cemaatlerinde böyle bir incelemeye izin veriyor.[95] İlginçtir, eğer bu ağların kapsamını yerel hükümet yetkililerini de kapsayacak şekilde genişletirsek, güney Çin'de piyasa güdümündeki hızlı sanayileşme sürecinde de benzer ağların işbaşında olduğunu görürüz.[96]

Çin'de işletme örgütlenmelerinin temel bileşeni ailedir.[97] Şirketler aile mülküdür, asıl önemli olan da şirket değil ailedir. Şirket zenginleşirse, aile de zenginleşir. Dolayısıyla yeterli servet birikimi sağlandığında, ailenin başka girişimlere yatırım yapacak olan üyeleri arasında paylaştırılır; aile bireyleri çoğu zaman asıl şirketin faaliyetleriyle ilgisi olmayan bir alana yatırım yaparlar. Kimi zaman, ailenin zenginliği arttıkça, yeni girişimlerin yaratılması süreci, kuşaklar arası bir nitelik kazanır. Ama bu şirket kurucusu hayattayken olmazsa, o öldükten sonra yaşanır. Bunun sebebi, Japonya ve Kore'nin tersine, aile sisteminin babadan oğula devamına, mirasın oğullar arasında eşit bölüştürülmesine dayanmasıdır, böylece her oğul ailenin varlıklarından kendine düşen payı alıp kendi girişimini kurabilecektir. Örneğin Wong'a göre, Çin'de başarılı işletmeler üç kuşak boyunca dört aşamadan geçer: Doğuş, merkezi bir nitelik kazanma, parçalanma ve çözülme, bundan

---

93 Amsdem (1989); Evans (1995).
94 Hamilton ve Kao (1990).
95 Sit ve Wong (1988); Yoshihara (1988).
96 Hamilton (1991); Hsing (1994).
97 Greenhalgh (1988).

sonra döngü yine tekrarlanır.[98] Aile içinde sık yaşanan rekabete karşın, girişimlerin yaptığı anlaşmaların temelinde, yasal-sözleşmeye dayalı koşulların ötesinde, bunların yanı sıra kişisel güven vardır. Dolayısıyla aileler, kârlı görünen herhangi bir faaliyet alanında yeni şirketler kurarak zenginleşir. Aileye dayalı şirketler, sözleşme düzenlemeleri, yatırım değiş tokuşu ve hisse senetlerinin paylaşımıyla birbirine bağlanır. Şirketler ticarette uzmanlaşır, aileler yatırımlarıyla farklılaşır. Şirketler arasındaki bağlantılar, Japon şirket ağlarındaki uzun vadeli bağlılıkların tersine, son derece kişisel, akışkan ve değişkendir. Finans kaynakları gayri resmi olma (aile tasarrufları, güvenilir dostlardan alınan borçlar, kredi birlikleri ya da Tayvan'daki 'ikinci el tahvil piyasası' gibi başka gayri resmi borçlanma biçimleri) eğilimindedir.[99]

Böyle bir yapılanmada yönetim son derece merkezileşmiş ve otoriterdir. Ailenin bir parçası olmayan, yönetimin orta düzeyi, yalnızca bir aktarım hattı olarak düşünülür, işçilerin de sadakat göstermesi beklenmez; çünkü işçilerin de ideali gelecekte kendi şirketlerini kurmaktır, bu yüzden geleceğin rakipleri olarak onlardan şüphelenilir. Bağlılıklar kısa vadelidir, ki bu da uzun vadeli planlama stratejilerini baltalar. Öte yandan, bu sistemde aşırıya varan merkezden bağımsızlaşma ve esneklik yeni ürünler, yeni süreçler ve yeni piyasalara hızla uyarlanmayı sağlar. Aileler arasındaki ittifaklar ve bunlara denk düşen ağlar sayesinde, sermayenin geri dönüşü hızlanır ve kaynaklar en iyi biçimde tahsis edilir.

Çin'deki bu küçük ölçekli girişim ağlarının zayıf noktası, araştırma geliştirme çalışmalarına yatırım yapmayı, dünya piyasaları hakkında bilgi sahibi olmayı, geniş ölçekli teknolojik modernleşmeyi ya da üretimin ülke dışına aktarılmasını gerekli kılan büyük stratejik dönüşümlere girişmekte yetersiz kalmalarıdır. Çin'deki girişimleri inceleyen bazı gözlemcilerin aksine, devletin özellikle Tayvan'da, fakat Hong Kong ve kesinlikle Çin gibi başka bağlamlarda da Çin'deki girişim ağlarının kârlı ancak sınırlı yerel ufuklarını genişletip enformasyo-

98 Wong (1985).

99 Hamilton ve Biggart (1988).

nel, küresel ekonomide zenginleşmeleri için stratejik bir destek sunduğunu savunacağım. Güney Çin'de kökleri, kuşaklardır devlete karşı beslenen güvensizliğe uzanan aile girişimciliği ideolojisi, Çinli girişimcilerin tutumlarını büyük ölçüde şekillendiriyor olsa da, göründüğü gibi ele alınamaz.

Aile girişimciliği, Çin'deki girişim ağlarının başarı öyküsünün yalnızca bir parçasıdır, ama önemli bir parçası. Bir başka unsur da Tayvan'da, Hong Kong'da ve Çin'de karşımıza çıkan kalkınmacı devlet modelidir. Başka biçimler altında devlet, birçok tarihsel başarısızlığın ardından, ailevi, güvenilir, bilgiyi öne çıkaran ilişkilere dayalı Çin girişimciliğinin özerkliğine zarar vermeksizin onu desteklemenin bir formülünü bulacak zekâya ermiştir. Çin medeniyetinin kalıcı başarısının aslında bencilce hareket eden ailelerin sürekli canlılığında yattığı anlaşılmıştır. Çin kültüründe aileler ile devlet arasındaki uyumun, güç ve zenginliğin bürokratik kudretten çok ağların esnekliğine dayandığı enformasyonel, küresel çağın şafağında ortaya çıkması bir tesadüf değildir.

Kültür, Örgütlenmeler ve Kurumlar: Asya'daki Girişim Ağları ve Kalkınmacı Devlet

Doğu Asya'da ekonomik örgütlenme, hem resmi hem de gayri resmi girişim ağlarına dayalıdır. Fakat bu ağların ortaya çıktığı üç kültürel alan arasında önemli farklılıklar vardır. Nicole Biggart ile Gary Hamilton'ın da ortaya koyduğu gibi, Japon şirket ağları cemaatçi mantığa, Koreli şirketler ataerkil mantığa, Tayvanlı şirketlerse soyun devam etmesi, babadan oğula geçme mantığına dayalıdır.[100]

Doğu Asya'daki girişim ağlarının benzerliklerinin de farklılıklarının da izleri, bu toplumların kültürel ve kurumsal niteliklerine dek sürülebilir. Yüzyıllar içinde bu üç kültür de kaynaşmış, Konfüçyüsçülük ve Budizm'in felsefi, dini değerleri, ülkelere göre farklılık göstererek de olsa üç kültüre de derinden nüfuz etmiştir.[101] Bu bölgelerin 19. yüzyıla dek, dünyanın geri kalan bölgelerinden görece yalıtılmış olma-

100 Hamilton ve Biggart (1988).

101 Whitley (1993).

ları kendilerine özgü niteliklerini güçlendirmiştir. Bu kültürlerde temel toplumsal birim, birey değil, ailedir. Sadakat aileye yönelir; başka bireylerle sözleşmelerden kaynaklanan yükümlülükler ailevi 'doğal yasa'ya tabidir. Eğitim, hem toplumun daha iyi bir noktaya gelmesi, hem de kişisel güçlenme açısından kilit önemdedir. Belli bir yükümlülükler ağı çerçevesinde güven ve ailenin namı, en değerli niteliklerdir; bu konularda bir hata en ağır cezaya maruz kalır.[102]

Örgütlenme biçimlerinin kültürel tutumlarla şekillendirilmesi, kimi zaman özgüllükten yoksun olduğu için çok belirsiz bir tez olarak kalsa da, Doğu Asya'da ağlar oluşturma biçimlerinin ortak noktaları bu ortak kültürel eğilimlerle ilişkilendirilebilirmiş gibi görünüyor. Ekonomik işlem birimi birey değilse eğer, mülkiyet hakları ailenin haklarından sonra gelir. Yükümlülükler hiyerarşisi karşılıklı güven etrafında yapılandırılıyorsa, bu güvene dayanarak istikrarlı ağların kurulması gerekir; bu ağların dışında kalanlar piyasada eşit muameleye tabî olmayacaklardır.

Ama eğer, girişim ağlarının ortak noktalarını kültür güçlendiriyorsa, öyle görünüyor ki temel farklılık da ağ kurma mantığını destekleyen kurumlardan kaynaklanır. Bu üç kültürde temel farklılık, devletin hem tarihsel olarak hem de sanayileşme çağında üstlendiği rolde yatmaktadır. Bütün örneklerde, devletin sivil toplumdan önce davrandığı görülür: Tüccar ve sanayici seçkinler, bazen yardımsever bazen de baskıcı olan devletin kılavuzluğundadır. Ama her örnekte devlet tarihsel olarak farklıdır ve farklı bir rol oynamıştır. Tartışmanın bu noktasında, devletin tarihteki rolüyle, çağdaş, kalkınmacı devletin performansı arasında bir ayrıma gitmemiz gerekir.[103]

Yakın tarihe baktığımızda temel farklılığın Japon devletiyle,[104] Çin devleti[105] arasında olduğunu görüyoruz. Japon devleti yalnızca Japonya'yı şekillendirmemiş, sömürge yönetimi sırasında Kore ile Tay-

---

102 Willmott (1972); Baker (1979).

103 Wade (1990); Biggart (1991); Whitley (1993).

104 Beasley (1990); Johnson (1995).

105 Feuerwerker (1984).

van'ı da biçimlendirmiştir.[106] Japon devleti, Meiji döneminden beri, otoriter modernleşmenin aracıdır, ancak kimilerinin izleri (Mitsui örneğin) güçlü feodal lordlarla bağlantılı ticarethanelere uzanan, klanlara dayalı girişim gruplarıyla (zaibatsu) çalışmış, bu gruplar üzerinden işlemiştir.[107] Japon emperyalist devlet, modern, yalıtılmış, Japonya'nın savaş makinesini hazırlarken becerilerini bileyen bir teknokrasi kurmuştur (MITI'nin atası, Japon askeri sanayiinin çekirdeği olan Cephane Bakanlığı'dır).[108] Ancak bu kültürel bağlamı tanıdığımızda, kültürün örgütlenmeler üzerindeki etkisini tam olarak anlayabiliriz. Örneğin Hamilton ile Biggart, Japonya'da iş ortamında Wa ya da uyum mefhumu yoluyla görüş birliği oluşturulmasına getirilen kültürel açıklamanın kurumsal arka planını göstermişlerdir. Wa, bireyin grup pratiklerine tabî olmasıyla dünya düzeniyle bütünleşme arayışı içindedir. Fakat, Hamilton ile Biggart, Japonya'da yönetsel pratiklerin Wa'nın kültürel ifadesini doğrudan belirlediği görüşüne karşı çıkar. Örgütlenmeyle ilgili bu tür düzenlemelerin, uygulamaları için gerekli desteği geleneksel kültürde, kurumların örgütlenmeleri ortaya çıkarırken işlediği yapı taşlarında bulan devlet tarafından desteklenen, teşvik edilen bir sınaî sisteminin sonucu olduğunu savunurlar. Hamilton ile Biggart, Sayle'den alıntı yaparak şunları yazmıştır: "Japon hükümeti cemaatten ayrı ya da onun üstünde değildir: Daha çok *Wa* anlaşmalarının görüşüldüğü yerdir."[109] Dolayısıyla Japonya'daki girişim grupları, Japonya'nın nüfuz alanı olan başka yerlerde de tarihsel olarak gerçekleştiği gibi devlete doğrudan erişebilen çekirdek bir şirket etrafında dikey örgütlenme eğilimindedir.

Çin devletinin girişimlerle, özellikle de Çin girişimciliğinin temel kaynağı olan Güney Çin'deki girişimlerle çok farklı bir ilişkisi olmuştur. Hem emperyal devletin son yıllarında, hem de Çin'de kısa süreli Komintang devleti döneminde girişimler, zenginliğin motoru olmaktan çok bir gelir kaynağı olarak görülüp aynı zamanda hem kötüye kullanılmış,

---

106 Amsdem (1979, 1985, 1989, 1992).
107 Norman (1940).
108 Johnson (1982).
109 Hamilton ve Biggart (1988: 72).

hem de desteklenmiştir. Bu bir yanda aşırı vergilendirme ve sanayileşmenin desteklenmemesi gibi zararlı pratiklere, diğer yanda da bazı girişim gruplarının desteklenmesine, böylece rekabet kurallarının çiğnenmesine yol açmıştır. İşlerin böyle bir hal almasına yönelik tepkiler, Çinli girişimlerin devletten mümkün olduğunca uzak durmasına neden olmuş, bu tepkiler kuzeyli işgalcilerin güneyli girişimcilere saldığı korkuyla birleşmiştir. Devlete uzak durmak, girişimlerin kurulmasında yerel ve bölgesel bağlantıların yanı sıra, ailenin rolünü de öne çıkarmıştır. Hamilton, bu eğilimin Qin hanedanlığına dek uzanabileceğini göstermiştir.[110]

Mülkiyet haklarını koruyan güvenilir bir devlet yoksa eğer, kağıt üzerindeki hukuki bir sözleşme yerine akrabanıza güvenmek için ille de Konfüçyüsçü olmanız gerekmez. Daha da önemlisi, North'un da gösterdiği gibi,[111] Batı'da ekonomik faaliyetlerin bireysel ekonomik aktörler arasındaki piyasa işlemleri etrafında örgütlenmesinde önemli bir etken olan mülkiyet hakları devlet tarafından teşvik edilip desteklenmiştir; devletin müdahale etmemesi gibi bir durum söz konusu olmamıştır. Çin'de olduğu gibi devlet piyasayı yaratmak için girişimde bulunmadığında, aileler bu işi devleti es geçip, toplumsal olarak inşa edilmiş ağlardaki piyasa mekanizmalarına dahil olarak kendi başlarına yaparlar.

Ancak Doğu Asya'da küresel ekonomiyi sırtlanabilecek olan girişim ağlarının dinamik yapılanması, 20. yüzyılın ikinci yarısında, Chalmers Johnson'ın deyişiyle kalkınmacı devletin kararlı güdümüyle gerçekleşmiştir.[112] Johnson'ın MITI'nin Japon ekonomisindeki rolüne ilişkin araştırmasında ortaya atılan bu kavramı Doğu Asya'nın sanayileşme deneyimini kapsayacak şekilde genişletmek amacıyla, kendi araştırmamda, kalkınmacı devletin biraz değiştirilmiş bir tanımını kullandım.[113] Bir devlet, kalkınmayı desteklemeyi ve teşvik etmeyi meşruiyet ilkesi olarak yerleştirdiğinde kalkınmacıdır. Kalkınmadan kastım, bir

---

110 Hamilton (1984, 1985).

111 North (1981).

112 Johnson (1982, 1995).

113 Castells (1992). Chalmers Johnson son kitabında (1995) benim kalkınmacı devlete getirdiğim yeni tanımlamayı, kuramının biraz daha geliştirilmesi olarak kabul ederek kullanmıştı; benim yaptığım yeniden tanımlama gerçekten de onun kuramının biraz daha ilerletilmesiydi.

ekonomik sistemin, hem ülke içinde hem de uluslararası ekonomiyle ilişkili olarak yapısal bir değişim geçirmesi ile hızlı ve yüksek oranlı bir ekonomik büyüme içinde olmasının bileşimidir. Ancak meşruiyetin belli bir tarihsel bağlamda ne anlama geldiğini açıkça ortaya koymazsak, bu tanım yanıltıcı olur. Birçok siyasi kuramcı, demokratik devletle bağlantılı, etnosentrik bir meşruiyet kavrayışına hapsetmiştir kendini. Ancak devletlerin hepsi, meşruiyetlerini sivil toplumda konsensüs üzerine inşa etmeye yeltenmemiştir. Meşruiyet ilkesi mevcut haliyle toplum adına icra edilebileceği gibi (demokratik devlette olduğu gibi) toplumun 'tarihsel ihtiyaçları'na tercüman olma iddiasında devlet tarafından yürütülen toplumsal bir proje adına da icra edilebilir (Leninist gelenekteki toplumsal 'öncü' olarak devlet). Böyle bir toplumsal proje toplumsal düzende köklü bir değişikliğe gidilmesini öngörüyorsa eğer, örneğin Komünist parti devleti gibi, yurttaşların devrimci meşruiyeti ne ölçüde içselleştirdiğinden bağımsız olarak, bu meşruiyeti temel alan devlete devrimci devlet diyorum ben. Devletin üstlendiği toplumsal proje, toplumsal düzenin (belli bir toplumsal yapının değil ama, örneğin tarım toplumu gibi) kapsamlı değişkenlerine saygılıysa, bu devleti kalkınmacı devlet olarak değerlendiriyorum. Doğu Asya'da bu toplumsal projenin tarihsel ifadesi, ulusal kimliklerin, ulusal kültürün onaylanması; ülkenin ekonomik rekabet gücüyle ya da sosyo ekonomik gelişmelerle bir güç haline getirilmesi şeklinde gerçekleşti. Kalkınmacı devlet için ekonomik kalkınma bir hedef değil, bir araçtır: Milli bir projeyi uygulamanın, büyük bir savaşı ya da Hong Kong ve Singapur örneklerinde (komünist Çin, bağımsız Malezya) gördüğümüz gibi ekonomik ve kültürel ortamla bağların kopmasını izleyen maddi bir yıkım ve siyasi yenilgi durumunu aşmanın aracı haline geldi. Başka birçok araştırmacıyla birlikte ben de,[114] birkaç yayınımda ampirik kanıtlara dayanarak, Asya-Pasifik ekonomilerinin yükselişinin kökenlerinde kalkınmacı devletin milli projesinin yattığını savunmuştum. Bu artık Japonya, Kore ve Singapur bağlamında genel olarak teslim edilen bir olgudur. Bu örneğe

114 Johnson (1982, 1985, 1987, 1995); Gold (1986); Deyo (1987); Amsdem (1989, 1992); Wade (1990); Appelbaum ve Henderson (1992); Evans (1995).

uyuyor görünse de, Tayvan'ın durumuyla ilgili bazı tartışmalar var.[115] Bu analizi Hong Kong'u kapsayacak şekilde, yerinde tanımlarla genişletmem de biraz yadırgandı.[116]

Bu metnin sınırları içinde, bu tartışmanın ampirik ayrıntılarına giremeyeceğim. Böyle bir çabaya girersek eğer, Asya'daki girişimlerin, ağ müessesesinin enformasyon ekonomisinde başlıca örgütlenme biçimi olarak ortaya çıkmasıyla ilgili olan bu bölümün odak noktasından uzaklaşarak incelenmesi gerekecektir çünkü. Ancak bu argümanı açmak adına, Doğu Asya'da her farklı bağlamda devlet müdahalesinin özellikleriyle girişimlerin oluşturduğu çeşitli ağların birbirine ne kadar denk düştüğünü göstermek mümkündür ve yararlıdır.

Japonya'da hükümet girişimlere üretim hatları, ihracat piyasaları, teknoloji ve işin örgütlenmesi ile ilgili tavsiyelerde bulunarak ekonomik kalkınmayı yönlendirdi.[117] Sunduğu bu rehberliğe, güçlü mali ve parasal önlemlerin yanı sıra, stratejik araştırma geliştirme programlarına seçici bir destek sunarak da arka çıktı. Hükümetin sanayi politikasının özünde, Japonya'nın kalkınma çizgisine ilişkin "vizyonları" periyodik olarak inceleyen ve bu çizgide izlenmesi istenen yola girmek için gerekli sanayi politikası önlemlerini uygulamaya koyan Sanayi ve Dış Ticaret Bakanlığı'nın (MTI) faaliyetleri vardı. Özel girişimlerin, hükümet politikalarını izlemesini sağlama mekanizması finansmana dayanıyordu. Japon şirketler krediye son derece fazla bağımlıydı. Sanayi ve Dış Ticaret Bakanlığı'yla koordinasyon içindeki Maliye Bakanlığı'nın talimatları doğrultusunda, Japonya Merkez Bankası tarafından her büyük girişim ağının bankalarına kredi aktarılıyordu. Hattâ Sanayi ve Dış Ticaret Bakanlığı, stratejik planlama sorumluluğunu üstlenirken, Japon hükümetinin gerçek iktidarı ise hep Maliye Bakanlığı'nın elindeydi. Ayrıca borç verilen fonların büyük bölümü, Posta ve Telekomünikasyon Bakanlığı'nın denetiminde büyük bir mali kaynak olan posta tasarruflarından geliyordu. Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, re-

---

115 Amsdem (1985); Gold (1986).

116 Castells vd. (1990).

117 Johnson (1982, 1995); Johnson vd. (1989); Gerlach (1992).

kabet gücü potansiyeline sahip belli sektörleri hedefledi ve bu sektörlere, vergi muafiyeti, teşvik, piyasa ve teknoloji bilgisi, araştırma-geliştirme çalışmalarına destek ve personel eğitimi gibi destekler sundu. Sanayi ve Dış Ticaret Bakanlığı, olgunlaşma dönemleri boyunca belli sektörleri dünya çapında rekabetten yalıtarak, korumacı önlemler de uyguladı. Bu uzun vadelik uygulamalar, serbest ticaret üzerindeki kısıtlamaların resmen kaldırılmasının ardından bile bir ölçüde varlığını koruyan korumacı bir hava yarattı.

Japonya'da hükümetin ekonomiye müdahalesi, devletin girişimleri, muhafazakâr Liberal Demokrat Parti 1993'e dek rakipsiz iktidarda kalsa da, büyük ölçüde devletin siyasi parti sistemi karşısındaki özerkliği etrafında örgütlenmişti. Üst düzey bürokrasinin yararlılık, beceri temel alınarak genelde Tokyo Üniversitesi, özellikle de Hukuk Fakültesi mezunları arasından, hep seçkin üniversitelerden (Kyoto, Hitotsubashi, Keio vs.) alınması, çağdaş Japonya'nın yönetici seçkinleri olan son derece profesyonel, iyi eğitim görmüş, çoğunlukla apolitik teknokratlardan oluşan sıkı bir toplumsal ağın kurulmasını sağladı. Dahası bu üst düzey bürokratların ancak % 1'i hiyerarşinin en üst mevkiine ulaşıyordu. Diğerleri kariyerlerinin sonraki aşamalarında ya kamu sektörü kuruluşlarında ya da özel şirketlerde ya da siyasi partilerde maaşı dolgun işlere geçiyorlar; böylece bürokratik seçkinlerin sahip olduğu değerlerin, hükümetin Japonya'nın ulusal çıkarlarına ilişkin stratejik vizyonunu uygulamakla görevli siyasi ve ekonomik aktörler arasında yayılmasını sağlıyorlardı.

Konsensüsü, stratejik planlamayı ve tavsiyeleri temel alan bu biçimde bir devlet müdahaleciliği, Japonya'da girişim ağlarının örgütlenmesinde ve bu ağların yapısında belirleyici oldu. Kaynak tahsisine yönelik merkezi bir planlama sistemi olmasaydı, Japonya'nın sanayi politikası ancak, girişimlerin kendi başlarına Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'nın talimatlarını yerine getirecek hiyerarşik ağlar olarak örgütlenmeleri sayesinde başarılı olabilirdi. Bu tür koordinasyon mekanizmaları son derece somut bir biçimde tezahür eder. Bu mekanizmalardan biri, piyasa içi büyük bir ağda yer alan kilit şirketlerin başkanlarını bir

araya getiren *shacho-kai* ya da aylık toplantılardır. Bu toplantılar, hükümetin resmi ya da gayri resmi iletişimiyle haber verilen direktifleri yerine getirmenin yanı sıra, ağlar içinde toplumsal bütünleşmeyi sağlama vesileleridir. Ağın yapısı da hükümet müdahalesinin biçimini yansıtır: Mali açıdan hükümetin onayladığı fonlara bağlı olmak, ağın ana bankasına (ya da bankalarına) stratejik bir rol verir; uluslararası ticaret kısıtlamaları ya da teşvikleri, her ağda hem ağın üyeleri hem de ağ ile Sanayi ve Ticaret Bakanlığı arasında bir sistem bütünleştirici olarak çalışan genel ticaret bankasına aktarılır. Dolayısıyla bir şirketin hükümetin sanayi politikasının disiplinini bozması, kendini ağın dışına çıkarması, finansman, teknoloji, ithalat-ihracat lisanslarına erişimden uzak olması anlamına gelir. Japonya'nın stratejik planlaması ve Japon girişimlerin merkezi bir ağ yapısı içinde yer almaları, aynı ekonomik modelin iki farklı yüzüdür.

Hükümet politikası ile girişimler arasındaki bağlantı Kore örneğinde daha nettir.[118] Ancak Kore'deki kalkınmacı devletin, 1950'li yıllarda Kore'nin bir özelliği olmadığını belirtmekte fayda var. Savaş sonrası dönemde, Syngman Rhee'nin diktatörlüğü, yalnızca ABD hükümetinin temsilcisi rolünü oynayan yolsuzluğa gömülmüş bir rejimdi. Devletin başı çektiği, Koreli girişimlerin ülkenin çıkarları adına, devletin kılavuzluğunda yürüttüğü sanayileşme ve ülkenin dünya ekonomisinde rekabet sürecinin temellerini atan 1961 askeri darbesi sonrasında iktidara gelen Park Chung Hee rejiminin ulusalcı projesiydi. Park hükümeti, mevcut, büyük Kore şirketlerine dayanarak Japon *zaibatsuların* dengini yaratmayı amaçlıyordu. Ancak sonuçta ortaya çıkan ağlar, devlet tarafından zorla yaratıldığı için, Japonya'daki atalarından daha merkezi ve otoriter bir nitelik taşıyorlardı. Kore hükümeti bu amaca ulaşmak için, iç piyasayı uluslararası rekabete kapamış ve ithalikameci politikalar uygulamaya başlamıştı. Kore şirketleri çalışmaya başlar başlamaz, hükümet, bu şirketlerin rekabet güçlerinin artırılmasını hedefleyip giderek daha fazla sermaye ve teknoloji yoğun hale ge-

---

118 Jones ve Sakong (1980); Lim (1982); Jacobs (1985); Amsdem (1989); Evans (1995).

len sektörler etrafında, Kore'nin ekonomik mucizesinin beyni ve motoru olan Ekonomik Planlama Kurulu'nun hazırladığı beş yıllık ekonomik planlar çerçevesinde ihracata odaklanmış bir stratejiyi benimsedi. Kore ordusunun bakış açısına göre, Kore şirketlerinin rekabet gücüne sahip olabilmeleri için büyük holdinglerin çatısı altında toplanmaları gerekiyordu. Şirketler, hükümetin bankacılık sistemi üzerindeki denetimi ve ithalat-ihracat lisanslarıyla bunu yapmaya zorlandılar. Kredi de lisanslar da, bir *chaebol*'a katılmaları koşuluyla, seçici bir tutumla veriliyordu şirketlere; çünkü hükümetin ayrıcalıkları *chaebol*'ün merkez şirketine (bir ailenin mülküydü bu şirket) ayrılmıştı. Şirketten de açıkça hükümetin siyasi faaliyetlerini finanse etmesi, ayrıca üst düzey bürokratların, genellikle askeri yetkililerin sağladığı özel ayrıcalıklar için nakit ödemede bulunması istenirdi. Park hükümeti, katı bir girişim disiplini yerleştirmek için, bankacılık sistemini denetlemekten vazgeçmedi. Böylece Japonya'nın tersine, Kore'de *chaebol*, 1980'lere dek mali açıdan bağımsızlığını kazanamadı. Çalışma politikaları da ordunun başlattığı otoriter yönetimce şekillendiriliyor, sendikalar komünist bir etki altında kalmasınlar diye doğrudan hükümetin denetimine veriliyordu. Bu çalışma politikaları, bağımsız işçi örgütlenmelerini katı bir biçimde bastırırken, Kore sanayiinde çalışma sürecinde konsensüs oluşturma olasılığını da ortadan kaldırdı.[119] *Chaebol*'ün askeri devlet kökenli olması, Kore'deki işletme ağlarının otoriter ve babadan oğula geçen karakterinin şekillendirilmesinde, Kore'de kırsal kesimde yaygın olan Konfüçyüsçü gelenekten daha etkili olmuştur.[120]

Çin aile şirketlerinde, devlet ile girişimler arasındaki etkileşim daha karmaşıktır, bu durumun kökleri hükümetin müdahalesine duyulan asırlık güvensizlikte yatar. Ancak hükümetin planlaması ve politikaları, Tayvan'ın ekonomik kalkınmasında belirleyici bir rol oynamıştır.[121] Tayvan, kapitalist Asya Pasifik'in en büyük kamu teşekkülü sektörüne sahip olmakla kalmıyordu (1970'lere dek gayri safi milli ha-

---

119 Kim (1987).

120 Janelli (1993).

121 Amsdem (1979, 1985); Chen (1979); Kuo (1983); Gold (1986).

sılada yaklaşık % 25 pay sahibiydi kamu teşekkülleri), hükümetin rehberliği de birbirini izleyen dört yıllık kalkınma planlarıyla resmileştirilmişti. Kore'de olduğu gibi, bankaların denetimi, ihracat-ithalat lisansları, hükümetin ithal ikameci bir politikayla ihracata odaklı bir sanayileşmeye dayanan politikasının uygulanmasında temel araçlardı. Ancak Kore'nin tersine Çinli şirketler, daha önce belirttiğimiz gibi öncelikle banka kredilerine değil, aile tasarruflarına, kredi kooperatiflerine, hükümetten büyük ölçüde bağımsız olan gayri resmi sermaye piyasalarına dayanıyorlardı. Böylece küçük ve orta ölçekli şirketler kendi başlarına çabalayarak, tanımlamış olduğum, yatay, aileye dayalı ağları oluşturdular. 1930'ların Şangay'ındaki hatalardan ders almış olan KMT devletinin istihbaratı, çoğu metropol bölgelerinin kırsal kesimlerinde bulunan, tarım ve zanaata dönük sınaî üretimini paylaşan bu dinamik, küçük girişim ağlarının temelleri üzerine kurulacaktı. Ancak, bu küçük girişimlerin devletin kritik, stratejik desteği olmasa dünya çapında rekabet edip edemeyeceği kuşkuludur. Devlet desteği üç temel biçimde ortaya çıkıyordu: a) Sağlık ve eğitimin desteklenmesi, altyapı ve radikal bir tarım reformu temelinde yeni bir gelir dağılımı; b) Vergi teşvikleri ve dünyanın ilk özel ihracat bölgelerini kurarak, yabancı şirketlerle bir araya gelen Tayvan şirketleri ve işçilerinin bağlantılar kurmasını, sözleşmeler yapmasını, kalite standartlarını yükseltmelerini sağlayarak yabancı sermayeyi çekmek; c) Araştırma-geliştirme çalışmalarını, teknoloji transferini ve yeni teknolojilerin yayılmasını güçlü bir biçimde desteklemek. Bu son nokta, Tayvan şirketlerinin teknolojik işbölümü merdiveninin basamaklarını tırmanması açısından kritik önemdeydi. Örneğin 1980'lerde Tayvan sanayiinin en dinamik sektörü olan PC klon imalatının genişlemesinin kökeninde yatan, ileri elektronik teknolojisinin yayılması süreci 1960'larda doğrudan hükümet tarafından örgütlendi.[122] Hükümet çip tasarımı teknolojisi için RCA'den lisans almış, ayrıca bu Amerikan şirketi Çinli mühendislerin eğitimini üstlenmişti. Hükümet bu mühendislere dayanarak, dünyada

---

122 Chen (1979); Lin vd. (1980); Wong (1988); Castells vd. (1990).

elektronik teknolojisindeki gelişmeleri, ticari uygulamalarına ağırlık vererek yakalamaya çalışan bir kamu araştırma merkezi kurdu. Hükümetlerin direktifleri doğrultusunda, ETRI ürettiği teknolojiyi Tayvanlı küçük şirketlere yaymak amacıyla girişimler için ücretsiz seminerler düzenlemeye başladı. Ayrıca ETRI mühendislerinin birkaç yıl çalıştıktan sonra enstitüden ayrılıp hükümetin finansmanı ve teknoloji desteğiyle kendi girişimlerini kurmaları desteklendi. Tayvan'da daha geleneksel sektörlerde Güney Kore ya da Japonya'ya kıyasla daha doğrudan bir devlet desteği olsa da, asıl önemli özellik, hükümet ile girişim ağları arasında üretken bir etkileşimin bulunmasıdır: Ağlar aileye dayalı olmayı, şirketlerin büyüklüğü açısından görece küçük olmayı sürdürüyordu (Tayvan'da Tatung gibi büyük sınaî grupları bulunsa da); ancak bu ağların genişlemesi, ürünler, süreçler ve piyasalar bazında faaliyetlerinin ölçeğini büyütmesi gerektiğinde hükümet politikaları, koordinasyon ve stratejik planlama işlevlerini üstlendi.

Hong Kong örneğinde hikâye biraz daha karışıktır, ama sonuç çok da farklı değildir.[123] Hong Kong'da ihracata odaklı sanayi yapısının temelinde, komünist devrimden sonra Şangay'dan göç eden 21 sanayici aileden başlayarak, çoğunlukla aile tasarrufları üzerine kurulu küçük ve orta ölçekli girişimler vardı. Ancak sömürge yönetimi Hong Kong'u, Britanya'nın iyiliksever sömürgeciliğinin başarılı bir örneği yapmayı amaçlıyordu ve bu süreçte Britanya'da İşçi Partisi'nin sömürgelerin çözülmesi yönündeki baskılarına karşı koyabilmek için Hong Kong'u mali açıdan kendi kendine yeterli bir konuma da getirmeye çalıştı. Hong Kong "kadetleri", Britanya Sömürge Hizmetleri'nin memurları, "olumlu anlamda müdahalede bulunmama"nın ideolojik perdesi gerisinde bunu gerçekleştirebilmek için yarı tasarlayarak, yarı tesadüfen etkin bir kalkınma politikası başlattılar.[124] Şirketlerin tekstil ve kumaş ihracat kotalarının dağılımını katı bir biçimde denetim altında tuttular, bu kotaları tahsis ederken, şirketlerin rekabet güçleri hakkında edindikleri bilgileri esas aldılar. Piyasalar, teknoloji, yönetim ve

123 Castells (1989c); Castells ve Hall (1994).

124 Lethbridge (1978); Mushkat (1982); Miners (1986).

başka kritik meselelerle ilgili bilgileri küçük girişim ağlarına yaymak için hükümet kurumlarının (üretim merkezi, ticaret konseyi vs.) yer aldığı bir ağ oluşturdular; böylece önlar olmadan, bu ağların ABD ile Commonwealth ülkeleri piyasalarına girmesinin mümkün olmadığı koordinasyon ve başka stratejik işlevlerini yerine getirdiler. İskan edilenlerin nüfusa oranı bakımından dünyanın en büyük kamu iskan programını başlattılar (Bu program, daha sonra aynı formülü uygulayan Singapur'un ardından ikinci sıraya düştü). Kamu iskan programı, binlerce fabrikanın yüksek binalarda ("çok katlı fabrikalar" deniyordu) düşük kiralara iskan edilmesinden ibaret değildi; bu programın sunduğu sübvansiyon işgücü maliyetini ciddi oranda düşürdü; sağladığı sosyal güvenlik ağı da işçilerin çok büyük risklere girmeden kendi girişimlerini kurmalarını mümkün kıldı (başarıya ulaşmadan evvel ortalama yedi yeni şirket kuruldu). Tayvan'da serbest meslek sahibi olmakla maaşlı işçi olma arasında gidip gelmeyi sağlayan güvenlik mekanizmasıysa, tarımın sanayi bölgelerinde varlığını sürdürmesi sonucu ailelerin toprak sahibi olması, kırsal yerleşimlerin devam etmesiydi.[125] Hong Kong'da ise bunun işlevsel açıdan dengi, kamu iskân programıydı. Her iki örnekte de küçük girişimlerin oluşturduğu ağlar, ortaya çıkıp, kaybolup farklı biçimler altında yeniden ortaya çıkabildi, çünkü aile dayanışmasının ve refah devletinin tuhaf bir sömürgeci versiyonunun sağladığı bir güvence sistemi vardı.[126]

1990'larda Güney Çin'de ihracata odaklı sanayileşme sürecinde de, destekleyici hükümet ile aileye dayalı girişim ağları arasında benzer bir bağlantının ortaya çıktığı görülür.[127] Hong Kong ve Tayvan'daki imalatçılar, üretimlerinin ucuz kısmını (ayakkabı, plastik, elektronik ev eşyaları gibi) aktarmak üzere sözleşmeli çalışacakları girişimler kurmak, kendilerine bağlı şubeler yaratmak için asıl memleketleri olan Guandong ve Fukien eyaletlerindeki köylerin bölgesel ağlarına dahil oldu. Fakat bu üretim ağları, ancak gerekli altyapıyı sağ-

---

125 Chin (1988).

126 Schiffer (1983).

127 Hamilton (1991); Hsing (1994, 1996).

layan, işgücünü disipline eden ve yönetim, işçiler ve ihracat şirketleri arasında aracılık eden bölgesel ve yerel hükümetlerin desteği temelinde kurulabilirdi. Hsing'in Tayvanlı imalatçıların güney Çin'deki yatırımlarıyla ilgili araştırmasının sonuç bölümünde belirttiği üzere:

> Çin'in hızla sanayileşen bölgelerinde doğrudan yabancı yatırımlara, küçük ve orta ölçekli yatırımcıların oynadığı başat rol ve bu yatırımcıların üretim yapılan yerlerde alt mevkilerdeki yerel yöneticilerle işbirliği damgasını vurmuştur. Bu yatırımcıların operasyonlarının esnekliğini sağlayan ve destekleyen şey, üretim ve pazarlama örgütlenmelerinden oluşan bir ağdır; bunun yanı sıra yerel hükümetlerin özerkliklerinin artmasıdır. Yurtdışına yatırımda bulunanların ve yerel yetkililer, yerel çalışanlar da dahil bu yatırımcıların yerel ajanlarının kültürel açıdan birbirlerine yakın olması da, ulusüstü ağlar oluşturma sürecinin daha yumuşak, daha hızlı gerçekleşmesini sağlayan aynı derecede önemli bir başka etkendir.[128]

Dolayısıyla Çinli girişim ağlarının aldığı biçim, aynı zamanda devletin çeşitli bağlamlarda ekonomik kalkınma sürecine dolaylı, örtülü fakat gerçek ve etkili bir müdahale biçiminin yansımasıdır. Ancak Çinli girişimler, zenginlikleri, nüfuzları ve küresel erişimleri bakımından olağandışı bir büyüme gösterdiklerinden, tarihsel bir dönüşüm süreci de yaşanıyor olabilir. İlginçtir, bu girişimler hâlâ aileye dayalıdır; öyle görünüyor ki, birbirlerine kenetlenmeleri de küçük girişimcilerin oluşturduğu ilk ağ biçimlerini yeniden üretmiştir. Ancak bu girişimciler, Tayvan'da, Hong Kong'da, güçlü Singapur devleti hariç başka Güneydoğu Asya ülkelerinde hükümetten gelen direktifleri es geçebilecek kadar güçlüdürler. Çinli girişim ağları, özde kendi örgütlenme yapılarını ve kültürel dinamiklerini korurlarken, niceliksel olarak daha geniş, sonunda devletten bağımsız hareket etmelerine izin verecek bir çapa erişmiş görünmektedirler.[129] Ancak bu bakış açısı, tarihsel bir geçiş döneminde olunmasından kaynaklanan bir yanılsama olabilir; çünkü güçlü Çinli girişim ağları ile ana kıtadaki çok katmanlı Çin devleti ara-

128 Hsing (1996: 307).

129 Mackie (1992a, b).

sında yavaş yavaş bağlantılar kurulması ufukta belirmiştir. Öyle ki Çinli girişimlerin en kârlı yatırımları Çin'e yönelmeye başlamıştır. Böyle bir bağlantı kurulursa, kurulduğunda, Çinli girişim ağlarının özerkliğiyle birlikte, bir komünist partinin kurduğu kalkınmacı devletin, esnek, aileye dayalı ağ müesseselerini bastırmaksızın yönetebilen bir hükümete dönüşme becerisi de sınanacaktır. Böyle bir uyum sağlanırsa eğer, dünyanın ekonomik manzarası da değişecektir.

Doğu Asya'daki girişim ağlarının gözlenmesi, bu tür örgütlenme biçimlerinin kültürel ve kurumsal kaynaklarını, ortak noktalarını ve ciddi farklılıklarını gösterir. Şimdi bu sonucun genel analitik anlamına dönelim. Ekonomik örgütlenmelerin bu biçimde ağlar kurması, başka kültürel/kurumsal bağlamlarda da gerçekleşebilir mi? Bağlamsal değişiklikler bu ağların morfolojisini ve performansını nasıl etkiler? Enformasyonel, küresel ekonomide oyunun yeni kurallarının ortak noktaları nelerdir, belli toplumsal sistemlere (örneğin Doğu Asya'daki girişim sistemleri, "Anglo-Sakson modeli", "Fransız modeli", "Kuzey İtalya modeli" vs.) özgü olan yönler nelerdir? Ve hepsinden de önemlisi: Sanayi ekonomisinin geç dönemlerindeki örgütlenme biçimleri, örneğin çok birimli büyük şirketler, farklı biçimlerde ortaya çıkan ağ müessesesi ile nasıl bir etkileşim içinde olacaklardır?

ÇOKULUSLU GİRİŞİMLER, ULUSÜSTÜ ŞİRKETLER VE ULUSLARARASI AĞLAR

Doğu Asya'daki girişim ağlarının analizi, örgütlenme biçimlerinin kurumsal/kültürel oluşumunu gösterir. Ama aynı zamanda, etnosentrik bir yaklaşımla Anglo-Sakson deneyimine kök salmış olan, işletme örgütlenmelerine ilişkin piyasanın güdümünü öne çıkaran kuramın sınırlılıklarını da gösterir. Dolayısıyla, Williamson'ın, büyük şirketlerin ortaya çıkışını, işlemlerin şirket içinde gerçekleşmesi sayesinde belirsizliği azaltmanın, işlem maliyetlerini en aza indirmenin en iyi yolu olarak gösteren etkileyici yorumu,[130] 1960'ların ortalarıyla 1990'ların başı

---

130 Williamson (1985).

arasında Asya Pasifik bölgesinde gerçekleşen, şirket dışı ağlara dayalı, dikkat çekici kapitalist kalkınma sürecine ilişkin ampirik kanıtların karşısında geçerliliğini koruyamaz.[131]

Aynı şekilde, ağların oluşumuna dayalı ekonomik küreselleşme süreci de, görünüşe bakılırsa, Chandler'ın,[132] büyük çok birimli şirketlerin yükselişini piyasanın genişlemesine; şirketin böyle geniş bir piyasada tutunmasını, böylece ölçek ve saha ekonomilerinden yararlanıp, bu ekonomileri şirkete katmasını sağlayan iletişim teknolojisinin elde edilebilirliğine atfeden klasik analiziyle de çelişmektedir. Chandler büyük şirketlerin ABD piyasasında genişlemesine ilişkin bu tarihsel analizi, ekonominin küreselleşmesine bir yanıt olarak bu kez güçlenmiş enformasyon teknolojilerini kullanan çokuluslu girişimin yükselişini de kapsayacak şekilde genişletmişti.[133] Son yirmi yıldaki çalışmaların büyük bölümünde, çokuluslu şirketler, çok bölümlü, merkezi yapılarıyla sanki yeni küresel ekonomide örgütlenme biçimlerinin ifadesiymiş gibi görünürler.[134] Bu konudaki tek tartışma, çokuluslu müesseselerin ulusal kökenlerinin devam ettiğini savunanlarla,[135] bu yeni girişim biçimlerini, vizyonları, çıkarları ve bağlılıkları açısından, tarihsel kökenlerinden bağımsız olarak herhangi bir ülkeyi aşmış gerçekten ulusüstü şirketler olarak düşünenler arasındaki tartışmadır.[136] Ancak görünen o ki, küresel çaptaki büyük şirketlerin yapısına ve pratiklerine ilişkin ampirik analizler, her iki bakış açısının da modasının geçtiğini, yerlerini enformasyonel, küresel ekonomide temel örgütlenme biçiminin, şirketlerin, şirketlerin altbirimlerinin oluşturduğu uluslararası ağlar olduğu görüşüne bırakması gerektiğini göstermektedir. Dieter Ernst, küresel ekonomide şirketler arasında ağların oluşumuyla ilgili eldeki kanıtların ciddi bir bölümünü özetlemiş, başlıca sektörlerdeki en ekonomik faaliyetlerin beş farklı tipte ağ etrafında örgütlendiğini

131 Hamilton ve Biggart (1988).
132 Chandler (1977).
133 Chandler (1986).
134 Enderwick (1989); De Anne (1990); Dunning (1993).
135 Ghoshal ve Westney (1993).
136 Ohmae (1990).

göstermiştir. (Bu örgütlenme biçimlerinin yayılması açısından elektronik ve otomotiv en ileri sektörlerdir.) Bu beş ağ tipi şunlardır:

1. Bir müşteri ("odak şirket") ile ara üretim girdilerini tedarik edenler arasındaki sözleşmeleri, orijinal teçhizat imalatı ve orijinal tasarım imalatına ilişkin düzenlemeleri de içerecek şekilde tanımlanan *tedarik ağları.*

2. Rakip üreticilerin, ürün portföylerini ve coğrafi kapsamlarını genişletmek üzere üretim kapasitelerini, mali kaynaklarını, insan kaynaklarını bir havuzda toplamalarını sağlayan bütün ortak üretim düzenlemelerini içerecek şekilde tanımlanan *üretim ağları.*

3. İmalatçı şirketlerin, geniş ihracat piyasalarında olsun, iç piyasalarında olsun dağıtımcılarla, pazarlama kanallarıyla, katma değerle çalışan satıcılarla ve kullanıcılarla bağlantıları şeklinde tanımlanan *müşteri ağları.*

4. Mümkün olduğunca fazla şirketi, müseccel ürünlerine ya da arayüz standartlarına kilitlemek gibi açık bir amaçları olan, potansiyel küresel standart belirleyicilerin başlattığı standart koalisyonları.

5. Ürün tasarımı ve ürün teknolojisinin elde edilmesini kolaylaştıran, ortak üretimi, ürün işlemenin gelişimini sağlayan, jenerik bilimsel bilginin ve araştırma geliştirme çalışmalarının paylaşımına izin veren teknoloji işbirliği ağları.[137]

Ancak, bu ağların oluşumu, çokuluslu şirketlerin çözüldüğü anlamına gelmez. Bu konuda birkaç gözlemciyle aynı görüşte olan Ernst,[138] ağların ya büyük bir çokuluslu şirketi merkez aldığını ya da bu tür şirketler arasındaki ittifaklar ve işbirliği temelinde geliştiğini söyler. Küçük ve orta ölçekli şirketlerin oluşturduğu işbirliği ağları vardır (örneğin İtalya'da ve Doğu Asya'da), ancak küresel ekonomide, en azından kilit sektörlerde küçük bir rol oynar bu ağlar. Görünen o ki, başlıca sanayi ülkelerinde birçok sektörde, ağ tarzındaki örgütlenmeye rağmen değil, böyle bir örgütlenme sayesinde oligopolleşmeye benzer bir yoğunlaşma sağlanmış ya da bu yoğunluk artmıştır. Bunun

137 Ernst (1994b: 5-6).

138 Harrison (1994).

sebebi, stratejik ağlara dahil olmanın, ya ciddi miktarda kaynak (mali, teknolojik, piyasa payı) sahibi olmayı ya da ağdaki büyük bir oyuncuyla ittifaka gitmeyi gerektirmesidir.

Çokuluslu müesseseler hâlâ büyük ölçüde ulusal merkezlerine bağımlı görünüyor. Ulusüstü şirketlerin, "dünya ekonomisinin yurttaşları" olduğu düşüncesi tutmamışa benzer. Ancak çokuluslu şirketlerin kurduğu ağlar, ulusal sınırları, ulusal kimlikleri ve ulusal çıkarları aşıyor.[139] Benim varsayımım, küreselleşme süreci ilerledikçe, *çokuluslu müesseselerin*, dünya ekonomisinin kurumsal gerçeklerinden çok mitsel sunuş dünyasına (ya da yönetim danışmanlarının kendi imaj yapım danışmanlarının dünyasına) ait olan sözüm ona "ulusüstü"leri aşarak *uluslararası ağlara* dönüştüğü. Ghoshal ile Bartlett, çokuluslu şirketlerin dönüşümüne ilişkin kanıtları özetledikten sonra, bugünün çokuluslu şirketini "örgütlenmeler arası ağ" ya da daha da somut bir biçimde "bir dış ağın içine yerleşmiş bir ağ" olarak tanımlarlar.[140] Bu argüman, meseleyi kavramamız için bu yaklaşımın kritik önemde olduğunu, zira şirketin çeşitli bileşenlerinin içine yerleştiği kurumsal ortamların özelliklerinin, şirketin iç ağının yapısını ve dinamiklerini şekillendirdiğini söyleyerek devam eder. Dolayısıyla çokuluslu şirketler, küresel ekonomide, zenginlik ve teknolojiyi ellerinde tutan güç sahipleridir, çünkü ağların çoğu bu tür şirketler etrafında örgütlenir. Ama aynı zamanda, merkezsiz ağlar dahilinde iç yapıları itibarıyla farklılaşırlarken; dışarıyla ilişkileri bağlamında birbirine kenetlenmiş ağların, Imai'nin formülasyonuyla sınır aşan ağların karmaşık, değişen yapısı dahilinde üyeliklerine bağımlı hale gelirler.[141] Bunun yanı sıra, bu ağların içerdeki ya da dışardaki her bileşeni, ağı değişen derecelerde etkileyen özgül kültürel/kurumsal ortamların (ülkeler, bölgeler, yerel çevre vs.) içinde yer alır, bu ortamlara içkindir. Ağlar asimetriktir, ancak ağın unsurlarının kendi başlarına ayakta kalmaları ya da tek başlarına hükmetmeleri zordur. Ağın mantığı, ağdaki güçlerden daha güç-

---

139 Imai (1990a).

140 Ghoshal ve Bartlett (1993: 81).

141 Imai (1990a).

lüdür. Asimetrik karşılıklı bağımlılık durumunda belirsizliğin idaresi, kiritik bir önem kazanır.

Ağlar, neden yeni ekonomik rekabetin merkezi unsurudur? Ernst, bu örgütlenmenin dönüşümü sürecinde iki unsurun öne çıkan kaynaklar olduğunu savunuyor: Piyasaların ve girdilerin uluslararasılaşması; teçhizatın sürekli modasının geçmesine sebep olan şirketleri ürünlerle süreçler hakkmdaki bilgilerini hiç durmadan yenilemeye zorlayan büyük teknolojik değişimler. Böyle bir bağlamda, işbirliği yalnızca maliyetleri ve kaynakları paylaşmanın bir yolu değil, aynı zamanda kötü teknolojik kararlara karşı da bir sigortadır: Böyle bir kararın cezasını rekabet halinde olanlar da çekecektir; çünkü ağlar her yerde hazır ve nazırdır, iç içe geçmiştir.

İlginçtir, Ernst'in uluslararası ağ müessesesinin oluşumuna ilişkin açıklaması, klasik kanadı Chandler'de, yeni neoklasik ekonomistler dalgasını Williamson'da kişiselleştirmeye çalıştığım piyasa kuramcılarının savlarını yankılar. Piyasanın nitelikleri ve teknolojinin kilit değişkenler olduğu ileri sürülür. Ancak Ernst'in analizinde, örgütlenmenin etkileri, geleneksel ekonomik kuramın beklediklerinin tam tersidir: Piyasanın çapı, dikey, çok birimli şirketin oluşumunu başlatırken, rekabetin küreselleşmesinin büyük şirketi, fiili operasyon birimi haline gelen, çok yönlü ağlardan oluşan bir ağ içinde erittiği varsayılır. Teknolojik karmaşıklığın artmasından dolayı işlem maliyetlerinin artması, işlemlerin şirket içine dahil olmasıyla değil, dışarıya havale edilmesi, maliyetlerin ağ çapında paylaşımıyla sonuçlanır. Bunun belirsizliği artırdığı açıktır, ama aynı zamanda bu belirsizliğin yayılmasını ve paylaşımını da mümkün kılar. Dolayısıyla ya işletmelerin örgütlenmesine ilişkin neoklasik piyasa kuramına dayalı açıklama hatalıdır ya da işletme ağlarının oluşumuna ilişkin eldeki kanıtlar yanıltıcıdır. Ben ilk seçenekten yanayım.

Doğu Asya'da girişimlerin başlıca örgütlenme biçimi olan ağ müessesesinin, Avrupa,[142] Amerika[143] gibi farklı kurumsal/kültürel

142 Danton de Rouffignac (1991).

143 Bower (1987); Harrison (1994).

bağlamlarda da yeşerdiği, dikey komuta hatları etrafından hiyerarşik olarak örgütlenmiş büyük, çokuluslu şirketlerinse enformasyonel, küresel ekonomiye pek de uygun olmadığı gözleniyor. Görünen o ki, küreselleşme ve enformasyonelleşme ağlar oluşturmayla, esneklikle yakından ilgili. Bu eğilim, klasik Anglo-Sakson şirket modelinin yerini alacak Asya tipi bir kalkınma modeline doğru mu kaydığımız anlamına geliyor? Çalışma ve yönetim pratikleri birçok ülkeye yayılmış olsa da ben böyle düşünmüyorum. Kültürler ve kurumlar, üretim mantığı, teknolojik temelin değişimi ve toplumsal ortamların kurumsal niteliklerivle etkileşim içinde yeni ekonominin örgütlenmeyle ilgili gereksinimlerini şekillendirmeyi sürdürüyor. Avrupa'da işletme kültürlerine ilişkin bir araştırma, özellikle hükümetle şirketler arasındaki ilişkiler bağlamında örgütlenme biçimlerinin büyük bir çeşitlilik gösterdiğine dikkat çeker.[144] Dünya çapında oluşmakta olan girişim ağlarının mimarisi ve kompozisyonu, bu ağların içinde yer aldığı toplumların ulusal özelliklerinin etkisi altındadır. Örneğin Avrupa'da elektronik şirketlerinin kapsamları ve stratejileri, Japonya'ya ve ABD'ye teknolojik bağımlılığın azaltılması bakımından büyük ölçüde Avrupa Birliği'nin politikalarıyla uyumludur. Ama diğer yandan Siemens'in mikroelektronik alanında IBM'le, Toshiba'yla ittifaka gitmesi, teknolojik zorunluluklardan kaynaklanmıştır. ABD'de savunma programları etrafında yüksek teknoloji ağlarının oluşması, Amerikan sanayiinin yabancı ortaklıkları dışlayan kurumsal bir özelliğidir. Kuzey İtalya'da sanayi bölgelerinin yavaş yavaş büyük İtalyan şirketlerle birleşmesi, 1970'lerde sol partilerin hakim olduğu bölge hükümetleri tarafından kurulan üretim tabanının birleştirilmesi, istikrara kavuşturulmasıyla ilgili olarak hükümet, büyük şirketler ve sendikalar arasında yapılan anlaşmalarla desteklenmiştir. Bir başka deyişle ağ müessesesi giderek daha uluslararası (ulusüstü değil) bir karakter kazanmaktadır, işleyişi de ağın küresel stratejisiyle ulusal/bölgesel kökenli çıkarları arasındaki bir etkileşimin sonucu olacaktır. Çokuluslu şirketlerin çoğu, ürünlere, süreçlere

144 Randlesome vd. (1990).

ve ülkelere bağlı olarak çeşitli ağlara katıldığından, yeni ekonomi, artık çok uluslu şirketler merkezinde örgütlenmiş bir oluşum olarak tanımlanamaz; bu şirketler hep birlikte, piyasaların büyük büyük bölümünde, oligopolleşmeyi andırır ortak bir denetime sahip olsalar da. Bunun sebebi şirketlerin kendilerini, bir kurumsal ortamlar çoğulluğu içinde yer alan çoğul bir ağlar ağma dönüştürmüş olmasıdır. Güç hâlâ mevcuttur, ama nadiren kullanılır. Piyasalarda hâlâ ticaret yapılır, ancak saf ekonomik hesaplamalar, birçok değişken tarafından belirlenmiş çözülemez denklemlere bağımlıklarıyla zedelenmiştir. Piyasanın, kurumsal ekonomistlerin görünür kılmaya çalıştığı eli görünmezliğe dönmüştür. Ama bu kez yapısal mantığı, yalnızca arz ve talebin değil, aynı zamanda küresel enformasyon ağlarında dolanan gizli stratejiler ve dile getirilmemiş keşiflerin etkisi altındadır.

ENFORMASYONELİZMİN RUHU

Max Weber'in *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* başlıklı, 1904-5'te yayımlanan klasikleşmiş makalesi,[145] zaman içinde yeni bir ekonomik örgütlenme paradigmasına geçişi başlatan kültürel/kurumsal dönüşümlerin özünü kavramaya yönelik kuramsal girişimlerin, metodolojik sıçrama tahtası olmayı sürdürüyor. Kapitalizmi Anglo-Sakson kültüründe olduğu kadar etkili bir biçimde destekleyen, besleyen, ancak farklı kurumsal biçimlerde yaşatan başka tarihsel örneklere dikkat çeken tarihçiler, Weber'in kapitalizmin kökenlerine ilişkin kapsamlı analizine karşı çıkmışlardır. Bu bölümün odak noktası, bütün toplumsal çelişkilerine karşın ayakta olan kapitalizm değil, baskın üretim biçimini değiştiren, ama onun yerini almayan yeni bir kalkınma biçimi olan enformasyonelizm. Fakat, Max Weber'in yüz yıl önce sunduğu kuramsal ilkeler, bu bölümde sunduğum analizleri, gözlemleri anlamakta; ekonomik hayatın örgütlenme biçimlerinin gerisindeki yeni kültürel/kurumsal yapılanmayı aydınlatmak üzere bütün bu analizleri, gözlemleri bir araya getirmekte faydalı bir rehber hâlâ. Sos-

---

145 Weber (1958).

yolojinin kurucularından birine hürmetimin bir ifadesi olarak, bu yapılanmaya "enformasyonelizmin ruhu" diyeceğim.

Nereden başlayacağız? Nasıl ilerleyeceğiz? Weber'e dönelim yine:

> Kapitalizmin ruhu. Bundan ne anlamalıyız? Bu terimin, anlamı kavranabilir bir biçimde uygulanabileceği bir nesne varsa eğer, o da yalnızca tarihselliği içinde bir birey olabilir; bir başka deyişle, tarihsel bir gerçeklik içinde bir araya gelmiş, kültürel önemleri açısından konumlarına göre kavramsal bir bütün içinde birleştirdiğimiz bir unsurlar karmaşası. Ancak böyle bir tarihsel kavram, içeriği itibariyle benzersiz tekilliğinden dolayı önemli olan bir olguya işaret ettiğinden, onu ortaya koyabilmek için, tarihsel gerçeklikten alınan tekil parçalar tek tek bir araya getirilmelidir. Bu yüzden de nihaî ve belirleyici kavram araştırmanın başında ortaya konamaz, sonunda gelmelidir.[146]

Biz de en azından bu bölümün sonuna gelmiş bulunuyoruz. Yeni örgütlenme paradigmasıyla ilişkili olarak ortaya çıkardığımız tarihsel gerçekliğin unsurları nelerdir? Bunları tarihsel açıdan önemli kavramsal bir bütün içinde nasıl birleştirebiliriz?

Öncelikle farklı bağlamlarda, farklı biçimlerde, farklı kültürel ifadelerle ortaya çıkan *girişim ağları* vardır. Çin toplumlarmda ve Kuzey İtalya'da aileye dayalı ağlar; yeniliklerin ortaya çıktığı ortamlardaki teknolojik merkezlerden çıkan girişim ağları, Silikon Vadisi gibi; Japon *keiretsu* gibi, hiyerarşik, cemaatçi ağlar; zamanın gerçeklerine ayak uydurmak zorunda kalan eski dikey örgütlenmeli şirketlerden çıkmış, merkezden bağımsız şirket birimlerinin oluşturduğu örgütlenme ağları; ağlar oluşturmuş başka şirketlerin etrafına örülmüş bir ağlar ağı içinde yer alan, bir şirketin müşterilerinden ve tedarikçilerinden oluşan ağlar; şirketler arasındaki stratejik ittifaklardan ve birbirlerine yardımcı olmak için oluşturdukları destek ağlarından oluşan sınır aşan ağlar.

Teknolojik aygıtlar da vardır: Yeni telekomünikasyon ağları; yeni, güçlü masaüstü bilgisayarlar; güçlü server'lara bağlanmış olan

---

146 Weber (1958: 47).

her yerde hazır ve nazır bilgisayar cihazları; yeni, uyarlanabilir, kendi kendini geliştiren yazılımlar; herhangi bir zamanda herhangi bir mekânla on-line bağlantı kurabilen yeni, mobil iletişim aygıtları; görevler ve performans etrafında birbirine bağlanmış, aynı dili, dijital dili konuşabilen yeni çalışanlar ve yöneticiler.

Ürünlerin, süreçlerin, piyasaların, sermaye ve bilgi de dahil ekonomik girdilerin sürekli yeniden tanımlanması zorunluluğu yaratan bir *küresel rekabet* de vardır.

Ve, her zaman olduğu gibi *devlet* vardır: Doğu Asya'da olduğu gibi, yeni ekonominin yükselişe geçme aşamasında kalkınmacıdır; Avrupa'nın birleşmesi sürecinde gördüğümüz gibi, ekonomik kurumların yeniden yapılanması gerektiğinde bir işbirliği aktörüdür; ülke merkezli ağların, bir yenilik ortamı yaratacak sinerjik etkileri ortaya çıkarmakta yerel ya da bölgesel hükümetlerin desteğine ihtiyacı olduğunda koordine edicidir; ABD hükümetinin 21. yüzyılın bilgi otobanını yaratma ya da liberal bir dünya düzeni dayatma tasarılarında olduğu gibi, bir ulusal ekonomiyi ya da dünya düzenini teknolojik olarak çoktan yazılmış, ama girişimler düzeyinde hayata geçirilmemiş tarihsel bir yöne çekmeyi istediğinde ise, misyona odaklanmış bir ulaktır. Bütün bu unsurlar bir araya gelerek, ağ müessesesinin yükselişine zemin hazırlamıştır.

Bütün farklı görünümleriyle, *ağ müessesesinin ortaya çıkışı ve bir bütünlük kazanması*, bir önceki bölümde enformasyonel ekonomiye ilişkin analizime gölge düşüren "verimlilik muamması"na verilecek yanıt olabilir pekâlâ. Çünkü Bar ile Borrus'un geleceğin ağlarına ilişkin çalışmalarında ortaya koydukları gibi:

> Enformasyon Teknolojisi yatırımlarının verimlilik artışına tercüme edilmemesinin bir nedeni, öncelikle mevcut görevlerin otomasyonuna hizmet etmiş olmalarıdır. Genelde, verimsiz iş yapma biçimlerini otomatikleştirmişlerdir. Enformasyon Teknolojisi'nin potansiyelini hayata geçirmek, ciddi bir yeniden örgütlenmeyi gerektirir. Otomatikleştirilen işleri yeniden örgütleyebilme becerisi, büyük ölçüde tutarlı bir altyapının; bilgisayara dayalı çeşitli işletme faaliyet-

> leri arasında bağlantı kurabilecek esnek bir altyapının elde edilebilirliğine dayalıdır.

Bar ile Borrus, sanayi fabrikalarında üretim tesislerine yerleştirilen, küçük elektrikli jeneratörlerin merkezden bağımsızlaştırılmasının etkileriyle tarihsel bir paralellik de kurarak devam edip şu sonuca varırlar: "Bu merkezden bağımsız bilgisayarlar ancak bugün birbirine bağlanmaya başladı; böylece yeniden örgütlenme mümkün olup desteklenebilecek. Bunun etkili bir biçimde tamamlanmasıyla birlikte, verimlilikte de buna denk düşen artışlar olacaktır."[147]

Ancak bütün bu unsurlar, yeni kalkınmacı paradigmanın bileşenleri olsalar da, onları bir araya getirecek kültürel tutkaldan yoksundurlar. Çünkü Max Weber'in de dediği gibi:

> Ekonomik hayatta baskın olan bugünün kapitalizmi, gereksinim duyduğu ekonomik özneleri en uygun olanın hayatta kalması yoluyla seçer. Ancak burada tarihsel bir açıklama getirme aracı olarak seçim kavramının sınırları kolayca görülebilir. Kapitalizmin özelliklerine çok iyi uyarlanmış bir hayat tarzının seçilebilmesi, bir başka deyişle diğerlerine baskın çıkabilmesi, hükmedebilmesi için bir yerde, yalıtılmış bireyler arasında değil, bir insanlar grubunun ortak yaşam tarzı olarak doğmuş olması gerekir. Asıl açıklanması gereken bu köken, bu doğuştur. Benjamin Franklin'in doğduğu ülkede kapitalizmin ruhu, kapitalist düzenden önce de vardı.

Weber ekliyor:

> Tarihsel olarak açıklanması gereken olgu şudur: Bir dönemin en kapitalist merkezinde; 14., 15. yüzyılın Floransa'sında, bütün büyük siyasi Güçler'in para ve sermaye piyasasında bu tavır [Benjamin Franklin'in kâr arayışına arka çıkması] ahlaken hiçbir haklılığı olmayan bir tavır ya da daha yumuşak bir deyişle hoşgörüye konu olabilen bir tavır olarak görülürdü. Ama işletmelerin sırf parasızlıktan takas usulüne dönme tehdidi altında olduğu, büyük girişimlerin varlığına dair herhangi bir işaretin olmadığı, bankacılığın

147 Bar ve Borrus (1993: 6).

yalnızca başlangıç işaretlerinin görülebildiği 18. yüzyıl Pennsylvaniası'nın incelikten yoksun küçük burjuvazi ortamında, aynı tavır ahlakî ilişkinin özü olarak görülür, hattâ vazife duygusu adına yerine getirilirdi. Burada ideal üstyapının maddi koşulları üzerine düşünmekten bahsetmek tam bir saçmalık olacaktır. Yalnızca kâra yöneldiği aşikar olan faaliyetlerin, bireyin ahlakî bir yükümlülük altında olduğunu hissetmesine yol açan bir çağrı olabilmesinin gerisinde nasıl bir düşünsel zemin vardır? Yeni girişimcinin hayat tarzına ahlakî bir temel kazandırıp, bu hayat tarzına meşruiyet kazandıran bu düşünce olmuştur çünkü.[148]

Enformasyonelizmin ahlakî temelleri nelerdir? Ahlakî bir temele gereksinimi var mıdır? Sabırlı okuyucuya, enformasyonelizmin yükseliş dönemlerinde kapitalizmin, Weber'in bu satırları yazdığı zamanla kıyaslandığında daha yeni, kökten değişmiş biçimlerle de olsa hâlâ baskın ekonomi tarzı olarak devam ettiğini hatırlatmam gerekir. Bu yüzden de birikimin şirket ruhu içinde gerçekleşmesi, tüketiciliğin yenilenmiş cazibesi, enformasyonelizmin örgütlenmelerinde yönlendirici kültürel biçimlerdir. Ayrıca devletin ve ulusal/kültürel kolektif kimliğin küresel rekabet arenasında belirleyici bir güç olarak bir araya gelmesi gerektiği de gösterilmiştir. Aileler, karmaşıklıkları içinde, ekonomik rekabet, birikim, miras yoluyla varlıklarını sürdürmekte, yeni kuşaklarla kendilerini devam ettirmektedir. Ancak bu unsurların hepsi birlikte, yenilenen kapitalist rekabetin kültürel bakımdan devamını açıklasa da, bu kapitalist rekabetin yeni ajanının ayırt edilmesine izin verecek denli belirgin görünmemektedirler: Ağ müessesesi.

Tarihte ilk kez ekonomik örgütlenmenin *temel birimi*, bireysel ya da kolektif olsun (girişimci ya da girişimci aile gibi) bir özne değildir. Göstermeye çalıştığım gibi, bu birim, muhtelif öznelerden ve örgütlenmelerden oluşan, ağlar destekleyici ortamlara ya da piyasa yapılanmalarına kendilerini uyarladıkça durmaksızın değişen *ağdır*. Bu ağları bir araya getiren nedir? Tümüyle bir araç, tesadüfî ittifaklar mıdır? Belli ağlar için böyle bir durum söz konusu olabilir, ancak örgütlenme-

---

148 Weber (1958: 55, 75).

nin ağ biçiminde olmasının kendi içinde kültürel boyutları olmalı. Aksi takdirde, ekonomik faaliyetler toplumsal/kültürel bir yalıtılmışlık içinde gerçekleşiyor olacaktır, ki bu da bazı ultra-rasyonalist ekonomistler tarafından ileri sürülebilecek ancak tarihsel kayıtların tamamen yalanladığı bir açıklamadır. O halde bu *"ağ müessesesinin ahlakî temelleri"*, *"enformasyonelizmin ruhu"* nedir?

Bu, kültürün geleneksel olarak ifade ettiği, değerler sistemi anlamında yeni bir kültür değildir kuşkusuz; ağ içindeki öznelerin çokluğu, ağların çeşitliliği böyle birleştirici bir "ağ kültürü"nü dışlar çünkü. Bir kurumlar bütünü de değil, ağ müessesesinin farklı kurumsal ortamlarda, bu tür ortamlar tarafından geniş bir yelpazede yer alan başka başka biçimlerde şekillendirildiğini söyleyebileceğimiz kadar farklı bir gelişme gösterdiğini gördük çünkü. Ancak yine de ağ müessesesinin muhtelif işleyiş biçimlerinde ortak bir kültürel kurallar bütünü var. Zihinleri aşan, ağ içinde yer alan çeşitli katılımcıların stratejilerini dayandırdığı, ağın üyeleri değiştikçe değişen, ağdaki birimlerin kültürel ve örgütlenme düzeyindeki dönüşümlerini izleyen, birçok kültürden, birçok değerden, birçok stratejiden oluşuyor. Bir kültür, evet, ama bir haklar ve yükümlülükler bildirisinden çok, geçici olanın kültürü, tek tek stratejik kararların kültürü, birbirine yamanmış bir deneyimler ve çıkarlar bütünü. Sanal alemdeki bilgisayarların gerçekliği yeniden düzenleyerek yarattığı görsel deneyimler gibi, *çok yüzlü, sanal bir kültür.* Bir fantazi değil, somut bir güç, çünkü ağın hayatının her anında güçlü ekonomik kararları destekliyor, güçlendiriyor. Ama çok da uzun değil ömrü: Geçmiş başarıların ve başarısızlıkların hammaddesi olarak bilgisayarın hafızasına giriyor. Ağ müessesesi kendi sanal kültürü içinde yaşamayı öğreniyor. Ağdaki konumu belli bir zaman ya da mekândaki bir kültürel kurallar bütünü olarak belirginleştirme yönünde her girişim, ağı eskimeye mahkum eder; çünkü enformasyonelizmin gerektirdiği değişken geometriye göre çok katı kaçar böyle bir girişim. "Enformasyonelizmin ruhu", sinyalleri işleyen opto-elektronik devrelerin hızına erişmiş bir "yaratıcı yıkım" kültürüdür. Schumpeter, sanal alemde Weber'le karşılaşır.

Bu yeni ekonomik tarihin potansiyel toplumsal sonuçlarına gelince... Üstadın sesi kuvvetle yankılanır, 100 yıl öncesinden:

> Modern ekonomik düzen, bugün, yalnızca karşı konulamaz bir güçle ekonomik kazançla doğrudan ilgili olanların değil, bu mekanizmanın içine doğan bütün bireylerin hayatlarını belirleyen makine üretiminin teknik ve ekonomik koşullarına bağlıdır. Dışarıdaki mallar için kaygılanmak, yalnızca "her an fırlatılıp atılabilecek hafif bir pelerin gibi bir azizin" omuzlarına atılmalıdır. Ancak kader bu pelerinin demir bir kafese dönmesini buyurmuştur. Bugün dindar sofuluğun ruhu bu kafesten kaçmıştır. Ancak muzaffer kapitalizmin, mekanik temeller üzerinde yükseldiği için, artık onun desteğine ihtiyacı yoktur. Gelecekte bu kafeste kimin yaşayacağını kimse bilmiyor, bu büyük gelişmenin sonunda belki tümüyle yeni peygamberler ortaya çıkacak ya da belki eski düşünceler büyük bir yeniden doğuş yaşayacak, bunlar değilse sarsıcı nitelikte bir kendini önemsemeyle süslenmiş mekanik bir sersemleşme belki de. Bu kültürel gelişmenin son aşaması için pekâlâ şöyle söylenebilir: "Ruhsuz uzmanlar, kalpsiz duyumcular; bu hiçlik, daha önce erişilmemiş bir medeniyet seviyesinde olduğunu tahayyül ediyor."[149]

---

149 Weber (1958: 180-2).

Çalışmanın ve İstihdamın Dönüşümü: Ağ İşçileri, İşsizler ve Esnek Zamanlı Çalışanlar

Toplumsal yapının temelinde, çalışma süreci vardır. Enformasyonel paradigma ve küreselleşme sürecinin etkisi, emeğin ve üretim ilişkilerinin yeni yeni ortaya çıkan ağ müesseseleri içindeki, bu müesseseler etrafındaki teknolojik ve yönetsel dönüşüm üzerinden, bütün bir topluma yansır. Bu bölümde, bu dönüşümü eldeki kanıtlara dayanarak inceleyecek, geçen yıllarda çalışma ve istihdam koşullarındaki değişikliklerde gözlenen çelişkili eğilimleri anlamlandırmaya çalışacağım. Öncelikle başlıca kapitalist ülkelerdeki istihdam yapısının 1920 ile 2005 yılları arasındaki gelişimini inceleyip, sanayileşme sonrasına ilişkin kuramların gerisindeki, istihdam yapısının seküler dönüşümüyle ilgili klasik soruyu yanıtlamaya çalışacağım. Ardından, OECD sınırlarının ötesine geçebilelim diye, küresel bir işgücünün ortaya çıkışıyla ilgili argümanları değerlendireceğim. Sonra da yeni enformasyon teknolojilerinin çalışma sürecine, istihdam düzeyine etkilerini incelemeye, giderek

---

1 Bu bölüme Martin Carnoy ve Harley Shaiken'ın önemli katkılarda bulunduğunu belirtmek istiyorum. Uluslararası Çalışma Örgütü'ne bağlı Uluslararası Çalışma Araştırmaları Kurumu'nun verilerine, malzemesine de dayandım. Bunun için Padmanabha Gopinath ve Gerry Rodgers'a özellikle minnettarım.

yayılan "işsizlerin oluşturduğu bir toplum" korkusunu değerlendirmeye geçeceğim. Son olarak da, enformasyonel paradigmanın ortaya çıkışıyla ilişkilendirilen toplumsal kutuplaşma süreçlerine odaklanıp çalışmanın ve istihdamın dönüşümünün toplumsal yapıya etkilerini ele alacağım. Aslında, bu eğilimleri açıklamanın yanı sıra, daha kapsayıcı çerçeveye yerleştirip çok daha köklü bir değişimle, çalışmanın bireyselleşmesi ve toplumların parçalanmasıyla birlikte değerlendiren alternatif bir varsayım ileri süreceğim.[2] Bu entelektüel seyahatte, yıllar boyunca birçok ülkede bu sorulara dakik bir titizlikle yaklaşmış bir yığın monografiden, simülasyon modelinden, standart istatistiklerden akan verileri, araştırma bulgularını kullanacağım. Ancak araştırmamın amacı, bu kitabın geneli açısından, analitiktir; niyetim eski kaygıları yanıtlamaktan çok, yeni soruları gündeme getirmektir.

GELİŞMİŞ KAPİTALİST ÜLKELERDE İSTİHDAMIN VE MESLEKİ YAPININ TARİHSEL EVRİMİ: G-7 ÜLKELERİ, 1920-2005

Bir tarihsel dönüşüm sürecinde, sistemli değişimin en doğrudan ifadelerinden biri, istihdamın ve mesleki yapının dönüşümüdür. Hattâ sanayileşme sonrası ve enformasyonelizm kuramları, en ileri ekonomilerde mallardan hizmetlere kaymanın, yönetsel ve profesyonel meslekların yükselişinin, tarım ve imalat işlerinin silinişinin, işin bilgi içeriğinin giderek artmasının damgasını vurduğu yeni bir toplumsal yapının ortaya çıkışını, tarihsel değişimin en güçlü kanıtı olarak ileri sürerler. Bu formülasyonların birçoğunda, ekonomilerin ve toplumların bir tür tabiat kanununa tabi olduğu ima edilir; Amerikan toplumunun liderliğinde, modernleşme yörüngesinde tek bir yol izleyeceklerdir.

---

2 Enformasyonel paradigmada çalışmanın dönüşümünü kavrayabilmek için bu analizi karşılaştırmak ve tarihsel bir bakış açısına yerleştirmek gerekir. Bunun için konuyla ilgili araştırma ve düşüncelere ilişkin eldeki en iyi kaynak olduğunu düşündüğüm Pahl'a başvurdum (1988). Çalışmanın bireyselleşme yönünde bir dönüşüm geçirmesi, bunun da potansiyel olarak parçalanmış toplumlar yaratmasıyla ilgili bu bölümün temel tezi, çok farklı bir analitik bakış açısıyla yazılmış olsa da Polanyi'nin kuramından hareket eden, İtalya'nın toplumsal yapısına ilişkin ampirik analizlere dayanan bir kitapla da ilgilidir: Mingione (1991).

Ben biraz daha farklı bir yaklaşımı benimsiyorum. Enformasyonel toplumlarda, istihdam yapısının özelliklerine bakıldığında ortak bir eğilim gözlense de, bu özelliklerin kurumlara, kültürlere, siyasi ortamlara göre tarihsel bir farklılık gösterdiği sonucuna vardım. Enformasyonel paradigmada istihdam yapılarının ortak noktalarını ve farklılıklarını değerlendirebilmek için G-7 diye anılan, küresel ekonominin çekirdeğini oluşturan başlıca kapitalist ülkelerde istihdam yapısının 1920 ile 2005 yılları arasındaki gelişimini inceledim. Bu ülkelerin hepsi de enformasyonel topluma geçişin ileri bir aşamasındadır, bu yüzden de yeni istihdam özelliklerinin ortaya çıkışını gözlemlemekte onlardan yararlanabiliriz. Bu ülkeler aynı zamanda çok farklı kültürleri, kurumsal sistemleri temsil eder, tarihsel çeşitliliği incelememizi sağlarlar. Bu analizi gerçekleştirirken, farklı kalkınma düzeylerindeki başka bütün toplumların bu ülkelerin temsil ettiği şu ya da bu yola gireceğini ima etmek değil niyetim. Bu kitabın girişinde de belirttiğim gibi, yeni, enformasyonel paradigma tarihle, kurumlarla, kalkınma düzeyleriyle etkileşim halindedir ve farklı ağlar çevresinde küresel bir etkileşim sistemi içinde yer alır. İzleyen sayfalarda sunulacak analizin çok daha somut bir amacı var: Tarımsal, sınaî ve enformasyonel kalkınma arasındaki geçiş süreçlerinde, istihdamın şekillenmesinde teknoloji, ekonomi ve kurumların nasıl bir etkileşim içinde olduğunu ortaya koymak.

Burada sunulan analiz, hizmet sektöründe istihdamın iç kompozisyonunda bir ayrıma giderek, 1920 ile 2005 yılları arasında bu yedi ülkenin her birinde istihdamın ve mesleki yapının gelişimindeki farklılıkları inceleyerek enformasyonel toplumun kültürel/kurumsal çeşitliliği üzerine ampirik zeminde gelişen bir tartışma ortaya koyacaktır. Bu yönde ilerlemek üzere, şimdi bu bölümde araştırılan analitik meseleleri tanıtmaya, kavramları tanımlamaya, bu araştırmada kullandığım metodolojiyi açıklamaya geçiyorum.[3]

---

3 G-7 ülkelerinde istihdam yapısının gelişimine ilişkin analiz, eskiden Berkeley'de benim araştırma asistanım olan Dr Yuko Aoyama'nın ciddi desteğiyle gerçekleştirildi; Aoyama'nın özellikle de bu analizin dayandığı uluslararası, karşılaştırmalı veri tabanının hazırlanmasına büyük yardımı oldu.

Sanayileşmecilik Sonrası, Hizmet Ekonomisi ve Enformasyonel Toplum

Klasik sanayileşmecilik sonrası kuramı, analitik olarak birbirinden ayrılması gereken üç ifadeyi ve öngörüyü bir araya getirir:[4]

1. Verimliliğin ve büyümenin kaynağı, bilgi işlemle bütün ekonomik faaliyet alanlarına yayılan bilginin üretiminde yatar.

2. Ekonomik faaliyet malların üretiminden, hizmetlerin sunumuna kayacaktır. Tarım alanında istihdamın silinmesini, imalat sektöründeki işlerin geri döndürülemez bir biçimde azalması, hizmet sektöründeki işlerin istihdamın büyük bölümünü oluşturması izleyecektir. Bir ekonomi ne kadar ileriyse, istihdamı ve üretimi de o kadar hizmetlere odaklı olacaktır.

3. Yeni ekonomi, icraları nitelikli bilgiye ve enformasyona dayalı mesleklerin önemini artıracaktır. Yönetsel, profesyonel ve teknik meslekler, başka mesleki konumlardan daha hızlı gelişecek ve yeni toplumsal yapının çekirdeğini oluşturacaktır.

Çeşitli yorumlar, sanayileşmecilik sonrasına ilişkin farklı kuramları, toplumsal sınıflar, siyaset ve kültür alanlarını kapsayacak şekilde genişletse de, birbiriyle bağlantılı önceki üç açıklama, kuramı toplumsal yapı düzeyine, Bell'in düşüncesine göre, ait olduğu düzeye çıpalar. Bu temel değerlendirmelerin her birinin doğrulanması gerekiyor. Ayrıca üç süreç arasındaki tarihsel bağlantı da ampirik kanıtlarla sınanmayı bekliyor.

Öncelikle ikinci bölümde savunduğum gibi, bilgi ve enformasyon, gelişmiş toplumlarda verimlilik ve büyümenin temel kaynakları olarak görünüyor. Ancak yukarıda da gördüğümüz gibi, sanayileşme sonrası kuramların, temel çıkış noktalarının, Solow ile Kendrick'in, her ikisinin de 20. yüzyılın ilk yarısında, sanayileşme çağının zirvesindeki Amerika'ya göndermede bulunduğunu bilmek de gerekiyor. Bu da verimlilik artışının bilgiye dayalı olmasının, birçok gelişmiş ülkede imalat sektöründe istihdamın zirvede olduğu bir dönemde sınaî ekonomi-

---

4 Bell (1976); Dordick ve Wang (1993).

sinin bir özelliği olduğunu söylemek anlamına geliyor. Dolayısıyla 20. yüzyılın son dönemlerindeki ekonomiler, İkinci Dünya Savaşı öncesi ekonomilerden açıkça farklı olsa da, bu iki tür ekonomiyi birbirinden ayıran özelliğin kökleri, verimlilik artışlarının kaynağında değildir. Sanayi ekonomisiyle sanayileşme sonrası ekonomi arasında değil, bilgiye dayalı sınaî, tarımsal üretimin ve hizmetlerin iki ayrı biçimi arasında ayrıma gitmek gerekir. Bu kitabın giriş bölümlerinde de tartıştığım üzere, 20. yüzyılın ilk ve ikinci yarısındaki ekonomik yapılar arasında tarihsel bakımdan en ayırt edici nokta, enformasyon teknolojisi devrimi ve bu devrimin bütün toplumsal ve ekonomik faaliyet alanlarına yayılması, küresel ekonominin oluşumu için gerekli altyapının sağlanmasına katkıda bulunmasıdır. Bu yüzden de analitik vurguyu, sanayileşme sonrasından (formüle edildiği anda dahi bir yanıtı olmayan toplumsal bir tahmin sorunu) enformasyonelizme kaydırmak istiyorum. Bu bakış açısına göre, toplumlar, belli bir toplumsal yapı modeline oturdukları için değil, üretim sistemlerini bilgiye dayalı verimliliği enformasyon teknolojilerinin gelişmesi ve yayılması yoluyla, bu teknolojilerden yararlanmanın ön gereklerini (öncelikle insan kaynakları ve iletişim altyapısı) yerine getirerek bu teknolojilerden yararlanmayı en üst düzeye çıkarma ilkeleri etrafında örgütlendikleri için enformasyoneldir.

Sanayileşme sonrası kuramının, bir toplumu sanayileşmecilik sonrası toplum olarak değerlendirmekte başvurduğu ikinci ölçüt, hizmet faaliyetlerinin değişimi ve imalatın çözülmesiyle ilgilidir. İleri ekonomilerde istihdamın büyük bölümünün hizmet sektörüne yayılmış olduğu, hizmet sektörünün gayri safi milli hasılaya en büyük katkıyı yaptığı açıktır. Ancak bu, imalat sektörlerinin yok olduğu, imalat faaliyetinin yapısının ve dinamiklerinin bir hizmet ekonomisinin sağlığıyla ilgisiz olduğu anlamına gelmez. Başka araştırmacıların yanı sıra, Cohen ile Zysman[5] da, birçok hizmetin imalatla doğrudan ilişkilerine dayandığını, imalat faaliyetinin (imalat sektöründe istihdamdan farklı olarak) ekonominin verimliliği ve rekabet gücü açısından kritik önem-

5 Cohen ve Zysman (1987).

de olduğunu savunmuşlardır kuvvetle. ABD açısından bakıldığında, Cohen ve Zysman, gayri safi milli hasılanın % 24'ünün imalat şirketlerinin katma değerinden, diğer bir % 25'lik bölümün ise imalatla doğrudan bağlantılı hizmetlerin katkısından geldiği tahmininde bulunur. Buradan hareketle, sanayileşme sonrası ekonomisinin bir "mit" olduğunu, aslında başka tür bir sanayi ekonomisinde olduğumuzu savunurlar. Kargaşanın büyük bölümü, ileri ekonomilerle, küreselleşme koşulları altında aslında aynı üretim yapısının bir parçası olan kalkınmakta olan ekonomiler arasında sunî bir ayrıma gidilmesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, 1980'lerde Avrupa'da ya da Amerika'da sanayileşmenin çözüldüğünü iddia eden analistler, dünyanın geri kalan kısmında olup bitenleri gözden kaçırmaktadır. Olup biten de ILO'nun araştırmalarına göre,[6] küresel çapta imalat sektöründe istihdamın 1989'da en yüksek noktasında olduğu, 1963 ile 1989 arasında % 72'lik bir artış kaydettiğidir. Bu eğilim 1990'larda da devam etmiştir. 1970 ile 1997 yılları arasında, imalat sektöründeki işler, ABD'de biraz (19.367.000'den 18.657.000'e gerilemiştir), Avrupa Birliği'nde ciddi oranda azalırken (38.400.000'den, 29.919.000'e) Japonya'da artmış, sanayileşmekte olan ülkelerin başlıcalarında 1.5 ilâ 4 katma çıkmıştır; öyle ki başka ülkelerde imalat sektöründeki yeni işler, kalkınmış dünyadaki kayıpları büyük ölçüde aşmıştır.

Dahası "hizmetler" kavramı, en iyi ihtimalle muğlak, en kötü ihtimalle yanıltıcı bir kavram olarak değerlendirilir.[7] İstihdam istatistiklerinde bu kavram, tarım, madencilik, inşaat, imalat ya da kamu hizmetleri dışında kalan her şeyi kapsayan artık bir kavram olarak kullanılır. Dolayısıyla hizmetler kategorisi, tarihsel olarak çeşitli toplumsal yapılardan ve üretim sistemlerinden kaynaklanan her tür faaliyeti kapsar. Bu hizmet faaliyetlerinin tek ortak özellikleri, olmadıkları şeydir. Hizmetleri, gerçek özelliklerine dayanarak, söz konusu malların "somutluğu"nun tersine "kolay tanımlanamazlıkları" gibi özellik-

6 Wieczorek (1995).

7 Castells (1976a); Stanback (1979); Gershuny ve Miles (1983); De Brandt (1985); Cohen ve Zysman (1987); Daniels (1993).

leriyle tanımlamak, enformasyonel ekonominin gelişimiyle birlikte anlamını da yitirmiştir. İleri ekonomilerin özelliği olan bilgisayar yazılımı, video üretimi, mikro-elektronik tasarımı, biyo-teknolojiye dayalı tarım ve başka birçok kritik süreç, bilgi içeriklerini ürünün somut varlığıyla öyle ayrılamaz derecede birleştirdiler ki, "mallar" ve "hizmetler" arasındaki sınırları seçmek imkânsızlaştı. Yeni ekonomiyi ve toplumsal yapıyı anlamak için, farklı "hizmet" türleri arasındaki ayrımları çizmemiz, aralarındaki açık ayrımları göstermemiz gerekiyor. Enformasyonel ekonomiyi kavrama çabasında, her hizmet kategorisi, sanayi ekonomisinin daha önceki tipinde imalat ile hizmetler arasındaki eski sınır çizgisi kadar önemli bir ayrım haline gelir. Ekonomiler daha karmaşık bir hal aldıkça, ekonomik faaliyetleri sınıflandırmakta kullandığımız kavramları çeşitlendirmeli, Colin Clark'ın birincil, ikincil, üçüncül sektörler arasındaki ayrıma dayandırdığı eski paradigmayı tamamen terk etmeliyiz. Böyle bir ayrım, toplumlarımızı kavramakta epistemolojik bir engel haline gelmiştir.

Orijinal sanayileşme sonrası kuramının üçüncü temel öngörüsü, yönetsel, profesyonel ve teknik konumlar gibi bilgi zenginliğini gerektiren mesleklerin, yeni meslekî yapının çekirdeği olarak bir yayılma içinde olduğunu söyler. Bu öngörü de doğrulanmayı gerektiriyor. Bazı analistler, bu eğilimin yeni mesleki yapının tek özelliği olmadığını savunmuştur. Bu eğilime paralel olarak daha alçak mevkilerde yer alan, vasıfsız, hizmet meslekleri de artış eğilimi gösterir. Bu düşük vasıflı meslekler, büyüme hızlarının yavaşlığına karşın, sayıları bakımından sanayileşme sonrası toplumsal yapının ciddi bir kısmını temsil eder. Bir başka deyişle ileri, enformasyonel toplumlar da, tavan ile tabanın orta kesim aleyhine paylarını artırdığı daha kutuplaşmış bir toplumsal yapıyla tanımlanabilirler.[8] Ayrıca literatürde, bilgi, bilim ve uzmanlığın, yönetsel/profesyonel mesleklerin birçoğunun kilit bileşeni olduğuna yaygın bir biçimde karşı çıkıldığı görülür. Geleceğimizi, eğitimli,

---

8 Kuttner (1983); Rumberger ve Levin (1984); Bluestone ve Harrison (1988); Sayer ve Walker (1992); Leal (1993).

bilgili seçkinlerin cumhuriyeti olarak tanımlamaya kalkmadan önce, bu tür genel istatistikî sınıflandırmaların gerçek içeriğini daha yakından, daha sıkı incelememiz gerekiyor.

Sanayileşme sonrası kuramlarının basitleştirici versiyonlarına karşı geliştirilen en önemli argüman, incelediğimiz üç özelliği tarihsel evrim içinde birleştiğini, bu evrimin tek bir enformasyonel toplum modeline yol açtığını öne süren varsayımdır. Bu analitik yapı aslında, klasik ekonomi politikçilerin (Adam Smith'ten, Marx'a uzanan bir yelpazede) özellikle İngiltere'nin sanayileşmesi deneyimine dayanarak kapitalizm kavramını formüle edip, dünyada ekonomik ve toplumsal deneyimlerin çeşitliliği içinde sürekli bu şablonun "istisnaları"yla karşılaşmalarına benzer. Ancak ve ancak, enformasyonel toplumun üretim sisteminin yapısal mantığıyla toplumsal mantığı arasındaki analitik ayrımdan hareket etmemiz halinde, belli bir tekno-ekonomik paradigmanın bir toplumsal yapıyı başlatıp başlatmadığını, bunda ne derece etkili olduğunu ampirik olarak gözleyebiliriz. Ancak gözlemimizin kültürel ve kurumsal ölçeğini açmamız halinde, enformasyonel toplumun (yeni bir kalkınma evresinin ifadesi olarak) yapısına ait olanları belli bir ülkenin tarihsel yörüngesine ait olanlardan ayırabiliriz. Bu yönde bazı anlamlı adımlar atabilmek için, dünyanın en büyük yedi piyasa ekonomisine, G-7 ülkelerine ait temel istatistikleri toplayıp kıyaslanabilir hale getirdim. Böylece, makul düzeyde bir yaklaşıklıkla, geçen 70 yılda bu yedi ülkede istihdam ve meslekî yapıların gelişimini kıyaslayabildim. 21. yüzyılın ilk yılları için Japonya ve ABD için yapılan bazı istihdam tahminlerini de değerlendirdim. Bu analizin ampirik açıdan özü, muhtelif hizmet faaliyetleri arasında bir ayrıma gitme girişimidir. Bunu yapabilmek için, Singelmann'ın 20 yılı aşkın bir süre önce oluşturduğu, gayet iyi bilinen hizmet istihdamı tipolojisini izledim.[9] Singelmann'ın kavramlaştırması kusursuz değildir, ancak temel bir olumlu yönü vardır: Singelmann'ın 1920 ile 1970 arasında çeşitli ülkelerde istihdam yapısındaki değişiklikleri incelediği doktora tezi, ge-

---

9 Singelmann (1978).

nel istatistikî kategorileri gayet iyi uyarlamış bir çalışmadır. Bu kitabın temel amacı analitik olduğundan, Singelmann'ın çalışması üzerinden devam etmeye, 1970-90 dönemine ilişkin verileri, onun 1920-79 dönemine ilişkin bulgularıyla karşılaştırmaya karar verdim. Böylece sektörel istihdama dair benzer bir tipoloji oluşturup G-7 ülkelerinin istatistiklerini zor kıyaslanabilir sınıflandırmalar çerçevesinde işleyerek, Singelmann'ın enformasyonel toplumlardaki kritik kalkınma sürecine ilişkin analizini 1970 sonrası dönemi de kapsayacak şekilde genişlettim. Sınıflandırma konusunda benim kararlarımın, daha önce Singelmann'ın kararlarıyla tam anlamıyla denk olmasını garanti edemeyeceğimden, bu iki döneme ilişkin verilerimizi ayrı ayrı sundum. Bu veriler bir istatistik dizisi olarak değil, verileri kıyaslamak amacıyla kullanılan analitik sınıflamalar bakımından birbirine denk kılınmış iki ayrı istatistikî eğilim olarak okunmalı. Farklı ülkeler arasında birbirine denk sınıflamalar oluşturmaya çalışırken, ciddi metodolojik zorluklarla karşılaştım. Bu bölümün eklerinde, bu veritabanınm oluşturulmasında izlenen yöntemi ayrıntılarıyla bulacaksınız. Bu verilerin analizinde, veri tabanının mevcut değerlendirilme düzeyi bakımından gereksiz derecede sofistike kaçacak analitik yöntemler yerine, toplumsal yapının fiili eğilimlerini göstermeye çalışarak en basit istatistikî prosedürleri kullandım. Yeni bir kavramsal anlayış çizgisi sunacak tanımsal istatistikler kullanmayı tercih ettim.

Singelmann'ın hizmet etkinliklerine ilişkin sınıflandırmasını benimseyerek, istihdamı yapısalcı bir bakış açısıyla değerlendirdim; etkinlikleri, üretim sürecinden başlayan bağlantılar zincirinde, nerede yer aldıklarına bakarak bölümlere ayırdım. Dolayısıyla dağıtım hizmetleri ticari dağıtım ağlarının (toptan ve perakende) yanı sıra, hem iletişim hem de nakliye faaliyetlerini içerir. Üretim hizmetleri, mutlaka çok vasıflı olmayan destek hizmetleri de dahil, ekonomiye daha önemli girdilerle katkıda bulunuyor görünen hizmetleri kapsar doğrudan. Toplumsal hizmetler, toplumsal tüketimle ilgili işlerin yanı sıra, bütün bir hükümet faaliyetleri alanını da kapsar. Kişisel hizmetler, eğlenceden yeme-içme mekânlarına dek kişisel tüketimle ilgili hizmetlerdir. Bu ay-

rımlar, genel hatlarla çizilmiş olsalar da, başka başka ülkelerde istihdam yapısının gelişimi üzerine, en azından genel istatistikî değerlendirmelerden daha derin bir analitik yaklaşımla, farklılıkları görerek düşünmemizi sağlarlar. Hizmetler/mallar ikiliği ile istihdamın bilgi-işlem ve malların işlenmesi faaliyetleri arasında bir ayrım yapılarak sınıflandırılması arasında da bir ayrım yapmaya çalıştım; zira bu ayrımların her biri, toplumsal yapının analizinde farklı bir yaklaşıma aittir. Bunu gerçekleştirebilmek için hizmet verme istihdamı/mal üretim istihdamı ile bilgi-işlem istihdamı/mal işleme istihdamına ilişkin de iki temel endeks çıkardım ve endeksleri ele alman ülkelere ve dönemlere göre değerlendirdim. Son olarak, farklı ülkelerdeki mesleklere ilişkin sınıflandırmaları, Amerikan ve Japon istatistiklerinde kullanılan sınıflandırmalar çevresinde kurarak, mesleklere ilişkin basit bir tipoloji çıkardım. Aslında meslekî konumlarla etkinlik tiplerini birbirine karıştıran bu tür meslekî sınıflandırmalara dair tanımlarla ilgili ciddi kaygılarım olsa da, son derece yaygın olan standart istatistikleri kullanmak, bize mesleki yapıların gelişimini kabaca kıyaslayarak izleme fırsatı sunar. Bu çalışmanın amacı, enformasyonel toplumların, ortak noktalarına ve farklılıklarına ilişkin temel bir gösterge olan istihdam yapılarının gelişimindeki farklılıkları kıyaslamacı bir çerçevede değerlendirerek bu toplumların sosyolojik bir analizini gerçekleştirmektir.

İstihdam Yapısının Dönüşümü, 1920-70 ve 1970-90

G-7 ülkelerinde istihdam yapısının gelişiminin tahlili, büyük bir şans eseri, elimizdeki iki ayrı veritabanına denk düşen iki dönem arasındaki ayrımla başlamalıdır: 1920-70 dönemi ve 1970-90 dönemi. Bu iki dönem arasındaki temel analitik ayrım, ilk dönemde, değerlendirmeye aldığımız toplumların tarım sonrası toplumlar haline gelmesi, ikinci dönemdeyse sanayileşme sonrası toplumlar olmalarıdır. Bu tür terimlerden açıkçası, birinci dönemde tarımsal istihdamda kitlesel bir düşüş, ikinci dönemde de imalat sektöründe hızlı bir gerileme yaşandığını anlıyorum. Hattâ bütün G-7 ülkeleri, 1920 ile 1970 arasında dönüştürücü etkinliklerde bulunmuş ve imalat sektöründe istihdam ora-

nını korumuş ya da artırmışlardır. Dolayısıyla imalatçı işgücüne ilişkin daha net bir tablo ortaya koyabilmek için, inşaat ve kamu hizmetleri sektörlerini dışarıda bırakacak olursak, İngiltere ve Galler'de 1921'de % 36,8 düzeyindeki imalatçı işgücü oranının çok az bir gerilemeyle 1971'de % 34,9'a düştüğünü; ABD'de imalat sektörünün 1930'da % 24,5 düzeyinde olan toplam istihdamdaki payını 1970'de % 25,9'a çıkardığını; Kanada'da 1921'de % 17 düzeyindeki aynı oranın, 1971'de % 22'ye çıktığını; Japonya'da 1920'de imalat sektörünün toplam istihdamdaki % 16,6'lık payının 1970'de % 26'ya çıktığını; Almanya'da imalatçı işgücü oranının % 33'ten % 40,2'ye, Fransa'nın % 26,4'ten % 28,1'e; İtalya'nın da % 19,9'dan % 27,4'e yükseldiğini görürüz. Dolayısıyla Singlemann'ın da iddia ettiği gibi, bu elli yıllık dönemde istihdam yapısında, imalattan değil, tarımdan hizmet ve inşaat sektörüne bir kayma yaşanmıştır.

1970-90 döneminde hikâye biraz daha farklıdır; bu yirmi yılda yaşanan ekonomik yeniden yapılanma ve teknolojik dönüşüm süreci, bütün ülkelerde imalat sektöründeki istihdamda bir gerileme yaratmıştır (bkz. **Ek A'daki 4.1-4.14 Tabloları**). Ancak bu genel bir eğilim de olsa, imalattaki gerileme eşit, birbirine denk olmayan düzeylerdedir; bu da toplumsal yapıların, ekonomik politikalar ve şirketlerin stratejilerindeki farklılıklar nispetinde bir çeşitlilik sergilediğinin işaretidir. Dolayısıyla Britanya, ABD ve İtalya'da hızlı bir sanayinin çözülmesi süreci yaşanırken (bu ülkelerde imalat sektörünün toplam istihdamdaki payı 1970-90 döneminde sırasıyla % 38,7'den % 22,5'e; % 25,9'dan % 17,5'e, % 27,3'ten % 21,8'e gerilemiştir), Japonya ve Almanya'da imalat sektörünün toplam istihdamdaki payı orta düzeylerde bir düşüş kaydetmiştir; Japonya'da % 26'dan % 23,6'ya, Almanya'da % 38,6 düzeyinden 1987'de hâlâ yüksek bir düzey olan % 32,2 oranına bir gerileme olmuştur. Kanada ile Fransa, arada bir yerlerde durmaktadır; imalat sektöründeki istihdamın payı bu ülkelerde sırasıyla % 19,7'den % 14,9'a, % 27,7'den % 21,3'e gerilemiştir.

Aslında İngiltere ve Galler, 1921'de çoktan tarım sonrası toplumlar haline gelmişlerdi; iş güçlerinin yalnızca 7,1'i tarımda istihdam

ediliyordu. ABD, Almanya ve Kanada'da hâlâ ciddi boyutlarda bir tarım nüfusu vardı (toplam istihdamın dörtte biri ile üçte biri arasında); Japonya, İtalya ve Fransa'da tarım ve ticari mesleklerin baskın olduğu toplumlardı. İncelediğimiz dönemdeki farklı başlangıç noktalarından hareketle, farklı ülkelerdeki eğilimlerin imalat ve hizmet sektörünün, tarım sektörü aleyhine büyüdüğü bir istihdam yapısına doğru bir uyum içine girdiği gözlenir. Bu uyum, Almanya, Japonya, İtalya ve Fransa'da tarım nüfusundaki fazlayı imalat ve hizmet sektörlerine dağıtan çok hızlı sanayileşme süreçleriyle açıklanır.

Dolayısıyla hizmet sektöründeki istihdamın oranını sanayiyle karşılaştıracak olursak (bizim "hizmet ekonomisi" göstergemiz), birçok ülkede 1920 ile 1970 arasında ılımlı bir artış olduğu gözlenir. Yalnızca ABD (1,1'den 2'ye) ile Kanada'da (1,3'ten 2'ye) tarım sonrası diye andığım dönemde hizmet sektöründeki göreli istihdam oranında önemli bir artış olmuştur. Bu anlamda, ABD'nin, hizmet ekonomisinin istihdam yapısının özelliklerinin standart taşıyıcısı olduğu doğrudur. Dolayısıyla hizmet sektöründe istihdam eğilimi, sanayileşme sonrası dönemde ivme kazanıp genelleştiğinde, ABD ile Kanada'da hizmet sektörünün başatlığı daha da artmış, sırasıyla 3 ile 3.3 endeksleri düzeyine çıkmıştır. Britanya, Fransa ve İtalya da aynı yolda ilerliyor görünseler de, Kuzey Amerika, Japonya ve Almanya, servis sektöründe istihdamın daha düşük düzeylerde bir artış gösterdiği, servis sektöründe istihdamın sınaî sektörlerinde istihdama oranının daha düşük, sırasıyla 1.8 ile 1.4 olduğu güçlü sınaî ekonomileri olarak öne çıkarlar. Bu daha titiz bir tartışmayı hak eden bir gözlemdir. Ancak genel bir eğilim olarak, 1990'larda bütün G-7 ülkelerinde nüfusun büyük bölümünün hizmet sektöründe istihdam edildiği görülür. İstihdam bilgi-işlemde de mi yoğunlaşmaktadır? Bilgi-işlem ve mal-işleme sektörlerindeki istihdam oranları, analiz için ilginç bazı ipuçları sunuyor. Önce, Japonya'yı daha ileride değerlendirmek üzere bir kenara ayıralım.

Bütün ülkelerde, bilgi-işlem sektöründe istihdamın daha yüksek oranlara çıkması yönünde bir eğilim vardır. 1920-70 döneminde İtalya ile Almanya'da hiç artış olmamış ya da çok düşük düzeylerde bir

artış yaşandıysa da, bilgi işlem sektöründeki istihdamın toplamdaki payı bu ülkelerde 1980'ler ve 1990'larda ciddi bir artış göstermiştir. Yedi ülke içinde bilgi işlem sektöründe istihdam oranının en yüksek olduğu ülke ABD'dir; ancak Britanya, Kanada ve Fransa da hemen hemen aynı düzeylerdedir. Dolayısıyla bilgi-işlem sektöründe istihdamın artması, ABD'nin ayırıcı bir özelliği değildir: Amerika'nın istihdam yapısı diğerlerinden bir "enformasyon ekonomisi"nden çok bir "hizmet ekonomisi" olmakla ayrılır. Almanya ve İtalya'da da bilgi-işlem sektöründe istihdam oranı ciddi düzeyde daha düşüktür; ancak bu ülkeler son yirmi yıl içinde aynı eğilimi göstererek, bu oranı iki katına çıkarmışlardır.

Japonya'yla ilgili veriler çok ilginçtir. Son elli yılda bilgi-işlem sektöründe istihdam oranında 50 yılda yalnızca ılımlı düzeyde bir artış (0.3'ten 0.4'e), son 20 yılda da 0.4'ten 0.5'e daha yavaş bir artış gözlenir. Dolayısıyla enformasyon teknolojilerini en güçlü biçimde vurgulayan, yüksek teknolojinin verimlilik ve rekabet gücü açısından çok önemli bir rol üstlendiği bir toplumda, bilgi-işlem sektöründe istihdam oranının diğerlerine kıyasla en düşük düzeyde olduğu, bu istihdam oranının diğerlerine kıyasla daha yavaş ilerlediği gözlenmektedir. Öyle görünüyor ki, bilgi-işlem sektöründe istihdamın yayılması ile "enformasyon toplumu"nun (Japonca *johoka shakai*) gelişimi, birbiriyle bağlantılı olsa da farklı süreçlerdir. Sanayileşme sonrasına ilişkin bazı yorumlara bakılırsa, 1970'ler ve 1980'ler döneminde başlıca ekonomiler arasında en fazla rekabet gücüne sahip Japonya ile Almanya'nın imalat sektöründe istihdam bakımından en güçlü; hizmet sektöründe istihdamın sınaî sektörlerine oranının en düşük olduğu, bilgi-işlem sektöründe istihdam oranının, mal-işleme sektörlerinde istihdama oranının en düşük olduğu ülkeler olması, Japonya'nın (en hızlı verimlilik artışını yaşamıştır) yüzyıl boyunca, bilgi-işlem sektörü istihdamında en düşük artışı yaşamış olması hem ilginçtir, hem de sorunludur. Ben bilgi-işlemin, teknik bir işbölümü çerçevesinde ayrıca gerçekleştirilmek yerine, somut üretim ya da malların işlenmesi sürecine içkin olduğunda daha üretken olduğu düşüncesini savunuyorum. So-

nuçta otomasyonun büyük bir bölümü, bilgi-işlem sürecinin malların işlenmesiyle bütünleştirilmesinde düğümlenir.

Bu varsayım başka bir önemli gözlemi yorumlamamıza da katkıda bulunabilir: İncelediğimiz yedi ülkenin hiçbirinde de, bilgi-işlem sektöründe istihdamın oranı 1990'da 1'in üzerinde değildi ve yalnızca ABD bu eşiğe yaklaşmıştı. Dolayısıyla enformasyonun, ekonominin işleyişi ve toplumun örgütlenmesinin kilit bir parçası olması, işlerin büyük bölümünün bilgi-işlem sektöründe olduğu ya da olacağı anlamına gelmez. Bilgi-işlem sektöründe istihdam yönündeki ilerleme hizmet sektöründe istihdam yönündeki ilerlemeye kıyasla çok çok daha yavaştır ve çok daha düşük düzeylerdedir. Dolayısıyla ileri toplumlarda istihdamın dönüşümünü anlamak için, G-7 ülkelerinde hizmet tiplerinin gelişimindeki farklılıklar üzerinde duralım.

Bunun için öncelikle, tek tek her ülkede hizmet tiplerinin gelişimini ele alacağım; sonra da tek tek her ülkede hizmet tiplerinin birbirleri karşısındaki önemini kıyaslayacağım; son olarak literatürde 'sanayi sonrası' toplumların özelliği olarak tanımlanan hizmetlerde, istihdamın gelişimi eğilimlerini değerlendireceğim. Bu analize geçmeden önce, okuyucuya istihdam kategorilerinin incelikli analizinde ne denli ilerlersek veritabanının da o kadar sağlamlaşacağını hatırlatmak istiyorum. Bazı kategoriler, ülkeler ve dönemler için güvenilir bilgiler toplayamamış olmak, analizimin sistemli bir biçimde ilerlemesini güçleştirecektir. Yine de burada sunulan tabloların incelenmesi, ülkelere özel veritabanlarında daha yakından değerlendirilmesi, daha ince elenip sık dokunmasını gerektiren bazı unsurlar olduğuna işaret ediyor.

Üretime dönük hizmetlerle başlayalım. Bu hizmetler literatürde, yeni ekonominin stratejik hizmetleri, şirketlerin üretkenliğinin, verimliliğinin artması için bilgi ve destek sunan hizmetler olarak değerlendirilir. Öyleyse, bu hizmetlerin yayılması, ekonominin giderek sofistike bir hal alması ve verimliliğiyle el ele yürümelidir. Nitekim bu iki dönem boyunca (1920-70, 1970-90) bütün ülkelerde, bu faaliyet alanlarında istihdamın ciddi bir artış içinde olduğunu görüyoruz. Örneğin Britanya'da üretim hizmetlerinde istihdam 1970'de % 5'ken, 1990'da

% 12'ye yükseldi; aynı dönemde ABD'de % 8,2'den % 14'e çıktı; Fransa'da iki katlık bir artış gösterip % 5'ten % 10'a yükseldi. Japonya'nın üretime dönük hizmetlerde istihdamı 1921 (% 0,8) ile 1970 (% 5,1) arasında ciddi biçimde artırdığını görüyoruz; bu artışın büyük bölümü 1960'larda, Japon ekonomisinin ölçeği itibarıyla uluslararasılaştığı dönemde gözlenmiştir. Diğer yandan başka bir veritabanına odaklanacak olursak, 1971 ile 1990 yılları arasında, Japonya'da üretime dönük hizmetlerde istihdamda (% 4,8'den % 9,6'ya), ciddi bir artış gözlense de, oranın, ülkenin üretime dönük hizmetlerde istihdam bakımından diğer ileri ekonomilere göre en düşük seviyede olmasını değiştiremediğini görüyoruz. Bu da Japonya'da üretime dönük hizmetlerin önemli bir bölümünün, imalat şirketlerinde içselleştirildiği anlamına geliyor, ki Japon ekonomisinin verimliliğini ve rekabet gücünü değerlendirecek olursak etkili bir formül olarak görünebilir.

Almanya'yla ilgili verilerin incelenmesi de bu varsayımı destekler. Üretime dönük hizmet sektöründeki istihdamın toplam istihdama oranının, 1970'de % 4,5'tan 1987'de % 7,3'e çıktığı Almanya, üretime dönük hizmetler sektöründe istihdamın en düşük düzeyde olduğu G-7 ülkesidir. Bu durum, Almanya'da hizmet faaliyetlerinin büyük ölçüde şirketlerin içinde gerçekleştiği anlamına gelebilir. Bu veriler doğrulanmış olsaydı, en dinamik iki ekonominin (Almanya ile Japonya) üretime dönük hizmet sektöründe istihdamın en düşük düzeyde seyrettiği ekonomiler olduğunu vurgulamamız gerekirdi; bu ülkelerdeki şirketlerin bu hizmetleri çok sıklıkla, ancak muhtemelen üretime dönük hizmetleri üretim sürecine daha yakından bağlayan farklı bir örgütlenme yapısı içinde kullandığı aşikardır.

Üretime dönük hizmetlerin, ileri bir ekonomide kilit önemde olduğu açıksa da, bu hizmetler birçok ileri ekonomide istihdamın ciddi bir bölümünü oluşturmaz; birkaç ülkede hızlı bir büyüme kaydediyor olsalar bile. İtalya'nın konumu bilinmemekle birlikte, başka ülkelerde üretime dönük hizmetlerin toplam istihdama oranı % 7,3 ile % 14 arasında değişmektedir; bu ülkelerde üretime dönük hizmet sektöründe istihdam, tarım sektöründe istihdamın çok ilerisinde, ancak imalat

sektöründe istihdamın çok gerisindedir. İleri ekonomilerde profesyoneller ve yöneticiler, istihdam edilen kesimin büyük bölümünü oluştururlar, ama her zaman sermaye yönetiminin, bilgi kontrolünün görünür noktalarında değillerdir.

Sanayileşme sonrası kuramlarına göre, yeni toplumu belirleyen ikinci sıradaki istihdam kategorisi *toplumsal hizmetlerdir*. Gerçekten de öyledir. Japonya yine istisna olmak üzere, toplumsal hizmetler sektöründe istihdam, G-7 ülkelerinde toplam istihdamın beşte biri ya da dörtte biri oranındadır. Ancak burada ilginç olan nokta, toplumsal hizmetler sektöründe istihdamda en büyük artışın altmışlı yıllarda gerçekleşmiş olmasıdır; bu da bu hizmet sektöründe istihdamın büyümesinin sanayileşme sonrası dönemin ortaya çıkışından çok, toplumsal hareketlerle bağlantılı olduğunu akla getiriyor. Öyle ki 1970-90 döneminde, ABD, Kanada ve Fransa'da toplumsal hizmetler sektöründe istihdam çok ılımlı oranlarda büyürken, Almanya, Japonya ve Britanya'da çok hızlı bir büyüme kaydetmiştir.

Tablo bir bütün olarak değerlendirildiğinde, refah devletinin büyümesinin de, yüzyıl başından itibaren devam eden, her toplumda farklı dönemlerde ivme kazanıp 1980'lerde yavaşlayan asırlık bir eğilim olduğu görülecektir. Japonya bir istisnadır, çünkü, o bu duruma ayak uydurmaya çalışıyor görünmektedir. Japonya'da 1970'lere dek toplumsal hizmetler sektöründe istihdam, büyük ihtimalle şirketlerden ve aileden gelen toplumsal desteğin merkezden bağımsızlığıyla bağlantılı olarak, çok düşük düzeylerde gerçekleşmiştir. Sonra Japonya büyük bir sanayi gücü haline gelip daha geleneksel destek biçimlerini korumak mümkün olmadığında, başka ileri ekonomilerdekine benzer, toplumsal hizmetler sektörüne hizmet eden, bu sektörde iş yaratan bir toplumsal yeniden dağıtım biçimini benimsemiştir. Tablonun genelini değerlendirecek olursak, toplumsal hizmetler sektöründe istihdamın çok yüksek düzeylere çıkması bütün ileri toplumların bir özelliği olmakla birlikte, görünüşe bakılırsa böyle bir genişleme ekonominin gelişme düzeyinden çok, doğrudan devlet ile toplum arasındaki ilişkiye bağlıdır. Hatta, toplumsal hizmetler sektöründe istihdamın genişleme-

si, enformasyonel toplumun şafağındaki 1970-90 döneminden çok 1950-70 döneminin bir özelliğidir.

Dağıtım hizmetleri ise, nakliye ve iletişimi, ileri ekonomilerde bunlarla ilgili faaliyetleri, daha az sanayileşmiş ülkelerde de toptan ve perakende ticareti kapsar. Ekonomi, işlerin otomasyonu ve ticari mağazaların modernizasyonu yönünde ilerlerken, verimliliği düşük, emek yoğun bu faaliyet sektörlerinde istihdam azalmakta mıdır? Aslında, ileri toplumlarda dağıtım hizmetlerinde istihdam çok yüksek düzeylerdedir; 1987'de % 17,7 düzeyinde gezen Almanya istisna olmak üzere toplam istihdamın beşte biri ile dörtte biri arasında salınmaktadır. Bu istihdam düzeyi, 1920'ye kıyasla çok yüksektir ve son 20 yıl içinde yalnızca ABD'de çok düşük bir oranda gerilemiştir (% 22,4'ten % 20,6'ya). Dolayısıyla dağıtım hizmetlerinde istihdam, ileri ekonomilerin tipik bir özelliği olarak görülen üretime dönük hizmetlerde istihdamın iki katma çıkmıştır. 1970-90 döneminde Japonya, Kanada ve Fransa'da dağıtım hizmetlerindeki istihdamın toplamdaki payı artmıştır. G-7 ülkelerinde dağıtım hizmetlerinde istihdamın yarısı, perakende hizmetlere tekabül eder; gerçi toptan ticaretle perakende ticarete ilişkin verileri birbirinden ayırmak güçtür. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde, perakende hizmetlerde istihdam, 70 yıllık bir dönem boyunca ciddi bir düşüş kaydetmemiştir. Örneğin ABD'de bu sektörde istihdam 1940'ta % 1,8'den, 1970'te % 12,8'e çıkmış, daha sonra 1970'de % 12,9'dan 1991'de % 11,7'ye düşmüştür. Japonya'da perakende sektöründe istihdam, 1960'da % 8,9'dan 1990'da % 11,2'ye yükselmiş; Almanya'da da perakende sektöründe istihdam daha düşük bir düzeydeyken (1987'de % 8,6), aslında 1970'lerdeki oranın üstüne çıkmıştır. Dolayısıyla hizmet sektöründe istihdam yapısında aslında çok yavaş bir hareketlilik gözlenirken, istihdam edilen kesimin büyük bir bölümü hâlâ, dağıtım sektöründedir.

Kişisel hizmetler sektörü de, sanayi öncesi bir yapının kalıntısı, gözlemcilere göre enformasyonel topluma damgasını vuran toplumsal ikiliğin bir ifadesidir (en azından bazılarına göre). Burada da, yedi ülkenin uzun dönemli gelişiminin ayrıntılı olarak gözlenmesi, biraz da-

ha dikkatli olmamız gerektiği uyarısıyla birlikte geliyor. Kişisel hizmetler sektöründe istihdam, toplamın kaydadeğer bir bölümünü oluşturmayı sürdürüyor: Almanya istisna olmak üzere (1987'de % 6,3) bu sektörde istihdamın % 9,7 ile % 14,1 arasında değişim gösterdiği gözlenir; ki bu da sanayileşme sonrası üretim hizmetlerine zar zor denk düşer. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde, bu hizmetlerin toplam istihdamdaki payı 1970'den beri artış kaydetmiştir. Sanayileşme sonrasına ilişkin kuramları eleştiren literatürün gözde temalarından biri olan şu meşhur/adı kötüye çıkmış "yeme içme mekânları" işlerine baktığımızda, verilerde "dinlence toplumu"nun da bir özelliği olarak değerlendirilebilecek restoran ile barlarla otellerdeki istihdam genellikle ayrı ayrı ele alınmasa da, bu işlerin son yirmi yıl içinde özellikle Britanya ile Kanada'da ciddi biçimde arttığını görüyoruz. ABD'de 1991'de yeme-içme mekânlarında istihdam, toplam istihdamın % 4,9'u düzeyindeydi (1970'de bu oran % 3,2'ydi); bu tarımdaki istihdamın iki katına yakın bir orandır, ama "hamburger toplumu" mefhumunu ince ince didikleyen makalelerin inanmamızı istediğinden düşüktür. Kişisel hizmetlerle ilgili başlıca gözlemlerden biri, ileri ekonomilerde bu sektörde istihdamın erimediği, dolayısıyla toplumsal/ekonomik yapıdaki değişimlerin faaliyetlerin kendisinden çok hizmetlerin ve işlerin tipiyle ilgili olduğu argümanına zemin hazırladığıdır.

Şimdi de sanayileşme sonrasıyla ilgili geleneksel tezleri, Touraine, Bell, Richta ve yeni, enformasyon toplumunu kuramsal olarak inceleyen başka araştırmacıların analizlerini yayımlamaya başladığı 1970'den bu yana istihdam yapısının gelişimi ışığında değerlendirebiliriz. Faaliyetler anlamında, üretime dönük hizmetler ve toplumsal hizmetler, hem verimlilik kaynakları olarak hem de toplumsal taleplere ve değişen değerlere verilmiş yanıtlar olarak sanayi sonrası ekonomilerinin tipik unsuru olarak görülür. Üretime dönük hizmetler ve sosyal hizmetlerdeki istihdamı toplayacak olursak, 1970 ile 1990 arasında bütün ülkelerde "sanayi sonrası hizmetleri kategorisi" olarak etiketlendirilebilecek ciddi bir artış görürüz: İki sektördeki istihdamın toplama oranı, Britanya'da % 22,8'den % 39,2'ye, ABD'de % 30,2'den

% 39,5'e, Kanada'da % 28,6'dan % 33,8'e; Japonya'da % 15,1'den % 24'e; Almanya'da % 20,2'den % 31,7'ye; Fransa'da % 21,1'den % 29,5'e çıkmıştır. (Veritabanımızda İtalya'ya ilişkin veriler, bu eğilimle ilgili ciddi bir değerlendirme yapmamıza imkân tanımamaktadır.) Öyleyse, diyebiliriz ki, böyle bir eğilim vardır, ancak 1970'de çok farklı bir zeminde başladığından, ülkelerde eşitsiz düzeyde bir gelişim gözlenir: Anglo-Sakson ülkeleri, ileri hizmetler istihdamı bakımından güçlü bir temel geliştirmişlerdir; Japonya, Almanya ve Fransa'da da tarım ve imalat sektörlerinde istihdam daha yüksek düzeylerde olmuştur. Dolayısıyla "sanayi sonrası" hizmetler sektöründe istihdamın artışında iki farklı yol izlendiğini görürüz: Biri, imalattan ileri hizmetlere kayan, ama geleneksel hizmetler sektöründe istihdamı koruyan Anglo-Sakson modeli, diğeri ise ileri hizmetleri genişletip imalat temelini korurken, bir yandan da sınaî sektöründeki hizmet faaliyetlerinin bir kısmını içselleştiren Alman/Japon modelidir. Fransa, Anglo-Sakson modeline yakın dursa da arada bir yerdedir.

Özetle "sanayi sonrası" dediğimiz dönemde (1970-90) istihdamın gelişmesinde, aynı zamanda hem imalat işlerinden genel bir uzaklaşma hem de imalat faaliyetiyle ilgili iki farklı yol izlendiği görülür: İlki, diğer hizmet faaliyetleri istihdam kaynakları olarak korunurken, üretim hizmetleri (oran olarak) ve sosyal hizmetlerdeki (çap olarak) istihdamın güçlü bir artış göstermesine paralel olarak, hızla imalatın sonunu getirmeye varmıştır. İkinci, daha farklı bir yolsa, imalatı ve üretime dönük hizmetleri yakından bağlantılandırırken, sosyal hizmetlerdeki istihdamda da mutedil bir artışa sebep olur ve dağıtım hizmetlerindeki istihdamı korur. Bu ikinci yolda, tarım ve perakende ticarette daha büyük bir nüfusa sahip olan Japonya ile imalattaki istihdamın ciddi oranda yüksek olduğu Almanya arasında bir farklılık gözlenir.

İstihdam yapısının dönüşümü sürecinde, 1920'yle kıyaslandığında ev içi hizmetler dışında büyük bir hizmet kategorisinin ortadan kaybolduğu gözlenmez. Faaliyetlerin çeşitliliği artmış, farklı faaliyetler arasında istihdam kategorilerini belirsiz hale getiren bir dizi bağlantı ortaya çıkmıştır. Öyle ki, 20. yüzyılın son çeyreğinde, bir imalat son-

rası istihdam yapısı ortaya çıkmıştır; ancak çeşitli ülkelerde ortaya çıkan yapılarda çok büyük bir çeşitlilik gözlenir; verimliliğin fazlalığı, toplumsal istikrar ve uluslararası rekabetçilik de doğrudan hizmetle ilgili ya da bilgi-işlem işlerinin yüksek bir oranda olmasıyla ilgili görünmemektedir. Tam tersine, G-7 grubunda son dönemde ekonomik ilerleme ve toplumsal istikrarın başını çekmiş ülkeler, imalat, üretime dönük hizmetler, toplumsal hizmetler ve dağıtım hizmetleri arasında Anglo-Sakson toplumlarına kıyasla daha etkili bir bağlantı sistemi geliştirmişlerdir; Fransa ve İtalya ise iki yol arasında bir tercih yapma noktasındadır. Bu toplumların hepsinde, enformasyonelleşme, enformasyonun işlenmesinden daha belirleyici olmuş görünmektedir.

Dolayısıyla, ülkeler sınaî dönüşümünü yavaş yavaş sunmak yerine, imalat sektöründeki işleri kısa süre içinde kitlesel çapta ortadan kaldırırken, kendi kültürel, toplumsal ve siyasî koşullarına dayanan belli politikalar ve stratejileri izlemişlerdir. Ulusal ekonominin ve işgücünün dönüşümünü gerçekleştirmek üzere yapılan tercihlerin, enformasyonel toplumun yeni sınıf sistemi için gerekli temelleri sunan meslekî yapının gelişimi açısından köklü sonuçları olmuştur.

Yeni Meslekî Yapı

Sanayileşme sonrasına ilişkin kuramların temel iddialarından biri de, insanların farklı etkinliklerle uğraşmaya başlamalarının yanı sıra, meslekî yapıda da yeni konumlara sahip olduğudur. Enformasyonel toplum dediğimiz şeye girdikçe, yönetsel, profesyonel ve teknik konumların önemlerinin giderek arttığını, zanaatkâr ve operatör konumundaki işçilerin sayısının azaldığını, büro işleri ve satışla uğraşan insanların sayısının arttığını göreceğimiz tahmininde bulunulur. Bunun yanı sıra, bu sanayileşme sonrası kuramın "sol kanat" versiyonu, profesyonel işlerin sayısındaki artışa paralel olarak hizmet sektöründe yarı vasıflı (genelde vasıfsız) mesleklerin öneminin de giderek arttığına dikkat çeker.

Gerek istatistikî kategoriler bütün ülkelere denk düşmediğinden, gerekse eldeki verilerin tarihleri tam olarak birbiriyle uyuşmadığından, bu tür tahminlerin, G-7 ülkelerinin son 40 yıldaki gelişimine

ne denli denk düştüğünü incelemek kolay bir iş değildir. Dolayısıyla bu verileri temizleme yönündeki metodolojik çabamıza karşın, bu noktadaki analizimiz daha çok deneme mahiyetindedir; yalnızca toplumsal yapının gelişimini analiz etmenin genel çizgilerini çizmeye çalışan ilk ampirik yaklaşım olarak görülmelidir.

Öncelikle, G-7 ülkelerinde *meslekî profillerin çeşitliliği*yle başlayalım. Ek A'daki **Tablo 4.15**, bu araştırmayı gerçekleştirdiğimiz sırada (1992-3), eldeki en yeni istatistikî bilgilere dayanarak, bu ülkelerde işgücünün temel meslekî kategorilere dağılımını toparlar. Gözlemimizin ilk ve en önemli sonucu, enformasyonel olarak nitelenmeyi aynı ölçüde hak eden ülkelerde meslekî yapılar arasında çok büyük farklılıklar olduğu. Dolayısıyla, grup yöneticileri, profesyoneller ve teknisyenleri, enformasyonel meslekî yapının zirvesi olarak alırsak, bu grubun özellikle ABD ve Kanada'da çok güçlü olduğu, 1990'ların başında işgücünün neredeyse üçte birini oluşturduğu görülür. Ancak 1990'ların başında Japonya'da toplam istihdamdaki payı ancak % 14,9 olan bir kategoridir bu. Fransa'da ve Almanya'da, toplam işgücünün yalnızca dörtte birine denktir. Diğer yandan, Kuzey Amerika'da zanaatkâr ve operatörlerin sayısı ciddi biçimde azalırken, bu kesim Japonya'da toplam işgücünün % 31,8'ini temsil etmekteydi; Fransa ve Almanya'da ise toplam istihdama oranı % 27'yi aşan bir kesimdi. Aynı şekilde satış işleriyle uğraşan insanlar, Fransa'da önemli bir kategori değildi (% 3.8), ancak ABD'de (% 11.9) hâlâ çok önemli bir kesimdi; Japonya'da da gerçekten ciddi boyutlarda bir kesimdi (% 15,1). Japonya'da 1990'da yönetici kesimin toplam istihdama oranı çok düşük bir düzeydeydi; ABD'de ise bu oran % 12,8'di; ki bu oran daha hiyerarşik bir yapının göstergesi olabilir. Fransa'nın ayırıcı özelliği, daha üst düzeydeki profesyonel gruplarda teknisyenlerin güçlü bir bileşen olmasıdır (işgücünün tamamına oranları % 12,4'tü); oysa Almanya'da bu kesimin toplam istihdamdaki payı yalnızca % 8,7'ydi. Diğer yandan "profesyoneller" kategorisinde Almanya'da Fransa'ya göre daha fazla iş olduğu görülür: % 13,9'a karşılık % 6,0.

Farklılık yaratan bir başka unsur ise, yarı vasıflı hizmet işçileri-

nin oranında gözlenir: Yarı vasıflı işçilerin toplam istihdama oranı ABD, Kanada ve Almanya'da ciddi düzeylerdedir; Japonya ve Fransa'da, bir başka deyişle İtalya'yla birlikte geleneksel tarımsal ve ticari faaliyetleri büyük ölçekte koruyan ülkelerde.

Tabloyu bir bütün olarak değerlendirdiğimizde, *Japonya ile ABD'nin bu kıyaslamanın iki ucunu temsil ettiğini görürüz; bu iki ülkenin birbirine zıtlığı, enformasyonelizm kuramının açıklanması gereğine işaret eder.* ABD ile ilgili veriler, literatürün çizdiği başlıca modele uygundur; sebebi çok basittir bunun, çünkü "model" ABD'de istihdam yapısının gelişiminin kuramlaştırılmasından ibarettir yalnızca. Bu arada Japonya, profesyonel mesleklerin sayısındaki artışı, sanayileşme dönemiyle bağlantılı güçlü bir zanaatkâr işgücünün korunmasıyla, tarımsal işgücü ve satışla uğraşan personelin sürekliliğiyle birleştirmiştir; Japonya'ya baktığımızda sanayileşme öncesi dönemin karakteristiği olan mesleklerin yeni biçimlerde devamına tanık oluruz. ABD modeli, eski mesleklerin yerine yenilerini geçirerek enformasyonelizme doğru ilerlemektedir. Japon modeli de enformasyonelizme doğru ilerlemektedir, ancak farklı bir yol izlemektedir: İhtiyaç duyulan yeni meslekleri icra edenlerin sayısı artarken, önceki döneme ait mesleklerin içeriği yeniden tanımlanmakta, ancak verimlilik artışı önünde bir engel haline gelen konumlar (özellikle tarımda) elenmektedir. Bu iki modelin arasında, her ikisinin de kimi unsurlarını birleştiren Almanya ile Fransa yer almaktadır: Bu ülkeler, profesyonel/yönetsel konumlar bakımından ABD'ye, zanaatkâr/operatör mesleklerinin gerilemesi bakımından Japonya'ya yakındır.

İkinci büyük gözlemse, gösterdiğimiz bu çeşitliliğe, farklılığa karşın, "beyaz yakalı" mesleklerin (satış ve büro işleriyle uğraşanlar da dahil) yanı sıra, açıkça enformasyonel olan mesleklerin göreli ağırlığının artması yönünde ortak bir eğilimin varlığıdır. Öncelikle farklılıklar konusundaki hatırlatmamı yaptıktan sonra, ileri toplumların mesleki yapısında enformasyonel içeriğin artması yönünde de bir eğilim olduğunun altını çizmek istiyorum; kültürel/siyasi sistemlerindeki bütün farklılıklara, sanayileşme sürecinde farklı tarihsel dönüm noktaları yaşamış olmalarına rağmen.

Böyle ortak bir eğilimin varlığını gözleyebilmek için ülkelerin her birinde, mesleklerin zaman içinde gelişimine odaklanmamız gerekiyor. Örneğin dört önemli meslek grubunun gelişimini (bkz. Tablolar **4.16** ile **4.21**) kıyaslayalım: Zanaatkâr/operatörler; teknisyenler, profesyoneller ve yöneticiler; satış ve büro işleriyle uğraşanlar; tarım işçileri ve yöneticiler. Her mesleğin ve meslek grubunun payındaki değişim oranını hesaplayarak, bazı genel eğilimleri ve bazı önemli farklılıkları yakalayabiliriz. Fransa dışında bütün ülkelerde yönetsel/profesyonel/teknik mesleklerin güçlü bir büyüme gösterdiğini görürüz. Zanaatkâr ve operatörlerin sayısı ABD, Britanya ve Kanada'da ciddi biçimde azalmış, Almanya, Fransa ve Japonya'da ılımlı bir gerileme göstermiştir. Satış ve büro işleriyle uğraşanların toplam istihdamdaki payı, Britanya ve Fransa'da ılımlı, diğer dört ülkede ciddi bir artış göstermiştir. Yarı vasıflı hizmet ve nakliye işçilerine baktığımızda da açıkça çok farklı eğilimler görürüz: Bu işçilerin toplam istihdamdaki payı ABD ve Britanya'da ciddi, Fransa'da ılımlı bir büyüme göstermiş; Japonya ve Almanya'da ise, düşüş eğilimi içinde olmuş ya da istikrarını korumuştur.

Değerlendirmeye aldığımız ülkelerden Japonya, meslekî yapısını en ciddi biçimde yenileyen ülkedir; yöneticilerin toplam istihdamdaki payı 20 yıl içinde % 46,2'lik, profesyonel/teknik işgücünün payı % 91,4'lük bir büyüme göstermiştir. Britanya'da da profesyonel/teknik işçilerin payı çok daha ılımlı bir artış (% 5,2) kaydetse de yöneticilerin toplam istihdamdaki payı % 91,4 oranında büyümüştür. Dolayısıyla istihdam yapısının geneline baktığımızda, meslek gruplarının paylarının da farklı oranlarda değiştiğini gözleriz. Oranlarda bir çeşitlilik söz konusudur; çünkü görece benzer bir mesleki yapıya geçiş yönünde bir ölçüde uyum söz konusudur. Her ülkede yönetim tarzı ve imalata verilen önem konusundaki farklılıklar da değişim sürecini etkilemiştir.

Tabloyu bir bütün olarak değerlendirdiğimizde, beyaz yakalı işgücünün başlıca meslekî grup olması yönündeki eğilimin genel bir eğilim olarak karşımıza çıktığını (1991'de ABD'de işgücünün % 57,3'ünü beyaz yakalılar oluşturmaktadır), beyaz yakalı işgücünün toplam istihdama oranının % 50'yi aşmadığı Almanya ile Japonya'nın

ise birer istisna oluşturduğunu görürüz. Ancak Japonya ve Almanya'da bile, enformasyonel mesleklerin büyüme oranları, farklı meslekî konumlarla kıyaslandığında en yüksek düzeyde gerçekleşmiştir; dolayısıyla Japonya başka toplumlara kıyasla, zanaat ve ticaret temelini daha geniş ölçekte korusa da giderek büyüyen bir profesyonel işgücüne yaslanma eğilimindedir.

Üçüncüsü *enformasyonel toplumun mesleki yapısının giderek kutuplaşmasıyla ilgili yaygın argüman, kutuplaşmayla mesleki yapının tabanı ile tavanının eşzamanlı olarak birbirine denk ölçekte genişlemesi kastediliyorsa eğer ileriye sürdüğümüz bu verilere uygun görünmemektedir.* Bir kutuplaşma söz konusu olsaydı eğer, yönetsel/profesyonel/teknik işgücü ile yarı vasıflı hizmet ve nakliye işçilerinin sayısı da benzer oranlarda artıyor olurdu. Durumun böyle olmadığı açıktır. ABD'de yarı vasıflı hizmet işçileri, mesleki yapıdaki paylarını artırmışlardır, ancak bu çok daha düşük bir oranda gerçekleşmiştir; bu işçiler 1991'de toplam işgücünün yalnızca % 13,7'sini temsil etmekteydiler. Oysa tersine, tavanı oluşturan yöneticilerin, 1950 ile 1991 arasında toplam işgücündeki payı yarı vasıflı hizmet işçilerinin payına kıyasla daha yüksek bir oranda artmıştır; 1991'de bu grup işgücünün % 12,8'ini temsil ediyordu, neredeyse yarı vasıflı hizmet işçileriyle aynı orandaydı. Bu hesaba yarı vasıflı nakliye işçilerini de ekleyecek olursak, 1991'de yarı vasıflı hizmet işçileri ve yarı vasıflı nakliye işçilerinin toplam işgücündeki payının yalnızca % 17,9 olduğunu görürüz; yönetsel/profesyonel/teknik grubun payı ise % 29,7'dir. Elbette, büro işleri ve satış işlerinde çalışanların yanı sıra operatörlerin de birçoğu yarı vasıflıdır; bu yüzden de becerileri dikkate alarak meslekî yapının gelişimine ilişkin doğru bir değerlendirmede bulunamayız. Ayrıca başka kaynaklardan, *son yirmi yıl içinde ABD'de ve başka ülkelerde gelir dağılımında bir kutuplaşma olduğunu biliyoruz.*[10] Ancak bu noktada, enformasyonel ekonominin, işgücünün profesyonel/teknik bileşeninin payındaki büyüme oranına kıyasla çok daha yüksek oranda vasıfsız hiz-

10 EspingAndersen (1993); Mishel ve Bernstein (1994).

met istihdamı yarattığı yönündeki yaygın kanıya da itiraz ediyorum. Bu veri tabanına göre, böyle bir durum söz konusu değildir. Ancak Britanya'da 1961 ile 1981 arasında yarı vasıflı hizmet işlerinde ciddi bir artış gözlenmiştir; fakat burada bile daha üst düzey mesleki konumların payı daha hızlı bir büyüme içinde olmuştur. Kanada'da yarı vasıflı hizmet işçilerinin toplam işgücündeki payı ciddi bir büyüme göstererek 1992'de % 13,7'ye yükselmiş; ancak yönetsel/profesyonel/teknik işler daha da artmış, 1992'de toplam işgücündeki paylarını % 30,6'ya çıkarmışlardır. Benzer bir izleğe Almanya'da rastlanabilir: Düşük mevkili hizmet işleri büyüme oranı ve çap bakımından, üst düzey meslek gruplarına kıyasla daha durağan ve geri konumda olmuşlardır. Fransa'da 1980'lerde bu tür işlerin ciddi oranda arttığı gözlense de, bu grubun 1989'da toplam işgücüne oranı ancak % 7,2'dir. Japonya'ya bakıldığında, yarı vasıflı hizmet işçilerinin sayısında yavaş bir büyüme gözlenir; 1955'de % 5,4 olan bu oran, 1990'da % 8,6'ya çıkmıştır.

Dolayısıyla ileri toplumlarda, toplumsal ve ekonomik kutuplaşmaya dair belirgin işaretler gözlense de, bu işaretler meslekî yapıda farklı yolların izlenmesi biçiminde değil, benzer mesleklerin çeşitli sektörlerde ve şirketlerde farklı konumlarda olmasıyla gösterir kendini. Sektörel, ülkesel, şirketlere özgü farklılıklar, cinsiyet/etnisite/yaş grubu gibi unsurlar, meslekî farklılıklara kıyasla daha açık toplumsal kutuplaşma nedenleridir. Enformasyonel toplumlar kuşkusuz eşitsizliğin hakim olduğu toplumlardır, ancak eşitsizlikler, bu ülkelerde meslekî yapının görece güncelleştirilmiş olmasından çok, işgücü içinde ve çevresindeki dışlamalardan, ayrımcı uygulamalardan kaynaklanmaktadır.

Son olarak, ileri toplumlarda işgücünün dönüşümünün incelenmesi, *istihdam statüsünün gelişiminin değerlendirilmesini* de gerektirir. Yine bu noktada elimizdeki veriler, yalnızca Amerika'nın deneyimini temel alan sanayileşme sonrasına ilişkin yaygın görüşlerle çelişir. Dolayısıyla ABD'nin tecrübesi, olgunlaşmış, enformasyonel ekonomilerde serbest meslek sahibi olmanın eriyip gittiği varsayımını bir ölçüde destekler; ABD'de serbest meslek sahiplerinin toplam işgücüne oranı 1950'de % 17.6'yken bu oran, *son yirmi yılda yerinde saymış olması-*

na karşın 1991'de % 8.8'di. Ancak diğer ülkelerde farklı gelişmeler gözlenir. Almanya'da serbest meslek sahiplerinin toplam işgücüne oranı 1955'te % 13,8'ken yavaş yavaş fakat sürekli gerileyerek 1975'te % 9,5 seviyesine, 1989'da da % 8,9'a inmiştir. Fransa'da 1977 ile 1987 yılları arasında serbest meslek sahiplerinin toplam işgücüne oranı hemen hemen değişmeden kalmıştır. (1977'de % 12,8, 1987'de % 12,7.) İtalya dünyanın en büyük beşinci piyasa ekonomisi olmasına karşın, 1989'da bu ülkenin toplam işgücünün % 24,8'i hâlâ serbest meslek sahibiydi. Japonya'da serbest meslek sahiplerinin toplam işgücüne oranı 1970'de % 19,2'den, 1990'da % 14,1'e düştüyse de, hâlâ önemli boyutlardadır; ayrıca bu toplama, Japonya'da maaşlı işler dışında çalışan işgücünün dörtte birinin istihdam edildiği aile işlerini de eklemeliyiz; bu tür işlerde çalışanların oranı da % 8,3'tür. Kanada ve Britanya'da, son yirmi yıl içinde istihdamın şirketleşmesi yönündeki varsayımın tersine çevrildiği; Kanada'da serbest meslek sahiplerinin nüfusa oranının 1970'te % 8,4 seviyesinden 1992'de % 9,7'ye ulaştığı; Britanya'da da serbest meslek sahipleri ve aile işlerinde çalışanların işgücüne oranının 1969'da % 7,6'yken, 1989'da % 13'e tırmandığı gözlenir; bu bölümün sonlarında da göstereceğim gibi, bu 1990'larda da devam eden bir eğilimdir.

İleri ülkelerde işgücünün büyük bölümünün maaşlı işlerde çalıştığı doğrudur. Ancak oranların farklılığı, süreçlerin eşitsizliği ve bu eğilimin bazı durumlarda tersine döndüğünün gözlenmesi, mesleki yapının gelişim özelliklerinin farklı bir bakış açısıyla ele alınması gerektiğine dikkat çekiyor. Hatta, ağlar oluşturma ve esneklik yeni sanayi ekonomisinin özelliği haline geldikçe, yeni teknolojiler küçük işletmelerin piyasalarda kendine yer edinmesini sağladıkça serbest meslek sahibi olmanın yeniden yükselişe geçtiği, istihdamın yine karma bir görünüm kazanmaya doğru gittiği yönünde bir varsayım geliştirebiliriz. Ancak enformasyonel toplumların tarihsel gelişimleri içinde meslekî profilleri, Amerikancı bir etnosentrizme dayalı, ama Amerikan deneyimini bile tam anlamıyla yansıtmayan sanayileşme sonrası kuramlarının yarı doğalcı bakış açılarının sunduğundan çok farklı bir görünümde olacaktır.

Enformasyonel Toplumun Olgunlaşması: 21. Yüzyılda İstihdam Projeleri

Tarihsel olarak farklı biçimlerde ortaya çıkan enformasyonel toplum, 20. yüzyılın alacakaranlığında şekillenmeye başladı. Gelecekte hangi yönde ilerleyeceğine, olgunlaşmış halinin nasıl olacağına dair analitik ipuçları ileri toplumların 21. yüzyılın ilk yıllarında nasıl bir toplumsal yapıda olacağını kestirmeye çalışan, istihdam ve mesleklerle ilgili tahminlerden elde edilebilir. Bu tür tahminler hep, pek sağlam bir zemin üzerinde durmayan bir dizi ekonomik, teknolojik ve kurumsal varsayıma dayandırılmıştır. Dolayısıyla bu bölümde kullanacağım veriler, 1990'a dek istihdamdaki eğilimleri incelerken kullandıklarımdan çok daha deneysel niteliktedir. Ancak ABD Çalışma Bürosu İstatistikleri, Japonya Çalışma Bakanlığı ve OECD'nin derlediği hükümet verileri gibi güvenilir kaynaklara başvurarak, bu denemenin tahmine dayalı olduğunu akılda tutarak, enformasyonel istihdamın gelecekte izleyeceği yola ilişkin bazı varsayımlar türetebiliriz.

İstihdama ilişkin tahminlerle ilgili analizim, temelde ABD ile Japonya'ya yoğunlaşacak, çünkü analizimin temel argümanına odaklanmak için, bu çalışmanın ampirik karmaşıklığını sınırlı tutmak istiyorum.[11] Enformasyonel toplumun iki farklı modeli olarak görünen ABD ve Japonya'ya odaklanarak, enformasyonel toplumda istihdam ve mesleki yapının benzerlikleri ve farklılıkları ile ilgili varsayımları daha iyi değerlendirebilirim.

ABD'de, Çalışma Bürosu İstatistikleri 1991-3 döneminde istihdam ve mesleki yapının 1990-2 dönemi ile 2005 arasında nasıl gelişeceğine ilişkin anlamlı bir değerlendirme sunan bir dizi araştırma yayınladı; bu araştırmalar 1994'te güncellendi.[12] Analizi sadeleştirmek için Büro'nun hazırladığı üç senaryonun "alternatif tahminleri"ni gözden geçireceğim.

Amerikan ekonomisinin 1992 ile 2005 yılları arasında 26 mil-

---

11 Diğer OECD ülkeleriyle ilgili istihdam tahminleri için bakınız, OECD (1994a: 71-100).

12 Carey ve Franklin'e bakınız (1991); Kutscher (1991); Silvestri ve Lukasiewicz (1991); Braddock (1992); Çalışma İstatistikleri Bürosu (1994).

yonu aşkın yeni istihdam imkânı yaratacağı tahmin ediliyor. Bu, önceki 13 yıllık dönemde, 1979-92 arasında gözlenenden biraz daha yüksek, toplam % 22'lik bir artışa denk düşüyor. Tahminlerde en açık olan unsurlar, tarım ve imalat sektörlerinde istihdamın gerilemesi yönündeki eğilimin 1990-2005 döneminde de sırasıyla % 0.4 ve % 0.2'lik bir yıllık ortalama hızda sürmesi. Ancak imalat çıktısının, ekonominin tamamının yarattığı üretimden daha yüksek bir oranda, yıllık ortalama % 2,3'lük bir hızla büyümesi bekleniyor. Dolayısıyla imalat ve hizmetlerdeki üretimle, istihdamın büyüme oranları arasındaki farklılık, bilgi-işlem faaliyetlerinde yeni teknolojilerin kullanılmaya başlamasına karşın emeğin verimliliğinde imalat lehine bir açığa işaret ediyor. İmalatın verimliliğin, ortalama verimlilikten yüksek olması, ekonominin diğer sektörlerinde iş imkânları yaratacak olan istikrarlı bir ekonomik büyümenin anahtarı olmayı sürdürüyor.

Tarımda istihdamın, toplam istihdamın % 2,5'u seviyesine gerileyecek olmasına karşın, tarımla ilgili mesleklerde artış beklenmesi de ilginç bir gözlem: Bunun sebebi çiftçi sayısının 231 bine gerilerken, bahçıvan ve bekçiler için 311 bin yeni iş imkânının yaratılması beklentisi: Kente odaklı tarımsal hizmet işlerinin çiftlik işlerini aşması, enformasyonel toplumların tarım sonrası toplumlar olma niteliklerinde ne denli ileri gittiklerine işaret ediyor.

Yaratılması beklenen 26,4 milyon yeni işin yalnızca 1 milyonun mal üreten sektörlerde ortaya çıkacağı tahmin edilse de, imalat sektöründe istihdam oranındaki gerilemenin yavaşlaması, imalatta akıllı üretim, el sanatları, onarım gibi bazı mesleki kategorilerin genişlemesi umuluyor. Ancak ABD'de yeni iş imkânlarının, daha çok "hizmet faaliyetleri"nde yaratılması bekleniyor. Bu büyümenin yarısının temelde sağlık hizmetleri ve işletme hizmetleri olarak iki ana başlık altında toplanan "hizmetler ayrımı"ndan kaynaklanması bekleniyor. 1975-90 döneminde en hızlı büyüyen sektör olan işletme hizmetleri sektörünün, 2005'e dek yıllık ortalama % 2,5 gibi düşük bir büyüme hızıyla da olsa başı çekeceği tahmin ediliyor. Ancak, işletme hizmetlerinin hepsinin bilgi yoğun işler olmadığını da akılda tutmak gerek: Bu

hizmetlerin önemli bir bileşeni, bilgisayar veri işleme işleridir; ancak 1975-90 döneminde en hızlı büyüme gösteren faaliyet, geçici işlerde ve şirketlerin sözleşmeli olarak dışarıya yaptırdığı işlerde gözlenen artışla da bağlantılı olarak personel tedarik hizmetleridir. Gelecek yıllarda hızlı bir büyüme kaydedecek diğer alanların, hukuk hizmetleri (kısmen yarı hukukî), mühendislik ve mimarlık hizmetleri, eğitim hizmetleri (özel okullar) olması beklenmektedir. Çalışma Bürosu İstatistikleri'nin sınıflandırmasında, finans, sigortacılık ve gayrı menkul satımı işletme hizmetlerine dahil edilmemiştir. Dolayısıyla işletme hizmetlerindeki güçlü büyümeye, bu kategorilerde yıllık ortalama 1,3'lük bir oranda gerçekleşmesi beklenen, ılımlı ama istikrarlı büyümeyi de eklememiz gerekir; 2005'te bu kategorilerdeki istihdamın toplam istihdama oranının % 6,1'i bulması beklenmektedir. Önceki bölümlerde bu verileri, "üretime dönük hizmetler"le ilgili analizimle karşılaştırırken, hem işletme hizmetleri hem de bu kategoriler dikkate alınmalıdır.

Sağlık hizmetlerinin de, 1975-90 döneminde bu sektörde gözlenen artışın iki katı kadar bir hızla, en hızlı büyüyen faaliyet alanlarından biri olması bekleniyor. 2005'e gelindiğinde, sağlık hizmetlerinde 11,5 milyon iş imkânı olacağı tahmin ediliyor, ki bu da çiftlik dışı ücretli ve maaşlı istihdamın tamamının % 8,7'si oranındadır. Bu oranı bir perspektife yerleştirecek olursak, sağlık hizmetlerindeki bu büyümeye kıyasla, 2005'te imalat sektöründe toplam istihdamın işgücünün % 14'üne denk olacağı tahmin edilmektedir. Özellikle yaşlılara yönelik, evde sunulan sağlık hizmetlerinin en hızlı büyüyen faaliyet alanı olması bekleniyor.

Toplam iş sayısının yüksek bir düzeyden başlayarak, yıllık ortalama % 1,6 gibi sağlıklı bir hızda büyüdüğü perakende ticareti ise yeni büyüme potansiyelinin üçüncü büyük kaynağını oluşturuyor. Bu sektörde yeme-içme mekânlarının, 2005'te perakende sektöründeki toplam işlerin % 42'sini oluşturması bekleniyor. Eyalet ve yerel hükümetlerdeki işlerin de istihdama ciddi ölçekte katkıda bulunması, 1990'da 15,2 milyon olan bu işlerin sayısının da 2005'te 18,3 milyona çıkacağı tahmin ediliyor. Bu artışın yarısından fazlasının eğitim ala-

nında gerçekleşmesi bekleniyor. Dolayısıyla tablonun bütününe bakıldığında, ABD için tahmin edilen istihdam yapısı, enformasyonel toplum için yapılan tahminlere uyuyor:

- Tarım sektöründeki iş imkânlarının silinip gitmesi;
- İmalat sektöründe istihdamın, daha yavaş da olsa gerilemeye devam etmesi, zanaat ve mühendislikle uğraşan işgücünün çekirdeğini oluşturması; imalat sektöründe üretimin istihdam üzerindeki etkisinin büyük ölçüde imalat hizmetlerine aktarılması;
- Sağlık ve eğitim hizmetlerinin yanı sıra, üretime dönük hizmetlerin de oran itibarıyla istihdamdaki büyümenin başını çekmesi; ayrıca rakamlar itibarıyla da giderek daha önemli hale gelmeleri;
- Perakende ve hizmet sektörlerindeki faaliyetlerin, yeni ekonominin düşük vasıflı işlerin başını çekmesi bekleniyor.

Mesleki yapıya ilişkin tahminleri incelemeye dönecek olursak, ilk bakışta enformasyonelizm varsayımının doğrulandığını görürüz: Mesleki gruplar arasında en hızlı büyüme oranı profesyoneller (bahsettiğimiz dönem için % 32,3) ve teknisyenlerdir (% 36,9). Ancak çoğu yarı vasıflı olan "hizmet meslekleri" de hızla büyümektedir ve bu grubun, 2005'te meslekî yapının % 16,9'unu temsil etmesi beklenmektedir. Yöneticiler, profesyoneller ve teknisyenlerin hepsinin toplam istihdamdaki payı 1990 ile 2005 arasında % 24,5'tan % 28,9'a yükselecektir. Satış ve büro işleriyle uğraşanlar bir grup olarak ele alındığında, toplam istihdamın % 28,8'i düzeyinde, hemen hemen sabit bir konuma yerleştikleri görülmektedir. El işleriyle uğraşanların da, zanaat becerileri çevresindeki sabit bir el işçileri çekirdeği oluşması eğilimini doğrularcasına, toplam istihdamdaki paylarını artırması beklenmektedir.

Şu argümanı biraz daha yakından inceleyelim: Geleceğin enformasyonel toplumunun temel özelliği, meslekî yapının giderek kutuplaşması mıdır? ABD'de, Çalışma Bürosu İstatistikleri tahminlerine, 1990-2005 döneminde en hızlı büyüme göstermesi beklenen 30 meslekle en hızlı gerilemesi beklenen başka 30 meslek için gerekli eğitim düzeyine ilişkin tahminleri de dahil etmiştir. Büronun analizinde meslekların büyüme ve gerileme oranlarıyla birlikte toplam sayıdaki değ-

şiklik de dikkate alınmıştır. Yazarlar çalışma sonunda şöyle bir sonuca varmışlardır: "Genelde, büyümekte olan mesleklerin büyük bölümü lise sonrası eğitim gerektirir. Aslında, en hızlı büyümekte olan 30 mesleğin üçte ikisinde ve en fazla iş imkânı bulunan 30 mesleğin yarısından fazlasında çalışanların çoğu, 1990 itibarıyla lise sonrası eğitime sahipti."[13] Diğer yandan iş imkânlarındaki en büyük gerilemenin, imalat sektöründe ve ofislerde otomasyona gidilmesiyle birlikte ortadan kalkacak olan büro işlerinde, genelde daha az düzeyde beceri gerektiren işlerde yaşanması beklenmektedir. Ancak Silvestri, 1992-2005 döneminde yaratılan yeni işlerin toplamını dikkate aldığında, işgücünün eğitim seviyesinin dağılımında ılımlı değişimler gerçekleşeceği tahmininde bulunur.[14] Üniversite mezunu çalışanların oranının % 1,4 düzeyinde artması, bir parça üniversite eğitimi almış olanların oranının da biraz artması beklenir. Bu tahmine göre lise mezunlarının oranı % 1, daha az düzeyde eğitim görmüş olanların oranı da bir parça azalacaktır. Dolayısıyla bazı eğilimler, sanayileşme sonrası kuramlarına paralel olarak, mesleki yapının seviyesinin yükseldiğine işaret eder. Ancak diğer yandan, yüksek bir beceri düzeyi gerektiren mesleklerin hızlı bir büyüme içinde olması, toplumun kutuplaşmadan ve ikilikten uzak olduğu anlamına gelmez; çünkü sayılara vurulduğunda vasıfsız işçilerin göreli bir ağırlığa sahip olduğu gözlenir. ABD Çalışma Bürosu İstatistikleri'nin 1992-2005 dönemi için tahminlerine göre, profesyonellerin ve hizmet sektöründe çalışanların istihdamdaki payının hemen hemen aynı düzeyde, sırasıyla % 1,8, % 1,5 oranında artması beklenmektedir. Bu iki grup birlikte, istihdamdaki toplam büyümede % 50'lik bir paya sahip olduğundan, rakamlara bakıldığında meslekî merdivenin iki ucundaki işlerde yoğunlaştıkları görülür: Yeni profesyonel işçilerin sayısı 6,2 milyon, 1992'deki gelirleri, bütün meslek gruplarının ortalamasının % 40 altında olan yeni hizmet çalışanlarının sayısı ise 6,5 milyondur. Silvestri'nin de belirttiği gibi, "Hizmet sektöründe çalışanların maaşlarının daha düşük olmasının gerekçesi kısmen, bu çalışan-

13 Silvestri ve Lukasiewicz (1991: 82).

14 Silvestri (1993).

ların yaklaşık üçte birinin lise eğitiminden daha düşük düzeyde bir eğitim almış olmaları, çoğunun da bütün işçilerin ortalamasına kıyasla yarı zamanlı çalışıyor olmasıdır."[15] Mesleki yapıda beklenen değişikliklere ilişkin senteze dayalı bir görüş sunmak amacıyla, Silvestri'nin 1992 (fiili veriler) ve 2005'te (tahmini veriler) istihdamın mesleklere, eğitime ve gelire göre dağılımına ilişkin bir başka çalışmasında yer alan ayrıntılı verilere dayanarak, sadeleştirilmiş bir toplumsal tabaka modeli geliştirdim.[16] Toplumsal tabakalanmanın en doğrudan göstergelerinden biri olarak gördüğüm haftalık gelir ortalamasından hareketle, dört toplumsal grup çıkardım: Üst sınıf (yöneticiler ve profesyoneller), orta sınıf (teknisyenler ve el işçileri), alt orta sınıf (satış ve büro işleriyle uğraşanlar, operatörler); alt sınıf (hizmet sektörü çalışanları ve tarım işçileri). Silvestri'nin verilerini bu kategoriler içinde yeniden hesaplayarak, üst sınıfın istihdamdaki payının 1992'de % 23,7'den, 2005'te % 25,3'e çıktığını (+ % 1,6); orta sınıfta % 14,7'den % 14,3'e küçük bir gerileme yaşandığını (-0,3); alt orta sınıfın % 42,7'den % 40'a gerilediğini (-2,7); alt sınıfın büyüyerek % 18,9'dan % 20'ye ulaştığını (+1,1) gördüm. İki olgu var ki yorum gerektiriyor: Toplumsal tabakalanmada görece bir düzey yükselmesinin yaşandığını, aynı zamanda da meslekî kutuplaşma yönünde ılımlı bir eğilim olduğunu gözlüyoruz. Bunun sebebi toplumsal merdivenin tabanında da tavanında da eşzamanlı bir artışın yaşanmasıdır; ancak tavanda yaşanan büyüme daha geniş ölçeklidir.

Şimdi Japonya'daki istihdam ve meslek yapısına ilişkin tahminleri incelemeye geçelim. Elimizde Çalışma Bakanlığı'na ait iki tahmin bulunuyor. 1991'de yayımlanmış olan (1980-85 verilerine dayanarak), 1990, 1995 ve 2000 yılı için tahminlerde bulunuyor. 1987'de yayımlanmış olansa, 1990, 1995, 2000 ve 2005 yılı için tahminlerde bulunuyor. Her iki çalışma da istihdam yapısına ilişkin tahminleri, sektörler ve mesleki yapıya göre düzenlemiş. Ben 1987'de yayımlanmış raporu temel almak istedim; ikisi de aynı ölçüde güvenilir olsalar da, bu

15 Silvestri (1993: 85).

16 Silvestri (1993: Tablo 9).

çalışma sektörleri daha detaylı bir biçimde birbirinden ayırmış, ayrıca 2005'e dek uzanıyor.[17]

Bu tahminlerde en göze çarpan unsurlardan biri, Japonya'nın bir enformasyonel topluma dönüşüyor olması ivme kazanmış olsa da, imalat sektöründe istihdamın ağır ağır gerileme eğilimi göstermesidir. 1987'deki istatistikî tahminlere göre, Japonya'da imalat sektöründe istihdam, 1985'te % 25,9 düzeyindeydi; 2005'te muhtemelen toplam istihdamın % 23,9'u düzeyinde olacaktır. ABD'ye ilişkin tahminlerde imalat sektöründe istihdamın 1990'da % 17,5'tan, ciddi derecede düşük olan bir seviyeden Japonya'ya kıyasla daha önemli bir gerilemeyle, 2005'te % 14'e gerilemesinin beklendiğini hemen hatırlatalım. Japonya imalat sektöründeki işlerde göreli bir istikrara, geleneksel sektörlerdeki gerilemeleri, yeni sektörlerdeki büyümeyle telafi ederek ulaşmıştır. Dolayısıyla tekstil sektöründe istihdamın, 1985'te % 1,6'dan 2005'te % 1,1'e düşerken, aynı dönemde elektrikli makine üretimi sektöründe istihdamın % 4,1'den % 4,9'a tırmanması beklenmektedir. Metal işçilerinin sayısında da ciddi bir gerileme yaşanacağı, ancak gıda işleme sektöründe istihdamın % 2,4'ten % 3,5'e tırmanacağı tahmin edilmektedir.

Tablonun genelini değerlendirdiğimizde, Japonya'da istihdamdaki en fark edilir artışın işletme hizmetlerinde yaşandığını görürüz (1985'te % 3,3'ten 2005'te % 8,1'e), bu da Japon ekonomisinde enformasyon ağırlıklı faaliyetlerin artan önemini gösterir bize. Ancak finans, sigortacılık ve emlakçılık alanındaki faaliyetlerin istihdamdaki toplam payının tahminin kapsadığı 20 yıllık dönem boyunca sabit kalacağı öngörülür. Daha önceki gözlemle birleştirildiğinde, görünüşe bakılırsa bu durum, hızla büyüyen işletme hizmetlerinin imalata yönelik hizmetler ve başka hizmetlere yönelik hizmetler olduğunu, bir başka deyişle üretime bilgi ve enformasyon girdisi sağlayan hizmetler olduğunu gösteriyor. Sağlık hizmetlerinde çok küçük bir artış bekleniyor, eğitim hizmetlerindeki istihdamın da 1985'le aynı düzeyde kala-

---

17 Çalışma Bakanlığı (1991).

cağı tahmin ediliyor. Diğer yandan tarım sektöründe istihdamın ciddi bir gerileme göstermesi ve 1985'te % 9,1 seviyesinden 2005'te % 3,9'a inmesi bekleniyor, sanki Japonya tarım sonrası (sanayi sonrasına değil) çağa geçişini tamamlamış gibi. Genel terimlerle düşünüldüğünde, işletme hizmetleri ve tarım istisna kabul edildiğinde, Japonya'da istihdam yapısının kaydadeğer derecede değişmeden kalması, bu durumun da mevcut işlerin içeriğinin, bu işler ortadan kaldırılmaksızın yeni paradigmaya işlenmesiyle birlikte enformasyonel paradigmaya geçişin tedrici olduğunu doğrulaması bekleniyor.

Mesleki yapıya bakıldığında ise, tahminlere göre en ciddi değişim, profesyonel ve teknik mesleklerin istihdamdaki payında artış yaşanması olacak; bu mesleklerin istihdamdaki payının 1985'te % 10,5 düzeyinden 2005'te % 17'ye çıkması bekleniyor. Diğer yandan yönetsel mesleklerin paylarını ciddi biçimde artırırken, daha yavaş bir büyüme kaydedeceği ve 2005'te toplam istihdamın % 6'sını temsil edeceği tahmin ediliyor. Bu da Japon örgütlenmelerinin iktidarın birkaç yöneticinin elinde toplandığı hiyerarşik yapısının yeniden üretilmesi yönünde bir eğilim olduğunu doğruluyor. Veriler, orta düzeydeki çalışanların daha profesyonelleşeceğini, bilgi işlem ve bilgi üretimi işlerinde uzmanlaşmanın yaşanacağını ortaya koyar görünüyor. El işçileri ve operatörlerin sayısının azalması, ama 2005'te yine işgücünün dörtte birini temsil etmesi bekleniyor, ki ABD'de aynı meslekî kategorilerin aynı tarihteki durumuna ilişkin verilerle kıyaslandığında, bu oranın % 3 daha yüksek olduğu görülür. Büro işlerinde çalışanların sayısında da ortalama bir artış bekleniyor, tarım işlerinde çalışanların sayısının da 1985'teki düzeye kıyasla üçte iki azalacağı tahmin ediliyor.

Öyle görünüyor ki, ABD ile Japonya'nın istihdam yapısına ilişkin tahminlere göre, 1970-90 döneminde gözlenen eğilimler devam edecektir. Sosyo-teknik üretim paradigmaları bakımından enformasyonel olarak nitelenmeyi aynı ölçüde hak eden, ancak verimlilik artışı, ekonomik rekabet gücü ve toplumsal bütünlük bakımından açıkçası çok farklı performanslar gösteren iki topluma denk düşen iki ayrı istihdam ve meslek yapısı gözlenmektedir. ABD imalata yönelik işler-

den uzaklaşıp üretime dönük hizmetlerle, sosyal hizmetlere yoğunlaşma eğilimi gösterirken, Japonya güçlü bir imalat sektörü, geniş bir perakende satışa dönük hizmetler yelpazesiyle daha dengeli bir yapıyı koruyor görünmektedir. Japonya'da işletme hizmetleri, finans ve emlakçılığa çok daha az yoğunlaşmıştır; sosyal hizmetler alanında istihdamın genişlemesi ise çok daha sınırlıdır. Mesleki yapıya ilişkin tahminler, yönetim tarzlarının da farklı olduğunu, Japon örgütlenmelerin hem fabrika hem de ofis düzeyinde işbirliğine dayalı yapılar kurduğunu, aynı zamanda karar alma sürecini daha alt düzeydeki yönetsel kadrolarda da yoğunlaştırmaya çalıştığını doğrular. Tablo bir bütün olarak değerlendirildiğinde, burada sunulan tahminlere dayalı sınırlı bir sınamayla, enformasyonel paradigmaya ortak bir istihdam yapısı içinde farklı yollardan ulaşıldığı yönündeki genel hipotezin doğrulandığını görürüz.

Özet: İstihdam Yapısının Gelişimi ve Bu Gelişimin Enformasyonel Topluma İlişkin Karşılaştırmalı Bir Analiz Açısından Anlamı

Toplumsal yapının kökenindeki istihdam yapısının tarihsel gelişimine, insan emeğinin verimliliğini artırma eğilimi hakim olmuştur. Teknolojik yenilikler, örgütlenmeyle ilgili yeni düzenlemeler, erkeklerin ve kadınların daha az emekle, daha az kaynak kullanarak daha çok, daha iyi ürünler ortaya koymasını sağlamıştır. İşler ve işçiler de doğrudan üretimden dolaylı üretime, ekip biçme, doğal kaynakları çıkarma ve fabrikasyon işlerinden tüketim hizmetlerine ve yönetsel işlere, dar bir ekonomik faaliyet alanından giderek daha büyük bir çeşitlilik arz eden bir meslekler evrenine doğru kaymıştır.

Ancak insanın tarih içindeki yaratıcılığının ve ekonomik ilerlemesinin hikâyesi genelde basite indirgemeye meyilli bir dille anlatılmış, böylece sadece geçmişimizi değil, geleceğimizi anlamamız da güçleşmiştir. Toplumlarımızın bugün yaşadığı dönüşümü açıklarken, tarımdan sanayiye, sanayiden hizmetlere tarihsel bir geçiş yaşandığını vurgulayan bir çerçeve çizen genel anlatının üç temel kusuru vardır:

1. Tarımdan sanayiye geçişle, sanayiden hizmetlere geçiş arasında bir homojenlik olduğunu varsayarak, "hizmetler" yaftası altında toplanan faaliyetlerin kendi içlerinde bir muğlaklık, bir çeşitlilik gösterdiğini atlar.

2. Yeni enformasyon teknolojilerinin aynı üretim, yönetim, dağıtım sürecinde farklı tipte faaliyetler arasında doğrudan, on-line bağlantıyı mümkün kılarak, muğlak istatistiki kategorilerle yapay bir ayrıma tabî tutulan çalışma ve istihdam alanları arasında yakın, yapısal bir bağlantı kuran gerçekten devrimci doğasına yeterince dikkat sarf etmez.

3. İleri toplumların kültürel, tarihsel ve kurumsal bir çeşitlilik gösterdiğini, bununla birlikte bu toplumların küresel ekonomide birbirine bağımlı olduğu gerçeğini unutur. Oysa enformasyonel üretimin sosyo-teknik paradigmasına geçiş, toplumların izlediği yörüngeye, bu farklı yörüngeler arasındaki etkileşime bağlı olarak farklı çizgilerde gerçekleşir. Enformasyonel topluma ilişkin ortak paradigma çerçevesinde, istihdam/meslek yapılarının çeşitlendiği gözlenir.

G-7 ülkelerinde istihdamın gelişimine ilişkin gözlemlerimizde, enformasyonel toplumların başlıca niteliği olarak görünen bazı ortak noktalar dikkat çekiyor:

- Tarım sektöründe istihdamın çözülmesi
- Geleneksel imalat sektöründe istihdamın sürekli bir gerileme içinde olması
- Üretime dönük hizmetler ve sosyal hizmetler alanlarında istihdamda artış; ilk kategoride işletme hizmetlerinin, ikinci kategorideyse sağlık hizmetlerinin öne çıkması
- İş imkânı kaynağı olarak hizmet sektörü faaliyetlerinin giderek çeşitlenmesi
- Yönetsel, profesyonel ve teknik işlerin hızlı bir artış içinde olması
- Büro işleri ve satışa dönük işlerde çalışan bir "beyaz yakalı" proletaryanın oluşması
- Perakende ticarette istihdamın, sahip olduğu ciddi payı görece koruması

• Mesleki yapının üst ve alt düzeylerinin eş zamanlı bir büyüme içinde olması

• Mesleki yapının seviyesinin zaman içinde yükseltilmesi, daha yüksek bir beceri düzeyi ve daha ileri bir eğitim gerektiren mesleklerin payının, daha alt düzeydeki kategorilere göre daha yüksek olması.

Bütün bunlar, bu toplumların beceri, eğitim, gelir düzeyini yükseltiği anlamına gelmediği gibi, toplumsal tabakalaşma sisteminde de bir seviye yükselmesi olduğunu ifade etmiyor. İstihdam yapısında seviyenin bir parça yükselmesinin toplumsal yapıya etkisi, kurumların emek talebini işgücüyle birleştirmesine, işçileri becerilerine göre ödüllendirmesine bağlı olacaktır. Diğer yandan G-7 ülkelerinin gelişimlerindeki farklılıkların incelenmesi, istihdam ve mesleki yapılanmalarında da farklılıklar olduğunu açıkça ortaya koyar. Aşırı basitleştirme riskine girerek, iki farklı enformasyonel model olduğu yönünde bir varsayımda bulunabiliriz:

1. ABD, Britanya ve Kanada'nın temsil ettiği hizmet ekonomisi modeli. Bu modelin temel özelliği, enformasyonelizm yönünde ilerleme ivme kazandıkça, imalat sektöründeki istihdamın toplam istihdamdaki payının 1970'ten beri gerileme içinde olmasıdır. Tarım sektöründeki istihdamın neredeyse tamamının erimiş olduğu bu model, çeşitli hizmet faaliyetleri arasındaki farklılıkların, toplumsal yapıya ilişkin incelemelerin kilit unsuru haline geldiği, tümüyle yeni bir istihdam yapısına işaret eder. Bu modelde sermaye yönetimine dönük hizmetler, üretime dönük hizmetlere kıyasla daha öne çıkmıştır; ayrıca sağlık hizmetleri alanında istihdamın ciddi bir artış göstermesinden ve eğitim hizmetleri alanında istihdamın sağlık hizmetlerine göre daha düşük bir düzeyde artmasından dolayı sosyal hizmetler sektöründeki genişleme de sürer. Bir hayli orta düzeyde yöneticinin de yer aldığı yönetim kategorisinin genişlemesi de bu modelin temel bileşenlerinden biridir.

2. Japonya ile bir ölçüde Almanya'nın temsil ettiği, imalat sektöründe istihdamın toplam istihdamdaki payının azalmasıyla birlikte, görece yüksek bir düzeyde olduğu (işgücünün dörtte biri), imalat faaliyetlerinin yeni sosyo-teknik paradigma içinde yeniden yapılanmasına

izin veren *sanayi üretimi modeli.* Hattâ bu modelde imalat faaliyetleri genişlerken, imalat sektöründe istihdamın gerilediği gözlenir. Kısmen bu yönelimin bir yansıması olarak, üretime dönük hizmetler finans hizmetlerinden çok daha önemlidir ve görünüşe bakılırsa imalat şirketleriyle daha doğrudan bağlantılıdır. Bu, Almanya'da ve Japonya'da finans faaliyetlerinin önemli olmadığı anlamına gelmiyor; sonuçta dünyanın en büyük on bankasından sekizi Japon bankalarıdır. Ancak finans hizmetleri, her iki ülkede de istihdamda paylarını artırmakla birlikte, hizmet sektöründeki büyümenin büyük bölümü şirketlere yönelik hizmetlerde ve sosyal hizmetlerde gerçekleşmektedir. Ancak Japonya aynı zamanda, sosyal hizmetler sektöründe istihdamın başka enformasyonel toplumlara kıyasla daha düşük düzeyde gerçekleştiği bir ülkedir. Bu muhtemelen Japon ailesinin yapısı ve bazı sosyal hizmetlerin şirket yapısına dahil edilmesiyle ilgilidir: İstihdam yapısında gözlenen farklılıklara ilişkin kültürel ve kurumsal bir analiz, enformasyonel toplumların çeşitliliğini açıklamak için bir gereklilik olarak görünüyor.

İki modelin arasında yer alan Fransa, hizmet ekonomisi modeline meyilli görünüyor, ancak görece güçlü bir imalat temelini de korumanın yanı sıra hem üretime dönük hizmetlere hem de sosyal hizmetlere ağırlık veriyor. Avrupa Birliği'nde Fransa ve Almanya ekonomileri arasındaki yakın bağlantı, belirmekte olan Avrupa ekonomisinin Alman bileşeninin yararına, yönetim ile imalat faaliyetleri arasında bir işbölümü yaratıyor. İtalya, istihdam edilen kesimin dörtte birinin serbest meslek sahibi olması özelliğiyle öne çıkıyor; belki de küresel ekonominin değişen koşullarına ayak uyduran küçük ve orta ölçekli işletmelerin oluşturduğu ağlara dayalı farklı bir örgütlenme düzenlemesini vurgulayan üçüncü bir model sunuyor; böylelikle ilginç bir proto sanayileşmeden proto enformasyonelizme geçiş örneği için de zemin hazırlıyor.

Bu modellerin, G-7 ülkelerinin her birinde farklı biçimlerde ortaya çıkışı, bu ülkelerin küresel ekonomideki konumlarına bağlıdır. Bir başka deyişle, bir ülkenin hizmet ekonomisi modeline odaklanması, diğer ülkelerin sınaî üretimi ekonomisi rolünü oynamaları anlamına

gelir. Sanayileşmecilik sonrası kuramının, ileri ekonomilerin hizmet ekonomisi olacağı, daha az gelişmiş ülkelerin de tarım ve imalatta uzmanlaşacağı görüşü tarihsel deneyimlerle reddedilmiştir. Dünya çapında, birçok ekonomi yarı geçinebilir durumdadır; enformasyonel çekirdeğin dışında kalan tarım ve sanayi faaliyetleri, G-7 ülkelerinin hakim olduğu küresel ekonomiyle yakın bağlantıları olduğundan ayakta kalabilmiştir. Dolayısıyla Japonya ile ABD'nin istihdam yapısı, bu ülkelerin yalnızca enformasyonel bakımdan ne derece ileri olduklarını değil, aynı zamanda küresel ekonomiye farklı eklemlenme biçimlerini yansıtır. ABD'de imalat işlerinin daha düşük, yöneticilerin daha yüksek bir oranda olması, kısmen ABD şirketlerinin imalat işlerini dışarıya havale etmesinden; ABD'de yönetim ve bilgi-işlem faaliyetlerinin yoğunlaşmasından, sonuçta başka ülkelerin ABD'nin tüketimi için üretir hale gelmesinden kaynaklanır.

Ayrıca küresel ekonomiye farklı biçimlerde eklemlenmenin gerisinde, yalnızca ülkelerin kurumsal ortamlarının farklı olması, farklı ekonomik yörüngeler izlemeleri gibi gerekçeler yoktur; bu, hükümetlerin farklı politikalar, şirketlerin farklı stratejiler izlemesinden de kaynaklanır. Dolayısıyla bu gözlediğimiz eğilimler tersine çevrilebilir. Politikalar ve stratejilerin, belli bir ekonominin hizmet ve sanayi sektörleri karmasını değiştirebilmesi, enformasyonel paradigmadaki farklılıkların, bu paradigmanın temel yapısı kadar önemli olduğunu ortaya koyar. Bu, temel nitelikleri açısından teknolojik, toplumsal bakımdan açık, siyasî olarak yönetilen bir ekonomidir.

Ekonomiler hızla bütünleşme ve birbirinin içine sızma yolunda gelişirken, sonuçta ortaya çıkan istihdam yapısı da, ülkelerin ve bölgelerin birbirine bağımlı, küresel bir üretim, dağıtım ve yönetim yapısı içindeki konumunu yansıtacaktır. Dolayısıyla toplumsal yapıların, farklı ülkelerin (ABD, Japonya, Almanya vs.) çizdiği kurumsal sınırlarla yapay olarak ayrılması, belli bir ülkede enformasyonel toplumun meslekî yapısını, ekonomisi çok yakından ilintili başka bir ülkede olup bitenlerden yalıtarak incelemenin anlamını sınırlar. Amerikan piyasasında rağbet edilen otomobillerin çoğunu, Avrupa'da tüketilen çiplerin

çoğunu Japon imalatçılar üretiyorsa, yalnızca Amerika ve Britanya'da imalatın gerilemesine değil, ülkelerin istihdam yapılarının farklı tipteki enformasyonel ekonomilerdeki işbölümüne etkilerine de tanık oluyoruzdur.

Böyle bir gözlemin enformasyonelizm kuramı açısından etkileri, çok geniş erimlidir: Yeni toplumu anlayabilmek için analiz birimimizi değiştirmemiz gerekir. Kuramın odak noktası, aynı zamanda teknolojinin paylaşılmasını, ekonominin karşılıklı bağımlılığını, istihdam yapısının ulusal sınırları aşarak belirlenmesinde etkili olan tarihsel farklılıkları da kapsayacak karşılaştırmalı bir paradigmaya kaymalıdır.

KÜRESEL BİR İŞGÜCÜ VAR MIDIR?

Küresel bir ekonomi varsa, küresel bir işgücü piyasası ve küresel bir işgücü de varolmalıdır.[18] Ancak benzer birçok açık ifade gibi, bunu da kelimesi kelimesine aldığımızda ampirik olarak yanlış, analitik bakımdan yanıltıcı olduğunu görürüz. Sermaye, küresel finans ağlarının elektronik devrelerinde serbestçe akarken, işgücü hâlâ kurumların, kültürün, sınırların, polisin ve yabancı düşmanlığının kısıtlaması altındadır ve öngörülebilir bir gelecekte de böyle olacaktır. Ancak uluslararası göçler, işgücünün dönüşümüne katkıda bulunan uzun vadeli bir eğilimle artış göstermektedir; ama küresel işgücü piyasası mefhumunun sunduğundan çok daha karmaşık koşullarda.

Ampirik eğilimleri inceleyelim. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) 1993 tarihli bir tahminine göre, küresel işgücünün % 1,5'i (80 milyon göçmen işçi) ülkeleri dışında çalışan insanlardır; bu işçilerin yarısı Sahara altı Afrikası'nda ve Ortadoğu'da yoğunlaşmıştır.[19] Ancak görünen o ki, bu tahmin küresel göçün çapını, özellikle de 1990'larda göçün ivme kazanmasıyla birlikte eriştiği çapı görmezden geliyor. Konunun başlıca uzmanlarından Douglas Massey ile meslektaşları, küresel çaptaki göçün dinamiklerine ilişkin kapsamlı bir araştırmalarında, işgücünün hareketliliğinin dünyanın bütün bölgelerinde,

18 Johnston (1991).

19 Campbell (1994).

birçok ülkede yoğunlaştığını göstermişti.[20] Ancak eğilimler zamana ve mekâna göre farklılık gösterir. Avrupa Birliği'nde yabancı nüfusun oranı, 1982'de % 3,1'ken, 1990'da % 4,5'e yükseldi (bkz. **Ek A'daki Tablo 4.22**). Yabancı nüfus oranı Almanya, Avusturya ve İtalya'da ciddi bir artış gösterirken, Britanya ve Fransa'da yabancı ülke doğumluların nüfusa oranı azaldı. Avrupa Birliği ülkelerinde hareket serbestisine gelince; AB yurttaşları üye ülkelerde dolaşım serbestisine sahip olsalar da, 1993'te yurttaşların yalnızca % 2'si başka bir AB ülkesinde çalışıyordu; on yıldır değişmeyen bir orandı bu.[21] Britanya'da yabancı işgücünün toplam işgücüne oranı 1975'te % 6,5, 1985-7 döneminde % 4,5'ti; Fransa'da bu oran (1975 ile 1985-87 yılları arasında) % 8,5'ten % 6,9'a inmişti; İsveç'te ise % 6'dan % 4,9'a; İsviçre'de % 24'ten % 18.2'ye gerilemişti.[22] 1990'ların başında Doğu Avrupa'daki sosyal huzursuzluklar (özellikle Yugoslavya'da) yüzünden siyasi iltica sebebiyle göçmenlerin sayısı artmıştı, özellikle Almanya'da. Tablonun genelini değerlendirdiğimizde, Avrupa Birliği'nde 1990'ların başında Avrupalı olmayan toplam yabancı nüfus 13 milyonu bulmuştu; bu nüfusun dörtte birinin resmi kaydı yoktu.[23] 1994'te Avrupa Birliği'nin beş ülkesinde yabancıların toplam nüfusa oranı, Almanya'da yalnızca % 5'in üstündeydi; Fransa'da 1986'daki orandan daha düşük, Britanya'da ise 1986'daki orandan bir parça daha yüksekti.[24] Durum, 1990'ların sonlarında, Almanya, Avusturya, İsviçre ve İtalya'ya Doğu Avrupa'dan göçler yoğunlaştığında, Afrikalı göçmenler, güney Avrupa'ya akmaya başladığında değişti. Görece yeni bir olgu da, özellikle Doğu Avrupa ülkelerinden, genellikle kaçakçılık şebekeleri tarafından örgütlenen, binlerce kadının medeni Batı Avrupa ülkelerinde kârlı fuhuş sektörüne pazarlanmasını da kapsayan kitlesel yasadışı göçün artmasıdır. 1999'da Avrupa Birliği'ne her yıl 500 bin göçmen aktığı, bu göçmenlerin özellikle Almanya, Avusturya, İsviçre ve İtalya'ya yöneldiği tah-

---

20 Massey vd. (1999).

21 Newsweek (1993).

22 Soysal'ın toplayıp incelediği kaynaklar (1994: 23); ayrıca Stalker'a bakınız (1994).

23 Soysal (1994: 22).

24 The Economist (20 Şubat 1999: 45).

min ediliyordu (bkz. Üçüncü ciltte, Üçüncü Bölüm). Kısıtlayıcı doğallaştırma yasaları nedeniyle Almanya'da yabancıların nüfusa oranı % 10'u bulmuştu; bu orana resmi kaydı olmayanları da eklemek gerekir. 1980'lerde ve 1990'larda yeni bir göç dalgasının aktığı (1990'larda her yıl 1 milyon yeni göçmen) ABD ise, her zaman bir göçmen toplumu olmuştur; mevcut eğilimler de uzun vadeli, tarihsel süreklilikle uyum gösterir (bkz. **Şekil 4.1**).[25] Her iki bağlamda da değişen, göçün etnik ve kültürel kompozisyonuydu; Avrupa'dan Amerika'ya göç azalırken, Avrupa ülkelerindeki Afrikalı, Asyalı, Müslüman göçmenlerin oranı artıyordu. Yerli nüfusla, göçmen kökenli sakinler ve yurttaşların doğum oranları da farklılık gösterdiğinden, bahsettiğimiz toplumların etnik olarak daha karma bir hal aldığı gözlenir (**Şekil 4.2**). Göçmen işçiler ve çocukları en büyük metropol alanlarında ve birkaç bölgede yoğunlaştığından görünürlükleri de artmıştır.[26] Bu gelişmeler sonucunda, 1990'larda etnisite ve kültürel çeşitlilik Avrupa Birliği'nin en büyük toplumsal sorunlarından biri haline gelmiştir; bu Japonya'da yeni bir meseledir; Amerika'da da her zaman olduğu gibi gündemde ilk sırada yer almayı sürdürmektedir. Massey ile meslektaşları, göçlerin Asya, Afrika, Ortadoğu ve Latin Amerika'daki rolünün arttığını da göstermiştir. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın İnsani Kalkınma Raporu'nda da, 1999'da dünya çapında 130 ilâ 145 milyon yasal göçmen işçi bulunduğu, bu rakamın 1975'te 84 milyon olduğu; toplam göçmen işçi sayısını bulmak için bu rakama belgesiz çalışan milyonlarca göçmen işçiyi de eklemek gerektiği tahmininde bulunulmuştur.[27] Ancak bu yine de, küresel işgücünün çok küçük bir kesimini oluşturmaktadır; göçmen işçilerin başta ABD, Kanada, Avustralya, İsviçre ve Almanya olmak üzere birçok ülkede işgücü piyasasının önemli bir bileşenini oluşturması işgücünün küreselleştiği anlamına gelmez. İşgücünün küçük bir kesimi için küresel bir piyasa olduğu doğrudur; yenilikçi araştırma geliştirme, mühendislik, finans yönetimi, ileri işletme hizmetleri,

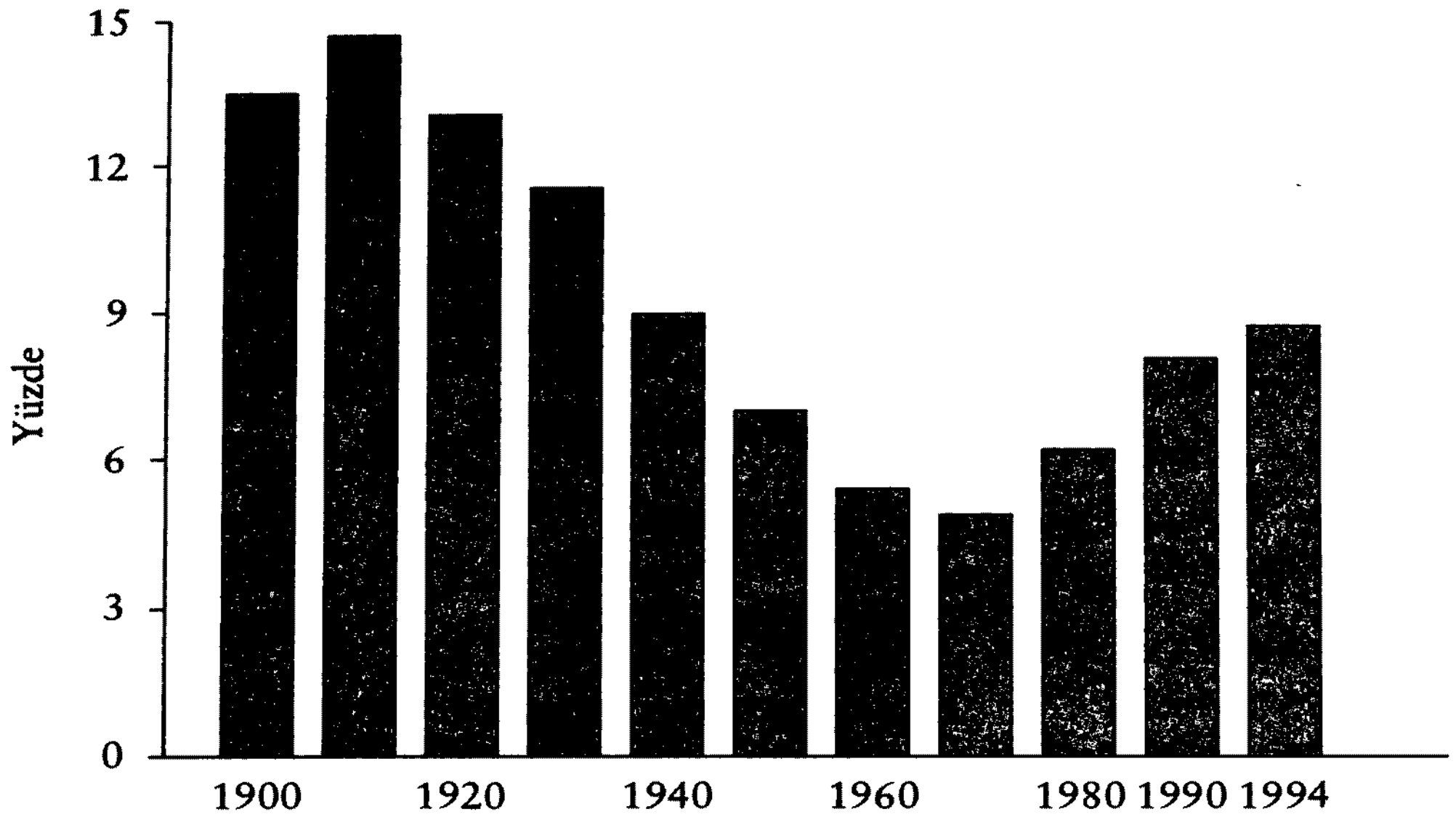
---

25 Borjas vd. (1991); Bouvier ve Grant (1994); Stalker (1994).

26 Machimura (1994); Stalker (1994).

27 UNDP (1999).

ŞEKİL 4.1
ABD'de Yurtdışı Doğumlu Olanların Nüfusa Oranı, 1900-1994

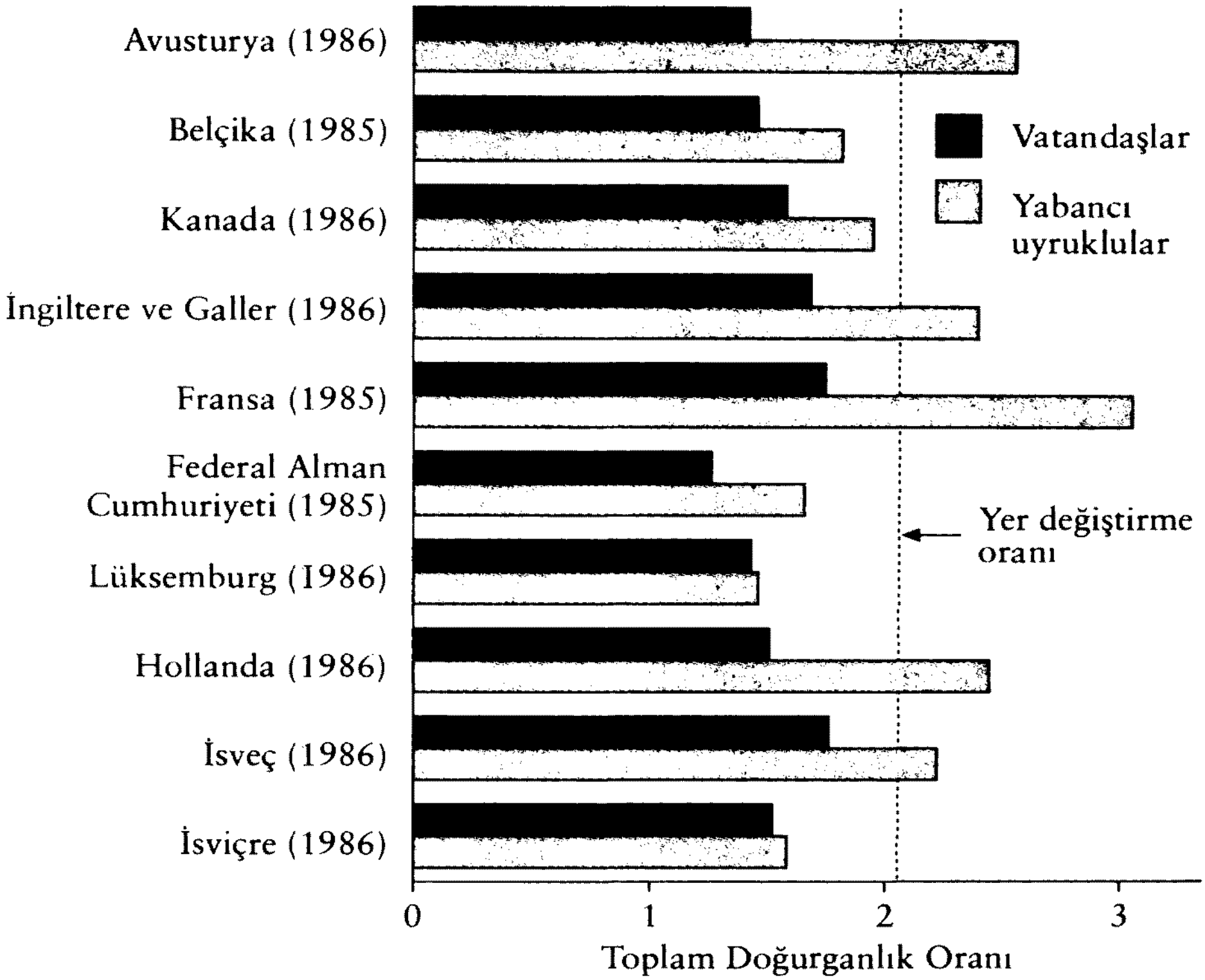

Kaynak: ABD Nüfus Sayımı Bürosu

eğlence sektörü faaliyetleriyle ilgilenen beceri düzeyi yüksek profesyoneller, gezegeni kontrol eden küresel ağların düğüm noktaları arasında gidip gelir.[28] Bu en yetenekli kesimin küresel ağlarla birleşmesi, enformasyonel ekonominin komuta mevkileri için kritik önemde olsa da, gelişmekte olan ülkeler kadar gelişmiş ülkelerde de işgücünün önemli bir bölümü büyük ölçüde ülkelerine bağlıdır. Öyle ki dünya işçilerinin üçte ikisi için, istihdam hâlâ tarım sektöründe, genelde doğdukları bölgedeki tarlalarda çalışmak demektir.[29] Dolayısıyla en katı anlamıyla en yüksek mevkilerdeki bilgi üretenler/sembolleri yönlendirenler istisna olmak kaydıyla (izleyen sayfalarda onları *ağa dahil olanlar, komuta kademesi* ve *yenilikçiler* olarak anacağım), OECD ülkelerine, Arap yarımadasına ve Asya-Pasifik'teki metropol bölgelerine akan göçe karşın

28 Johnston (1991).
29 ILO (1994).

ŞEKİL 4.2
Belirtilen OECD Ülkelerinde Vatandaşlarla Yabancı Uyrukluların Doğurganlık Oranları

Kaynak: SOPEMI/OECD, Stalker değerlendirip işlemiştir (1994).

birleşik, küresel bir işgücü piyasası yoktur; öngörülebilir gelecekte de olmayacaktır. İnsanların hareketliliği açısından çok daha önemli olan, nüfusun savaşlar ve açlık yüzünden yerinden edilmesidir.

Ancak işgücünün, üç farklı mekanizma üzerinden küresel çapta giderek daha fazla birbirine bağımlı hale gelmesi yönünde tarihsel bir eğilim vardır. Bu üç mekanizmayı şöyle sıralayabiliriz: Çokuluslu şirketlerde ve onlara bağlı sınırları aşan ağlarda küresel istihdam; kuzeyde de güneyde de uluslararası ticaretin istihdam ve çalışma koşullarına etkisi; küresel rekabetin ve ülkelerin iş güçlerinin yeni esnek yönetim biçimi. Her durumda, ulusal sınırların ötesinde, işgücünün farklı kesim-

leri arasında kurulan bağlantılarda, enformasyon teknolojisinin vazgeçilmez bir önemde olduğunu görürüz.

İkinci bölümde de belirttiğimiz gibi, doğrudan yabancı yatırımlar küreselleşmenin itici gücü haline gelmiş, sınırları aşan karşılıklı bağımlılığı düzenleyen bir güç olarak ticaretten daha önemli bir hal almışlardır.[30] Doğrudan yabancı yatırımların aldığı yeni biçimlerin en önemli ajanları, çokuluslu şirketler ve onlara bağlı ağlardır: Birlikte, küresel ekonominin çekirdek işgücünü örgütlerler. Çokuluslu şirketlerin sayısı 1970'de 3 binken, 1993'te 37 bine çıkmış, bu şirketlerin yurtdışındaki kollarının sayısı da 150 bini bulmuştur; 1998'e gelindiğinde ise çokuluslu şirketlerin sayısı 53 bini, bu şirketlerin yurtdışındaki kollarının sayısı da 415 bini bulmuştu. 1993'te doğrudan "yalnızca" 70 milyon işçi istihdam ediyor olsalar da, bu işçiler dünya çapında toplam özel üretimin üçte birlik bir bölümünü gerçekleştiriyordu. 1992'de bu şirketlerin toplam küresel satışlarının değeri 5.500 milyar ABD dolarıydı; dünya ticaretinin toplam değerinden % 25 daha yüksek bir rakamdır bu. Farklı ülkelerde bulunan işgücü, bu çokuluslu ağların farklı işlevleri ve stratejileri arasındaki işbölümüne dayanıyordu. Dolayısıyla işgücünün büyük bölümü, ağda dolaşmıyordu, ancak ağın başka parçalarının işlevlerine, gelişimine ve tutumuna bağlıydı. Bunun sonucunda ortaya şirketlerle onların küresel ağın devrelerinde dur durak bilmeyen hareketliliğinin etkisi, parçalanmış işgücünün karşılıklı bir bağımlılık içinde olduğu hiyerarşik bir süreç ortaya çıktı.

Küresel işgücünün karşılıklı bağımlılığının ikinci temel mekanizması, hem kuzeyde hem güneyde ticaretin istihdam üzerindeki etkileriyle ilgilidir.[31] Diğer yandan, kuzey çıkışlı ihracatın ve doğrudan yabancı yatırımlarla birlikte güneyde iç piyasaların büyümesi, kalkınmakta olan ülkelerde devasa bir sanayileşme dalgası yaratmıştır.[32] Wood, ticaretin doğrudan etkisiyle, 1960 ile 1990 yılları arasında, güneyde imalat sektöründe 20 milyon yeni iş imkânı yaratıldığı tahmininde

---

30 Tyson vd. (1988); Bailey vd. (1993); UNCTAD (1993, 1994).

31 Mishel ve Bernstein (1993); Rothstein (1993).

32 Patel (1992); ILO (1993, 1994); Singh (1994).

bulunur.[33] Yalnızca Guandong eyaletinde Pearl Nehri Deltası'nda yarı kırsal bölgelerdeki fabrikalara, 1980'lerin ortası ile 1990'ların ortası arasında 5 ilâ 6 milyon işçi alınmıştır.[34] Ancak kalkınmakta olan ülkelerin dışarıya yönelimleriyle Asya ile Latin Amerika'da başlayan yeni sanayileşme sürecinin önemi konusunda bir görüş birliği mevcutsa da, ticaretin OECD ülkelerinde istihdam ve çalışma koşullarına etkisi hakkında yoğun bir tartışma başlamıştır. Avrupa Toplulukları Komisyonu'nun Beyaz Raporu (1994) küresel rekabetin Avrupa'da işsizliğin yükselişinde önemli bir etken olduğu değerlendirmesinde bulunmuştu. OECD sekretaryasının istihdamla ilgili 1994 tarihli bir çalışmasında ise, tam tersine sanayileşmekte olan ülkelerin ihracatının, OECD bölgesindeki toplam talebin ancak % 1,5'ini oluşturduğu ileri sürülür. Paul Krugman ve Robert Lawrence gibi bazı kaydadeğer ekonomistler, ABD'de ticaretin istihdam ve maaşlar üzerindeki etkisinin çok az olduğunu ileri süren ampirik analizler geliştirmişlerdir.[35] Ancak bu analizler, metodolojik bakımdan da, içerikleri açısından da Cohen, Sachs ve Schatz, Michel ve Bernstein'ın keskin eleştirilerine maruz kalmışlardır.[36] Yeni küresel ekonominin karmaşıklığını geleneksel ticaret ve istihdam istatistikleriyle yakalamak kolay değildir. UNCTAD ve ILO, şirketler arası ticaretin, dünya ticaretinin % 32'sine denk olduğu tahmininde bulunur. Bu ticaret, piyasa üzerinden gerçekleşmez, şirket içindedir (mülkiyet yoluyla) ya da yarı şirket içindedir (ağlar yoluyla).[37] OECD ülkelerindeki işgücünü daha doğrudan etkileyen bu tür ticarettir. Şirketlerin işgücünün yerini değiştirmeksizin ya da ürününü ticarete konu etmeksizin telekomünikasyon bağlantılarını kullanarak, hizmetleri küre çapında dağıtmaları, onu daha da bütünleştirir. Ancak standart ticaret istatistikleri kullanıldığında bile, ticaretin işgücü üzerindeki doğrudan etkisinin bazı tahminlerde olduğundan daha düşük

---

33 Wood (1994).
34 Kwok ve So (1995).
35 Krugman (1994a); Krugman ve Lawrence (1994).
36 Örneğin Cohen'e bakınız (1994); Mishel ve Bernstein (1994).
37 Bailey vd. (1993); UNCTAD (1993); Campbell (1994).

seviyede gösterildiği gözleniyor. Adrian Wood'un 1960 ile 1990 arasında ticaretin istihdam ve eşitsizlik üzerindeki etkisine ilişkin ampirik çalışması, bu meseleye ilişkin daha dengeli bir bakış açısı sunmaktadır.[38] Wood'un hesaplarına göre, kuzeydeki vasıflı işçiler iki sebeple küresel ticaretten büyük yarar sağlamıştır: Öncelikle ticaret artışının sağladığı, yüksek ekonomik büyümenin avantajlarından yararlanmışlardır; ikincisi, yeni uluslararası işbölümü, şirketlerine ve onlara katma değeri daha yüksek ürünlerde ve süreçlerde avantaj sağlamıştır. Öte yandan, kuzeydeki vasıfsız işçiler, maliyetin daha düşük olduğu bölgelerdeki üreticilerle rekabetten dolayı büyük sıkıntı çekmişlerdir. Wood vasıfsız işgücüne talebin % 20 düzeyinde gerilediği tahmininde bulunur. Hükümet ve şirketler, Avrupa Birliği'nde olduğu gibi, çalışma sözleşmelerinin koşullarını değiştiremezlerken, vasıfsız işgücü yeni sanayileşmiş bölgelerle ticareti yapılan mallar söz konusu olduğunda daha pahalı hale gelmiştir. Bunu vasıfsız işgücünün işsizliği izlemiştir, ki kıyaslamacı bir bakış açısıyla düşük beceri düzeyi dikkate alındığında, çok pahalıya mal olan bir işsizliktir bu. Oysa tersine vasıflı işçilere talep olduğundan, OECD bölgesinde ücret eşitsizliği su yüzüne çıkmıştır.

Ticaret ve küreselleşmenin farklı ülkelerde işgücü üzerindeki farklı etkilerine ilişkin analizlerin gerisindeki yeni uluslararası işbölümü kuramı, yeni sanayileşmekte olan bölgelerde üretim süreçlerinin ampirik gözlemiyle sorgulanmış bir varsayıma dayanmaktadır; güneydeki işçiler ve fabrikalarla kuzeydekiler arasında sürekli bir verimlilik açığı bulunduğu varsayımına. Harley Shaiken'in Amerikan otomobil ve bilgisayar fabrikalarıyla Meksika'nın kuzeyindeki Japon elektronik ev eşyası fabrikaları üzerinde yaptığı araştırmalar, Meksika'daki işçiler ve fabrikaların verimliliğinin Amerika'dakilerle kıyaslanabilir olduğunu göstermiştir.[39] Meksika'daki üretim hatları, ne süreçler (CAM imalatı) ne de ürünler (motorlar, bilgisayarlar) bakımından daha düşük bir teknolojik düzeydedir; ancak Rio Grande'nin kuzeyinden daha düşük bir maliyete çalışırlar. İşgücünün yeni karşılıklı bağımlılığının tipik ör-

38 Wood (1994).

39 Shaiken (1990).

neklerinden biri de, ABD'de benzer işler için ödenen maaşın % 20'sini alan son derece vasıflı Hint mühendisler ve bilgisayar uzmanlarının emeğini kullanarak, tüm dünyada birçok şirkete sözleşmeli olarak yazılım üreten başlıca merkezler haline gelen Bombay ve Bangalore'dur.[40] Singapur, Hong Kong ve Taipei'de de benzer eğilimler gözleniyor.[41] Özetle, ekonomik küreselleşme süreci ne kadar derinleşirse, üretim ve yönetim ağlarının iç içe geçmişliği de sınırları o kadar aşıyor; farklı ülkelerde ücretler ve sosyal güvence bakımından farklı olan, ama vasıf ve teknoloji bakımından aradaki farkın giderek kapandığı çalışma koşulları arasındaki bağlantı da o ölçüde yakınlaşıyor.

Dolayısıyla ileri kapitalist ülkelerdeki şirketlerin önüne, vasıflı ve vasıfsız emeğe yönelik stratejilerle ilgili bir fırsatlar ve seçenekler yelpazesi açılıyor:

- Vazgeçilmez önemdeki vasıflı işgücünü kuzeyde tutup maliyeti düşük olan bölgelerden girdi ithal ederek şirketin çapını küçültebilirler,
- Ellerindeki işlerin bir kısmını, ulus üstü kuruluşlarına ve üretimleri ağ müessesesi sistemine dahil edilebilecek destek ağlarına sözleşmeyle devredebilirler,
- Geçici işgücü, yarı zamanlı işçiler kullanabilirler ya da merkez ülkede tedarikçi olarak gayrı resmi şirketlerden yararlanabilirler,
- Standart işgücü piyasasındaki fiyatları alternatif formüller karşısında çok yüksek olan işleri ya da işlevleri otomatikleştirebilir, yerlerini değiştirebilirler,
- Çekirdek kadroları da dahil kendi çalışanlarından, işlerinde devam etmelerinin koşulu olarak, daha sıkı ve ödeme koşullarına razı olmalarını isteyip işgücü için daha yararlı olacak koşullar altında yerleştirilmiş toplumsal sözleşmeleri tersine çevirebilirler.

Gerçek hayatta, bu olasılıklar yelpazesindeki her şıkkın, şirketlere, ülkelere, dönemlere göre değişik biçimlerde fiilen uygulandığını görürüz. Dolayısıyla küresel rekabet OECD ülkelerinde işgücünün büyük bölümünü doğrudan etkilemese de, dolaylı etkileri, hemen her

40 Balaji (1994).

41 Tan ve Kapur (1986); Fouquin vd. (1992); Kwok ve So (1995).

yerde emeğin ve işgücüyle ilgili kurumların içinde bulunduğu koşulları tümüyle değiştirmiştir.[42] Ayrıca farklı ülkelerde çalışma koşullarının aynı çizgiye gelmesinin gerisinde, yalnızca maliyetin düşük olduğu bölgeler arasındaki rekabet yoktur; bu durum Avrupa, Amerika ve Japonya'yı da uyum sağlamaya zorlar. İşgücü piyasasında esnekliğin artması ve Batı Avrupa'da refah devletinin yıkılması yönündeki baskılar, Doğu Asya'dan kaynaklanan baskılardan çok, ABD'yle yapılan karşılaştırmalardan ileri gelir.[43] Esnek istihdam uygulamasını benimsemiş Amerikan şirketleriyle açık bir ekonomide rekabet etmek zorunda kalırlarsa eğer, Japon şirketlerin, işgücünün % 30'unu oluşturan ayrıcalıklı kesime ömür boyu istihdam garantisi vererek yollarına devam etmeleri çok zor olacaktır (üçüncü bölüme bakınız).[44] Yalın üretim, şirketlerin çapının küçültülmesi, yeni yapılanma, bütünleşme ve esnek yönetim uygulamaları ekonomik küreselleşme ile enformasyon teknolojilerinin yayılmasının çifte etkisiyle mümkün olabilmiştir ancak. Bu tür eğilimlerin bütün ülkelerde işgücü üzerindeki dolaylı etkileri, uluslararası ticaret ya da sınır aşırı doğrudan istihdamın ölçülebilir etkilerinden çok daha önemlidir.

Dolayısıyla, birleşik bir küresel işgücü piyasası yoktur, buna bağlı olarak küresel bir işgücü de yoktur; ama enformasyonel ekonomide işgücünün küresel karşılıklı bağımlılığından söz edilebilir pekala. Bu karşılıklı bağımlılığın özelliği, emeğin ülkeler arasında değil, sınırları aşan hiyerarşik bir yapıya sahip olmasıdır.

Yeni küresel üretim ve yönetim modeli, çalışma sürecinin bütünleşmesi ile işgücünün çözülmesinin eş zamanlı olarak gerçekleşmesinden ibarettir. Bu model, enformasyonel paradigmanın değil, yeni, enformasyonel ekonomiye geçiş sürecinde, verimlilik artışlarını ağırlıklı olarak kısa vadeli kârlılık için kullanarak "alt yol"a girmeyi tercih eden hükümetler ve şirketlerin yaptığı ekonomik ve siyasi tercihlerin sonucudur. İşin aslı bu politikalar, çalışma sürecinin enformasyonel

---

42 Rothstein (1994); Sengenberger ve Campbell (1994).

43 Navarro (1994b).

44 NIKKEIREN (1993); Joussaud (1994).

paradigma çerçevesinde dönüşümüyle birlikte gündeme gelen işleri çoğaltma ve istikrarlı, yüksek bir verimliliğe ulaşma olasılıklarıyla keskin bir çelişki içindedir.

ENFORMASYONEL PARADİGMADA ÇALIŞMA SÜRECİ

Enformasyon teknolojisi devriminin 1990'larda olgunlaşması, yeni toplumsal ve teknik işbölümü biçimleri yaratarak çalışma sürecini dönüştürdü. Mikro-elektroniğe dayalı makinelerin imalat sürecine tam anlamıyla girmesi 1980'lerde gerçekleşti; bilgisayar ağlarının, hizmet sektörü olarak anılan sektörün kalbini oluşturan bilgi-işlem faaliyetlerine yayılması ise ancak 1990'larda gerçekleşti. 1990'ların ortalarına gelindiğinde, yeni enformasyonel paradigma, ağ müessesesinin ortaya çıkışıyla birlikte yerleşmiş, kalıcılık kazanmaya hazır hale gelmişti.[45]

Teknoloji ile çalışmanın ilişkisini inceleyen, eski, saygın bir sosyolojik ve örgütsel inceleme geleneği vardır.[46] Dolayısıyla teknolojinin *per se*, iş yerinde çalışmayla ilgili düzenlemeleri belirlemediğini biliyoruz. Yönetimin kararları, sektörel ilişki sistemleri, kültürel ve kurumsal ortamlar, hükümetlerin politikaları, işgücünün pratikleri ve üretimin örgütlenmesinde öyle belirleyici sebeplerdir ki, teknolojinin etkisi ancak bütün bu unsurları bir araya getiren bir toplumsal sistem içindeki karmaşık etkileşim çerçevesinde anlaşılabilir. Ayrıca, kapitalist yeniden yapılanma süreci ve enformasyon teknolojilerinin çalışma sürecine girme biçimleri de ortaya çıkan sonuçlar üzerinde belirleyici olmuştur.[47] Bu yeniden yapılanmanın araçları ve yöntemleri, ülkelerin teknolojik yetkinliklerine, siyasi kültürlerine ve çalışma geleneklerine bağlı olarak farklılıklar gösterir. Dolayısıyla yeni enformasyonel çalışma ve işgücü paradigması açık bir model değil, teknolojik değişim, sektörel ilişkiler politikası ve çatışmacı toplumsal eylemler arasındaki

---

45 1995'e dek enformasyon teknolojisinin iş yerinde yayılmasının, belgelenmiş bir görünümü için Business Week'e bakınız (1994a, 1995a).

46 İlgili yayınlar için bakınız Child (1986); ayrıca Burawoy (1979); Noble (1984); Buitelaar (1988); Appelbaum ve Schettkat (1990).

47 Shaiken (1985); Castano (1994a).

tarihsel etkileşimle örülmüş karmaşık bir dokudur. Bu kafa karıştırıcı manzaranın gerisinde düzenlilikler bulabilmek için, toplumsal nedenselliğin birbirini izleyen tabakalarını soyutlayacak, yeni, enformasyonel topluma damgasını vuran çalışma süreci, işçiler ve emeğin örgütlenmesiyle ilgili yeni yeni ortaya çıkan şablonların yapısını söküp yeniden birleştirecek sabrı göstermemiz gerekir.

Önce enformasyon teknolojisiyle başlayalım. Makineleşme, ardından otomasyon, on yıllardır insan emeğini dönüştürmekte, hep işçilerin yerlerinden edilmesi, vasıfsızlaştırmaya karşı vasıf kazandırma, verimliliğe karşı yabancılaşma, yönetimin denetimine karşı emeğin özerkliği gibi meselelerde benzer tartışmaları tetiklemektedir.[48] Geçen yarım yüzyılda, Fransızların yaptığı analizlerin izinden gidecek olursak, Georges Friedmann'm Taylorcu ilkelerle işleyen fabrikanın *"le travail en miettes"* (parça başı iş) düsturunu eleştirdiğini; Pierre Naville'in makineleşme koşullarında işçilerin yabancılaşmasını kınadığını; Alaine Touraine'in Renault fabrikalarındaki teknolojik dönüşüm üzerine 1940'larda yaptığı öncü sosyolojik çalışması temelinde, çalışma süreçlerini A/B/C tipolojisi içinde ele aldığını (zanaatkâr, üretim hattı ve yeniliğe dönük çalışmalar); Serge Mallet'nin ileri teknolojiyi yönetme ve işletme becerisine odaklanmış "yeni bir işçi sınıfının" doğuşunu haber verdiğini; Benjamin Coriat'nın da üretim ve tüketim arasındaki yeni bir ilişki modelinde esneklikle bütünleşmenin bağlantılandırılmasına dayanarak post-Fordist çalışma sürecinin doğuşunu incelediğini görürüz. Birçok bakımdan çok etkileyici bir entelektüel seyahatin sonunda, temel bir düşünce çıkar ortaya: Tam anlamını, ancak enformasyon teknolojisinin kullanılmasıyla bulan otomasyon, insan beyninin çalışma sürecine yaptığı girdileri çok daha önemli kılmıştır.[49] Braverman'ın ileri sürdüğü gibi,[50] otomatik makineler ve daha sonra da bilgisayarlar, işçileri ikinci sınıf robotlara dönüştürmekte kullanılmış-

---

48 Hirschhorn (1984).

49 Touraine (1955); Friedmann (1956); Friedmann ve Naville (1961); Mallet (1963); Pfeffer (1998); Coriat (1990).

50 Braverman (1973).

sa da, bu teknolojinin değil, yeni teknolojilerin ürettiği verimlilik kapasitesinin tam anlamıyla kullanılmasını geciktirmiş (hâlâ da geciktiren) bir toplumsal işgücü örgütlenmesinin doğal sonucudur. Harley Shaiken, Maryellen Kelley, Larry Hirschhorn, Shoshana Zuboff, Paul Osterman ve başkalarının ampirik çalışmalarında göstermiş olduğu gibi, ileri enformasyon teknolojisi fabrikalara, bürolara ne kadar kapsamlı bir biçimde, ne kadar derinden nüfuz ederse, çalışma sürecinde yapılacak işlerin tam sırasını programlayabilecek, bu konuda karar verebilecek özerk, eğitimli işçilere duyulan gereksinim de o denli artar.[51] Otoriter yönetimin ve sömürücü kapitalizmin katı engellerinin tersine, enformasyon teknolojisi daha bilgili işçilere verimlilik potansiyellerini tam anlamıyla gerçekleştirebilmeleri için daha fazla özgürlük tanınması çağrısında bulunur. Ağ işçisi, yeni enformasyon teknolojilerinin mümkün kıldığı ağ müessesesinin gerekli bir aktörüdür.

1990'larda birkaç etken, çalışma sürecinin dönüşümünü hızlandırdı: Bilgisayar teknolojisi, ağ teknolojileri, İnternet ve İnternet uygulamaları, devasa adımlarla ilerleyerek daha iyi, daha ucuz hale; dolayısıyla daha geniş bir ölçekte edinilebilir, yönetebilir hale geldiler; küresel rekabet, dünya çapında şirketler arasında bir teknoloji/yönetim yarışı başlattı; örgütlenmeler evrildi ve genelde esnekliğe, ağlar oluşturmaya dayanan yeni biçimler benimsediler; yöneticiler ve danışmanları, genelde yeni teknolojinin potansiyelini örgütlenmenin eski hedeflerinin sınırlılıkları (mali çeyrek bazında hesaplanan kısa vadeli kâr artışları) içine hapsetmiş olsalar da, bu potansiyeli ve nasıl kullanacaklarını sonunda anladılar.

Enformasyon teknolojilerinin büyük bir yayılma göstermesi, fabrikalar, bürolar ve hizmet örgütlenmelerinde de benzer etkilere yol açtı.[52] Bu etkiler, tahmin edildiği gibi, doğrudan çalışmanın otomatik hale getirilmesiyle dolaylı çalışmaya kayma yönünde değildi. Tam ter-

---

51 Hirschhorn (1984); Japon Çalışma Enstitüsü (1985); Shaiken (1985, 1993); Kelley (1986, 1990); Zuboff (1988); Osterman (1999). İlgili yayınlara ilişkin bir tartışma için bakınız Adler (1992); karşılaştırmalı bir yaklaşım için bakınız Ozaki vd. (1992).

52 Quinn (1988); Bushnell (1994).

sine, doğrudan çalışmanın rolü büyüdü, çünkü enformasyon teknolojileri, ürünün tüketiciye ulaşması öncesindeki süreçlerde doğrudan çalışan işçiyi (çiplerin denenmesi sürecinde de çalışıyor olabilir, sigorta poliçelerinin hazırlanması sürecinde de) daha fazla yetki sahibi kıldı. Bütünleşmiş otomasyon sayesinde ortadan kalkma eğilimi gösteren işler, icra edilmeleri makineler tarafından şifrelenip programlanabilir olan rutin, tekrarlanan işlerdir. Taylorcu üretim bandıysa tarihsel bir kalıntı haline gelmiştir (sanayileşmekte olan dünyada, milyonlarca işçi için hâlâ acı bir gerçeklik olsa da). Enformasyon teknolojilerinin tam olarak şunu yapıyor olması şaşırtıcı sayılmamalı: Programlanabilir bir sıra içinde şifrelenebilir işlerin yerini değiştirmek ve ancak insan beyninin hakim olabileceği bir düzeyde, gerçek zamanda analiz, karar oluşturma ve yeniden programlama vasıflarını gerektiren işlerin sayısını çoğaltmak. Enformasyon teknolojisinin sıradışı ilerleme hızı ve birim bilgi başına maliyeti sürekli azaltması dikkate alınırsa eğer, diğer bütün faaliyetlerin potansiyel olarak otomasyona açık olduğu, dolayısıyla bu işlere harcanan emeğin de gözden çıkarılabilir olduğu görülür. (Ancak bu tür işlerde çalışan işçiler, toplumsal örgütlenmelerine ve siyasi kapasitelerine bağlı olarak gözden çıkarılabilir değillerdir.)

Enformasyonel çalışma süreci, enformasyonel üretim sürecinin nitelikleriyle belirlenir. Daha önceki bölümlerde enformasyonel, küresel ekonomi, örgütlenme biçimi itibarıyla ağ müessesesi hakkında sunulan analizleri akılda tutarak bu süreci şöyle özetleyebiliriz:

1. Katma değer, ağırlıklı olarak hem süreçlerin hem de ürünlerin yeniliğiyle üretilir. Yeni çip tasarımları, yeni yazılımlar elektronik sanayiinin kaderi üzerinde büyük bir belirleyiciliğe sahiptir. Finans şirketlerinin ve müşterilerinin refahı ya da çöküşünün kökeninde, yeni finans ürünlerinin icadı (örneğin 1980'lerin sonunda borsalarda türev piyasalarının yaratılması) vardır.

2. Yenilik, iki koşula bağlıdır: Araştırma potansiyeli ve tanımlanabilir olma. Bir başka deyişle yeni bilgi keşfedilmeli, sonra da belli bir örgütsel/kurumsal bağlamda belli amaçlarla uygulanmalıdır. 1990'larda mikroelektronikte ısmarlama tasarım kilit önemdeydi; makro eko-

nomik değişimlere derhal tepki vermek de, küresel piyasada yaratılan hassas finans ürünlerinin yönetimi açısından temel önemdedir.

3. İşlerin icra edilmesi, daha üst düzeyden gelen talimatları, uygulamalarına uyarlayabildiğinde, sistem için geri bildirim yaratabildiğinde daha verimli hale gelir. İşlerin icrasında, optimum bir işçi/makine bileşimi bütün standart prosedürlerin otomatikleştirilmesini, insan potansiyelinin uyarlanma ve geri bildirime vakfedilmesini sağlayacaktır.

4. Üretim faaliyetlerinin büyük bölümü, örgütlenmeler içinde gerçekleşir. Yaygın örgütlenme biçiminin iki temel özelliği örgüt içi uyarlanabilirlik ve dışarıya karşı esneklik olduğundan, çalışma sürecinin iki kilit özelliği şunlar olacaktır: Esnek stratejik kararlar oluşturma becerisi; üretim sürecinin tüm unsurları arasında bir örgütsel bütünlüğe ulaşabilme becerisi.

5. Enformasyon teknolojisi, tanımladığımız biçimiyle çalışma sürecinin kilit bir bileşeni haline gelmiştir, çünkü:

- Yenilikler geliştirebilme becerisini belirler.
- İşin icrası düzeyinde hataların düzeltilebilmesini ve geri bildirim yapılabilmesini sağlar.
- Üretim sürecinin yönetimi sırasında esneklik ve uyarlanabilirliğe yönelik altyapıyı hazırlar.

Bu özgül üretim süreci, belirmekte olan enformasyonel paradigmaya damgasını vuran *yeni bir işbölümüne* dayanır. Yeni işbölümünü, üç boyutlu bir tipoloji inşa ederek daha iyi anlayabiliriz. *İlk boyut, belli bir çalışma sürecinde icra edilen fiili işleri kapsar. İkini boyut, bir örgütlenmenin, başka örgütlenmeleri de kapsayan çevresiyle ilişkileriyle ilgilidir. Üçüncü boyut, bir örgütlenme veya ağ içinde yöneticilerle çalışanlar arasındaki ilişkilere dayalıdır. İlk boyuta değer oluşturma, ikincisine ilişkiler oluşturma, üçüncüsüne karar oluşturma diyorum.*

Değer oluşturma açısından baktığımızda, enformasyon teknolojisi etrafında örgütlenmiş bir üretim sürecinde (mal üretimi olsun, hizmetlerin teslimi olsun) şu temel işlerle, onları gerçekleştiren işçiler arasında bir ayrıma gidilebilir:

• Stratejik karar oluşturma/komuta kademesindekiler
• Ürün ve süreçlerde yeniliklere gitme/araştırmacılar
• Yeniliklerin uyarlanması, paketlenmesi ve hedeflenmesi/tasarımcılar
• Belirlenmiş hedeflere ulaşabilmek için, örgütün elindeki araçları dikkate alarak karar alma, yenilik, tasarım ve icra süreçleri arasındaki ilişkilerin yönetimi/bütünleştiriciler
• Kişisel inisiyatif ve kavrayışa dayanarak işlerin icrası/operatörler
• Otomatikleştirilmemiş, otomatikleştirilemeyecek yardımcı, önceden programlanabilir işlerin icrası; bu işler benim cüretkâr deyişimle "yönetilen"ler (ya da insan robotlar) tarafından gerçekleştirilir.

Bu tipoloji, işlerin her birini (ve bu işleri icra edenleri), gerek aynı örgütlenme, gerekse bütün bir ağ müessesesi sistemi içindeki işçilerle gerçek zamanda bağlantılandırma gereksinimini dikkate alan bir başka tipolojiyle birleştirilmelidir. Bu ilişkilerin niteliklerine bakarak, üç temel konum arasında bir ayrım yapabiliriz:

• Kendi inisiyatifleriyle bağlar kuran (şirketlerin farklı bölümleriyle ortak mühendislik faaliyetleri gibi) ve ağ müessesesinin bağlantıları arasında dolanan *ağ işçileri*,
• Elektronik bağlantısı olan, ancak bu bağlantıyı ne zaman, nasıl, neden ve kiminle kuracağına karar verme gücüne sahip olmayan, *ağa bağlı işçiler*
• İnteraktif olmayan, tek yönlü talimatlarla tanımlanmış işlerinden başka bir şeyle ilgilenmeyen, *elektronik bağlantısı olmayan işçiler*

Son olarak karar oluşturma sürecine girdide bulunma vasfıyla ilgili olarak, gruplar arasında şöyle bir ayrım yapabiliriz
• *Karar alıcılar*, son kararı alanlar
• *Katılımcılar*, karar alma sürecine katılanlar
• Yalnızca kararları uygulayanlar, *icracılar*

Bu üç tipoloji, tam olarak örtüşmez ve ilişkiler boyutu ya da karar oluşturma sürecindeki farklılık pratikte değer oluşturma sürecinin her düzeyinde ortaya çıkabilir ve çıkar da.

Bu yapı, ideal bir örgüt yapısı ya da bir gelecek senaryosu değildir. Enformasyon teknolojilerinin etkisiyle çalışma ve örgütlenme süreçlerinin dönüşümüne ilişkin ampirik çalışmalara göre, enformasyonel çalışma sürecinde temel icra konumları olarak beliren konumların senteze dayalı bir sunumudur.[53] Ancak benim argümanım tabii ki, çalışma süreçlerinin ve toplumumuzdaki işçilerin tamamının ya da büyük bölümünün bu tipolojilere indirgenebileceği değil. Sosyo-teknik örgütlenmenin arkaik biçimleri birçok ülkede uzun zaman boyunca ayakta kalmıştır ve kalmaya da devam edecektir; tıpkı sanayi öncesi, el işçiliğine dayalı üretimin uzunca bir dönem sınaî üretiminin makineleşmesiyle el ele gitmesi gibi. Ancak gözlemimiz çerçevesinde karmaşık biçimlerde, başka başka şekillerde karşımıza çıkan işler ve işçilerle, dinamik bir sosyo-teknik sisteme kök saldıkları için rekabet ve gösterinin dinamiklerine hakim hale gelme eğilimindeki üretim ve yönetim şablonları arasında bir ayrıma gitmemiz gerekir. Ben, bu analitik şemayla çizilen iş örgütlenmesinin, yeni, yeni ortaya çıkmakta olan enformasyonel çalışma paradigmasını temsil ettiği varsayımını ileri sürüyorum. Önerdiğim analitik yapıyı biraz daha somut kılmak amacıyla, belirmekte olan bu paradigmayı, bilgisayar destekli imalatın ve büro işlerinin otomasyonunun çalışma sürecine etkileri hakkındaki araştırmalara kısaca değinerek resmetmeye çalışacağım.

1994'te Harley Shaiken, günün koşullarına ayak uydurmuş, iki Amerikan otomobil fabrikasında "çalışma örgütlenmesinin yüksek performansı"nı inceleyen bir araştırma yapmıştı:[54] Tennessee'de Nashville yakınlarındaki GM-Satürn kompleksi ile Detroit'in doğu yakasında Chrysler Jefferson North Plant'ta. Bu fabrikaların ikisi de, en ileri düzeyde bilgisayar destekli makineleşmeyi işleyişleriyle birleştiren, çalışma ve yönetim örgütlenmesini de eş zamanlı olarak dönüştürmüş tesislerdi. Shaiken iki tesis arasındaki farklılıklara dikkat çekerken, her ikisin-

---

53 Başkalarının yanı sıra bakınız Hartmann (1987); Wall vd. (1987); Buitelaar (1988); Hyman ve Streeck (1988); ILO (1988); Carnoy (1989); Mowery ve Henderson (1989); Wood (1989); Dean vd. (1992); Rees (1992); Tuomi (1999).

54 Shaiken (kişisel iletişim, 1994, 1995); ayrıca bakınız Shaiken (1995).

de de, yeni teknolojik araçlara dayalı olarak yüksek performansı yaratan kritik etkenlerin de altını çizer. Bu etkenlerin ilki, üretime ve ürünlere ilişkin bilgileri, gerektiğinde karmaşık bir süreci değiştirmekte kritik bir önem taşıyan, deneyimli bir işgücüdür. Yeni çalışma sisteminin kalbinde, bu vasıfları geliştirmeye yönelik, fabrika dışında ve iş başında verilen özel eğitim kursları vardır. Satürn çalışanları yıllık çalışma sürelerinin % 5'ini çoğu fabrikanın yanındaki ek binada bulunan iş geliştirme merkezlerinde düzenlenen eğitim seminerlerinde geçiriyordu.

Yüksek performansa ulaşmada ikinci kritik etken, başka fabrikalara kıyasla işçilerin özerkliğinin artmış olması; işçilerin, üretim sürecinde gerçek zamanlı olarak işbirliğine gitmesinin, kalite değerlendirmesi yapmasının ve geri bildirimde bulunmasının mümkün kılınmış olmasıdır. Her iki fabrika da üretimi ekipler düzeyinde örgütlemiştir, yatay bir meslekî sınıflandırma sistemleri vardır. Satürn, üretim hattı denetçisi konumunu kaldırmıştır; Chrysler de aynı doğrultuda ilerlemektedir. İşçiler çalışırken, hatırı sayılır bir özgürlüğe sahiptir ve görevlerinin icrası sırasında formel etkileşimi artırmaya teşvik edilirler.

İşçilerin, teknolojik bakımdan yenilenmiş olan üretim sürecine katılımı, her iki fabrikada da iki koşulun yerine getirilmiş olmasına bağlıdır: İş güvenliği ve sendikaların işin yeniden örgütlenmesi sürecindeki görüşmelere, uygulamalara katılmış olması. Chrysler'in Detroit'teki yeni fabrikasının açılması öncesinde, yönetsel esnekliği ve çalışanların katkısını vurgulayan bir "modern işleyiş anlaşması" imzalanmıştır. Elbette ki, bu toplumsal çatışmalardan azade ideal bir dünya değildir. Shaiken, gerilimlerin varolduğunu, işçilerle yöneticiler arasında olduğu kadar, Birleşik Oto İşçileri Sendikası liderliğiyle yerel sendika (Satürn örneğinde, yerel sendikanın fabrika sendikası gibi davranma eğiliminde olduğu görülür) arasında da potansiyel anlaşmazlık kaynakları bulunduğunu gözlemlemiştir. Ancak enformasyonel çalışma sürecinin doğası, işbirliğine gidilmesi, ekip çalışması yapılması, işçilerin özerklik ve sorumluluk sahibi olması çağrısında da bulunur; bunlar olmaksızın yeni teknolojilerin sahip olduğu tam potansiyelin tam anlamıyla kullanılması mümkün olmayacaktır. Enformasyonel

üretimin ağlar oluşturma özelliği, bütün şirkete nüfuz etmiştir; işçiler arasında, işçilerle yöneticiler, insanlarla makineler arasında sürekli bir etkileşim olmasını ve bilgilerin işlenmesini gerektirir.

Büro işlerinin otomasyonu ise, ağırlıklı olarak eldeki teknolojiyle belirlenen üç farklı aşamadan geçmiştir.[55] 1960'lara, 1970'lere damgasını vurmuş olan ilk aşamada, verilerin toplu halde işlenmesinde ana çerçeve bilgisayarlar kullanılmıştır; uzmanların veri işleme merkezlerinde geliştirdiği merkezi bilgisayarlaşma, enformasyon akışlarının katılığı ve hiyerarşik denetiminin damgasını vurduğu bir sistemin temelini oluşturmuştur; veri giriş işlemleri, ciddi çabalarda bulunmayı gerektirir, çünkü sistemin hedefi, büyük miktarda bilgiyi merkezî hafızada toplamaktır; Braverman'ın klasik araştırmasında incelediği ve kınadığı üzere, büro işlerinde çalışanların büyük bir çoğunluğu açısından iş standartlaştırılmış, rutinleştirilmiş ve özünde vasıfsızlaştırılmıştır.[56] Ancak otomasyonun sonraki süreçleri köklü bir farklılık gösterir. 1980'lerin başındaki ikinci aşamanın temel niteliği, fiili çalışma sürecinden sorumlu olan çalışanların mikrobilgisayarlar kullanmasına önem verilmesidir. Çalışanlar merkezî veritabanlarıyla desteklenmiş olsalar da; bilgi üretim sürecinde doğrudan bir etkileşim içindedirler, ancak sıklıkla bilgisayar uzmanlarının desteği gerekmektedir. 1980'lerin ortalarına gelindiğinde telekomünikasyondaki ilerlemeler, mikro bilgisayarların gelişmesi, büro işlerinde kelimenin tam anlamıyla bir devrim yaratarak, çalışma istasyonları etrafında ağlar oluşmasına zemin hazırladı; ancak yeni teknolojinin tam anlamıyla kullanılabilmesi için örgütlenmelerde değişikliklere gereksinim duyulması, yeni otomasyon modelinin yayılmasını 1990'lara dek erteledi. Otomasyonun bu üçüncü aşamasında, büro sistemleri birbiriyle etkileşim halindeki çok sayıda mikro bilgisayarla, gerçek zamanda bilgiyi işleme, iletişim kurma ve kararlar oluşturma becerisine sahip ana çerçeve bilgisayarlar sayesinde ağlar halinde örgütlendi ve bütünleştirildi.[57] Otomasyona geçmiş büro-

---

55 Zuboff (1988); Dy (1990).

56 Braverman (1973).

57 Strassman (1985).

ların ve farklı yerlerde gerçekleştirilen işleri ağ üzerinde bir araya getiren "alternatif büro" ya da "sanal büro"nun temelinde yalnızca bilgisayarlar değil, aynı zamanda interaktif enformasyon sistemleri vardı. Büro işlerinin otomasyonunda, yüzyıl sonunun teknolojik kazanlarında kaynamış dördüncü bir aşama daha olabilir: Taşınabilir, güçlü, bilgi işleme/aktarma cihazlarıyla donatılmış bireylerin gerçek kıldığı sanal büro.[58] Eğer bu aşama gelişirse, ki gelişecekmiş gibi görünüyor, ağ müessesesi kavramı çerçevesinde tanımladığım örgütlenme mantığını güçlendirecek, çalışmanın ve işçilerin dönüşümü sürecini, bu bölümde ileri sürdüğüm çizgiler çerçevesinde derinleştirecektir.

Bu teknolojik değişikliklerin büro işleri üzerindeki etkisi henüz tam olarak tanımlanmamıştır; ampirik araştırmalar, bu araştırmalara ilişkin yorumlar, hızlı teknolojik değişim sürecinin gerisinden gelmektedir. Ancak 1980'li yıllarda Berkeley'de çalışmalarını izleyip yönlendirdiğim bir grup doktora öğrencisi, 1990'larda gözlenen gelişmelerle doğrulanmış görünen değişiklik eğilimlerine ilişkin ayrıntılı monografiler kaleme almıştı.[59] Bu çalışmaların en aydınlatıcılarından biri, Barbara Baran'm, ABD'de bazı büyük sigorta şirketlerinde, büro işlerinin otomasyonunun çalışma sürecine etkileri üzerine hazırladığı doktora tezidir.[60] Başka kaynakların yanı sıra, Baran'ın çalışması da, şirketlerin, en alt düzeydeki büro işlerini, birkaç standart aşamaya indirgenebildiklerinden kolayca programlanabilir olan rutin işleri otomatikleştirme eğiliminde olduğunu gösteriyordu. Ayrıca bilgiler toparlanıp bilgi kaynağının mümkün olduğunca yakınından sisteme girilebiliyordu; verilerin sisteme girişi merkezden bağımsız hale gelmişti. Örneğin satış muhasebesi, artık kasadaki satış makinesinin tarama ve depolama birimine bağlıydı. ATM'ler banka hesaplarını sürekli yeniliyordu. Sigorta talepleri, işletmenin bir yargıda bulunmasını gerektirmeyen tüm durumlarda, doğrudan hafızaya kaydediliyordu. Bu eğilimlerin kesin

---

58 Thach ve Woodman (1994).

59 Özellikle Berkeley'de doktora tezi için yapılan şu çalışmalara dayandım: Lionel Nicol (1985), Carol Parsons (1987), Barbara Baran (1989), Penny Gurstein (1990) ve Lisa Bornstein (1993).

60 Baran (1989).

sonucu, mekanik, rutin büro işlerinin büyük bölümünün elenmesi oldu. Diğer yandan daha üst düzey operasyonlar, bilgisayarda dosyalarına kaydettikleri bilgilere dayanarak karar üreten vasıflı büro işçilerinin ve profesyonellerin ellerinde toplanmıştı. Dolayısıyla sürecin tabanında, rutinleşme giderek güçlenirken, orta düzeyde birkaç iş bilgiye dayalı, genelde karar alma sürecinde daha özerkleşmiş büro işçilerinden oluşan bir ekibin işlediği, değerlendirdiği ve icra ettiği bir karar oluşturma süreciyle bütünleştiriliyordu. Bu, işleri yeniden bütünleştirme sürecinin daha ileri bir aşamasında, orta düzeydeki yöneticilerin de denetimi ortadan kalkıyor, kontroller ve güvenlik prosedürleri bilgisayarda standartlaştırılıyordu. Bu noktada, önemli meseleleri değerlendirip kararlar oluşturan profesyonellerle günlük işleyiş hakkında bilgisayarlarındaki dosyalara ve ağa bağlanma becerilerine dayalı olarak kararlar oluşturan büro çalışanları arasındaki bağ daha bir önem kazanıyordu. Dolayısıyla büro otomasyonunun üçüncü aşaması, görevi akılcılaştırmaktan ziyade (yığın işleyen otomasyonda olduğu gibi), süreci akılcılaştırır; çünkü teknoloji birçok farklı kaynaktan akan bilgilerin bütünleştirilmesini, işlendikten sonra da icra sürecinin farklı, merkezden bağımsız birimlerine yeniden dağıtımını sağlar. Bu yüzden, yeni sistem farklı işleri (daktilo etmek, hesaplamak gibi) otomatikleştirmekten çok, bütün süreci (örneğin, yeni girişim sigortası işleme, bütün masrafı ödeme taahhüdünde bulunur) akılcılaştırır ve sonra da üretim bantlarındaki ya da birbirinden ayrı piyasalardaki çeşitli prosedürleri birleştirir. Bunun ardından işçiler, örgütsel anlamda dağıtılmış olmak yerine, işlevsel olarak yeniden bütünleştirilmiş olurlar.

Hirschhorn Amerikan bankalarına ilişkin analizlerinde, Castano da İspanya'da bankacılığa ilişkin analizlerinde benzer eğilimler gözlediklerini belirtirler.[61] Rutin işlemler giderek otomatikleştirilirken (ATM'ler, telefonla bilgilendirme hizmetleri, elektronik bankacılık vs.), geride kalan banka çalışanları giderek müşterilere finans hizmeti pazarlayan ve sattıkları paranın geri ödenmesini denetleyen satış ele-

---

61 Hirschhorn (1985); Castano (1991).

manları olarak çalışmaktadır. ABD'de federal hükümet, yüzyıl sonunda vergi ve sosyal güvenlik ödemelerini otomasyona bağlamayı, böylece çalışma sürecindeki değişikliğin bir benzerini kamu sektörü kurumlarına yaymayı planlamaktaydı.

Ancak çalışma sürecinde bu enformasyonel paradigmanın belirmesi, toplumlarımızda emek ve işçilerle ilgili hikâyenin tamamını anlatmaz. Toplumsal bağlam, özellikle de şirket yönetimlerinin aldığı kararlara göre şekillenen sermaye ve emek arasındaki ilişkiler, çalışma sürecinin şeklini ve sürecin değişiminin işçiler açısından yarattığı sonuçları ciddi biçimde etkiler. Teknolojik değişimin ivme kazanmasının, yukarıda da tartıştığım gibi kapitalist yeniden yapılanma süreciyle el ele gittiği 1980'ler de bunun geçerli olduğunu görürüz. Watanabe'nin[62] Japonya, ABD, Fransa ve İtalya'da otomotiv sektöründe robotların kullanılmaya başlanmasının etkileriyle ilgili klasik araştırması, aynı sektörde benzer teknolojilerin kullanılmasının çok farklı etkileri olduğunu gösterir: ABD ve İtalya'da işçiler yerlerinden edilmişlerdir, çünkü yeni teknolojiyi kullanmanın temel hedefi, işgücü maliyetini azaltmaktır; Fransa'da, hükümetin modernleşmenin etkilerini yumuşatmaya yönelik politikaları sayesinde iş imkânlarının kaybı bu iki ülkeye göre daha düşük bir düzeyde gerçekleşmiştir; şirketlerin ömür boyu istihdam güvencesine bağlı kaldığı Japonya'da ise, şirketlerin rekabet güçlerini artıran ve piyasada Amerikalı rakiplerinin paylarını kapmalarını sağlayan eğitim ve güçlü ekip çalışması sonucu, istihdam artmış, verimlilik yükselmiştir.

1980'lerdeki teknolojik değişim ile kapitalist yeniden yapılanma arasındaki etkileşim hakkındaki çalışmalar, teknoloji kullanımının, şirketin çapını küçültme dışında başka yollara başvurarak kaliteyi ya da verimliliği artırmak yerine, öncelikle emekten tasarruf etmek, sendikaları baskı altına almak ve maliyeti tırpanlamak amacıyla gerçekleştirildiğini göstermiştir. Eski öğrencilerimden Carol Parsons da, Berkeley'deki doktora tezinde Amerika'da metal işçiliği ve tekstil sektörle-

---

62 Watanabe (1986).

rinde sosyo-teknik yeniden yapılanmayı ele almıştı.[63] Metal işçiliği sektöründe, Parsons'ın incelediği şirketlerin çoğunda dile getirildiği üzere yeni teknolojiyi kullanmanın amacı doğrudan emeğin azaltılmasıydı. Dahası şirketler, fabrikalarını yeni teçhizatlarla donatmak yerine, sendikalı fabrikaları kapatıp, genelde sendikanın bulunmadığı yeni fabrikalar açıyorlardı; bu arada kendileri yerlerini değiştirmiyordu. Yeniden yapılanma sürecinin sonunda, büro cihazları hariç, metal işçiliği sektörünün tamamında istihdam ciddi düzeyde geriledi. Bunun yanı sıra, üretim sürecinde çalışan işçiler, sayılarının yöneticiler ve profesyonelle-re göre gerilediğine tanık oldu. Üretim sürecinde çalışan işçiler arasında, el işçiliğiyle uğraşanlar ve vasıfsız işgücü arasında bir kutuplaşma vardı; üretim bandında çalışan işçiler otomasyonun ciddi baskısı altındaydılar. Parsons da tekstil sektöründe, mikro elektroniğe dayalı teknolojinin kullanımıyla ilgili benzer bir eğilim gözler. Doğrudan üretimde çalışan işgücü hızla silinip gitmiş, sektör Amerikan piyasasının taleplerini, dünyanın dört bir köşesindeki imalatçılarla birleştiren bir merkez haline gelmiştir. Sonuçta, bir uçta vasıflı tasarımcılar ile telekomünikasyon imkânlarını kullanan satış temsilcilerinin, diğer uçta ya yurtdışında ya da Amerika'da çoğunlukla yasadışı atölyelerde çalışan vasıfsız, az ücret alan bir imalatçı işçiler grubunun yer aldığı iki kutuplu bir işgücü ortaya çıkmıştır. Bu, üçüncü bölümde, esnek üretime örnek gösterilen, dünya çapında bir ağa sahip tekstil firması Benetton'ı anlatırken çizdiğim modelle çarpıcı benzerlikler taşıyan bir modeldir.

Eileen Appelbaum da, ciddi bir değişim sürecinden geçen sigortacılık sektöründe Barbara Baran'ın çalışmasına dayanarak anlattığım üzere benzer eğilimler gözlemişti.[64] Sigortacılık sektöründe de teknolojik yenilikler, örgütlenmedeki değişiklikler ve çalışmanın yeniden bütünleştirilmesinin hikâyesi, geniş çaplı tensikat ve vasıflı işgücünün az maaş alması gibi gözlemlerle tamamlanıyordu. Appelbaum, sigortacılık sektöründeki hızlı değişim sürecini, finans piyasalarında yasal düzenlemelerin gevşetilmesi ve küresel rekabetin etkisiyle ilişkilendirir.

63 Parsons (1987).

64 Appelbaum (1984).

Sonuçta sermayenin hareketliliğini ve işgücünün çok yönlülüğünü sağlamak kritik bir önem taşır hale gelmiştir. İşgücü hem tensikata maruz kalmıştır, hem de vasıfları yenilenmiştir. Etnik azınlıklardan kadınların yoğunlaştığı veri girme gibi işlerin yüzyıl sonuna doğru neredeyse tamamen ortadan kalkması beklenmektedir. Diğer yandan, görevleri, giderek farklılaşan sektörün değişen ihtiyaçlarına daha fazla uyum sağlamaya, daha fazla esneklik göstermeye açık çok vasıflı, çok fonksiyonlu işlerle bütünleştirerek, büro işleriyle uğraşan geri kalan kesime yeni vasıflar kazandırılmıştır. Profesyonel işlerde de, yeni vasıflar kazandırılmış büro çalışanlarının üstlendiği daha az vasıf gerektiren işlerle, genelde üniversite eğitimi gerektiren uzmanlık işleri arasında bir kutuplaşma vardır. Bu mesleki değişimler, cinsiyet, sınıf ve ırka göre tanımlanmıştır: Makineler genelde etnik azınlıkların, ölçeğin tabanında yer alan az eğitimli kadınların yerini alırken, daha alt mevkideki profesyonel işlerde eğitimli, beyaz kadınlar, beyaz erkeklerin yerini almaya başlamıştır; ancak erkeklerin daha önce aldığından daha az para alırlar ve kariyerlerini geliştirme imkânları da daha azdır. Çok vasıflı işlere ve sorumluluğun bireyselleştirilmesine, genelde ideolojik olarak biçilmiş yeni ünvanlar verilmiş ('sekreter' yerine 'yönetici asistanı' gibi), böylece büro işlerinde çalışanların bağlılığı, karşılığında aldıkları profesyonel ödüller artırılmadan güçlendirilmiştir.

Yeni enformasyon teknolojisi, çalışma süreçlerini ve işçileri, dolayısıyla istihdamı ve meslekî yapıyı yeniden tanımlamaktadır. Çok sayıda iş, gerekli vasıfların artırılmasıyla, kimi zaman en dinamik sektörlerde ücretlerin ve çalışma koşullarının güçlendirilmesiyle yeniden tanımlansa da, imalat sektöründe de hizmet sektöründe çok sayıda iş, otomasyon yüzünden silinmektedir. Bu işler, genelde otomasyondan kaçamayacak kadar vasıfsız, ancak yerlerini alacak teknolojiye yatırım yapıldığına değecek kadar pahalı işlerdir. Meslekî yapının yeni vasıflar kazandırılmış konumlarında, genel olsun, uzmanlaşmış olsun eğitsel vasıfları artırmak, kurumsal bakımdan parçalanmış bir iskân yapısına denk düştüğünden zaten son derece bölünmüş bir sistem olan eğitim temelinde işgücünü daha da bölmektedir. Vasfı düşürülmüş

emek, özellikle kadınlar, etnik azınlıklar, göçmenler ve genç insanlara yönelik başlangıç konumları, genellikle düşük vasıf gerektiren, az ücretli faaliyetlerin yanı sıra, geçici işler ve/veya çeşitli hizmetlerdir. Çalışma koşullarının ikiye ayrılması ve emeğin kutuplaşması, teknolojik ilerlemenin ya da değiştirilemez evrimsel eğilimlerin ("sanayileşmecilik sonrası toplum"un ya da "hizmet ekonomisi"nin yükselişi gibi) zorunlu bir sonucu değildir. Enformasyonel paradigmanın kökenindeki teknolojik değişim süreci sayesinde ve bu süreç çerçevesinde üretim düzeyinde gerçekleşen kapitalist yeniden yapılanma sürecinde toplumsal olarak belirlenmiş ve yönetsel olarak tasarlanmıştır. Bu koşullar altında çalışma süreci, istihdam ve meslekler dönüşmüş, çalışma ve çalışma süresi mefhumları da belki ebediyen değişmiştir.

ENFORMASYON TEKNOLOJİSİNİN İSTİHDAM ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ: İŞSİZ BİR TOPLUMA DOĞRU MU?

Enformasyon teknolojisinin fabrikalara, bürolara ve hizmetlere yayılması, işçilerin yerini makinelerin alacağı yönünde yüzyıllık bir korkuyu yeniden canlandırmış; toplumsal örgütlenmemize hâkim olan verimlilik mantığıyla alakasız hale gelmiştir. 1811'de İngiliz sanayicileri korkutan Luddite hareketinin Enformasyon Çağı versiyonu henüz gerçekleşmediyse de, 1980'ler ve 1990'larda Batı Avrupa'da yaygınlaşan işsizlik, emekten tasarruf eden teknolojilerin etkisiyle işgücü piyasalarının, dolayısıyla bütün bir toplumsal yapının kargaşaya girme potansiyeliyle ilgili sorular doğurmuştur.

Bu soruyla ilgili tartışma geçen on yılda başladı ve açık bir cevap üretmekten de oldukça uzak.[65] Bir yanda, tarihsel deneyimlere göre, teknolojik ilerlemeler daha etkili üretim araçlarıyla emeğin yerini aldıkça, bir faaliyet türünden diğerine doğrudan bir geçiş olduğunu savunanlar var.[66] Nitekim Britanya'da 1780 ile 1988 arasında tarımsal

---

65 1980'ler ve 1990'larda işsizlik eğilimlerinin dengeli ve ayrıntılı bir değerlendirmesi için bakınız Freeman ve Soete (1994).

66 Jones (1982); Lawrence (1984); Cyert ve Mowery (1987); Hinrichs vd. (1991); Bosch vd. (1994); Avrupa Toplulukları Komisyonu (1994); OECD (1994b).

işgücü sayı bakımından yarıya inmiş, tarım sektöründe çalışanların işgücünün toplamına oranı da % 50'den % 2.2'ye düşmüştür; ancak kişi başına verimlilik 68 faktör artarken, verimlilikteki bu artış, nüfusun giderek daha geniş bir kesimini istihdam edebilmek için imalat, sonra da hizmet sektörlerine sermaye ve emek yatırımına imkân tanımıştır. 20. yüzyılda Amerikan ekonomisinde teknolojik değişimin olağanüstü hızı, tarım kesiminde işgücünü kitlesel olarak yerinden etmiştir, ancak ABD ekonomisinde yaratılan iş imkânlarının sayısı 1900'de 27 milyondan, 1999'da 133 milyon seviyesine çıkmıştır. Bu bakış açısına göre, en geleneksel imalat işleri de tarım sektörüyle aynı kaderi paylaşacaktır, ancak yüksek teknoloji imalatında ve daha önemlisi "hizmet" sektöründe yeni iş imkânları yaratılmaktadır ve yaratılacaktır (bkz. Ek A'da **Tablo 4.23**).[67] Bu teknik eğilimin sürekliliğinin bir kanıtı olarak, kolayca teknolojik bakımdan en ileri sanayileşmiş ülkelerin, Japonya ile Amerika'nın deneyimlerine işaret edilebilir: Bu ülkeler 1980'lerde ve 1990'larda en fazla iş imkânı yaratan ülkelerdir.[68] Avrupa Komisyonu'nun 1994 tarihli *Büyüme, Rekabet Gücü ve İstihdam* başlıklı raporuna göre, ABD ekonomisi, 1970 ile 1992 tarihleri arasında % 70 büyümüş, istihdam da % 49 artmıştır. Japonya'da ekonomi % 173 büyümüş, istihdam % 25 artmış, Avrupa Topluluğu'nun ekonomisi ise % 81 büyümüş, ama istihdam oranı ancak % 9 artmıştır.[69] Komisyon raporunun söylemediği bir şey vardır: Bu yeni istihdamın tamamı kamu sektöründe yaratılmıştır; 1980'lerde Avrupa Topluluğu'nda özel sektörün istihdam yaratması yerinde sayar vaziyetteydi. 1990'larda Avrupa ile ABD ve Japonya arasındaki istihdam yaratma açığı derinleşti (bkz. **Şekil 4.3**). Öyle ki 1975 ile 1999 arasında ABD'de 48 milyon, Japonya'da ise yalnızca 10 milyon yeni iş yaratıldı. Avrupa Birliği'nde ise, bu 24 yıl içinde 11 milyon yeni iş imkânı yaratıldı; 1990'ların sonlarına dek bu işlerin çoğu da kamu sektöründeydi. Dahası 1 Ocak 1993 ile 1 Ocak 2000 arasında ABD'de 20 milyonu aşkın yeni iş yaratılmıştı, Av-

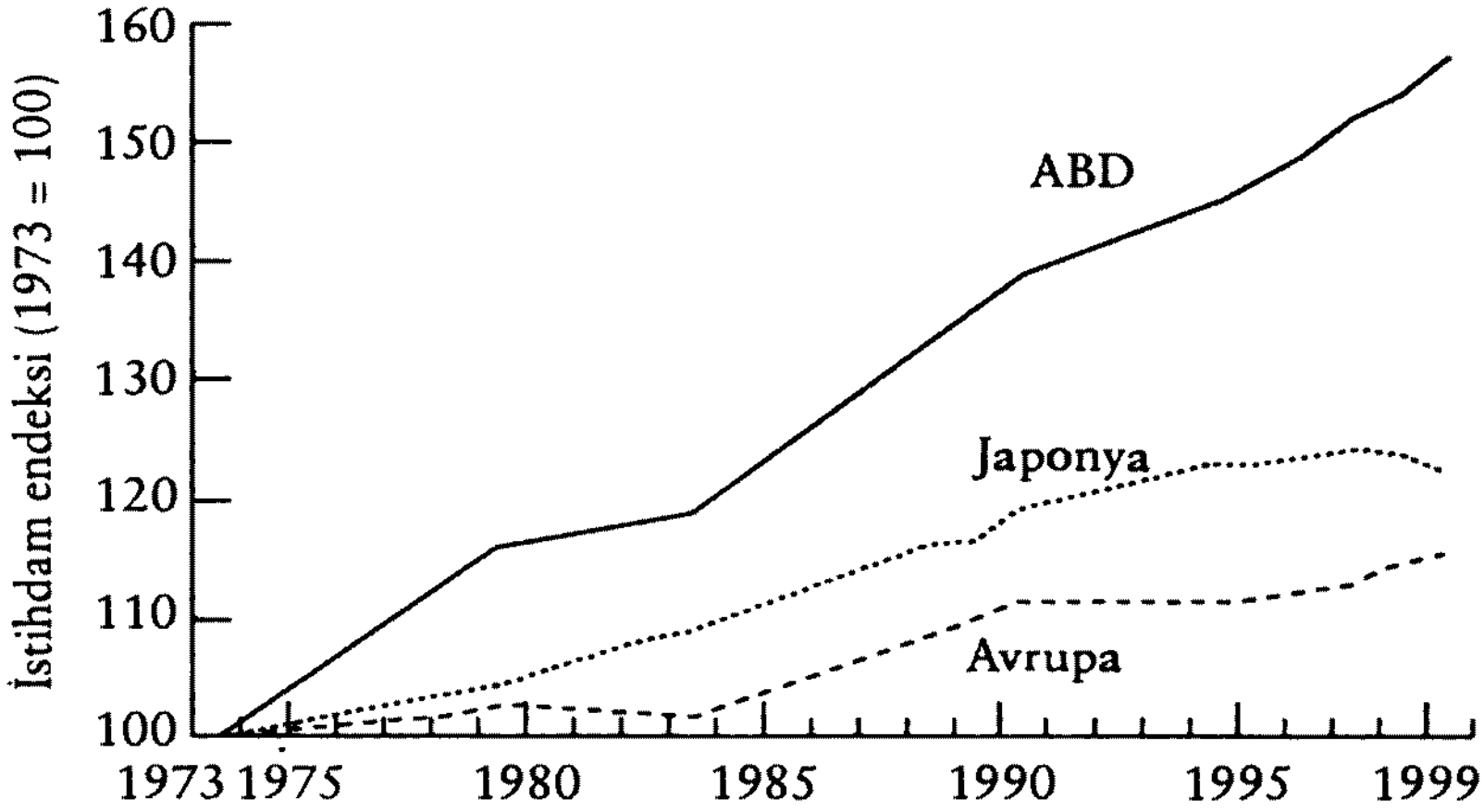
---

67 OECD (1994b).

68 OECD, *İstihdam değerlendirmesi (Employment Outlook)* (değişik yıllar).

69 Avrupa Toplulukları Komisyonu (1994: 141).

ŞEKİL 4.3
Bölgelere Göre İstihdamda Büyüme Endeksi, 1973-1999

Kaynak: OECD verileri, Carnoy tarafından derlenip işlenmiştir (2000).

rupa Birliği'nde ise 1990 ile 1996 arasında net iş sayısı düşmüştü. Ancak, Avrupa ülkelerinin, işgücü piyasasının yeni iş imkânları yaratılmasını engelleyen kurumsal yönlerinde reformlara devam edip enformasyon teknolojisinin şirketlere girişini hızlandırdığı 1997-9 döneminde, Avrupa da istihdamda genişlemeye başladı. Ekim 1999'da, on yıldır ilk kez, Avrupa Birliği'nin tamamında işsizlik oranı % 10'un altına indi. Aslında Avrupa'da istihdamın büyümesi ülkelere göre büyük farklılıklar göstermiştir: 1999'da yalnızca İspanya, İtalya, Fransa, Almanya, Finlandiya ve Belçika'da çift haneli bir işsizlik oranı söz konusuydu, diğer Avrupa ülkelerinde işsizlik oranı % 8'in altındaydı, bazılarındaysa (Hollanda, İsviçre, Norveç) işsizlik oranı ABD'den bile daha düşüktü. Yaratılan yeni işlerin vasıf düzeyi ortalaması dikkate alındığında, toplam işgücünün ortalama düzeyinden daha yüksek olduğu gözleniyordu. Nitekim ABD'nin durumunu değerlendiren, Martin Carnoy tarafından hazırlanmış Tablo 4.24'te (**Ek A**'da) yüksek ücretli işlerin 1960'da % 24,6'dan, 1998'de % 33 oranına tırmandığı görülür; bu en alt seviyede yer alan iş imkânlarının artış oranından çok geride bırakan

bir artıştır. En alt düzeyde yer alan işlerin oranı, orta kesimin ağırlıklı olarak mesleki yelpazenin en üst kesimi lehine düşüşünü doğrularcasına % 31,6'dan % 32,4'e çıkmıştır. ABD Çalışma Bakanlığı'nın 1999'da, 1990'lı yıllarda yaratılan yeni iş imkânlarının profili hakkındaki bir araştırmasında, yeni iş imkânlarının çoğunun, ülke çapında ortalama 13 dolar olan saat başı ücretten daha fazla ödeyen meslekler-de olduğu görülmüştü.[70] OECD'nin yaptığı bir araştırmaya göre, 1980-95 döneminde OECD ülkelerinde yaratılan yeni işlerin % 3,3'ü yüksek teknoloji sektörlerindeydi; teknolojinin orta düzeyde kullanıldığı sektörlerde % 8,2'lik, düşük düzeyde kullanıldığı sektörlerde % 10.9'luk bir gerileme söz konusuydu.[71] Gelecekteki manzarayı değerlendiren, Fransa Senato Finans Komisyonu'nun hazırladığı 1997 tarihli Tregouet Raporu'nda "Enformasyon toplumu güçlendikçe, bundan yirmi yıl sonra, doldurulması gereken konumların yarısı bugün mevcut olmayan, temelde bilgi girilmesini gerektiren işler olacak."[72]

Son yirmi yılın yeni işgücü piyasasının temel özelliklerinden biri de, kadınların ücretli işlere girmesidir: 15-64 yaş grubundaki kadınların işgücüne katılım oranı 1973'te % 51,1'ken, bu oran 1998'de ABD'de % 70,7'ye; Britanya'da % 53,2'den % 67,8'e; Fransa'da % 50,1'den % 60,8'e; Japonya'da % 54'ten % 59,8'e; Almanya'da % 50,3'ten % 60,9'a; İspanya'da % 33,4'ten % 48,7'ye; İtalya'da % 33,7'den % 43,9'a; Finlandiya'da % 63,6'dan % 69,7'ye; kadınların işgücüne katılım oranının en yüksek düzeyde olduğu İsveç'te % 62,6'dan % 75,5'e çıkmıştır.[73] Ancak emek arzındaki bu ciddi artış, ABD ve Japonya'da, bazı Batı Avrupa ülkelerinde olduğu kadar yüksek oranda bir işsizlik yaratmamıştır. Büyük bir teknolojik yeniden donanım sürecinin ortasında olan ABD, Kasım 1999'da, son 30 yılın en düşük işsizlik oranını % 4,1 olarak kayda geçirmiştir. Japonya, 1990'larda uzun süren bir durgunluk dönemine karşın, işsizlik oranını % 5'in

---

70 *The New York Times* (4 Aralık 1999: B14).

71 OECD (1997: 34).

72 Saussois'de alıntı (1998: 4).

73 OECD, *İstihdam değerlendirmesi (Employment Outlook)* (değişik yıllar).

altında tutmaya çalışırken, geleneksel işçi-işveren ilişkilerini de birazdan tartışacağım biçimde değiştirme çabasına girmiştir. Teknolojik bakımdan ileri bir ülke olan Hollanda ise, iş ve işgücü kurumlarını değiştirmesini takiben, 1999 sonlarına gelindiğinde işsizlik oranını % 3'lere çekmiştir.

Dolayısıyla eldeki bütün kanıtlar, gelişmiş ülkelerdeki yüksek işsizliğin, büyük ölçüde, bazı Avrupa ülkelerinde yeni ekonomiye geçiş sürecinin ilk aşamalarında yaşanan bir sorun olduğunu gösteriyor. Bu sorunun temel kaynağı yeni teknolojilerin kullanılması değil, hatalı makro ekonomik politikalar ve özel sektörde iş imkânları yaratılmasını köstekleyen kurumsal ortamdır; teknolojik yeniliklerin ve bu yeniliklerin yayılmasının yeni iş imkânları yaratılması ya da mevcut işlerin ortadan kaldırılması üzerinde doğrudan bir etkisi olmamıştır. Martin Carnoy Tablolar 4.25 ile 4.26'yı (bkz. Ek A) 21 ülkeyle ilgili OECD verilerine, 1990'ların ortalarında istihdamın büyümesi ve işsizlikle enformasyon teknolojisinin ilişkisine dair çeşitli göstergelere dayanarak hazırlamıştır. Carnoy'un hesaplamalarına göre, 1987-94 döneminde teknolojinin yayılması ile istihdamın gelişmesi arasında istatistikî açıdan ciddi bir ilişki yoktur. Aslına bakarsanız tek ilişki, 1994'te işçi başına enformasyon teknolojisi harcamasıyla işsizlik oranı arasındadır. Ancak bu da negatif bir ilişkidir; teknolojinin istihdam yaratılmasını olumlu etkilemesi olasılığına işaret eder.[74] Bu ve başka analizlerin gösterdiği gibi,[75] işsizlik oranının farklı düzeylerde olması kurumsal farklılıklarla açıklanabilir; teknolojik düzey farklılıklarının etkisinin ise tutarlılık göstermediği gözlenir. Uluslararası verilerden çıkan bir şablon varsa eğer, bu da Luddite'in tahminlerinin tersi bir yönde olacaktır: Daha yüksek teknolojik düzey genellikle, düşük işsizlik oranıyla ilişkilendirilir. Eleştirenlerin itirazları, örneğin işten çıkarılmış işçilere işsizlik istatistiklerinde yer verilmiyor olması gibi argümanlar, ampirik incelemeler karşısında ayakta duramaz. OECD'nin 1983 ile 1991 arasında işten çıkarılmış işçilerle ilgili 1993 tarihli bir raporunda, bu işçi-

74 Carnoy (2000: 2, 26).

75 Freeman ve Soote (1994); OECD (1994c).

lerin 1991'de işgücünün % 1'ini oluşturduğu değerlendirmesinde bulunulmuştur. İşten çıkarılmış işçiler de işsizlere eklendiğinde, 1991'de OECD ülkelerinin çoğunda işsizlik oranı yaklaşık % 8'e yükselecektir. Ancak yeni hesaplamalara göre, bu düzeltilmiş işsizlik oranı 1997'de ABD'de, Britanya'da, Japonya'da, Hollanda'da, Avustralya ve Kanada'da yani, yeni teknoloji ve örgütlenme koşullarına göre istihdam yaratan ülkelerde yine düşüyor olacaktır.[76] Ama istihdamın çalışma yaşındaki, 15-64 yaş grubundaki nüfusa oranını hesaplamak belirleyici bir argüman olur (bkz. Tablo 4.27). Herkes, işten çıkarılmış ya da çıkarılmamış, hapiste ya da değil bu şekilde hesaplanır. Bu doğrultuda ilerleyecek olursak, 1973 ile 1998 yılları arasında ABD'de çalışan erkeklerin toplam erkek nüfusa oranı % 82,8'den % 80,5'e iner. Ancak kadınlara baktığımızda bu oranın % 48'den % 67,4'e çıktığını görürüz. Diğer yandan bu oran, bütün Avrupa ülkelerinde, Kanada ve Avustralya'da ciddi biçimde düşüşe geçmiş, kadınlar açısından bütün ülkelerde, bazılarında ciddi düzeyde (Kanada) ya da çok hızlı (Hollanda'da % 28,6'dan % 59,4'e çıkmıştır örneğin) bir artış göstermiştir. İstihdam oranının erkekler açısından açıkça düşüşe geçtiği, kadınlar açısından ılımlı bir artış gösterdiği Japonya ortada bir yerdedir. ABD'nin performansı, istihdam oranı/nüfusun gelişimi sınavında kalmıştır. Gerçekte yaşananansa gözle görülür bir eğilimdir: İşgücü piyasasının geniş kesimlerinde, ikinci cildin dördüncü bölümünde daha detaylı olarak inceleyeceğimiz koşullar ve değişiklikler çerçevesinde kadınlar erkeklerin yerini almaktadır.

Ancak saygıdeğer Roma Kulübü'nün başını çektiği, kitlesel işsizlik kahinleri bu tür hesaplamaların, enformasyonun işlenmesiyle ilgili olduklarından etkileri evrensel düzeyde hissedilen ve zorlayıcı olan teknolojilerin yeni tesirlerini hafife alan, farklı bir tarihsel deneyime dayandığını savunur. Çiftçilerin ortadan kalkması gibi imalat işleri de ortadan kalkarsa, hizmet sektöründe bu işlerin yerini alacak yeterince iş olmayabilir, çünkü hizmet sektöründeki işler de hızla otomasyona ge-

---

76 Carnoy (2000: 2, 26).

çip silinip gidiyor diye de devam ederler. Bu eğilimin 1990'larda güçlenmesini kitlesel bir işsizliğin izleyeceği tahmininde bulunurlar.[77] Bu analizin ucu açıkça, ya kitlesel bir işsizlik ve bunun doğal sonucu olarak toplumda çalışanlarla işsizler/geçici işçiler arasında keskin bir bölünmeyi tercih edeceğimize ya da tercihimizi toplumsal örgütlenmenin ve kültürel değerlerin tamamen yeniden yapılanmasının önünü açarak çalışmayı ve istihdamı yeniden tanımlamaktan yana kullanacağımıza varır.

Meselenin önemini dikkate alan uluslararası kurumlar, hükümetler ve araştırmacılar yeni teknolojilerin etkilerini değerlendirmek üzere olağanüstü bir çaba içinde olmuştur. Son yirmi yılda, özellikle de verilerin bir cevap yaratabileceği yönünde bir umudun varolduğu 1980'lerde teknik bir inceliğe sahip onlarca araştırma gerçekleştirildi. Bu çalışmaları okumak, araştırmanın ne denli zorlu olduğunu da ortaya koyar. Robotların üretim bandına girmesinin, belli bir düzeyde ürün elde edilmesi için insanın çalışması gereken zamanı kısalttığı açıktır. Ancak bu mutlaka, şirketin, hattâ sektörün istihdam ettiği insan sayısının da azalacağı anlamına gelmez. Üstün kalite ve verimlilik, elektronik mekanizmaların kullanılması sonucu rekabet gücünün artışıyla elde edildiyse, hem şirketin hem de sektörün piyasa payının büyümesinden kaynaklanan talep artışını karşılamak için istihdamı artırması gerekecektir. Dolayısıyla, mesele ülke çapını kapsar düzeydedir: Yeni büyüme stratejisi, bazı sektörlerde istihdamın azaltılması pahasına rekabet gücünün artırılması; bu şekilde elde edilen artı değerin, işletmeye dönük hizmetler ya da çevre teknolojisi gibi başka sektörlerde yatırım yapmak ve istihdam yaratmak için kullanılması anlamına ge-

---

77 King (1991); Aznar (1993); Aronowitz ve Di Fazio (1994); Rifkin (1995). İşsiz toplumu haber veren bütün bu yazıların en göze çarpan yönü, iddialarını destekleyecek tutarlı, güçlü kanıtlar sunamamaları, cımbızlanmış haberlere, bazı ülkelerde bazı sektörlere ilişkin rasgele örneklere ve bilgisayarların iş üzerindeki "açık" etkisine ilişkin "yaygın kanaat"e dayanmalarıdır. Örneğin Batı Avrupa'ya kıyasla ABD ve Japonya'da yüksek oranda iş imkânı yaratılmasını açıklayan ciddi bir analiz yoktur; doğu ve güneydoğu Asya'da özellikle imalat alanında istihdam artışıyla ilgili kaynak zor bulunur. Bu yazarların çoğu kendilerini "siyasi sol"la ilişkilendirdiklerinden, temelsiz tezleri işgücünü ve siyasi solu, ideolojik öz yıkım geleneği doğrultusunda yeni bir çıkmaza sürüklemeden evvel güvenilirlikleri sorgulanmalıdır.

lir. Son tahlilde, net istihdam ülke içindeki rekabete bağlı olacaktır. Bu durumda ticaret kuramcıları, küresel ticaretin genişlemesinin toplam talebi artırarak katılımcıların çoğunun yararına olacağını savunur. Bu savunuya göre, yeni enformasyon teknolojilerinin yayılması sonucunda istihdamın azalması olasılığı ancak şu durumlarda mevcuttur:

1. Talepteki genişleme, emeğin verimliliğini artırmazsa;

2. Böyle bir dengesizliğe işleri değil, çalışma sürelerini azaltarak kurumsal bir tepki verilmezse.

Bu ikinci koşul özellikle önemlidir. Sonuçta sanayileşmenin tarihi boyunca, işsizlik, üretim, verimlilik, gerçek ücretler, kârlar ve talepte uzun vadeli bir artış gözlenmiş, çalışma süresi, teknoloji ve yönetimde ilerlemelere bağlı olarak ciddi biçimde azaltılmıştır.[78] Teknoekonomik dönüşümün bu aşamasında neden böyle bir şey yaşanıyor olmasın? Enformasyon teknolojileri neden, makineleşme ve otomasyonun 20. yüzyılın başında toplam istihdam üzerinde yarattığından daha yıkıcı bir etkiye sahip olsun ki? Ampirik kayıtları gözden geçirelim.

1980'lerde farklı ülkeler ve sektörlere ilişkin bir dizi çalışmayla karşı karşıya kalan Uluslararası Çalışma Örgütü, farklı bağlamlarda mikro-elektronik ve istihdam arasında nasıl bir ilişki gözlendiğine dair mevcut bilgilerin ve literatürün tarandığı değerlendirmeler yapılması görevi verdi. Bu değerlendirmelerden ikisi gayet iyi belgelenmiştir ve analitiktir: Raphael Kaplinsky[79] ile John Bessant'ın[80] hazırladıkları. Kaplinsky bulgular arasında, sekiz farklı düzeyde ayrım yapmak gerektiğini vurgulamıştı: Süreç düzeyi, fabrika düzeyi, şirket düzeyi, sanayi düzeyi, bölge düzeyi, sektör düzeyi, ülke düzeyi ve meta düzey. (Alternatif sosyo-teknik paradigmalarla ilgili farklılıklardan kaynaklanan etkilerin tartışılması anlamına gelir.) Bu düzeylerin her birinde kanıtların değerlendirilmesini takiben Kaplinsky şu sonuca varmıştır:

---

78 OECD (1994c).

79 Kaplinsky (1986).

80 Bessant (1989).

> Bireysel çalışmalar meseleyle ilgili net bir açıklama getiremediği sürece, niceliksel makro ve mikro araştırmaların çok farklı yönlere çekilebileceği görülür. Süreç ve fabrika düzeyindeki araştırmalar, genelde emeğin ciddi biçimde yer değiştirmiş olduğuna işaret ediyor. Öte yandan ülke çapındaki simülasyonlar, sıklıkla ciddi bir istihdam sorunuyla karşı karşıya olmadığımız sonucuna varıyor.[81]

Bessant, 1950'lerden bu yana dile getirilen, "otomasyon ve istihdamla ilgili tekrarlanan korkular" dediği şeyi aşırılık olarak niteler. Ardından araştırmanın bulgularının daha yakından incelenmesini takiben, "istihdam üzerindeki etkilerin mikro-elektronikle ilişkisinin büyük farklılıklar gösterdiğinin giderek açıklık kazandığını" yazar. Bessant'ın incelediği kanıtlara göre, mikro-elektronik bazı sektörlerde bazı iş imkânlarının ortadan kalkmasına neden olmuştur. Ama diğer yandan da iş imkânı yaratılmasına katkıda bulunacak, bu işlerin karakterini değiştirecektir. Denklemin tamamı birkaç unsuru bir arada ele almalıdır:

> Mikro-elektroniğe dayalı yeni üretim sektörlerinin yarattığı istihdam; mevcut sektörlerde, ileri teknolojilerde istihdam; mevcut sektörlerde süreçlerin değişimiyle yerinden edilen istihdam; telekomünikasyon teçhizatı gibi, ürünlerin yerlerini mikro-elektroniğe dayalı ürünlere bıraktığı sektörlerde yerinden edilen istihdam; mikro-elektroniğin uyarlanamaması sebebiyle genel rekabet gücünün kaybı yüzünden silinip giden istihdam. Bütün bir yelpazede, her şey değerlendirildiğinde, istihdamda görece küçük bir değişiklikle birlikte hem kayıplar hem kazançlar olduğu görülür.[82]

Belli ülkelerde 1980'lerde yapılan çalışmalara bakıldığındaysa, tablonun genelinde benzer bir belirsizlik eğilimi ortaya çıkıyor gibi olsa da, bulguların biraz çelişkili olduğu görülür. Japonya'da Çalışma Enstitüsü'nün 1985'te yaptığı, yeni elektronik teknolojilerinin otomobil, gazetecilik, elektrik makineler, yazılım gibi çeşitli sektörlerde istih-

---

81 Kaplinsky (1986: 153).

82 Bessant (1989: 27, 28, 30).

dam ve çalışma üzerindeki etkileriyle ilgili bir araştırmada, "Örneklerin hiçbirinde yeni teknolojilerin kullanımının ne pratikte işgücünün çapını küçültmeyi amaçladığı ne de işgücünü ciddi oranda küçülttüğü saptanmıştır," der.[83]

Almanya'da 1980'lerde Araştırma ve Teknoloji Bakanlığı'nın görevlendirmesiyle, teknolojik değişimin istihdama etkilerini değerlendirmek üzere hem ekonometrik hem de vaka araştırmaları yapmayı amaçlayan büyük bir araştırma çabası, Meta Study başlar. Araştırma programındaki incelemelerin çeşitliliği, kati bir sonucu mümkün kılmasa da, yazarlarının yaptığı sentezde, incelenen etkilerde farklılıklar gözlenmesinin sebebinin "bağlam" olduğu belirtilmiştir. Her halükârda teknolojik yenilikler işgücü piyasasında mevcut eğilimlerin sebebi değil, bu eğilimlere ivme katan bir etken olarak görülmektedir. Araştırma, kısa vadede vasıfsız işlerin ortadan kalkacağı, yine de verimlilikteki artışın uzun vadede daha fazla iş imkânı yaratılması ile sonuçlanacağı tahmininde bulunuyordu.[84]

ABD'de Flynn, 1940 ile 1982 arasında, süreçlerdeki yeniliklerin istihdamı etkilediği 200 örnek vaka inceledi.[85] İmalat sektöründe süreçlerdeki yenilikler yüksek vasıflı işleri eleyip düşük vasıf gerektiren işler yaratırken, tam tersinin, teknolojik yeniliklerin düşük vasıflı işleri bastırıp yüksek vasıflı yeni işler yaratmasının, büro işleri için geçerli olduğu sonucuna vardı. Flynn'e göre süreçlerdeki yeniliklerin etkileri, sektörlerin ve şirketlerin içinde bulunduğu duruma bağlı olarak farklılıklar gösteriyordu. Yine ABD'de, Levy ile çalışma arkadaşlarının sanayi düzeyindeki analizleri, teknolojik yeniliklerin beş ayrı sanayi dalında farklı etkiler gösterdiğine dikkat çeker: Demir madenciliği, kömür madenciliği ve alüminyum üretiminde teknolojik değişimler üretimi artırmış ve istihdam seviyesinin yükselmesi sonucunu doğurmuştur; öte yandan çelik ve otomotiv sanayilerinde ise, talebin büyümesine karşın çıktı başına sarf edilen emek azalmış, sonuçta istihdam kay-

---

83 Japon Çalışma Enstitüsü (1985: 27).
84 Schettkat ve Wagner (1990).
85 Flynn (1985).

bı yaşanmıştır.[86] Yine ABD'de, Miller'ın 1980'lerde yaptığı analizlere göre, sanayide robotlaşmanın etkisine ilişkin mevcut kanıtlar, işlerinden edilmiş işçilerin çoğunun işgücüne yeniden dahil edilebileceği sonucuna varmıştır.[87]

Britanya'da Daniel'in teknolojinin fabrikalar ve bürolarda istihdam üzerindeki etkisine ilişkin araştırması, bu etkinin ihmal edilebilir olduğu sonucuna varmıştır. Londra Politika Araştırma Enstitüsü'nün Fransa, Almanya ve Britanya'daki bin 200 şirketi incelediği araştırmasında, bu üç ülkede mikro-elektroniğin etkisiyle, imalat sektöründe sırasıyla yıllık ortalama 0,5, 0,6 ve 0,8 düzeyinde bir kaybın doğduğu tahmininde bulunulmuştur.[88]

Japonya, ABD, Fransa ve İtalya'da otomotiv sektöründe robotlaşmanın etkisi hakkında Watanabe'nin yönettiği araştırmaların sentezi, toplam istihdam kaybının % 2 ila % 3,5 olacağı tahmininde bulunur; ancak yukarıda bahsettiğim farklı etkiler, daha açık bir deyişle Japonya'da fabrikalarda mikroelektroniğin işçileri yeniden eğitmek, rekabet gücünü artırmak için kullanılmasının etkileri de eklenmelidir buna.[89] Brezilya'yı inceleyen Silva, teknolojinin otomotiv sektöründe istihdam üzerinde hiçbir etkisi olmadığı, istihdamın ürün düzeylerine bağlı olarak ciddi farklılıklar gösterdiği sonucuna varmıştır.[90]

Yeni teknolojilerin 1980'lerin başında İspanya ekonomisi üzerindeki etkilerine ilişkin, benim yönettiğim bir araştırmada, imalat ve hizmet sektörlerinde teknolojik düzey ile istihdamdaki farklılıklar arasında hiçbir istatistikî ilişki görmedik. Ayrıca aynı araştırma programı çerçevesinde gerçekleştirilen, Cecilia Castano'nun İspanya'da otomotiv ve bankacılık sektörlerine ilişkin araştırmasında enformasyon teknolojisinin kullanımıyla istihdam arasında olumlu bir ilişki eğiliminin varolduğu gözlendi. Saez'in İspanya'da istihdamın gelişmesi hakkında,

---

86 Levy vd. (1984).

87 Teknoloji Değerlendirmeleri Bürosu (Office of Technology Assessment) (1984, 1986); Miller (1989: 80).

88 Northcott (1986); Daniel (1987).

89 Watanabe (1987).

90 Watanabe'de alıntı (1987).

1980'lerde sektörleri tek tek inceleyerek gerçekleştirdiği araştırmada, teknolojik modernleşme ve istihdam artışı arasında, verimliliğin ve rekabet gücünün artmasından kaynaklanan olumlu bir istatistikî ilişki olabileceği gözlendi.[91]

Uluslararası Çalışma Örgütü'nün Britanya, OECD'nin geneli ve Güney Kore üzerine araştırmaları da, enformasyon teknolojisiyle istihdam arasında sistematik bağlantıların eksikliğine işaret ediyor görünmektedir.[92] Denklemdeki diğer değişkenler (ülkelerin hangi sanayilere yoğunlaştığı, kurumsal bağlamları, uluslararası işbölümündeki yerleri, rekabet güçleri, yönetim politikaları vs.) teknolojinin özgül etkisini büyük ölçüde aşmaktadır.

Ancak bu argüman genellikle, enformasyon teknolojileri ekonominin ve toplumun tamamına henüz nüfuz etmemiş olduğundan, 1980'lerde gözlenen eğilimlerin, istihdam üzerindeki etkisinin çapını tam olarak göstermediği yönündedir.[93] Bu da bizi, iki belirsiz değişken (yeni enformasyon teknolojileri ve istihdam) ile onların daha da belirsiz ilişkisini ele alan tahminlerin sallantılı zeminine adım atmaya zorlar. Yine de tartışılan meseleleri biraz olsun aydınlatan hayli incelikli simülasyon modelleri de vardır. Bu modellerden biri Blazejcak, Eber ile Horn'un Batı Alman ekonomisinde 1987 ile 2000 yılları arasında araştırma geliştirme çalışmalarına yapılan yatırımların makro ekonomik etkilerini değerlendirmek amacıyla geliştirdiği modeldir. Araştırmacılar, bu model çerçevesinde üç ayrı senaryo geliştirmişlerdir. Teknolojik değişimin rekabet gücünü artırarak istihdamı genişletmesi an-

---

91 Castells vd. (1986); Saez vd. (1991); Castano (1994b).

92 Pyo (1986); Swann (1986); Ebel ve Ulrich (1987).

93 Örneğin Adam Schaff'ın (1992) kıyametçi kehanetlerine bakınız. Medyanın, ABD gibi 1993 ile 1996 yılları arasında 8 milyon yeni işin yaratıldığı bir ülkede yayımlanan, "çalışmanın sonu"nu ilan eden Rifkin'in (1995) kitapları gibi yayınlara itibar etmesi çok şaşırtıcı. Bu işlerin niteliği ve ücreti başka bir meseledir (vasıf profilleri genel istihdam yapısından yüksek olsa da). Bu kitabın savunmaya çalıştığı gibi çalışma ve istihdam gerçekten de bir dönüşüm içindedir. Ancak kurumsal faktörlerle bağlantılı olan Avrupa'daki olumsuz durumun tersine, ücretli işler dünya çapında bir artış göstermektedir. Kadınların işgücü piyasasına görülmemiş katılımı yüzünden, yetişkin nüfusun işgücüne katılım oranı her yerde artmaktadır. Bu temel verileri görmezden gelmek, toplumumuzu görmezden gelmek olur.

cak en iyi koşullarda mümkündür. Ayrıca araştırmacılar, talepte telafi edici etkiler görünmediği müddetçe istihdam kaybının kaçınılmaz olduğu, talepteki bu genişlemenin de ancak uluslararası ticarette daha iyi bir performans gösterilmesi halinde gerçekleşebileceği sonucuna varmıştır. Fakat modelleri çerçevesinde geliştirdikleri tahminlere göre, "Talepteki artışlar, istisdamdaki tahmini gerilemenin ancak ilgili bölümünü telafi edebilir."[94] Dolayısıyla teknolojik yeniliklerin Almanya'da istihdamı olumsuz değil, ortalama bir düzeyde etkilemesi daha muhtemeldir. Yine bu noktada, makro ekonomik politikalar, rekabet gücü ve sanayi ilişkileri gibi başka unsurların, istihdamın artışını belirleyen önemli etkenler olarak karşımıza çıktığı görülüyor.

ABD'de, en sık atıfta bulunulan simülasyon çalışması, 1984'te Leontieff ile Duchin'in ABD ekonomosinin dinamik bir girdi-çıktı matrisini kullanarak gerçekleştirdiği, 1963-2000 döneminde bilgisayarların istihdama etkisini değerlendirmeyi hedefleyen araştırmasıdır.[95] Leontieff ile Duchin, orta düzeydeki senaryolarına yoğunlaşarak, teknoloji düzeyinin sabit olması kaydıyla üretimi hep aynı düzeyde tutabilmek için istihdam edilmesi gereken işçi sayısının 20 milyon daha az olması gerektiğini bulmuştur. Hesaplamalarına göre bu rakam, gerekli işgücünde % 11,7'lik bir düşüşe denktir. Ancak bu etkinin farklı sanayi dalları ve meslekler arasında güçlü bir farklılık gösterdiği gözlenir. Büro işlerinde otomasyona geçilmesi sonucu, hizmetlerde ve özellikle de büro faaliyetlerinde, imalat sektörüne kıyasla daha büyük istihdam kayıpları olacağı tahmin edilmektedir. Büro çalışanları ve yöneticilerin istihdam imkânları ciddi biçimde gerilerken, profesyonellerin iş imkânları artacak, el işçileriyle operatörler işgücündeki göreli konumlarını koruyacaklardır. Ancak Leontieff-Duchin araştırmasının

---

94 Yeni teknolojilerin ekonomi ve istihdam üzerindeki etkilerini tahmin etmeye yönelik en sistematik çabalardan biri de, 1980'lerin sonunda Almanya'da gerçekleştirilen "Meta Study"dir. Bu araştırmanın temel bulguları Matzner ve Wagner'da (1990) sunulmuştur. Özellikle "Sectoral and Macroeconomic Impacts of Research and Development on Employment" (Araştırma ve geliştirmenin istihdam üzerindeki sektörel ve makroekonomik etkileri) başlıklı bölüme bakınız, Blazejczak vd. (1990: 231).

95 Leontieff ve Duchin (1985).

metodolojisi, sınırlı vaka araştırmaları temelinde, teknolojik değişimi bilgisayarlarla sınırlayarak bilgisayar otomasyonunun potansiyel etkisini en üst düzeye çıkaran bir dizi araştırmaya dayandığından çok güçlü eleştirilerle karşılaşmıştır. Hattâ 2000'den bakınca, Leontieff ile Duchin'in tahminlerinde yanıldıkları değerlendirmesinde de bulunabiliriz. Ancak bu yalnızca ampirik bir gözlem değildir; bu başarısızlık analitik modelin kendisinde gizlidir. Lawrence'ın savunduğu gibi, bu ve diğer modellerin en büyük kusuru, sabit düzeyde bir nihaî talep ya da üretim varsaymalarıdır.[96] Görünüşte, geçmiş teknolojik yenilik deneyimlerinin, en muhtemel varsayım olarak reddettiği şey tam da budur.[97] Ekonomi büyümezse eğer, emekten tasarruf etmeye yönelik teknolojilerin gerekli çalışma zamanını kısaltacağı aşikardır. Fakat geçmişte hızlı teknolojik değişim, birim ürün başına çalışma zamanının azalması anlamına gelse de, genellikle talebi ve üretimi artırarak, çalışma zamanının artırılması yönünde bir gereksinim yaratan genişlemeci bir eğilimle el ele gitmiştir. Yeni tarihsel dönemin kilit noktası, uluslararası açıdan bütünleşmiş bir ekonomik sistemde, talep ile üretimin genişlemesinin her ekonomik birimin rekabet gücüne, belli bir kurumsal bağlamda (ülke de diyebiliriz) aldıkları yere bağlı olacağıdır. Rekabet gücünü belirleyen kalite ile üretim maliyeti, büyük ölçüde ürün ve süreçlerdeki yeniliklere bağlı olacağından belli bir şirket, sanayi ya da ulusal ekonomide hızlı teknolojik değişimin daha düşük değil, yüksek düzeyde bir istihdam yaratması daha muhtemeldir. Bu, Young ile Lawson'ın teknolojinin 1972 ile 1984 arasında ABD'de istihdam ve üretime etkisiyle ilgili araştırmalarında ortaya koyduğu bulgularla tutarlıdır.[98] İkilinin incelediği 79 sektörün 44'ünde, yeni teknolojilerin emekten tasarruf yaratma yönündeki etkileri, nihai talebin daha yükselmesiyle telafi edilmiş, böylece sonuçta istihdam genişlemişti. Ulusal ekonomiler düzeyinde, Asya Pasifik'te yeni sanayileşen ülkeler hakkında yapılan araştırmalar da uluslararası rekabet gücünü artıran sektörlerin

---

96 Lawrence (1984); Cyert ve Mowery (1987).

97 Lawrence (1984); Landau ve Rosenberg (1986); OECD (1994b).

98 Young ve Lawson (1984).

teknolojik bakımdan yenilenmesi sonucu istihdamda, özellikle imalat sektöründe istihdamda ciddi bir artış yaşandığını gösterir.[99]

Farklı Avrupa ülkelerindeki ampirik bulguları yansıtan daha analitik bir damarda, "düzenleme ekolünün" lideri Robert Boyer, bu meseleyle ilgili argümanını birkaç kilit noktada şöyle açıklamıştır:[100]

1. Diğer bütün değişkenlerin sabit olması kaydıyla, teknolojik değişim (araştırma geliştirme çalışmalarının yoğunluğuyla ölçülür) belli bir talep düzeyinde verimliliğin artmasına ve istihdam oranının açıkça düşmesine neden olur.

2. Ancak verimlilik artışları göreli fiyatları düşürmek, belli bir ürün için talebi artırmak amacıyla da kullanılabilir. Fiyat esnekliği birden büyükse eğer, üretimdeki artışa paralel olarak fiyattaki bir düşüş, aslında istihdamda genişleme yaratacaktır.

3. Fiyatlar sabitken, verimlilik artışları, reel ücrete ya da kâr artışına dönüştürülebilir. Teknolojik değişimin hızlandırılması halinde, tüketim ve/veya yatırımlar yükselecektir. Fiyat esnekliği yüksekse, istihdamdaki kayıplar hem eski, hem de yeni sektörlerde artan taleplerle telafi edilecektir.

4. Ancak kritik olan mesele, süreçlerdeki yeniliklerle, ürünlerdeki yenilikler arasında doğru bir karmayı bulabilmektir. Eğer süreçlerdeki yeniliklerde daha hızlı bir ilerleme yaşanırsa, diğer bütün etkenlerin eşit olması halinde istihdamda bir gerileme meydana gelecektir. Üründeki yeniliklerin daha hızlı olması durumunda, yeni talepler istihdamda artışa yol açabilir.

Böyle incelikli analizlerde sorun hep varsayımlardadır: Diğer bütün etkenler asla eşit olmaz. Boyer'in kendisi de bunu teslim ederek, farklı sanayiler ve ülkeler arasında gözlenen farklılıklardan hareketle, bu modelin ampirik açıdan uygunluğunu incelemeye girişir. Boyer ile Minstral, 1980-86 döneminde OECD'nin tamamında verimlilik ile istihdam artışı arasında negatif bir ilişki bulmuşlardır. Boyer'in OECD ülkeleri üzerine karşılaştırmalı bir incelemesinde, araştırma geliştirme

99 Rodgers (1994).

100 Boyer (1990).

çalışmalarının yoğunluğunun benzer düzeylerde olduğu bölgelerde üç farklı istihdam şablonu gözlendiğine dikkat çekilir.[101]

1. Japonya'da kitlesel üretim ve tüketime dayalı verimli bir modelin verimliliği artırması, istihdamı genişletmesi ancak rekabet gücünün artırılması halinde mümkündür.

2. ABD'de yaratılan yeni iş imkânlarının etkileyici oranda olduğu görülür; ancak geleneksel hizmet sektörü faaliyetlerinde çok sayıda düşük ücretli, verimliliği düşük iş yaratmaya yoğunlaşılmıştır.

3. Batı Avrupa'da ekonomilerin çoğu kısır bir döngüye girmiştir: Şirketler giderek artan uluslararası rekabete ayak uydurabilmek için, emekten tasarruf eden teknolojiler kullanmaya başlamışlar, böylece üretimi artırmışlar, ancak iş yaratma kapasitesini, özellikle imalat sektöründe düşürmüşlerdir. Teknolojik yenilik istihdamı artırmaz. Boyer'in deyişiyle "düzenleme biçimi"nin (örneğin hükümetin ekonomik politikalarıyla, iş dünyasının emek ve teknoloji stratejileri) Avrupa'ya özgü özellikleri dikkate alındığında, Avrupa bağlamında yeniliklerin istihdamı düşürmesi muhtemeldir. Ancak rekabet daha fazla yeniliğe gidilmesini gerektirmektedir.

Aslında, yukarıda da belirttiğim gibi, ABD'nin 1980'lerdeki deneyimi, 1990'larda olup bitenlerin bir ifadesi değildir. Japonya'nın deneyimi de öyle. Bu yüzden Boyer ile Mistral'ın miadını doldurmuş çalışmalarında, 1997'ye dek en büyük Avrupa ekonomilerinin istihdam yaratmada zorlanmasına karşın, 1990'larda Japonya'da istihdamda ortalama düzeyde bir büyüme olduğu, ABD'de ise istihdamın daha üst seviyelerde genişlediği, 1996'ya dek ortalama reel ücretlerin yerinde sayması pahasına iş imkânlarının ciddi biçimde artmasıyla birlikte, kalite düzeylerinin de yükseltildiği şeklinde bir düzeltme yapmak gerekiyor. 1990'larm sonunda çalışmayla ilgili kurumlarda reforma gidilmesinin ardından, Avrupa ülkelerinin çoğunda işsizlik ciddi oranda geriledi. Yeni iş imkânları yaratma konusunda en kötü performansı göstermiş olan İspanya bile, çalışanların çoğunun istihdam güvencesi-

---

101 Boyer (1988b); Boyer ve Mistral (1988).

ni kısmak pahasına 1996'da % 22 olan işsizlik oranını 1999'da % 15.3'e düşürdü.

OECD sekretaryasının 1994'te gerçekleştirdiği istihdam araştırmasında, teknoloji ile istihdam arasındaki ilişkiye dair tarihsel ve mevcut kanıtlar incelendikten sonra şu sonuca varılıyor:

> Büyük bölümü imalat sektöründen gelen ayrıntılı bilgiler, teknolojinin istihdam yarattığı yönünde kanıtlar sunuyor. 1970'den bu yana, orta ve düşük teknoloji sektörlerinde durgunluk yaşanmasına, düşük vasıflı imalat işlerinde her yıl yaklaşık % 1'lik bir kayıp yaşanmasına karşın, yüksek teknoloji imalatında istihdam genişlemiştir. Yeni teknolojilere en iyi uyum sağlamış, üretimi ve ihracatı, büyümekte olan yüksek teknoloji piyasasına hızla kaydırmış ülkeler daha fazla iş yaratma eğilimindedir. 1970'ler ve 1980'lerde Japonya'da imalat sektöründe istihdamda % 4'lük, ABD'de ise % 1.5'lik bir genişleme olmuştur. Aynı dönemde ihracatın giderek görece düşük ücretli, düşük teknoloji sektörlerinde yoğunlaştığı Avrupa Topluluğu'nda ise, imalat sektöründe istihdamda % 20'lik bir gerileme yaşanmıştır.[102]

Özetle, genel bir eğilim olarak, enformasyon teknolojilerinin yayılmasıyla, bir bütün olarak ekonomide istihdam düzeyinin yükselmesi arasında sistematik bir yapısal ilişkinin olmadığı görülmektedir. Bazı işler başka yerlere kaydırılıp yeni işler yaratılmaktadır, ancak kayıplar ile artışlar arasındaki niceliksel ilişki, rekabet gücüne, şirketlerin stratejilerine, hükümetlerin politikalarına, kurumsal ortamlara ve küresel ekonomi dahilindeki göreli konuma bağlı olarak şirketlere, sanayiilere, sektörlere, bölgelere ve ülkelere göre farklılıklar göstermektedir. Enformasyon teknolojisi ile istihdam arasındaki etkileşimin özgül sonucu, büyük ölçüde makro ekonomik etkenlere, ekonomik stratejilere ve sosyopolitik bağlamlara bağlıdır.[103]

İstihdam düzeyinin gelişmesi, sabit demografik verilerle enformasyon teknolojisinin tahmini yayılma düzeyinin bileşkesinin sonucu

---

102 OECD (1994b: 32).

103 Carnoy (2000).

olan bir veri değildir. Teknolojinin kullanımı, göçmen politikası, ailenin gelişimi, hayat döngüsü içinde çalışma zamanının kurumsal dağılımı ve yeni sınaî ilişkiler sistemiyle ilgili toplumsal olarak belirlenmiş kararlara bağlıdır büyük ölçüde.

Dolayısıyla enformasyon teknolojisi, açıkça birim çıktı başına çalışma zamanını azaltsa bile *per se* işsizliğe sebep olmaz. Ancak enformasyonel paradigma çerçevesinde, işin tipi, niceliksel ve niteliksel olarak, icra edilen işin doğası bakımından, hangi cinsiyetin nerede, nasıl çalıştığı bakımından değişir. Bir başka deyişle yeni bir üretim sisteminin yeni bir işgücüne gereksinimi vardır; enformasyonel becerileri edinemeyen bireyler ve gruplar, işten dışlanacak ya da daha düşük seviyelerde yer alan işçiler olacaklardır. Ayrıca enformasyonel ekonomi, küresel bir ekonomi olduğundan, nüfusun bazı kesimlerinde (örneğin Fransız gençliği) veya bazı bölgelerde (örneğin Asturias) yoğunlaşan işsizlik, küresel rekabetin kısıtlanması, sermaye-emek ilişkilerinin "düzenlenme biçimi"nin değişmemesi halinde OECD bölgesi açısından bir tehdit haline gelebilir.

1980'lerden bu yana kapitalist mantığın güçlenmesi, meslekle-rin teknolojik bakımdan yenilenmesine karşın toplumsal kutuplaşmayı artırdı. Bu, geri döndürülemez bir eğilim değildir: Toplumsal yapıyı yeniden dengelemeyi amaçlayan bilinçli politikalarla düzeltilebilir. Ancak enformasyonel paradigmada, başıboş rekabetçi güçlerin kendi hallerine bırakılması, istihdamı ve toplumsal yapıyı ikiliğe sürükleyecektir. Son olarak, çalışma süreçlerinde ve işgücü piyasalarında ağ müessesesinin sebep olduğu, enformasyon teknolojilerinin mümkün kıldığı esneklik, yeni bir esnek çalışma modeli, yeni bir işçi tipi, esnek zamanlı işçiyi ortaya çıkararak sanayileşme çağından miras alınan toplumsal üretim ilişkilerini kökten etkilemektedir.

İŞ VE ENFORMASYONEL BÖLÜNME: ZAMANI ESNEK KULLANANLAR

> Linda'nın yeni çalışma hayatı kaygılardan uzak değil. Başlıca kaygısı, bir sonraki işini bulup bulamayacağına dair sürekli başının üstünde dolanan o gerilim bulutu. Linda, birkaç yönden kendisini yalıtılmış ve savunmasız hissediyor. Örneğin, daha önce işten çıkarılmış olma etiketinden korkarak bu makalede soyadının yer almasını istemiyor.
>
> Fakat kendi kendisinin patronu olma serbestisi, bu güvensizliği telafi ediyor. Linda takvimini oğluna göre ayarlıyor. İşlerini kendi tayin ediyor. Linda yeni işgücünün öncülerinden biri olma yolunda.
>
> (*Newsweek*, 14 Haziran, 1993: 17)

> Yaşlandığımda biri bana hayatımı neyle geçirdiğimi sorarsa eğer, yalnızca çalıştığımdan başka bir şey söyleyemeyeceğimi düşünmeye başlamıştım. Bunun büyük bir kayıp olacağına karar verdim ve işimden ayrıldım.
>
> (Yoshiko Kitani, 30 yaşında işletme mezunu, 1998'de Yokohama'da bir yayınevindeki işinden ayrıldıktan sonra. Kitani, bunları söylediği sırada çeşitli ajanslara geçici işler yapıyordu.)

> Böyle bir işte (geçici bir iş), programları öğrenmek ve ne yapıyor olduğunuzu anlamanız belli bir süre gerektiriyor. Ama ne yaptığınızı anladığınızda, kurallar hep oldukları gibi olduğundan, zamanınız dolmuş oluyor.
>
> (Yoshiko Kitani, 10 ay sonra)[104]

Avrupa'nın (Amerika'nın değil, Japonya'nın da o kadar değil) başında yeni bir hayalet dolanıyor: Enformasyon teknolojilerinin fabrikalarda, bürolarda ve hizmet sektöründe kullanılmasının etkisiyle, işsiz bir toplumun doğacağı korkusu. Fakat genelde bütün elektronik çağı hayaletleri gibi, biraz yakından bakınca, bunun ürkütücü bir gerçeklikten çok,

---

104 Fransızlar tarafından bildirilmiştir. (1999).

özel efektlerden ibaret olduğu görülüyor. Tarihten aldığımız dersler, mevcut ampirik kanıtlar, OECD ülkelerindeki istihdam tahminleri ve ekonomi kuramı, enformasyonel paradigmaya geçiş sürecindeki acılı değişikliklere karşın, uzun vadede bu kanıtları desteklemiyor. Görünen o ki, istihdamın yaratılmasında ya da kısılmasında kurumlar ya da çalışmanın toplumsal örgütlenmesi, teknolojiden daha büyük bir role sahip. Ancak teknoloji, istihdam yaratmıyor ya da istihdamı kısmıyorsa da, işin doğasında ve üretimin örgütlenmesinde köklü değişiklikler yaratıyor. Enformasyon teknolojisi sayesinde, küresel rekabetin de teşvikiyle şirketlerin ya da örgütlenmelerin yeniden yapılanması çalışma biçiminde köklü bir dönüşüme yol açıyor: Üretim sürecinde emeğin bireyselleşmesi. Sanayileşme çağının baskın özelliği olan çalışmanın ücrete bağlanması ve üretimin sosyalleştirilmesi yönündeki tarihsel eğilimin tersine çevrildiğine tanıklık ediyoruz. Enformasyon teknolojilerine dayanan yeni toplumsal ve ekonomik örgütlenme, yönetimin merkezsizleşmesini, çalışmanın bireyselleşmesini, piyasaların siparişe bağlanmasını, böylece çalışmanın parçalanmasını, toplumların parçalanmasını beraberinde getiriyor. Yeni enformasyon teknolojileri, aynı zamanda görevlerinde merkezden bağımsızlık kazanmasına, bu görevlerin gerçek zamanda kıtalar arası olsun, aynı binanın farklı katları arasında olsun interaktif bir iletişim ağı içinde koordinasyonuna da zemin hazırlıyor. Yalın üretim (lean production) yöntemlerinin ortaya çıkması, işlerin sözleşmeli olarak başka bir kola devredilmesi, başka bir şirkete devredilmesi, yurtdışmda yaptırılması, danışmanlık, şirketin çapının küçültülmesi ve sipariş üzerine iş yapma gibi yaygın pratiklerle el ele gidiyor.

Çalışma düzenlemelerinin mevcut dönüşümünün gerisinde, esneklik yönünde rekabetin tetiklediği, teknolojinin yönlendirdiği eğilimler yatıyor. Martin Carnoy, esnek çalışma biçimlerinin ortaya çıkışına ilişkin ayrıntılı incelemesinde, bu dönüşümde dört unsuru birbirinden ayırır.

1. Çalışma süresi: Esnek çalışma, tam zamanlı bir işte haftada 35-40 saat çalışma anlamına gelen geleneksel çalışma biçimiyle sınırlı değildir.

2. İş güvencesi: Esnek çalışma, göreve odaklıdır ve gelecekte de istihdam edilme yönünde bir güvence içermez.

3. Yer: Çalışanların çoğu düzenli bir biçimde şirketlerinde çalışsa da, giderek artan bir kesim çalışma süresinin bir kısmını ya da tamamını evde, hareket halinde ya da çalıştığı şirketin sözleşmeli olarak iş yaptığı başka bir şirkette geçirir.

4. İşverenle çalışan arasındaki toplumsal sözleşme: Geleneksel sözleşme, işverenin çalışanın tanımlanmış haklarına, standartlaştırılmış düzeyde bir tazminat almasına, eğitim, sosyal güvenlik haklarına ve kariyerinin öngörülebilir bir düzende ilerlemesine (bazı ülkelerde kıdem esasına) dayanır/dayanıyordu; çalışanın ise şirkete sadık olması, işinde sebat etmesi, gerekirse fazla mesai yapmaya elverişli mizaçta olması (yöneticiyse fazladan ücret almaz, üretim işinde çalışıyorsa fazla mesai ücreti alır) beklenir/beklenirdi.[105]

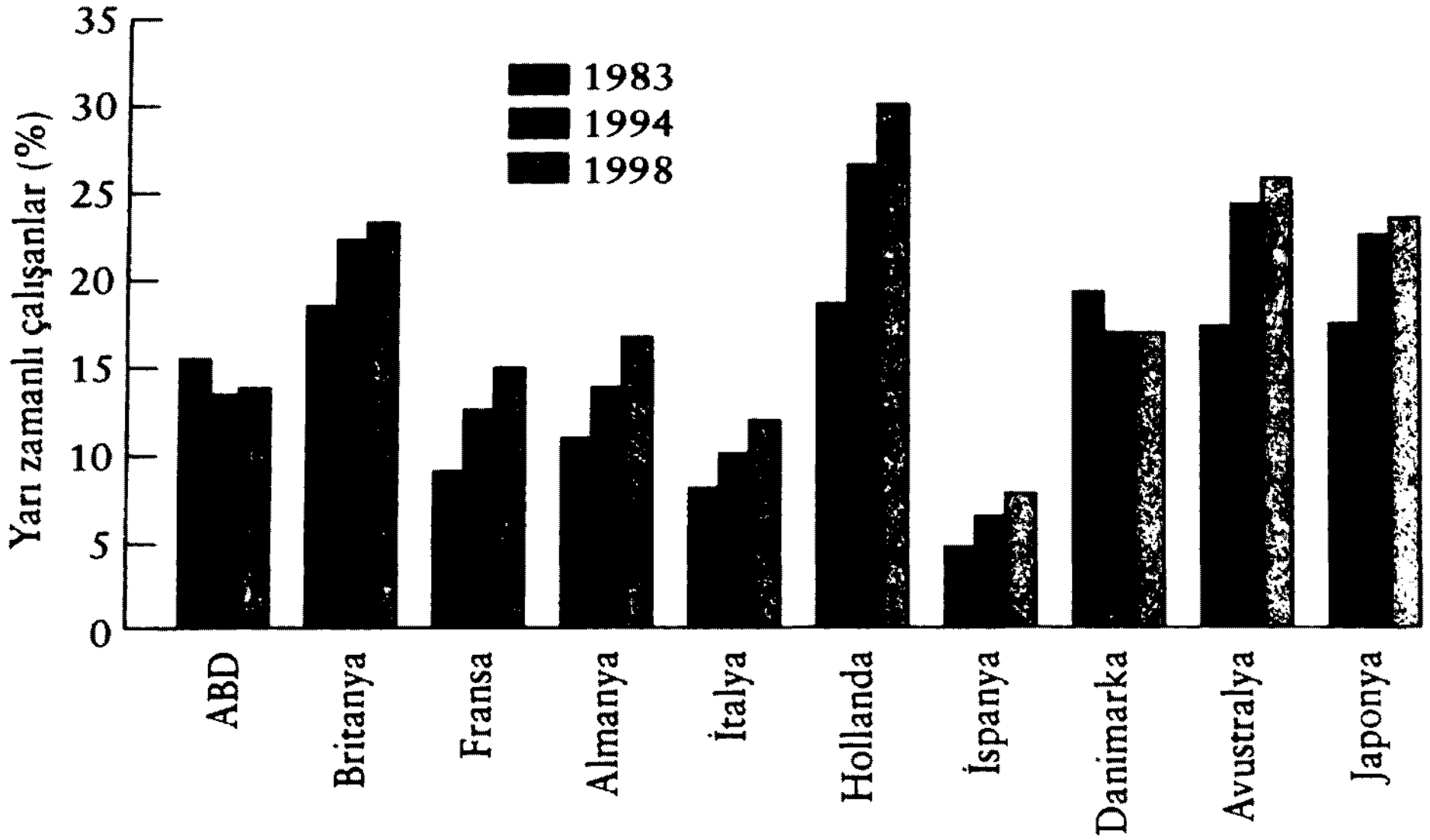
Carnoy gibi benim de standart olarak nitelediğim bu istihdam biçimi, dünya çapında bir gerileme göstermekte, yerini yukarıda belirttiğim gibi dört ayrı boyutta gelişen esnek çalışma biçimine bırakmaktadır. Öncelikle 1980'ler ve 1990'larda OECD ülkelerinde gözlenen eğilimleri, Carnoy'un derlediği, 4.4-4.7 numaralı şekillerde gördüğümüz OECD verilerine dayanarak inceleyelim. 1983 ile 1998 yılları arasında, yarı zamanlı çalışanların (çoğu kadındır) sayısı ve toplam istihdamdaki payı, ABD ile Danimarka dışında, incelenen bütün ülkelerde artmıştır. Yarı zamanlı çalışanlar Britanya, Avustralya ve Japonya'da işgücünün % 20'sinden fazlasını temsil eder, Hollanda'da ise % 30'dan fazlasını. Geçici işçilerin oranı, Hollanda dışında, incelenen bütün ülkelerde artmıştır. ABD'de geçici işler artmaktadır, ancak 1994'te çok düşük bir düzeyde kalmışlardır; bu gözlemi, birazdan daha ayrıntılı inceleyeceğim. İspanya'da 1990'larda geçici istihdamda ciddi bir büyüme olmuş, geçici çalışanlar 1994'te işgücünün üçte birini oluşturur hale gelmiştir.

Serbest meslek sahibi olmaya gelince, veriler, 1983 ile 1993 arasında çoğu ülkede ücretli konumu terk eden işgücü oranının artma eği-

---

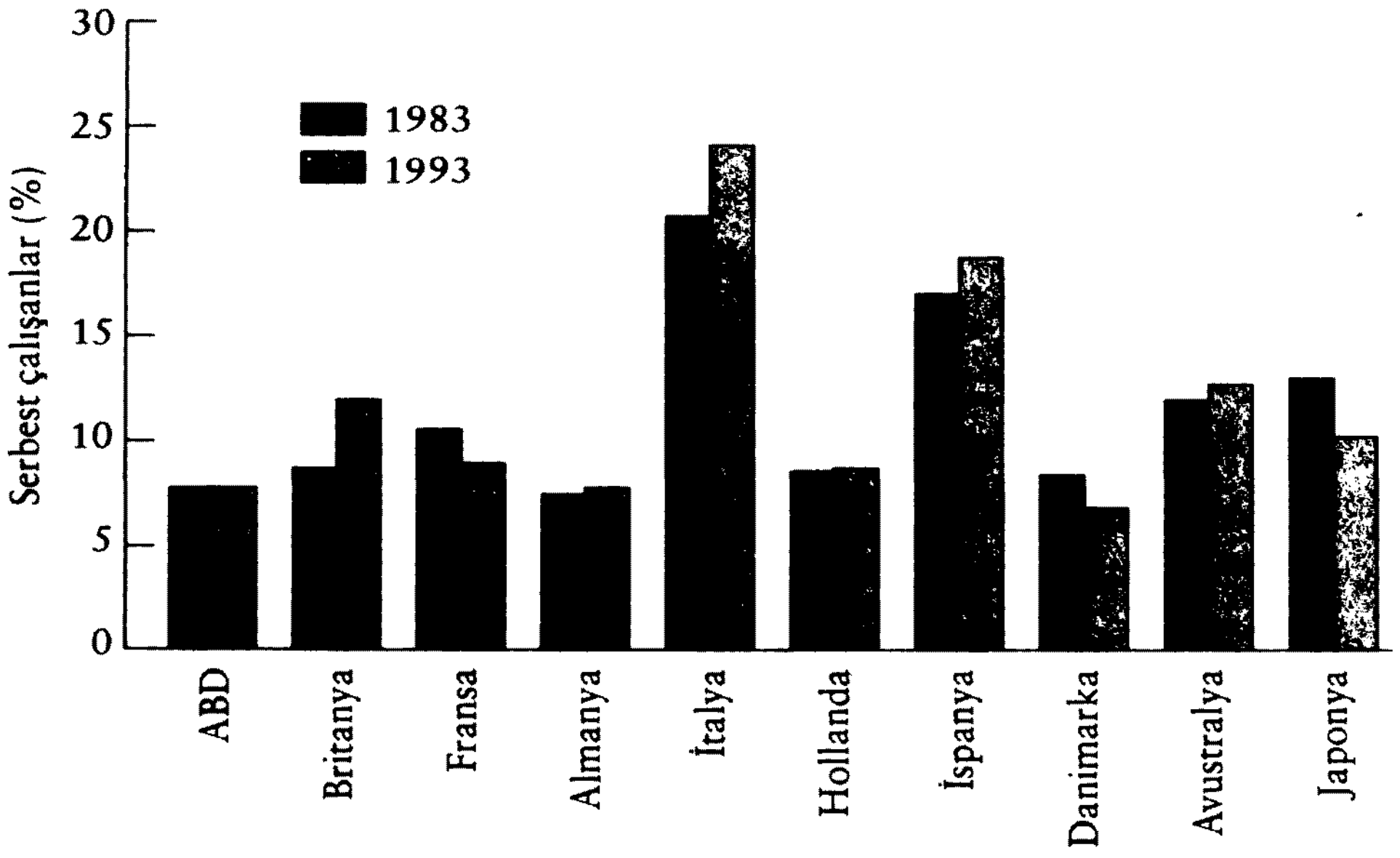
105 Carnoy (2000).

ŞEKİL 4.4
OECD Ülkelerinde İstihdam Edilen İşgücünde Yarı Zamanlı Çalışanlar, 1983-1998

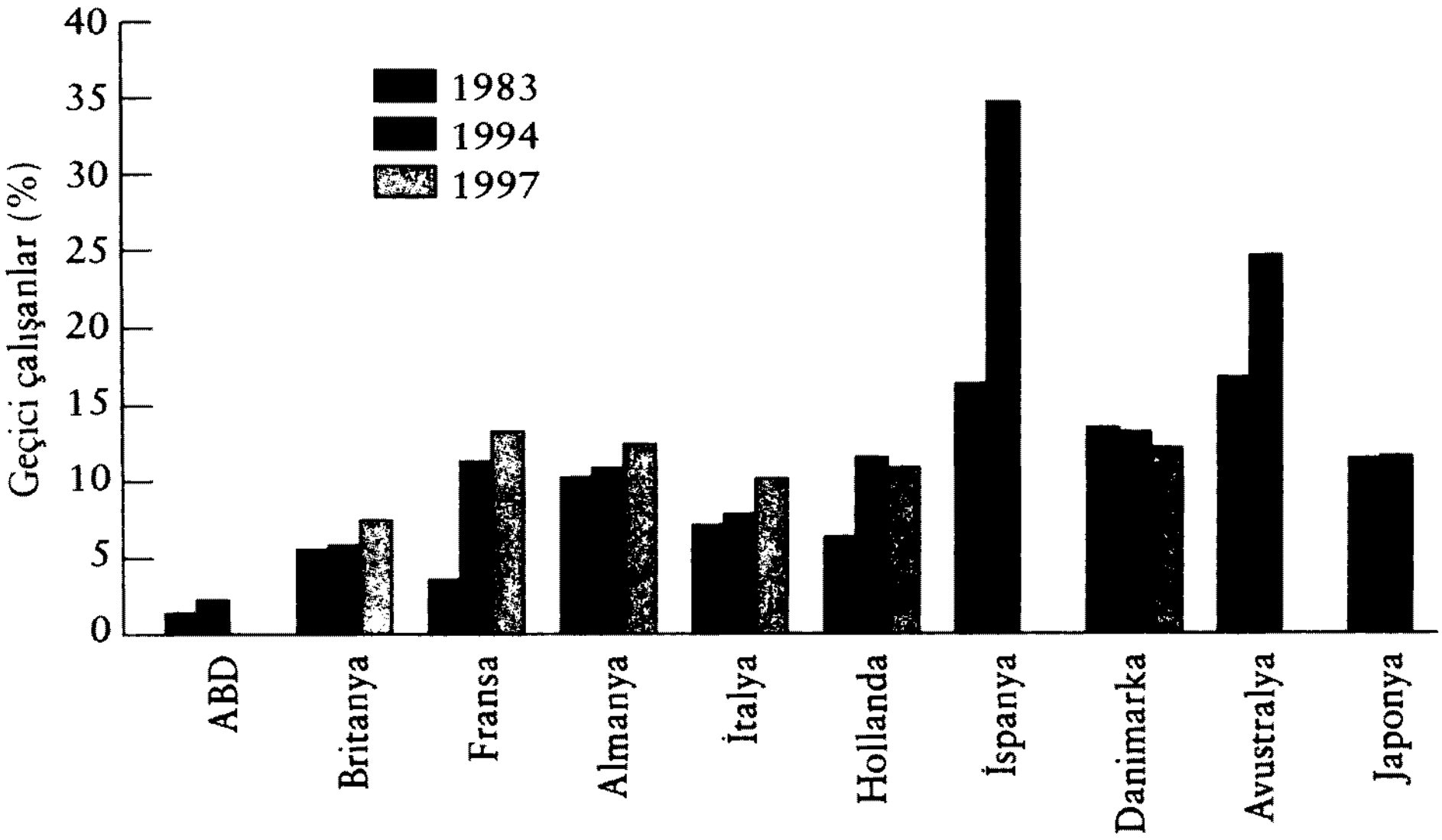
Kaynak: OECD verileri, Carnoy tarafından derlenip işlenmiştir (2000).

ŞEKİL 4.5
OECD Ülkelerinde İstihdam Edilen İşgücünde Serbest Çalışanlar, 1983-1993

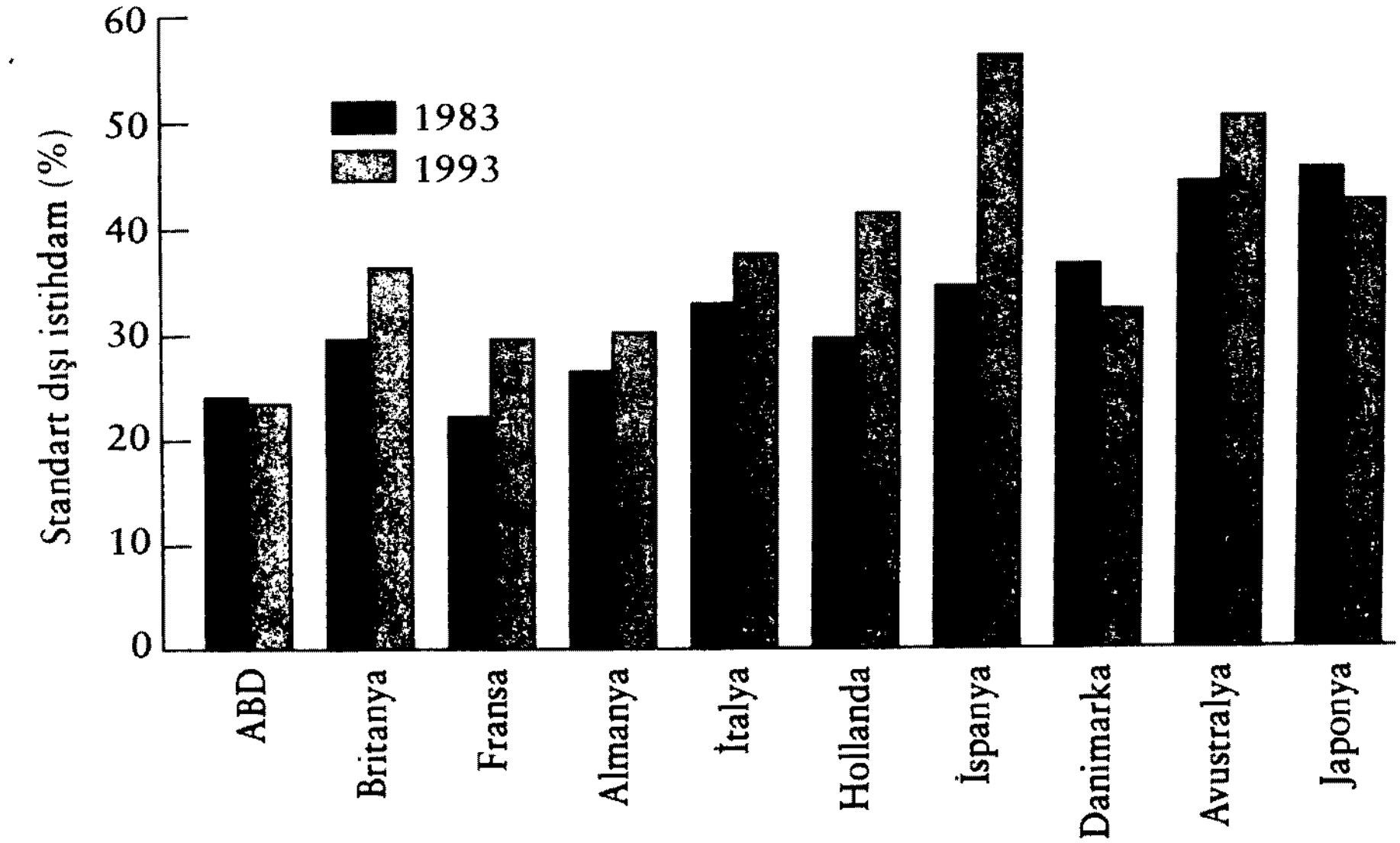
Kaynak: OECD verileri, Carnoy tarafından derlenip işlenmiştir (2000).

ŞEKİL 4.6
OECD Ülkelerinde İstihdam Edilen İşgücünde Geçici İşçiler, 1983-1997

Kaynak: OECD verileri, Carnoy tarafından derlenip işlenmiştir (2000).

ŞEKİL 4.7
OECD Ülkelerinde İstihdam Edilen İşgücünde Standart Dışı İstihdam Biçimleri, 1983-1994

Kaynak: OECD verileri, Carnoy tarafından derlenip işlenmiştir (2000).

liminde olduğunu gösterir. Farklı veri kaynakları, bu eğilimin 1990'ların sonlarında belirginleştiğini göstermektedir.[106] Bu eğilim özellikle İtalya'da (işgücünün neredeyse dörtte birine denktir) ve Britanya'da güçlüdür; ABD'de ise sabit, düşük bir düzeydedir; Amerika'daki küçük girişimci imgesi dikkate alındığında, sezgilere ters düşen bir bulgudur bu.

Öyle görünüyor ki, farklı ülkelerde ekonomiler, çalışma yasalarına, sosyal güvenlik düzenlemelerine ve vergi sistemlerine bağlı olarak, çalışma koşullarının düzenlenmesini farklı biçimlerde esnekleştirme çabasındalar. Dolayısıyla Martin Carnoy'un yaptığı gibi, standart olmayan istihdamın farklı biçimlerini tek bir ölçütte birleştirerek, bunu yaparken bir yandan da kategorilerin ülkeler arasında kıyaslama yapmayı hiçbir biçimde geçersiz kılmayacak şekilde kısmen üst üste bindiğini teslim ederek ilerlemek analitik açıdan daha yararlı görünüyor. **Şekil 4.7**'de görünen sonuçlarda, Danimarka ile ABD istisna olmak üzere, standart olmayan istihdamda ciddi bir artış olduğu gözleniyor. OECD ülkeleri arasında, istihdam biçiminin en az standartlaştığı ülke olan İspanya dışında, ABD istisna olmak üzere, incelenen bütün ülkelerde işgücünün % 30'unun esnek çalışma düzenlemelerine tabî olduğu gözleniyor.

ABD'nin istisna olması, bir ülkenin kurumlarında çalışma esnekliği varsa eğer, standart olmayan istihdam biçimlerinin gerekli olmadığının bir göstergesi olarak görülebilir. ABD'de işlerde ortalama çalışma süresinin, başka ülkelere göre düşük olması bunun bir yansımasıdır. Genel koşullar itibarıyla da bunu gözleriz: 1995'te ABD'de bir işte geçirilen ortalama görev süresi 7,4 yılken, Britanya'da 8,3, Fransa'da 10,4, Almanya'da 10,8, İtalya'da 11,6, Japonya'da 11,3, Hollanda'da 9,6, İspanya'da ise 9,1'di (ama İspanya bu bakımdan, ortalama görev süresinin 7,9 yıl olduğu Kanada ile 6,4 yıl olduğu Avustralya'nın önündedir).[107] Ayrıca, ABD'de işgücünün esnekliği kurumsal olarak sisteme içkin olsa da, istihdamın standart olmayan biçimleri de önemlidir.

---

106 Carnoy (2000); Gallie ve Paugham (2000).

107 OECD, *İstihdam değerlendirmesi (Employment Outlook)* (değişik yıllar), Carnoy'un derlemesi (2000).

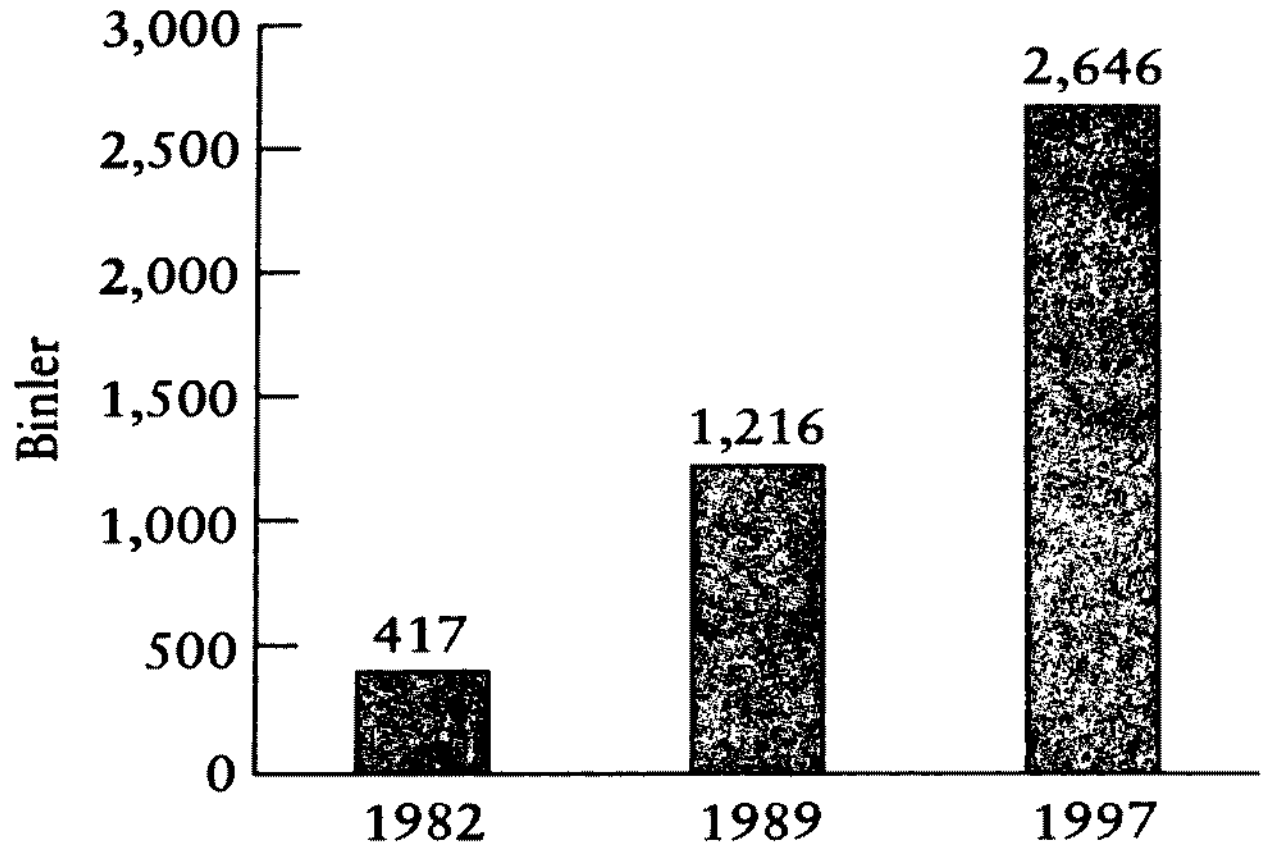
1990'da serbest çalışanlar, işgücünün % 10,8'ini, yarı zamanlı çalışanlar % 16,9'unu, "sözleşmeli" ya da geçici işlerde çalışanlar % 2'sini oluşturuyordu; bu esnek zamanlı işgücünün toplamı % 29,7'ye tekabül ediyordu; yine de kategorilerin kimi zaman üst üste bindiğini unutmamak gerekir. Başka bir tahmine göre, hiçbir sosyal güvencesi olmayan, hiçbir iş güvencesi olmayan, hiçbir kariyeri olmayan destek işgücünün toplam işgücüne oranı 1992'de % 25'ti; bu oran 1982'de % 20'ydi. Tahminler, bu tür işgücünün 2000'de ABD'de işgücü toplamının % 35'ini oluşturacağı yönündedir.[108] Mishel ile çalışma arkadaşları, ABD Çalışma Bürosu İstatistikleri'ne dayanarak ABD'de geçici işlerde çalışanların sayısının 1982'de 417 bin işçiden, 1997'de 2 milyon 646 bine yükseldiğini göstermiştir (bkz. Şekil 4.8).[109] Ayrıca ABD Çalışma Bürosu istatistikleri, 1996 ile 2006 arasında ABD'de geçici işlerde çalışanların sayısının % 50 artacağı tahmininde bulunur. On-line işlemlerin kolaylaştırdığı dışarıya iş verme, yalnızca imalat değil, giderek hizmet sektöründe de yaygınlaşmaktadır. 1994'te, ABD'nin en hızlı büyüyen 392 şirketini kapsayan bir araştırmada, % 68'inin bordro işlerini, % 48'inin vergi uyum hizmetlerini; % 46'sının sosyal hakların yönetimi benzeri işleri dışarıya sözleşmeli olarak verdiği saptanmıştır.[110]

ABD ekonomisinin çapı, değişiklik biçimlerini ciddi bir boyuta ulaşmadan evvel gözlemlemeyi zorlaştırsa da, Amerika'nın ekonomik ve teknolojik güç merkezi California'ya baktığımızda gördüğümüz tablo çok farklıdır. 1999'da, San Francisco'da California Üniversitesi'nin Sağlık Politikası Araştırmaları Enstitüsü, Field Enstitüsü'yle işbirliği içinde, Californialı işçileri temsil eden örnek bir grup üzerinde çalışma düzenlemeleri ve hayat koşullarıyla ilgili bir araştırma gerçekleştirdi; üç yıllık uzun süreli bir araştırmada girişilen ikinci incelemeydi bu.[111] Bu araştırmada, "geleneksel işler" tek, tam zamanlı, gündüz vardiyasında, işin yapıldığı şirketin ücreti ödediği, çalışanın evinden ya da bağımsız

---

108 Jost (1993).
109 Mishel vd. (1999).
110 Marshall (1994).
111 UCSF/Field Institute (1999).

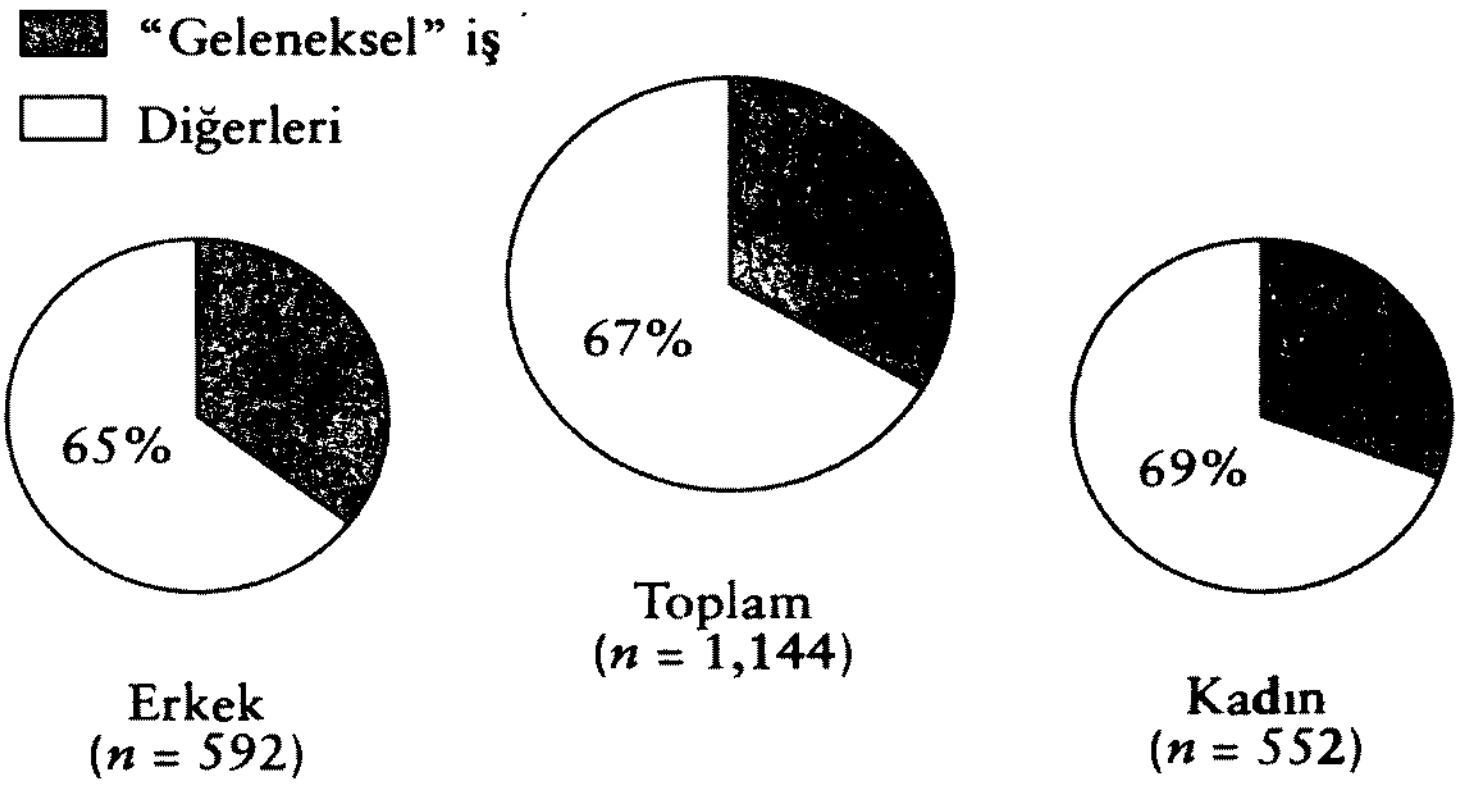
ŞEKİL 4.8
ABD'de Geçici Yardım Sektöründe İstihdam, 1982-1997

Kaynak: ABD Çalışma Bürosu İstatistikleri (US Bureau of Labor Statistics) Mishel tarafından işlenmiştir: Mishel vd. (1999).

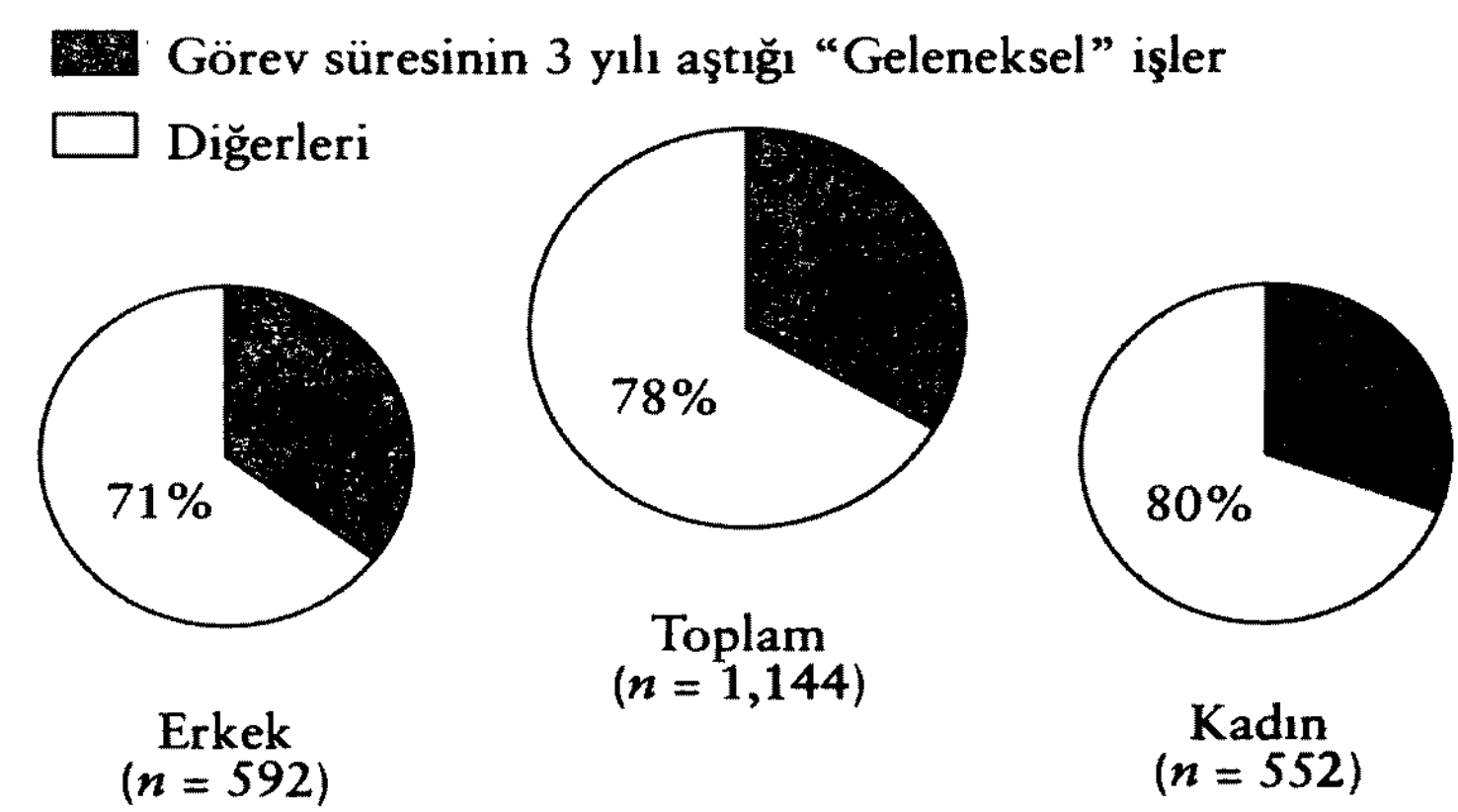
bir sözleşmeli gibi çalışmadığı işler olarak tanımlanmıştı; Carnoy ile benim kullandığımız tanıma çok yakındır bu. Bu tanımlamaya göre, Californialı çalışanların % 67'sinin geleneksel bir işi yoktu. Görev süresi ölçütü de eklendiğinde, üç yıl ya da daha fazla süredir aynı işte çalışan geleneksel iş sahiplerinin oranı % 22'ye iniyordu (bkz. Şekiller 4.9 ve 4.10). Evde tek maaş kazanan ölçütünü buna eklememiz de, erkek çalışanın egemen olduğu geleneksel ailenin ortadan kalkışının bir göstergesiydi; tek maaşla geçinen ailelerin oranı % 8'e düşmüştü (% 7'sinde aile reisi erkek, % 1'inde kadındı). Ancak bir düzeltme yapmam gerek. Gündüz vardiyası mefhumu benim yaptığım geleneksel olmayan iş tanımında yer almadığı için, araştırma ekibinden gece vardiyasında çalışanların bu verilerden çıkarıldığı yeni bir hesaplamasını aldım. Yeni hesaplara bakınca, benim kısıtlayıcı tanımıma göre, standart olmayan biçimlerde istihdam edilenlerin sayısı % 67'den % 57'ye düşüyordu. Aynı araştırmaya dayanarak, çalışanların yalnızca % 49'unun geleneksel, haftada 35-40 saat düzeniyle çalıştığını, üçte birinin haftada 45 saatten fazla çalıştığını, % 18'inin de 35 saatten az çalıştığını öğreniyoruz.

ŞEKİL 4.9
"Geleneksel" İşlerde İstihdam Edilen Çalışma Çağındaki Californialıların Oranı (%), 1999
("Geleneksel" iş, ücreti işin yapıldığı şirket tarafından ödenen daimi bir çalışan olarak bir tek, tam zamanlı, yıl boyunca gündüz vardiyasında çalışılan bir işe sahip olmak, evden ya da bağımsız sözleşmeli olarak çalışmamak şeklinde tanımlanmıştır.)

Kaynak: California Üniversitesi, San Francisco, Field Enstitüsü (The Field Institute), 1999.

ŞEKİL 4.10
Çalışma Çağındaki Californialıların "Geleneksel" İş Statüsü ve Görev Sürelerine Göre Dağılımı, 1999
("Geleneksel" iş, şekil 4.9'daki gibi tanımlanmıştır.)

Kaynak: California Üniversitesi, San Francisco, Field Enstitüsü (The Field Institute), 1999.

Araştırmaya göre, çalışanların hali hazırdaki işverenleriyle geçirdikleri zaman ortalama dört yıldır; % 40'ı hali hazırdaki işlerinde iki yıldan az bir zamandır çalışmaktadır; % 25'i tam bir yıl boyunca çalışmamıştır; bir yılı tamamlayan ve düzenli olarak haftada 35-40 saat çalışanların oranı da yalnızca % 35'tir. Profesyonellik düzeyi yükseldikçe, çalışma süresi de uzamaktadır: Çalışanların % 29'u haftada 40 saatin üstünde çalışmaktadır; maaş bordrosunda en üst düzeyde olanlar (60 bin dolar) arasında, bu oran % 58'dir. Bu, yakınan bir kesim değildir: Tüm çalışanların % 59'u kazançlarını artırdıklarını, % 39'u ya terfi ettiklerini ya da daha iyi bir işe geçtiklerini bildirmiştir.

California'daki esnek istihdam modeli, yeni ekonominin merkezi olan Silikon Vadisi'ndekinden çok farklıdır. Chris Benner, 1990'larda birçok esnek istihdam biçiminin ortaya çıktığını göstermişti.[112] Benner'ın tahminlerine göre, 1984 ile 1997 arasında, Santa Clara County'de (Silikon Vadisi'nin kalbi) geçici işlerde istihdam % 159, esnek zamanlı çalışanların istihdamı % 21, işletme hizmetlerinde (sözleşmeli hizmetlerin muadili) istihdam % 152, serbest çalışanların istihdamı % 53 artmıştı. Benner, buradan hareketle, bu dönemde ülkedeki yeni işlerin % 80'inin standart olmayan istihdama dahil olduğu tahmininde bulunur. Ayrıca, 1997'de Silikon Vadisi'ndeki toplam işgücünün bir bölümünü oluşturan "destek işgücü" dediği grubun toplam işgücüne oranının % 34 ilâ 51 olduğunu tahmin eder (Kategorilerin üst üste binmesinden kaynaklanan çifte sayım olasılığından ötürü). Benner, işgücü piyasasındaki aracıların Silikon Vadisi'ne esnek işgücü sağlamakta kritik bir rolü olduğunu görmüştür. Yalnızca geleneksel iş ve işçi bulma kurumları değil, işçi loncaları, işçi sendikaları da dahil olmak üzere her tür örgütlenme, her tür kurumun böyle bir rolü vardır. (Eski gelenekte liman işçileri sendikasının iş bulmak için toplandığı salonların, enformasyon ekonomisine tercüme edilmiş hali.)[113]

ABD'de patlamakta olan yeni ekonomi, aslında yüzyılın başında bir işgücü açığıyla karşı karşıyaydı. Şirketler, özellikle de yüksek

112 Berner (2000).

113 Benner vd. (1999).

teknoloji ve enformasyon sektöründe çalışanlar, bu durumla başa çıkabilmek için, çalışanlarını elde tutabilmek amacıyla, geleneksel olmayan teşvik biçimlerine başvurdular; şirketin hisse senetlerinin profesyonel çalışanlara dağıtılması da dahildi bu uygulamalara; yeni kurulan İnternet şirketlerinde tercih edilen bir telafi yöntemiydi bu. Bütün sanayilerde şirketler, hem yüksek vasıf gerektiren işlerde hem de vasıfsız işlerde göçmen işgücünü de geniş ölçekte kullanıyordu. Aracılar sayesinde bulunan geçici işçilerin sayısı da yükselmektedir ABD'de. Görünen o ki, enformasyonel ekonominin kilit bileşeni olan tam zamanında tedarik yerini tam zamanında işgücüne bırakmaktadır.[114]

Avrupa bağlamındaysa, yeni çalışma biçimlerini tespit edebilmek için, 1990'larda sosyal güvence kaybına sebep olmaksızın istihdam yaratma ve ekonomik büyüme açısından göz kamaştırıcı bir performans sergileyen Hollanda'ya yakından bakmak ilginç olabilir. 1980'lerde hızla yükselen bir işsizlikle karşı karşıya kalan Hollanda hükümeti, şirketleri ve işgücü, işgücü piyasasını yeniden yapılandırmak için bir dizi anlaşmaya vardı. Bu anlaşmalar uyarınca işçi sendikaları, sanayide kilit işlerin korunması karşılığında ortalama düzeyde ücret artışına razı oldu. Ancak bu anlaşmanın yanı sıra (bütün ülkelerde işçi-işveren görüşmelerinin ortak noktasıdır) Hollanda sendikaları, işgücünün çevresinde yeni, esnek, çoğunlukla yarı zamanlı, geçici sözleşmelere dayanan bir istihdam biçiminin genişlemesine de razı oldu. Hükümet, bunun yanı sıra küçük girişimleri teşvik edecek programlar hazırladı. Ancak bu modelin kilit unsuru, ABD'nin tersine, yarı zamanlı ve geçici işçilerin ulusal sağlık, sakatlık, işsizlik ve emeklilik planlarıyla tam bir koruma altında olmasıydı. Yeni, yarı zamanlı bu işgücünün çoğunluğunu oluşturan kadınlar da, çocukları için kreş hizmetinden yararlanabiliyordu. Bu stratejinin sonucunda, Hollanda'da işsizlik oranı, teknolojik yeniliklerin yoğun olduğu bir dönemde, 1980'lerde ortalama % 9 seviyesinden 1999'un sonunda % 3'e indi. Makro ekonomik bakımdan değerlendirilecek olursa, Hollanda,

---

114 *Business Week* (1999c).

1990'larda özel yatırımların artışı, ekonomik büyüme, istihdam artışı, ortalama düzeyde de olsa ücret artışının sefasını sürdü. İsveç, Danimarka ve Norveç'in de işsizlik oranının düşük olduğu, dengeli bir ekonomik büyüme deneyimi yaşamasının da gerisinde, işgücü piyasalarının ve çalışma koşullarının görüşmelere dayanarak esnekleştirilmesi modeli vardır.[115]

İşgücünün dolaşımı hem vasıflı hem de vasıfsız işçilerle ilgilidir. Birçok şirkette, kilit bir işgücü bulundurmak kural olsa da, sözleşmeli olarak iş vermek ve danışmanlık, profesyonel emekten yararlanmanın hızla gelişen biçimleridir. Esneklikten yalnızca şirketler yararlanmaz. Birçok profesyonel de asıl işlerinin (tam zamanlı ya da yarı zamanlı) yanı sıra, hem gelirlerini hem de pazarlık güçlerini yükseltecek danışmanlık işleri alırlar. Bu son derece dinamik çalışma sisteminin mantığı, her ülkede çalışma kurumlarıyla etkileşim içindedir: Bu esneklik ne denli sınırlanırsa, sendikaların pazarlık gücü ne denli fazla olursa, bunun ücretlere ve sosyal güvencelere etkisi o denli az, yeni gelenlerin kilit işgücüne girmeleri o denli zor olacak, dolayısıyla yeni iş imkânı yaratılması sınırlanacaktır.

Esnekliğin toplumsal maliyeti yüksek olabilse de, giderek daha fazla sayıda araştırmada, yeni çalışma düzenlemelerinin toplumsal hayat, özellikle aile ilişkilerinin gelişmesi, cinsiyetler arasında daha eşitlikçi ilişkilerin yerleşmesi bakımından dönüştürücü bir değeri olduğu vurgulanmaktadır.[116] Britanyalı araştırmacı P. Hewitt,[117] çalışma formülleri ile takvimlerinin giderek çeşitlenmesi, *aynı hane içinde* tam zamanlı çalışanlarla nadiren çalışanlar arasındaki iş paylaşımının sunduğu potansiyel üzerine yazmıştır. Sonuçta *çalışmanın tam zamanlı istihdama, görevlerin açıkça tanımlanmasına ve ömür boyu devam edecek bir kariyer düzenine dayalı geleneksel biçimleri yavaş yavaş ama kesinlikle silinip gitmektedir.*

---

115 Carnoy (2000).

116 Bielenski (1994); yarı zamanlı çalışmayla ilgili toplumsal sorunlar için bakınız Warme vd. (1992); Carnoy (2000).

117 Hewitt (1993); bu ilginç çalışma Freeman ve Soete tarafından alıntılanmıştır (1994).

Japonya'da durum daha farklıdır, genelde araştırmacılar böyle düşünmeseler de. Çalışmanın örgütlenmesindeki yeni tarihsel eğilimleri ve bunların istihdam yapısı üzerindeki etkilerini açıklamayı amaçlayan analitik bir çerçeve, "Japonya istisnası"nı değerlendirebilmelidir: Japonya, karşılaştırmalı kuram açısından bir tuhaflık olarak görülüp bir kenara bırakılamayacak denli önemli bir istisnadır. Dolayısıyla meseleyi biraz daha ayrıntılı değerlendirelim. 1999'un sonunda, 1990'lı yıllar boyunca Japonya'nın büyümesini askıya almış olan, uzun süredir devam eden durgunluğa karşın, Japonya'da işsizlik oranı son yirmi yılın rekor seviyesine ulaşmış olsa da, hâlâ % 5'in altındaydı. Hattâ ülkede işgücü planlayıcılarının temel kaygısı, demografik yapının giderek yaşlandığı, Japonların yabancı ülkelerden göçe soğuk baktıkları dikkate alındığında, ilerde Japon işgücünün daralmasından ötürü sıkıntı çekme olasılığıydı.[118] Ayrıca, büyük şirketlerin çekirdek iş güçlerine uzun süreli istihdam garantisi veren *chuki koyo* sistemi, yoğunlaşan bir baskı altında olsa da, aşağıda göstereceğim gibi hâlâ yerli yerinde duruyordu. Dolayısıyla Japon istisnası diğer enformasyonel, kapitalist ekonomilere damgasını vurmuş olan işgücü piyasasının esnekleşmesi, çalışmanın bireyselleşmesi yönündeki genel eğilimi yalanlıyor olabilir.[119] Aslında, Japonya son derece orijinal bir sınaî ilişkileri ve istihdam prosedürleri sistemi yaratmış olsa da, esnekliğin, son yirmi yılda böyle bir sistemin yapısal bir eğilimi olduğunu, teknolojik tabanın ve meslekî yapının dönüşümüyle birlikte esnekliğin de giderek arttığını savunacağım.[120]

Japonya'da istihdam yapısının temel özelliği, olağanüstü bir iç çeşitliliğe, bunun yanı sıra genelleştirmeye ve standartlaştırmaya direnen değişken durumların oluşturduğu karmaşık bir yapıya sahip olmasıdır. *Chuki koyo* sisteminin tanımı kesinlik gerektirir.[121] Bu sistemde çalışan işçilerin çoğuna göre, bu, bir hak değil, bir gelenek gereği, nor-

---

118 NIKKEIREN (1993).
119 Kumazawa ve Yamada (1989).
120 Kuwahara (1989).
121 Inoki ve Higuchi (1995).

mal koşullar altında aynı şirkette emekliliklerine kadar çalışabilecekleri anlamına gelir. Aslında bu istihdam uygulaması yalnızca büyük şirketlerle (çalışan sayısının 1000'i aştığı) sınırlıdır ve birçok durumda yalnızca erkekleri, kilit işgücünü kapsar. Şirketler, düzenli işçilerinin yanı sıra en az üç ayrı tipte başka işçiler de istihdam ederler: Yarı zamanlı işçiler, geçici işçiler ve şirkete başka bir şirket ya da iş bulma ajansı tarafından gönderilen işçiler ("toplama işçiler"). Bu kategorilerin hiçbirinde iş güvencesi, emeklilikte yararlanılacak haklar yoktur; verimliliği ve şirkete bağlılığı ödüllendirmek için her yıl verilen geleneksel ödülleri alma hakları yoktur. Ayrıca çalışanlar, özellikle de yaşlı erkekler sık sık, aynı şirketler grubu *(shukko)* içinde başka şirketlerdeki işlere gönderilirler. Bu uygulama zaman zaman, ev bulmanın zorluğu, hepsinden de önemlisi ailenin eğitimlerinin ortasında çocukların okul değiştirmesine razı olmaması yüzünden evli erkeklerin ailelerinden ayrılmasını gerektirir *(tanshin-funin).*

Tanshin-funin'in yöneticilerin % 30'unun hayatını etkilediği söylenmektedir.[122] Nomura'nın tahminlerine göre, aynı şirkette uzun vadeli iş güvencesi, kamu çalışanları da dahil, Japon çalışanların yalnızca üçte biri açısından geçerlidir.[123] Joussaud da benzer bir tahminde bulunur.[124] Ayrıca görev süresinin uzunluğu, erkekler için dahi, yaşa, vasıflılık düzeyine, şirketin çapına bağlı olarak farklılıklar gösterir. Tablo 4.28'de (Ek A'da) 1991-2 döneminde *chuki koyo*'nun görünümünü bulabilirsiniz.

Bu işgücü piyasası yapısı içinde kritik önemdeki nokta, yarı zamanlı çalışmanın tanımlanmasıyla ilgilidir. Hükümetin işgücü statüsü tanımlarına göre, "yarı zamanlı" çalışanlar, şirket tarafından bu konumda değerlendirilen çalışanlardır.[125] Aslında, bir ay içinde çalıştıkları günlerin toplam sayısı, düzenli çalışanlara kıyasla biraz daha az olsa da, neredeyse tam zamanlı çalışırlar (düzenli işçiler günde 7,5 saat, on-

---

122 Kolektif eser (1994).
123 Nomura (1994).
124 Joussaud (1994).
125 Yazarlar topluluğu (1994); Shinotsuka (1994).

lar 6 saat çalışır). Fakat maaşları ortalama, düzenli işçilerin maaşının % 60'ına denktir, yıllık prim olarak da düzenli işçilerin aldığının % 15'ini alırlar. Daha da önemlisi hiçbir iş güvenceleri yoktur, dolayısıyla şirketin durumuna göre işe alınır ya da işten çıkarılırlar. Gerekli işgücü esnekliğini, yarı zamanlı işçiler ve geçici işçiler sağlar. Bu çalışanlar grubunun rolü, petrol krizinin Japonya'da kapsamlı bir ekonomik yeniden yapılanma başlattığı 1970'lerden beri büyümektedir. 1975-90 döneminde yarı zamanlı işçilerin sayısı erkekler için değerlendirildiğinde % 42,6, kadınlar için değerlendirildiğinde % 253 arttı. Hattâ yarı zamanlı çalışanların üçte ikisini kadınlar oluşturur. Kadınlar, Japonya'da işgücü yönetimine esneklik kazandıran vasıflı, uyumlu işçilerdir. Bu aslında Japon sanayileşmesinin eski bir uygulamasıdır. 1872'de Meiji hükümeti, yeni kurulan tekstil sektöründe çalışmak üzere kadınları işe almıştı. Öncülerden biri de, Matsuhiro'dan bir samurayın kızı olan Wada Ei'ydi; Wada Ei, Tomioko ipek dokuma fabrikasında çalışmaya gitmiş, burada teknolojiyi öğrenmiş sonra başka fabrikalardaki kadınların eğitimine yardımcı olmuştu. 1899'da dokuma tezgâhlarındaki işçilerin % 70'ini kadınlar oluşturuyordu; dokuma tezgâhlarında çalışan kadınların sayısı demir işçiliği yapan fabrikalardaki erkeklerin sayısını aşıyordu. Ancak kriz dönemlerinde, erkekler de eve ekmek getiren olma rolleri vurgulandığı için mümkün olduğunca uzun süre işlerini korurken, kadınlar işten çıkarılıyordu. 1986'da çıkarılan bir fırsat eşitliği yasasıyla, en gözle görülür hukukî ayrımcılıklar düzeltildiyse de, bu cinsiyete dayalı, tarihsel işbölümü şablonu son otuz yılda pek az değişmiştir. 1990'da kadınların işgücüne katılımı, ortalama % 61,8 dolayındaydı (erkeklerin katılımı ise % 90,2'ydi); ABD'ye kıyasla daha düşük, fakat Batı Avrupa'dakine yakın bir orandı bu. Ancak kadınların çalışma koşulları yaşlarına ve medeni durumlarına göre büyük farklılıklar gösterir. Erkeklerle hemen hemen aynı koşullarda işe alman kadınların % 70'i 29 yaşın altındadır; yarı zamanlı çalışanların % 85'i ise evlidir. Kadınlar yirmili yaşların başında kitlesel olarak işgücüne dahil olurlar; evlendikten sonra çocuk büyütmek için çalışmaya ara verirler, sonra da yarı zamanlı işçiler olarak işgücüne geri dönerler. Bu döngünün yapısı,

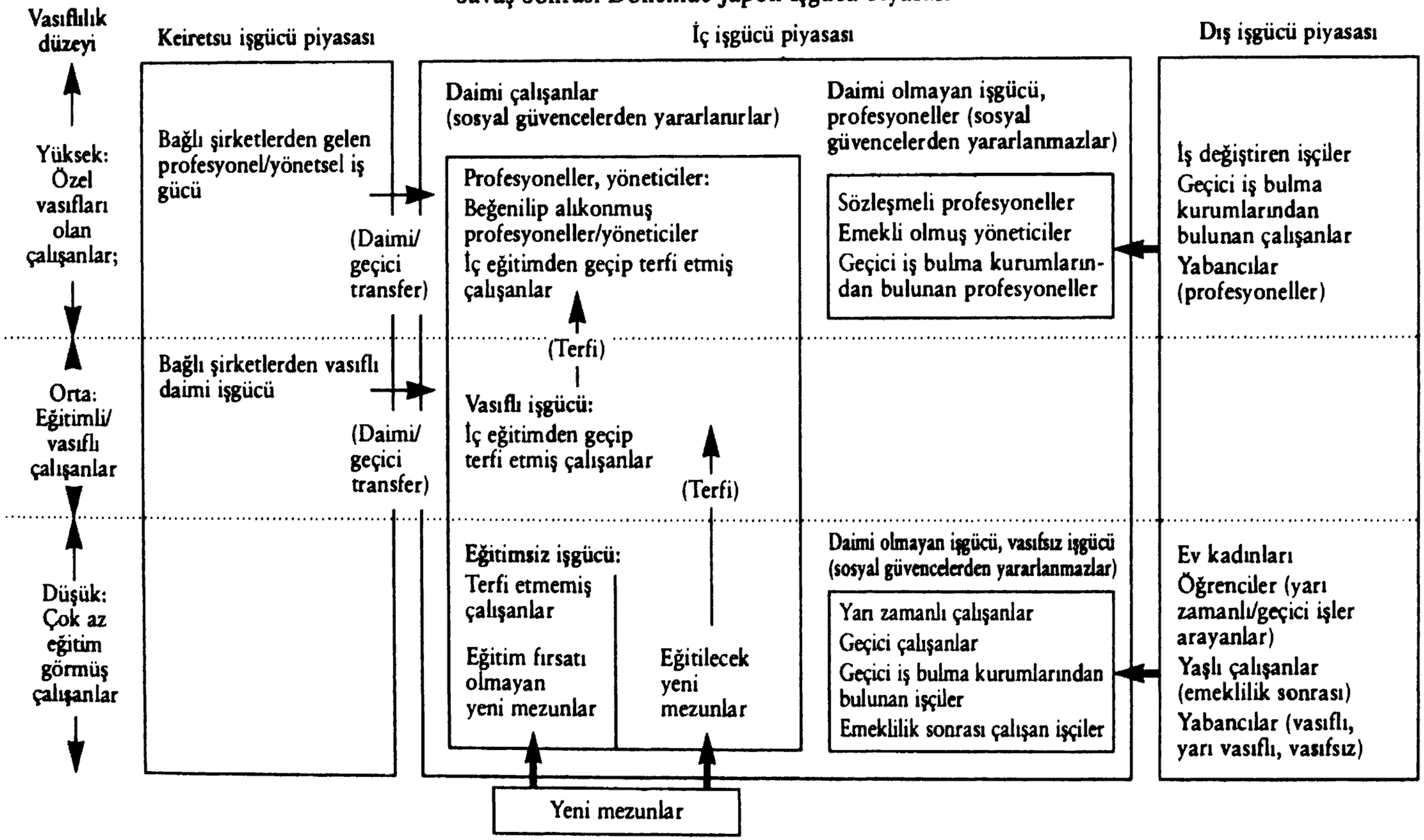
kadınların aile gelirine görece küçük bir katkıda bulunmasını, ikinci bir maaş eklemesinden daha avantajlı kılan Japon vergi yasasıyla da güçlendirilmiştir. Boşanma ve ayrılma oranlarının düşük olduğu, kuşaklar arası güçlü bir dayanışmanın gözlendiği ataerkil Japon ailesi, işgücü piyasasındaki bu ikiliğin bir sonucu olarak toplumsal yapının kutuplaşmasını engelleyerek kadınları ve erkekleri bir arada tutar.[126] Eğitimsiz gençler, küçük ve orta ölçekli şirketlerin yaşlı çalışanları, Japonya'da şirket ağlarında işgücü statüsünün akışkan olması sebebiyle sınırları kolayca çizilemeyen bu istikrarsız işgücü kesiminin diğer gruplarıdır.[127] **Şekil 4.11**, Japonya'da işgücü piyasasının karmaşık yapısını şematik olarak sunmayı amaçlıyor.

Yüzyıl başında, Japon işgücü piyasası modelinin dönüşüm yolunda olduğuna dair işaretler vardı. Durgunlukla sarsılan, hem ülke içinde hem yurtdışında yeni bir küresel rekabetle karşı karşıya olan, ağ teknolojilerinde teknolojik açıklarını kapamaya çalışan Japon şirketler, iş güçlerinde kesintiye, seçime gitmeye hazır görünüyordu. Genç işçiler, özellikle de kadınlar artık sadakatlerine güvenilemeyecek şirketlere karşı yeni bir tavır benimsemeye hazırlardı. Şirketler tensikata gidiyor, kalıcı işlerin yerine geçici işleri geçiriyordu; milyonlarca işçi yarı zamanlı ya da geçici işçi statüsündeydi. *Chuki koyo* sistemi, hızla Japon işgücünün yalnızca bir kesiminin çalışma statüsü haline geliyordu. Çalışma Bakanlığı'na göre, 1997'de 789 bin Japon iş bulma kurumları aracılığıyla iş buldu. Bu, el işçilerinin yanı sıra, profesyoneller için de geçerliydi. Japonya'nın önde gelen iş ve işçi bulma kurumlarından Pasona, 1990'ların başından beri, şirketlerin geçici işçi bulmak için yaptığı başvuruların yılda 100 binden 1 milyona yükseldiğini belirtiyordu. Şirketler, kilit işgücü için, esnekliği kısıtlayan kuralların kaldırılması için hükümete baskı yapıyorlardı. Hükümet toplumsal istikrarın tehdit edileceğinden korkarak, bu baskıları yanıtlamakta ağırdan aldı. Böylece yalnızca geçici işçi ajanslarının, eğitimini tamamlamasının üstünden bir yıl geçmemiş olanlara iş bulması yasaklandı ve aynı işin ay-

126 Gelb ve Lief Palley (1994).

127 Takenori ve Higuchi (1995).

ŞEKİL 4.11
Savaş Sonrası Dönemde Japon İşgücü Piyasası

Kaynak: Japonya'nın Ekonomik Planlama Ajansı'ndan edinilen bilgilere dayanılarak Yuko Aoyama tarafından hazırlanmıştır, *Gaikokujin rodosha to shakai no shinro*, 1989, s.99, şekil 4.1

nı kişiye yeniden verilemeyeceği kuralı getirildi. Öte yandan 1998'de üniversite mezunlarının yalnızca üçte biri, işgücü piyasasındaki ilk yılları içinde tam zamanlı bir iş bulabiliyordu. Hükümetin stratejik planlama kurumları, kural olmaktan çıkıp istisna haline gelen istikrarlı, uzun süreli bir istihdam kurgusunun ötesine geçmek gerektiğinin farkındaydı. Böylece 1999'da MITI, şirketlere ilk kez, çalışanlarının çoğu için uzun süreli olmayan istihdam yönünde harekete geçmelerini tavsiye eden bir rapor yayımladı.[128]

Öyle görünüyor ki, Japonya bir süredir Batılı ekonomilerde yaygınlaşan ikili işgücü piyasası mantığını uygulamaktadır. Bunu yaparken, kilit bir işgücü piyasasına bağlılığın yararlarını, bir çevre işgücünün esnekliğiyle birleştirmiştir. Yönetim ve şirket sendikaları arasındaki işbirliği üzerinden toplumsal barışı güvence altına aldığından, bilgiyi şirket bünyesinde toplayıp yeni teknolojileri çabucak benimseyerek verimliliği artırdığından dolayı, kilit işgücü temel önemdedir. Çevre işgücü ise, 1980'lerde yurtdışında imalattan kaynaklanan rekabetçi baskıların yanı sıra, işgücü talebindeki değişikliklere hızla yanıt verebilmeyi mümkün kılar. 1990'larda yabancı göçmen ve gündelikçi işçi sayısı artmaya başladı; böylece işgücünün düşük vasıflı kesimleri ek bir tercih yapabilme imkânı ve esneklik kazandı. Japon şirketler, kilit iş güçlerini yeniden eğitip kullandıkları teknoloji düzeyini yükselterek, bir yandan da hem Japonya'da hem küresel üretim ağlarında esnek işgücünü genişleterek rekabetçi baskılara ayak uydurabilirmiş gibi görünüyordu. Ancak bu uygulama, temelde son derece eğitimli Japon kadınların, sonsuza dek sürmeyecek olan meslekî itaatine dayandığı içindir ki Japon işgücü piyasasında gizli esnekliğin, kilit işgücüne de yayılmasının ve geç sanayileşme çağının en istikrarlı ve verimli işçi-işveren ilişkileri sistemini sorgulama gereksinimi yaratmasının an meselesi olduğu varsayımını ileri sürüyorum.[129]

Dolayısıyla genel bir değerlendirmeye gittiğimizde, toplumumuzda iş, işçiler, çalışma örgütlenmeleri temel bir dönüşümden geç-

128 French (1999).

129 Kuwahara (1989); Whitaker (1990).

mektedir, ancak bu dönüşüm "çalışmanın sonu" ya da "emeğin yeniden vasıflandırılması" üzerine muğlak tartışmaların yapıldığı geleneksel kategoriler içinde anlaşılamaz.[130] Yeni, enformasyona dayalı ekonomide işgücü için çizilen baskın model, enformasyona dayalı yöneticilerle Reich'ın "sembolik analistler" dediği kesimin oluşturduğu, *kilit işgücü* ile piyasanın talebi ve işgücü maliyetlerine bağlı olarak otomasyona bağlanabilir/işe alınabilir/işten çıkarılabilir/yurt dışına aktarılabilir *vazgeçilebilir işgücünü* kapsamaktadır.

Ayrıca şirket örgütlenmelerinin ağ oluşturma biçimleri, işlerin dışarıya verilmesi ya da sözleşmeli olarak başka bir şirkete yaptırılmasını da, piyasa koşullarına esnek bir uyarlanma çerçevesinde işgücünü dışsallaştırma biçimi haline getirmektedir. Analistler, ücretler, coğrafi hareketlilik, meslekî statü, sözleşme güvencesi, görevlerin yerine getirilmesi alanlarında esnekliğin çeşitli biçimleri arasında gayet yerinde bir ayrıma gitmişlerdir.[131] Genelde, bu biçimlerin hepsi de aslında bir işletme ya da siyaset kararını kaçınılmaz gibi sunmaya yönelik bir strateji çerçevesinde bir araya gelir. Ancak mevcut teknolojik eğilimlerin, bütün esneklik biçimlerini güçlendirdiği, dolayısıyla çalışmanın bir ya da birden fazla boyutuna istikrar kazandırma yönünde belli uzlaşmaların olmadığı bir ortamda, sistem hem işçiler hem çalışma koşulları, hem vasıflı işçiler hem vasıfsız işçiler açısından çok yüzlü, genelleşmiş bir esnekliğe doğru evrilecektir. Bu dönüşüm, çalışma ile toplum arasındaki ilişkilerde bir kriz yaratarak kurumlarımızı sarsmıştır.

ENFORMASYON TEKNOLOJİSİ VE SERMAYE-EMEK İLİŞKİLERİNİN YENİDEN YAPILANMASI: TOPLUMSAL İKİLİK Mİ, YOKSA TOPLUMSAL PARÇALANMA MI?

Enformasyon teknolojisinin ekonomiye yayılması, doğrudan işsizliği başlatmaz. Aksine doğru kurumsal ve örgütlenme koşullarının sağlanması halinde, görünüşe bakılırsa uzun vadede daha fazla iş yaratmaktadır. Yönetimin ve çalışmanın dönüşümü, mesleki yapıyı daha geniş

130 Rifkin (1995).

131 Reich (1991); Freeman ve Soete (1994).

ölçekte etkiler; öyle ki düşük vasıflı işlerin sayısı da artar. Küresel ticaretin ve yatırımların artması, yeni sanayileşmekte olan ülkelerde milyonlarca yeni iş imkânının yaratılmasını sağlarken, kuzeyde iş imkânlarının ortadan kaldırılması ve çalışma koşullarının kötüleşmesinin tek sebebi değildir. Enformasyonel bir toplum ve küresel bir ekonomi olma yönündeki tarihsel dönüşüm sürecine, işgücünün önemli bir kesiminin hayat ve çalışma koşullarının kötüleşmesi damgasını vurmuştur.[132] Koşullardaki bu kötüleşme farklı bağlamlarda farklı biçimlerde gerçekleşmiştir: Avrupa'da işsizliğin yükselişi; ABD'de reel maaşların düşüşü (en azından 1996'ya dek), eşitsizliğin artışı ve iş güvencesinin kalkması; Japonya'da çalışanların kapasitelerinin altındaki işlerde istihdam edilmesi ve işgücünün hızla parçalanması; sanayileşmekte olan ülkelerde işgücüne yenice dahil olmuş kentli işgücünün gayri resmileşmesi ve seviyelerinin düşmesi; durgun, gelişmemiş ekonomilerde tarımsal işgücünün giderek marjinalleşmesi. Yukarıda da tartıştığım gibi, bu eğilimler enformasyonel paradigmanın yapısal mantığından kaynaklanmaz, ama yeni enformasyon teknolojilerinin sağladığı güçlü araçlar sayesinde, yeni örgütlenme biçiminin, ağ müessesesinin de kolaylaştırdığı, sermaye-emek ilişkilerinde devam eden yeniden yapılanmanın birer sonucudur. Ayrıca enformasyon teknolojilerinin potansiyeli, daha yüksek bir verimlilik, daha yüksek hayat standartları, daha yüksek bir istihdam oranı yaratabilse de, belli teknolojik tercihler uygulamaya konduktan sonra, teknolojik yörüngeler "kilitlenir"[133] ve enformasyonel toplum aynı zamanda ikili bir toplum haline gelebilir (ancak böyle olması teknolojik ya da tarihsel bir gereklilik değildir).

OECD, IMF ve önde gelen Batılı ülkelerin hükümet çevrelerinde hakim olan alternatif görüşler, işsizliğin yükselmesi, insanların kapasitelerinin altında işlerde istihdam edilmeleri, gelir eşitsizliği, yoksulluk ve toplumsal kutupsallaşma gibi gözlenen eğilimlerin büyük ölçüde, vasıf uyumsuzluğundan kaynaklandığı; bu uyumsuzluğun işgücü piyasalarının esneklikten yoksun olması sebebiyle daha da kötüleştiği

132 Harrison (1994); ILO (1994).

133 Arthur (1989).

yönündedir.[134] Bu görüşlere göre, istihdam yapısının seviyesi, enformasyonel işler için gerekli vasıfların eğitimle kazandırılması anlamında yükseltildiyse de, ya eğitim sisteminin düşük kalitede olmasından ya da eğitimin belirmekte olan istihdam yapısında gerekli yeni becerileri kazandıracak yeterlilikte olmamasından dolayı işgücü yeni işleri üstlenecek durumda değildir.[135]

Carnoy ile Fluitman, ILO'nun araştırma enstitüsüne sundukları raporda, yaygın bir kabul gören bu görüşe yıkıcı bir eleştiri getirmişlerdir. OECD ülkelerinde vasıflar, istihdam ve ücretler arasındaki ilişki hakkında yazılanları, bu ilişkiye dair kanıtları derinlemesine inceleyen ikili, şu sonuca varmıştır:

> Arz cephesinde vasıfların uyumsuzluğu argümanı hakkında açık bir görüş birliği bulunsa da, bu argümanı destekleyecek kanıtlar son derece zayıftır; özellikle de eğitimin gelişmesinin, daha fazla ve daha iyi bir eğitimin gerek açık işsizlik (Avrupa'da) gerek ücret dağılımı (ABD'de) sorunlarını çözmüş olması dikkate alındığında. Daha iyi ve daha yoğun eğitimin uzun vadede verimliliği artıracağını, ekonomik büyüme oranına katkıda bulunacağını savunuyoruz.[136]

David Howell da aynı bakış açısıyla, ABD'de daha yüksek vasıflara talep giderek artsa da, 1973 ile 1990 arasında Amerikan işçilerinin ortalama ücretlerindeki ciddi gerilemenin (doların 1982'deki değeri üzerinden haftada 327 dolardan 1990'da haftada 265 dolara bir gerileme söz konusudur) temel sebebinin bu olmadığını göstermiştir. Giderek artan gelir eşitsizliğinin kaynağında, vasıfların harmanlanması da yoktur. Howell, Wolff'la birlikte yaptığı çalışmada, ABD'de düşük vasıflı işçilerin istihdamdaki payı, çeşitli sanayi kollarında gerilerken, düşük ücretli işçilerin payının aynı sanayi kollarında yükseldiğini ortaya koymuştur. Yüksek vasıflara bir talep olduğunu, ancak bu va-

---

134 Bu, genellikle ABD Merkez Bankası Başkanı Alan Greenspan'in, IMF ile başka uluslararası uzman çevrelerin dile getirdiği bir görüştür. Bu teze eklemlenen ekonomik bir görüş için Krugman'a bakınız (1994a); Krugman ve Lawrence (1994).

135 Cappelli ve Rogovsky (1994).

136 Carnoy ve Fluitman (1994).

sıflarda bir daralma yaşanmadığını, yüksek vasıf sahibi olmanın mutlaka yüksek ücret almak anlamına gelmeyeceğini gösteren çalışmalar da vardır.[137] Dolayısıyla, ABD'de reel ücretlerde gerileme en az eğitimli kesimler açısından daha geçerli olsa da, 1987 ile 1993 arasında üniversite mezunlarının da ücretlerinde bir gerileme olmuştur.[138]

ABD'de yeniden yapılanmanın doğrudan sonucu, 1980'lerde ve 1990'ların ilk yarısında hane gelirlerinin yükselmesidir. 1993'te güçlü bir ekonomik iyileşmeye karşın, ücretler ve hayat koşullarındaki gerileme 1996'ya dek sürdü.[139] Ayrıca, Gunnar Myrdal'ın "Amerikan ikilemi"ne dikkat çekmesinden yaklaşık yarım yüzyıl sonra, Martin Carnoy, güçlü bir kitapla ırkçı ayrımcılığın, Amerika'daki etnik azınlıkların büyük bölümünü marjinalleştirerek toplumsal eşitsizliği artırdığını belgeledi.[140] Ancak 1996-2000 döneminde enformasyon teknolojisi ile yeni ekonomi sayesinde gerçekleşen istikrarlı iyileşme dönemde, bu eğilim değişti ve ortalama reel ücretler yıllık % 1,2'lik bir artış gösterdi. Ayrıca 1996'da asgari ücrette meydana gelen artış, Amerika'da toplumun en altındaki % 20'lik kesimin uzun vadede daha fazla gerilemesini durdurdu. Gelir ve mal varlığı eşitsizliği, hiçbir zaman olmadığı denli yüksekti. 1995'te Amerika'da en üst gelir diliminde yer alan % 1'lik kesim toplam gelirin % 14,5'ini kazanıyordu; en alttaki % 90'lık kesimin ise toplam gelirdeki payı % 60,8'di. Servet dağılımı ise daha dikkat çekiciydi: En tepedeki % 1'lik dilim net servetin % 38,5'ine sahipti; alttaki % 90'lık kesim ise % 28,2'sine. Hanelerin % 18,5'inin hiç mal varlığı yoktu ya da bu konuda borçlu durumdaydı. Kapitalizmin yeni biçimlerindeki hissedarlar demokrasisi üstüne çok çalışılmıştır, ancak **Tablo 4.29**'da, menkul kıymetler planlarını, bireysel emeklilik hesaplarını, mutual fonları, popüler kapitalizmin başka

---

137 Howell ve Wolff (1991); Mishel ve Teixeira (1991); Howell (1994).

138 Bütçe ve Politika Öncelikleri Merkezi (Center for Budget and Policy Priorities), Washington, DC, *New York Times*'ta alıntı (7 Ekim 1994: 9); ayrıca bakınız Murphy ve Welch (1993); Bernstein ve Adler (1994).

139 Mishel ve Bernstein (1994).

140 Carnoy (1994); yeni ekonominin şirketlerindeki profesyonel sınıfta ırksal eşitsizliklerin devamına ilişkin bakınız Harper-Anderson (yakında çıkacak).

enstrümanlarını dahil ettiğimizde dahi 1995 itibarıyla menkul kıymetler mülkiyetindeki yoğunlaşmayı gösterir.

Amerika, sanayileşmiş ülkeler arasında gelir eşitsizliği ve reel ücretlerdeki gerilemenin aşırı uçta yer alan bir örneği olsa da, gelişimi önemlidir; çünkü çoğu Avrupa ülkesinin ve şirketinin amaçladığı esnek işgücü piyasasını temsil eder.[141] Bu eğilimin Avrupa'da da benzer sonuçları olmuştur. Nitekim, Londra geniş kapsamlı olarak ele alındığında, 1979 ile 1991 arasında gelir dağılımının en alt diliminde yer alan kesimin reel kullanılabilir gelirinin % 14 gerilediği, en zenginlerin reel gelirlerinin en yoksulların reel gelirine oranının on yıl içinde iki katma çıkıp, % 5,6'dan % 10,2'ye ulaştığı görülür.[142] 1980'ler boyunca ve 1990'ların başında Britanya'da yoksulluk ciddi bir yükselme kaydetti.[143] Diğer Avrupa ülkelerinde ise, Esping ile Andersen'in, yoksulluğun ilerlemesinin bir göstergesi olarak ele alarak topladığı veriler, 1980 ile 1990'ların ortası arasında çocukların yoksulluğunun ABD'de % 30, Britanya'da % 145, Fransa'da % 31, Almanya'da % 120 arttığını gösterir.[144] Eşitsizlik ve yoksulluk, 1990'lar boyunca ABD'de ve Avrupa ülkelerinin birçoğunda yükselme eğiliminde olmuştur.[145] Gerek ABD'de gerekse dünya çapında eşitsizliğe ve yoksulluğa ilişkin verilerle, kaynakların özet bir sunumu için okuyucuyu üçüncü cildin, ikinci bölümüne yönlendiriyorum.

İşgücünün sınırlanmamış esneklik koşulları altındaki savunmasızlığı yalnızca vasıfsız işgücüne özgü değildir. Çekirdek işgücü daha iyi ücret alsa da, daha istikrarlı bir konumda olsa da, müessesenin çekirdek kurumlarmda işe alman profesyonellere biçilen çalışma süresinin kısaltılması nedeniyle hareketliliğe tabidir. Martin Carnoy bu eğilimi şöyle özetliyor:

---

141 Sayer ve Walker (1992).
142 Lee ve Townsend (1993: 18-20).
143 Hutton (1995).
144 Esping-Anderson (1999).
145 Mishel vd. (1999); Bison ve Esping-Anderson (2000).

> ABD'de ve OECD çapında daha esnek bir işgücü piyasasına sahip başka ülkelerde, şirketlerin küçültülmesi çalışma hayatının olağan bir parçası haline gelmiştir. Şirketlerin iş güçlerini "akılcılaştırması" karşısında özellikle yaşlı işçiler savunmasızdır. Şirketin çapının küçültülmesi, daha çok "eskimiş, modası geçmiş olanlar"ın, ücretleri yüksek olan daha yaşlı, genelde kırklı, ellili yaşlarını süren çalışanların sayısını azaltmanın; yerlerine daha genç, eğitimini yeni tamamlamış, daha düşük ücretli çalışanları geçirmenin kibar ifadesidir. Yalnızca gençlerin ücretleri düşmez; ortalama erkek işçinin ücretinin artışıyla tanımlanan, çalışma hayatının "ilk evresi" de kısalmaktadır. Yüksek okul mezunları kadar üniversite mezunları için de geçerlidir bu durum; iyi eğitim görmüş (yüksek vasıflı) işçiler dahi, iş güvencesinin olmadığı bu koşullara tabidir artık; çalışanlar yalnızca görev sürelerinin kısaldığını değil, orta yaşa geldiklerinde gelirlerinin de aynı seviyede kaldığını ya da gerilediğini görür.[146]

Bu, son derece dinamik işgücü piyasasının mantığı, her ülkede çalışma koşullarıyla ilgili kurumların kendilerine özgü yönleriyle etkileşim içindedir. Almanya'da sermaye-emek ilişkilerine dair bir incelemede, 1980'lerde bilgisayarlaşmanın bir sonucu olarak işgücünde kesintiye gidilmesinin, o sanayi dalındaki sendikaların işçilere sağladığı korumayla ilgili olduğu gösterilmiştir. Diğer yandan koruma düzeyinin yüksek olduğu şirketler aynı zamanda, en fazla yenilenen şirketlerdir. Bu çalışma, şirketin teknolojik temelinin yenilenmesiyle işçilerin çoğunun genelde yeniden bir eğitime tabi tutularak korunması arasında mutlaka bir çelişki olmadığını göstermiştir. Bu şirketler aynı zamanda sendikalaşma düzeyinin en yüksek olduğu şirketlerdir.[147] Harley Shaiken'ın ABD'deki Japon otomotiv şirketleriyle ve Tennessee'deki Satürn otomobil fabrikasıyla ilgili bir araştırmasında da benzer sonuçlara varılmış, işçilerin teknolojik yenilenme sürecine katkıda bulunmasının, sendikaların katılmasının sürecin başarısı açısından etkili olduğu, işgücü kayıplarının da sınırlandığı gösterilmiştir.[148]

---

146 Carnoy (2000: 48).

147 Warnken ve Ronning (1990).

148 Shaiken (1993, 1995).

ABD ile Avrupa Birliği arasında var olduğunu gösterdiğimiz farklılığı açıklayan da, bu kurumsal farklılaşmadır. Toplumun yeniden yapılanması, ABD'de ücretlerin ve çalışma koşullarının baskı altına alınması biçiminde gerçekleşmiştir. Çalışma koşullarıyla ilgili kurumların tarihsel mücadelelerle kazandıkları konumlarını daha iyi savunduğu Avrupa Birliği'ndeyse, genç işçilerin işgücüne sınırlı bir biçimde dahil olması, en yaşlıların ya da rekabet gücü olmayan sektörlerde ya da şirketlerde sıkışmış olanların işgücünden erken ayrılması yüzünden sonuç, işsizliğin artması olmuştur.[149] Sanayileşmekte olan ülkelere gelince, bu ülkeler en az otuz yıldır, resmi ve gayri resmi kentli işgücü piyasaları arasında bir eklemlenme modeli geliştiriyorlar; bu model, yeni teknolojik/örgütlenme paradigmasının olgun ekonomilere yaydığı esnekleşme biçimlerine denk düşüyor.[150]

Sermaye ve emek ilişkilerinin Enformasyon Çağı'nın şafağında yeniden yapılanması neden ve nasıl gerçekleşti? Bu, tarihsel koşulların, teknolojik fırsatların ve ekonomik zorunlulukların bir sonucuydu. Ülke ekonomileri ve özel şirketler, kârın daralması eğilimini, enflasyonu tetiklemeksizin tersine çevirmek için, 1980'lerin başından bu yana ya istihdam yaratmaksızın verimliliği artırarak (başlıca Avrupa ekonomileri) ya da yeni ortaya çıkan iş imkânlarının maliyetini düşürerek (ABD) işgücü maliyetleri üzerine oynadılar (Şekil 4.12). Tek taraflı bir yeniden yapılanma stratejisinin önündeki en büyük engel olan işçi sendikaları, yeni işçileri (kadınlar, gençler, göçmenler) temsil etmeye, yeni iş yerlerinde (özel sektörün büroları, yüksek teknoloji sektörleri) etkin olmaya, yeni örgütlenme biçimleri (küresel çaptaki ağ müessesesi) içinde çalışmaya ayak uydurma becerisini gösteremediklerinden zayıfladılar.[151] Gerektiğinde, siyasi kararlarla başlatılmış saldırgan stratejiler de sendikalar aleyhine işleyen tarihsel/yapısal eğilimlere katkıda bulundu.

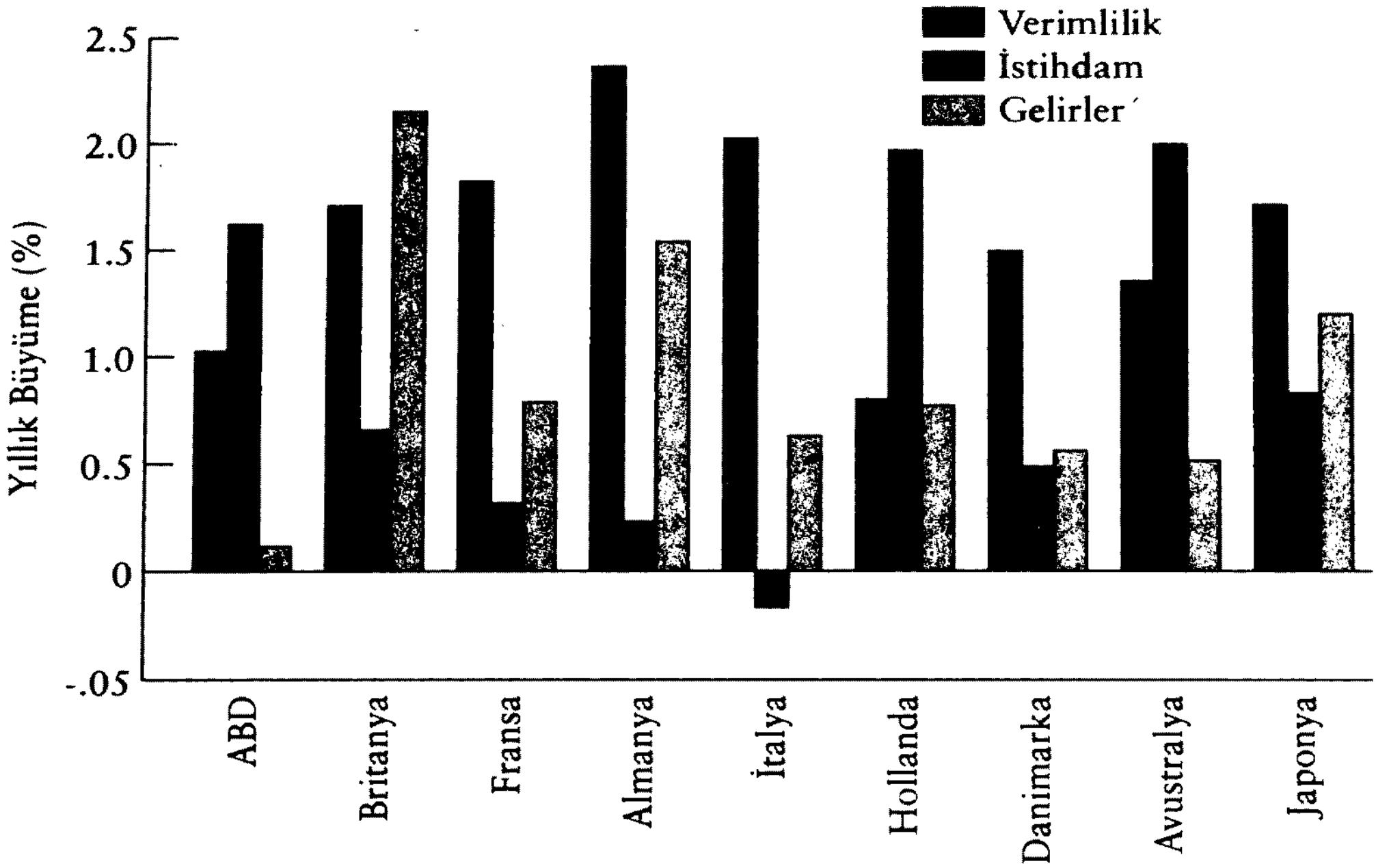
---

149 Bosch (1995).

150 Portes vd. (1989); Gereffi (1993).

151 Yeni ekonomik/teknolojik koşullarda geleneksel sendikacılığın gerilemesine ilişkin değerlendirmeler için bakınız Carnoy vd. (1993a); ayrıca bakınız Gourevitch (1984); Adler ve Suarez (1993).

ŞEKİL 4.12
OECD Ülkelerinde Verimlilik, İstihdam ve Gelirlerde Yıllık Büyüme, 1984-1998

Kaynak: OECD verileri; Carnoy tarafından derlenip işlenmiştir; Carnoy (2000).

(Reagan ve hava trafik kontrolörleri, Thatcher ile kömür madencileri gibi). Fakat Fransa ve İspanya'da bile sosyalist hükümetler işgücü piyasasının koşullarını değiştirmeye gitti; böylece rekabet baskısı küresel ekonominin yeni yönetim kurallarından ayrılmayı zorlaştırırken, sendikalar zayıflatıldı.

Sermaye ile emek arasındaki ilişkinin tarihsel olarak yeniden tanımlanmasını mümkün kılan, güçlü enformasyon teknolojilerinin ve bu teknolojilere dayalı örgütlenme biçimlerinin kullanılmasıydı. İşgücünün nerede ve ne zaman olursa olsun, belli projeler çevresinde toplanıp dağıtılabilmesi sanal müessesenin işlevsel bir oluşum olarak ortaya çıkması olasılığını yaratıyordu. Bundan sonrası böyle bir mantığın gelişimine gösterilecek kurumsal tepkileri aşma, sanallaşmanın potansiyel tehdidi altında işgücü ile sendikalardan tavizler koparma meselesiydi.

Yeni teknolojiler sayesinde esneklik ve uyarlanabilirlikte gözlenen olağanüstü artış, emeğin katılığıyla sermayenin hareketliliğini karşı karşıya getirdi. Bunu, emeğin katkısının mümkün olabildiğince esnek olması yönünde baskılar izledi. Verimlilik ve kârlılık artırıldı, ancak işgücü kurumsal düzeydeki korunmasını yitirdi ve sürekli değişen bir işgücü piyasasında giderek bireysel pazarlık gücüne bağımlı hale geldi.

Toplum, insanlık tarihinin büyük bölümünde olduğu gibi, bireyselleşmiş, eşitsiz, sonu gelmez bir pazarlık sürecinin kazananları ve kaybedenleri arasında ikiye bölündü. Ancak bu kez nasıl kazanılacağını, nasıl kaybedileceğini belirleyen pek az kural var. Teknolojik değişim süreci hızını artırdığından, gerekli vasıfların tanımları sürekli aşılarak değiştiğinden vasıf sahibi olmak yeterli değil. Şirketlerin hattâ ülkelerin üyeliği, artık ayrıcalıklı konumlar değil, zira artan küresel rekabet işin ve piyasaların değişken geometrisini sürekli yeniden tasarlıyor. İşgücü, hiçbir zaman değer yaratma sürecinde bu kadar merkezî bir konumda olmamıştı. İşçiler de (vasıfları ne olursa olsun), nerede olduğunu ağın kendisinin bile bilmediği esnek bir ağ içinde çalışan zayıf bireyler haline geldiklerinden, işin örgütlenmesi karşısında hiç bu kadar savunmasız olmamışlardı.

Dolayısıyla yüzeyde toplumlara bir ikilik hakim olmuştur/olmaktadır; her ülkenin uluslararası işbölümündeki yerine ve siyasî ikilimine bağlı olarak istihdam yapısının iki ucunda geniş bir üst kesim, geniş bir alt kesim büyümeyi sürdürmekte, orta kesim ise daralmaktadır. Ancak doğmakta olan bu yeni yapının derinlerinde, enformasyonel çalışmanın tetiklediği daha temel önemde bir süreç vardır: Emeğin çözülmesi ve ağ toplumuna dönüşmesi.

Ek A
Dördüncü Bölüm İçin İstatistiki Tablolar

TABLO 4.1
İstihdamın Sanayi Sektörlerine ve Aracı Sanayi Gruplarına Göre Dağılımı, 1920-1991

Sektör	(a) 1920-70						(a) 1970-91				
	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1970	1980	1985	1990	1991
I Toprakla ilgili	28,9	25,4	21,3	14,4	8,1	4,5	4,6	4,5	4,0	3,5	3,5
Tarım	26,3	22,9	19,2	12,7	7,0	3,7	3,7	3,6	3,1	2,8	2,9
Madencilik	2,6	2,5	2,1	1,7	1,1	0,8	0,8	1,0	0,9	0,6	0,6
II Dönüştürücü	32,9	31,6	29,8	33,9	35,9	33,1	33,0	29,6	27,2	25,6	24,7
İnşaat	^	6,5	4,7	6,2	6,2	5,8	6,0	6,2	6,5	6,5	6,1
Kamu hizmetleri	^	0,6	1,2	1,4	1,4	1,4	1,1	1,2	1,2	1,1	1,1
İmalat	^	24,5	23,9	26,2	28,3	25,9	25,9	22,2	19,5	18,0	17,5
Gıda	^	2,3	2,7	2,7	3,1	2,0	1,9	1,9	1,7	1,6	1,5
Tekstil	^	4,2	2,0	2,2	3,3	3,0	1,3	0,8	0,7	0,6	0,6
Metal	^	7,7	2,9	3,6	3,9	3,3	3,1	2,7	2,0	1,8	1,7
Makine	^	^	2,4	3,7	7,5	8,3	5,1	5,2	4,5	3,8	3,7
Kimyasal	^	1,3	1,5	1,7	1,8	1,6	1,5	1,6	1,3	1,3	1,3
Muhtelif	^	9,0	11,8	12,3	8,7	7,7	12,9	10,0	9,4	8,9	8,6
III Dağıtım hizm.	18,7	19,6	20,4	22,4	21,9	22,3	22,4	21,0	20,9	20,6	20,6
Nakliyat	7,6	6,0	4,9	5,3	4,4	3,9	3,9	3,7	3,5	3,5	3,6
İletişim	^	1,0	0,9	1,2	1,3	1,5	1,5	1,5	1,5	1,3	1,4
Toptan	11,1	12,6	2,7	3,5	3,6	4,1	4,0	3,9	4,1	3,9	4,0
Perakende	^	^	11,8	12,3	12,5	12,8	12,9	11,9	11,9	11,8	11,7
IV Üretime dönük	2,8	3,2	4,6	4,8	6,6	8,5	8,2	10,5	12,7	14,0	14,0
Bankacılık	^	1,3	1,1	1,1	1,6	2,6	2,2	2,6	2,9	2,9	2,8
Sigortacılık	^	1,1	1,2	1,4	1,7	1,8	1,8	1,9	1,9	2,1	2,1
Emlak	^	0,6	1,1	1,0	1,0	1,0	1,0	1,6	1,7	1,8	1,8

	Mühendislik	^	-	1,3	0,2	0,3	0,4	0,4	0,6	0,7	0,7	0,7
	Muhasebe	^	-	^	0,2	0,3	0,4	0,4	0,5	0,5	0,5	0,6
	İşletme hizm.	^	0,1	^	0,6	1,2	1,8	1,8	2,6	4,0	4,9	5,0
	Hukuk hizm.	^	-	^	0,4	0,5	0,5	0,5	0,8	0,9	1,0	1,1
V	Sosyal hizm.	8,7	9,2	10,0	12,4	16,3	21,9	22,0	23,7	23,6	24,9	25,5
	Tıp, sağlık hizm.	^	-	2,3	1,1	1,4	2,2	2,4	2,3	3,6	4,3	4,5
	Hastane	^	-	^	1,8	2,7	3,7	3,7	5,3	4,0	4,0	4,1
	Eğitim	^	-	3,5	3,8	5,4	8,6	8,5	8,3	7,8	7,9	8,0
	Sosyal yardım, dini hizm.	^	-	0,9	0,7	1,0	1,2	1,2	1,6	2,2	2,6	2,7
	Kâr amacı gütmeyen kur.	^	-	^	0,3	0,4	0,4	0,4	0,5	0,4	0,4	0,4
	Posta hizmeti	^	0,6	0,7	0,8	0,9	1,0	1,0	0,7	0,7	0,7	0,7
	Resmi makamlar	^	2,2	2,6	3,7	4,3	4,6	4,5	4,7	4,7	4,8	4,8
	Sosyal hizmetler	^	6,3	-	0,1	0,2	0,3	0,3	0,4	0,2	0,2	0,2
VI	Kişisel hizm.	8,2	11,2	14,0	12,1	11,3	10,0	10,0	10,5	11,7	11,5	11,7
	Ev içi hizmetler	^	6,5	5,3	3,2	3,1	1,7	1,7	1,3	1,2	0,9	0,9
	Otel	^	2,9	1,3	1,0	1,0	1,0	1,0	1,1	1,4	1,5	1,6
	Yeme, içme mekânları	^	^	2,5	3,0	2,9	3,3	3,2	4,4	4,9	4,8	4,9
	Onarım hizm.	^	-	1,5	1,7	1,4	1,3	1,4	1,3	1,5	1,4	1,4
	Çamaşırhane	^	-	1,0	1,2	1,0	0,8	0,8	0,4	0,4	0,5	0,4
	Güzellik merk.	^	0,9	-	-	0,8	0,9	0,9	0,7	0,8	0,7	0,7
	Eğlence	^	0,9	0,9	1,0	0,8	0,8	0,8	1,0	1,2	1,3	1,3
	Kişisel hizm.	^	-	1,6	1,2	0,4	0,3	0,3	0,3	0,4	0,4	0,4

^ işareti rakamın bir önceki kategoriye dahil edildiğini gösterir.

Yuvarlamadan dolayı toplam tutarlı bir sonuç olmayabilir.

Kaynak: (a) Singelmann (1978) (b) 1970: Nüfus sayımı; 1980-91: *Current Population Survey (Mevcut Nüfus Araştırması)*, Çalışma Bürosu İstatistikleri; İşgücü İstatistikleri: *Employment and Earnings* (İstihdam ve Gelirler) (çeşitli sayılar)

TABLO 4.2

Japonya: İstihdamın Sektörlere ve Aracı Sanayi Gruplarına Göre Dağılımı, 1920-1990

	(a) 1920-70						(b) 1970-90			
Sektör	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1970	1980	1985	1990
I Toprakla ilgili hizmetler	56,4	50,9	46,3	50,3	34,1	19,6	19,8	11,2	9,5	7,2
Tarım	54,9	49,9	44,0	48,6	32,9	19,4	19,4	11,0	9,3	7,1
Madencilik	1,5	1,0	2,2	1,7	1,2	0,3	0,4	0,2	0,2	0,1
II Dönüştürücü	19,6	19,8	24,9	21,0	28,5	34,2	34,1	33,7	33,4	33,7
İnşaat	2,7	3,3	3,0	4,3	6,2	7,6	7,6	9,7	9,1	9,6
Kamu hizmetleri	0,3	0,4	0,4	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6
İmalat	16,6	16,1	21,6	16,1	21,7	26,0	26,0	23,4	23,7	23,6
Gıda	2,0	1,8	1,4	2,2	2,1	2,1	2,1	2,1	2,2	2,3
Tekstil	5,0	4,8	3,9	3,1	3,2	2,7	2,7	1,7	1,5	1,2
Metal	1,0	0,8	1,4	1,6	2,9	1,5	4,0	3,6	3,2	3,2
Makine	0,4	0,7	2,9	1,6	3,1	4,9	5,0	4,6	5,9	5,9
Kimyasa	10,4	0,6	1,1	1,2	1,2	1,3	1,3	1,1	1,0	1,1
Muhtelif	7,8	7,4	10,9	6,4	9,2	13,5	10,9	10,3	10,0	10,0
III Dağıtımla ilgili hizmetler	12,4	15,6	15,2	14,6	18,6	22,5	22,4	25,1	24,8	24,3
Nakliyat	3,5	3,2	3,4	3,56	4,0	5,1	5,1	5,1	5,0	5,0
İletişim	0,4	0,7	0,9	1,0	1,1	1,2	1,1	1,2	1,1	1,0
Toptan	8,5	11,6	10,9	2,3	4,7	6,1	6,1	6,9	7,2	7,1
Perakende	^	^	^	7,8	8,9	10,2	10,2	11,9	11,5	11,2
IV Üretime dönük hizmetler	0,8	0,9	1,2	1,5	2,9	5,1	4,8	7,5	8,6	9,6
Bankacılık	0,4	0,5	0,6	0,7	1,2	1,4	1,4	2,8	3,0	1,9
Sigortacılık	0,1	0,2	0,3	0,2	0,5	0,7	0,7	^	^	1,3
Emlak	-	-	0,1	0,0	0,2	0,5	0,5	0,8	0,8	1,1

	Mühendislik	0,0	-	0,3	0,3
	Muhasebe	-	-	^	^
	Muhtelif işletme hizmetleri	0,2	0,2	^	^
	Hukuk hizmetleri	0,1	0,0	0,0	0,2
V	Sosyal hizm.	4,9	5,5	6,0	7,2
	Tıp, sağlık hizm.	0,4	0,3	0,4	1,1
	Hastane	0,3	0,5	0,7	^
	Eğitim	0,9	1,3	1,5	2,2
	Sosyal yardım, dini hizmetler	0,6	0,6	0,6	0,3
	Kâr amacı gütmeyen kurumlar	0,1	-	0,7	0,2
	Posta hizmeti	2,2	2,5	1,9	3,3
	Resmi makamlar	^	^	^	^
	Sosyal hizmetler	0,3	0,3	0,3	0,1
VI	Kişisel hizmetler	5,7	7,3	6,3	5,3
	Ev içi hizmetler	2,5	2,7	2,2	0,8
	Otel	0,5	0,5	0,5	0,5
	Yeme, içme mekânları	1,4	2,4	1,8	1,1
	Onarım hizm.	0,0	0,1	-	0,9
	Çamaşırhane	0,1	0,2	0,2	0,2
	Güzellik merkezleri	0,5	0,7	0,6	0,6
	Eğlence	0,4	0,3	0,8	0,5
	Kişisel hizmetler	0,2	0,3	0,3	0,7
	Muhtelif	-	-	-	-

^ işareti rakamın bir önceki kategoriye dahil edildiğini gösterir.
Yuvarlamadan dolayı toplam tutarlı bir sonuç olmayabilir.
Kaynak: (a) Singelmann (1978) (b) 1970: Nüfus sayımı, İstatistik Bürosu

1,0	0,5	0,5	-	-	0,8
^	0,2	0,2	-	-	0,3
^	1,7	1,4	3,9	4,8	4,0
0,1	0,1	0,1	-	-	0,1
8,3	10,1	10,3	12,9	13,5	14,3
0,3	0,2	0,4	2,9	3,4	1,5
1,3	1,8	1,8	^	^	2,2
2,4	2,7	2,9	3,6	3,7	4,5
0,6	0,7	0,7	1,3	1,3	1,4
0,2	0,5	1,0	1,1	1,1	1,1
3,1	3,3	-	-	-	-
^	^	3,4	3,6	3,6	3,4
0,6	0,9	0,0	0,5	0,4	0,4
7,6	8,5	8,5	9,6	10,1	10,2
0,7	0,3	0,3	0,1	0,1	0,1
0,8	0,9	0,9	1,0	1,1	1,1
2,2	3,1	3,0	4,1	4,3	4,1
0,7	0,9	0,9	1,1	0,9	1,0
0,4	0,5	0,5	1,6	1,7	0,6
1,1	1,1	1,1	^	^	1,1
0,7	0,7	0,8	0,9	1,0	1,3
1,0	1,0	1,0	0,9	0,9	0,9
-	-	-	-	-	0,6

TABLO 4.3

Almanya: İstihdamın Sanayi Sektörlerine ve Aracı Sanayi Gruplarına Göre Dağılımı, 1925-1987

	(a) 1925-70					(b) 1970-87	
Sektör	1925	1933	1950	1961	1970	1970	1987
I Toprakla ilgili	33,5	31,5	16,1	9,0	5,1	8,7	4,1
Tarım	30,9	29,1	12,9	6,8	3,8	7,5	3,2
Madencilik	2,6	2,4	3,2	2,2	1,3	1,2	0,9
II Dönüştürücü	38,9	36,3	47,3	51,3	49,0	47,1	40,3
İnşaat	5,3	6,1	9,3	8,5	8,0	7,7	7,1
Kamu hizmetleri	0,6	0,6	0,8	1,2	0,8	0,8	1,0
İmalat	33,0	31,6	37,1	41,6	40,2	38,6	32,2
Gıda	4,3	5,1	4,6	3,1	3,8	3,6	2,9
Tekstil	3,7	3,5	3,5	5,1	2,2	2,4	1,1
Metal	3,7	4,5	2,3	3,7	3,7	4,7	4,3
Makine	2,9	3,4	3,0	5,0	4,8	9,5	4,9
Kimyasal	1,1	1,1	1,7	2,4	2,7	2,4	2,7
Muhtelif	17,3	14,0	22,0	22,3	23,0	16,0	16,2
III Dağıtımla ilgili hizmetler	11,9	12,8	15,7	16,4	16,4	17,9	17,7
Nakliyat/Ulaştırma	4,0	4,2	5,1	4,5	3,9	5,4	5,9
İletişim	-	-	-	0,5	-	^	^
Toptan	7,9	8,6	10,6	3,9	4,4	4,2	3,2
Perakende	^	^	^	7,5	8,6	8,2	8,6
IV Üretime dönük hizmetler	2,1	2,7	2,5	4,2	5,1	4,5	7,3
Bankacılık	0,7	0,6	0,7	1,2	1,7	1,7	2,4
Sigortacılık	0,4	0,6	0,8	0,7	1,0	0,9	1,0
Emlak	0,0	0,6	0,1	0,3	0,4	0,3	0,4

	Mühendislik	0,1	0,1	0,2
	Muhasebe	0,5	0,3	0,3
	İşletme hizmetleri	^	^	^
	Hukuk hizmetleri	0,3	0,6	0,5
V	Sosyal hizmetler	6,0	6,8	11,1
	Tıp, sağlık hizmetleri	0,4	1,3	2,4
	Hastane	0,6	^	^
	Eğitim	1,1	1,2	1,5
	Sosyal yardım, dini hiz.	0,5	0,8	1,0
	Kâr amacı gütmeyen kurumlar	-	-	-
	Posta hizmeti	1,1	1,1	1,5
	Resmi makamlar	2,1	2,2	4,1
	Muhtelif sosyal hizmetler	0,1	0,2	0,6
VI	Kişisel hizmetler	7,7	7,8	6,9
	Ev içi hizmetler	4,4	4,0	3,2
	Otel	2,1	2,4	2,2
	Yeme, içme mekânları	^	^	^
	Onarım hizmetleri	-	-	-
	Çamaşırhane	0,2	-	-
	Berber, güzellik merk.	0,4	0,7	0,8
	Eğlence	0,4	0,5	0,1
	Muhtelif kişisel hizmetler	0,1	0,2	0,6

^ işareti rakamın bir önceki kategoriye dahil edildiğini gösterir.
Yuvarlamadan dolayı toplam tutarlı bir sonuç olmayabilir.
Kaynak: (a) Singelmann (1978) (b) Statistiches Bundesamt, Volkszahlung

0,4	0,6	0,6	0,7
1,0	0,7	-	-
^	^	0,9	2,8
0,6	0,8	-	-
12,5	17,4	15,7	24,3
2,5	3,2	3,1	5,4
^	^	-	-
2,1	3,0	3,0	4,9
0,9	0,4	0,9	1,5
-	0,4	0,4	0,2
1,7	1,8	-	-
5,3	8,6	7,7	9,5
-	-	0,5	2,8
6,4	7,4	6,1	6,3
1,5	0,5	0,4	0,2
2,6	2,9	2,8	2,7
^	^	^	^
-	1,1	1,0	1,1
0,6	0,5	0,5	0,2
0,9	0,9	0,9	1,0
-	0,4	0,4	0,9
0,8	0,4	0,1	0,1

TABLO 4.4

Fransa: İstihdamın Sanayi Sektörlerine ve Aracı Sanayi Gruplarına Göre Dağılımı, 1921-1989

	(a) 1920-70						(b) 1968-89					
Sektör	1921	1931	1946	1954	1962	1968	1968	1970	1975	1980	1985	1989
I Toprakla ilgili	43,6	38,3	40,2	30,9	23,0	17,0	15,6	13,5	10,3	8,7	7,6	6,4
Tarım	42,4	36,6	38,8	28,6	20,6	15,9	14,8	12,9	9,9	8,4	7,4	6,3
Maden	1,2	1,7	1,4	2,3	2,4	1,1	0,2	0,6	0,4	0,3	0,2	0,1
II Dönüştürücü	29,7	32,8	29,6	35,2	37,7	39,3	39,4	38,0	37,3	34,8	30,9	29,5
İnşaat	3,0	4,2	5,1	7,4	8,7	10,3	9,5	9,5	8,9	8,5	7,1	7,2
Kamu hizmetleri	0,2	0,0	0,6	0,7	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	0,9	1,0	1,0
İmalat	26,4	28,5	23,8	27,2	28,0	26,0	27,0	27,7	27,6	25,5	22,9	21,3
Gıda	2,3	2,6	2,2	3,2	3,1	3,0	3,0	3,0	2,9	2,9	2,9	2,8
Tekstil	9,4	4,4	2,5	6,0	4,9	2,3	3,8	3,6	3,1	2,5	2,1	1,7
Metal	0,6	2,1	7,3	0,9	1,1	1,5	5,0	5,1	5,0	4,3	3,6	3,5
Makine	-	-	^	0,9	1,2	1,3	4,9	5,3	5,6	5,2	4,8	4,5
Kimyasal	0,9	1,1	1,1	1,3	1,4	1,5	1,8	1,9	1,9	1,8	1,7	1,6
Muhtelif	13,2	18,3	10,7	14,9	16,3	18,5	8,4	8,8	9,1	8,7	7,7	7,3
III Dağıtımla ilgili hizm.	14,4	13,6	15,1	14,2	16,4	15,5	18,8	18,7	19,2	19,9	20,2	20,5
Nakliyat/Ulaştırma	5,6	5,1	6,1	4,2	4,3	4,3	4,2	4,1	4,1	4,1	4,2	4,3
İletişim	0,7	^	^	1,3	1,7	0,1	1,8	1,8	2,0	2,1	2,3	2,2
Toptan	8,1	8,5	9,1	2,3	3,2	3,6	3,7	3,8	4,0	4,4	4,4	4,5
Perakende	^	^	^	6,5	7,3	7,5	9,1	9,0	9,2	9,3	9,3	9,5
IV Üretime dönük hizm.	1,6	2,1	1,9	2,6	3,2	5,5	5,0	5,5	6,5	7,8	8,5	10,0
Bankacılık	0,6	0,9	1,2	0,8	1,1	2,0	1,3	1,4	1,8	2,0	2,8	2,0
Sigortacılık	0,2	0,3	0,4	0,5	0,7	0,8	0,5	0,5	0,6	0,7	0,7	0,8

	Emlak	0,0	0,0	0,0	0,4	0,2	0,4
	Mühendislik	0,5	0,7	-	0,9	1,1	0,3
	Muhasebe	^	^	-	^	^	1,6
	Muhtelif işletme hizmetleri	^	^	-	^	^	^
	Hukuk hizmetleri	0,3	0,3	0,3	-	-	0,4
V	Sosyal hizmetler	5,3	6,1	6,8	9,4	12,3	14,5
	Tıp, sağlık hizmetleri	0,9	1,1	1,2	2,2	2,9	1,0
	Hastane	^	^	^	^	^	2,2
	Eğitim	1,3	1,4	1,5	2,4	3,5	4,4
	Sosyal yardım, dini hiz.	0,5	0,5	0,7	0,6	1,1	1,1
	Kâr amacı gütmeyen kur.	-	-	-	-	1,0	0,7
	Posta hizmeti	2,3	2,8	3,2	4,0	3,4	1,8
	Resmi makamlar	^	^	^	^	^	3,3
	Muhtelif sosyal hizmetler	0,2	0,2	0,1	0,2	0,4	0,0
VI	Kişisel hizmetler	5,6	7,2	6,4	7,4	7,4	7,9
	Ev içi hizmetler	3,7	3,8	1,3	3,1	3,0	2,7
	Otel	1,5	2,8	1,4	1,5	1,6	0,9
	Yeme, içme mekânları	^	^	^	1,4	1,2	1,8
	Onarım hizmetleri	-	-	-	-	0,3	1,1
	Çamaşırhane	-	-	0,2	1,0	1,2	0,5
	Berber, güzellik merk.	0,3	-	-	^	^	0,7
	Eğlence	0,1	0,2	0,3	0,4	0,2	0,2
	Muhtelif kişisel hizmetler	0,0	0,5	0,5	-	0,0	0,0

^ işareti rakamın bir önceki kategoriye dahil edildiğini gösterir.
Yuvarlamadan dolayı toplam tutarlı bir sonuç olmayabilir.
1989 rakamları ön hazırlık mahiyetindedir. İletişim posta hizmetlerini de kapsar.
1968-89 dönemi için çeşitli hizmetler kâr amaçlı olmayan bütün hizmetleri kapsar.
Kaynak: (a) Singelmann (1978) (b) INSEE, *Annuaire statistique de la France*

0,1	0,2	0,3	0,3	0,3	0,3
-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-
3,1	3,4	3,8	4,9	5,3	6,9
-	-	-	-	-	-
15,1	15,6	16,4	17,1	19,8	19,5
-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-
8,2	8,7	10,2	11,6	13,1	14,1
-	-	-	-	-	-
2,7	2,7	2,7	2,8	3,1	3,5
^	^	^	^	^	^
-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-
5,6	6,0	7,4	8,8	10,0	10,6

TABLO 4.5

İtalya: İstihdamın Sanayi Sektörlerine ve Aracı Sanayi Gruplarına Göre Dağılımı, 1921-1990

	(a) 1921-61				(b) 1961-90			
Sektör	1921	1931	1951	1961	1961	1971	1981	1990
I Toprakla ilgili	57,1	48,1	42,9	29,8	29,8	17,2	11,7	9,5
Tarım	56,7	47,7	42,5	29,1	29,1	17,2	11,4	9,5
Madencilik	0,4	0,4	0,4	0,7	0,7	-	0,3	-
II Dönüştürücü	24,3	29,0	31,8	40,0	39,9	44,3	40,5	29,7
İnşaat	4,1	6,0	7,6	12,0	12,0	10,8	9,4	7,0
Kamu hizm.	0,3	0,6	0,5	0,6	0,6	0,9	0,9	0,8
İmalat	19,9	22,4	23,7	27,4	27,3	32,7	30,2	21,8
Gıda	1,2	1,5	2,4	2,4	-	-	1,8	1,6
Tekstil	3,2	4,2	3,7	3,4	-	-	6,3	5,0
Metal	1,8	4,4	1,2	1,5	-	-	7,0	4,7
Makine	1,5	^	1,4	1,8	-	-	4,8	3,3
Kimyasal	0,4	1,0	1,1	1,4	-	-	1,4	1,3
Muhtelif	11,8	11,3	13,9	16,9	-	-	8,8	5,9
III Dağıtımla ilgili hizmetler	8,6	10,1	10,6	13,0	15,3	18,7	16,2	25,8
Nakliyat/ Ulaştırma	3,9	4,2	3,4	4,1	4,9	5,3	4,9	5,2
İletişim	0,4	0,5	0,6	0,8	^	^	1,5	1,3
Toptan	4,3	5,4	1,2	1,4	10,3	13,4	3,6	17,3
Perakende	^	^	5,4	6,7	^	^	6,1	^
IV Üretime dönük hizmetler	1,2	1,8	1,9	2,0	-	-	4,6	-
Bankacılık	0,2	0,5	0,8	0,9	1,1	1,5	1,7	1,8
Sigortacılık	^	0,1	0,1	0,2	^	^	0,5	^
Emlak	^	^	^	0,0	-	-	0,0	-
Mühendislik	0,8	^	^	0,3	-	-	1,4	-

	Muhasebe	^	1,0	0,7	^	-	-	0,4	-
	Muhtelif işletme hizmetleri	^	^	^	0,2	-	-	0,1	-
	Hukuk hizm.	0,2	0,2	0,3	0,4	-	-	0,4	-
V	Sosyal hizm.	4,1	5,1	7,9	9,3	-	-	19,1	-
	Tıp, sağlık hizm.	0,6	0,8	1,1	0,7	-	-	1,7	-
	Hastane	^	^	^	0,9	-	-	2,6	-
	Eğitim	1,0	1,1	2,0	2,7	-	-	7,4	-
	Sosyal yardım, dini hiz.	0,6	0,7	1,2	0,2	-	-	0,2	-
	Kâr amacı gütmeyen Kurumlar	-	0,1	0,1	-	-	-	0,3	-
	Posta hizmeti	1,3	2,1	3,4	4,8	-	-	-	-
	Resmi makamlar	^	^	^	^	6,9	6,5	6,5	15,5
	Muhtelif sosyal hizmetler	0,6	0,3	0,1	-	-	-	0,4	-
VI	Kişisel hizmetler	4,6	5,6	4,7	5,9	-	-	7,9	-
	Ev içi hizmetler	2,4	3,2	2,2	2,2	-	-	1,2	-
	Otel	0,2	0,6	1,4	0,7	-	-	0,9	4,1
	Yeme, içme mekânları	0,8	0,7	^	1,4	-	-	2,0	^
	Onarım hizmetleri	-	-	-	-	-	-	0,3	-
	Çamaşırhane	0,3	0,2	0,1	0,2	-	-	1,0	-
	Berber, güzellik merkezleri	0,4	0,7	0,6	0,9	-	-	0,5	-
	Eğlence	0,0	0,1	0,3	0,3	-	-	0,1	-
	Muhtelif kişisel hizmetler	0,5	0,1	0,1	0,2	7,0	11,8		15,6

^ işareti rakamın bir önceki kategoriye dahil edildiğini gösterir.

Yuvarlamadan dolayı toplam tutarlı bir sonuç olmayabilir.

1990 rakamları, kaynaklardaki farklılık yüzünden önceki yılların rakamlarını tutmayabilir.

Kaynak: (a) Singelmann (1978) (b) 1961-81: Istituto Centrale di Statistica, *Censimento generale della popolazione*; 1990: Istituto nazionale di statistica, *Annuario Statistico Italiano*, 1991

TABLO 4.6

Britanya: İstihdamın Sanayi Sektörlerine ve Aracı Sanayi Gruplarına Göre Dağılımı, 1921-1989

		(a) İng. ve Galler 1921-71					(b) Britanya (1970-90) (maaşlı çalışanlar)					(c)Büyük Britanya (1970-92) (maaşlı çalışanlar)					(d) Büyük Britanya 1971-81 (istihdam)	
Sektör		1921	1931	1951	1961	1971	1970	1975	1980	1985	1990	1970	1971	1980	1981	1990	1992	1971	1981
I	Toprakla ilgili	14,2	11,8	8,9	6,6	4,3	3,6	3,3	4,7	4,4	3,3	3,6	3,4	4,3	4,9	3,2	1,8	4,3	3,9
	Tarım	7,1	6,1	5,0	3,5	2,6	1,7	1,8	1,6	1,6	1,3	1,7	1,6	1,6	1,6	1,2	1,2	2,7	2,3
	Madencilik	7,1	5,7	3,9	3,1	1,7	1,9	1,6	3,2	2,8	2,0	1,9	1,9	3,2	3,3	2,0	0,5	1,6	1,6
II	Dönüştürücü	42,2	39,3	45,4	46,0	43,8	46,7	40,3	35,7	29,8	27,3	46,6	45,9	35,7	33,7	27,3	26,3	42,8	35,6
	İnşaat	4,4	5,2	6,5	6,9	7,1	6,3	5,8	5,5	4,8	4,8	6,2	6,0	5,4	5,2	4,8	4,0	7,0	7,0
	Kamu hizmetleri	1,0	1,3	1,7	1,7	1,6	1,7	1,6	-	-	-	1,7	1,7	-	-	-	1,2	1,5	1,5
	İmalat	36,8	32,9	37,2	37,4	34,9	38,7	33,0	30,2	25,0	22,5	38,8	38,2	30,3	28,5	22,5	21,1	34,2	27,1
	Gıda	3,3	3,4	3,0	3,0	3,0	3,9	3,2	3,2	2,8	2,4	3,8	3,8	3,1	3,1	2,9	2,9	3,1	3,0
	Tekstil	5,9	5,9	4,5	3,4	2,4	3,1	2,1	1,5	1,1	0,9	3,0	2,8	1,5	1,5	0,9	0,8	2,5	1,3
	Metal	2,8	2,1	2,7	2,7	2,3	5,4	4,6	6,8	3,6	3,1	5,5	5,3	6,9	6,2	3,2	2,7	4,8	4,1
	Makine	1,6	1,4	3,0	3,2	4,8	9,2	7,7	7,9	6,8	6,1	9,3	9,1	8,0	7,6	6,2	5,8	8,3	7,1
	Kimyasal	1,1	1,1	2,1	2,3	2,0	2,3	2,1	-	1,6	1,4	2,4	2,4	-	-	1,5	1,4	2,2	1,7
	Muhtelif	22,1	19,0	21,9	22,8	20,4	14,8	13,1	10,8	9,2	8,6	14,8	14,8	10,8	10,2	8,5	8,0	13,4	10,0
III	Dağıtımla ilgili hizm.	19,3	21,6	19,2	19,7	17,9	18,7	18,9	19,9	20,4	20,6	18,8	18,7	20,2	20,4	20,4	20,7	19,3	20,3
	Nakliyat/Ulaştırma	7,3	7,0	6,4	5,7	4,8	4,9	4,7	6,5	4,2	4,1	4,9	5,0	6,5	6,6	4,2	4,3	4,8	4,6
	İletişim	-	-	-	-	-	2,0	2,0	^	2,0	1,9	2,0	2,1	^	^	1,9	1,9	1,8	1,9
	Toptan	12,0	14,6	12,8	14,0	3,4	2,3	3,7	4,0	4,5	4,5	2,3	2,4	4,1	4,2	4,3	4,5	2,1	3,9
	Perakende	^	^	^	^	9,6	9,5	8,4	9,5	9,7	10,1	9,5	9,3	9,5	9,6	10,1	10,0	10,7	9,8
IV	Üretime dönük hizmetler	2,6	3,1	3,2	4,5	5,6	5,0	5,7	7,5	9,7	12,0	5,1	5,2	7,5	8,0	12,1	12,3	5,6	7,9
	Bankacılık	0,8	0,8	0,9	1,2	1,6	1,6	1,9	2,0	2,4	2,8	1,6	1,7	2,0	2,2	2,8	2,8	1,6	2,1
	Sigortacılık	0,7	0,9	0,9	1,1	1,2	1,3	1,2	0,9	1,1	1,2	1,3	1,3	1,0	1,0	1,2	1,2	1,2	1,1

	Emlak	-	0,3	0,3	0,3	0,4	0,3	0,4	-	0,6	0,6	0,3	0,3	-	-	0,6	0,7	0,4	0,4
	Mühendislik	0,2	0,2	0,2	-	0,4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,5	-
	Muhasebe	0,0	0,3	0,3	0,4	0,4	0,4	0,4	-	-	-	0,4	0,4	-	-	-	0,8	0,4	-
	Muhtelif işletme hizmetleri	0,4	0,2	0,1	1,1	1,0	1,0	1,4	4,5	5,6	7,4	1,1	1,1	4,5	4,8	7,5	5,9	1,1	4,3
	Hukuk hizmetleri	0,4	0,4	0,4	0,4	0,5	0,5	0,5	-	-	-	0,5	0,5	-	-	-	1,0	0,5	-
V	Sosyal hizmetler	8,9	9,7	12,1	14,1	19,4	17,7	22,1	24,2	26,8	27,2	17,7	18,3	23,9	24,9	27,2	28,9	8,9	22,8
	Tıp, sağlık hizmetleri	1,0	1,1	2,9	3,4	0,8	4,5	5,5	6,8	7,8	8,1	4,4	4,6	6,8	7,1	8,1	8,7	1,0	6,3
	Hastane	^	^	^	^	3,1	-	-	^	^	^	^	^	^	^	^	^	3,2	-
	Eğitim	2,1	2,2	2,4	3,9	5,8	6,4	8,5	7,6	8,1	8,3	6,4	6,7	7,5	7,8	8,2	8,7	6,2	6,7
	Sosyal yardım, dini hiz.	0,6	0,6	0,6	0,7	1,0	0,1	0,1	2,5	3,5	3,9	0,1	0,1	2,4	2,6	3,2	3,4	1,1	-
	Kâr amacı gütmeyen kur.	0,1	0,1	-	0,0	0,2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,1	-
	Posta hizmeti	1,1	1,2	1,6	1,6	1,8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Resmi makamlar	3,8	4,3	4,2	4,0	6,0	6,2	7,3	7,3	7,4	6,8	6,2	6,4	7,2	7,4	7,0	7,4	6,8	7,2
	Muhtelif sosyal hizmetler	0,2	0,2	0,4	0,6	0,6	0,6	0,6	-	-	-	0,6	0,5	-	-	0,6	0,7	0,4	2,6
VI	Kişisel hizmetler	12,9	14,5	11,3	9,0	9,0	8,1	9,7	8,1	9,0	9,7	8,1	8,1	7,9	8,1	9,8	9,7	8,4	8,9
	Ev içi hizmetler	7,5	8,2	2,4	1,6	1,0	0,4	-	-	-	-	0,4	0,4	-	-	-	-	1,0	0,4
	Otel	2,4	2,2	4,2	2,7	1,6	1,2	1,1	4,3	4,9	5,6	1,2	1,2	4,3	4,4	1,2	1,3	1,0	4,1
	Yeme, içme mekânları	0,8	1,3	^	^	1,0	1,3	2,5	^	^	^	1,3	1,3	^	^	4,4	4,0	1,9	^
	Onarım hizmetleri	-	-	1,4	1,8	2,1	1,8	1,9	0,9	1,0	1,0	1,8	1,9	0,9	0,9	1,0	1,1	2,1	1,5
	Çamaşırhane	0,8	0,9	0,8	0,7	0,4	0,5	0,4	-	-	-	0,5	0,5	-	-	-	-	0,4	-
	Berber, güzellik merk.	0,3	0,5	0,4	0,7	1,1	0,4	0,4	-	-	-	0,4	0,4	-	-	-	-	0,6	-
	Eğlence	0,7	0,9	1,1	1,0	1,1	1,1	1,3	1,9	2,3	2,3	1,1	1,1	1,9	2,0	2,3	2,3	1,1	1,9
	Muhtelif kişisel hizmetler	0,5	0,3	1,0	0,5	0,8	1,3	2,1	1,0	0,9	0,9	1,3	1,4	0,8	0,8	0,9	0,9	0,2	1,1
	Sınıflandırılamayan	-	-	-	-	-	0,2	0,0	0,0	-	-	0,2	0,3	-	-	0,0	0,3	0,7	0,6

^ işareti rakamın bir önceki kategoriye dahil edildiğini gösterir.
Yuvarlamadan dolayı toplam tutarlı bir sonuç olmayabilir.
Büyük Britanya için verilen rakamlar istihdam edilenlere, Britanya için verilen rakamlar istihdam edilen maaşlı çalışanlara aittir.
Posta hizmeti iletişime dahildir.
1980'deki Britanya rakamlarında kamu hizmetleri madenciliğe, kimyasal ise metale dahil edilmiştir.
Kaynak: (a) Singelmann (1978) (b)-(d) 1970-92: *Annual Abstract of Statistics (Yıllık İstatistik Yıllıkları)* ve *Employment Gazette*; 1971-81: Nüfus sayımı ve araştırmaları bürosu, *Census Reports*.

TABLO 4.7

Kanada: İstihdamın Sanayi Sektörlerine ve Aracı Sanayi Gruplarına Göre Dağılımı, 1921-1992

	(a) 1921-71						(b) 1971-92		
Sektör	1921	1931	1941	1951	1961	1971	1971	1981	1992
I Toprakla ilgili	36,9	34,4	31,7	21,6	14,7	9,1	8,3	7,1	5,7
Tarım	35,2	32,5	29,5	19,7	12,8	7,4	6,6	5,3	4,4
Madencilik	1,6	1,9	2,2	1,9	1,9	1,7	1,6	1,8	1,3
II Dönüştürücü	26,1	24,7	28,2	33,7	31,1	30,0	27,1	26,8	22,3
İnşaat	9,0	6,8	5,3	6,9	7,0	6,9	6,3	6,5	6,3
Kamu hizmetleri	-	1,5	0,6	1,2	1,1	1,1	1,0	1,1	1,2
İmalat	17,0	16,4	22,3	25,6	23,0	22,0	19,7	19,2	14,9
Gıda	1,2	2,2	3,4	3,1	3,7	3,2	2,9	2,7	-
Tekstil	2,7	2,6	3,7	1,6	1,3	0,9	1,0	0,7	-
Metal	2,9	1,9	2,3	3,9	3,2	1,5	3,0	3,4	-
Makine	^	0,7	0,9	^	0,8	1,0	2,3	2,2	-
Kimyasal	0,2	0,4	0,8	1,3	1,4	1,0	1,2	1,1	-
Muhtelif	10,0	8,6	11,2	15,7	12,6	14,4	9,3	9,0	14,9
III Dağıtımla ilgili hizmetler	19,2	18,4	17,7	21,8	23,9	23,0	20,8	22,9	24,0
Nakliyat/Ulaştırma	8,5	7,2	5,8	6,8	6,6	5,4	5,0	4,8	4,1
İletişim	-	0,9	0,7	1,1	2,1	2,1	1,9	2,1	2,1
Toptan	10,7	1,6	2,4	3,8	4,7	4,5	4,1	4,8	4,5
Perakende	^	8,7	8,8	10,1	10,5	11,0	9,8	11,1	13,2
IV Üretime dönük hizmetler	3,7	3,3	2,7	3,9	5,3	7,3	6,6	9,7	11,3
Bankacılık	1,2	1,2	0,9	1,3	1,8	2,4	2,2	2,7	3,7
Sigortacılık	^	1,0	0,9	1,1	1,9	2,2	2,0	0,9	^
Emlak	^	0,2	0,3	0,4	^	^	^	1,7	2,2

Mühendislik	2,3	-	-	0,2	0,4	0,7	0,6	0,9	-
Muhasebe	^	0,1	0,1	0,2	0,3	0,4	0,4	0,5	5,4
Muhtelif işletme hizmetleri	^	0,4	0,2	0,4	0,5	1,1	1,0	2,3	-
Hukuk hizmetleri	0,2	0,4	0,3	0,3	0,4	0,5	0,4	0,6	22,6
V Sosyal hizmetler	7,5	8,9	9,4	11,3	15,4	21,1	22,0	24,0	9,1
Tıp, sağlık hizmetleri	1,1	1,8	2,2	3,1	0,9	1,0	1,8	2,0	^
Hastane	^	^	^	^	3,7	4,7	4,1	4,0	7,0
Eğitim	2,0	2,7	2,7	2,9	4,4	7,3	6,0	6,6	-
Sosyal yardım, dini hiz.	0,9	1,0	0,7	1,1	1,3	1,4	1,3	1,9	-
Kâr amacı gütmeyen kurumlar	-	-	-	-	-	0,2	0,2	0,2	-
Posta hizmeti	3,0	0,5	0,5	0,6	5,1	5,4	-	-	6,5
Resmi makamlar	^	2,6	2,8	3,4	^	^	7,4	7,6	-
Muhtelif sosyal hizmetler	0,5	0,3	0,5	0,2	-	-	1,1	1,6	13,5
VI Kişisel hizmetler	6,7	10,2	10,2	7,8	9,5	9,6	7,5	9,5	-
Ev içi hizmetler	-	4,2	4,5	1,6	1,6	0,7	0,6	0,4	6,5
Otel	-	2,8	1,6	1,5	3,9	1,7	1,5	5,7	^
Yeme, içme mekânları	-	^	1,3	1,6	^	2,6	2,2	-	-
Onarım hizmetleri	-	0,5	1,1	1,1	1,1	0,9	1,0	1,1	-
Çamaşırhane	-	0,5	0,5	0,7	0,6	0,5	0,5	0,3	-
Berber, güzellik merk.	-	0,6	0,6	0,5	0,7	0,7	0,6	0,5	-
Eğlence	-	0,4	0,4	0,5	0,6	1,0	0,9	1,2	7,0
Muhtelif kişisel hizmetler	-	1,2	0,2	0,3	1,0	1,5	0,3	0,3	0,7
Sınıflandırılamayan	-	-	-	-	-	-	-	-	-

^ işareti rakamın bir önceki kategoriye dahil edildiğini gösterir.

Yuvarlamadan dolayı toplam tutarlı bir sonuç olmayabilir.

1992 rakamları, kaynaklardaki farklılık yüzünden önceki yılların rakamlarını tutmayabilir.

Kaynak: (a) Singelmann (1978) (b) 1971-81: Nüfus Sayımı; 1992: *Statistics Canada, The Labour Force* (Kanada İstatistikleri, İşgücü), Mayıs

TABLO 4.8
ABD: Sektörlere Göre İstihdam İstatistikleri, 1920-1991

	(a)1920-70						(b)1970-91				
	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1970	1980	1985	1990	1991
Sanayi (%)	48,0	43,3	37,9	39,2	38,2	33,6	34,0	30,5	27,7	25,8	24,9
Hizmetler (%)	52,0	56,7	62,1	60,8	61,8	66,4	66,0	69,5	72,3	74,2	75,1
Malların işlenmesi (%)	73,3	69,0	67,4	69,3	65,8	61,1	61,2	57,3	54,7	52,6	51,7
Enformasyonun işl. (%)	26,7	31,0	32,5	30,6	34,0	38,9	39,0	42,7	45,3	47,4	48,3
Hizmetler: sanayi	1,1	1,3	1,6	1,6	1,6	2,0	1,9	2,3	2,6	2,9	3,0
Enformasyon: mallar	0,4	0,5	0,5	0,4	0,5	0,6	0,6	0,7	0,8	0,9	0,9

Sanayi= Madencilik, inşaat, imalat
Hizmetler= Geri kalan kategoriler
Malların işlenmesi= Madencilik, inşaat, imalat, nakliyat, toptan/perakende ticaret
Enformasyonun işlenmesi= İletişim, finans, sigortacılık ve emlakçılık; hizmetler; hükümet
Hizmetler: sanayi= Hizmet sektöründeki istihdamın sanayi sektörlerindeki istihdama oranı
Enformasyon: mallar= Enformasyonun işlenmesindeki istihdamın malların işlenmesindeki istihdama oranı
Kaynak: Tablo 4.1'e bakınız

TABLO 4.9
Japonya: Sektörlere Göre İstihdam İstatistikleri, 1920-1990

	(a) 1920-70						(b) 1970-91			
	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1970	1980	1985	1990
Sanayi (%)	46,3	40,7	47,8	43,1	43,4	42,1	42,1	37,4	36,3	35,8
Hizmetler (%)	53,7	59,3	52,2	56,9	56,6	57,9	57,9	62,6	63,7	64,2
Malların işlenmesi (%)	76,8	75,8	77,3	72,9	73,8	73,2	73,0	69,6	67,9	65,9
Enformasyonun işl. (%)	23,2	24,0	22,5	27,1	26,4	27,0	26,9	30,4	31,9	33,4
Hizmetler: sanayi	1,2	1,5	1,1	1,3	1,3	1,4	1,4	1,7	1,8	1,8
Enformasyon: mallar	0,3	0,3	0,3	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,5	0,5

Sanayi= Madencilik, inşaat, imalat
Hizmetler= Geri kalan kategoriler
Malların işlenmesi= Madencilik, inşaat, imalat, nakliyat, toptan/perakende ticaret
Enformasyonun işlenmesi= İletişim, finans, sigortacılık ve emlakçılık; hizmetler; hükümet
Hizmetler: sanayi= Hizmet sektöründeki istihdamın sanayi sektörlerindeki istihdama oranı
Enformasyon: mallar= Enformasyonun işlenmesindeki istihdamın malların işlenmesindeki istihdama oranı
Kaynak: Tablo 4.2'ye bakınız

TABLO 4.10
Almanya: Sektörlere Göre İstihdam İstatistikleri, 1925-1987

	(a) 1925-70					(b) 1970-87	
	1925	1933	1950	1961	1970	1970	1987
Sanayi (%)	59,1	56,6	57,3	56,2	51,2	51,4	41,5
Hizmetler (%)	40,9	43,4	42,7	43,8	48,8	48,6	58,5
Malların işlenmesi (%)	78,8	77,1	78,1	76,5	71,4	71,6	60,8
Enformasyonun işlenmesi (%)	21,2	22,9	21,9	23,5	29,1	28,4	39,2
Hizmetler: Sanayi	0,7	0,8	0,7	0,8	1,0	0,9	1,4
Enformasyon: mallar	0,3	0,3	0,3	0,3	0,4	0,4	0,6

Sanayi= Madencilik, inşaat, imalat
Hizmetler= Geri kalan kategoriler
Malların işlenmesi= Madencilik, inşaat, imalat, nakliyat, toptan/perakende ticaret
Enformasyonun işlenmesi= İletişim, finans, sigortacılık ve emlakçılık; hizmetler; hükümet
Hizmetler: sanayi= Hizmet sektöründeki istihdamın sanayi sektörlerindeki istihdama oranı
Enformasyon: mallar= Enformasyonun işlenmesindeki istihdamın malların işlenmesindeki istihdama oranı
Kaynak: Tablo 4.3'e bakınız

TABLO 4.11
Fransa: Sektörlere Göre İstihdam İstatistikleri, 1921-1989

	(a) 1920-70						(b) 1968-89					
	1921	1931	1946	1954	1962	1968	1968	1970	1975	1980	1985	1989
Sanayi (%)	53,1	54,3	49,7	51,8	49,5	47,3	43,8	43,4	41,0	37,4	32,5	30,6
Hizmetler (%)	46,9	45,7	50,3	48,2	50,5	52,7	56,2	56,6	59,0	62,6	67,5	69,4
Malların işlenmesi (%)	79,8	80,2	77,8	73,1	71,2	67,7	67,8	66,8	64,1	60,8	56,3	54,9
Enformasyonun işl. (%)	20,2	19,8	22,4	27,0	29,0	32,3	32,2	33,2	35,9	39,2	43,7	45,1
Hizmetler: sanayi	0,9	0,8	1,0	0,9	1,0	1,1	1,3	1,3	1,4	1,7	2,1	2,3
Enformasyon: mallar	0,3	0,2	0,3	0,4	0,4	0,5	0,5	0,5	0,6	0,6	0,8	0,8

Sanayi= Madencilik, inşaat, imalat
Hizmetler= Geri kalan kategoriler
Malların işlenmesi= Madencilik, inşaat, imalat, nakliyat, toptan/perakende ticaret
Enformasyonun işlenmesi= İletişim, finans, sigortacılık ve emlakçılık; hizmetler; hükümet
Hizmetler: sanayi= Hizmet sektöründeki istihdamın sanayi sektörlerindeki istihdama oranı
Enformasyon: mallar= Enformasyonun işlenmesindeki istihdamın malların işlenmesindeki istihdama oranı
Kaynak: Tablo 4.4'e bakınız

TABLO 4.12
İtalya: Sektörlere Göre İstihdam İstatistikleri, 1921-1990

	(a) 1921-61				(b) 1961-90			
	1921	1931	1951	1961	1961	1971	1981	1990
Sanayi (%)	56,5	55,4	55,3	56,6	56,4	52,5	45,0	31,9
Hizmetler (%)	43,5	44,6	44,7	43,4	43,6	47,5	55,0	68,1
Malların işlenmesi (%)	76,6	76,2	76,1	75,6	78,8	76,1	63,6	62,2
Enformasyonun işl. (%)	23,4	23,8	23,9	24,4	21,2	23,9	36,4	37,8
Hizmetler: sanayi	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	0,9	1,2	2,1
Enformasyon: mallar	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,6	0,6

Sanayi= Madencilik, inşaat, imalat
Hizmetler= Geri kalan kategoriler
Malların işlenmesi= Madencilik, inşaat, imalat, nakliyat, toptan/perakende ticaret
Enformasyonun işlenmesi= İletişim, finans, sigortacılık ve emlakçılık; hizmetler; hükümet
Hizmetler: sanayi= Hizmet sektöründeki istihdamın sanayi sektörlerindeki istihdama oranı
Enformasyon: mallar= Enformasyonun işlenmesindeki istihdamın malların işlenmesindeki istihdama oranı
Kaynak: Tablo 4.5'e bakınız

TABLO 4.13
Britanya: Sektörlere Göre İstihdam İstatistikleri, 1921-1990

	(a) İngiltere ve Galler 1921-71					(b) Britanya 1970-90				
	1921	1931	1951	1961	1971	1970	1975	1980	1985	1990
Sanayi (%)	53,0	47,9	51,8	50,9	46,7	49,4	42,6	39,4	33,1	29,6
Hizmetler (%)	47,0	52,1	48,2	49,1	53,3	50,6	57,4	60,6	66,9	70,4
Malların işlenmesi (%)	76,3	73,3	76,4	74,2	66,6	67,6	61,0	64,0	56,7	54,2
Enformasyonun işl. (%)	23,7	26,7	23,6	25,8	33,3	32,2	39,0	36,0	43,3	45,8
Hizmetler: sanayi	0,9	1,1	0,9	1,0	1,1	1,0	1,3	1,5	2,0	2,4
Enformasyon: mallar	0,3	0,4	0,3	0,3	0,5	0,5	0,6	0,6	0,8	0,8

Sanayi= Madencilik, inşaat, imalat
Hizmetler= Geri kalan kategoriler
Malların işlenmesi= Madencilik, inşaat, imalat, nakliyat, toptan/perakende ticaret
Enformasyonun işlenmesi= İletişim, finans, sigortacılık ve emlakçılık; hizmetler; hükümet
Hizmetler: sanayi= Hizmet sektöründeki istihdamın sanayi sektörlerindeki istihdama oranı
Enformasyon: mallar= Enformasyonun işlenmesindeki istihdamın malların işlenmesindeki istihdama oranı
Kaynak: Tablo 4.6'ya bakınız

TABLO 4.14
Kanada: Sektörlere Göre İstihdam İstatistikleri, 1921-1992

	(a) 1921-71						(b) 1971-92		
	1921	1931	1941	1951	1961	1971	1971	1981	1992
Sanayi (%)	42,7	37,2	42,3	42,8	36,6	33,0	29,8	29,0	23,5
Hizmetler (%)	57,3	62,8	57,7	57,2	63,4	67,0	70,2	71,0	76,5
Malların işlenmesi (%)	72,3	69,6	69,6	71,9	67,4	58,6	52,8	58,1	54,3
Enformasyonun işlenmesi (%)	27,6	30,4	30,4	28,1	32,6	41,4	47,2	41,9	45,7
Hizmetler: sanayi	1,3	1,7	1,4	1,3	1,7	2,0	2,4	2,4	3,3
Enformasyon: mallar	0,4	0,4	0,4	0,4	0,5	0,7	0,9	0,7	0,8

Sanayi= Madencilik, inşaat, imalat
Hizmetler= Geri kalan kategoriler
Malların işlenmesi= Madencilik, inşaat, imalat, nakliyat, toptan/perakende ticaret
Enformasyonun işlenmesi= İletişim, finans, sigortacılık ve emlakçılık; hizmetler; hükümet
Hizmetler: sanayi= Hizmet sektöründeki istihdamın sanayi sektörlerindeki istihdama oranı
Enformasyon: mallar= Enformasyonun işlenmesindeki istihdamın malların işlenmesindeki istihdama oranı
Kaynak: Tablo 4.7'ye bakınız

TABLO 4.15
Seçilmiş Ülkelerde Mesleki Yapı (5)

Kategoriler	ABD 1991	Kanada 1992	Britanya 1990	Fransa 1989	Almanya 1987	Japonya 1990
Yöneticiler	12,8	13,0	11,0	7,5	4,1	3,8
Profesyoneller	13,7	17,6	21,8	6,0	13,9	11,1
Teknisyenler	3,2	^	^	12,4	8,7	^
Ara Toplam	29,7	30,6	32,8	25,9	26,7	14,9
Satış	11,9	9,9	6,6	3,8	7,8	15,1
Büro işleri	15,7	16,0	17,3	24,2	13,7	18,6
Ara toplam	27,6	25,9	23,9	28,0	21,5	33,7
Zanaatkârlar ve operatörler	21,8	21,1	22,4	28,1	27,9	31,8
Hizmet sekt.yarı vasıflı çalışanlar	13,7	13,7	12,8	7,2	12,3	8,6
Yarı vasıflı nakliye işçileri	4,2	3,5	5,6	4,2	5,5	3,7
Ara toplam	17,9	17,2	18,4	11,4	17,3	12,3
Çiftlik işçileri ve yöneticileri	3,0	5,1	1,6	6,6	3,1	7,2
Sınıflandırılamayan	-	-	1,0	-	3,0	-

^ Rakamın bir önceki kategoriye dahil edildiğini gösterir.
Yuvarlama yüzünden toplam tutarlı olmayabilir.
Kaynak: Yazarın değerlendirmesi, Ek B'ye bakınız.

TABLO 4.16
ABD: Mesleklere Göre İstihdamın Dağılımı, 1960-1991 (%)

Mesleki kategori	1960	1970	1980	1985	1990	1991
Yönetsel	11,1	10,5	11,2	11,4	12,6	12,8
Profesyonel	11,8	14,2	16,1	12,7	13,4	13,7
Teknisyen	^	^	^	3,0	3,3	3,2
Satış	7,3	6,2	6,3	11,8	12,0	11,9
Büro işleri	14,8	17,4	18,6	16,2	15,8	15,7
Zanaatkârlar ve operatörler	30,2	32,2	28,1	23,9	22,5	21,8
Hizmet sektöründe yarı vasıflı çal.	13,0	12,4	13,3	13,5	13,4	13,7
Yarı vasıflı nakliye işçileri	4,9	3,2	3,6	4,2	4,1	4,2
Çiftlik işçileri ve yöneticileri	7,0	4,0	2,8	3,2	2,9	3,0

^ Rakamın bir önceki kategoriye dahil edildiğini gösterir.
Aralık ayına ait olan 1960 verileri hariç, rakamlar mevsimsel olarak düzenlenen yıllık verilerdir
Kaynak: Labor Statistics: Employment and Earnings (İşgücü istatistikleri: İstihdam ve gelirler) (çeşitli sayılar)

TABLO 4.17
Japonya: Mesleklere Göre İstihdamın Dağılımı, 1955-1990

Mesleki kategori	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990
Yönetsel	2,2	2,1	2,8	2,6	4,0	4,0	3,6	3,8
Profesyonel	4,6	5,0	5,0	5,8	7,0	7,9	9,3	11,1
Teknisyen	^	^	^	^	^	^	^	^
Satış	13,3	13,4	13,0	13,0	14,2	14,4	14,9	15,1
Büro işleri	9,0	11,2	13,4	14,8	15,7	16,7	17,7	18,6
Zanaatkârlar ve operatörler	27,0	29,5	31,4	34,2	33,3	33,1	33,2	31,8
Hizmet sektöründe yarı vasıflı çalışanlar	5,4	6,7	7,5	7,6	8,8	9,1	8,7	8,6
Yarı vasıflı nakliye işçileri	1,7	2,3	3,7	4,6	4,5	4,5	3,9	3,7
Çiftlik işçileri ve yöneticileri	36,7	29,8	23,1	17,3	12,5	10,3	8,7	7,2

^ Rakamın bir önceki kategoriye dahil edildiğini gösterir.
Sokakları süpürenler ve çöpçüler, 1970 ile 1980 arasında yarı vasıflı işçi kategorisine dahil edilmiştir. 1985'ten itibaren de zanaatkârlar ve operatörler sınıfına alınmışlardır.
Kaynak: Statistical Yearbook of Japan (Japonya İstatistik Yıllığı), 1991

TABLO 4.18
Almanya: Mesleklere Göre İstihdamın Dağılımı, 1976-1989 (%)

Mesleki kategori	1976	1980	1985	1989
Yönetsel	3,8	3,2	3,9	4,1
Profesyonel	11,0	11,1	12,6	13,9
Teknisyen	7,0	7,2	7,8	8,7
Satış	7,6	7,6	7,5	7,8
Büro işleri	13,1	14,2	12,5	13,7
Zanaatkârlar ve operatörler	31,8	32,0	28,3	27,9
Hizmet sektöründe yarı vasıflı çalışanlar	12,5	12,5	15,8	12,3
Yarı vasıflı nakliye işçileri	6,3	6,1	5,5	5,5
Çiftlik işçileri ve yöneticiler	5,8	4,8	3,9	3,1

^ Rakamın bir önceki kategoriye dahil edildiğini gösterir.
Kaynak: 1976-89: *Statistiches Bundesamt, Statistiches Jahrbuch* (çeşitli sayılar)

TABLO 4.19
Fransa: Mesleklere Göre İstihdamın Dağılımı 1982-1989 (%)

Mesleki kategori	1982	1989
Yönetsel	7,1	7,5
Profesyonel	4,8	6,0
Teknisyen	12,3	12,4
Satış	3,3	3,8
Büro işleri	22,8	24,2
Zanaatkârlar ve operatörler	30,9	28,1
Hizmet sektöründe yarı vasıflı çalışanlar	6,2	7,2
Yarı vasıflı nakliye işçileri	4,6	4,2
Çiftlik işçileri ve yöneticileri	8,0	6,6

^ Rakamın bir önceki kategoriye dahil edildiğini gösterir.
Kaynak: 1982: *Enquéte sur l'emploi de mars 1982*; 1989: *Enquéte sur l'emploi de mars 1989*

TABLO 4.20
Büyük Britanya: Mesleklere Göre İstihdamın Dağılımı, 1961-1990 (%)

Mesleki kategori	1961	1971	1981	1990
Yönetsel	2,7	3,7	5,3	11,0
Profesyonel	8,7	8,6	11,8	21,8
Teknisyen	^	2,4	2,0	^
Satış	9,7	8,9	8,8	6,6
Büro işleri	13,3	14,1	14,8	17,3
Zanaatkârlar ve operatörler	43,1	34,2	27,9	22,4
Hizmet sektöründe yarı vasıflı çalışanlar	11,9	12,7	14,0	12,8
Yarı vasıflı nakliye işçileri	6,5	10,0	9,1	5,6
Çiftlik işçileri ve yöneticileri	4,0	2,9	2,4	1,6

^ Rakamın bir önceki kategoriye dahil edildiğini gösterir.
Kaynak: Nüfus sayımı 1961, 1971, 1981; 1990: (Bahar) *Labour Force Survey* 1991 (İşgücü araştırması 1991)

TABLO 4.21
Kanada: Mesleklere Göre İstihdamın Dağılımı, 1950-1992

Mesleki kategori	1950	1970	1980	1985	1992
Yönetsel	8,4	10,0	7,7	11,4	13,0
Profesyonel	7,0	13,6	15,6	17,1	17,6
Teknisyen	1,5	^	^	^	^
Satış	6,9	7,1	10,8	9,6	9,9
Büro işleri	10,6	14,8	17,5	17,3	16,0
Zanaatkârlar ve operatörler	28,2	29,6	26,0	22,3	21,1
Hizmet sektöründe yarı vasıflı çalışanlar	8,8	12,3	13,1	13,7	13,7
Yarı vasıflı nakliye işçileri	6,9	5,3	4,1	3,8	3,5
Çiftlik işçileri ve yöneticileri	21,7	7,4	5,3	4,7	5,1

^ Rakamın bir önceki kategoriye dahil edildiğini gösterir.
1950 rakamları 4 Mart 1950'ye, 1980 ve 1985 rakamları ise bu yılların ocak ayına aittir.
Kaynak: *Statistics Canada, The Labour Force* (çeşitli sayılar)

TABLO 4.22
Batı Avrupa'da Oturma İznine Sahip Yabancı Nüfus, 1950-1990
(Binlerle ve nüfusun %'si olarak)

	1950		1970		1982[a]		1990	
Ülke	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Avusturya	323	4,7	212	2,8	303	4,0	512	6,6
Belçika	368	4,3	696	7,2	886	9,0	905	9,1
Danimarka	-	-	-	-	102	2,0	161	3,1
Finlandiya	11	0,3	6	0,1	12	0,3	35	0,9
Fransa	1765	4,1	2621	5,3	3680	6,8	3608	6,4
Almanya, Fed. Cum.	568	1,1	2977	4,9	4667	7,6	5242	8,2
Yunanistan	31	0,4	93	1,1	60	0,7	70	0,9
İrlanda	-	-	-	-	69	2,0	90	2,5
İtalya	47	0,1	-	-	312	0,5	781	1,4
Liechtenstein	3	19,6	7	36,0	9	36,1	-	-
Lüksemburg	29	9,9	63	18,4	96	26,4	109	28,0
Hollanda	104	1,1	255	2,0	547	3,9	692	46
Norveç	16	0,5	-	-	91	2,2	143	3,4
Portekiz	21	0,3	-	-	64	0,6	108	1,0
İspanya	93	0,3	291	0,9	418	1,1	415	1,1
İsveç	124	1,8	411	1,8	406	4,9	484	5,6
İsviçre	285	6,1	1080	17,2	926	14,7	1100	16,3
Britanya	-	-	-	-	2137	3,9	1875	3,3
Toplam[b]	5100	1,3	10200	2,2	15000	3,1	16600	4,5

a 1980 yerine 1982 referans tarihi seçilmiştir, çünkü veriler daha iyidir.
b Kayıp (-) veriler için ara değeri de içerir.
Kaynak: Fassman ve Münz (1992)

TABLO 4.23
Başlıca Ülkeler ve Bölgelerde İmalat Sektöründe İstihdam, 1970-1997
(Binlerle)

Yıl	ABD	AB	Japonya	Brezilya	Meksika	Çin	Hindistan[b]	Kore
1970	19367	38400	-	2499	-	-	4594	887
1975	18323	36600	13400	3953	-	42840	5087	2678
1980	20285	35200	13670	7425	2581	67140	5872	2955
1985	19245	30700	14530	7907	-	83490	6183	3504
1990	19076	30200	15050	9410	4493	96970	6118	4911
1993	18075	30344	15300	8539	4960	92950	veri yok	4652
1995	18468	28000	14560	8548	4932	98000	6767	4773
1997	18657	29919	14420	8407[c]	6125	96100	veri yok	4474

a Avrupa Birliği üye 15 ülkeyi kapsar, İsveç dahil değildir

b Kamu çalışanları ve çalışan sayısının 10'un üstünde olduğu kurumlarda çalışanlar

c 1991'de Almanya'daki istatistikler, eski Demokratik Almanya Cumhuriyeti'nden işçileri de kapsayacak şekilde değiştirildi. Bu da 1991'de imalat işçilerinin sayısının 2.8 milyona yükselmesine yol açtı. Bu da AB'deki imalat işçilerinin "gerçek" sayısının (DAC dahil edilmeksizin) 1993'te 28.8 milyon, 1997'de 28 milyon olduğu anlamına gelir. (c.1996)

Kaynak: Uluslararası Çalışma Örgütü, İstatistik Yıllığı, 1986, 1988, 1994, 1995, 1996, 1997; OECD, *Labour Force Statistics (İşgücü istatistikleri)*, 1977-1997 (Paris: OECD, 1998); OECD, *Main Economic Indicators: Historical Statistics* (Ana Ekonomik Göstergeler: Tarihsel İstatistikler), 1962-1991 (Paris: OECD, 1993), Carnoy tarafından derlenip işlenmiştir (2000).

TABLO 4.24
ABD'de Bütün Çalışanların Sanayi/Meslek ve Etnik/Cinsiyet Gruplarına Göre İstihdam Payı, 1960-1998 (%)

	1960	1970	1980	1988	1990	1998
Toplam istihdam						
I Yüksek maaş	24,6	25,5	28,2	32,4	32,9	33,0
II Orta düzeyde maaş	44,7	43,8	34,4	38,1	38,2	34,6
III Düşük maaş	31,6	30,8	37,4	29,5	28,8	32,4
Beyaz erkekler						
I	28,4	29,4	32,3	37,2	39,5	37,7
II	48,0	45,8	43,6	39,7	37,2	36,2
III	23,6	24,9	24,2	23,1	23,2	26,0
Siyah erkekler						
I	7,9	9,1	13,8	16,3	18,0	20,6
II	36,2	45,2	47,9	42,8	40,9	40,5
III	56,0	45,8	38,2	40,9	41,0	38,5
Latin erkekler						
I	10,5	13,9	16,2	16,9	15,6	16,7
II	42,2	45,8	44,2	43,1	38,2	37,9
III	47,2	40,2	39,6	42,0	46,2	45,0
Beyaz kadınlar						
I	19,2	20,2	24,6	30,5	32,1	35,5
II	47,5	46,0	43,7	39,4	38,8	31,9
III	33,2	33,8	31,7	30,4	29,1	32,3
Siyah kadınlar						
I	9,1	13,5	17,8	18,8	20,4	24,0
II	19,0	33,3	42,2	41,1	40,7	33,9
III	71,8	53,1	40,0	40,2	38,9	40,5
Latin kadınlar						
I	5,2	11,5	13,6	17,3	18,2	19,8
II	50,0	52,3	46,1	42,5	43,0	34,1
III	44,9	36,2	40,3	40,3	38,9	45,6

Kaynak: ABD Ticaret Bakanlığı, Nüfus Sayımı Bürosu, % 1'lik Örnek, ABD Nüfus Sayımı, 1960, 1970, Carnoy tarafından derlenmiştir (2000).

TABLO 4.25
Seçilen Ülkelerde Çalışan Başına Enformasyon Teknolojisi Harcaması (1987-1994), İstihdamda Artış (1987-1994) ve İşsizlik Oranı (1995)

Ülke	Çalışan başma enformasyon teknolojisi harcaması (ABD doları) 1987	1994	İstihdam artışı 1987-1994 (% yıllık)	İşsizlik oranı 1995 (%)
Avustralya	647,9	949,4	1,9	8,5
Avusturya	303,0	540,5	0,8	5,9
Belçika	469,6	945,9	0,5	13
Kanada	525,0	772,7	1,6	9,5
Danimarka	395,2	717,1	0,2	10
Finlandiya	414,9	650,0	-1,6	17,2
Fransa	540,5	871,6	0,1	11,6
Almanya	519,2	722,2	0,7	9,4
Yunanistan	54,9	79,2	0,5	10,0
İrlanda	272,7	341,9	0,4	12,9
İtalya	428,6	606,1	0,0	12,0
Japonya	350,0	604,6	1,2	3,1
Hollanda	578,9	873,0	1,8	7,1
Yeni Zelanda	431,6	833,3	0,3	6,3
Norveç	410,2	750,0	0,3	4,9
Portekiz	186,0	204,5	0,3	7,2
İspanya	294,1	440,7	0,6	22,9
İsveç	559,4	891,3	-0,6	7,7
İsviçre	497,1	981,4	1,5	4,2
Britanya	595,2	873,0	0,6	8,2
ABD	973,0	1487,8	1,8	5,6

Kaynak: OECD, *Information Technology Outlook (Enformasyon Teknolojisinin Görünümü)*, 1995 (Paris: OECD, 1996, şekil 2.1); OECD *Labour Force Statistics (İşgücü İstatistikleri)*, 1974-1994 (istihdam artışı için); OECD, *Employment Outlook (İstihdamın Görünümü)* (Temmuz 1996) (istihdam oranları için), Carnoy tarafından derlenip işlenmiştir (2000).

TABLO 4.26
Seçilen Ülkelerde Çalışan Başına Düşen Ana Telefon Hattı ve Her 1000 Kişiye Düşen İnternet Host'u Sayısı

Ülke	Çalışan başına ana telefon hattı		Her 1000 kişiye düşen İnternet host'u sayısı (Ocak 1996)
	1986	1993	
Avustralya	71,3	118,3	17,5
Avusturya	154,1	198,6	6,6
Belçika	120,7	169,8	3,1
Kanada	123,2	188,0	13,0
Danimarka	137,0	182,8	10,0
Finlandiya	106,9	182,2	41,2
Fransa	144,7	200,0	2,4
Almanya	122,2	159,7	5,6
Yunanistan	111,2	180,0	0,8
İrlanda	49,1	89,5	4,2
İtalya	165,6	210,2	1,3
Japonya	151,9	235,7	2,2
Hollanda	203,2	238,6	11,4
Yeni Zelanda	55,0	159,4	15,4
Norveç	105,2	166,7	20,5
Portekiz	65,0	154,7	0,9
İspanya	155,2	191,7	1,4
İsveç	123,9	226,1	17,2
İsviçre	180,5	222,4	12,4
Britanya	99,2	170,8	7,8
ABD	147,3	223,4	23,5

Kaynak: ITU *Statistical Yearbook*, 1995, s.270-5; Sam Paltridge, "How Competition helps the Internet," (Rekabet internete nasıl katkıda bulunuyor?) OECD *Observer*, no. 201 (Ağustos-Eylül), 1996, s.201; OECD, *Information Technology Outlook (Enformasyon Teknolojisinin Görünümü)*, 1995, şekil 3.5, Carnoy tarafından derlenip işlenmiştir (2000).

TABLO 4.27
15-64 Yaş Aralığında İstihdam Edilen Kadınlar ve Erkeklerin Nüfusa Oranı

	Erkekler			Kadınlar		
Ülke	1973	1983	1998	1973	1983	1998
Avustralya	89,9	77,5	75,2	46,4	47,0	59,2
Avusturya	82,4	79,4	75,9	47,7	47,1	59,0
Belçika	81,6	69,2	67,0	39,9	39,8	47,5
Kanada	81,9	77,8	74,7	44,1	55,0	63,3
Danimarka	89,0	78,3	80,2	61,2	65,0	70,2
Finlandiya	78,1	77,4	68,2	62,3	69,0	61,2
Fransa	83,8	73,4	66,5	47,9	48,3	52,3
Almanya	88,8	76,6	72,5	49,7	47,8	55,6
Yunanistan	81,8	75,3	71,0	31,2	35,6	39,6
İrlanda	86,5	73,8	71,4	32,8	33,6	48,2
İtalya	81,6	75,7	65,1	29,9	34,2	36,7
Japonya[a]	88,8	86,7	81,7	53,4	55,7	57,2
Lüksemburg	93,1	84,0	74,6	35,9	40,9	45,6
Hollanda	83,5	69,1	79,9	28,6	34,7	59,4
Yeni Zelanda	89,1	80,3	77,1	39,1	42,8	62,1
Norveç	85,6	84,4	82,7	49,3	63,0	73,5
Portekiz	99,2	82,8	75,8	30,5	49,8	58,1
İspanya	90,5	67,9	67,0	32,5	26,5	35,7
İsveç	86,2	83,0	73,5	60,8	73,9	69,4
İsviçre	100,0	92,7	87,2	54,1	54,7	71,0
Britanya	90,3	75,9	78,1	52,7	52,6	64,2
ABD	82,8	76,5	80,5	48,0	56,2	67,4

a Japonya istatistikleri Employment Outlook'a göre, Japonya'daki veriler, 1996-1998 arası değişim gösterir.

Kaynak: OECD, *Employment Outlook (İstihdamın Görünümü)* (Temmuz 1996, Tablo A); OECD, *Employment Outlook (İstihdamın Görünümü)* (Haziran 1999, Tablo B), Carnoy tarafından derlenip işlenmiştir (2000).

TABLO 4.28
Japon Şirketlerin Chuki Koyo Sistemindeki Standart Çalışanların Oranı

(A) Şirketin büyüklüğü, işçilerin eğitimi ve chuki koyo üyeliği (her gruptaki işçilerin toplamına oranı)

	Çalışanların sayısı		
	>1000	100-999	10-99
İlkokul/ilköğretim okulu	8,4	4,9	3,9
Ortaokul/lise	24,3	11,7	4,8
Meslek yüksek okulu/2 yıllık kolej	14,1	7,2	2,8
Üniversite	53,2	35,0	15,7

(B) Çalışan sayısı 1000'ün üstünde olan şirketlerde chuki koyo sistemine dahil olan çalışanların oranı, yaşlarına ve eğitimlerine göre

	Yaşlar (yıl)							
Eğitim	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59
İlkokul/ilköğretim okulu	13,1	13,1	27,9	32,5	25,6	17,1	8,4	6,2
Ortaokul/lise	53,4	50,3	42,9	52,6	41,4	39,1	24,3	14,3
Meslek yüksek okulu/ 2 yıllık kolej	50,8	34,1	31,3	37,2	30,9	15,8	14,1	8,6
Üniversite	88,9	59,5	57,1	49,9	58,9	53,4	53,2	31,7

Kaynak: Nomura (1994)

TABLO 4.29
ABD'de Hisse Senedi Sahipliğinin Gelir Düzeyine Oranı, 1995 (%)

Gelir düzeyi Birikimsel (binler)[a]	Halka açık hisse senetleri	Hanelerin payı	Sahip olunan menkul kıymetlerin yüzdesi	
			Sahip olanların yüzdesi	Hisse senedi
250'nin üstü	1,0	56,6	41,9	41,9
100-250	5,4	41,4	23,2	65,1
75-100	5,8	33,9	9,1	74,2
50-75	13,7	24,4	11,2	85,4
25-50	31,1	14,0	8,7	94,1
15-25	19,1	10,4	3,7	97,8
15'in altı	23,9	3,4	2,3	100,0
Toplam	100,0	15,2	100,0	
Emeklilik planlarındaki hisse senetleri [b]				
250'nin üstü	1,0	65,0	17,5	17,5
100-250	5,4	61,7	31,3	48,8
75-100	5,8	58,9	14,8	63,6
50-75	13,7	50,8	18,1	81,7
25-50	31,1	35,1	14,3	96,0
15-25	19,1	16,8	3,1	99,1
15'in altı	23,9	3,2	0,9	100,0
Toplam	100,0	29,2	100,0	
Bütün hisse senetleri[c]				
250'nin üstü	1,0	84,6	28,0	28,0
100-250	5,4	80,7	26,2	54,2
75-100	5,8	75,6	11,9	66,1
50-75	13,7	63,7	14,6	80,7
25-50	31,1	47,7	13,0	93,7
15-25	19,1	28,1	4,6	98,3
15'in altı	23,9	7,9	1,7	100,0
Toplam	100,0	40,4	100,0	

a 1995 doları sabit alınmıştır.

b 401 (k) planları da dahil katkı payı içeren bütün hisse senedi planları

c Doğrudan ya da dolaylı olarak mutual fonlarda, IRA'larda ya da Keogh'larda ve tanımlı bütün katkı payına dayalı emeklilik planlarında tutulan menkul kıymetler.

Kaynak: Wolff'un SCF verilerine ilişkin yayımlanmamış analizi, Mishel tarafından derlenip işlenmiştir; Mishel vd. (1999)

Ek B

Metodolojik Not ve G-7 Ülkelerinde İstihdam Yapısının ve Mesleki Yapının Analizi İçin İstatistiki Veriler, 1920-2005

Hizmet ve enformasyon sektörlerindeki gelişmeleri göstermek üzere üç istatistiki veri grubu derlenmiştir. 1920'lerden itibaren mümkün olan en yakın tarihe dek yedi ülkeyle (Kanada, Fransa, Almanya, İtalya, Japonya, ABD ve Britanya) ilgili veriler toplanmıştır. Aşağıda okuyacağınız satırlar, bu çalışma için düzenlenen her istatistikî grubu tanımlamaya yöneliktir.

İstihdamın sanayi sektörlerine ve
aracı sanayi gruplarına göre dağılımı

Yedi ülkenin, farklı sanayi kollarıyla ilgili istihdam istatistikleri derlenmiştir. Singelmann'ın geliştirdiği ve kullandığı sınıflandırmaya göre, sanayi dalları altı sektöre ve 37 ara sanayi grubuna ayrılmıştır (1978). Altı sektör şunlardır:

I Toprakla ilgili
II Dönüştürücü
III Dağıtım hizmetleri
IV Üretime dönük hizmetler
V Sosyal hizmetler
VI Kişisel hizmetler

Her sektörde Tablo A4.1'de görüldüğü üzere iki ila sekiz ara sanayi grubu vardır. Nüfus sayımlarından ya da istatistiki soyutlamalardan elde edilen, sanayi gruplarını ayrıntılı olarak ayrıştıran istihdam istatistikleri bu kategoriler altında toplanıp yeniden sınıflandırılmıştır.

Veritabanını 1920'lerden itibaren yeniden kurmak yerine, Singelmann'ın çalışması üzerinden ilerleyip onun hazırladığı veritabanını 1970 sonrasına doğru genişletmeyi tercih ettik. Sanayilere ilişkin, Singelmann'ın yaptığına benzer bir sınıflandırmaya gidip verilerin karşılaştırılabilir olmasını sağlamak için çok çaba sarf ettik.

Açıklama amacıyla belirteyim; Tablo A4.2, istihdam dağılımını

TABLO A4.1
Sanayi Sektörlerinin ve Aracı Sanayi Gruplarının Sınıflandırılması

I Toprakla ilgili
  Tarım
  Madencilik
II Dönüştürücü
  İnşaat
  Kamu hizmetleri
  İmalat
    Gıda
    Tekstil
    Metal
    Makine
    Kimyasal
    Çeşitli
III Dağıtımla ilgili hizmetler
  Nakliyat/Ulaştırma
  İletişim
  Toptan
  Perakende
IV Üretime dönük hizmetler
  Bankacılık
  Sigortacılık
  Emlak
  Mühendislik
  Muhasebe
  Çeşitli işletme hizmetleri
  Hukuk hizmetleri
V Sosyal hizmetler
  Tıp, sağlık hizmetleri
  Hastane
  Eğitim
  Sosyal yardım, dini hiz.
  Kâr amacı gütmeyen kurumlar
  Posta hizmeti
  Resmi makamlar
  Çeşitli sosyal hizmetler
VI Kişisel hizmetler
  Ev içi hizmetler
  Otel
  Yeme, içme mekânları
  Onarım hizmetleri
  Çamaşırhane
  Berber, güzellik merkezleri
  Eğlence
  Çeşitli kişisel hizmetler

TABLO A4.2
Sektörlerin Ülkelere Göre Sınıflandırılması

	Kanada	Fransa	Almanya	İtalya	Japonya	Britanya	ABD
Tarım	Tarım, ormancılık, balıkçılık, tuzakla kürklü hayvan avcılığı	Tarım, ormancılık, balıkçılık	Tarım, ormancılık, balıkçılık, bahçe	Tarım, ormancılık, balıkçılık	Tarım, ormancılık, balıkçılık	Tarım, ormancılık, balıkçılık	Tarım, ormancılık, balıkçılık
Madencilik	Madencilik, petrol kuyuları	Katı mineral çıkarımı/kok kömürü	Kömür madenciliği maden cevheri, petrol/gaz çıkarımı	Patlayıcı katı ve akışkan madde çıkarımı	Madencilik	Kömür madenciliği, katı yakıtlar, elektrik/gaz	Metal, kömür madenciliği, ham petrol ve doğalgaz çıkarımı
İnşaat	İnşaat	İnşaat	İnşaat	İnşaat	İnşaat	İnşaat	İnşaat
Gıda	Gıda, meşrubat, tütün	Gıda, et/süt	Gıda, meşrubat tütün	Gıda, meşrubat tütün	Gıda, meşubat tütün, yem	Gıda, içki, tütün	Gıda / benzer, tütün mamülleri
Tekstil	Tekstil, örgü tezgahı	Tekstil, giysi	Tekstil	Tekstil	Tekstil	Tekstil	Tekstil ürünleri
Metal	Ana metal, metal işleme	Demir, çelik, inşaat malzemeleri, dökümhane	Dökümhane, metal, çelik	Demir dışı metaller, işlenmiş metal, dökümhane	Demir dışı metaller, işlenmiş metal, demir/çelik	Metal, metal dışı mineral ürünleri	Ana metal, işlenmiş metal
Makine	Makine, elektrikli aletler	Makine, elektrik/ elektronik, elektrikli ev aletleri	Makine, elektrikli ofis aletleri	Makine, elektrik/ elektronik makinecilik	Makine, elektrik/ elektronik aletler	Makine müh., veri işleme cihazları, elektrik/ elektronik müh.	Makine, elektrikli makine
Kimyasal	Kimyasal petrol, kömür ürünleri	Temel kimyasal/ suni fiber, farmasötik ürünler	Kimyasal/fiber	Kimyasal	Temel Kimyasal, petrol/kömür ürünleri	Kimyasal/insan yapımı fiber	Kimyasal/bileşik, petrol/kömür ürünleri

Muhtelif İmalat	Kauçuk/plastik tekstil, odunculuk mobilya/kağıt, basım/yayın, ulaşım ekipmanları, metal olmayan mineral ürünleri, diğerleri	Otomobil, gemi, uzay, askeri ekipmanlar, giyim, odunculuk, plastik, cam, kağıt, basım/ yayıncılık, ayakkabı, deri ürünleri	Taş/kil, plastik ulaşım, havayolu, gemi yapımı, odunculuk, plastik cam, kağıt, basım/ yayıncılık, deri, müzik aletleri, giyim	Deri, ulaşım ekipmanları, giyim/ ayakkabıcılık, kağıt basım/yayıncılık, kauçuk, plastik diğerleri	Giysi/diğer dokuma, ulaşım ekipmanları, görüntü işleme aygıtları, kereste, odun mobilya, plastik, kauçuk, kağıtçılık, deri, kürk, seramik, taş/kil ürünleri	motorlu araçlar/ parçaları, diğer ulaşım ekipmanmanları, sanayi ürünleri tasarımı, ayakkabı/giyim, kereste/odunculuk, mobilya, kağıt, basım/yayıncılık kauçuk, plastik, diğer imalatlar	Nakliye-ulaşım ekipmanları, giysi profesyonel fotoğrafçılık ekipmanları, saatler, oyuncaklar, spor eşyaları, kereste/odunculuk, mobilya, taş/kil, cam, kağıt, basım/ yayıncılık, kauçuk/ cam, deri, diğerleri
Kamu Hizmetleri	Elektrik enerjisi, gaz, su şebekeleri	Elektrik üretimi/ dağıtımı, gaz, su dağıtımı	Elektrik, gaz, su tedariği	Elektrik, gaz, su	Elektrik dağıtımı, su, gaz, ısıtma tedariği	Gaz, elektrik, su	Şebeke, temizlik servisleri
Nakliyat/ Ulaştırma	Nakliyat, depolama	Nakliyat	Demiryolu, deniz taşımacılığı	Demiryolu hava taşımacılığı	Demiryolu, karayolu deniz/hava, diğer servisler, otopark	Demiryolu, diğer ülke, deniz/ hava taşımacılığı destek servisleri	Demiryolu, otobüs/ şehirlerarası, transit, taksicilik, deniz/hava taşımacılığı, kamyonculuk
İletişim	İletişim	Telekomünikasyon/ posta hizmetleri	İletişim, posta hizmetleri	İletişim	İletişim	İletişim/posta hizmetleri	İletişim/TV-radyo yayınları
Toptancılık	Toptan ticaret	Gıda toptancılığı, gıda dışı toptancılık	Toptancılık	Toptancılık	Toptancılık, depolama	Toptancılık	Toptan ticaret
Perakende	Perakende ticaret	Perakende gıda, gıda-dışı perakende oto onarımı/satışı	Perakende	Perakende	Perakende	Perakende	Perakende ticaret
Bankacılık	Bankalar, aracı kurumlar	Finansal kurumlar	Finansal kurumlar	Finansal kurumlar, menkul kıymetler	Finans/sigortacılık	Bankacılık/finans	Bankacılık, tasarruf ve kredi kurumları, aracı kurumlar, menkul kıymetler
Sigortacılık	Sigorta şirketleri, ajansları / emlak	Sigorta	Sigorta	Sigorta	Sigorta	Sigorta, sosyal güvenlik hariç	Sigorta
Gayrimenkul	Veri yok	Emlak kiralama/ finans	Emlak, kiralama	Emlak	Emlak	Emlak-alım satımı	Emlak, emlak sigortası

Mühendislik	Mühendislik/ bilimsel hizmetler	Veri yok	Teknik danışmanlık	Teknik hizmetler	İnşaat mühendisliği, mimarlık	Veri yok	Mühendislik, mimarlık, araştırma
Muhasebe	Muhasebe	Veri yok	Veri yok	Muhasebe	Muhasebe	Muhasebe	Muhasebe/hesap denetimi
Muhtelif İşletme Hizmetleri	İşletme hizmetleri	Girişimlere hizmetler	Hukuki, muhasebe, diğer işletme hizmetleri	Diğer işletme hizmetleri, kiralama	Mal kiralama, leasing, bilgi servisleri, araştırma, reklamcılık, profesyonel hizmetler	İşletme hizmetleri, taşınabilir menkul kiralama	Reklamcılık, ticari ar-ge, personel destek hizmetleri, işletme yönetimi danışmanlığı, bilgisayar hizmetleri, dedektiflik hizmetleri, diğer işletme hizmetleri
Hukuk Hizmetleri	Avukat, noter büroları	Veri yok	Veri yok	Hukuki	Hukuki hizmetler	Hukuki	Hukuki hizmetler
Tıp, Sağlık Hizmetleri	Doktor, cerrah, paramedikal, diş hekimi ofisleri	Veri yok	Sağlık, veterinerlik muayenehaneleri	Sağlık hizmetleri, veterinerlik	Tıbbi hizmetler, sağlık hizmetleri, kamu sağlık hizmetleri	Tıbbi/diğer sağlık hizmetleri, senatoryum	Hastaneler hariç sağlık hizmetleri
Hastane	Hastaneler	Veri yok	Veri yok	Hastaneler	Hastaneler	Veri yok	Hastaneler
Eğitim	Eğitim	Veri yok	Eğitim, bilim/ araştırma enstitüleri	Eğitim, araştırma, müzeler, botanik/ hayvanat bahçeleri	Eğitim, bilimsel araştırma enstitüleri	Eğitim, araştırma ve geliştirme	Okullar, kütüphaneler, meslek okulları, eğitim hizmetleri
Sosyal Yardım, Dini Hizmetler	Sosyal yardım, dini örgütler	Veri yok	Sosyal hizmetler, iş ve işçi bulma kurumları	Dini örgütler	Sosyal yardım, sosyal sigorta, din kurumları	Sosyal güvenlik dahil diğer hizmetler	Dini örgütler
Kâr Amacı Gütmeyen Kurumlar	İşçi örgütleri, ticaret birlikleri	Veri yok	Kâr amacı gütmeyen kurumlar	Ekonomik örgütlenmeler, meslek birlikleri	Kooperatifler, siyasi/ekonomik, kültürel organizasyonlar	Veri yok	Üye olunan örgütler
Posta Hizmetleri	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Posta hizmetleri	Veri yok	Veri yok	Posta hizmetleri

Resmi Makamlar	Kamu yönetimi, savunma	Veri yok	Kamu yönetimi,	Kamu yönetimi, silahlı kuvvetler, uluslararası örgütler	Ulusal hükümet hizmetleri, yerel hükümet hizmetleri, uluslararası hükumetler/örgütler	Kamu yönetimi ve savunma	Kamu yönetimi, savunma, adalet, kamu düzeni
Muhtelif Sosyal Hizmetler	Muhtelif sosyal hizmetler	Veri yok	Çöplerin kaldırılması, iskân kurumları	Diğer sosyal hizmetler	Atıkların kaldırılması, diğer servisler	Diğer profesyonel bilimsel hizmetler	Çeşitli profesyonel ve ilgili servisler
Ev içi Hizmetler	Özel hizmetler	Veri yok	Özel hizmetçi	Ev içi hizmetler	Ev içi hizmetler	Veri yok	Özel hizmetçi
Otel	Otel/motel/kulüp kamp yerleri	Otel/kafe/ restoran	Otel/restoran	Oteller/ (restoranlı-restoransız)	Oteller/konaklama yerleri	Oteller/catering (restoranlar, kafeler, kulüpler, kantinler)	Otel/motel, konaklama yerleri
Yeme-İçme Mekanları	Restoranlar, yemek şirketleri,	Veri yok	Veri yok	Restoranlar/kamp yerleri	Yeme/içme merkezleri	Restoranlar/kafeler/ büfeler	Yeme/içme merkezleri
Onarım Hizmetleri	Ayakkabı, oto, mücevher, elektrikli aygıt, aygıt onarımı	Veri yok	Oto/bisiklet onarımı	Onarım hizmetleri	Onarım hizmetleri	Oto, tüketim malları/motorlu araç onarımı	Oto, elektrikli çeşitli onarım
Çamaşırhane	Çamaşırhaneler, temizleme/ ütü, self-servis çamaşırhaneler	Veri yok	Çamaşırhane/ temizleme	Çamaşırhane	Çamaşırhane	Çamaşırhane/ kuru temizleme	Çamaşırhane/ temizleme
Berber/ Güzellik Salonları	Berber/güzellik salonları	Veri yok	Berber/vücut bakımı	Berber/güzellik salonları	Berber/güzellik salonları	Kuaför/manikür	Güzellik salonları, berber salonları
Eğlence	Eğlence/dinlence	Veri yok	Kültür, spor, eğlence	Eğlence, sinema, TV-radyo, spor	Sinema, dinlence TV-radyo, eğlence	Dinlence, kültür hizmetleri	Tiyatrolar, sinemalar, bowling, bilardo, yüzme havuzları
Muhtelif Kişisel Hizmetler	Cenaze hizmetleri, muhtelif kişisel hizmetler	Kâr amaçlı bütün kişisel hizmetler	Diğer kişisel hizmetler	Mezarlık yönetimi	Çeşitli kişisel hizmetler	Kişisel hizmetler	Cenaze hizmetleri, krematoryum

sanayi dallarına göre güncellemekte kullandığımız sınıflandırmayı gösteriyor. Tablo, yedi ülkede her ara sanayi grubunun kapsadığı sanayi kategorilerinin tamamının ayrıntılı bir listesidir. Sınıflandırma konusunda her ülkede gözlenen büyük farklılıklar, ürettiğimiz her istatistikî tabloya not düşülmüştür. Bu analizde, bütün ülkeler için istihdam edilenlerin (serbest çalışanlar, maaşlı olmayanlar da dahil) yıllık ortalama sayısı kullanılmıştır.

Sektörel sınıflandırmaların (I'den IV'e kadar kategoriler), bir başka sektörün de kapsayabileceği üretim dallarına ayrıntılı olarak yer vermeyebileceğini unutmayın. Örneğin bir ülkeye ilişkin istatistikler, yeme-içme mekânlarına perakende hizmetlerinde yer veriyor, ancak bu veriler ayrıntılı bir sınıflandırma olmadığından ayrıştırılamıyorsa, dağıtım hizmetlerinin (III) oranı fazla, kişisel hizmetlerin (IV) oranı düşük görünecektir. Sonuçta belli sanayi dallarının oranı yüksek ya da düşük olabilir.

Ayrıca öncelikli olan, sanayi dallarının sınıflandırmamıza göre ayrıntılı bir dökümünün çıkarılmasından çok, ülkeler arasında bir kıyaslama yapılabilmesidir. Sanayi dallarını her ülkede aynı kategoride toplayabilmek için bunu yaptık, aksi takdirde büyük kategorilerde istihdam paylarının kıyaslanabilirliği ortadan kalkardı. (I'den IV'e kadar) Bunun sebebi, bazı ülkelerden gelen verilerin farklı sektörleri bir arada ele alması; bizim de bu sektörleri ayrıştıramamamızdır. Örneğin birçok ülkede kağıt, matbaa ve yayıncılık tek bir sektör olarak ele alınır; biz de bu sektöre muhtelif üretim başlığı altında yer verdik, halbuki kuramsal olarak yayıncılık bir işletme hizmeti olarak düşünülebilir. Sonuçta ülkeler arasında bir kıyaslama yapmayı mümkün kılmak için, bütün ülkelerin, dağınık veriler sunan ülkelerin bile yayıncılık istatistiklerini muhtelif imalat başlığı altında topladık.

Aynı gerekçelerle, aşağıdaki sanayi dalları da belirtilen kategorilerde toplandı:

• Tekstil ya da dokumadan elde edilen ürünler, giyim kuşam ve ayakkabı da dahil olmak üzere "muhtelif imalat" başlığı altında toplanmıştır.

• Ulaşım araçları (otomobil, gemi yapımı, havacılık ve uzay sanayii ürünleri dahil) "muhtelif imalat" başlığı altında toplanmıştır.

• Bilimsel cihazlar, optik, fotoğrafçılık ve akıllı cihazlar dahil "muhtelif imalat" başlığı altında toplanmıştır.

• Matbaacılık ve yayıncılık "muhtelif imalat" başlığı altında toplanmıştır.

• Her ülke için elde edilebilen ayrıntılı sınıflandırmaya bağlı olarak yayıncılık (radyo ve TV) "iletişim" ya da "eğlence" başlığı altında toplandı.

• Muhtelif profesyonel hizmetler ve bunlarla ilgili hizmetler, ülkeye bağlı olarak herhangi bir hizmet kategorisinde toplanabilir. Verilerin titizlikle incelenmesinin ve bazı dağınık bilgilerin bulunmasının ardından "diğer profesyonel hizmetler" Japonya için "işletme hizmetleri", ABD için ise, "muhtelif sosyal hizmetler" kategorisinde toplanmıştır.

Ayrıca incelenen ülkeler için, aşağıda belirtilen özgül durumlar da akılda tutulmalıdır.

Kanada

1971 rakamları, 1970'de 15 yıl ya da daha fazla süredir Kanada'da çalışmakta olan insanlara ilişkin nüfus sayımı verilerini temel almaktadır. 1981 rakamları ise 15 yıldan fazla süredir Kanada'da çalışmakta olan insanlara ilişkin nüfus sayımı verilerinin örnek % 20'lik kesimine dayanmaktadır. Kasım 1992 itibarıyla, 1991 nüfus sayımı verilerine göre, işgücünü sanayi kollarına göre ayrıntılı bir biçimde ayrıştırmak mümkün olmadığından, *Statistics Canada*'nın aylık *The Labor Force* raporunda yayımlanmış olan, eldeki en yakın tarihli (Mayıs 1992) verileri kullandık. Rakamlar, ülke çapında (Yukon ve kuzeybatı toprakları hariç) örnek seçilen 62 bin hanenin değerlendirilmesi sonucu oluşturulmuştur. Araştırma, Kanada eyaletlerinde yaşayan 15 yaş ve üstü kesimin profilini sunmak üzere tasarlanmıştır; ancak şunlar istisna tutulmuştur: Kızılderili yerleşimlerinde yaşayan insanlar; silahlı kuvvetlerin tam zamanlı çalışanları; kurumlarda yaşayan insanlar (kurumda altı ayı aşkın bir süredir bulunan, cezalandırma amaçlı

kurumlardaki mahkumlar, hastane ve bakımevlerindeki insanlar). 1992 rakamları, Mayıs 1992 itibarıyla işgücünün durumunu yansıtır ve 1984'ten beri kullanılmakta olan 1980 Standart Sınaî Sınıflandırması'nı temel almaktadır (*Statistics* Canada, 1992).

Fransa

Rakamlar, her yıl 31 Aralık itibarıyla mevcut istihdam edilen nüfusa ilişkin, yıllık istatistiklerde yayımlanan verilere dayanmaktadır. 1989 rakamları başlangıcı oluşturur. Hizmet sektöründe istihdama ilişkin istatistiklerin ayrıntılı bir dökümünün bulunmamasından dolayı bazı sorunlarla karşılaşılmıştır. Hizmet sektörünün ayrıntılı bir dökümünün bulunmadığı durumlarda, "kâr amacı gütmeyen hizmetler" kategorisi muhtelif sosyal hizmetler, "kâr amacı güden hizmetler" kategorisi ise muhtelif kişisel hizmetler olarak sınıflandırılmıştır. Nüfus sayımı verileri yerine yıllık istatistiklerin kullanılmasının sebebi, elimizdeki en yakın tarihli nüfus sayımı verilerinin 1982'deki sayıma ait olmasıdır.

Almanya

Bu analizde, analiz birimi olarak birleşme öncesindeki eski Federal Almanya Cumhuriyeti'ni kullandık. Rakamlar, istihdam edilenlere ilişkin, 1970 ile 1987'deki nüfus sayımlarında elde edilen verilere dayanmaktadır. Almanya'da bu yıllar arasında hiç nüfus sayımı gerçekleştirilmemiştir.

İtalya

Rakamlar, işgücüne ilişkin 1971 ile 1981'deki nüfus sayımı verilerini temel alır; 1990 rakamları kaynaklardaki farklılıklar yüzünden daha önceki yılların verileriyle doğrudan kıyaslanabilir olmayabilir. Analizimizi gerçekleştirdiğimiz sırada, 1991 nüfus sayımının rakamları elimizde olmadığından, son dönemdeki eğilimlerin bir göstergesi olarak 1990 rakamlarını kullandık.

Japonya

Rakamlar, istihdam edilen 15 yaş ve üstü kişilere ilişkin Ekim 1970, 1980 ve 1990 nüfus sayımı verilerine dayanır. 1970 ve 1980 rakamları, % 20'lik bir örnek cetveli, 1990 rakamları % 1'lik örnek bir cetveli temel alır.

Britanya

İngiltere ve Galler için, 1921 ile 1971 yılları arasındaki rakamlar kullanılmıştır. 1971'den itibaren, Britanya'nın tamamında istihdam edilenlere ilişkin her yılın haziran ayında belirlenen Çalışma Bakanlığı rakamlarından yararlanılmıştır. Analizimiz sırasında 1991 nüfus sayımı verilerine ulaşamadığımızdan, elimizdeki 1971 ve 1981 nüfus sayımı rakamları da Britanya'nın tamamını kapsamadığından, istihdam edilenlere ilişkin nüfus sayımı verilerini kullanmak yerine bu rakamları kullanmayı tercih ettik. Ayrıca istihdam edilenlere ilişkin nüfus sayımı verileriyle Çalışma Bakanlığı'nın Britanya'da istihdam edilenlere ilişkin verilerinin titiz bir kıyaslaması yapıldığında, veriler arasında istihdamın dağılımına ilişkin çok küçük farklılıklar olduğu görüldü.[152] Böylece Çalışma Bakanlığı verilerini, Britanya'da 1970 ile 1990 arasındaki eğilimlere ilişkin kabaca bir tahmin geliştirmekte kullanabileceğimize karar verdik. Bu rakamlar özel, ev içi hizmetlilerle, müteahhitlik şirketlerinde çalışanların küçük bir kısmını dışarıda tutar, fakat mevsimlik ve geçici işçileri kapsar. Britanya rakamlarına aile işletmelerinde çalışanlar da dahildir, ama Kuzey İrlanda için aynı durum söz konusu değildir. Rakamlar, serbest çalışanları da kapsamaz. Dayanak noktası, Çalışma Bakanlığı'nın Britanya'da yaptığı istihdama ilişkin sayımlar ve Birleşik Krallık için de İnsangücü Hizmetleri Bakanlığı'nın Kuzey İrlanda'da gerçekleştirdiği benzer sayımlardır.

---

152 Tablo 4.16'da görüldüğü gibi, ziraî istihdamı, toplam müstahdem nüfustan daha düşük görme eğilimi hakimdir.

ABD

1970'de mevcut nüfusun istihdamına ilişkin ayrıntılı dökümler, *Employment and Earnings* sayılarında yayımlanmamıştır. Bu yüzden 1970 verileri yerine nüfus sayımı verilerini koyduk; çünkü mevcut nüfus araştırmasının ortaya koyduğu istatistikler genelde on yıllık istatistiklerle karşılaştırılabilir olmak üzere tasarlanmıştır. (1970 nüfus sayımı verilerinde sayfa vii'ye bakınız; ikinci cilt: 7B, Subject Reports: Industrial Characteristics/Konu Raporları: Sanayi dallarının nitelikleri) ABD'deki rakamlar, araştırma haftasında, kendi işleri ya da çiftlikleri olsun ücretli olarak herhangi bir işte çalışan kişileri ya da aileden birinin işletmesinde ücretsiz işçi olarak 15 saat ya da daha fazla çalışanları; araştırma haftasında çalışmayan ama iş ya da işletme sahibi olup hastalık, kötü hava koşulları, tatil, çalışan-yönetici anlaşmazlıkları ya da kişisel sebeplerle geçici olarak iş yerlerinde bulunmayan, işe gitmedikleri süre zarfında ücret alan almayan, başka bir işte çalışan çalışmayan herkesi kapsar. ABD'de üslü silahlı kuvvetlerin üyeleri de istihdam edilenlerin toplamına dahildir. Birden fazla işi olanlar, araştırma haftasında en fazla çalıştıkları işte sayılmışlardır. Toplama, geçici olarak ABD'de bulunan, fakat bir elçilik binasında konaklamakta olmayan yabancı ülkelerden çalışanlar da dahildir. Evinde çalışanlar (boyama, onarım ya da ev işleri) ya da dini kurumlar, hayır kurumları veya benzeri örgütler için gönüllü çalışanlar toplamın dışında tutulmuştur. (Çalışma Bakanlığı İstatistikleri, 1992) 1980 nüfus sayımında SIC kodları yeniden sınıflandırıldığından, bu tarihten önceki ya da sonraki rakamlar kıyaslanabilir olmayabilir.

Sanayi kollarına göre istihdam

Hall, istihdamı sektörlere ayırmak üzere iki yöntem öneriyor: Sanayi kollarına karşılık hizmetler, malla ilgili sektörlere karşılık bilgiyle ilgili sektörler (Hall, 1988). "Sanayi" bütün madencilik, inşaat ve imalat sektörlerini, "hizmetler" de geri kalan bütün sektörleri kapsar. "Malla ilgili" sektörler madencilik, inşaat, imalat, ulaştırma, toptan/perakende ticareti; "bilgiyle ilgili sektörler" iletişim, finans, sigorta ve gayri menkulü, geri kalan bütün hizmetleri ve hükümet işlerini kapsar.

Analizimizde Singlemann'ın sınıflandırmasına göre düzenlenen istihdam istatistikleri, Hall'un sınıflandırmasına uyması için toplanmış ve yeniden örgütlenmiştir.[153] Ayrıca hizmet sektöründe istihdamla ve sanayi sektörlerinde istihdamın oranının yanı sıra bilgiyle ilgili sektörlerdeki istihdamın mallarla ilgili sektörlerdeki istihdama oranı Tablo 4.8'den Tablo 4.14'e kadarki tablolarda yer alan verilerden derlenmiştir.

Mesleklere göre istihdam

Birçok ülkede standart meslekî sınıflandırmalarda, sektörel faaliyetler genellikle vasıf düzeyleriyle karıştırılır; bu yüzden de kullanımıza uygun değillerdir. Ancak ülkelere ilişkin mevcut verilerin titiz bir değerlendirmesinin ardından, mesleki bir sınıflandırma yapmanın başlı başına bir proje olduğu açıklık kazandı. Bu ekteki asıl amacımız böyle bir analize girmek olmadığından, bu ülkelerde mesleklerin ayrıntılı bir dökümünü çıkarabilmek için mevcut sınıflandırmaları kullanmaya karar verdik. Sonuçta ortaya kabaca şöyle bir mesleki sınıflandırma ortaya çıktı:

- yönetsel
- profesyonel
- teknisyen
- satış
- büro işleri
- el işçileri ve operatörler
- yarı vasıflı, hizmet sektörü çalışanları
- yarı vasıflı, ulaştırma sektörü çalışanları
- çiftlik işçileri ve yöneticileri

Birçok ülkede profesyonel kategorisiyle teknisyen kategorisini birbirinden ayırmak imkânsızdır. Ayrıca bazı ülkelerde el işçileri ve operatörler birbirine karışmıştır; bu yüzden de verilerden yanıltıcı sonuçlar çıkarılmasını önlemek için bu kategorileri birleştirmeye karar verdik. Aynı durum çiftlik işçileri ile çiftlik yöneticilerinin birleştiril-

153 Standart hizmet sektörü sınıflandırmasına uyum sağlamak için, yeme-içme mekânları perakende ticaretine dahil edilmiştir.

mesi için de geçerlidir. "El işçileri ve operatörler" rençberler, hayvan bakıcıları ve madencileri de kapsar. Hizmet sektörü çalışanları olarak sınıflandırılanlar, yarı vasıflı hizmet sektörü çalışanlarına dahildir.

Ülkelerin farklı özelliklerini şöyle özetleyebiliriz:

Kanada

Rakamlar, istihdam edilenlerin meslekî sınıflandırmasını temel alır. Profesyonel ve teknisyen kategorileri, meslekleri fen bilimleri, sosyal bilimler, öğretim, tıp/sağlık ve sanat/eğlenceyle ilgili olanları da kapsar. El işçileri ve operatörler kategorisi, madencilik/taş ocağı işçiliği, makine kullanımı, işleme, inşaat ticareti, malzeme işleme, diğer el işleri ve cihaz kullanımını da içerir. Çiftlik işçileri ve yöneticileri kategorisi ise tarım, balıkçılık, avcılıkla ormancılık/keresteciliği de kapsar.

Fransa

Rakamlar, 15 yaş ve üstü nüfusun mesleki sınıflandırmasını temel alır; işsizler, emekliler, öğrenciler ve sonuçlarına istatistik yıllıklarında yer verilen istihdam araştırmalarına göre hiç çalışmamış olanlar dışarıda bırakılmıştır. Yönetsel kategori, üst düzey kamu görevlileriyle şirketlerde üst düzey yönetsel/ticari görevlerde çalışanları da kapsar. Profesyoneller kategorisi profesörleri, bilimsel meslekleri, bilgi/sanat alanında çalışanları ve mühendislerle teknik işçileri de kapsar. Teknisyenler ara düzeydeki profesyonelleri, din görevlilerini, ara düzeydeki sosyal görevlileri, sağlık çalışanlarını kapsar. Büro işleri kategorisi devlet memurlarını ve yönetsel işlerde çalışanları kapsar. El işçileri ve operatörler kategorisi ise sanayi kollarındaki vasıflı ve vasıfsız işçileri kapsar.

Almanya

Rakamlar, istatistik yıllıklarına göre, istihdam edilenlere ilişkin meslekî sınıflandırmaları temel almaktadır. Yönetsel kategori muhasebecileri, devlet memurlarını ve girişimcileri kapsar. Profesyoneller kategorisi ise mühendisleri, bilim adamlarını, sanatçıları ve sağlık hiz-

metleri çalışanlarım da içerir. El işçileri ve operatörler kategorisine sanayi kollarında çalışan işçilerin çoğu dahildir. Teknisyen kategorisi sosyal hizmet çalışanlarını da kapsar. Çiftlik işçileri ve yöneticiler kategorisine ormanlar ve balık çiftliklerinde çalışanlar da dahildir.

Japonya

Rakamlar, sonuçları istatistik yıllıklarında yayımlanan Çalışma Bürosu Araştırması'na göre istihdam edilenlerin mesleki sınıflandırmasına dayanır. Çiftlik işçileri ve yöneticiler kategorisi, ormanlar ve balık çiftliklerinde çalışanları da içerir. Yarı vasıflı, hizmet çalışanları kategorisi koruma görevlilerini de kapsar. Yarı vasıflı, ulaştırma görevlileri kategorisi, iletişimle ilgili meslekleri de kapsar.

Britanya

Rakamlar, nüfus sayımlarından elde edilen Britanya kapsamındaki % 10'luk bir örnek kesimi temel alır. Profesyoneller kategorisi yargıçları, ekonomistleri, çevre sağlığı görevlilerini vs. de kapsar. Teknisyen kategorisi, tahmin yürütenleri, sosyal kurumlarda çalışanları, tıp teknisyenlerini, teknik ressamları, ustabaşıları, takipçileri, takipçi denetçilerini, teknik mühendisleri de kapsar. El işçileri ve operatörler, sanayi işçilerinin çoğunluğunu içerir. Yarı vasıflı ulaştırma işçilerine, depo görevlileri/mağaza görevlileri/paketleme ve şişeleme işlerinde çalışanlar da dahildir. Yarı vasıflı, hizmet sektörü çalışanları spor/eğlence işlerinde çalışanları, koruma görevlilerini de kapsar. 1990 rakamları, Nüfus Sayımı ve Araştırmaları Bürosu'nun gerçekleştirdiği İşgücü Araştırması'nı (1990 ve 1991 tarihli) temel alır. 1990 rakamları, farklı araştırma yöntemlerinin ve kategorilerin kullanılmasından ötürü daha önceki yılların verileriyle karşılaştırılabilir değildir. Ancak analizimiz sırasında 1991 nüfus sayımı verileri elimizde olmadığından Britanya'da istihdam yapısına ilişkin kaba bir tahmin geliştirmek için 1990 rakamlarını kullandık.

ABD

Rakamlar, Çalışma Bakanlığı'nın Nüfus Sayımı Bürosu'nun gerçekleştirdiği Mevcut Nüfus Araştırması'nın bir parçası olarak yapılan hane araştırmalarına göre, istihdam edilenlerin yıllık ortalamasını esas alır. Yönetici kategorisi, şirket yönetimiyle ilgili konumları da içerir. Büro işleri kategorisi, yönetsel desteği de kapsar. Yarı vasıflı, hizmet sektörü çalışanları kategorisi özel ev içi hizmetleri ve koruma görevlerini de içerir. El işçileri ve operatörler kategorisi, hassas üretimi, onarımı, makine işletimini/bant işçilerini/kontrolörleri, bakıcıları, teçhizat temizlikçilerini, yardımcıları ve işçileri de kapsar. Yarı vasıflı, ulaştırma işçileri kategorisi malzeme taşıma işlerini de içerir. Çiftlik işçileri ve çiftlik yöneticilerine, ormancılık ve balıkçılık da dahildir.

İstihdamın dağılımı

İstihdam edilenlerin statüsü, çalışanlar, serbest çalışanlar ve aile işletmelerinde çalışanlar olarak sınıflandırılır. Aile işletmelerinde çalışanların sayısına ulaşılamadığında, bu grubun serbest çalışan kategorisine dahil edildiği olmuştur. Serbest çalışanlar, aksi belirtilmediği sürece genelde işverenleri kapsar.

Ülkelerin özel durumları aşağıdaki gibidir:

Kanada

Ücretli olan işverenler (serbest çalışan değil) ücretli çalışanlar kategorisinde yer alır.

Fransa

Rakamlar, OECD İşgücü İstatistikleri'nde belirtilen sivil istihdamı esas alır.

Almanya

Rakamlar yıllık istatistikleri esas alır.

İtalya

Rakamlar, OECD İşgücü İstatistikleri'nde belirtilen sivil istihdamı esas alır.

Japonya

Rakamlar yıllık istatistiklerde de yer verilen, istihdam edilenlere ilişkin İşgücü Araştırması'na dayanır.

Britanya

Rakamlar, OECD İşgücü İstatistikleri'nde belirtilen sivil istihdamı esas alır.

ABD

Rakamlar tarım ve tarım dışı sektörlerde istihdam edilen sivillerin yıllık ortalama sayısını esas alır.

İstatistiki başvuru kaynakları

Kanada

Statistics Canada. *1971 Census of Canada*, cilt. 3: *Economic Characteristics*

—. 1981 *Census of Canada: Population, Labor Force- Industry by demographic and educational characteristics, Canada, provinceb, urban, rural, nonfarm and rural farm*, Ocak 1984.

—. *The Labour Force*, çeşitli sayılar

—. *Labour Force. Annual Averages*, 1975-1983, Ocak 1984

Fransa

Institut national de la statistique et des études economiques (INSEE). *Annuarie statistique de la France 1979: résultats de 1978*, Ministére de l'économie, des finances et du budget, Paris: INSEE, 1979.

—. *Recensement général de la population de 1982: résultats définitifs*, Pierre-Alain Audirac, no.483, des Collections de l'INSEE, série D, no. 103, Ministére de l'économie, des finances et du budget, Paris: INSEE, 1985.

—. *Enquétes sur l'emploi de 1982 et 1983: résultats redressés*, no. 120, Şubat 1985.

—. *Enquétes sur l'emploi de mars 1989: résultats détaillés*, no 28-29, Ekim 1989.

—. *Annuaire statistique de la France 1990: résultats de 1989*, cilt 95, nouvelle série no.37, Ministére de l'économie, des finances et du budget, Paris: INSEE, 1990.

Almanya

Statistisches Bundesamt. *Statistisches Jahrbuch 1977: für die Bundesrepublik Deutschland*, Metzler-Poeschel Verlag Stuttgart, 1977.

—. *Statistisches Jahrbuch 1991: für die Bundesrepublik Deutschland*, Metzler-Poeschel Verlag Stuttgart, 1991.

—. *Bevölkerung und Kultur: Volkszahlung vom 27. Mai 1970*, Heft 17, Erwerbstatige in wirtschaftlicher Gliederung nach Wochenarbeitszeit und weiterer Tatigkeit, Fachserie A, Stuttgart ve Mainz: Verlag W. Kohlhammer.

—. *Volkszahlung vom 25 Mai 1987*, Bevölkerung und Erwerbstatigkeit, Stuttgart:Metzler-Poeschel, 1989.

İtalya

Istituto Centrale di Statistica. *10. Censimento Generale della Popolazione, 15 Ottobre 1961*, cilt IX: *Dati Generali Riassuntivi*, Roma, 1969

—. 11. *Censimento Generale della Popolazione, 24 Ottobre 1971*, cilt VI: *Professioni e Attivita Economiche*, Tomo 1: Attivita Economiche, Roma, 1975

—. 12. *Censimento Generale della Popolazione, 25 Ottobre 1981*, cilt II: *Dati sulle caratteristiche strutturalli della popolazione e delle abitazioni*, Tomo 3: İtalya, Roma, 1985.

Istituto Nazionale di Statistica (ISTAT). *Annuario Statistico Italiano*, edizione 1991.

Japonya

Statistics Bureau, Management and Coordination Agency (1977) *Japan Statistical Yearbook*, Tokyo.

—. (1983) *Japan Statistical Yearbook*, Tokyo.

—. (1991) *Japan Statistical Yearbook*, Tokyo.

Bureau of Statistics, Office of the Prime Minister. *Summary of the Results of 1970 Population Census of Japan*, Tokyo: Bureau of Statistics, 1975.

—. *1980 Population Census of Japan*, Tokyo: Bureau of Statistics, 1980.

—. *1990 Population Census of Japan*, Prompt report (% 1'lik örnek kesimin sonuçları), Tokyo: Bureau of Statistics.

Britanya

Office of Population Censuses and Surveys, General Registrar Office. *Census 1971: Great Britain, Economic Activity*, kısım IV (% 10'luk örnek), Londra:

HMSO, 1974.
—. *Census 1981: Economic Activity, Great Britain,* Londra: HMSO, 1984.
—. *Labour Force Survey 1990 and 1991: A Survey Conducted by OPCS and the Department of Economic Development in Northern Ireland on behalf of the Employment Department and the European Community,* Series LFS no. 9, Londra: HMSO, 1992.
Central Statistical Office. *Annual Abstract of Statistics: 1977,* Londra: HMSO, 1977
—. *Annual Abstract of Statistics: 1985,* Londra: HMSO, 1985.
—. *Annual Abstract of Statistics: 1992,* no. 128, Londra: HMSO, 1992.
Department of Employment. *Employment Gazzette* cilt 100, no. 8 (Ağustos 1992).

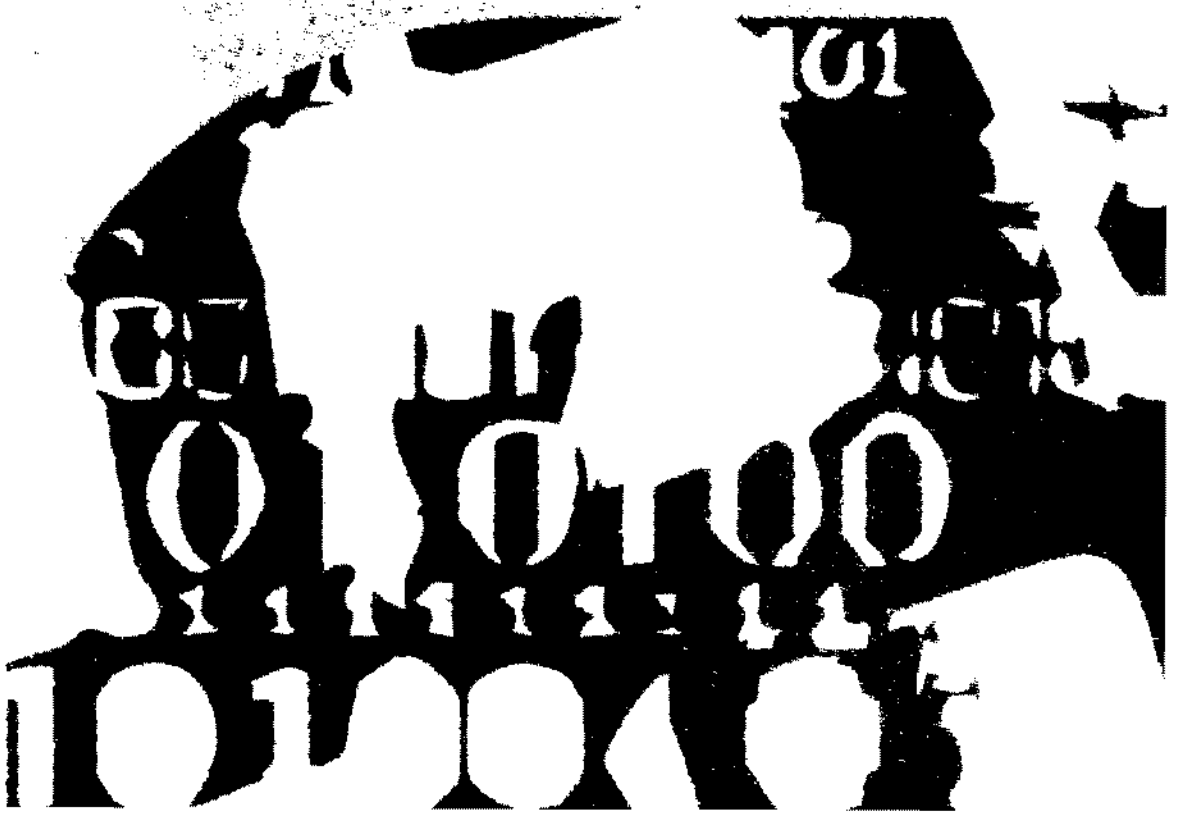
ABD

United States Department of Labor. *Handbook of Labor Statistics,* Bulletin 2175, Bureau of Labor Statistics, Aralık.
—. *Labor Force Statistics: Derived from the Current Population Survey,* 1948-87, Bureau of Labor Statistics, Ağustos 1988.
—. *Handbook of Labor Statistics,* Bulletin 2340, Bureau of Labor Statistics, Mart 1990.
—. *Employment and Earnings,* çeşitli sayılar.

Diğer

Eurostat. *Labour Force Sample Survey,* Luxembourg: Eurostat, çeşitli sayılar.
—. Labor Force Survey, Theme 3, Series C, *Population and Social Statistics, Accounts, Surveys and Statistics,* Luxembourg: Eurostat, çeşitli sayılar.
Hall, Peter (1988) "Regions in the transition to the information economy," G. Sternlieb ve J. W. Hughes'da (editörler), *America's New Market Geography: Nation, Region and Metropolis,* Rutgers, NJ: State University of New Jersey, Center for Urban Policy Research, New Brunswick, s. 137-59.
Mori, K. (1989) *Hai-teku shakai to rodo: naniga okite iruka,* Iwanami Shinsho no.70, Tokyo: Iwanami Shoten.
Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) (1991) *OECD Labour Force Statistics: 1969-1989,* Paris: OECD.
—. (1992a) *OECD Economic Outlook: Historical Statistics: 1960-90, Paris:* OECD
—. (1992b) *OECD Economic Outlook,* no. 51, Haziran.

Gerçek Sanallık Kültürü: Elektronik İletişimin Entegrasyonu; İzleyici ve Dinleyici Kitlesinin Sonu ve İnteraktif Ağların Yükselişi

Yunanistan'da MÖ 700 yıllarında büyük bir icat gerçekleştirildi: Alfabe. Havelock gibi önde gelen klasik akademisyenler bugün bildiğimiz Batı felsefesi ve biliminin gelişmesinin temelinde bu kavramsal teknolojinin varolduğunu savunur. Konuşulan sözle, lisan arasındaki açığı kapatmış, böylece konuşulanı konuşandan ayırıp kavramsal söylemi mümkün kılmıştır. Bu tarihsel dönüm noktasının gerisinde, yaklaşık 3 bin yıllık bir sözlü geleneğin, alfabesiz iletişimin gelişimi, Yunan toplumunun Havelock'un deyişiyle yeni bir zihinsel duruma, insan iletişiminde niteliksel bir dönüşüm başlatan "alfabetik zihne" erişimi vardır.[1] Okur yazarlığın yaygınlığı uzun yüzyıllar sonra, matbaa makinesinin icadı ve kağıdın imalatından sonra gözlenecekti. Ancak Batı'da birikimsel, bilgiye dayalı iletişim için gerekli zihinsel altyapıyı hazırlayan alfabe oldu.

Ancak yeni alfabetik düzen, akılcı söylemi mümkün kılmakla birlikte, yazılı iletişimi insan zihninin tam manasıyla ifade edilebilmesi açısından kilit önemde olan görsel-işitsel semboller ve algılar siste-

---

1 Havelock (1982: özellikle 6-7).

minden ayırdı. Yazılı kültürle, görsel-işitsel ifade arasında örtülü ve açık bir toplumsal hiyerarşi kurarak, insani pratiğin yazılı söylemde temelinin atılması için ödenen bedel, sesler ve görüntüler dünyasını, duyguların özel alanıyla ve dualaların toplumsal dünyasıyla ilgili, sanatların sahne arkasına göndermek oldu. Elbette görsel-işitsel kültür önce film ve radyo, arkasından televizyonla yazılı iletişimin birçok kişinin kalbindeki ve ruhundaki etkisini aşarak tarihsel bir intikam aldı. Hatta, kitlesel medyaya ilişkin toplumsal eleştirilere hakim olan, entelektüellerin televizyonun etkisi karşısındaki hayal kırıklığının gerisinde soylu, alfabetik iletişimle düşünümsel olmayan, duyusal iletişim arasındaki bu gerilim vardır.[2]

2 bin 700 yıl sonra benzer tarihsel boyutlarda, başka bir teknolojik dönüşüm gerçekleşiyor; çeşitli iletişim biçimleri interaktif bir ağ içinde bütünleşiyor. Ya da bir başka deyişle, tarihte ilk kez insan iletişiminin yazılı, sözlü, görsel-işitsel biçimlerini aynı sistem içinde bütünleştiren bir hipertext ve meta-dil oluşuyor. İnsan ruhu, boyutlarını beynin, makinelerin ve toplumsal bağlamların iki yanı arasında yeni bir etkileşimde birleştiriyor. Sözüm ona "bilgi otobanının" ortaya çıkışını çevreleyen bütün bir bilim kurgu ideolojisine, koparılan onca ticarî gürültüye karşın, "bilgi otobanı"nın önemini görmezden gelemeyiz.[3] Metin, görüntüler ve seslerin, seçilmiş bir zaman (gerçek ya da ertelenmiş) diliminde, açık, erişimin mali bakımdan sorun olmadığı küresel bir ağ içinde çok farklı noktalardan etkileşim içinde olarak, aynı sistem içinde bütünleşme potansiyeli iletişimin karakterini tümüyle değiştirmiştir. İletişim kültürü şekillendiren bir etkiye sahiptir; çünkü Postman'ın da yazdığı gibi "Gerçekliği 'olduğu gibi' değil, dillerimizin olduğu gibi gö-

---

2 Bu düşüncelerin eleştirel bir sunumu için Postman'a bakınız. (1985).

3 İleri iletişim sistemlerindeki teknolojik eğilimleri belgelere dayalı bir sunumu için Sullivan-Trainor'a bakınız (1994); ayrıca Conseil d'Etat (1998); Dutton (1999); Owen (1999). Bu bölümde tartışılan meselelerin siyasi ekonomik bir değerlendirmesi için Schiller'e bakınız (1999). Medyayla ilgili araştırmaların temel bulguların akademik bir sentezi için Croteau ve Haynes'a bakınız (2000). İletişimin gelişmesiyle ilgili, yeni iletişim teknolojilerine vurgu yapan dünya çapında bir değerlendirme için, UNESCO'ya bakınız (1999). Derinlikli bir kuramsal değerlendirme için De Kerckhove'a bakınız (1997).

rüyoruz. Dillerimiz de medyalarımızdır. Medyamız metaforlarımızdır. Metaforlarımız kültürümüzün içeriğini oluşturur."[4] Kültür iletişimle aktarıldığı, iletişimle başlatıldığı için, kültürlerin kendileri –tarihsel olarak üretilmiş inanç sistemlerimiz ve geleneklerimiz– yeni teknolojik sistemle temelden dönüşmüştür, zaman içinde daha da fazla dönüşecektir. Bu satırları kaleme aldığımız sırada böyle yeni bir sistem tam olarak yerleşmiş değildi, gelişimi de ileriki yıllarda dünya coğrafyasının farklı noktalarında, eşitsiz bir hızda gerçekleşecektir. Ancak gelişeceği, en azından bütün bir gezegen nüfusunun başat faaliyetlerini ve kilit kesimlerini kucaklayacağı kesindir. Ayrıca yeni medya sisteminde, hızla değişen telekomünikasyon sisteminde, İnternet etrafında oluşmuş iletişim ağlarında, insanların tahayyüllerinde, hükümetlerin politikalarında şirket bürolarının çizim tahtalarında parça parça da olsa vardır. Küresel erişime sahip, bütün iletişim araçlarını birleştiren, karşılıklı etkileşim potansiyeline sahip yeni bir elektronik iletişim sisteminin ortaya çıkışı kültürümüzü ebediyen değiştiriyor, değiştirecek. Ancak bu değişimin fiili koşulları, nitelikleri ve etkileri bazı meseleler doğuruyor. Aslında açıkça tanımlanmış bir eğilimin hâlâ embriyonik düzeyde gelişim gösterdiğini düşünürsek, bu kitabın kesinlikle kaçınmaya çalıştığı fütüroloji aşırılığına kaçmadan potansiyel etkisini tam olarak nasıl değerlendireceğiz? Diğer yandan kültürlerimizin yeni elektronik iletişim sistemiyle nasıl bir dönüşümden geçtiğini incelemezsek eğer, enformasyonel topluma ilişkin analizimizin temel bir ayağı eksik kalacaktır. Teknolojik bir kesinti söz konusu olsa da, tarihte yeni sistemin son yirmi yıldaki oluşumunu hazırlayan eğilimlerin gözlemine dayalı bir analiz gerçekleştirmemizi mümkün kılan birçok toplumsal süreklilik mevcut. Yeni iletişim sisteminin temel bileşenlerinden biri olan, televizyon etrafında örgütlenen kitlesel iletişim, büyük bir titizlikle en ince ayrıntısına dek incelenmiştir.[5] Medyanın küreselleşme ve merkezden bağımsızlaşma yönündeki gelişimi 1960'ların başında, mübalağaya başvururken kendini dizginlememesine karşın, iletişim üzerine düşünmede devrim yara-

4 Postman (1985: 15).

5 Medya araştırmalarının gelişimine ilişkin bir sentez için bakınız Williams vd. (1988).

tan McLuhan tarafından öngörülmüştü.[6] Bu bölümde, kitle iletişim araçlarının ortaya çıkışının izini sürecek, sonra bunların kültürle, toplumsal davranış kalıplarıyla etkileşimini inceleyeceğim. Ardından kitle iletişim araçlarının 1980'lerdeki dönüşümünü, 1990'larda yeni bir mülti-medya sisteminin oluşumunu hazırlayan merkezsiz ve çok yönlü "yeni bir medya"nın ortaya çıkışıyla birlikte değerlendireceğim. Daha sonra, İnternet'in ortaya çıkışı, yeni sanal cemaatlerin kendiliğinden, şaşırtıcı biçimde ortaya gelişimi sayesinde bilgisayar ağları etrafında örgütlenen farklı bir iletişim sistemine yoğunlaşacağım. Bu görece yeni bir olguysa da, hem Fransa'dan hem Amerika'dan, akla yatkın bazı varsayımlar geliştirmemizi sağlayacak yeterince gözlem vardır elimizde. Son olarak iki sistemin birleşmesinin toplumsal boyutu, bu birleşmenin iletişim ve kültürel ifade süreçlerine etkisi üzerine fikir yürütebilmek için bu sistemler hakkında bildiklerimizi toparlayacağım. Yeni iletişim sisteminin toplumsal çıkarlar, hükümet politikaları ve iş dünyasının stratejileriyle aktarılan güçlü etkisiyle yeni bir kültürün ortaya çıktığını savunuyorum: Kapsamı, dinamikleri ve önemini izleyen sayfalarda sunup inceleyeceğim *gerçek sanallığın kültürü*.

GUTENBERG GALAKSİSİ'NDEN MCLUHAN GALAKSİSİ'NE: KİTLE MEDYASI KÜLTÜRÜNÜN YÜKSELİŞİ

İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen otuz yıl içinde (farklı ülkelerde farklı zamanlarda, farklı yoğunluklarda) televizyonun yayılması McLuhancı terminolojiyi kullanacak olursam eğer, yeni bir iletişim galaksisi yarattı.[7] Diğer iletişim araçları ortadan kalktığından değil, bu iletişim araçları, kalbi vakum tüpleri, çekici yüzü televizyon ekranı olan bir sistemde yeniden yapılanıp örgütlendikleri için.[8] Radyo merkeziliğini yitirdi, ancak farklı biçimleri ve temaları insanların gündelik hayatlarının ritmine uyarlayarak yaygınlığını, esnekliğini artırdı. Hükümetin destekle-

---

6 McLuhan'ın kuramlarının geriye dönük bir değerlendirmesi için, ölümünden sonra yayımlanan kitabına bakınız: McLuhan ve Powers (1989).

7 McLuhan (1964).

8 Ball-Rokeach ve Cantor (1986).

diği sanatlar, geniş ekranlardaki özel efekt gösterileri istisna olmak üzere filmler, televizyon seyircilerine uygun düşecek bir dönüşümden geçtiler. Gazeteler ve dergiler içeriklerini derinleştirmekte, hedef kitlelerini seçmekte uzmanlaşırken, başat iletişim aracı olan TV'ye stratejik bilgi sağlamaya özen gösterdiler.[9] Kitaplara gelince; birçok kitabın gerisindeki bilinçdışı arzu TV senaryosu haline gelmek olsa da, onlar kitap olarak kaldılar; çok satanlar listeleriyse kısa sürede TV karakterlerine ya da TV'de popüler olan temalara atıfta bulunan başlıklarla dolup taştı.

Televizyonun neden böyle baskın iletişim biçimi olduğu sorusu, akademisyenler ve medya eleştirmenleri arasında hâlâ bir tartışma konusudur.[10] Benim, tembel bir izleyicinin temel içgüdüsünün sonucu diye özetlediğim, W. Russell Neuman'ın varsayımı mevcut kanıtlarla değerlendirildiğinde akla yakın bir açıklama gibi görünüyor. Şöyle diyor Neuman: "Siyaset ve kültürle ilgili olarak öğrenmede dikkat eksikliğinin doğasını anlamak istiyorsak, samimiyetle eğilmemiz gereken eğitsel etkiler ve reklam etkilerine ilişkin araştırmalarda elde edilen kilit bulgu, insanların daha az direniş gördükleri yolu cazip bulmalarıdır."[11] Neuman, bu yorumu Herbert Simon ile Anthony Downs'ın bilgi edinme, bilgiyi işlemenin psikolojik bedeline vurgu yapan geniş kapsamlı kuramlarının içine yerleştirir. Ben, bu mantığın köklerini insan doğasıyla değil, yoğun iş günlerinin ardından ev hayatının koşulları, kişisel/kültürel uğraşlar için alternatiflerin eksikliğiyle ilişkilendiriyorum.[12] Ancak toplumlarımızdaki koşullar dikkate alındığında, televizyonun tarih sahnesinde belirir belirmez bir iletişim aracı olarak hızla başat konuma geçmesi ve yaygınlaşması, TV aracılığıyla iletişimle ilişkilendirilebilir görünen asgari düzeyde çaba sendromuyla açıklanabilir.[13] Örneğin, medya araştırmalarına göre,[14] insanların yalnızca küçük bir bölümü izleyecekleri programı önceden seçiyor. Genelde ilk

9 Postman (1985).
10 Withey ve Abeles (1980); Ferguson (1986).
11 Neuman (1991: 103).
12 Mattelart ve Stourdze (1982); Trejo Delarbre (1992).
13 Owen (1999).
14 Neuman (1991).

karar televizyon seyretmek oluyor, sonra en cazibi ya da genellikle daha az sıkıcı olanı bulunana dek programlar taranıyor.

TV'nin baskın olduğu sistem, kolayca kitle iletişim diye nitelenebilir.[15] Birkaç merkezi vericiden, milyonlarca izleyiciye aynı anda, aynı mesaj gönderilmektedir. Böylece mesajların içeriği ve biçimi, asgari müştereğe göre belirlenir. Televizyonun doğum yerinde, ABD'de yaygın olan özel TV kanallarında ise, izleyicilerin asgari müştereği pazarlama uzmanlarınca değerlendirilir. En azından 1980'lere dek devlete bağlı televizyon yayınlarının hakim olduğu dünyanın geri kalan kısmında ise, izlenme oranının rolü giderek artsa da ölçüt, yayından sorumlu olan bürokratların zihinlerindeki asgari müşterektir. Her iki durumda da izleyiciler büyük ölçüde homojen ya da homojenleştirmeye müsait olarak düşünülür.[16] Kitle toplumundan doğan, kitle kültürü kavramı yeni elektronik iletişim teknolojisinin hükümetler ve oligopollerin kontrolünde olmasından doğan medya sisteminin doğrudan bir ifadesidir.[17]

Aslında televizyonda yeni olan nedir? Yeniliği, merkezileştirici gücünden, bir propaganda aracı olarak sahip olduğu potansiyelden kaynaklanmaz o kadar da. Sonuçta Hitler de, radyonun tek amaçlı, tek yönlü mesajları yankılayan nasıl korkunç bir aygıt olabileceğini göstermişti. TV'nin temsil ettiğiyse, öncelikle Gutenberg Galaksisi'nin, tipografik zihnin ve fonetik alfabe düzeninin hakim olduğu bir iletişim sisteminin sonudur.[18] Onu eleştiren herkese karşı (çoğu, kullandığı mozaik lisanın belirsizliğinden hazzetmeyenlerdir), Marshall McLuhan olanca sadeliğiyle "iletişim aracı mesajdır" dediğinde evrensel bir tele dokunmuştur:

> TV'deki görüntünün, sözel olmayan bir gestalt, biçimlerin bir duruşunu sunma dışında film ya da fotoğrafla hiçbir ortak noktası yoktur. TV ile izleyici ekrandır. İzleyici, James Joyce'un "Işık Taburunun Akını" dediği ışık sinyallerinin bombardımanına uğrar. TV gö-

---

15 Blumler ve Katz (1974).
16 Botein ve Rice (1980).
17 Neuman (1991).
18 McLuhan (1962).

> rüntüsü durağan bir görüntü değildir. Hiçbir anlamda bir fotoğraf değil, tarayıcı bir parmakla durmadan şeylerin etrafına bir kontur çizimidir. Sonuçta ortaya çıkan yapay kontur, ışığın üste düşmesiyle değil, içten geçmesiyle oluşur; böyle oluşturulan görüntü ise resimden çok bir heykel ya da ikonun niteliklerini taşır. TV görüntüsü alıcıya saniyede üç milyon nokta sunar. İzleyici her seferinde bu noktaların elli altmış tanesini alır, görüntüyü bunlarla kuracaktır.[19]

McLuhan, TV'nin açıklığının düşük olmasından dolayı izleyicilerin görüntüdeki boşlukları doldurması gerektiğini, böylece izlemeyle duygusal bakımdan daha fazla haşır neşir olacağını savunur. (Bunu, paradoksal olarak 'duygusuz iletişim' diye niteler.) Bu haşır neşirlik asgari çaba varsayımıyla çelişmez, çünkü TV ilişki kuran/romantik zihne hitap eder; Herbert Simon'ın kuramının atıfta bulunduğu bilgileri işleme ve analiz etmeye yönelik psikolojik çabayla ilgisi yoktur. Önde gelen medya akademisyenlerinden Neil Postman'ın televizyonu tipografik zihinden tarihsel bir kopuş olarak görmesinin sebebi de budur. Basım sistematik bir açıklamadan yanadır, TV'ye en uygun düşense havadan sudan sohbettir. Ayrımı daha kesin bir biçimde görmek için Postman'ın sözcüklerine kulak verelim: "Tipografi, açıklama karşısında mümkün olabilecek en güçlü önyargıya sahiptir: İncelmiş bir kavramsal, tümdengelimsel ve sıralı bir biçimde düşünebilme yetisi; mantık ve düzene büyük değer verme; çelişkilere karşı nefret; geniş bir dışarıdan bakabilme ve nesnellik becerisi ve ertelenmiş bir yanıta karşı hoşgörü."[20] Televizyon içinse "Televizyondaki bütün söylemin baskın ideolojisi eğlencedir. Ne gösterilirse ya da hangi bakış açısından gösterilirse gösterilsin, kapsayıcı varsayım televizyonun eğlence ve haz için varolduğudur."[21] Bu analizin toplumsal/politik çelişkilerinin ötesinde, McLuhan'ın televizyonun evrensel bir cemaat yaratma potansiyeline sahip olduğu inancından Jerry Mander[22] ile kitle kültürü[23] karşısında

---

19 McLuhan (1964:313).
20 Postman (1985: 87).
21 Postman (1985: 87).
22 Mander (1978).
23 Mankiewicz ve Swerdlow (1979).

eleştirel bir tutum benimseyen başka isimlerin takındığı Luddite tavırlara kadar teşhisler iki temel noktada toplanıyor: Televizyon ortaya çıkışından birkaç yıl sonra toplumlarımızın kültürel odak noktası haline gelmiştir;[24] televizyon, baştan çıkarıcılığı, gerçekliği duyumsal olarak taklidi ve en az psikolojik çabayla kolayca iletişim kurulabilirliğiyle temelden yeni bir iletişim aracıdır.

Dünya çapında son otuz yılda televizyonun başı çektiği bir iletişim patlaması yaşandı.[25] TV'ye en fazla odaklanmış ülkede, ABD'de 1980'lerin sonunda TV, her kanalda dakikada 3 bin 600 görüntü sunuyordu. Nielsen raporuna göre, sıradan bir Amerikan evinde televizyon günde yedi saat açıktır, her yetişkin günde ortalama 4.5 saat televizyon izler. Buna, dakikada 100 sözcük sunan ve günde ortalama iki saat, çoğunlukla otomobilde dinlenen radyo da eklenmeli. Ortalama bir günlük gazetede ise 150 bin kelime vardır, günde gazete okumaya ayrılan vakit ortalama 18 ilâ 49 dakikayken, dergiler 6 ilâ 30 dakikada taranır, kitap okumaya ise okulla ilgili kitaplar da dahil ortalama 18 dakika ayrılır.[26] Medyaya maruz kalma sürekli artar. Bazı araştırmalara göre, Amerika'da kablolu TV sahibi evlerde, ülkenin farklı bölgelerinde aynı saatlerde aynı programları yayımlayan TV şebekeleri, kablosuzlara kıyasla daha fazla izlenir. Sonuçta, ortalama bir Amerikalı yetişkin günde 6.43 saatini medyayla geçirir.[27] Bu rakamı, hanede her insanın kişilerarası ilişkilere günde 14 dakika ayırmasıyla kıyaslayabiliriz.[28] Japonya'da 1992'de hane başına haftalık ortalama televizyon izleme süresi günde 8 saat 17 dakikaydı, 1980'e göre 25 dakika yükselmişti.[29] Diğer ülkelerde medya daha az tüketilir görünmektedir: Örneğin 1980'lerin sonunda Fransız yetişkinler günde yalnızca 3 saat TV seyrediyordu.[30] Yine de, dünya çapında yaygın davranış ka-

---

24 Williams'a bakınız (1974); Martin ve Chaudhary (1983).
25 Williams (1982).
26 Çeşitli kaynaklardan veriler, Neuman'a bakınız (1991).
27 Sabbah'ın aktardığı veriler (1985); Neuman (1991).
28 Sabbah (1985).
29 Dentsu İnsani Araştırmalar Merkezi/Uluslararası Veri Akışı (1994: 67).
30 Neuman (1991); Japonya için bakınız Sato vd. (1995).

hpları değerlendirilecek olduğunda, öyle görünüyor ki, kentli toplumlarda medya tüketimi işten sonra ikinci büyük faaliyet kategorisidir ve evde en yaygın faaliyet olduğuna da şüphe yoktur.[31] Ancak medyanın kültürümüzdeki rolünü tam olarak anlayabilmek için bu gözlemi biraz inceltmemiz gerekiyor: Medya izlemek/dinlemek hiçbir biçimde dışlayıcı bir faaliyet değildir. Genelde ev işlerinin yapılması, yemek sofraları, sosyal etkileşimle iç içe geçmiştir. Neredeyse hep geri plandadır, hayatlarımızın dokusudur. Medyayla yaşarız ve medya sayesinde yaşarız. McLuhan, teknolojik medyanın bir ambar ya da doğal kaynak olduğu ifadesini kullanmıştı.[32] Oysa medya, özellikle de radyo ve televizyon, sonsuzca ve otomatik olarak etkileşim içinde olduğumuz görsel-işitsel bir ortam haline gelmiştir. Yalnız yaşayan insan sayısının arttığı bir toplumun temel niteliklerinden biridir: 1990'larda Amerika'da hanelerin % 25'ini yalnız yaşayan insanlar oluşturuyordu. Durum, başka toplumlarda bu kadar aşırı boyutta olmasa da, Avrupa'da da hanelerin küçülmesi yönünde benzer bir eğilim vardır.

Seslerden ve görüntülerden oluşan, bilinçaltına yönelik bu mesajların yayılmacı, güçlü varlığının sosyal davranışları derinden etkileyeceği düşünülebilir. Ancak eldeki kanıtlar tam tersine işaret etmektedir. W. Russell Neuman "Son elli yılda gerçekleştirilen sistematik sosyal bilimler araştırmalarında elde edilen bulgular, kitle iletişim araçları izleyicilerinin genç olsun olmasın, çaresiz olmadığını, kitle iletişim araçlarının da o kadar güçlü olmadığını göstermektedir. Kitle iletişim araçlarının ılımlı ve koşullu etkileri hakkında geliştirilen kuram yeni iletişim araçlarıyla ilgili tarihsel ahlakî panik döngüsünü bir perspektife yerleştirmemizi sağlıyor,"[33] sonucuna varmıştır. Ayrıca kitle iletişim araçları yoluyla alman reklam mesajlarının da etkisi sınırlı görünmektedir. Draper'a göre,[34] ABD'de ortalama bir insan gün-

---

31 Sorlin (1994).

32 McLuhan (1964: 21).

33 Neuman (1991: 87).

34 Roger Draper, "The Faithless Shepard", *New York Review of Books*, 26 Haziran, Neuman (1991).

de 1600 reklam mesajı alsa da, insanlar bu mesajların yalnızca 12'sine yanıt verirler. McGuire[35] da, kitle iletişim araçlarında yayınlanan reklamların etkilerini inceledikten sonra, reklamların davranışlar üzerinde belli değişikliklere yol açtığı yönünde ciddi kanıtlar bulunmadığı sonucuna varmıştır; o dönemde, yılda 50 milyar dolar harcayan bir sektör için ironik bir sonuç. Peki neden şirketler reklam yapmaya devam ediyor? Bir defa, şirketler reklam masraflarını tüketiciye aktarıyor: *The Economist*'e göre 1993'te ABD'de "serbest TV" hane başına ayda 30 dolara mal oluyordu. Ancak böyle önemli bir soruya sağlam bir yanıt verebilmek için öncelikle televizyon ve başka iletişim araçlarının davranışları etkileme mekanizmalarını incelememiz gerekiyor.

Asıl mesele şu: Kitle iletişim araçları, tek yönlü bir iletişim sistemi olsalar da, fiili iletişim süreci mesajın yorumlanışında mesajı verenle alan arasındaki etkileşim değildir; iletişim süreci bu etkileşime dayalıdır. Araştırmacılar "etkin izleyici" dedikleri kesimin önemine ilişkin kanıtlar bulmuşlardır. Croteau ve Haynes'in sözleriyle "Kitle iletişim aracı izleyicileri üç temel biçimde, karşımıza etkin olarak çıkmaktadır: Kitle iletişim aracı ürünlerinin bireysel yorumuyla; kitle iletişim araçlarının kolektif yorumuyla; kolektif siyasi eylemle."[36] Croteau ile Haynes, izleyicinin kitle iletişim araçlarından aldıkları mesajlar karşısında göreli özerkliğine ilişkin iddialarını destekleyecek birçok veri ve örnek sunar. Aslında bu kitle iletişim araçları araştırmaları dalında yerleşik bir gelenektir. Umberto Eco da 1977 tarihli, yeni ufuklar açan "İzleyici televizyonu kötü mü etkiliyor?" başlıklı çalışmasında, kitle iletişim araçlarının etkilerinin yorumlanmasına derinlikli bir bakışla yaklaşır. Şöyle der Eco:

> Sosyo/kültürel koşullara bağlı olarak, rekabet ve yorumlamanın da muhtelif kanunları ya da kuralları vardır. Mesajın da içi farklı anlamlarla doldurulabilecek, işaret eden, simgeleyen bir biçimi

35 McGuire (1986).

36 Croteau ve Haynes (2000: 263).

> vardır. Böylece mesaj verenin televizyondaki görsel imgeyi, baskın ideolojinin kurallarıyla örtüşen kendi kurallarına dayanarak kurduğu, mesajı alanların da içini kendi kültürel düsturlarına bağlı olarak, "sapkın" anlamlarla dolduğurduğu yönünde bir şüphe doğar.[37]

Bu analizin sonucu şudur: "Bildiğimiz tek şey, kitle iletişimi açıkça eleştirenlerin tahayyül ettiği anlamda bir Kitle Kültürü'nün olmadığı, çünkü bu modelin diğerleriyle (tarihsel artıklar, sınıf kültürü, yüksek kültürün eğitimle aktarılan veçheleri vs.) rekabet halinde olduğudur."[38] Kitle iletişim araçları tarihçileri ve araştırmacıları, bu ifadeyi fazlasıyla sağduyulu bulsalar da, aslında benim yaptığım gibi, ciddiye aldığımızda Marcuse'den Habermas'a dek eleştirel toplum kuramının temel bir veçhesini baltaladığını görüyoruz. Toplumsal değişimi savunan, genelde insanları ideolojik manipülasyonun edilgen alıcıları olarak gören düşünürlerin, toplumsal sistemin dışında üretilen istisnai, tekil olaylar biçiminde gelişmediği sürece toplumsal hareket ve toplumsal değişim mefhumlarına yer açmamaları entelektüel tarihin ironilerinden biridir. İnsanlar davranışlarını örgütleme, davranışlarına karar verme konusunda bir düzeyde özerklik sahibiyseler, kitle iletişim araçları üzerinden gönderilen mesajların bu mesajları alanlarla etkileşim içinde olması gerekir; bu yüzden de kitle iletişim araçları bir kültür biçimine, kitle kültürüne değil, teknolojik bir sisteme atıfta bulunur. Hattâ bazı psikoloji deneylerinde, TV her kanalda dakikada 3 bin 600 görüntü sunsa bile, beynin gönderilen her bir milyon duyusal uyarıcıdan yalnızca bir tanesine bilinçli olarak yanıt verdiği görülmüştür.[39]

Ancak, alınan mesajların içeriklerinin doldurulması konusunda insan beyninin ya da tikel kültürel sistemlerin özerkliğinin altını çizmek, kitle iletişim kurumlarının tarafsız kurumlar olduğunu ya da etkilerinin ihmal edilebilir olduğunu söylemek anlamına gelmez. Ampi-

---

37 Eco (1977: 90).

38 Eco (1977: 98).

39 Neuman (1991: 91).

rik araştırmalar, davranışların ortaya çıkmasında kitle iletişim araçlarının bağımsız değişkenler olmadığını göstermiştir. Açık ya da bilinçaltına hitap ediyor olsun, mesajları belli toplumsal bağlamlara yerleşmiş bireyler tarafından düşünülür, işlenir; böylece mesajın yaratması istenen etki de değiştirilir. Fakat kitle iletişim araçları, özellikle de bizim kültürümüzün görsel-işitsel kitle iletişim araçları, iletişim süreçlerinin temel malzemesidir. Bir kitle iletişim araçları ortamında yaşıyoruz, aldığımız uyarıcıların çoğu da kitle iletişim araçlarından geliyor. Ayrıca Cecilia Tichi'nin harika kitabı *The Electronic Hearth*'da da gösterdiği gibi,[40] televizyonun yayılması bir televizyon ortamında, yani evdeki mobilyaların şeklinden hareket tarzlarına sohbet konularına dek nesnelerin ve sembollerin televizyona göndermede bulunduğu bir kültürde gerçekleşiyor. Eco ile Postman'in de savunduğu gibi, televizyonun gerçek gücü, siyasetten iş dünyasına dek, spor ve sanatlar da dahil toplumun geneline iletilmesi amaçlanan bütün süreçler için bir sahne hazırlamasıdır. Televizyon toplumsal iletişimin dilini çerçeveler. Reklamın satışlar üzerindeki doğrudan etkisine ilişkin akla yatkın kaygılara karşın, reklamcılar milyarlar harcamaya devam ediyorlarsa bunun sebebi belki de, televizyonda yer almamanın reklam yapan rakiplerin yer aldığı büyük bir piyasada ismin hatırlanmasından vazgeçmek anlamına gelecek olmasıdır. Televizyonun insanların siyasi tercihleri üzerindeki etkisi büyük farklılıklar gösterse de, gelişmiş toplumlarda televizyona çıkmayan siyasetçilerin ya da televizyondan aktarılmayan politikaların halkın desteğini kazanma şansı yoktur; çünkü insanların zihinleri, televizyonun öne çıktığı kitle iletişim araçları tarafından şekillendirilir.[41] Televizyonun toplumsal etkisi iki yönlü işler: Olmak ya da olmamak. Bir mesaj televizyona çıktıktan sonra değiştirilebilir, dönüştürülebilir, hattâ bozulabilir. Fakat kitle iletişim araçları etrafında örgütlenmiş bir toplumda, basın yayın organlarının dışında kalan mesajların varlığı kişiler arası ağlarla sınırlıdır, bu yüzden de kolektif bilinçten silinip giderler. Ancak bir mesajın televizyona çıkması için ödenmesi

40 Tichi (1991).

41 Lichtenberg (1990).

gereken bedel yalnızca para ya da güç değildir. Sözdizimi oldukça gevşek olan çok anlamlı bir metnin içine karışmayı kabul etmektir. Dolayısıyla bilgi ile eğlence, eğitim ile propaganda, dinlence ile hipnoz hepsi birden televizyonun dili içinde bulanıklaşır. Seyrin gerçekleştiği bağlam, izleyicinin aşina olduğu, kontrol edebildiği bir bağlam olduğundan bütün mesajlar evde ya da eve benzer bir ortamda (geride kalan gerçekten geniş ailelerden biri olarak spor klüpleri örneğin) alınır.

Gerçek savaşlara ilişkin berbat görüntülerin macera filmlerinin bir parçası olarak algılanabildiği, bu mesajların normalleştirilmesi sürecinin temel bir etkisi vardır: Bütün içeriğin bireyin imge çerçevesine yerleştirilmesi. Dolayısıyla hayatımızın sembolik dokusu olduklarından, nasıl gerçek deneyimler rüyalar üzerinde işliyorsa, kitle iletişim araçları da beynimizin işleyeceği hammaddeyi sağlayarak bilincimiz ve davranışlarımıza işleme eğilimindedir. Sanki görsel rüyalar dünyası (televizyonun sunduğu bilgi/eğlence), bilincimize kolektif pratiklerimizle ya da bireysel tercihlerimizle ürettiğimiz görüntüleri ve sesleri seçme, yeniden birleştirme, yorumlama gücünü geri verecek gibidir. Bu çarpıtıp bozan aynalar arasında bir geri bildirim sistemidir: Kitle iletişim araçları kültürümüzün ifadesidir; kültürümüz de kitle iletişim araçlarının sunduğu malzemeler üzerinden işler. Bu temel anlamıyla kitle iletişim sistemleri, McLuhan'ın 1960'ların başında ileri sürdüğü veçhelerin birçoğunu göstermektedir: Kitle iletişim sistemleri, McLuhan Galaksisi'dirler.[42] Ancak izleyicinin pasif bir nesne değil, interaktif bir özne olduğu gerçeği, izleyicinin farklılaşmasına, ardından kitle iletişim araçlarının da teknoloji, şirketler ve kurumlar böyle hamlelere izin verir vermez, kitle iletişimin de parçalanma, bireyselleşme, ısmarlama üretim yönünde dönüşmesinin de önünü açmıştır.

---

42 Kitlesel medya elektronik iletişim sistemini, bu sistemin varoluşunu farklı bir bilişsel ifade biçimi olarak gören devrimci düşünürün anısına McLuhan Galaksisi olarak anıyorum. Ancak bu bölümün de tartışmaya çalıştığı gibi, McLuhan'ın hayal ettiğinden çok farklı olduğu açık, yeni bir iletişim sistemine giriyoruz.

YENİ MEDYA VE KİTLESEL SEYİRCİLİĞİN ÇEŞİTLİLİĞİ

1980'li yıllarda, yeni teknolojiler kitle iletişim dünyasını dönüştürdü.[43] Gazeteler, belli başlı birkaç bölgeye uygun baskılar (örneğin *Le Figaro* Fransa'nın belli başlı birkaç kentinde; *The New York Times* batı ve doğu sahillerinde; *International Herald Tribune* her gün üç kıtada birkaç bölgede) yapılmasına izin verecek şekilde, uzaktan yazılıp, düzeltilip basılabiliyordu. Walkman, kişisel olarak seçilmiş müziği seyyar bir işitsel ortam haline getirerek, insanların, özellikle de gençlerin dış dünyayla aralarına bir müzik duvarı örmesini beraberinde getirdi. Radyo, tematik ya da alt-temalarda yayın yapan istasyonlarla daha bir uzmanlaştı (Örneğin 24 saat kolayca müzik dinlemeye yönelik yayınlar ya da yeni hiti çıkana kadar yayının bir şarkıcıya ya da pop grubuna ayrılması gibi). Evle iş arasında çok vakit geçirenler ve esnek zamanlı çalışanlar radyolardaki sohbet programlarıyla oyalanmaya başladı. VCR'lar dünya çapında bir patlama gösterdi ve kalkınmakta olan ülkelerin birçoğunda sıkıcı, resmi televizyon yayınlarının başlıca alternatiflerinden biri haline geldi.[44] VCR'ların potansiyel kullanım alanlarından, tüketicilerin teknik yetilerinin yetersizliği ve video kaset kiralama dükkanlarının ticarileştirmesi yüzünden henüz tam anlamıyla yararlanılamadıysa da yaygınlıkları görsel iletişim araçlarının kullanımına büyük bir esneklik kazandırdı. Filmler video-kaset formunda korundu. Toplam video üretiminin % 25'ine denk düşen müzik videoları, bütün bir genç kuşağın dış görünümünü şekillendiren ve müzik sanayiini değiştiren yeni bir kültürel tarz haline geldi. TV programlarını kaydedebilme ve bu programları istenen zamanda izleyebilme imkânı TV izleyicilerinin alışkanlıklarını değiştirdi; yukarıda tartıştığım en az direnç gösterme kalıbının tersine onların seçerek izleme alışkanlıklarını güçlendirdi. VCR'larla ilgili olarak, televizyonun sunduğu imkânların ilerde nasıl çeşitlenebileceği, izleyicilerin ikinci bir tercih daha yapıp kaydetmesinde yatmaktadır.

---

43 Bu bölüm dünya çapında medyadaki yeni gelişmelerle ilgili olarak İspanya ve Latin Amerika'nın önde gelen televizyon gazetecilerinden, Antena-3 televizyonunun başkanı Manuel Campo Vidal'in sağladığı enformasyon ve düşüncelere dayanmaktadır.

44 Alvarado (1988).

İnsanlar, tatillerinden aile kutlamalarına dek kendi yaşadıklarını kaydetmeye, böylece foto albümlerinin ötesine geçip kendi görüntülerini üretmeye başladı. Kendi kendine görüntüler üretme, bütün sınırlılıklarına karşın, görüntülerin tek yönlü akışını değiştirdi ve hayat deneyimiyle ekranı birleştirdi. Endülüs'ten güney Hindistan'a kadar birçok ülkede, yerel cemaatlerin video teknolojisi, video filmlerin yayılmasını yerel olaylar ve duyurularla birleştiren, genelde iletişimle ilgili yasal düzenlemelerin dışında kalan yerel yayıncılığın gelişmesini de beraberinde getirdi.

Ancak belirleyici gelişme televizyon kanallarının çoğalması, bunun da büyük bir farklılaşmaya yol açması oldu.[45] 1990'larda fiber optik ve dijitalleşmeyle birlikte kablolu televizyon teknolojilerinin ve doğrudan uydu yayıncılığının gelişmesi, aktarım yelpazesini ciddi biçimde genişleterek resmi makamlar üzerinde genel olarak iletişime, özellikle de televizyon yayıncılığına ilişkin yasal düzenlemelerin gevşetilmesi baskısı yarattı. Bunu ABD'de kablolu televizyon yayıncılığında, Avrupa, Asya ve Latin Amerika'da da uydu televizyon yayıncılığında bir patlama izledi. Kısa süre sonra, yerleşik televizyon şebekelerine meydan okur hale gelecek yeni şebekeler kuruldu; Avrupa'da hükümetler televizyonun denetimini büyük ölçüde yitirdi. ABD'de 1980'li yıllarda bağımsız TV istasyonlarının sayısı 62'den 330'a çıktı. Büyük metropol bölgelerdeki kablolu sistemler, şebeke yayın yapan kanallar, bağımsız istasyonlar, çoğu uzmanlaşmış kablolu TV şebekeleri ve ücretli TV kanallarını birleştirerek 60 kanalın yer aldığı bir yelpaze sunmaktadır. Avrupa Birliği ülkelerinde TV şebekelerinin 1980'lerde 40 olan sayısı 1990'ların ortalarında 150'ye çıkmıştır; bunların üçte biri uydu yayını yapar. Japonya'da NHK yayın şebekesinin ülke çapında iki şebekesi, iki uzmanlaşmış uydu kanalı, ayrıca beş tane de ticari yayın şebekesi vardır. 1980 ile 1990'ların ortası arasında uydu TV istasyonlarının sayısı 0'dan 300'e çıkmıştır.

UNESCO'ya göre, 1991'de tüm dünyada 1 milyarın üstünde TV cihazı vardı (% 35'i Avrupa'da, % 32'si Asya'da, % 20'si Kuzey

---

45 Doyle (1992); Dentsu İnsani Araştırmalar Merkezi/Uluslararası Veri Akışı (1994)

Amerika'da, % 4'ü Ortadoğu ve % 1'i de Afrika'daydı). TV cihazına sahip olanların sayısının 2000 yılına dek yılda % 5 büyümesi, Asya'nın bu büyümenin başını çekmesi bekleniyordu. Televizyonun sunduğu imkânların bu biçimde yayılması, izleyici üzerinde hemen her bağlamda derin etkiler bırakmıştır. ABD'de üç büyük yayın şebekesi, 1980'de prime-time izleyicilerinin % 90'ını kontrol ederken, payları 1990'da % 65'e geriledi, bu gerileme eğilimi o tarihten sonra hız kazandı; 1995'te % 60'a, 1999'da da % 55'e düştü. CNN kendini, dünya çapında haber yapan bir kanal olarak kurmuştur; öyle ki acil durumlarda siyasetçiler de gazeteciler de gün boyu CNN izler. Doğrudan uydu yayıncılığı Asya piyasasında da büyük bir yayılma gösterdi, Hong Kong'dan bütün bir Asya-Pasifik bölgesine yayın yapılıyor. Hindistan piyasası da giderek küreselleşiyor.[46] Hubbard Communications ve Hughes Corporation, 1994'te doğrudan yayın yapan birbirine rakip iki uydu yayını kurdu; bu sistemler, ABD'nin, Asya-Pasifik bölgesinin, Latin Amerika'nın herhangi bir noktasından diğerine istenen her programı "a la carte" satabiliyor. ABD'deki Çin cemaati günlük haberleri Hong Kong'dan izleyebiliyor, Çin'deki Çinliler de Amerikan pembe dizilerini. (Falcon Crest'in Çin'de 450 milyon izleyicisi var.) Françoise Sabbah'ın 1985'te, iletişim araçlarındaki yeni eğilimlere ilişkin en iyi ve en erken değerlendirmelerden birinde belirttiği gibi:

> Kısaca yeni iletişim araçları, parçalanmış, aralarında büyük fark bulunan bir izleyici kesimini belirliyor; sayıca çok olsa da, aldığı mesajın eşzamanlılığı ve aynılığı açısından artık bir kitle değil. Yeni iletişim araçları, homojen bir dinleyici kitlesine, sınırlı sayıda mesaj gönderme bakımından geleneksel anlamda artık kitle iletişim araçları değiller. Mesajların ve kaynakların çokluğu yüzünden, izleyicinin kendisi daha seçici hale geldi. Hedeflenen dinleyici kendi mesajlarını seçme eğiliminde; bu onun bütünden kopukluğunu derinleştiriyor, mesajı gönderenle alan arasındaki bireysel ilişkiyi güçlendiriyor.[47]

---

46 Chatterjee (yayımlanacak).

47 Sabbah (1985: 219).

Japonya'da iletişim araçlarının kullanımının gelişimini inceleyen Youichi Ito, farklılaşmış, uzmanlık bilgisine odaklanan yeni iletişim teknolojilerinin bir sonucu olarak kitle toplumunun "parçalanmış bir toplum"a *(bunshu shakai)* dönüştüğü, izleyici kesimin ideolojiler, değerler, zevkler ve hayat tarzları bakımından giderek parçalandığı sonucuna varmıştı.[48]

Bu yüzden, kitle iletişim araçlarının çeşitliliği ve izleyicinin hedef seçilme imkânı yüzünden, yeni iletişim sisteminde mesaj iletişim aracıdır diyebiliriz. Başka bir deyişle, mesajın özellikleri iletişim aracının özelliklerini de şekillendirecektir. Örneğin mesaj, gençlerin müzikal ortamlarını beslemekse, bu izleyicinin tarzına ve diline uygun olarak MTV hazırlanacaktır; yalnızca içeriğiyle değil, aynı zamanda istasyonun bütün bir örgütlenmesi, görüntü üretimi/yayımının teknolojisi ve tasarımı açısından da. Ya da 24 saat yayın yapan bir dünya haberleri servisi farklı bir ortamın kurulmasını, programcılık ve yayıncılık yapılmasını gerektirir; örneğin hava durumları küresel ve kıtasal çaptadır. Televizyonun bugünü ve geleceği budur: Merkezden kopma, çeşitlenme ve beğeniye uygun yayıncılık. McLuhancı dilin değişkenleri çerçevesinde konuşacak olursak, iletişim aracının mesajı, farklı mesajlara göre farklı iletişim araçlarını şekillendirmektedir.

Ancak mesajların ve iletişim araçlarındaki ifadelerin çeşitlenmesi, büyük şirketlerin ve hükümetlerin televizyonun denetimini yitirdiği anlamına gelmez. Hattâ geçen on yıl boyunca tam tersi bir eğilim gözlenmiştir.[49] İletişim alanına büyük yatırımlar akmış, tam bir dönüşüm geçirmekte olan bir piyasadan pay kapabilmek için mega-gruplar kurulmuş, stratejik ittifaklar oluşturulmuştur. 1980-95 döneminde, ABD'de üç büyük TV şebekesinden ikisi iki kez el değiştirmiştir: Disney ile ABC'nin 1995'te birleşmesi, TV'nin yeni ortaya çıkmakta olan multi-medya işiyle bütünleşmesinde bir dönüm noktasıydı. Fransa'nın önde gelen kanalı TF1 özelleştirildi. İtalya'da Berlusconi bütün özel

---

48 Ito (1991b).

49 Örneğin *The Economist*'te anılan verilere bakınız (1994a); ayrıca Trejo Delarbre (1988); Doyle (1992); Campo Vidal (1996).

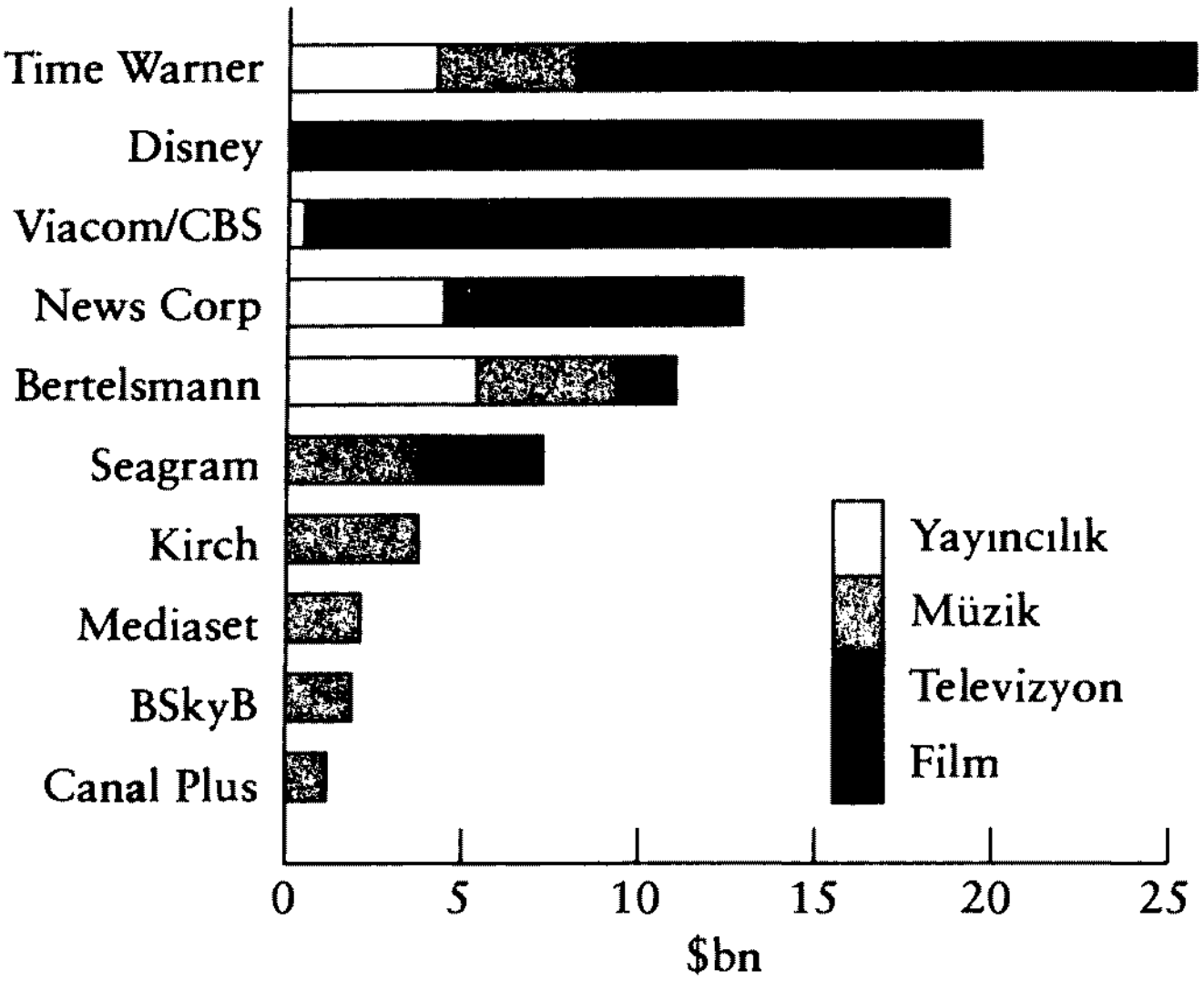
TV istasyonlarının kontrolünü aldı, üçünü özel TV şebekeleri olarak örgütledi. Üç ayrı yayın şebekesinin ortaya çıkmasıyla birlikte İspanya'da özel televizyon yayıncılığı gelişti; her zaman uluslararası ve ulusal büyük finans gruplarının denetiminde, Britanya ile Almanya'da da ciddi ilerlemeler gösterdi. Rus televizyonu, birbirine rakip oligarkların denetimindeki özel, "bağımsız" televizyon kanallarını da alarak farklılaştı. Latin Amerika'da televizyon, birkaç kilit oyuncu etrafında bir yoğunlaşma süreci geçirdi. Asya-Pasifik bölgesi, Murdoch'ın Star kanalı gibi televizyon atılımcılarının yanı sıra, CNN'le rakebete soyunan yeni, küresel BBC gibi "eski televizyon kanalları" arasında da rekabetin en kızgın olduğu bölge haline gelmişti. Japonya'da hükümetin NHK'sı özel yayın şebekeleriyle rekabete girdi: Fuji TV, NTV, TBS, TV Asahi ve TV Tokyo'nun yanı sıra, kablolu ve doğrudan uydu yayını yapan şebekelerle de. 1993-5 döneminde, televizyon programcılığına dünya çapında 80 milyar dolar akıtıldı; bu harcama her yıl % 10 oranında artmaktadır. Şirketlerin ölçek ekonomileri kullanma, iletişim sektörünün farklı kesimleri arasında sinerji yaratma çabasına girdikleri 1990'ların sonunda, birleşmeler ve stratejik ittifaklar, iletişim sektörünü şekillendirmeye devam etti.[50] Dünyanın en büyük on multi-medya grubunun faaliyetlerinin nerelere yoğunlaştığını **Şekil 5.1**'de, 1998'de Avrupa piyasasında muhtelif medya grupları arasındaki karmaşık bağların örüntüsünü **Şekil 5.2**'de görebilirsiniz.[51] Sektörün profili gelecek yıllarda şüphesiz değişecek olsa da, ağlar ve rekabet gücüne sahip ortaklıklar oluşturma mantığı multi-medya dünyasında uzun süre hakim olacağa benzer. Medya şirketleri telekomünikasyon operatörleri, kablolu yayın şebekeleri, uydu yayın şebekeleri ve İnternet servis sağlayıcılarla işbirliğine ve çatışmaya girdiğinde ittifak ağları ve rekabet stratejileri daha da karmaşık bir hal alabilir.

Bu rekabet ve yoğunlaşmanın açık sonucu, izleyici bütünden ayrılmış ve farklılaşmış olsa da, televizyonun hiç olmadığı kadar ticarileşmiş olması, küresel düzeyde de giderek oligopol özellikleri göstermesi-

50 Schiller (1999).

51 *The Economist*'teki rakamlara bakınız (1999c: 62).

ŞEKİL 5.1
1998'de Büyük Medya Gruplarının Medya Satışları
(Milyar ABD doları)

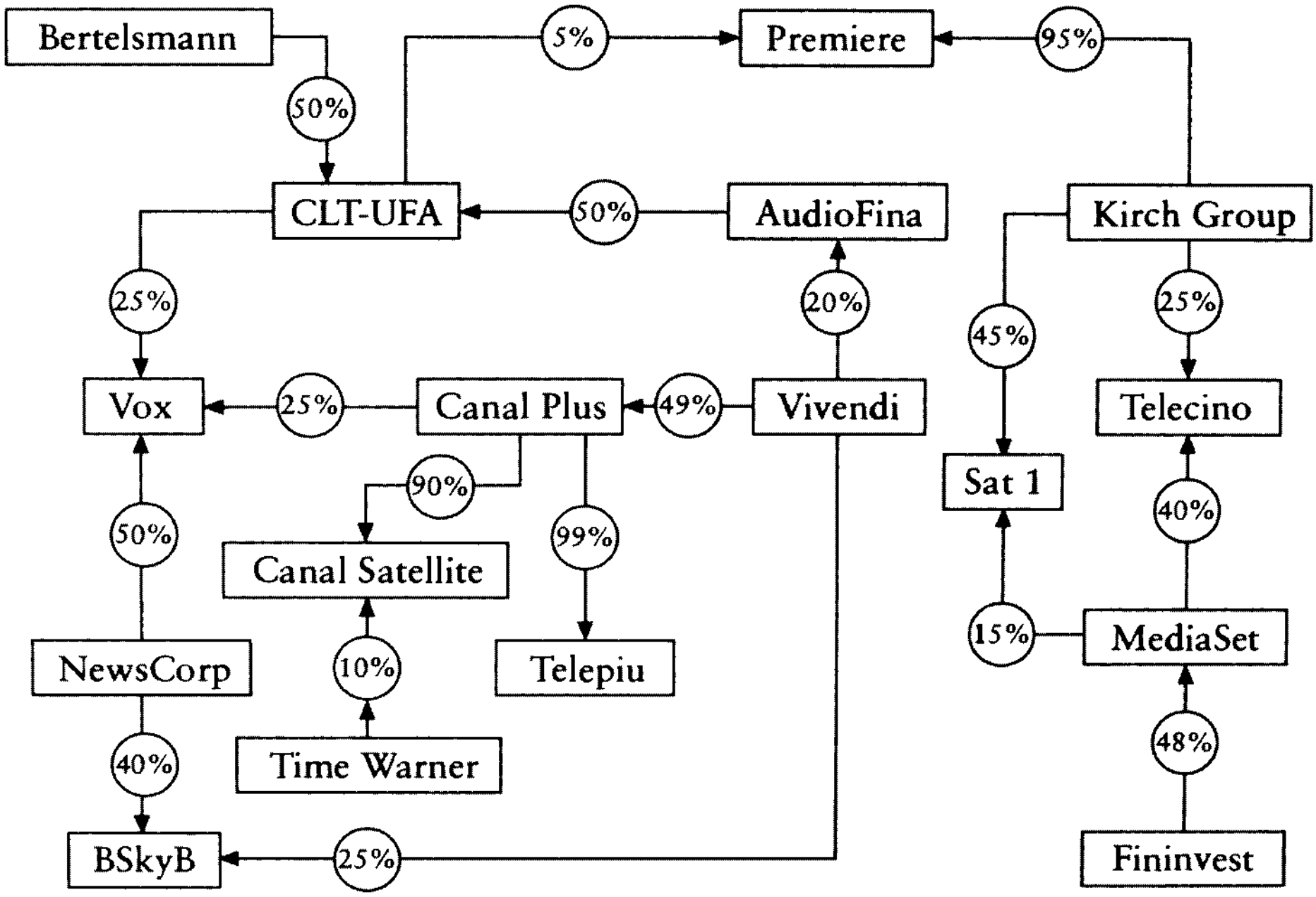

(**Yazarın notu:** Time Warner, Ocak 2000'de internet servis sağlayıcısı America On-Line'la birleşti; bu birleşme, dünyanın en büyük çoklu-medya grubunu yarattı.)
Kaynaklar: Şirket raporları; Veronis, Suhler and Associates; Zenith Media; Warburg Dillon Read, *The Economist* derleyip işlemiştir (1999c: 62)

dir. En popüler programların gerisindeki semantik formülü değerlendirecek olursak, programların çoğunun içeriği şebekeler arasında farklılık göstermez. Ancak herkesin aynı anda aynı programı seyrettiği, her kültürün ve sosyal grubun medya sistemiyle özel bir ilişkisi olduğu gerçeği, eski standartlaşmış kitle iletişim araçları sistemi karşısında gözlenen temel farklılıktır. Ayrıca çok yaygın olan "sörf yapma" pratiği (aynı anda birkaç programı birden seyretme), izleyicilerin kendi görsel mozaiklerini yaratmalarına imkân tanır. İletişim araçlarının küresel çapta birbirleriyle bağlantılı hale geldiği, programlar ve mesajların küresel bir ağ içinde dolandığı şu günlerde, *küresel bir köyde değil, küresel çapta üretilip yerel olarak dağıtılan ısmarlama kulübelerde oturuyoruz.*

Ancak, iletişim araçlarının çeşitlenmesi, şirketlerin ve kurumların denetim koşulları sebebiyle mesajlarının tek yönlü mantığını değiştirme-

ŞEKİL 5.2
Avrupa'da Medya Grupları Arasında Stratejik İttifaklar, 1999

Kaynak: Warburg Dillon Read, The Economist tarafından işlenmiştir (1999c: 62).

diği gibi, piyasa tepkisinin en ilkel biçimi dışında izleyicinin gerçekten geri bildirimde bulunmasına da izin vermez. İzleyicilerin, her gün daha fazla, daha farklı hammadde alıp, evrene dair kendi tasavvurlarını bunlarla oluşturduğu zamanlarda McLuhan Galaksisi bir tek yönlü iletişim dünyasıydı, etkileşim değil. Kitlesel üretimin bir uzantısıydı, sanayi mantığının göstergeler alanındaki yansımasıydı ve hâlâ da öyledir; McLuhan'ın dehasına karşın, Enformasyon Çağı'nın kültürünü ifade etmekten uzaktır. Bunun sebebi, bilgi işlemin tek yönlü iletişimin ötesine geçmiş olmasıdır. Televizyonun, bilgisayarın ekrandan bağımsız olmasına ihtiyacı vardır. Ancak, toplumun geneli için büyük bir potansiyel taşıyan birleşmeleri, bilgisayarların televizyonla konuşabilmeleri için önce birbirleriyle konuşmayı öğrendikleri uzun bir yol katetmelerinden sonra gerçekleşti. İzleyici ancak bundan sonra konuşabildi.

BİLGİSAYAR ORTAMINDA İLETİŞİM, KURUMSAL DENETİM, SOSYAL AĞLAR VE SANAL CEMAATLER

Tarih, Ithiel de Sola Pool'un "özgürlük teknolojileri" diye nitelediği büyük ölçekli ilk iki denemenin devlet tarafından başlatıldığını hatırlayacaktır: Fransa'yı enformasyon toplumuna dahil edecek bir araç olarak tasarlanan Fransız Minitel ile iletişim ağlarının komuta ve kontrol merkezlerini hedef alan nükleer bir saldırıdan sağlam çıkmasına yönelik bir askeri strateji çerçevesinde geliştirilen İnternet'in öncülü ARPANET. İkisi de toplumlarınm kültürüne ve kurumlarına derinden kök salmış olsalar da birbirlerinden çok farklıydı. Leo Scheer, bu sistemlerin niteliklerini sentezleyen bir bakış açısıyla çelişkili mantıklarını aydınlatmaya çalışmıştır:

> İkisi de bilgi otobanını haber vermiştir, ama farklılıklarından çıkarılacak birçok ders vardır. Öncelikle İnternet bilgisayarları bağlar, Minitel ise, Transpac üzerinden, hafıza kapasitesi düşük terminallerin sorgulayabileceği server merkezlerini. İnternet, askeri destekle, bilgisayar şirketleri tarafından başlatılmış, hükümetin finanse ettiği, bilgisayar kullanıcılarını ve veri bankalarını bir araya getiren bir dünya kulübü yaratmaya yönelik dünya çapında bir Amerikan girişimidir. Minitel ise, bugüne dek (1994) yasal kısıtlamalar [yabancı ülkelerin] yüzünden ulusal sınırlarının dışına çıkamamış bir Fransız sistemidir. Fransız elektronik sanayiinin zayıflıklarını tedavi etme çabasındaki üst düzey teknokratların cüretkâr hayal gücünün ürünüdür. İnternet'in tarafında: Bilgisayar fanatiklerinin oluşturduğu yerel ağların rasgele dağılımı vardır. Minitel tarafında ise telefon rehberinin düzenliliği. İnternet, hizmetleri kontrol edilemeyen anarşik bir gümrük sistemidir. Minitel ise, gümrük tarifesinin her noktada aynı olduğu, gelirlerin şeffaf bir biçimde paylaşıldığı bir kiosk sistemi. Bir yanda, sınırların ve kültürlerin ötesinde genelleşmiş bağlantıların köklerinden sökülmesi ve hayali vardır. Diğer yandaysa cemaat köklerinin elektronik versiyonu.[52]

---

52 Scheer (1994: 97-8), benim çevirim.

Bu iki sistemin toplumsal ve kurumsal ortamlarıyla birlikte gelişiminin kıyaslamalı bir analizi, ortaya çıkmakta olan, interaktif iletişim sisteminin özelliklerini biraz aydınlatmamızı sağlayabilir.[53]

Minitel Hikâyesi: Devlet ve Aşk

Teletel, Minitel terminallerini besleyen ağ, 1978'de Fransız Telefon Şirketi tarafından tasarlanmış; yıllar süren yerel denemelerin ardından 1984'te piyasaya sürülmüş bir videotex sistemiydi. Bu tür sistemlerin dünyadaki ilk ve en büyük örneği olan Teletel, neredeyse 15 yıldır değişmemiş ilkel teknolojisine karşın, geniş bir kabul görmüş, yaygınlığı büyük boyutlara ulaşmıştır. Teletel 1990'ların ortasında 23 bin hizmet sunuyor, Fransa'da evlerin dörtte biri, her üç yetişkinden birine hizmet veren Minitel terminalleri 7 milyar Fransız frangı kazanıyordu.[54]

Britanya ve Almanya'da Prestel, Japonya'da Captain gibi videotex sistemlerinin genel başarısızlığıyla, Minitel ya da benzeri videotex ağlarının ABD'de sınırlı bir kabul görmesiyle karşılaştırıldığında bu başarı çok çarpıcıdır.[55] Bu başarı video ve aktarım teknolojisinin çok kısıtlı olmasına karşın kazanılmış bir başarıdır: 1990'ların başına dek aktarım hızı 1200 baud'du, aynı dönemde ABD'deki bilgi işlem hizmetleri 9600 baud'luk bir hızla işliyordu.[56] Minitel'in başarısının gerisinde iki temel sebep vardır: İlki Fransız hükümetinin, 1978'de başbakanın isteği üzerine hazırlanan, "toplumun enformatikleştirilmesi" hakkındaki Nora-Minc raporunun sergilediği zorlu yolun bir unsuru olarak, bu deneye sahip çıkması, bağlı kalmasıydı.[57] İkincisi ise, kullanımının basitliği, sistemi ortalama vatandaş için ulaşılabilir ve güvenilir kılan faturalandırma sisteminin doğrudanlığıydı.[58] Yine de insanların bu sistemi kullanmak için ekstra bir teşvike ihtiyaçları vardı ve bu da Minitel hikâyesinin en aydınlatıcı kısmıdır.[59]

---

53 Case (1994).
54 Myers (1981); Lehman (1994); Thery (1994).
55 McGowan ve Compaine (1989).
56 Rosenbaum (1992); Preston (1994); Thery (1994).
57 Nora ve Minc (1978).
58 McGowan (1988).
59 Mehta (1993).

Hükümetin, Fransız Telekom üzerinden sergilediği kararlılık, programın uygulamaya konması sırasında açıkça gösterildi: Her eve, telefon rehberi yerine bedava bir Minitel terminali alma hakkı tanındı. Ayrıca telefon şirketi de, Minitel'i 1995'e dek sübvanse etti, öyle ki bu destek ilk kez bu tarihte kesintiye uğradı. Fransa'nın sorunlu elektronik sanayiinin elinde tutabileceği bir pazar yaratarak, şirketleri de insanları da bu yeni iletişim aracıyla tanıştırarak telekomünikasyon kullanımını teşvik etmenin bir yoluydu bu.[60] Ancak Fransız Telekom'un izlediği en akıllıca strateji, sistemi, özel hizmet sağlayanlara, öncelikle de Fransız gazetelerine açmak oldu; gazeteler hızla savunucusu kesildikleri Minitel'i popülerleştirme çabasına girdi.[61]

Ancak Minitel'in yaygın kullanımının gerisinde önemli, ikinci bir sebep daha vardı: Fransız halkının bu iletişim aracını kişisel bir ifade aracı olarak benimsemeleri. Minitel'in sunduğu ilk hizmetler, geleneksel telefon iletişimine benziyordu: Telefon rehberi, hava raporları, ulaşım bilgileri ve rezervasyon, eğlence ve kültürel etkinlikler için önceden bilet alımı vs. gibi hizmetler sunuyordu. İnsanlar da sistem de kullanım konusunda gelişirken, binlerce hizmet sağlayıcı sisteme dahil oldu; artık Minitel üzerinden reklamcılık, tele-alışveriş, tele-bankacılık ve çeşitli işletme hizmetleri sunuluyordu. Ancak Minitel'in toplumsal etkisi gelişiminin ilk aşamalarında sınırlıydı.[62] Hacmi bakımından değerlendirecek olursak telefon rehberinin, bütün aramalarda % 40'lık bir payı vardı; değeri bakımından değerlendirirsek 1988'de Minitel'in gelirlerinin % 36'sı kullanıcılarının % 2'sinden, yani iş dünyasından geliyordu.[63] Sohbet hatları ya da mesaj odalarının da dahil olmasıyla birlikte sistem tutuştu; bu hatların büyük bölümü kısa sürede seks tekliflerinde ya da seksle ilgili sohbetlerde (les messageries roses) uzmanlaştı; 1990'da görüşmelerin yarısından fazlasını bu hatlardan yapılan-

---

60 Minitel'in gelişimine yol açan politikanın kapsamlı bir analizi için bkz. Cats-Baril ve Jelassi (1994).

61 Preston (1994).

62 Mehta (1993).

63 Honigsbaum (1988).

lar oluşturuyordu.[64] Bu hizmetlerin bir kısmı, başka ülkelerde çok yaygın olan telefon seksinin mukabili ticari porno-elektronik sohbetlerdi. Aradaki temel farklılık Minitel'deki hizmetlere videotex ağından girilebiliyor olması, bu hizmetlerin kamusal mekânlarda reklamlarının yapılıyor olmasıydı. Minitel'in erotik amaçlı kullanımı büyük ölçüde, genel amaçlı sohbet hatlarına dahil olan insanlarca başlatılmıştı. Ama genele yayılmış bir seks pazarı değil, demokratikleşmiş cinsel fanteziler söz konusuydu. Genellikle on-line görüşmeler yaş, cinsiyet ve fiziksel özelliklerin belirtilmemesine dayanıyordu (kaynak: yazarın katılımcı gözlemi); böylece Minitel insanların geceyi birlikte geçirmek üzere birini kaldırdıkları barların muadili olmaktan çok, cinsel ve kişisel hayallerin bir aracı haline geliyordu. Minitel'in bu mahrem kullanımına tutkunluk, iffetli sofuların vakur protestolarına karşın Fransız halkı arasında hızla yayılmasının önemli sebeplerinden biridir. 1990'ların başında, Minitel'in erotik kullanımı geriledi; modası geçti ve teknolojinin gelişmemişliği de cazibesini kaybetmesine neden oldu: Sohbet hatlarının Minitel üzerindeki trafikteki payı % 10'un altına düştü.[65] Sistem tam anlamıyla oturduğunda, 1990'larda en hızla büyüyen sistemler de, işletmeler tarafından kendi iç kullanımlarına yönelik olarak geliştirildi; en hızlı büyün.e katma değeri yüksek hizmetlerde yaşandı; Minitel trafiğinde % 30'luk bir payı bulunan hukuki hizmetler gibi.[66] Ancak Fransız halkının ciddi bölümünün sisteme bağlanması, kişisel psişelerine doğru bir yolculuğa çıkmalarını, iletişim ihtiyaçlarının da kısa bir süreliğine de olsa kısmen karşılanmasını beraberinde getirmişti.

1990'larda Minitel servis sağlayıcısı olma rolüne ağırlık verdiğinde, bir iletişim aracı olarak yapısındaki sınırlılıklar da ortaya serilmiş oldu.[67] Teknolojik olarak, asırlık video ve aktarım teknolojisine dayanıyordu; bu teknolojinin yenilenmesi, bedava bir elektronik aygıt olarak cazibesini yitirmesine neden olurdu. Ayrıca kişisel bilgisayarla-

---

64 Maital (1991); Rheingold (1993).
65 Wilson (1991).
66 Wilson (1991).
67 Dalloz ve Portnoff (1994).

ra değil, sessiz terminallere bağlıydı ki, bu da özerk bilgi işlem kapasitesini bir hayli sınırlıyordu. Kurumsal olarak server ağları etrafında örgütlenmiş, yatay iletişim kapasitesi çok düşük olan mimarisi, Minitel dışında yeni iletişim alanları ortaya çıktığında, Fransa gibi kültürel bakımdan sofistike bir toplum için çok katı kaçacaktı. Fransız sisteminin benimsediği aşikar çözüm, bir bedel karşılığında dünya çapındaki İnternet'e bağlanma seçeneğini önermek oldu. Minitel bunu yaparken, kendi içinde ikiye bölündü; bir yanda işletmelere dönük hizmetlerin oluşturduğu bir ağ sistemi, bir bürokratik bilgilendirme hizmeti, diğer yanda ise İnternet müessesesinin geniş iletişim sistemine açılan bir kapı vardı.

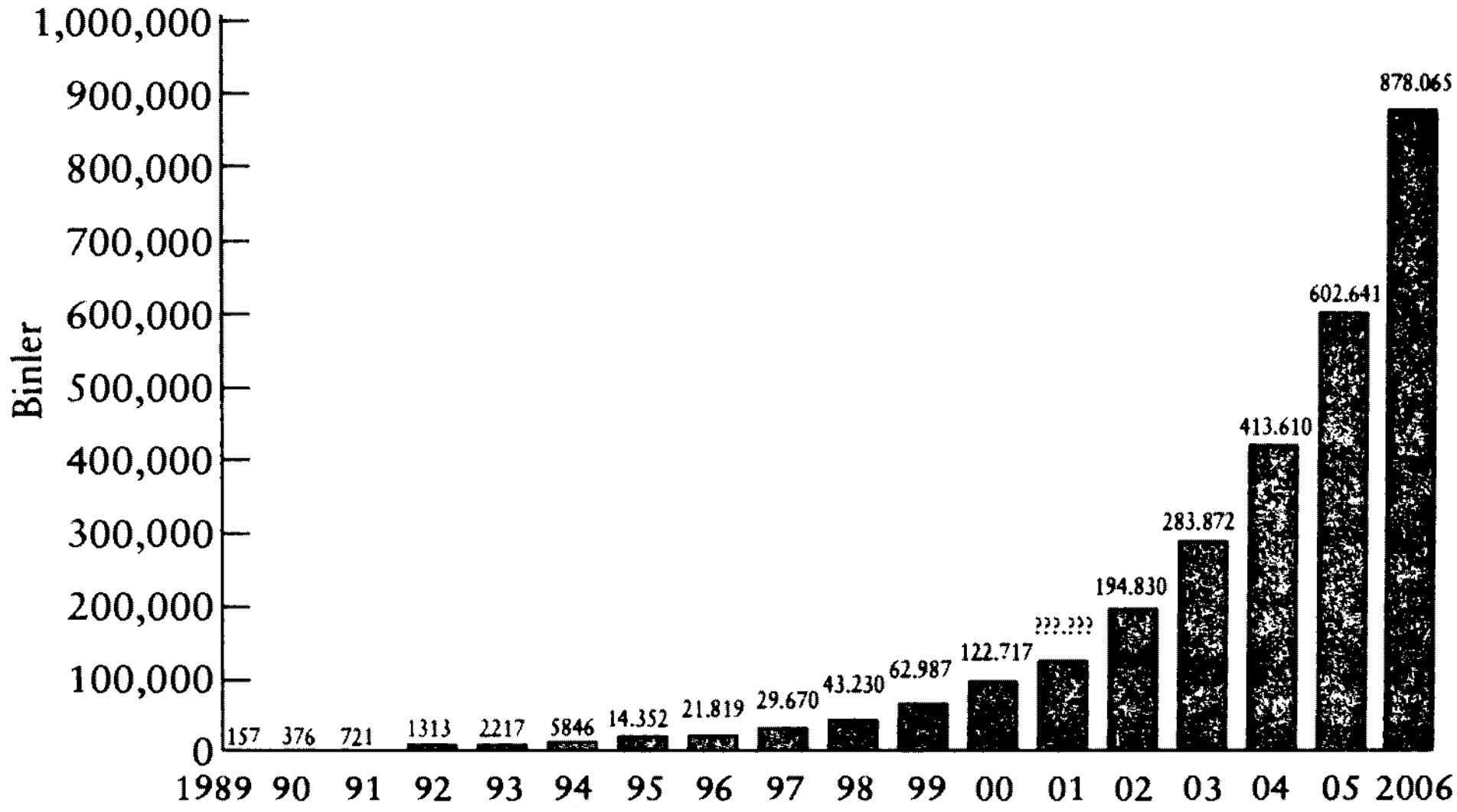
İnternet Müessesesi

İnternet (oluşum sürecini birinci bölümde incelemiştim) bilgisayar aracılığıyla iletişimin belkemiğidir: Bilgisayar ağlarının büyük bölümünü birleştiren ağdır. Vinton Cerf'in derlediği ve işlediği kaynaklara göre, Haziran 1999'da, İnternet'e bağlı 63 milyon ana bilgisayar, 950 milyon telefon terminali, 5 milyon ikinci düzey domain, 3.6 milyon web sitesi vardı ve 200 ülkede 179 milyon kişi İnternet kullanıcısıydı. Birleşik Devletler ve Kanada'da 102 milyon, Avrupa'da 40 milyonu aşkın, Asya ve Asya-Pasifik'te yaklaşık 27 milyon, Latin Amerika'da 23,3 milyon, Afrika'da 1,14 milyon, Ortadoğu'da ise 0,88 milyon kullanıcı vardı. 1999'un ortalarında yapılan tahminlere göre, bağlı olan ana bilgisayar sayısının 2001'de 123 milyonu, 2007'de de 878 milyonu bulması (Şekil 5.3), kullanıcı sayısının ise Aralık 2000'de 300 ilâ 1 milyara erişmesi bekleniyordu.[68] Bazı uzmanlar, Cerf'in verdiği rakamların, titizliğinden ötürü 1999/2000 döneminde intenetin yayılmasına ilişkin tahminlerinin gerçek rakamın altında olabileceği kanısındadır.[69] Benim kişisel tahminimse, kullanıcı sayısının 2001'in ortalarında 700 milyona erişeceği yönünde. İnternet'in gelişiminin ilk aşamalarındaki çapıyla karşılaştırabiliriz bu verileri: 1973'te ağda yalnız-

68 Cerf (1999).

69 Zook (2000c).

ŞEKİL 5.3
İnternet Host Şirketleri, 1989-2006 (binlerle)

Her yılın rakamları (binlerle) şöyledir: 1989: 157; 1990: 376; 1991: 721; 1992: 1313; 1993: 2217; 1994: 5846; 1995: 14.352; 1996: 21.819; 1997: 29.670; 1998: 43.230; 1999: 62.987; 2000: 122.717; 2002: 194.830; 2003: 283.872; 2004: 413. 610; 2005: 602.641; 2006: 878. 065.
Kaynak: Cerf (1999).

ca 23 bilgisayar vardı; 1970'ler boyunca yalnızca 256 bilgisayarı destekleyebiliyordu; 1980'lerde ciddi biçimde güçlendirildikten sonra bile, yalnızca birkaç yüz bilgisayarla birkaç bin kullanıcının bağlı olduğu 25 ağla sınırlıydı.[70] Kullanıcılar bakımından, Ağustos ve Kasım 1995'te yapılan iki araştırmada, ABD'deki kullanıcıların sayısı 9,5 milyon ve 24 milyon olarak tahmin edilmiştir.[71] Bu da, yalnızca dört yıl içinde Kuzey Amerika'daki İnternet kullanıcılarının sayısının 10,7 ya da 4,25 faktör arttığı anlamına gelir. Ağın genişlemesiyle birlikte ağ

70 Hafner ve Markoff (1991); *Business Week* (1994a); Sullivan-Trainor (1994); *El Pais/World Media* (1995); McLeod (1996).

71 İnternet ve başka bilgisayara dayalı iletişim ağlarının kökenleri, gelişimi ve özellikleriyle ilgili belgelere dayalı, parlak analizler için Hart'a bakınız, Hart vd. (1992); ayrıca Rheingold (1993). İnternet'in gelişimiyle ilgili ampirik bir araştırma için Batty ve Bar'a bakınız (1994). İnternet'in geleceğiyle ilgili tartışmalar için Rand Corporation'ın hazırladığı, yalnızca yazım sırasında İnternet'ten erişilebilen araştırmaya bakınız (1995).

bağlantıları da büyüme oranlarını artırma eğiliminde olduğundan (birinci bölüme bakınız), 2010 yılı öncesinde İnternet'e 1 milyar ana bilgisayarın, 2 milyar kullanıcının bağlı olması çok da aşırıya kaçar görünmüyor. Bilgisayar aracılığıyla iletişimde bir sınır da yok üstelik: 1999'da, İnternet'in ve ARPANET'in kurucularından Vinton Cerf, gezegenlerarası bir İnternet bağlantısının tasarımı konusunda NASA'ya tavsiyede bulunuyordu; bu bağlantı 2030'da Mars'ta insanların bulunduğu bir uzay istasyonu kurulması olasılığını, 2040'da kalıcı bir İnternet bağlantısı kurulması olasılığını içeriyor.[72] Yeniden yere inecek olursak, farklı biçimlerde vücut bulan, kendini farklı biçimlerde ortaya koyan İnternet, şimdiden Enformasyon Çağı'nın evrensel, interaktif, bilgisayarlı iletişim aracıdır.[73]

Ancak İnternet'te önemli eşitsizlikler mevcuttur. 1998-2000 döneminde muhtelif kaynaklardan gelen verileri değerlendirirsek, İnternet kullanıcılarının % 88'inin gezegen nüfusunun % 15'ine sahip olan sanayileşmiş ülkelerde bulunduğunu görürüz. İnternet'in yayılmasında büyük bir bölgesel dengesizlik söz konusu. Dünya nüfusunun yalnızca % 2,4'ü İnternet erişimine sahip, fakat kullanıcıların oranı Finlandiya'da % 28 (yüzyıl sonunda dünyada İnternet kullanımının en yoğun olduğu ülkeydi), ABD'de % 26,3, ABD hariç OECD ülkelerinin geri kalanlarında % 6,9'dur. Farklı ülkelerde, İnternet erişimi konusunda, sosyal bakımdan, ırk, cinsiyet, yaş ve mekân konularında ciddi eşitsizlikler söz konusudur. Dünya çapında İnternet kullanıcılarının % 30'u üniversite mezunudur; bu oran Rusya'da % 55, Meksika'da % 67, Çin'de % 90'dır. Latin Amerika'da İnternet kullanıcılarının % 90'ı gelir düzeyi yüksek gruplara mensuptur. Çin'de İnternet kullanıcılarının yalnızca % 7'si kadındır. Yaş ciddi bir ayrımcılık unsurudur. ABD'de İnternet kullanıcılarının yaş ortalaması 36'dır, Britanya ve Çin'de ise yaş ortalaması 30'un altındadır. Rusya'da İnternet kullanıcılarının yalnızca % 15'i 45 yaşın üstündedir. ABD'de de yıllık geliri 75 bin dolar ve üzerinde olan hanelerin İnternet erişimine sahip olma olasılığı, daha

72 Cerf (1999).

73 Kahn (1999).

düşük gelir düzeylerindekilere kıyasla 20 kat daha fazladır. Dört yıl üniversite eğitimi görmüş olan kullanıcıların oranı % 61,6'yken, ilköğretim mezunu ya da eğitim seviyesi daha düşük olanların oranı % 6,6'dır. Erkekler İnternet'i kadınlardan daha fazla kullanır; oranlar arasındaki fark % 3'e eşittir. İnternet erişimi olan Afrika kökenli Amerikalılar ve Hispaniklerin sayısı, Asyalıların üçte biri, beyazların beşte ikisi kadardır. Beyaz ve Hispanik hanelerle, beyaz ve Afrika kökenli aileler arasında İnternet erişimindeki uçurum, Aralık 1998'de, Aralık 1994'teki düzeye kıyasla % 6 daha açılmıştı. Ancak gelir düzeyi, 75 bin doların üzerinde olan Amerikalılar için bu ırk uçurumu 1998'de daralmıştır; bu da eşitsizlik kaynağının *per se* ırk değil, gelir düzeyi ve eğitim olduğunu gösterir. İnternet erişimindeki mekânsal eşitsizlikler, teknolojiye atfedilen mekânsızlık niteliği dikkate alındığında Enformasyon Çağı'nın en çarpıcı paradokslarından biridir. Ancak Matthew Zook'un öncü çalışması, ticari İnternet mekânlarının daha çok metropol bölgelerde yoğunlaştığına dikkat çekiyor (Şekiller 5.4-5.7).[74] ABD'de gelir düzeyi dikkate alındığında, kentlilerin İnternet erişimine sahip olma olasılığı, kırsal kesimdekilere göre iki kat yüksektir; popüler kırsal kesimin sanal alemde imgesine ters düşen bir başka bulgudur bu. Rusya'da, çok geniş topraklara yayılmış bir nüfusun iletişim konusundaki gereksinimlerine karşın, 1998'de İnternet kullanıcılarının % 50'si Moskova'daydı, % 75'den fazlası da üç büyük kentte yoğunlaşmıştı (Moskova, St. Petersburg ve Yekaterinburg).[75]

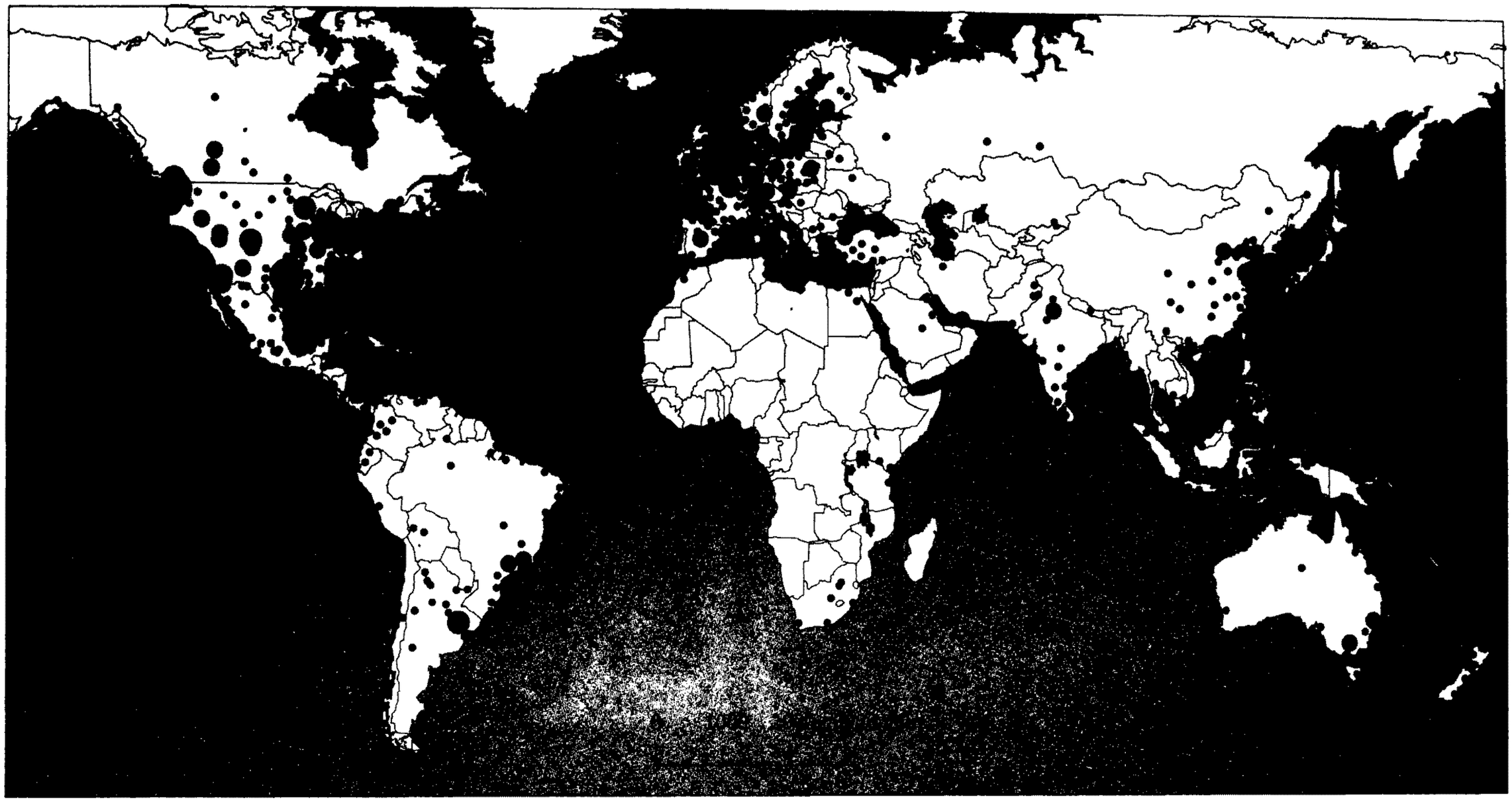
Diğer yandan İnternet'in 1999'da yayılma oranı o denli yüksekti ki, 21. yüzyılın ilk yıllarında ileri ülkelerde yaygın erişimin kural haline geleceği açıkça görülüyordu. Örneğin ABD'de, 1997-8 döneminde İnternet erişiminde ırklar arasındaki uçurum derinleşti, ancak Hispanik hanelerin İnternet'e erişim oranı bir yılda % 48, Afrika kökenli Amerikalı ailelerin % 52, beyaz ailelerin erişimi ise % 52,8 arttı. Hattâ İnternet kullanımında üniversite öğrencileri arasında gözlenen ırk

---

74 Zook (2000c).

75 UNDP (1999); UNESCO (1999); ABD Ticaret Bakanlığı (1999b); Castells ve Kiselyova (2000); Zook (2000a).

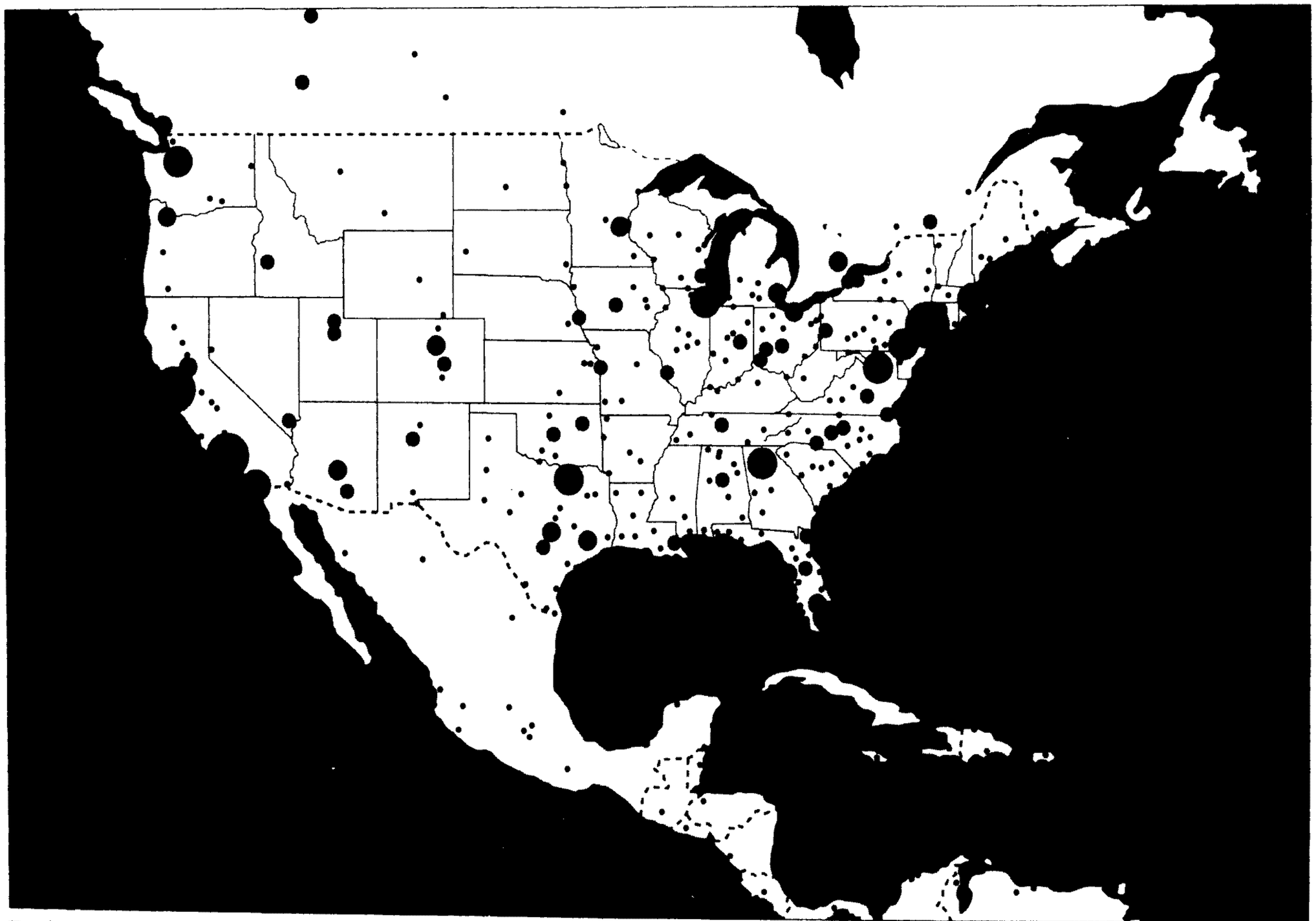
ŞEKİL 5.4
İnternet CONE'u Ülke Kodu Domain Adlarının Dünya Çapında Kentlere Göre Dağılımı, Temmuz 1999 (8.766.072 internet domain adını temsil eder).

Not: Şekil 5.4 ile 5.7'deki haritalar, nytimes.com ya da nokia.com gibi domain adlarının kayıtlı adreslerine düzenlenmiş, şehir düzeyinde haritalandırmıştır. Domain ad alma ve haritalandırma metodolojisi Zook'ta anlatılır (2000a, b). Bu haritalar iki tür domain adı içerir: a) CONE (.com, .ord, .net ve .edu) üst düzey domain adları işletmeler, kâr amacı gütmeyen kurumlar, bilgisayar ağları ve eğitsel kurumlar için tasarlanmıştır; ve b) ülke kodu üst düzey domain adları; Almanya için ".de", Japonya için ".jp" gibi, bu kodlar bu ülkelerde internet kullanımı içindir. CONE domain adların muazzam sayısı nedeniyle Temmuz 1999 verileri, CONE domain adların rasgele seçilmiş % 4'lük bir bölümüne dayandırıldı.
Kaynak: Zook (2000c).

ŞEKİL 5.5

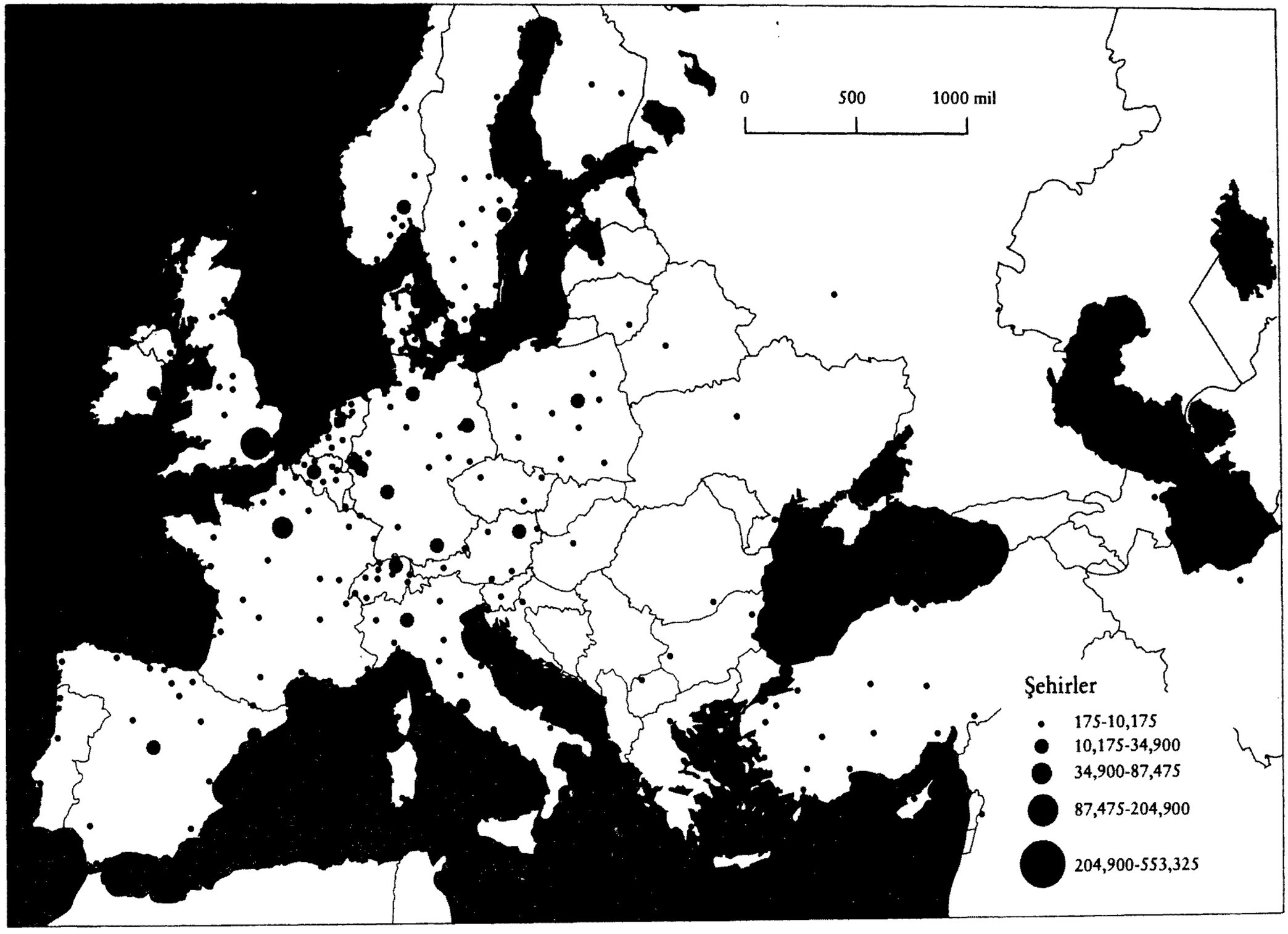
İnternet CONE'u Ülke Kodu Domain Adlarının Amerika'da Kentlere Göre Dağılımı, Temmuz 1999 (ABD ile Kanada birleştirildiğinde tüm dünyada domain adların % 60.1'ine sahiptir.) (Haritanın daha ayrıntılı bir açıklaması için şekil 5.4'e bakınız.)

Kaynak: Zook (2000c).

ŞEKİL 5.6

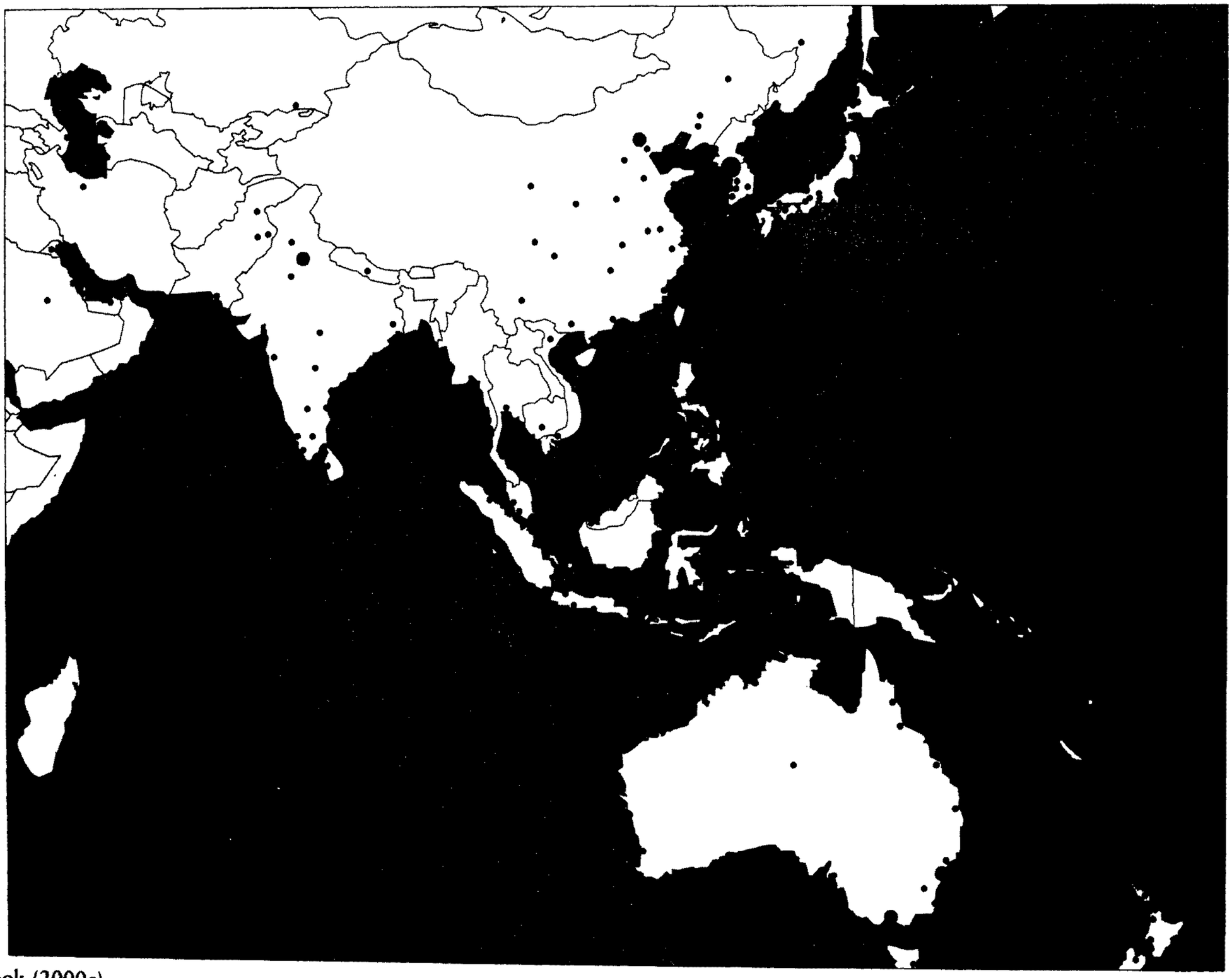
İnternet CONE'u Ülke Kodu Domain Adlarının Avrupa'da Kentlere Göre Dağılımı, Temmuz 1999
(Tüm dünyada domain adların % 25.1'i Avrupa'dadır.) (Haritanın daha ayrıntılı bir açıklaması için şekil 5.4'e bakınız.)

Kaynak: Zook (2000c).

ŞEKİL 5.7

İnternet CONE'u Ülke Kodu Domain Adlarının Asya'da Kentlere Göre Dağılımı, Temmuz 1999
(Haritanın daha ayrıntılı bir açıklaması için şekil 5.4'e bakınız.)

Kaynak: Zook (2000c).

ve cinsiyet farklılıkları yüzyıl sonuna doğru ortadan kalkmaya başlamıştı. 2000'de ABD'de kamu okullarının % 95'inin İnternet erişimi vardı, fakat okulların yalnızca üçte birinde öğretmenleri ve öğrencileri İnternet'in kullanımı konusunda eğitecek personel bulunuyordu. İnternet tarihin en hızlı yayılma gösteren iletişim aracı olmuştur: ABD'de radyonun 60 milyon insana ulaşması 30 yılı aldı; TV bu yayılma seviyesine 15 yılda ulaştı. İnternet ise dünya çapında bilgisayar ağının gelişmesini izleyen üç yıl içinde bunu başardı. Dünyanın başka bölgeleri Kuzey Amerika ile kalkınmış ülkelerin gerisinde, ancak İnternet erişimi ve kullanımı hızla bütün kıtalarda bütün metropollere yayılıyor.[76] Ancak kimin daha erken erişime sahip olduğu, neye eriştiği önemsiz de değil, çünkü televizyonun tersine İnternet tüketicileri aynı zamanda onun üreticileri, içerik yaratıyor ve ağı şekillendiriyorlar. Dolayısıyla toplumların İnternet müessesesine farklı tarihlerde erişmelerinin, dünya iletişim ve kültürünün gelecekteki şekillenmesi üzerinde uzun süreli etkileri olacaktır.[77]

Bugün dünya çapında, siyasetten dine, sekse, araştırmalara dek bütün bir insani iletişim yelpazesini kapsayan, elektronik ticaretin günümüz İnternet'inin merkezinde yer aldığı milyonlarca bilgisayar ağı mevcut.[78] Yüzyıl sonunda, bu ağların büyük bölümü İnternet'e bağlanmıştı, ancak kendi kimliklerini koruyor, kendi davranış kurallarını uyguluyorlardı. İkinci bölümde de gösterdiğim üzere İnternet'in büyük bir bölümü geniş bir pazar haline geliyordu.

Ancak ağların ağının (Net) öyle bir kapasitesi var ki, İnternet'te gerçekleşen iletişimin hatırı sayılır bir bölümü hâla büyük ölçüde, kendiliğinden, örgütsüz; amaçları, üyeleri bakımından çeşitlilik gösteriyor. Aslında ticari çıkarlar ve hükümetlerin çıkarları, ağ kullanımının genişletilmesinde kesişiyor: Mesajlar ve katılımcılar ne kadar büyük bir çeşitlilik gösterirse, ağdaki eleştirel kitle de o kadar büyük oluyor, değer de o kadar artıyor. Farklı çıkarların ve kültürlerin Net'te barış içinde bir

---

76 Örneğin bakınız, Comision de nuevas technologias (1999).

77 Dutton (1999); UNESCO (1999).

78 Zook (2000b).

arada varolabilmeleri, "world wide web" (dünya çapında ağ/www) biçimini aldı; İnternet içinde kurumların, işletmelerin, derneklerin ve bireylerin kendi "siteleri"ni yaratabildiği, erişimi olan herkesin muhtelif metinleri ve görüntüleri bir araya getirerek kendi "sayfası"nı üretebilmesine (birinci bölüme bakınız) dayanan esnek bir ağların ağı.

Web (www), Net'teki ilgi alanları ve projelerin gruplaşmasını, www öncesi İnternet'in çok zaman alan karmaşık taranma sürecinin aşılmasını sağladı. Bu gruplaşmalar çerçevesinde bireyler ve örgütler, kelimenin tam anlamıyla bireyselleşmiş, interaktif, dünya çapındaki bir iletişim ağında anlamlı bir etkileşim kurabiliyor.[79] Böylesine çeşitlilik arz eden, yaygın katılımın bedeli, aynı zamanda kendiliğinden, gayri resmi iletişimin de gelişmesine izin vermektir. Sanal alemin ticarileşmesi, bir tarihsel deneyim olarak, canlı kent kültürünün yarattığı, mağazaların, dükkanların yer aldığı caddelere, bilinmeyen banliyölerin sıkıcılığını mesken tutmuş alışveriş merkezlerinden daha yakındır.

Net'in iki kaynağının askeri/bilimsel kurumlar ile kişisel bilgisayarlara dayalı karşı kültürün ortak bir noktası vardır: Üniversite dünyası. Birinci bölümde de belirttiğim gibi, ilk ARPANET merkezi 1969'da UCLA'da kuruldu, bunlara 1970-1 döneminde California Üniversitesi, Santa Barbara; SRI; Utah Üniversitesi; BBN; MIT ve Harvard'da kurulan altı merkez daha eklendi. Bu merkezler, buradan büyük elektronik şirketlerin iç ağları istisna olmak üzere akademik cemaate yayıldılar. Net'in üniversite kökeni, elektronik iletişimin gelişiminde ve dünya çapma yayılmasında belirleyici olmuştur; belirleyicidir. ABD'de bilgisayar aracılığıyla iletişim geniş ölçekte, 1990'ların başında üniversite öğrencileri ve öğretim üyeleri arasında başlatıldı. Birkaç yıl içinde dünyanın geri kalan bölgelerinde de benzer bir süreç yaşandı. İspanya'da 1990'ların ortalarında, ilk 'İnternetçiler'in büyük bölümü Madrid ile Barcelona'da çeşitli üniversiteler çevresinde örgütlenmiş bilgisayar ağlarından çıktı. Rusya'da bilgisayar aracılığıyla iletişim, 1980'lerin sonlarında Bilimler Akademisi ve üniversitelerdeki araştırmacılar ara-

---

79 Markoff (1995).

sında yarı-yasal bir taban hareketi olarak başladı. Öyle görünüyor ki, bilgisayarlı iletişimin tüm dünyada benzer bir hikâyesi var. Üniversite merkezli bu yayılma süreci önemlidir; çünkü bilgisayarlı iletişime ilişkin hem uygulama bilgisinin hem de alışkanlıkların yayılması açısından en yüksek potansiyele sahipti. Öyle ki, toplumsal açıdan yalıtılmış oldukları varsayımını ileri süren fildişi kule imgesinin aksine, üniversiteler toplumsal yeniliklerin yayılmasının başlıca aktörleri olmuşlardır; çünkü kuşaklar kuşakları izler, genç insanlar üniversitelerden geçer ve yeni düşünme, yönetme, davranma, iletişim kurma biçimlerini öğrenir, bunlara aşinalık kazanırlar. Bilgisayar aracılığıyla iletişim, uluslararası çapta üniversite sistemine nüfuz ettikçe, 21. yüzyılda şirketlerin, kurumların başına geçecek olan mezunlar da beraberlerinde getirdikleri bu yeni iletişim aracının mesajını da toplumun geneline taşıyacaklardır.

Yüzyılın son çeyreğinde İnternet'in, İnternet'le ilgili bilgisayarlı iletişim ağlarının oluşumu ve yayılması yeni iletişim aracının yapısını, ağın mimarisini, ağa bağlı olanların kültürünü ve iletişim biçimini ebediyen değiştirmiştir.[80] Ağın mimarisi, açıktır; kamunun yaygın erişimini destekler; toplumsal eşitsizliklerin, elektronik alanında kendilerini güçlü bir biçimde ortaya koymalarına karşın hükümetin kısıtlamalarına ya da ticari sınırlamalara ciddi biçimde ket vurur. Yukarıda belirttiğimiz askeri stratejik gerekçeler çerçevesinde düşünülen ilk tasarım, askeri araştırma programlarını yürüten bilim adamlarının hem teknolojik yetkinliklerini gösterme kaygılarından, hem de ütopyacı birer girişimci olmalarından ortaya çıkmıştır. Diğer yandan, sistemin açıklığı aynı zamanda, Net'te nüfusları yüzbinleri bulan ilk bilgisayar korsanlarının ve ağı hobi olarak benimsemiş kişilerin başlattığı sürekli yenilenme ve serbest erişim sürecinin bir sonucudur. Örneğin 1990'ların sonunda, Helsinki Üniversitesi'nin genç, parlak bilgisayar uzmanlarından Linus Torvalds'ın tasarımını yaptığı, Unix İnternet uygulamalarını yürüten Linux yazılımının İnternet üzerinden dağıtımı, Microsoft'un yazılım alanındaki başatlığına karşı ciddi bir tehdit oluşturdu.

---

80 De Kerckhove (1997).

Ancak Linux'un başarısındaki en önemli etken, yeni kullanımlar bulan, yazılımın kusurlarını gideren, sonra da bu çabalarını bedava İnternet üzerinden dağıtan, aldıkları teknik armağana karşılık veren binlerce kullanıcının katkısıyla yazılımın sürekli gelişmesiydi. Ağdaki iletişimin gelişmesi için sarf edilen bu sürekli, çok taraflı çaba Net üzerinde işbirliğinin teknolojik verimliliğinin Net'in kendisini güçlendirmeye vardığının en güzel örneklerinden biridir.[81]

Ütopyacı, cemaatçi ve özgürlükçü görüşlerden ilk kuşak kullanıcıların kültürü, Net'i iki zıt yönde şekillendirdi. Bu kültür, bir yanda İnternet erişimini bilgisayarı hobi olarak benimsemiş bir azınlıkla, sanal alemde zaman ve enerji harcayabilecek, bunu yapmaya gönüllü tek kesimle sınırlama eğilimindeydi. Bu dönemden geriye, ağın ticarileşmesine güvensizlikle bakan, insanlar için iletişimin genelleşmesi hayalinin beraberinde mevcut haliyle insan neslinin sınırlılıklarını ve sefaletini de getirdiğini endişeyle izleyen öncü bir ruh kaldı. Fakat ilk bilgisayar kabilelerinin kahramanları, durmak bilmeyen bir "yeni girişimci" akını altında geri çekilirken, ağın karşı kültüre dayalı köklerinden arta kalan da iletişimin gayri resmiliği, kendi kendini yönetirliği, katkılarla çoğalacağı, herkesin kendi sesine sahip olup bireyselleşmiş bir yanıt bekleyeceği düşüncesi oldu.[82] Bilgisayar aracılığıyla iletişimin çokkişilikli bir hal alması, bir ölçüde 1960'larda "ben kültürü" ile her bireyin cemaat hayali arasında doğmuş aynı gerilimin bir ifadesidir.[83] Aslında bilgisayarlı iletişimin karşı kültüre dayalı kökleriyle bugünün İnternetçileri arasında iletişim uzmanlarının genelde teslim ettiğinden daha fazla köprü vardır; bir karşı kültür ürünü olarak doğan, ama 1990'ların ortalarında İnternet kültürünün ve uygulama bilgisinin en ateşli ifadelerinden biri haline gelen *Wired* dergisinin iş çevrelerinde kabulü örneklerden biridir.

İnternet'i ve destek sistemlerini, yasal düzenlemelere tabi tutma, özelleştirme ve ticarileştirme yönünde tüm çabalara karşın, İnternet

---

81 Harmon (1999); Linus Torvalds (kişisel iletişim 1999).

82 Himannen (2001).

83 Gitlin (1987); Rand Corporation (1995).

içindeki ve dışındaki bilgisayarlı iletişim ağlarının temel özelliği yayılma güçleri, çok yüzlü merkezden uzaklıkları ve esnekliklerdir. Mikroorganizma kolonileri gibi yayılırlar.[84] Başlıca kamusal ve özel örgütlenmelerin kontrol mantığını bütün bir iletişim alanına yayarlarken, ticari çıkarları da daha fazla yansıtır hale geleceklerdir. Ne var ki McLuhan Galaksisi'nin kitle iletişim araçlarının tersine, karşılıklı etkileşim ve bireyselleşme niteliklerini teknolojik ve kültürel olarak daha fazla kendilerine yedirmişlerdir. Peki bu potansiyeller yeni iletişim biçimlerine tercüme edilebilir mi? Elektronik iletişim sürecinin doğurduğu kültürel tutumlar nelerdir? Şimdi bu konudaki yetersiz ampirik kayıtları incelemeye geçelim.

İnteraktif Toplum

İnternet aracılığıyla iletişimin, toplumsal olarak ne anlama geldiği, akademik araştırmaların kesin bir sonuç ortaya koymasına izin vermeyecek denli yeni bir sosyal olgudur. Ayrıca yetersiz ampirik kayıtlar, www öncesi, yani bilgisayarlı iletişimin birkaç yüzbin tutkulu kullanıcıyı kapsayan küçük bir mesele olduğu 1995 öncesi dönemde yöneltilen türde sorulardan izler taşır. Özellikle, İnternet'in 1990'lardaki sosyal boyutuyla ilgili tartışmaya hakim olan soru açısından geçerlidir bu durum: İnternet yeni cemaatlerin, sanal cemaatlerin oluşumundan yana mıdır, yoksa insanların toplumla ve en nihayetinde "gerçek dünya" ile ilişkilerini bozarak bireyi yalıtılmışlığa mı götürür? Howard Rheingold, öncü çalışması *Virtual Communities*'de, insanları ortak değerler ve çıkarlar etrafında on-line bir araya getiren yeni bir tür cemaatin doğduğunu savunarak tartışmanın tonunu belirlemiştir.[85] Rheingold ayrıca, San Francisco Körfezi bölgesinde işbirliğine dayalı bir bilgisayar ağı olan WELL'deki deneyiminden yola çıkarak on-line kurulan cemaatlerin, kendisinin de yaşadığı gibi fiziksel biraradalığa, arkadaş toplantılarına, sanal cemaatteki üyelerin maddi desteğine dönüşebileceği görüşünü ileri sürmüştür. Rhein-

84 Rheingold'un (1993) biyolojik imgesine atıf.

85 Rheingold (1993).

gold'un argümanı çerçevesinde sanal bir cemaat denince, genelde, kimi zaman iletişimin kendisi bir amaç haline gelse de, ortak bir çıkar ya da amaç doğrultusunda örgütlenen, kendi kendini tanımlayan interaktif, elektronik bir iletişim ağı anlaşılır. Bu cemaatler, konferans ya da bülten tahtası sistemleri gibi görece resmileşmiş olabilirler ya da belli bir zaman aralığında (sonraki bir zamanda ya da gerçek zamanda) mesaj göndermek ya da mesaj almak üzere ağa bağlanan toplumsal ağlarla kendiliğinden kurulmuş olabilirler. 1990'larda, çoğu ABD'de olsa da giderek küresel çapta yayılma gösteren böyle birçok "cemaat" oluşmuştur. Ancak sayıları giderek artan araştırmacıların tüm çabalarına karşın, bu elektronik ağlarda sosyalleşmenin ne ölçüde gerçekleştiği, bu yeni sosyalleşme biçiminin kültürel etkilerinin neler olduğu hâlâ belirsizdir.[86]

Rock şarkıcısı, özgürlükçü Electronic Frontier Foundation'ın kurucularından, İnternet peygamberi, insani davaların savunucusu efsanevi John Perry Barlow ümitliydi: "Gezegen insanlarının yeni tür bir iletişim ilişkisi kurabilecekleri bir uzam yaratıyoruz: Benimle iletişim kurmak isteyen bilinçle tam bir etkileşim kurabilmek istiyorum."[87] William Mitchell ise daha akademik bir yaklaşımla, yeni teknolojik ortamımıza uyarlanmış yeni sosyalleşme biçimlerinin, kent hayatının yeni biçimlerinin on-line belirmekte olduğu yönünde ikna edici bir argüman ileri sürmüştür.[88] İnternet kullanıcılarına ilişkin ilk psikanalitik çalışmalardan birinde de [bir 'Multi Users Dungeons' (MUD-çok kullanıcılı zindanlar) grubunun üyelerini kapsıyordu bu çalışma], Sherry Turkle kullanıcıların rol yaptıklarını; on-line, kimlikler inşa ettiğini gösterdi. Ancak bu bir cemaat duygusu yaratıyor ve iletişim kurma, kendini ifade etme ihtiyacı içinde olan insanlara geçici de olsa bir teselli sağlıyordu. Fakat Turkle şu sonuca varır: "Gerçeklik mefhumu karşı saldırıya geçer. Ekranda paralel hayatlar yaşayan insanlar, fiziksel benliklerinin arzuları, acıları ve faniliğiyle bağlanmıştır. Sanal ce-

---

86 Rheingold (1993); Turkle (1995); Jones (1995, 1997, 1998); Kiesler (1997).

87 Barlow (1995: 40).

88 Mitchell (1995, 1999).

maatler, İnternet çağında insan kimliği üzerine düşünebileceğimiz yeni, anlamlı bir bağlam sunuyor."[89]

Diğer yandan Mark Slouka gibi sosyal eleştirmenler, on-line yaşamın gerçek hayattan kaçmanın kolay bir yolu olarak görünmesiyle birlikte, bilgisayarların getirdiği sosyal ilişkilerin insanilikten uzaklaşmasını sert bir dille eleştirir.[90] Fransa'da da saygın sosyolog Dominique Walton, entelektüelleri İnternet'te vücut bulan baskın, teknokratik ideolojiye direnmeye çağırır.[91] Ayrıca titiz akademik araştırmalar da, belli koşullar altında, İnternet kullanımının yalnızlığı, yabancılaşma duygularını hattâ depresyonu derinleştirdiğini göstermektedir. Çok fazla anılan bir araştırmada, Carnegie Mellon Üniversitesi'nde bir grup araştırmacı psikolog İnternet'in sosyal katılım ve psikolojik sağlık üzerindeki etkilerini 1995 ve 1996'da on-line geçirdikleri bir ya da iki yıldaki davranışlarını ve tutumlarını gözleyerek incelemişlerdir. Bu örnekte İnternet'in fazla kullanımının katılımcıların ev içinde aile bireyleriyle iletişiminde gerilemeye, sosyal çevrelerinin daralmasına, depresyon ve yalnızlık duygularının derinleşmesine neden olduğu görülmüştür.[92]

İnternet sosyolojisinin önde gelen ampirik araştırmacılarından Barry Wellman ile çalışma arkadaşları, verilerin kafa karıştırıcı çeşitliliğini anlamlandırma çabasıyla, çok geniş bir kaynak yelpazesinden elde edilen, İnternet'te sanal cemaatlerin oluşumu hakkındaki temel bulguları 1996-9 döneminde bir dizi makalede incelemiştir.[93] Wellman'ın dikkat çektiği kilit nokta, "sanal cemaatler"in "fiziksel cemaatler"e karşıt olmadığıdır: Belli kuralları ve dinamikleri olan, başka cemaat biçimleriyle etkileşim içinde olan farklı cemaat biçimleridir. Ayrıca, eleştirel sosyal bilimciler, genelde muhtemelen kırsal kesimde varolmayan, ileri, sanayileşmiş ülkelerde de kaybolmuş sıkı sıkıya bağlı, belli

---

89 Turkle (1995: 267).
90 Slouka (1995).
91 Wolton (1998).
92 Kraut vd. (1998).
93 Wellman vd. (1996); Wellman (1997); Wellman ve Gulia (1999).

bir mekânda bulunan, bir aidiyet ve destek kültürüne sahip pastoral bir cemaat mefhumuna örtülü olarak göndermede bulunur.[94] Oysa Wellman, yıllar içinde birbirini izleyen tutarlı bulgularla, ileri toplumlarda ortaya çıkanın "kişisel cemaat" dediği şey olduğunu göstermiştir: "Bireyin gayri resmi ilişkilerinden, kişiler arası bağlarından oluşan, beş altı yakından yüzlerce daha zayıf bağlantıya uzanan bir yelpazedeki sosyal ağı... Topluluklar da, kişisel cemaatler de, bilgisayar üzerinden olduğu kadar, bilgisayar dışında da yürür."[95] Bu bakış açısına göre sosyal ağlar, cemaatlerin yerini alır; yerel cemaatler sosyal ağlar kurma ve korumanın birkaç alternatifinden biridir, İnternet de başka bir alternatif sunar. Bunu aklımızda tutarak, İnternet'te olup bitenlere dair neler biliyor olabiliriz?

Wellman ile Gulia, fiziksel-kişisel ilişkilerde olduğu gibi, sanal cemaat bağlarının da büyük bölümünün, insanlar kendi "kişisel portföyleri"ni oluştururken uzmanlaşmaya yöneldiğini göstermiştir. İnternet kullanıcıları ortak ilgi alanlarını, değerleri temel alarak ağlara ya da on-line gruplara katılırlar; çok boyutlu ilgi alanları olduğundan, ağ üyelikleri de böyledir. Ancak bir araç ya da uzmanlaşma alanı olarak yola çıkan birçok ağ zamanla, yaşlı insanlara yönelik Senior Net ya da kadın bilgisayar uzmanlarını bir araya getiren "Systers" örneklerinde olduğu gibi, işi madden ve manen kişisel destek sunmaya kadar götürmüştür. Dolayısıyla, ağlar içindeki etkileşim zamanla iletişimin çapını genişlettiğinden, İnternet'le iletişimin de hem uzmanlaşmış/işlevsel hem de kapsayıcı/destekleyici olduğu görülüyor.

Sosyalleşme analizlerinde kilit ayrımlardan biri, zayıf bağlarla güçlü bağlar arasında yapılır. Net, birçok zayıf bağın gelişimine özellikle uygundur. Zayıf bağlar düşük maliyete bilgi edinmekte ve fırsat kapıları aralamakta işe yarar. Net'in avantajı, toplumsal özelliklerin, iletişimi çerçevelemekte, hattâ engellemekte daha az etkili olduğu eşitlikçi bir iletişim çizgisinde yabancılarla zayıf bağların güçlendirilmesini mümkün kılmasıdır. Bilgisayar dışında ve bilgisayar üzerinde, zayıf

94 Castells (1972); Wellman (1979); Fischer (1982).

95 Wellman ve Gulia (1999: 355).

bağlar, farklı toplumsal özelliklere sahip insanların bağlantılar kurmasını kolaylaştırır, böylece sosyalleşmeyi, toplumsal olarak tanımlanmış kişisel tanınma sınırlarının ötesinde genişletir. Bu anlamda İnternet, hızlı bir bireyselleşme ve çözülme sürecindeymiş gibi görünen bir toplumda toplumsal bağların geliştirilmesine katkıda bulunabilir.[96] Sanal cemaatler, genelde gözlemcilerin onlara atfettiğinden daha güçlü görünüyor. Net üzerinde, bağları zayıf olan kullanıcılar arasında bile karşılıklı destekleyiciliğe ilişkin sağlam kanıtlar vardır. Aslında bilgisayarlı iletişim çekingenlik göstermeden tartışmaya katılmayı teşvik eder; böylece sürece bir samimiyet katar. Ancak bunun bedeli on-line kurulan arkadaşlıklardaki yüksek ölüm oranıdır; hoşa gitmeyen bir cümle bağlantının sonsuza dek koparılmasıyla cezalandırılabilir.

İnternet iletişiminin fiziksel yakınlık ve sosyalleşme üzerindeki etkileriyle ilgili olarak Wellman ile çalışma arkadaşları, sosyal hayatın yoksullaşmasına dair korkuların yersiz olduğu görüşündedir. Bir ya hep ya hiç oyununun söz konusu olmadığına, aslında inceledikleri bazı ağlarda daha fazla İnternet kullanımının fiziksel bağlar da dahil sosyal bağların çoğalmasını beraberinde getirdiğine dikkat çekerler. Ancak görünüşe bakılırsa bu noktada da, üstatlar İnternet'te sosyalleşmenin karşısına, sıkı cemaatleşmeye dayalı bir toplum mitini çıkarırlar. Oysa, "mevcut araştırmalar Kuzey Amerikalılar'ın genelde binden fazla kişisel bağlantıya sahip olduğunu gösterir. Bunlardan yalnızca altısı yakındır, en fazla ellisi güçlü bağlardır. Fakat kişinin diğer 950 bağıyla birlikte ele alındığında, önemli bilgi, destek, arkadaşlık ve aidiyet duygusu kaynaklarıdır."[97] İnternet, teknolojik bakımdan gelişmiş bir dünyada yaşayan insanlar arasındaki sosyal ilişkilerin temel bir katmanını oluşturan bu yüzlerce zayıf bağın genişlemesini ve yoğunlaşmasını sağlar.

Peki sanal cemaatler gerçek cemaatler midir? Hem evet, hem hayır. Cemaattirler, ama fiziksel değildirler; fiziksel cemaatlerin izlediği etkileşim ve iletişim kalıplarını izlemezler. Ancak "gerçekdışı" değil-

96 Putnam (1995).

97 Wellman ve Gulia (1999: 350).

lerdir, farklı bir gerçeklik düzleminde işlerler. Çoğu, zayıf bağlara dayanan, son derece çeşitlenmiş ve uzmanlaşmış, sağlam bir etkileşimin dinamikleriyle karşılıklılık ve destek üretebilen kişisel sosyal ağlardır. Wellman'ın da belirttiği gibi, başka yaşam biçimlerinin taklidi değillerdir, kendi dinamikleri vardır: Net, Net'tir. Bu ağlar, düşük maliyete mesafeleri aşarlar; genelde eşzamanlı olmayan bir doğaları vardır; kitle iletişimin hızlı yayılmasını, kişisel iletişimin nüfuzuyla birleştirirler; kısmi cemaatleri çoğul üyeliğe açarlar. Ayrıca başka sosyalleşme biçimlerinden yalıtılmış değillerdir. "Sosyalleşmenin özelleştirilmesi", yani bireyin etrafında sosyal ağlar kurulması, hem fiziksel hem de bilgisayara dayalı olarak kişisel cemaatlerin gelişimi yönündeki eğilimi güçlendirirler. Sanal bağlar, bağları giderek uzamsal olarak dağıldığından çok sınırlı sosyal hayatlar yaşayacak olan insanlara toplumsal bağlar kurma fırsatı tanır.

Ayrıca düzenli olarak bilgisayarla iletişim kuran kesimde, bu iletişim aracının çekincesiz iletişimi desteklediği, daha düşük statüdeki çalışanların şirket temelindeki ağlara katılımını teşvik ettiği gözlenmektedir.[98] Aynı argüman doğrultusunda, kadınlar ve toplumdaki başka kesimler de, bu elektronik iletişim aracının koruması altında kendilerini daha açıkça ifade edebilme imkânına kavuşmuş görünmektedir; yine de kadınların 1999'a kadar kullanıcılar arasında azınlıkta olan bir kesim olduğunu unutmamalıyız.[99] Yüz yüze iletişime içkin olan iktidarın sembolizmi, yeni bilgisayarlı iletişimde henüz dilini bulamamış görünüyor. Bu iletişim aracının tarihsel yeniliğinden ve kadınlar gibi geleneksel olarak bastırılmış grupların göreli gücündeki göreli ilerlemeden dolayı, bilgisayarlı iletişim, iletişim sürecindeki iktidar oyunlarının tersine çevrilmesi yönünde bir fırsat sunabilir.

Analizi *kullanıcılardan*, *kullanıma* kaydıracak olursak, *bilgisayarlı iletişim faaliyetlerinin büyük bölümünün işte ya da işle ilgili durumlarda gerçekleştiğini* vurgulamak gerekir. Üçüncü ve dördüncü bölümlerde, ağ örgütlenmelerinin yeni biçimi ve ağ içinde çalışanların

98 Sproull ve Kiesler (1991); Rand Corporation (1995).

99 Hiltz ve Turoff (1993); Sato vd. (1995); ABD Ticaret Bakanlığı (1999).

özel çalışma koşulları bakımından bilgisayarın kritik önemde olduğunu tartışmıştım. Kültürel etkilere ilişkin şimdiki analiz bağlamında, dikkate alınması gereken, yeni iletişim yapısında çalışma, ev hayatı, hizmet ve eğlence süreçlerindeki sembolik biçimlerdir. Bilgisayara özgü ilişki, işi, evi ve eğlenceyi aynı sembol işleme sürecinde birleştirmeye yeter mi? Ya da tam tersine bu iletişim aracının algılanma biçimi ve kullanımını bağlam mı belirliyor? Bu noktada elimizde konuyla ilgili yeterince güvenilir araştırma yok, ancak Penny Gurstein'ın[100] bazı gözlemleri, evde bilgisayar kullanan insanların zamanın ve mekânın idaresinin kendilerine bağlı olmasının keyfini sürerken, çalışma ile eğlence, iş ile aile, kişisellik ve işlevsellik arasında bir ayrım gütmediklerini gösteriyor. 1998'de İnternet'in çalışma ortamındaki kullanımını inceleyen Alesia Montgomery, görüştüğü insanların "on-line erişimlerinin, becerilerinin ve bağlantılarının bir ölçüde çalışma ortamları tarafından şekillendirildiğini, on-line iletişimlerinin öncelikle yüz yüze görüştükleri insanları, ailelerini, dostlarını, meslektaşlarını kapsadığını" görmüştü.[101] r.a.t.s (pembe dizilerin tartışıldığı bir haber grubu) hakkındaki etnografik çalışmasıyla on-line bir cemaatin oluşumunu inceleyen Nancy Baym ise on-line iletişimin toplumsal bağlamıyla on-line haberleşmenin içeriği ve anlamı arasındaki ilişki üzerinde durur. Baym, "Gerçekte öyle görünüyor ki, bilgisayarlı iletişimi kullananların çoğu, bilgisayar dışındaki kimlikleriyle tutarlı bir on-line benlik yaratıyorlar," sonucuna varmıştı.[102] Bir varsayım olarak, deneyimlerin aynı iletişim aracı üzerinde bir araya gelmesi, faaliyet alanları arasındaki kurumsal alanı bulanıklaştırıyor ve davranış kurallarını karmaşıklaştırıyor.

Profesyonel görevlerin yerine getirilmesinin yanısıra, bilgisayarlı iletişimin kullanım alanları şimdiden bütün bir toplumsal faaliyet alanlarını kaplamıştır.[103] Bankalar, teşvikler ve cezalandırmalara başvurarak müşterilere telebankacılığı dayatıyorlar. On-line alışverişte

---

100 Gurstein (1990).

101 Montgomery (1999: 15).

102 Baym (1998: 55).

103 Dyson (1998).

patlama yaşanıyor; alışveriş merkezlerini karşısına alan bir gelişme değil bu, onlarla bağlantılı olarak ilerleyen bir süreç; bazı geleneksel mağazalar (kitabevleri, müzik mağazaları, belki otomobil galerileri) on-line rekabet yüzünden silinip gidecek ya da dönüşecek olsa da. Üniversiteler yavaş yavaş, ama kesinlikle on-line öğretimle eklemlenecekleri bir döneme giriyor.[104] İş dışındaki en genel bilgisayarlı iletişim faaliyeti olan e-postayla haberleşme, katlanarak büyüyor.[105] Aslına bakılırsa, e-postanın yaygın olarak kullanımı yüzyüze görüşmenin değil, telefonla iletişimin yerini almış durumda; tele-sekreterler ya da yanıt servisleri nin yarattığı iletişim engeli yüzünden e-posta, istenen zamanda doğrudan iletişimin en iyi yolu haline geldi. Bilgisayar seksi de bilgisayarlı iletişimin başlıca kullanım alanlarından biri ve hızla yayılıyor.[106] Bilgisayar aracılığıyla seks, sanal gerçeklik teknolojisiyle bağlantılı olarak giderek genişleyen bir pazar olsa da, büyük bir bölümü sohbet hatlarında, ya uzmanlaşmış BBS'lerde ya da kişisel etkileşimin kendiliğinden bir türevi olarak gerçekleşiyor. Yeni ağların interaktif gücü sayesinde, 1990'ların California'smda, 1980'lerin Fransız Minitel'inde olduğundan daha dinamik bir hale getirdi.[107] Artan bulaşıcı hastalık ve saldırganlık korkusuyla insanlar, cinselliklerini ifade etmek için alternatifler arıyorlar, bizim kültürümüzde de bilgisayarlı iletişimin sembolik tahriki cinsel fantezi için çeşitli yollar sunuyor, özellikle de bu iletişim görsel olmadığı, kimlikler gizli tutulduğu sürece.

Siyaset de bilgisayarlı iletişim kullanımının giderek yaygınlaştığı bir alan.[108] E-posta, iletişim kurma olasılığı yaratarak siyasi propagandanın kitlesel düzeyde yayılması için kullanılıyor. Bütün ülkelerde elektronik kampanyalar, işe bir web sitesi kurarak başlıyorlar. Siyasetçiler vaatlerini İnternet'teki sitelerinde yayımlıyorlar. Fundamentalist Hıristiyan gruplar, ABD'deki milisler ve Meksika'da Zapatistalar bu

---

104 ABD Kongre Kütüphanesi (1999).
105 Lanham (1993); Rand Corporation (1995).
106 Specter (1994).
107 Armstrong (1994).
108 Abramson vd. (1988); Epstein (1995).

siyasi teknolojinin öncülüğünü yapıyor.[109] California'da Santa Monica'da başlatılan PEN programı gibi,[110] yurttaşların kamusal meseleleri tartışıp düşüncelerini yerel hükümete ilettiği, yurttaşların elektronik katılımına odaklanan denemelerle yerel demokrasi güçlendiriliyor: 1990'ların başında bu tartışmanın en fazla duyulan sonuçlarından biri, evsizler hakkında başlatılan (evsizlerin de katıldığı) bir tartışma olmuştu. Amsterdam'da 1990'larda işgal hareketinin eski liderleri ve yerel hükümetin ortak girişimiyle kurulan Dijital Kent, bilgisayarlı iletişim ağlarının tabanın kendi kendine örgütlenmesi ve yerel düzeydeki kamu tartışması açısından olağanüstü bir güce sahip olduğunu gösterdi.[111] 1990'larda Seattle'da ve ABD'nin başka kentlerindeki eylemciler, bilgi sağlamak, yurttaşlar arasında tartışmalar başlatmak, çevre meseleleri ve yerel siyaset üzerinde demokratik bir denetim yaratabilmek için cemaate dayalı, on-line ağlar yaratıyorlardı.[112] Uluslararası arenadaysa, kadın haklarını, insan haklarını, çevrenin korunmasını ve siyasi demokrasiyi savunarak seslerini yükselten sınırları aşan sosyal hareketler, İnternet'i bilgi yaymak, örgütlenmek ve seferber olmak için temel bir aygıt olarak görüyorlar.[113]

Bilgisayarlı iletişimin dili, yeni bir iletişim aracı olarak nasıl bir özgüllüğe sahip? Bazı uzmanlara göre, bilgisayarlı iletişim, özellikle de e-posta yazılı iletişimin intikamı, tipografik zihnin geri dönüşü, kurulmuş, akılcı söylemin dirilişi anlamına geliyor. Diğerlerine göre ise tersine, iletişim aracının gayri resmiliği, kendiliğindenliği ve kimliksizliği, elektronik bir metinle ifade edilen yeni bir "sözellik" biçimini teşvik ediyor.[114] Elektronik postayı, gerçek zamanda eşzamanlı sohbet biçiminde gerçekleşen (yazan bir telefon) gayri resmi, kurulmamış bir yazma edimi olarak düşünecek olursak, daha önce insan zihninin farklı bölgelerinde birbirlerinden ayrı olan iletişim biçimlerini birbiriyle kay-

---

109 Castells vd. (1996).

110 Ganley (1991); Varley (1991).

111 Patrice Riemens (kişisel iletişim; yüz yüze, mektuplaşma, elektronik posta - 1997/99).

112 Schuler (1996).

113 Keck ve Sikkink (1998).

114 Aralık (1993), Benson'da (1994) alıntılanmış ve özetlenmiştir.

naştıran yeni bir iletişim aracının ortaya çıktığı öngörüsünde bulunabiliriz. De Kerkchove'nin de yazdığı gibi, "Sanal alem ortacının mesajı, dokunmak, beden ve kimliktir. Bu üç alan tam da karamsar eleştirmenlere göre, varoluşumuzun teknolojiye teslim ettiği alanlardır. Ama bunları tehlikeye atmanın aynı zamanda açığa çıkarmak olduğu da belirgin değil mi?"[115]

Bilgisayarlı iletişimin sosyal ve kültürel etkilerini topluca değerlendirirken, teknolojinin toplumsal kullanımlarıyla ilgili sosyolojik araştırma birikimini de aklımızda tutmalıyız.[116] Claude Fischer'in, Amerika'da telefonun 1940'lara kadarki sosyal tarihi üzerine önemli çalışması, belli bir teknolojinin yüksek bir toplumsal esnekliğe sahip olduğunu gösterir.[117] Fischer'in incelediği Kuzey Amerika'daki cemaatler, mevcut sosyal iletişim ağlarını güçlendirmek ve köklü toplumsal alışkanlıklarını sağlamlaştırmak için benimsemişlerdir telefonu. Telefon yalnızca benimsenmemiş, aynı zamanda uyarlanmıştır. Yukarıda izleyicilerin televizyon mesajlarını kişisel ve bağlamsal kabulleriyle ilgili olarak tartıştığım, Fransız halkının Minitel'i cinsel fantezi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla benimsemesinin de açıkça gösterdiği gibi insanlar teknolojiyi kendi gereksinimlerini karşılayacak biçimde şekillendirmişlerdir. Bilgisayarlı iletişimin sunduğu, birçok kişiden birçok kişiye biçimindeki elektronik iletişim, kullanıcıları arasındaki toplumsal ve bağlamsal farklılıklar kadar çeşitli biçimler ve amaçlarla kullanılmıştır. Konuyla ilgili mevcut birkaç çalışmaya göre, bilgisayarlı iletişim biçimlerinin ortak özelliği, diğer iletişim biçimlerinin yerini almaması; mevcut toplumsal alışkanlıkları güçlendirmesidir. Telefonla ve ulaştırmayla iletişimi destekler, sosyal ağların ulaşım alanını genişletir; bu ağların daha etkin bir biçimde, istenen zamanda iletişim kurmasını sağlar. Bilgisayarlı iletişime erişim, kültürel, eğitimsel ve ekonomik açıdan kısıtlı olduğundan ve uzunca bir süre de böyle kalacağından, bilgisayarlı iletişimin en önemli kültürel özelliği kültürel açıdan baskın sosyal ağları

---

115 De Kerckhove (1997: 51).

116 Dutton (1999).

117 Fischer (1992).

güçlendirmek, bu ağların kozmopolitliğini ve küreselliğini artırmak olabilir. Bunun sebebi bilgisayarlı iletişimin *per se* kozmopolit olması değildir: Fischer'in de gösterdiği gibi, ilk telefon ağları, yerel iletişimi, uzun mesafeli iletişime yeğ tutmuşlardır. Bazı sanal cemaatlerde, örneğin San Francisco Körfezi bölgesindeki SFNET'te, "düzenli" üyelerin büyük çoğunluğu bölge sakinleridir, bazıları aralarındaki bu elektronik yakınlığı ilerletmek için yüzyüze partiler düzenlerler.[118] Ancak sosyal hareketler için potansiyel yararlarına karşın, elektronik ağların kültürel alandaki etkisi, herhangi bir ülkedeki nüfusun büyük bölümünün tersine sembolik olarak küresel bir atıf çerçevesi içinde yaşayan yeni profesyonel ve yönetici sınıfların kozmopolitliğini güçlendirmek olabilir. Bilgisayarlı iletişim, e-posta adresinin şıklığından, moda mesajların hızla dolanımına küresel kültürün anlamını maddi bakımdan destekleyerek, kozmopolit bir seçkinler kesiminin toplumsal tutunumunu güçlendirecek güçlü bir iletişim aracı olabilir.[119] Bütün ülkelerde nüfusun büyük çoğunluğu içinse, işyerinin ötesinde ve on-line alışverişin dışında bilgisayarlı iletişimin kullanımı giderek multi-medyanın doğuşuyla ilişkilendirilen yeni iletişim dünyasına paraleldir.

BÜYÜK FÜZYON: SEMBOLİK BİR ORTAM OLARAK MULTİMEDYA

1990'ların ikinci yarısında, küreselleşmiş, kişiselleşmiş kitle iletişim ile bilgisayar aracılığıyla iletişimin birleşmesi, yeni bir elektronik iletişim sistemi doğurdu. Yukarıda da belirttiğim gibi, yeni sistemin temel özelliği, farklı türden iletişim araçları ile yeni sistemin etkileşim potansiyelinin birleşmesiydi. Aceleyle multi-medya olarak adlandırılan bu sistem, elektronik iletişimin çapını evden işe, okullardan hastanelere, eğlenceden seyahate dek hayatın bütün alanlarını kapsayacak şekilde genişletmişti. 1990'lara gelindiğinde dünya çapında hükümetler ve şirketler kendilerini bir iktidar aracı, potansiyel bir kâr kaynağı ve hipermodernleşmenin sembolü olarak görülen bu yeni iletişim sistemini kurma

118 Rheingold (1993).

119 Castells ve Kiselyova (2000).

konusunda çılgın bir yarış içinde buldular. ABD'de Başkan Yardımcısı Albert Gore, 21. yüzyılda Amerika'nın liderliğini yenilemek için Ulusal Altyapı Programı'nı başlattı.[120] Japonya'da ise, Telekomünikasyon Konseyi "21. yüzyılın Entelektüel Açıdan Yaratıcı Toplumuna Yönelik Reformlar" paketini önerdi; Posta ve Telekomünikasyon Bakanlığı da ülkenin ABD'nin gerisinde kalmışlığını aşmak üzere, Japonya'da bir multi-medya sisteminin yaratılmasına yönelik bir strateji uygulamakla görevlendirildi.[121] Fransa Başbakanı 1994'te bilgi otobanı konusunda bir rapor hazırlanmasını istedi; raporda toplumun Minitel'le deneyimi ve Fransa'nın ileri teknolojisinden hareketle Hollywood'a daha az bağımlı bir medya içeriğinin hazırlanmasına ağırlık vererek, multi-medyanın bir sonraki aşamasını güçlendirmenin ülkenin çıkarına olacağı belirtildi.[122] Avrupa teknoloji programları, özellikle de Esprit ve Eureka, yüksek çözünürlüğe sahip televizyonda bir Avrupa standardı ve farklı ülkelerdeki farklı iletişim sistemlerini bütünleştirebilecek telekomünikasyon protokolleri geliştirmeye yönelik çabalarını artırdılar.[123] Şubat 1995'te, G-7 kulübü Brüksel'de "enformasyon toplumu"na geçiş sürecindeki meselelerin birlikte ele alındığı özel bir toplantı düzenledi. 1995'in başında Brezilya'nın yeni devlet başkanı, saygın sosyolog Fernando Henrique Cardoso, yeni yönetiminin kilit önlemlerinden biri olarak, belirmekte olan küresel "süper otobana" bağlanmak üzere Brezilya'nın iletişim sisteminin yenilenmesine karar verdi. 2000'in ilk yarısında da Avrupa Birliği Portekiz'in başkanlığında bir Avrupa Bilgi Toplumu inşasını stratejik gündeminin ilk sırasına yerleştirdi.

Ancak yeni multi-medya sistemini hükümetler değil, iş dünyası şekillendiriyordu.[124] Öyle ki altyapı yatırımlarının çapı, hükümetlerin kendi başlarına hareket etmesini engelliyordu: Yalnızca ABD için, bilgi otobanının başlatılması aşamasının 400 milyar dolara mal olacağı

---

120 Sullivan-Trainor (1994).

121 Telekomünikasyon Konseyi (1994).

122 Thery (1994).

123 Benagas (1993).

124 Meseleyle ilgili işletmelere ait birçok kaynağın yanı sıra bakınız Bird (1994); Bunker (1994); Dalloz ve Portnoff (1994); Herther (1994).

tahmin ediliyordu. Dünyanın dört bir yanında şirketler, 21. yüzyılın başında, 20. yüzyıl başındaki otomobil-petrol-plastik-otoban sanayi kompleksinin yerini alacak bir piyasaya girmeye hazırlanıyor. Ayrıca, sistemin gerçek teknolojik içeriği belirsiz olduğundan, ilk aşamaları kim kontrol ederse, gelecekteki evrimini de belirleyici düzeyde etkileyecek, böylece yapısal bir rekabet gücü avantajına sahip olacak. Bilgisayarlar, telekomünikasyon, tüm biçimleriyle kitle iletişim araçları arasındaki teknolojik uyum yüzünden, devasa çapta küresel/bölgesel konsorsiyumlar kuruluyor, dağılıyor.[125] Telefon şirketleri, kablolu TV operatörleri, uydu televizyonu yayınları, film stüdyoları, müzik yapım şirketleri, yayınevleri, gazeteler, bilgisayar şirketleri ve İnternet servis sağlayıcıları yeni piyasanın risklerini paylaşmak üzere hem rekabet ediyorlar hem de birleşiyorlar.[126] Bilgisayar şirketleri, insanlara "kullanıcı dostu" bir dolaşım ve programlama kapasitesi sunarken, elektronik evi, yeni bir iletişim galaksisine taşıma potansiyeline sahip olduğu düşünülen sihirli aygıtı hazırlama telaşında.[127] Microsoft'tan Nintendo ve Saga gibi Japon video oyunu üreticilerine dek yazılım şirketleri, elektronik ortamın sanal gerçekliğine dalma hayalini hayata geçirecek yeni interaktif uygulamalar yaratma çabasında.[128] Televizyon şebekeleri, müzik şirketleri ve film stüdyoları, info-eğlenceye ve görsel-işitsel ürünlere aç olduğu farz edilen bütün bir dünyayı beslemek için üretimlerini yeniden düzenliyorlar.[129]

İnternet servis sağlayıcıları da farklı teknolojiler, televizyon ile kaydedilen videonun yerini almayacaksa da onları tamamlayacak farklı içerikler üretiyorlar. 1990'ların sonunda, düzenli TV sinyallerinin İnternet üzerinden yayını teknolojik olarak mümkünse de, standart video kalitesini tutturmak için gerekli olan yüksek aktarım kapasitesinden ötürü uzun vadede gerçekleşebilecek bir olasılık olarak görünüyor idiyse de, başka bazı teknolojik bütünleşme biçimleri ortaya

125 *The Economist* (1994a).
126 Schiller (1999).
127 *Business Week* (1994h).
128 Elmer-Dewwit (1993); Poirier (1993); *Business Week* (1994d).
129 *New Media Markets* (1993).

çıkıyordu.[130] Bir televizyonun hem bir bilgisayara hem de bir telefon hattına bağlı olduğu Web TV, aynı ekranın hem TV sinyallerini hem de İnternet hizmetlerini almasına imkân tanır; bu aslında birbirinden bağımsız da işleyebilen iki ayrı teknolojinin kullanıcı dostu bir ortamda birleştirilmesidir; web sayfaları bir video yayınının tamamlayıcısı olabilecek bir içerikle telefon hatlarından aktarılır; ya TV ekranında ya da bilgisayar monitöründe gösterilirler; İnternet içeriğinin bir yayın aracı tarafından kablo üzerinden kablolu modem bulunduran evlere aktarımı söz konusudur; İnternet'le aktarılan video sayfaları, web sayfaları arasında bir pencere olarak gösterilir; TV yayınlarını tamamlayacak bilgiler, yerel TV istasyonlarının koruduğu serverlardan İnternet üzerinden sağlanır ("City Web" konsepti gibi). TV kanalları yayın yapmadıkları zamanlarda, bilgisayarlar tarafından işlenebilecek depolama aygıtlarına video görüntüleri ya da bilgi aktarabilirler. Bu gelişme, bilgisayarlar tarafından yürütülen ve yüksek kalitede stereo dijital videoyla (DVD) da birleşebilir; böylece multi-medya sisteminin bir bileşeni olarak kaydedilen videonun potansiyeli artar.

Ancak, yeni sistemin oluşum süreci, beklenenden daha yavaş, daha çelişkili olacaktır. 1994'te interaktif multi-medya sistemleriyle birkaç bölgede denemeler yapıldı: Japonya'da Kansai Bilim Kenti'nde; Avrupalı sekiz telekomünikasyon ağının asimetrik sayısal abone hattını (ADSL) denemeye yönelik koordinasyon içinde yürüttükleri bir program;[131] Orlando'dan Vermont'a, Brooklyn'den Denver'a ABD'nin birkaç bölgesinde yürütülen denemeler.[132] Sonuçlar beklentileri karşılamıyor. Yüzyıl sonunda büyük teknolojik sorunlar henüz çözülmemişti. Multi-medyanın büyük vaadini gerçekleştirmek, uygun yazılıma sahip sihirli kutunun kullanımıyla interaktif bir biçimde standart kalitede istenen görüntüyü sağlamak için aktarım kapasitesinin ciddi biçimde artırılması gerekiyor. Owen'a göre, milyonlarca sıradan izle-

---

130 Owen (1999: 17. bölüm).

131 Posta ve Telekomünikasyon Bakanlığı (1994); *New Media Markets* (1994).

132 Kaplan (1992); Sellers (1993); Booker (1994); *Business Week* (1994e); Lizzio (1994); Wexler (1994).

yiciye böyle bir vaatte bulunmak, dağıtım sistemlerinin 1998 itibarıyla çökmesi anlamına gelirdi. Owen, "interaktif entegre video, yalnızca ülkelerin sahip olduğu altyapı anlamında değil, evleri birbirine bağlayan yerel dağıtım sistemleri açısından da mevcutun üstünde bir kapasiteye sahip olmamızı gerektiriyor," diyor.[133] "İsteğe bağlı video" şirketleri sınırsız imkânlardan dem vuran reklamlar yapsalar da, talepleri karşılamaktaki teknolojik imkânlar, mevcut kablo ya da uydu tabanlı sistemlerin ya da on-line serverlarm sunduklarının ötesine geçemiyor. Ancak, özellikle dijital sıkıştırma alanındaki hızlı teknolojik gelişmelere dayanarak, gerekli yatırımların yapılmasıyla –önemli bir yatırımdır, karşılığını ancak yeterince talep olmasıyla bulacaktır– bant aralığı ciddi biçimde genişletilebildi. Dolayısıyla 21. yüzyılın başında entegre bir multi-medya sisteminin ortaya çıkması olasılığı hâlâ mevcut. Ancak tam anlamıyla gelişmesi, yalnızca altyapıya ve programlama içeriğine büyük bir yatırım yapılmasını değil, işletmelerin güçlü çıkarlarıyla, seçmenler ve hükümetin teftişleri arasına sıkışıp kalmış yasal düzenleme ortamına da açıklık getirilmesini gerektiriyor. Bu koşullar altında, ancak medya şirketleri, iletişim operatörleri, İnternet servis sağlayıcıları ve bilgisayar şirketleri arasında ittifaka gidilmesiyle kurulacak güçlü gruplar multi-medyanın yayılması için gerekli ekonomik ve siyasi kaynaklara hakîm konumda olacak. Dolayısıyla bir multi-medya sistemi olacak, fakat kuvvetle muhtemel ki bu sistem tüm dünyada birkaç büyük şirketin ticari çıkarlarıyla şekillendirilecek. Bu durumda, bu şirketlerin insanların gerçekten medya sisteminden ne istediğini tam olarak tanımlayabilme yetisi gündeme geliyor. İzleyicilerin zorunlu reklam izleyicileri olarak harcadıkları zaman dışında bir bedel ödemek istemedikleri standart televizyonun tersine, multi-medya yayınlarının büyük bölümü, yaygınlaşmaları için yapılan büyük yatırımları karşılamak için görüntü başına ücretlendirilerek sunulacak. Bu yüzden geleceğin iletişimini medya girişimlerinin çıkarları ve insanların beğenileri, kaynakları arasındaki bağlantıyla şekillendirilecek.

---

133 Owen (1999: 313).

Mesele bir multi-medya sisteminin gelişip gelişmeyeceği değil, nasıl ve ne zaman, farklı ülkelerde hangi koşullar altında şekilleneceği; zira teknolojik yörüngenin zamanlaması ve şekillenmesi sistemin kültürel anlamını derinlemesine değiştirecektir.

İş dünyasının, multi-medya sistemlerinin gelişiminin ilk aşamalarında denetim sahibi olmasının, yeni elektronik kültürün özellikleri üzerinde kalıcı etkisi olacaktır. Çünkü yeni iletişim teknolojilerinin eğitim, sağlık koşullarının, kültürel koşulların güçlendirilmesi potansiyeline sahip olduğunu söyleyen ideoloji, baskın strateji, devasa bir elektronik eğlence sistemi geliştirmeye yöneliktir; iş dünyasının bakış açısına göre en güvenli yatırımdır bu. Öyle ki, öncü ülkede ABD'de, 1990'ların ortalarında, bütün farklı biçimleriyle eğlence, tüketicilerin yılda 350 milyar dolar harcadığı, 5 milyon çalışanı olan, istihdamın yılda % 12 arttığı en hızlı gelişen sektördü.[134] Japonya'da, 1992'de multi-medya yazılımlarının dağıtımına ilişkin ürün kategorisi dikkate alınarak yapılan ülke çapındaki bir araştırmada, değerin % 85,7'sini eğlencenin, % 0.8'ini eğitimin oluşturduğu görüldü.[135] Bu yüzden hükümetler ve fütürologlar sınıfların bilgisayara bağlanmasından, uzaktan cerrahi müdahaleden, *Britannica Ansiklopedisi*'ne tele danışmadan bahsederlerken, yeni sistemin fiili yapısı büyük ölçüde "talep üzerine görüntü"ye, tele-kumara, sanal gerçeklik parklarına yoğunlaşıyor. Bu kitabın analitik çerçevesi içinde, yeni teknolojilerin soylu hedefleriyle, hayata geçirilmelerindeki bayağılığı karşı karşıya getirmek değil niyetim. Ben yalnızca yeni sistemin ilk aşamalarındaki fiili kullanımlarının, kullanım, algılanma biçimlerini, nihayetinde multi-medyanın toplumsal sonuçlarını ciddi biçimde değiştireceğini göstermek istiyorum.

Ayrıca, eğlenceye yönelik talebin sınırsız olacağı beklentileri de aşırı abartılı, fazlasıyla "dinlence toplumu" ideolojisinin etkisi altında geliştirilmiş görünüyor. Eğlence harcamaları ekonomik durgunluk karşısında esnekliğe sahip olsa da, on-line önerilen imkânların tamamı için yapılacak harcamanın, yakın gelecekte hane başına gelirde ger-

134 *Business Week* (1994f).

135 Dentsu İnsani Araştırmalar Enstitüsü (1994: 117).

çekleşmesi beklenen artışı aştığı açık. Ayrıca zaman da kıt bir kaynak. ABD'de 1973 ile 1994 yılları arasında dinlence zamanının % 37 kısaldığı yönünde işaretler mevcut. Ayrıca kitle iletişim araçları izleme oranının da 1980'in ikinci yarısında gerilediği görülüyor: 1985 ile 1990 arasında TV ve film izlemeye harcanan toplam zaman yılda 45 saat geriledi; TV izlemeye harcanan zaman % 4 düştü; şebeke TV izlemeye ayrılan zaman % 20 azalmıştır.[136] Bir başka tahmine göre ABD'de ortalama bir insanın radyo televizyon yayınlarını ve kablolu TV izlemeye ayırdığı zaman 1984'te haftada 20,4 saate yükselmiş, bundan sonra en azından 1998'e dek yavaş yavaş azalmıştır.[137] Kitle iletişim araçlarının izlenmesindeki bu gerileme, ilgi eksikliğinden ziyade toplumun aşırı çalışmasıyla (iki işte çalışan aileler vardır) ilişkilendirilebilse de multi-medya girişimciliği bir başka yoruma daha oynuyor: Yeterince cazip bir içerikten yoksun olmak. Medya sektöründeki uzmanların çoğu, multi-medyanın yaygınlaşmasında gerçekten en zorlu dönemecin içeriğin, teknolojik dönüşümü izlememesi olduğu görüşünde: Mesaj, iletişim aracının gerisinden geliyor.[138] İnteraktif tercih fırsatıyla birlikte, yayın kapasitesindeki ciddi genişleme, içerik anlamında gerçek bir tercih söz konusu değilse eğer potansiyelini gerçekleştiremeyecektir: Birbirinden farklı-ama-aynı 500 seks/şiddet filmine on-line ulaşabilir olmak, aktarım kapasitesindeki ciddi genişlemeyi haklı çıkarmaz. Hollywood stüdyolarının, film şirketlerinin ve TV belgesel arşivlerinin satın alınması bu yüzden herhangi bir küresel medya konsorsiyumu için bir zorunluluktur. Steven Spielberg gibi yaratıcı girişimciler bunu anlamış görünüyorlar; *yeni sistemde içeriğin potansiyel çeşitliliğinden ötürü, mesaj mesajdır:* En fazla rekabet gücü potansiyeli kazandıransa bir ürünü farklılaştırma yetisidir. Dolayısıyla yeterli kaynaklara sahip olan büyük bir şirket, multi-medya teknolojisine erişebilir ve yasal düzenlemelerden giderek uzaklaşan bir bağlamda herhangi bir piyasaya girebilir. Ancak Bogart'ın filmleri kimdeyse ya da yeni elektronik Ma-

---

136 Martin (1994).

137 Owen (1999:4).

138 Bunker (1994); *Business Week* (1994f); Cuneo (1994); *The Economist* (1994a).

rilyn'i üretme ya da *Jurassic Park*'ın bir sonraki bölümünü yapma kapasitesine kim sahipse, herhangi bir iletişim biçiminin desteğiyle çok ihtiyaç duyulan malı sağlayacak konumdaki de o olacaktır.

Ancak kaynaklar ve zaman belli olsa da, insanların giderek daha incelikli bir formatta sadist video oyunlarından sonu gelmez spor karşılaşmalarına dek asıl istediklerinin daha fazla eğlence olup olmadığı belli değildir. Konuyla ilgili kaynaklar sınırlı olsa da, bazı göstergeler daha karmaşık bir talep örüntüsünün varolduğunu gösteriyor. Multi- medya talebiyle ilgili olarak, Charles Piller'ın 1994'te ABD'de ülke çapında 600 yetişkini kapsayan bir örnek grup üzerinde gerçekleştirdiği en kapsamlı araştırmalardan biri, insanların multi-medyanın bilgiye erişim, cemaat işleriyle ilgilenme, siyasi katılım ve eğitimde kullanılmasına, televizyon kanalı ve film tercihlerini genişletmekten daha derin bir ilgi duyduğunu göstermişti.[139] Tüketicilerin yalnızca % 28'ine göre talep üzerine görüntü çok istenen bir şeydi; eğlenceye karşı fazla ilgi duyulmaması eğilimi İnternet kullanıcıları arasında da güçlüdür. Diğer yandan İnternet'in siyasi amaçlarla kullanımına büyük değer verilmektedir: Kullanıcıların % 57'si elektronik belediye toplantılarına katılmayı istemektedir; % 46'sı temsilcilerine mesaj göndermek için e-postadan yararlanmak istemiştir; % 50'si de elektronik oylamayı önemli bulmuştur. Büyük talep gören başka hizmetler şunlardır: Eğitsel kurslar; yerel okullara ilişkin interaktif raporlar; başvuru kaynaklarına erişim; hükümetin hizmetleriyle ilgili bilgilere erişim. Araştırmaya katılanlar, görüşlerini cüzdanlarıyla da desteklemeye hazırdırlar: % 34'ü uzaktan eğitim için ayda 10 dolar daha ödemeye hazırdır; eğlence seçeneklerinin artması için bu meblağı ödemeye hazır olanların oranı ise yalnızca % 19'dur. Ayrıca multi-medya şirketlerinin yerel piyasalarda talep üzerine görüntü hakkında yaptığı denemeler insanların eğlence dozunda ciddi bir artışa hazır olmadığını ortaya koymuştur. Dolayısıyla US West/ATT videonun Colorado, Littleton'da 1993-94'te gerçekleştirdiği 18 aylık bir deney, hanelerin standart video

---

139 Piller (1994).

izlemeden, ısmarlama video hizmetlerine geçtiğini, ancak izledikleri film sayısını değiştirmediklerini; bu sayının film başına 3 dolardan, ayda 2.5 filmde kaldığını göstermektedir.[140]

İnternet hizmet sağlayıcılarının eğlence dışında hizmet ve bilgi sunumundaki geniş çaplı başarısı ve İnternet'te kişisel iletişimin hızla yayılması dikkate alındığında, gözlemler, kitlesel üretilmiş, talep üzerine farklılaştırılmış eğlencenin multi-medya kullanıcılarının açık tercihi olmadığını gösteriyor; bunun alanı şekillendiren şirketlerin stratejik tercihi olduğu belli olsa da. Bu durum pazarlama stratejisi üretilen kurumlarda tahayyül edildiği biçimiyle insanların ne olduğunu söyleyen ideoloji ile bilgisayarlı iletişim ağlarında kendini büyük bir kararlılıkla ortaya koyan iletişimi ve bilgilenmeyi artırma ihtiyacının kılavuzluğundaki bilgilenme ve eğlence ürünleri arasındaki gerilim daha da artabilir; hattâ bu gerilim yeni bir tür televizyonun geliştirilmesiyle sonuçlanabilir.[141] Bu gerilimin farklı multi-medya ifadelerinin toplumsal tabakalanmasıyla da çözülmesi pekala mümkün olabilir; bu birazdan döneceğim kritik bir meseledir.

Multi-medyanın yeniliği yüzünden, köklü değişikliklerin şimdiden başladığını teslim etmenin ötesinde toplumun kültürünü nasıl etkileyeceğini kestirmek güç. Yine de dağınık ampirik kanıtlar; yeni iletişim sistemlerinin farklı bileşenlerine ilişkin derinlikli yorumlar, belirmekte olan sosyal, kültürel eğilimlere ilişkin varsayımlar geliştirmemize zemin hazırlıyor. Avrupa Hayat ve Çalışma Koşullarını Geliştirme Vakfı'nm (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions) "elektronik ev"in gelişimiyle ilgili "tarama raporu" yeni hayat tarzının iki kilit veçhesinin altını çiziyor: "Ev merkezlilik" ve bireycilik.[142] Bir yanda Avrupa'da evlerde elektronik teçhizatların artması, rahatlık, kendi kendine yeterlilik düzeyini yükseltmiş, evin güvenli ortamından bütün dünyayla bağlantı kurma imkânı sağlamıştır. Konutların çapındaki genişlemeyle, hanenin daralmasıyla bir-

---

140 Tobenkin (1993); Martin (1994).

141 Van der Haak (1999).

142 Moran (1993).

likte kişi başına mekân genişlemiş, ev daha rahat bir ortam haline gelmiştir. Hattâ 1990'ların başında evde geçirilen vakit artmıştır. Diğer yandan yeni elektronik ev, taşınabilir iletişim aygıtları aile bireylerinin kendi zamanlarını, mekânlarını organize etme fırsatını artırmıştır. Örneğin önceden pişirilmiş yemeklerin bireysel olarak tüketimini mümkün kılan mikrodalga fırınlar, topluca yenen aile yemeklerinin sayısını azaltmıştır. Tek kişilik TV yemek setlerinin büyüyen bir piyasası vardır. VCR'lar ve walkman aygıtları, TV setleri, radyolar ve CD yürütücülerin fiyatlarındaki düşüşle birlikte, nüfusun büyük bir kesiminin seçtikleri görsel-işitsel ortamlara girebilmesini sağlamaktadır. Ailenin ilgisi de elektronikle birlikte dönüşüm geçirmiştir: Çocuklar uzaktan kumanda sayesinde uzaktan izlenebilmektedir; araştırmalar, anne baba ev işleriyle meşgulken TV'nin bakıcı olarak kullanıldığını göstermektedir; yalnız yaşayan yaşlı insanlar acil durumlar için alarm sistemleri kullanmaktadır. Ancak bazı sosyal veçheler, teknolojik devrimin ötesinde kalıcılığını koruyacakmış gibi görünüyor: Ev işlerinin cinsiyetler arasında paylaşımı (ya da paylaşılmaması) elektronikten etkilenmemiştir; VCR ve uzaktan kumanda kullanımı ailedeki otorite yapısını yansıtır; elektronik aygıtların kullanımı cinsiyete ve yaşlara göre farklılık gösterir, erkekler daha ziyade bilgisayarla, kadınlar elektrikli ev eşyalarıyla ve telematik hizmetlerle uğraşırken, çocuklar video oyunlarına kapılmış haldedir.

Yeni elektronik iletişim araçları geleneksel kültürlerden uzaklaşmamış, onları hazmetmiştir. 1990'larda bütün Asya'da hızla yayılan, yakın gelecekte dünyanın geri kalan kısmına da yayılması muhtemel Japon icadı *karaoke* dikkat çekici bir örnektir. 1991'de Japonya'da eğlence hizmetlerinin de verildiği otellerin % 100'ünde, barların, kulüplerin % 99'unda karaoke vardı; özel karaoke odası sayısının 1989'da 2000'den azken 1992'de 107 bine çıktığını da eklemek gerek. 1992'de Japonların % 52'si karaoke furyasına katılmıştı; genç kadınlarınsa % 79'u.[143] İlk bakışta karaoke Japonya'da olduğu kadar İspanya ve Bri-

143 Dentsu İnsani Araştırmalar Enstitüsü (1994: 140-3).

tanya'da da popüler olan barlarda birlikte şarkı söyleme geleneğinin bir uzantısı, bir örneğidir; bu yüzden de elektronik iletişim dünyasının kapsamı dışındadır. Ancak asıl yaptığı bu alışkanlığı programlanmış bir makineyle birleştirmektir; makinenin müzikal ritmleri ve repertuvarı ekranda belirecek olan sözleri tekrarlayan şarkıcı tarafından izlenecektir. Hattâ arkadaşlarla yüksek skor için girilen rekabet bile, makinenin hızına en iyi ayak uyduranı ödüllendirmesine dayalıdır. Karaoke makinesi bir müzik enstrümanı değildir: Şarkıcı, sesleri ve görüntüleri tamamlaması için makine tarafından yönlendirilir. Karaoke odasındayken, müzikal üstmetnin bir parçası haline gelir, multi-medya dünyasına fiziksel olarak gireriz; arkadaşlarımızdan ayrı söyleriz şarkımızı, bardaki geleneksel şarkı söyleme adetinin yerini arkadaşlarımızın kendi performanslarını gerçekleştirmek için sıra beklemeleri almıştır.

Bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Amerika'da ya da Asya'da olduğu gibi Avrupa'da da multi-medyanın ilk aşamalarına bile, şu nitelikleri taşıyan bir sosyal/kültürel şablon damgasını vurmuştur: İlki, kullanıcılar/izleyiciler/okuyucular/dinleyicilerin parçalanmasına neden olan *yaygın bir sosyal, kültürel farklılaşmadır*. Mesajlar, gönderenlerin stratejilerine göre piyasalara ayrılmakla kalmaz, medyanın kullanıcıları tarafından da, interaktif kapasiteden yararlanarak ilgi alanlarına göre giderek farklılaştırılır. Bazı uzmanların dediği gibi, yeni sistemde *"prime time, benim zamanımdır."*[144] Sanal cemaatlerin oluşumu da böyle bir farklılaşmanın ifadelerinden biridir yalnızca.

İkincisi *kullanıcılar arasında toplumsal tabakalaşmanın giderek artmasıdır.* Multi-medya tercihi yalnızca erişim için zamanı ve parası olanlara açıktır; bir de yeterli pazar potansiyeline sahip ülkelerle bölgelere; ancak kültürel/eğitsel farklılıklar da kullanıcıların karşılıklı etkileşimden yararlanmalarında belirleyici olacaktır. Ne aranacağı ve mesajın nasıl kullanılacağı bilgisi, gerçekten de standart kitle iletişim araçlarından daha farklı bir sistemi tecrübe etmek için temel önemdedir. Dolayısıyla multi-medya dünyasında birbirinden temelde farklı iki nüfus

---

144 Negroponte (1995).

yer alacaktır; etkileşim kuranlar ve etkileşim kurulanlar; yani çok yönlü iletişim devrelerini seçebilenler ve önceden paketlenmiş sınırlı sayıda tercihin ulaştırıldığı kesim. Kimin kim olduğu da büyük ölçüde, sınıf, ırk, cinsiyet ve ülkeye göre belirlenecektir. Kitlesel televizyonun birleştirici kültürel gücünün (geçmişte ancak kültürlü küçük bir elit kesim yakasını kurtarabilmiştir bu güçten) yerini, talebe uygun kitle iletişim kültürüyle kişinin kendi seçtiği cemaatlerin ağlarında karşılıklı etkileşime dayalı elektronik iletişimin bir arada bulunmasını beraberinde getiren, toplumsal olarak tabakalara bölünmüş bir farklılaşma almıştır.

Üçüncüsü, her tür mesajın aynı sistem içinde iletilmesi, sistem interaktif ve seçici olsa bile (aslında tam da bu yüzden), bütün mesajların ortak bir bilişsel şablon çerçevesinde bütünleşmesini beraberinde getirir. Görsel-işitsel haberlere, eğitime ve gösterilere, farklı kaynaklardan da olsa aynı ortamda ulaşabilmek, kitlesel televizyonda yaşanmakta olan içeriğin bulanıklaşmasını bir adım daha ileriye taşır. Ortamın bakış açısından, farklı iletişim biçimleri birbirlerinden çeşitli kodları ödünç alma eğilimindedir: İnteraktif eğitsel programlar video oyunlarına benzer; haber programları görsel-işitsel gösteriler gibi tasarlanmıştır; duruşmalar pembe dizi kıvamında sunulur; pop müzik MTV'ye göre bestelenir; spor oyunlarının kareografisi uzaktaki izleyiciye göredir, mesajlarının aksiyon filmlerinin mesajlarından pek bir farkı yoktur. Kullanıcının bakış açısından ise (interaktif bir sistemde hem alıcı hem gönderici olarak), aynı iletişim ortamında çeşitli mesajların seçilmesi, birinden diğerine kolayca geçilmesi bilişsel ve duyumsal katılımın farklı kaynakları arasındaki zihinsel mesafeyi azaltır. Mesele, iletişim aracının mesaj olup olmaması değildir: Mesaj mesajdır. Sembolik iletişim süreçlerinde birbirleriyle karışırlarken, mesaj olarak farklılıklarını koruduklarından, bu süreçte kuralları birbirine karışır; farklı anlamların rasgele bir karmasının oluşturduğu çokyüzlü semantik bir bağlam ortaya çıkar.

Son olarak, belki de *multi-medyanın en önemli yönü, kültürel ifadelerin büyük bölümünü, bütün farklılıklarını koruyarak kendi alanına hapsetmesidir.* Multi-medyanın ilerlemesi, görsel-işitsel medya ile

yazılı basın, popüler kültür ile öğrenilen kültür, eğlence ile bilgilenme, eğitim ile kanaat arasındaki ayrımın, hattâ farkın sona ermesine kadar varır. En kötüsünden en iyisine, en elitistinden en popülerine her kültürel ifade, iletişime hazır zihnin geçmiş, şimdi ve gelecekteki ifadelerini devasa, tarih dışı bir hipertext'te birleştiren bu dijital evrende bir araya gelir. Böylece yeni bir sembolik ortam oluştururlar. Sanallığı gerçekliğimiz haline getirirler.

GERÇEK SANALLIĞIN KÜLTÜRÜ

Kültürler, iletişim süreçlerinden oluşur. Bütün iletişim biçimleri de, Roland Barthes'ın ve Jean Baudrillard'ın bize yıllar önce öğrettiği gibi, göstergelerin üretimi ve tüketimine dayalıdır.[145] Bu yüzden "gerçeklik" ile sembolik temsil arasında bir ayrım yoktur. Bütün toplumlarda, insanoğlu bir sembolik ortam içinde varolmuş, bir sembolik ortam aracılığıyla hareket etmiştir. Dolayısıyla tipografik iletişimden çok duyulu iletişime dek bütün iletişim biçimlerinin elektronik olarak bütünleşmesi etrafında örgütlenen yeni iletişim sisteminin tarihsel özgüllüğü, sanal gerçekliği başlatması değil, gerçek sanallığı inşa etmesidir. Sözlüğün de yardımıyla açıklayacağım: "virtual (sanal): uygulamada varolan, ama kesin olarak ya da ismiyle var olmayan," "real (gerçek): fiilen varolan"[146] Dolayısıyla gerçeklik, deneyimlediğimiz biçimiyle hep sanal olmuştur, çünkü her zaman pratiği, doğru semantik tanımı kaçıran bir anlamla çevreleyen sembollerle algılanır. Kültürel ifadeleri formel/mantıksal/matematiksel akıl yürütmeden farklı kılan, tam da bütün biçimleriyle dilin, belirsizliğin şifresini çözme ve farklı yorumların kapısını aralama becerisidir. İnsan zihninin mesajlarının karmaşık, hattâ çelişkili niteliği söylemlerimizin çok anlamlı karakteriyle kendini ortaya koyar. Mesajların anlamındaki bu kültürel çeşitlilik yelpazesi, birbirimizle kimi açık, kimi örtülü çok boyutlu olarak etkileşim kurmamızı sağlar. Dolayısıyla elektronik medya eleştirmenleri yeni sembolik ortamın "gerçekliği" temsil etmediğini savunurken, örtülü

145 Baudrillard (1972); Barthes (1978).

146 *Oxford Dictionary of Current English* (1992).

olarak saçmalık derecesinde ilkel bir "şifrelenmemiş" gerçek deneyim mefhumuna atıfta bulunurlar, oysa böyle bir deneyim hiç varolmamıştır. İnsani, interaktif iletişimde, ortamdan bağımsız olarak, bütün semboller kendilerine atfedilen semantik anlamla ilişkili olarak biraz yerlerinden kaymıştır. Bir anlamda bütün gerçeklik, sanal olarak algılanır.

O halde, daha önceki tarihsel deneyimlerin tersine, gerçek sanallığı üreten bir sistem nasıl bir sistemdir? Gerçekliğin kendisinin (insanların maddi/sembolik varlığının) tümüyle yakalandığı, tamamen sanal bir görüntü ortamına, görüntülerin yalnızca deneyimlerin iletildiği ekran üzerinde kalmadığı, ama bizzat deneyim haline geldiği bir farz etme dünyasına yedirildiği bir sistemdir. Her türden bütün mesajlar bu iletişim ortamının içine kapatılmıştır, çünkü bu ortamın kendisi olarak kapsayıcı, o kadar çeşitliliğe açık, o kadar kolay uyum sağlayabilir hale gelmiştir ki, aynı multi-medya metninin içine geçmişi, bugünü, geleceğiyle insanlık tecrübesinin tamamını yedirebilir; tıpkı Jorge Luis Borges'in "Alef" dediği, Evren'in o benzersiz noktası gibi. İzninizle bir örnek vereyim, yalnızca düşüncelerimi aktarmayı amaçlayan bir örnek.

Amerika'da 1992'deki başkanlık seçimi kampanyasında, dönemin Başkan Yardımcısı Dan Quayle, geleneksel aile değerlerinin arkasında bir duruşu benimsediğini göstermek istedi. Kanaatlerini kuşanıp Murphy Brown'la olağandışı bir tartışmaya girişti. Hoş bir artistin, Candice Bergen'in canlandırdığı Murphy Brown, sevilen bir televizyon dizisinin baş karakteriydi; yeni kadının değerlerini, sorunlarını sunuyordu (temsil ediyordu): Bekâr, çalışan, hayat hakkında kendisine özgü ölçütleri olan profesyonel kadın. Seçim kampanyası dönemindeki bölümlerin birinde Murphy Brown (Candice Bergen değil), evlilik dışı bir çocuk sahibi olmaya karar verdi. Dan Quayle alelacele çıkıp onun bu davranışını uygunsuz diye niteledi ve ülke çapında, özellikle de çalışan kadınlar arasında büyük tepki aldı. Murphy Brown (yalnızca Candice Bergen değil) karşılık verdi: Bir sonraki bölümde, Başkan Yardımcısı Quayle'in onu eleştirdiği televizyon programını izlerken belirdi ekranda; siyasetçilerin kadınların hayatına karışmasını sert bir dille

eleştirip yeni bir ahlaka hakkı olduğunu savunarak karşılık verdi. Bu gelişmenin ardından Murphy Brown'ın izleyici sayısı artarken, Dan Quayle'in modası geçmiş muhafazakârlığı Başkan Bush'un seçim kampanyasını başarısızlığa sürükledi; her iki olay da gerçekti ve bir ölçüde toplumsal bakımdan birbiriyle ilgiliydi. 1999'da, Cumhuriyetçi Parti'den başkan adaylığına adaylığını koyan Quayle kampanyasını kararlı bir tavırla, kendisinin hâlâ orada olduğunu, ama Murphy Brown'ın ekranlarda görünmediğini söyleyerek açtı. Nafileydi: Ön seçimlerin ilkinde o kadar az oy aldı ki, adaylıktan çekildi. Böylece bu diyalog sırasında, gerçek olanla tahayyül edilen yeni bir metinde bir araya geldi. Murphy Brown'ın hayali dünyasının gerçek hayattaki başkanlık kampanyasında istenmeyen varlığı, Quayle'i (ya da 'gerçek' televizyon imajını) Murphy Brown'ın hayali dünyasının bir kahramanına dönüştürdü: Deneyimin her iki düzeyinden de hararetle savunulan mesajları çekip aynı söylem içinde bir araya getiren yeni bir süpermetin oluştu. Bu örnekte sanallık (pratikte birçok kadın gibi olan, ama hiçbir kadının adını taşımayan Murphy Brown) dünya üzerindeki en güçlü konumun seçilme süreciyle, fiilen etkileşime girmesi anlamında gerçeğe dönüştü. Örneğin aşırı ve sıradışı olduğunu biliyorum, ama analizimin soyutluğunun belirsizliğini azalttığına inanıyorum.

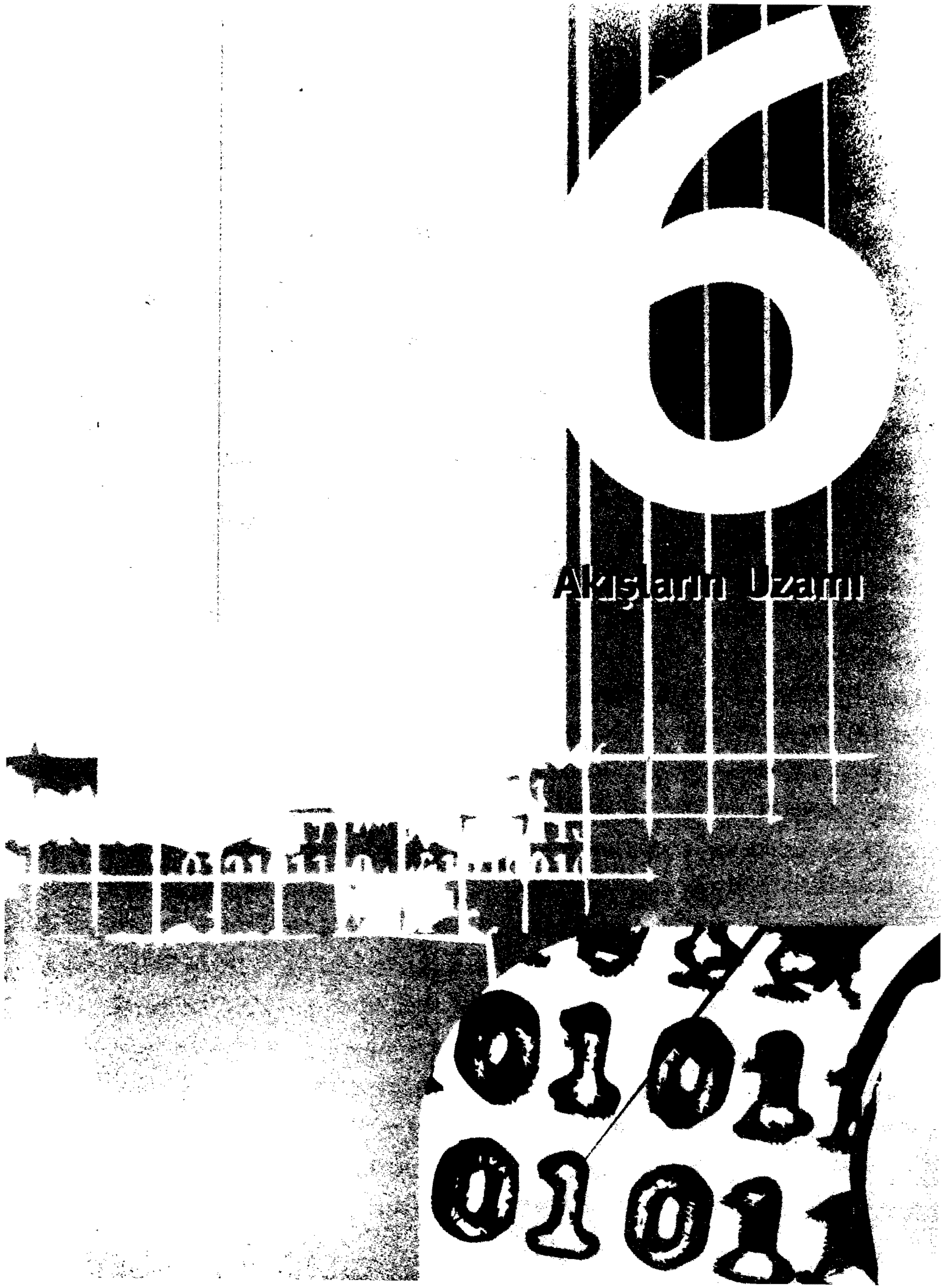
Çoğul iletişim biçimlerinin dijitalleşmiş, ağlar oluşturmuş bütünlüğüne dayalı yeni iletişim sisteminin temel özelliği, bütün kültürel ifadeleri kapsaması ve aktarmasıdır. Bu sistemin varlığı yüzünden, yeni toplumda her tür mesaj ikili bir modda işler: Multi-medya iletişim sisteminde varlık/yokluk. Ancak bu bütünleşmiş sistemde varolması mesajın iletilmesini ve sosyalleşmesini sağlar. Diğer bütün mesajlar bireysel tahayyüle ya da giderek daha da marjinalleşen yüz yüze iletişim kuran alt kültürlere indirgenir. Toplumun bakış açısından *elektroniğe dayalı iletişim (tipografik, görsel-işitsel ya da bilgisayar aracılığıyla), iletişimdir.* Ancak bu kültürel ifadelerin aynılaştığı, kodlara tümüyle merkezi konumdaki birkaç göndericinin hakim olduğu anlamına gelmez. Yeni iletişim sistemi tam da farklılıkları barındırması, çok biçimliliği ve çok yönlülüğü sayesinde bütün ifade biçimlerini kapsayabilen,

bütünleştirebilen bir sistemdir. Ancak sisteme dahil olmak için ödenmesi gereken bedel, mantığına, diline, giriş noktalarına, şifrelemesine ve şifre çözümüne uyarlanmaktır. Farklı sosyal etkilerin gözlenmesi için, talep üzerine görüntü yapılanmasında olduğu gibi belli bir merkezde toplanmış bir multi-medya yerine İnternet'e benzer çok merkezli, yatay bir iletişim ağının gelişmesinin gerekliliği işte bu yüzden çok önemlidir. Bu iletişim sistemine giriş için konulan engeller, mesajların sistem içinde dolaşması ve yayılması için şifrelerin yaratılması yeni toplumun önündeki kritik kültürel savaşlardır; sonuçları bu yeni tarihsel ortamda yapılacak sembolik olarak aktarılan çatışmaların kaderini belirleyecektir. Yukarıda belirttiğim anlamıyla terminolojiyi kullanacak olursak, enformasyonel toplumda başatlık sisteminin ve özgürleşme süreçlerinin çerçevesi büyük ölçüde, etkileşim kuranın ve etkileşim kurulanın kim olduğuyla çizilir.

Kültürel ifadelerin birçoğunun, dijitalleşmiş elektronik üretime, dağıtıma ve sinyal alışverişine dayalı bütünleşmiş bir iletişim sistemine dahil edilmesinin toplumsal oluşumlar, süreçler üzerinde ciddi etkileri vardır. Diğer yandan bu durum, sistemin dışında kalan, tarihsel olarak şifrelenmiş toplumsal alışkanlıklarla, din, ahlak, otorite, geleneksel değerler ve siyasi ideolojinin yanısıra aktarımda bulunan geleneksel göndericinin sembolik gücünü de ciddi biçimde zayıflatır. Bu göndericiler ortadan kaybolmazlar; ama kendilerini yeni sistem içinde yeniden şifrelemezlerse eğer zayıflarlar; manen aktarılan alışkanlıkların yeni sistemde elektronik olarak maddileştirilmesiyle birlikte güçleri artar; elektronik vaazlar, interaktif köktenci ağlar, uzak, karizmatik bir otoritenin yüz yüze aktarımına kıyasla toplumlarımızda görüşler aşılamanın daha etkili, daha derine nüfuz eden yollarıdır. Aşkın mesajların, isteğe uygun pornografinin, pembe dizilerin ve sohbet hatlarının aynı sistem içinde dünyevî biraradalığını kabul eden üstün ruhanî güçler ruhları fethetmeye devam eder, ancak insanüstü statülerini yitirirler. Bunu, toplumun sekülerleşmesi yönünde son bir adım izler; kimi zaman paradoksal bir biçimde, dinin her tür jenerik ürün ismiyle, markayla apaçık tüketimi biçiminde gerçekleşse de. Toplumlar, sonunda

gerçekten de büyüden kurtulmuştur, çünkü bütün harikalar on-line'dır, kendi kendine inşa edilen bir imaj dünyasında birleşebilirler.

Diğer yandan yeni iletişim sistemi, uzamı ve zamanı, insan hayatının temel boyutlarını kökten bir dönüşüme uğratır. Yerellikler, kültürel, tarihsel, coğrafi anlamlarından kopar, işlevsel ağlar ya da imaj kolajları olarak yeniden birleşirler; böylece mekânların uzamının yerini bir akışlar uzamı alır. Geçmiş, şimdi ve gelecek, aynı mesaj içinde birbirleriyle etkileşim içinde olabilecek şekilde programlandığında zaman silinir. *Akışların uzamı* ve *zamansız zaman* tarihsel olarak aktarılmış temsil sistemlerinin çeşitliliğini kapsayan ve aşan yeni bir kültürün maddi temellerini oluşturur: Kurgunun, kurmaya duyulan inanç olduğu gerçek sanallık kültürü.

Akşamın Uzamı
0101
0101

Uzam ve zaman, insan hayatının temel, maddi boyutlarıdır. Fizikçiler, yanıltıcı sezgisel basitliklerinin ötesinde bu kavramların karmaşıklığını ortaya koymuşlardır. Okul çocukları bile uzamla zamanın birbiriyle ilgili olduğunu bilir. Ve fiziğin son modası süpersicim kuramı, zaman dahil on boyutu bir araya getiren bir hiperuzam varsayımı gelişmektedir.[1] Uzam ve zamanın sosyal anlamıyla ilgili olan analizimde, böyle bir tartışmaya yer yok elbette. Ancak bu karmaşaya atıfta bulunmamın, retorik bilgiçlik taslamanın dışında bir nedeni var. Bizi, bugüne kadar süregelen algılayışımıza indirgenemeyecek sosyal biçimler üzerine düşünmeye davet eden bir karmaşıklık bu. Söz konusu zaman ve uzam, bugünkü tarihsel deneyimin aştığı sosyo-teknik yapılara dayalıdır.

Uzam ve zaman doğada ve toplumda bir arada bulunduğundan, analizimde de öyle olacak; yalnız açık olmak adına sırasıyla önce bu bölümde uzamı, sonraki bölümde de zamanı ele alacağım. Sıralamadaki bu düzenleme rasgele bir tercih değildir; zamanın uzama hakim olduğunu varsayan birçok klasik sosyal bilimler kuramının tersine,

---

1 Kaku (1994)

ben ağ toplumunda uzamın zamanı organize ettiği varsayımını ortaya atıyorum. Bu ifadenin, bu iki bölümde okura sunacağım entelektüel yolculuğun sonunda daha iyi anlaşılacağını umuyorum.

Uzam da zaman da, enformasyon teknolojisi paradigması ile bu kitapta sunduğumuz gibi içinde bulunduğumuz tarihsel değişim sürecinin tetiklediği toplumsal oluşumlar ve süreçlerin birleşik etkisi altında bir dönüşüm geçiriyor. Ancak bu dönüşümün gerçekteki profili, teknolojik determinizmin sağduyuya dayalı tahminleriyle keskin bir ayrılık içinde. Örneğin, ileri telekomünikasyonun hemen her yerin ofis haline gelebileceği, böylece büyük şirketlerin pahalı, kalabalık, nahoş, merkez binalarını terk edip dünyanın güzel yerlerinde taleplerine uygun olarak inşa edilmiş binalara taşınacağı aşikâr sayılıyor. Ancak Mitchell Moss'un telekomünikasyonun 1980'lerde Manhattan'da iş hayatına etkileriyle ilgili ampirik analizine göre, bu yeni, gelişmiş telekomünikasyon olanakları şirketlerin New York'tan uzağa yerleşmelerini engelleyen etkenlerin başında geliyor; sebeplerini birazdan inceleyeceğim. Farklı bir sosyal ortamla ilgili başka bir örnek verelim; ev merkezli elektronik iletişimin kalabalık kentli oluşumları silinişini beraberinde getireceği, belli mekânlarda gerçekleşen toplumsal etkileşimi azaltacağı sanılıyordu. Ancak kitlesel olarak yaygınlaşmış ilk bilgisayarlı iletişim sistemi olan, beşinci bölümde bahsettiğim Fransız Minitel, 1980'lerde kalabalık bir kentli ortamda uygulamaya kondu; Minitel'in, bu yeni iletişim aracının varlığı kent ortamının canlılığına, yüz yüze iletişimine pek zarar vermedi. Tersine Fransız öğrenciler, hükümete karşı *sokak* gösterileri düzenlemekte Minitel'den yararlandılar. 1990'ların başında telebilgi-işlem –yani evde on-line çalışmak– eğer profesyonellerin yapabilme rahatlığı bulduklarında evden çalışmalarını ya da esnek bir zaman, uzam anlayışıyla faaliyetlerini örgütlemeleri gibi eski, geleneksel bir uygulamayı da sayacak olursak ABD (belli bir günde % 1 ya da 2), Avrupa ya da Japonya'da işgücünün ancak küçük bir kesimi tarafından tecrübe ediliyordu.[2] Evde, yarı zamanlı

2 Telekomünikasyon ve uzamsal süreçler arasındaki etkileşimin mükemmel bir değerlendirmesi için Graham ve Marvin'e bakınız (1996). Telekomünikasyonun iş merkezleri üzerindeki etkile-

çalışmak, gelecekte profesyonellerin çalışma biçimi olarak görünse de, daha önceki bölümde de incelediğimiz gibi, bu mevcut teknolojinin değil, ağ müessesesinin ve esnek çalışma sürecinin yükselişinin bir sonucudur. Bu tür inceliklerin kuramsal ve pratik sonuçları önemlidir. İzleyen sayfalarda ele alacağım da teknoloji, toplum ve uzam arasındaki bu etkileşimin karmaşıklığıdır.

Bu yönde ilerleyebilmek için, yeni teknolojik sistemde kilit ekonomik faaliyetlerin, hem ileri hizmetlerin hem de imalat faaliyetlerinin yerleşimlerinin değişimine ilişkin ampirik kanıtları inceleyeceğim. Sonra da elektronik evin yükselişiyle kentin gelişimi arasındaki etkileşime dair sınırlı kanıtları değerlendirecek, ondan sonra da farklı bağlamlarda kentli oluşumların son dönemdeki değişimini inceleyeceğim. Ardından gözlemlediğim eğilimleri, akışların uzamı diye adlandırdığım yeni bir uzamsal mantıkla sentezleyeceğim. Bu mantığı, ortak deneyimimizin köklü bir tarihi olan uzamsal örgütlenme mantığının, mekânların uzamı kavrayışıyla karşılaştıracağım. Mimari ve kent tasarımı alanlarında bugünkü tartışmalarda akışların uzamı ile mekânların uzamı arasındaki diyalektik karşıtlık üzerine geliştirilen düşüncelere değineceğim. Bu entelektüel seyahatin amacı, toplumlarımızda iktidar ve işlevin hakim uzamsal ifadesi haline gelen yeni uzamsal sürecin, akışların uzamının bir profilini çizmektir. Bu yeni uzamsal mantığı ampirik kayıtlara dayandırma yönündeki tüm çabama karşın, deneyimimizin maddi temelinin bugün geçirmekte olduğu dönüşümle ilgili bir yaklaşım geliştirebilmek için bölümün sonuna doğru, okuyucuyu sosyal uzam kuramının bazı temel noktalarıyla karşı karşıya getirmem korkarım kaçınılmaz olacak. Ancak hakim ekonomik işlevlerle sosyal pratiklerin son dönemdeki uzamsal kalıplarına ilişkin eldeki kanıtları kısaca gözden geçirmemizin, yeni uzamsal oluşumlar ile süreçlerin nispeten soyut bir biçimde kuramlaştırılmasını aktarabilmeme yardımcı olacağını umuyorum.[3]

---

ri için Moss'a bakınız (1987, 1991, 1992: 147-58). İleri toplumlarda teleçalışma ve bilgisayarla evde çalışma ilgili kanıtların özeti için Korte et.al. (1988); ve Qvortup.

3 Bu bölümün ampirik ve analitik temelleri büyük ölçüde 1980'lerde gerçekleştirdiğim, *The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring and the Urban-Regional Process* (Castells 1989b) başlıklı kitabımda özetleyip toparladığım araştırma çalışmalarına da-

GELİŞMİŞ HİZMETLER, BİLGİ AKIŞI VE KÜRESEL KENT

Enformasyonel, küresel ekonomi, şirket ağlarının sarmal haline gelmiş faaliyetlerini koordine edebilecek, yenileyebilecek, yönetebilecek komuta ve kontrol merkezleri etrafında örgütlenmiştir.[4] Finans, sigortacılık, emlakçılık, danışmanlık, hukuk hizmetleri, reklamcılık, tasarım, pazarlama, halkla ilişkiler, güvenlik, bilgi toplama ve enformasyon sistemlerinin yönetimi de dahil ileri hizmetler, yanı sıra araştırma geliştirme faaliyetleri ve bilimsel yenilikler, imalat, tarım, enerji ya da başka tür hizmetler olsun bütün ekonomik süreçlerin temelindedir.[5] Bütün bu hizmetler bilgi üretimi ve bilgi akışına indirgenebilir.[6] Dolayısıyla ileri telekomünikasyon sistemleri, bu hizmetlerin dünyanın farklı köşelerini mesken tutmalarını mümkün kılabilir. Ancak bu mesele üzerine on yılı aşkın bir süredir devam eden incelemeler, ileri hizmetlerin eşzamanlı bir yayılma ve yoğunlaşma içinde olmasından ileri gelen farklı bir uzamsal kalıba dikkat çeker.[7] Diğer yandan ileri hizmetler, birçok ülkede istihdamda ve gayri safi milli hasıladaki paylarını ciddi biçimde artırmışlardır; dünyanın önde gelen metropol bölgelerinde de istihdamda en büyük artışın gözlendiği, yatırım oranlarının en yüksek olduğu sektörlerdir.[8] Yayılmacıdırlar, marjinal "kara delikler" dışında gezegen coğrafyasının dört bir köşesine dağılmışlardır. Diğer yandan, bu tür faaliyetlerin en üst kesiminin, birkaç ülkede, birkaç merkezde uzamsal bir yoğunlaş-

---

yanır. Bu bölüm, çeşitli ülkelerle ilgili güncellenmiş, ek bilgiler, geliştirilmiş kuramsal değerlendirmeler içerse de, daha detaylı bir analiz, burada sunulan analizi ampirik olarak destekleyecek veriler için okuyucuya bahsettiğim kitabı öneriyorum. Bu yüzden de, yukarıda bahsettiğim kitapta kullandığım, alıntıladığım kaynakları burada tekrarlamayacağım. Bu not, The Informational City'nin içerdiği kaynaklara ve malzemeye ilişkin genel ve kapsayıcı bir not sayılmalıdır. Bu meselelere ilişkin güncel tartışmalar için Graham ve Marvin'e de bakınız (1996; 2000). Kentlerin gelişimine ilişkin tarihsel, analitik, kültürel bir değerlendirme için Sir Peter Hall'un başyapıtına bakınız (1998). Kentleşmeyle ilgili uluslararası bir perspektif için Borja ve Castells'e bakınız (1997).

4 Uzamsal biçimlerin ve süreçlerin, küresel düzeydeki mevcut dönüşümüne ilişkin mükemmel bir değerlendirme için Hall'a bakınız (1995: 3-32)

5 Daniels (1993).

6 Norman (1993).

7 Graham (1994).

8 Enderwick (1989).

ma içinde olduğu görülür.[9] Bu yoğunlaşma kent merkezlerinde farklı tabakalar arasındaki hiyerarşiye paraleldir; hem iktidar hem yeti sahibi olma bakımından daha üst düzeylerde yer alan işlevler belli başlı birkaç metropolde yoğunlaşmıştır.[10] Saskia Sassen'in küresel kente ilişkin klasik araştırması, New York, Tokyo ve Londra'nın uluslararası finans sektörüne, uluslararası çaptaki danışmanlık ve işletme hizmetlerinin büyük bölümüne hakim olduğunu göstermişti.[11] Bu üç merkez, finansal ticaret amacıyla saat dilimi bölgeleri yelpazesini kapsar ve sonsuz bir işlemler sistemi içinde tek bir birim gibi çalışır. Fakat diğer merkezler de önemlidir; hattâ bazı ticaret sektörlerinde daha öne çıkarlar; örneğin Chicago ile Singapur vadeli işlemler piyasasında başı çeker (vadeli işlemler piyasası aslında ilk 1972'de Chicago'da açılmıştır). Hong Kong, Osaka, Zürih, Paris, Los Angeles, San Francisco, Amsterdam ve Milano da başlıca finans ve uluslararası işletme hizmetleri merkezleridir.[12] Dünyanın dört bir yanında "yeni ortaya çıkan" piyasalar geliştikçe, başka "bölgesel merkezler" de hızla ağa katılmaktadır: Madrid, Sao Paulo, Buenos Aires, Mexico, Taipei, Moskova, Budapeşte bu merkezler arasındadır.

Küresel ekonomi genişleyip yeni piyasaları bünyesine kattıkça, sisteme dahil olan yeni birimleri, bu birimler arasında sürekli değişen bağlantıların koşullarını yönlendirmek için gerekli ileri hizmetlerin üretimini de örgütler.[13] Bu sürece verilebilecek en iyi örneklerden biri, 1986'ya dek küresel ekonomide görece geri planda kalmış olan Madrid'dir. 1986'da İspanya, Avrupa Topluluğu'na üye olarak, menkul kıymetler piyasasını, bankacılık işlemlerini, şirket hisselerinin alımını ve emlak piyasasını yabancı yatırımlara tümüyle açtı. Araştırmamızda da gösterdiğimiz gibi,[14] 1986-90 döneminde, Madrid'e ve Madrid borsasına yapılan yabancı yatırımlarla hızlı bir bölgesel ekonomik büyüme dönemi başlarken, emlak piyasasında bir patlama yaşandı ve işletme

9 Daniels (1993).
10 Thrift (1986); Thrift ve Leyshon (1992).
11 Sassen (1991).
12 Daniels (1993).
13 Borja vd. (1991).
14 Araştırma raporunun bir özeti için Castells'e bakınız. (1991)

hizmetlerinde istihdam hızla genişlemeye başladı. 1982 ile 1988 arasında Madrid'de yabancı yatırımcıların hisse alımlarının toplam meblağı 4.494 milyon pesetadan 623.445 milyon pesetaya fırladı. Madrid'e yapılan doğrudan yatırımlar 1985'te 8.000 milyon pesetayken, 1988'de 400.000 milyon pesetaya çıktı. Buna bağlı olarak Madrid şehir merkezinde ofis binalarının inşasında, lüks konut alım satımında da 1980'lerin sonunda New York ve Londra'da yaşanana benzer bir canlanma yaşandı. Kent, bir yandan şehir merkezindeki değerli arazilerin doldurulmasıyla bir yandan da o zamana dek sınırlı kaldığı söylenebilecek büyük bir banliyöleşme süreciyle birlikte derinden bir dönüşüm geçirdi.

Aynı argüman çerçevesinde, Cappelin'in Avrupa kentlerini birbirine bağlayan hizmet ağları üzerine yaptığı bir çalışma, Avrupa Birliği'nde orta ölçekli kent merkezleri arasında karşılıklı bağımlılığın ve tamamlayıcılığın da giderek arttığını gösterir. Cappelin şu sonuca varmıştır: "Kent-bölge ilişkileri, farklı bölgelerden, ülkelerden çeşitli kentler arasında kurulan ilişkilere göre önemlerini yitirmiştir... Yeni etkinlikler belli kutuplarda yoğunlaşmaktadır, bu da kent merkezleriyle, onların çevre bölgeleri arasındaki eşitsizliklerin arttığına delalettir."[15] Dolayısıyla küresel kent olgusu birkaç kent merkezinin hiyerarşinin tepesinde yer almasına indirgenemez. Bu, ileri hizmetleri, üretim merkezlerini ve piyasaları küresel bir ağ çerçevesinde, farklı bölgelere yerleşmiş faaliyetlerin küresel ağ karşısındaki göreli önemine bağlı olarak farklı yoğunluklarda, farklı ölçeklerde birleştiren bir süreçtir. Her ülkede ağ mimarisi, kendini bölgesel ve yerel merkezlerde yeniden üretir, böylece bütün sistem küresel düzeyde birbirine bağlı hale gelir. Bu merkezleri çevreleyen bölgeler, giderek işlevsel bakımdan merkezlere tabî hale gelmekte; kimi zaman merkezle alakasız hattâ işlevsiz hale gelmektedir; Mexico City'de megapol nüfusunun üçte ikisini oluşturan, ancak kentin uluslararası bir iş merkezi olarak işlevini yerine getirmesinde hiçbir ayırt edici rolü olmayan *colonias populares* (gecekondu benzeri dağınık yerleşimler) gibi.[16] Ayrıca küreselleşme bölge-

15 Cappelin (1991): 237

16 Davis (1994).

selleşmeyi tetiklemiştir. Philip Cooke, 1990'larda Avrupa'da bölgelere ilişkin araştırmalarında, mevcut kanıtlara dayanarak ekonomik faaliyetlerin Avrupa çapında giderek uluslararası bir nitelik kazanmasının bölgeleri bu faaliyetlere daha bağımlı hale getirdiğini göstermişti. Buna bağlı olarak bölgeler, hükümetlerin ve iş dünyasından seçkin kesimlerin etkisi altında, kendilerini küresel ekonomide rekabet edebilmek üzere yeniden yapılandırmışlar, bölgesel kurumlarla, bölge merkezli şirketlerle aralarında işbirliği ağları kurmuşlardır. Dolayısıyla bölgeler, yerel yerleşimler ortadan kaybolmaz, fakat en dinamik sektörleri birleştiren uluslararası ağlarla bütünleşir.[17]

Küresel ekonomide bilgi akışının gelişmekte olan mimarisine ilişkin yaklaşık bir tahmin Michelson ve Wheeler tarafından, önde gelen kargo-kurye şirketlerinden Federal Express'in trafiğine ilişkin verilere dayanarak geliştirilmiştir.[18] Michelson ile Wheeler, 1990'larda ABD'de metropol bölgeleri arasında, başlıca gönderi merkezleri ile uluslararası varış noktaları arasında gerçekleşen ertesi güne teslim mektup, paket, koli trafiğini incelemişlerdir. Sonuçları **6.1** ile **6.2** numaralı şekillerde gösterilen bu analiz iki eğilime dikkat çekmektedir: a) Bazı merkezlerin, özellikle New York'un, ardından Los Angeles'ın hakimiyeti zaman içinde artmaktadır; b) Ülke içinde ve uluslararası planda bazı bağlantılar öne çıkmaktadır. Araştırmada şu iki sonucun altı çizilmiştir:

> Bütün göstergeler, komuta ve kontrol işlevlerinde hiyerarşik bir yapının güçlendiğine, bunu bilgi akışının izlediğine işaret ediyor. Bilginin belli merkezlerde yoğunlaşması belirsizlik düzeyinin yüksek olmasından kaynaklanmaktadır; bunun sebebi ise, teknolojik değişim, piyasaların bütünlüğünü yitirmesi, yasal serbestleşme ve piyasaların küreselleşmesidir. [Ancak] bu süreç devam ettiği müddetçe, temel bir uyum mekanizması olarak esneklik, başlıca yerel güç olarak ekonomilerin birleşmesi önemlerini koruyacaktır. Bu yüzden ekonomik işlemlerde bir ağırlık merkezi olarak kent öneminden kaybetmeyecektir. Ancak uluslararası piyasalarda yasal düzenleme-

17 Cooke ve Morgan (1993); Cooke (1994)

18 Michelson ve Wheeler (1994)

ŞEKİL 6.1
Enformasyon Akışlarındaki En Büyük Mutlak Büyüme, 1982 ile 1990

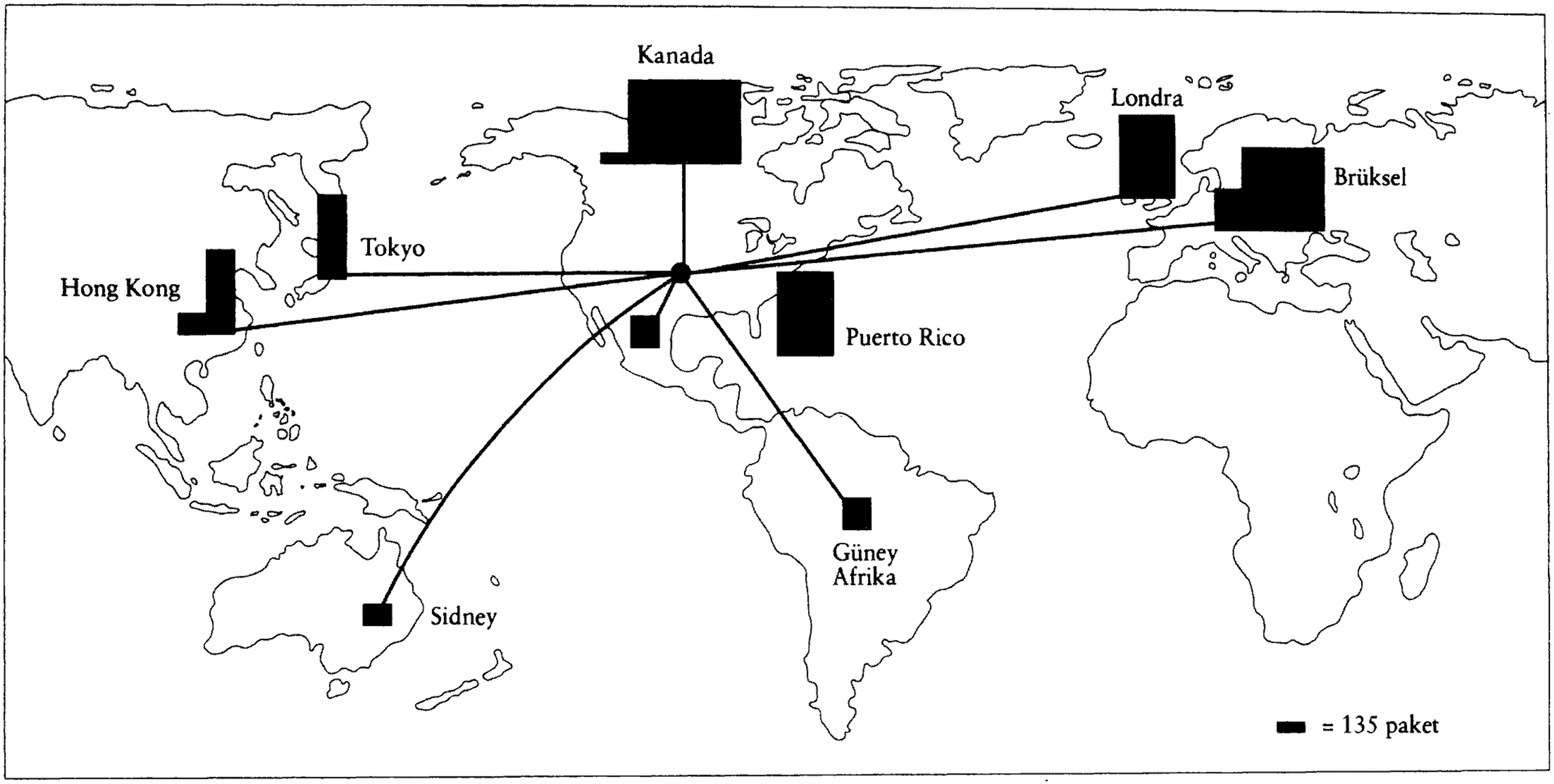
Kaynak: Federal Express verileri, Michelson ile Wheeler tarafından işlenmiştir. (1994)

> lerin zorlamasıyla, ekonomik oyunun kurallarının, oyuna katılanların daha az belirsiz hale gelmesiyle birlikte, enformasyon sektöründeki yoğunlaşma yavaşlayacak, üretim ve dağıtımın belli yönleri, uluslararasılaşmakta olan kent hiyerarşisinin daha alt düzeylerine sızacaktır.[19]

Öyle ki ağdaki hiyerarşi hiçbir biçimde belirlenmiş ya da sabit değildir: Hem finans hem emlak sektöründe hayli riskli yatırımların yanı sıra kentler arasında büyük bir rekabete de bağlıdır. P. W. Dani-

19 Michelson ve Wheeler (1994: 102-3)

ŞEKİL 6.2
ABD'den Dünyanın Çeşitli Bölgelerine ve Merkezlerine Bilgi Akışı

Kaynak: Federal Express verileri, 1990, Michelson ile Wheeler tarafından işlenmiştir. (1994)

els meseleye ilişkin en kapsamlı araştırmalardan biri olan çalışmasında, Londra'da Docklands'deki büyük bir yeniden kalkınma projesinin, Canary Wharf'ın kısmen başarısız olmasını, projeyi geliştiren firmanın aşırı geniş kapsamlı stratejisine bağlar; adı kötüye çıkmış Kanadalı şirket, Olympia & York, Londra'da ve New York'ta finans hizmetleri sektöründe istihdamın kısılması sonrasında ofislerin geliştirilmesi işlerinin artmasını hazmedememiştir. Daniels şu sonuca varır:

> Hizmetlerin uluslararası piyasaya yayılması, küresel kent sistemine geçmişe kıyasla daha büyük bir esneklik ve rekabet getirmiştir. Canary Wharf deneyiminin de gösterdiği gibi, kentlerdeki geniş çaplı planlama ve yeniden kalkınmanın sonuçlarını da, kentlerin ancak sınırlı biçimde denetleyebildiği uluslararası etkenlere bağımlı kılmıştır.[20]

Böylece 1990'ların başında Bangkok, Taipei, Şangay, Mexico DF ya da Bogota'da iş dünyasının başı çektiği geniş çaplı bir büyüme yaşanırken, New York, Londra ve Paris'in yanı sıra Madrid, emlak fiyatlarında keskin bir gerilemeye, inşaat işlerinin askıya alınmasını beraberinde getiren bir durgunluğa girdi. Ardından, Asya'daki başlıca kent merkezleri, kısmen emlak piyasalarında oluşan balonun patlamasından (üçüncü cilde bakınız) kaynaklanan mali krizle ciddi biçimde sarsılırken, Londra'da ve New York'ta gayri menkuller büyük değer kazandı. Dünya çapında farklı bölgelerde, farklı dönemlerde yaşanan bu döngü, büyük kentler de dahil herhangi bir yerleşimin küresel akışlardaki değişime bağımlı olduğunun, bu değişimler karşısında savunmasız olduğunun bir göstergesidir.

Peki ama, bu ileri hizmet sistemlerinin neden birkaç büyük metropol merkezinin birleşmesine bağımlı olması gerekiyor? Burada da yine, farklı bağlamlarda başka araştırmacıların ve kendisinin gerçekleştirdiği yıllar süren saha araştırmalarından yola çıkan Saskia Sassen, ikna edici yanıtlar sunuyor. Şöyle diyor Sasken:

---

20 Daniels (1993: 166)

> Uzamsal yayılma ile küresel bütünleşmenin bir araya gelmesi, büyük kentlere yeni bir stratejik rol biçmiştir. Uluslararası ticaret ve bankacılık merkezleri olarak uzun bir geçmişin ötesinde, bu kentlerin artık dört yeni işlevi vardır: Öncelikle, dünya ekonomisinin örgütlenmesinde hayli yoğunlaşmış komuta merkezleri haline gelmişlerdir; ikincisi, finans ve uzmanlık gerektiren hizmet şirketlerinin kilit yerleşimleri olmuşlardır; üçüncüsü önde gelen sektörlerde yeniliklerin üretimi de dahil üretim merkezleridirler; dördüncüsü üretilen ürünler ve hizmetlerin piyasalarıdırlar.[21]

Bu kentler ya da daha doğrusu bu kentlerdeki iş merkezleri, şirket merkezlerinin de ileri finans hizmetleri veren firmaların da gereksinim duydukları tedarikçileri, son derece vasıflı, uzmanlaşmış işgücünü bulabilecekleri bilgiye dayalı, değer üretim kompleksleridir. Esneklikleri, çalışanların ve tedarikçilerin içselleştirilmemesini, ancak tek tek her durumda, gerektiğinde, zamanında, gereken ölçüde çalışanlara ve tedarikçilere ulaşabilmelerini gerektiren üretim ve yönetim ağlarıdırlar. Esneklik ve uyarlanabilirlik, kilit ağlar; bu kilit ağların oluşturduğu küresel ağlar ve kilit ağların telekomünikasyon, hava taşımacılığına dayalı yayılmış destek ağlarının bir araya gelmesiyle daha iyi sağlanabilir. Üst düzey faaliyetlerin birkaç merkezde yoğunlaşmasına katkıda bulunan başka etkenler de vardır: Bu merkezler oluştuğunda, şirketler değerli gayri menkullere yaptıkları büyük yatırımlar yüzünden, yerlerinden kıpırdamaya sıcak bakmayabilir, çünkü yer değiştirmek sabit varlıklarının değerini düşürecektir; ayrıca yasadışı dinlemenin giderek yaygınlaştığı bu çağda yüz yüze görüşmeler hâlâ kritik bir önem taşımaktadır; Saskia Sassen'ın görüştüğü bir yönetici iş anlaşmalarının kimi zaman zorunluluklar yüzünden, aşırı derecede yasadışı yöntemlerle gerçekleştirildiğini itiraf etmiştir örneğin.[22] Son olarak büyük metropoller çok aranan üst düzey profesyonellere hâlâ kişisel gelişim, sosyal statü, bireysel tatmin duygusu; çocukları için iyi okullardan sa-

---

21 Sassen (1991: 3-4)

22 Sassen'ın bir kadeh Arjantin şarabından sonra anlattıkları, kişisel notlar, Harvard Inn, 22 Nisan, 1994.

nat ve eğlence de dahil tüketimin zirvesine sembolik üyelik de dahil imkânlar sunmaktadır.[23]

Yine de ileri hizmetler, hattâ bütün hizmetler metropol bölgelerin çevresine, daha küçük metropollere, daha azgelişmiş bölgelere, hattâ daha azgelişmiş ülkelere yayılmış, merkezden uzaklaşmıştır.[24] ABD'de (örneğin Atlanta, Georgia ya da Omaha, Nebraska), Avrupa'da (Barcelona, Nice, Stuttgart, Bristol gibi) ya da Asya'da (Bombay, Bangkok, Şangay gibi) hizmet faaliyetleri veren yeni bölgesel merkezler ortaya çıkmıştır. Büyük metropollerin çevrelerindeki bölgelerde yeni iş merkezleri inşa edilmektedir; San Francisco'da Walnut Creek ya da Londra yakınlarında Reading gibi. Kimi zaman kentlerin tarihi merkezlerinin civarında, büyük hizmet merkezleri ortaya çıkmaktadır; Paris'te La Defense, en bilinen, en başarılı örneklerden biridir. Ancak bütün örneklerde, büro işlerinin merkezi niteliğini yitirmesinin, "geri plandaki ofisi"; bir başka deyişle finans ve ileri hizmet şirketlerinin merkezlerinde tasarlanıp kararlaştırılan stratejileri yöneten işlemler bütününü etkilediğini görürüz.[25] Bu faaliyetler, çoğunluğunu kentin yoksul mahallelerinden kadınların oluşturduğu, teknoloji ilerleyip ekonomik döngü devam ettikçe yerleri değiştirilebilir ya da yerleri başkaları tarafından doldurulabilir yarı vasıflı ofis çalışanlarının uğraştığı işlerdir.

İleri hizmet faaliyetlerine ilişkin olarak gözlemlediğimiz bu uzamsal sistemde önemli olan, belli noktalarda yoğunlaşmaları ya da merkezden uzaklaşmaları değildir; çünkü yoğunlaşma da merkezden uzaklaşma da aynı anda bütün ülkelerde, bütün kıtalarda gerçekleşen süreçlerdir. Önemli olan coğrafi dağılımdaki hiyerarşi de değildir; çünkü aslında bu durum para ve bilgi akışının değişken geometrisinden kaynaklanır. Sonuçta, Taipei, Madrid ya da Buenos Aires'in önemli finans ve iş merkezleri haline geleceğini 1980'lerin başında kim tahmin

---

23 Küresel kentlerde toplumsal dünyaların farklılaşmasına ilişkin, New York'un örnek olarak kullanıldığı bir tahmin için Mollenkopf (1989); ve Mollenkopf ile Castells'de (1991) derlenmiş çeşitli makalelere bakınız; ayrıca Zukin'e (1992) bakınız.

24 Hizmetlerin uzamsal bakımdan merkezden kopmalarıyla ilgili olarak bkz. Marshall vd. (1988); Castells (1989b; 3. bölüm); Daniels (1993; 5. bölüm)

25 Castells'e bakınız (1989b: 3. bölüm); ve Dunford ile Kafkalas'a (1992).

edebilirdi? Hong Kong-Shenzhen-Guangzhou-Zhuhai-Macau megapolünün 21. yüzyılın başlarında başlıca finans ve iş merkezleri haline geleceğine, bunun ileri hizmetlerin küresel coğrafyasında büyük bir çizgi değişikliği yaratacağına inanıyorum.[26] Ancak uzamla ilgili sunmakta olduğum analiz bakımından, tahminimde yanılmam talî bir önem taşıyor. Çünkü her dönemde, üst düzey merkezlerin nereleri olduğu, dünyada zenginlik ve iktidarın dağılımı bakımından kritik önemde olsa da, yeni sistemin uzamsal mantığına göre önemli olan ağların çok yönlülüğüdür. Küresel kent bir mekân değil, bir süreçtir: İleri hizmetlerin üretim ve tüketim merkezleriyle, bu merkezleri destekleyen yerel toplumları küresel bir ağ içinde birbirine bağlayan, bir yandan da bilgi akışına dayalı olarak bu merkezlerin arka bölgeleriyle bağlantılarını zayıflatan bir süreç.

YENİ SINAÎ UZAMI

Yüksek teknoloji imalatının, açıkçası mikroelektroniğe dayalı, bilgisayar destekli imalatın ilerlemesi sınaî yerleşimine yeni bir mantık getirmiştir. Enformasyona dayalı üretim sürecinin hem mümkün kıldığı hem de gerektirdiği yerleşim stratejisini ilk uygulayanlar, yeni enformasyon teknolojisi aygıtlarının üreticisi elektronik şirketleri olmuştur. 1980'li yıllarda, Berkeley California Üniversitesi Kentsel ve Bölgesel Kalkınma Enstitüsü'ndeki öğretim üyeleri ve yüksek lisans öğrencilerinin gerçekleştirdiği ampirik araştırmalar, "yeni sınaî uzamı"nın profiline ilişkin somut bir kavrayış sunuyor.[27] Yeni sınaî uzamına damgasını vuran, telekomünikasyon bağlantıları, mikroelektroniğe dayalı kesinlik, parçaların üretiminde esneklik sayesinde üretim sürecinin birliğini sağlarken, bir yandan da üretim sürecini farklı yerlere dağıtabilecek teknolojik yetkinliğe ve örgütlenme kapasitesine sahip olmaktır. Ayrıca üretim sürecinin her bir aşamasında gerek duyulan işgücünün tekilliği, bu işgücünün birbirinden bir hayli farklı kesimlerinin hayat

---

26 Henderson'a bakınız (1991); Kwok ve So (1992, 1995).

27 Bu araştırmaların yeni imalat yerleşimlerinin özellikleri hakkında topladığı kanıtların analitik bir değerlendirmesi için Castells'e bakınız. (1988a). Ayrıca Scott'a bakınız (1988); Henderson (1989)

koşullarını belirleyen farklı toplumsal ve çevresel etkenler, üretimin her aşamasının ayrı bir coğrafyada gerçekleştirilmesini de uygun kılmaktadır. Bunun sebebi, yüksek teknoloji imalatının, gelenek imalattan çok farklı bir meslekî kompozisyona sahip olmasıdır: Yüksek teknoloji imalatı, kabaca aynı çapta baskın iki grup etrafında örgütlenmiş iki kutuplu bir yapıdadır; bir yanda yüksek vasıflı, bilim ve teknolojiye dayalı bir işgücü, diğer yandaysa rutin üretim bandı ve destek faaliyetleriyle uğraşan bir vasıfsız işçiler kitlesi vardır. Otomasyon, şirketlerin alt düzeylerdeki çalışanları tasfiye etmesine neden olmuşsa da, üretim hacminin sürekli artışı yüzünden kaydadeğer sayıda vasıfsız ya da yarı vasıflı işçi istihdam edilmektedir, bir süre daha istihdam edilmeye devam edecektir; bu işçilerin bilimadamları ve mühendislerle aynı yerlerde bulunmaları ne ekonomik olarak altından kalkılabilir yüktür, ne de hakim olan sosyal bağlam çerçevesinde toplumsal açıdan uygundur. İki grubun arasında kalan, vasıflı operatörler de yüksek teknoloji üretiminin üst düzeylerinden ayrı tutulabilecek başka bir gruptur. Nihai ürünün hafif olması, dünya çapında şirketler arasında iletişimi kolaylaştıran bağlantılar sayesinde özellikle Amerikan elektronik şirketleri, bu sektörün ortaya çıktığı tarihlerden beri (Fairchild'ın 1962'de Hong Kong'da fabrika açmasından beri), uluslararası uzamsal işbölümünün damgasını vurduğu bir yerleşim kalıbı geliştirmişlerdir.[28] Kabaca toplayacak olursak, hem mikroelektronik hem de bilgisayar üretimi sürecinde, dört farklı operasyonun her biri için dört farklı yerleşim aranır:

1. Araştırma-geliştirme faaliyetleri, yenilikler ve prototip üretimi, merkez bölgelerde bulunan yenilikçi sınaî merkezlerinde yoğunlaşmıştır; kalkınma sürecinin çevreye bir ölçüde hasar vermesi öncesinde hayat kalitesinin genelde iyi olduğu bölgelerdir buralar.

2. Vasıflı üretim, genelde merkez ülkenin yeni yeni sanayileşmekte olan bölgelerinde yoğunlaşır; ABD'de buralar genelde, Batı eyaletlerinde orta büyüklükteki kasabalardır.

---

28 Cooper (1994)

3. Yarı vasıflı, geniş ölçekli üretim bandı ve deneme çalışmalarının büyük bölümü, sektörün oluşmaya başladığı günlerden beri yurtdışında, özellikle Güneydoğu Asya'da gerçekleştirilmektedir; Singapur ile Malezya, Amerikan elektronik şirketlerini kendine çekme hareketinin öncüsüdür.

4. Teçhizatın isteğe uygun hale getirilmesi, satış sonrası bakım ve teknik destek işleri, dünya çapında bölgesel merkezlerde, genelde büyük elektronik piyasalarının bulunduğu bölgelerde, en başında da Amerika ve Batı Avrupa'da örgütlenir; ancak 1990'larda Asya piyasaları da eşit statüye yükselmiştir.

Merkez ülkenin koruması altında, cafcaflı binalara alışık olan Avrupa şirketleri de, piyasalar açılıp, Asya merkezli operasyonların, Amerika'nın ve Japonya'nın teknolojik üstünlüğünün rekabet gücünü enselerinde hissettiklerinde, üretim sistemlerini benzer bir küresel zincir çerçevesinde merkezden koparmaya zorlanmışlardır.[29] Japon şirketler, gerek milliyetçi gerekçelerle (hükümetin ricası üzerine) gerek tedarikçilerinin oluşturduğu "tam zamanında" ağlara yakından bağlı olduklarından "Japonya kalesi"nden ayrılmaya uzun süre karşı koymuşlardır. Ancak, operasyonların Tokyo-Yokohama bölgesinde toplanması ve maliyetlerinin de fırlaması, şirketleri merkezden kopma yönünde, Japonya'nın daha azgelişmiş bölgelerine, özellikle Kyushu'ya[30] doğru ilk adımları atmaya zorlamış (MITI'nin Technopolis Programı sayesinde); ardından Japon şirketler 1980'lerin sonlarından itibaren Amerikalı rakiplerinin yirmi yıl önce izlemeye başladıkları yerleşim sistemini benimsemişlerdir: İşgücü maliyetinin düşük, çevreyle ilgili kısıtlamaların az olması arayışıyla, yurtdışı tesislerini Güneydoğu Asya'da kurmuşlar, ilerde korumacı duvarlarla karşılaşmamak için fabrikalarını Amerika, Avrupa ve Asya'ya yaymışlardır.[31] Dolayısıyla Japonya istisnasının bu biçimde son bulması, yüksek teknoloji sanayisinin yeni uzamsal mantığını anlamlandırma amacıyla birkaç meslekta-

29 Chesnais (1994)
30 Castells ve Hall (1994)
31 Aoyama (1995)

şımla birlikte önerdiğim yerleşim modelinin geçerliliğini doğrulamaktadır. Farklı bağlamları inceleyen birkaç araştırmacının topladığı ampirik kanıtlar doğrultusunda hazırlanmış olan **Şekil 6.3**, şematik olarak bu modelin uzamsal mantığını gösterir.[32]

Bu yerleşim sisteminin kilit unsurlarından biri de, teknolojik yenilik üretim tesislerinin sistemin bütünü açısından belirleyici bir öneme sahip olmasıdır. Peter Hall ile benim, ayrıca bu araştırma sahasının öncülerinden Phillippe Aydalot'nun "yenilik ortamı" olarak tanımladığı yerlerdir buralar.[33] Yenilik ortamından ben, yeni bilgiler, yeni süreçler, yeni ürünler üretmeyi amaçlayan bir çalışma kültürünü ve hedefleri büyük ölçüde paylaşan bir toplumsal örgütlenmeye dayalı, belli üretim ve yönetim ilişkileri kümesini anlıyorum. Ortam kavramı, mutlaka uzamsal bir boyut taşımasa da, enformasyon teknolojisi sektörleri bağlamında, en azından bu yüzyılda, yenilik sürecindeki etkileşimin doğası gereği uzamsal yakınlığın, gerekli koşul olduğunu savunuyorum. Bir yenilik ortamının özgüllüğünü tanımlayan, sinerji üretme kapasitesidir; bir başka deyişle ortamdaki mevcut unsurların bir araya gelmesinden değil, etkileşim içinde olmasından doğan bir katma değer yaratma kapasitesidir. Yenilik ortamları, Enformasyon Çağı'nda yeniliğin ve sınaî üretim sürecinde katma değer yaratmanın temel kaynaklarıdır. Peter Hall ile ben, birkaç yıl dünya çapında hem gerçekten öyle olan hem de öyle olduğu varsayılan başlıca teknolojik yenilik ortamlarını inceledik. Araştırmamızın sonuçları, enformasyon teknolojisi sanayisinin yerleşim sistemine ilişkin kavrayışımıza yeni unsurlar ekledi.[34]

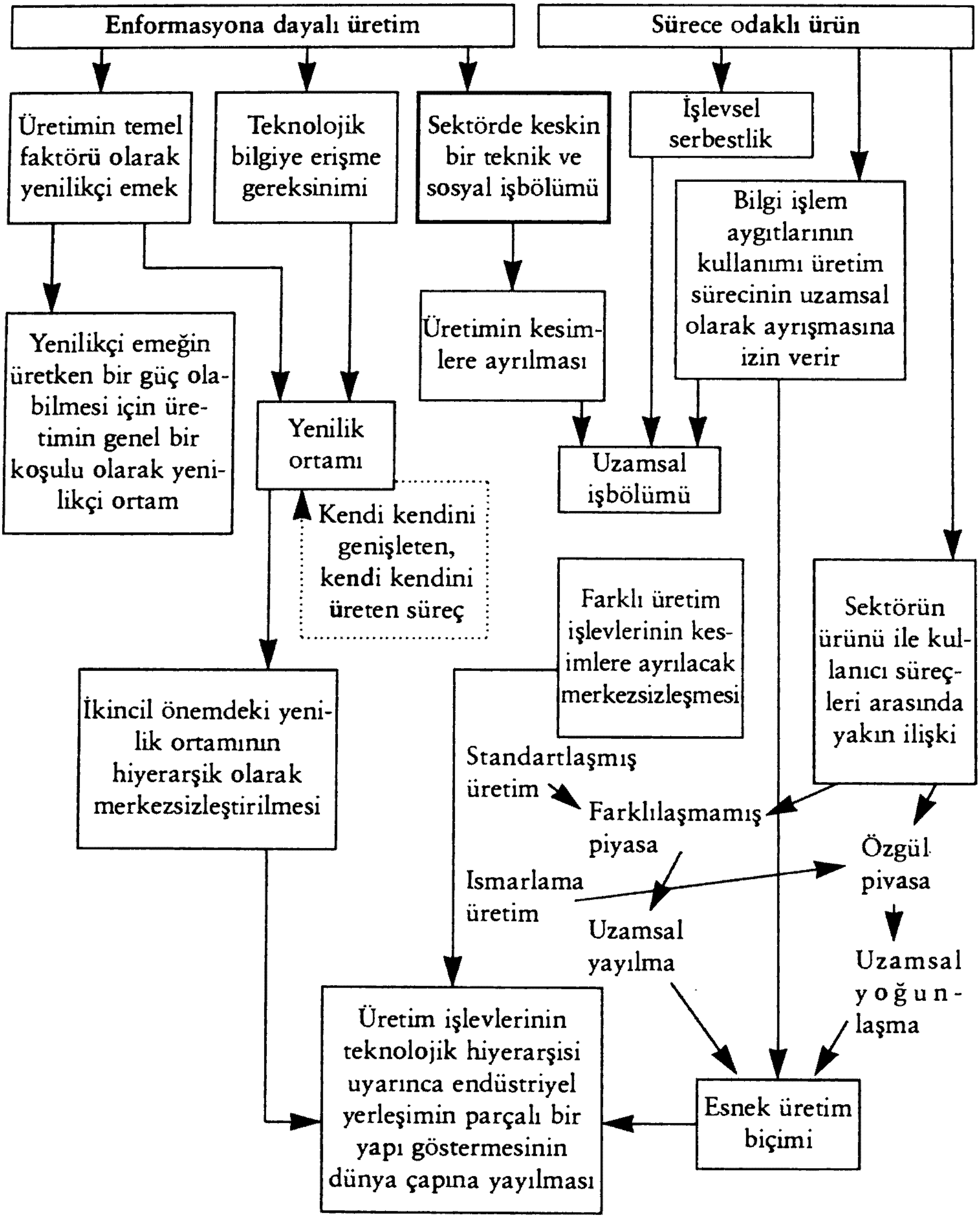
---

32 Castells (1989b: 2.bölüm)

33 Teknolojik/sınaî gelişmeye uygulandığı biçimiyle yenilik ortamı kavramı, 1980'lerin başında Berkeley'de Peter Hall, ben ve merhum Philippe Aydalot arasında geçen bir dizi fikir teatîsinde ortaya çıkmıştır. Aynı dönemde A. E. Anderson ile B. Arthur'un, konuyla ilgili bazı ekonomi yazılarından da etkilenmiştik. 1984'te ve izleyen yıllarda Peter Hall ve ben ayrı ayrı araştırmalarda, kavrama ilişkin formülasyonlar önerdik; Avrupa'da da Philippe Aydalot tarafından örgütlenen bir araştırma ağı, Çağın Öncüleri Araştırma Grubu (GREMI) konuyla ilgili sistemli araştırmalar başlattı; bu araştırmalar 1986'da ve izleyen yıllarda yayımlandı. GREMI'nin araştırmacıları arasında, benim kişisel görüşüme göre, konuyla ilgili en somut analizi Roberto Camagni gerçekleştirmiştir.

34 Castells ve Hall (1994)

ŞEKİL 6.3
Enformasyon Teknolojisi İmalatının Nitelikleri ile Endüstrinin Uzamsal Şablonu Arasındaki İlişkiler

Kaynak: Castells (1989a)

Öncelikle bizim "teknopol" dediğimiz, yüksek teknolojinin başını çektiği sınaî yenilik ortamları, farklı birkaç kentsel biçimde karşımıza çıkıyor. Açıkçası, ABD ve bir ölçüde Almanya istisna olmak üzere, birçok ülkede başlıca teknopoller aslında başlıca metropol bölgeleri dahilindedir: Tokyo, Paris-Sud, Londra-M4 Koridoru, Milano, Seul-Inchon, Moskova-Zelonograd gibi ve kaydadeğer mesafedeki Nice-Sophia Antipolis, Taipei-Hsinchu, Singapur, Şangay, Sao Paulo, Barcelona vs. Almanya'nın kısmen istisna olması (sonuçta Münih bir metropol bölgesidir) doğrudan siyasi tarihle ilgilidir; Berlin'in, Avrupa'nın bilime dayalı başlıca sınaî merkezinin yıkılması, Üçüncü Reich'ın son aylarında, Amerikan işgal güçlerinin beklenen koruması ve Bavyeralı CSU partisinin desteğiyle Siemens'in Berlin'den Münih'e taşınmasıyla ilgilidir. Böylece teknopollerin uçsuz bucaksız tahayyüllerinin karşısında, Enformasyon Çağı'nda teknoloji ile sınaîleşmenin uzamsal tarihinin sürekliliği vardır: Dünyanın dört bir yanında metropol merkezler, yenilikleri başlatan etkenleri toplamayı, ileri hizmetlerde olduğu kadar, imalatta da sinerji üretmeyi sürdürmektedir.

Ancak, enformasyon teknolojisi imalat merkezlerinin en önemlilerinden bazıları çok yenidir; özellikle de dünyanın teknoloji lideri ABD'de bulunanlar. Silikon Vadisi, Boston'daki Route 128 (eski, geleneksel bir imalat yapısı yenilenmiştir), Güney California teknopolü, Kuzey Carolina'daki araştırma üçgeni, başka bölgelerin yanı sıra Seattle ve Austin, büyük ölçüde enformasyon teknolojisine dayalı son sınaîleşme dalgasıyla bağlantılıydı. Bu bölgelerin gelişiminin, üretimin olağan unsurlarının özgül bir biçimde bir araya gelmesiyle bağlantılı olduğunu görmüştük: Sermaye, işgücü, hammadde, bir tür kurumsal girişimci tarafından bir araya getirilir ve belli bir toplumsal örgütlenme biçimine göre yapılandırılır. Bu bölgelerin hammaddeleri, Stanford Üniversitesi, CalTech ya da MIT mühendislik araştırma okulları gibi başlıca yenilik merkezlerinde üretilen, stratejik açıdan önemli uygulama alanlarıyla ilgili yeni bilgilerden ve bu merkezler etrafında kurulmuş ağlardan oluşur. İşgüçleri, bilgi unsurundan farklı olarak, yukarıda belirttiğimiz başlıca yenilik merkezlerinin yanı sıra, Berkeley, San

Jose Devlet Üniversitesi ya da Silikon Vadisi örneğinde olduğu gibi Santa Clara gibi bu bölgelerde yerleşik birçok okuldan çok sayıda yüksek vasıflı bilimadamı ve mühendisin bir araya gelmesini gerektirir. Sermayeleri de kendilerine özgüdür; öncü yüksek teknoloji alanlarına yatırım yapma riskine girmeye hazırdır: Ya performansla ilgili askeri zorunluluklardan (savunmayla ilgili harcamalar) dolayı ya da riskli yatırımların ekstra ödüllerine oynayan risk sermayesinin getirisi yüksek olduğundan. Genelde sürecin başında, bu üretim faktörleri bir kurumsal aktör tarafından bir araya getirilir; Stanford Üniversitesi'nin Stanford Sınaî Parkı'nı kurmasının Silikon Vadisi'ni başlatmış olması gibi; ya da Los Angeles'ın ilericiliğine güvenip California adına, Batı'nın yeni metropolünü dünyanın, yüksek teknolojiye dayalı en büyük savunma kompleksi haline getirecek yeni savunma ihaleleri kazanan hava kuvvetleri komutanları gibi. Son olarak da farklı türden toplumsal ağlar, yenilik ortamının ve dinamizminin oluşmasına güçlü bir katkıda bulunur; düşüncelerin iletilmesini, işgücünün dolaşımını, teknolojik yenilikle girişimciliğin melezlenmesini sağlar.

ABD ya da başka yerlerde, yenilik ortamlarına ilişkin araştırmalarımız, uzamsal olarak metropollerin öne çıkmasında, hakimiyetinde bir süreklilik olsa da, doğru koşulların sağlanması halinde bu durumun tersine çevrilebileceğini göstermiştir. Bu doğru koşullar da sinerji yaratacak uygun bileşenlerin uzamsal olarak bir araya gelmesidir. Eğer kanıtlarımız da bu durumu desteklerse, o halde kesintili, bir sürekli olmama halinin damgasını vurduğu bir sınaî uzamıyla karşı karşıyayız demektir. Eski ve yeni yenilik ortamları, kendilerini iç yapılanmalarına, dinamiklerine dayanarak oluşturur; şirketleri, sermayeyi, işgücünü, oluşturdukları bu yenilik merkezine daha sonra çekerler. Yenilik ortamları oluştuklarında, farklı bölgelerle hem rekabet ederler, hem işbirliğine giderler. Coğrafi bakımdan bir süreklilik taşımasalar da, bu bölgeleri ortak bir sınaî yapılanmasında buluşturan bir etkileşim ağı yaratırlar. Camagni ile GREMI[35] ağı etrafında örgütlenmiş araştırma ekip-

---

35 Camagni (1991)

lerinin yaptığı araştırmalar, dünya çapındaki bu yenilik ortamlarının karşılıklı bağımlılığının arttığını gösterirken, yenilik ortamlarının sinerjiyi koruma kapasitelerinin de akıbetleri açısından belirleyici önemde olduğunu vurgular. Son olarak, yenilik ağları, erimlerini tüm gezegeni kapsayacak şekilde genişleten küresel üretim ve dağıtım ağlarını yönlendirir. Amin ile Roberts gibi bazı araştırmacıların, yeni sınaî sistemin küresel de yerel de olmadığını, "küresel ve yerel dinamiklerin yeni bir eklemlenmesi" olduğunu savunmaları bu yüzdendir.[36]

Ancak Enformasyon Çağı'nda oluşan yeni sınaî uzamını daha net kavrayabilmek için, biraz daha kesin konuşmamız gerekiyor. Çünkü analizde sık sık farklı bölgelere yerleşmiş, farklı işlevler arasındaki hiyerarşik uzamsal işbölümüne vurgu yapıldı. Bu önemlidir, ancak yeni uzamsal mantık açısından temel önemde değildir. Sınaî dünya çapına yayıldıkça, rekabet, yenilik ortamlarının kendileri de dahil, düğüm noktalarını güçlendirdikçe ya da zayıflattıkça bu eğilim de tersine çevrilebilir; ülkeler arasındaki hiyerarşi bulanıklaşabilir, hattâ ters yüz olabilir. Ayrıca kimi zaman ilk merkezlerden doğan merkezden kopuk sistemler olarak, ikincil önemde yenilik ortamları doğmuştur; ancak bu ortamlar genellikle onları ortaya çıkaran ortamla rekabete girerek kendilerine yaşam alanı yaratırlar; örneğin yazılım alanında Silikon Vadisi ve Boston'la rekabet eden Seattle ya da bilgisayar üretiminde New York ya da Minneapolis'le rekabet eden Austin ve Teksas gibi. Ayrıca 1990'larda büyük ölçüde, Amerikan-Japon rekabetinin etkisiyle Asya'da elektronik sanayisinin gelişmesi, Cohen, Borrus ve Dieter Ernst'in yaptığı araştırmaların da gösterdiği gibi, olgunluk aşamasındaki bu alanın coğrafyasını olağandışı bir biçimde karmaşıklaştırmıştır.[37] Amerikalı çokuluslu şirketlerin özellikle Singapur, Malezya ve Tayvan'daki birimlerinin teknolojik potansiyeli ciddi ölçüde artırılmış, teknolojik potansiyeldeki bu yenilenme şirketlerin yerel kollarına da yansımıştır. Diğer yandan, yukarıda da belirttiğim gibi, Japon elektronik şirketleri, hem küresel ihracat yapabilmek hem de ülkelerindeki

36 Amin ve Robins (1991)

37 Ernst (1994c); Cohen ve Borrus (1995a)

ana fabrikaya tedarikte bulunabilmek için Asya'daki üretimlerini kitlesel olarak merkezden kopuk hale getirmişlerdir. Her iki durum da Asya'da büyük bir tedarik üssünün kurulmasına zemin hazırlamıştır; bu da şirketlerin güneydoğu Asya ve Doğu Asya'daki kollarının ya da destek birimlerinin, hiyerarşinin en alt düzeyinde yer aldığı eski uzamsal işbölümünü bulanıklaştırmıştır.

Ayrıca, şirketlere ilişkin kendi araştırmaları da dahil 1994'e kadar gelen kanıtlara dayanan Richard Gordon, değişken geometrisiyle; başka başka bölgelerde yerleşmiş şirketler arasında yenilik ortamlarını da kapsayan ileri geri bağlantılarla dikkat çeken yeni bir uzamsal işbölümünün ortaya çıktığını savunur. Gordon'un 1990'larda Silikon Vadisi'ndeki gelişmelere ilişkin ayrıntılı analizi, bölge dışı ilişkilerin, bölgesel yüksek teknoloji şirketlerinin teknolojik bakımdan en gelişmiş, en işlem yoğun etkileşimleri açısından ne denli önemli olduğunu gösterir. Gordon şöyle der:

> Bu yeni küresel bağlamda, uzamsal dağılmaya bir alternatif oluşturmaktan uzak olan yerel yoğunlaşma, bölgesel ekonomilerin oluşturduğu küresel bir ağa dahil olmanın başlıca koşulu haline gelir. Bölgeler ve ağlar aslında, küresel yeniliklerin yeni uzamsal mozaiğinde, karşılıklı bağımlılık içinde kutuplar haline gelir. Bu bağlamda küreselleşme, evrensel süreçlerin etkisinin yayılmasını değil, tam tersine kültürel çeşitliliğin, birbirinden farklı bölgesel yenilik mantıkları ve becerilerinin bir araya gelmesi biçiminde hesaplı bir sentezini kapsar.[38]

Yeni sınaî uzamı, eski yerleşik metropol bölgelerin silinip gitmesi, yeni, yüksek teknoloji bölgelerinin doğması anlamına gelmiyor. Merkezdeki otomasyon ile çevredeki düşük maliyetli üretim arasındaki basite indirgeyici karşıtlık çerçevesinde de anlaşılmamalı. Yeni sınaî uzamı, küresel ağlarda birbirine eklemlenen bir yenilik ve üretim hiyerarşisi çerçevesinde örgütleniyor. Ancak bu ağların yönü ve mimarisi, kimi zaman tarihsel bir birikim yaratan, kimi zaman yerleşik kalıbı bi-

---

38 Gordon (1994:46)

linçli kurumsal girişimcilikle altüst eden, şirketler arasında, yerel birimler arasında sürekli değişen işbirliği ve rekabet hareketliliklerine bağlıdır. Yeni sınaî yerleşimine damgasını vuran mantık olarak elimizde kalan da, coğrafi bakımdan bir süreksizlik taşıması, paradoksal olarak ülkelerdeki üretim komplekslerinden oluşmuş olmasıdır. Yeni sınaî uzamı, bölgesel bileşenleri bir araya getiren ama aynı zamanda ayıran bilgi akışları etrafında örgütlenmiştir. Enformasyon teknolojisi imalatının mantığı, enformasyon teknolojisi aygıtları üretenlerden, bütün bir imalat alanında bu aygıtları kullananlara yansıdıkça, yeni uzamsal mantık da genişleyecek; düğüm noktaları ve dışarıda bıraktıkları, fabrika merkezlerinden imalat akışına dek sınaî yerleşiminin mantığını dönüştüren bir küresel sınaî ağlar çoğulluğu yaratacaktır.

ELEKTRONİK KULÜBEDE GÜNDELİK HAYAT: KENTLERİN SONU MU GELDİ?

Elektronik iletişim ve enformasyon sistemlerindeki gelişmeler, gündelik hayattaki işlevlerin, çalışma, alışveriş, eğlence, sağlık, eğitim, kamu hizmetleri, yönetim vs. gerçekleştirilmesi ile bu işlevlerin gerçekleştirildiği uzamın giderek birbirinden ayrılmasına izin veriyor. Buradan hareketle, fütürologlar sık sık, işlevsel açıdan gerekliliğini yitirdiğinde kentin ya da şimdiye kadar bildiğimiz biçimiyle kentlerin silinip gideceği tahmininde bulunuyor. Tarihin de gösterdiği gibi, uzamsal dönüşüm süreçleri çok daha karmaşıktır. Bu yüzden de konuyla ilgili kısıtlı ampirik kayıtları incelemeye değer.[39]

Enformasyon teknolojisinin kentler üzerindeki etkisine ilişkin en sık anılan varsayım, tele-çalışmada ciddi bir artış olacağıdır; ki bu aynı zamanda metropollerdeki ulaştırma planlamacılarının da, mega boyutta bir trafik tıkanıklığının kaçınılmazlığı karşısında havlu atmadan önceki son umududur. Ne var ki 1988'de, tele-çalışma üzerine incelemeler yapan Avrupalı bir araştırmacı, meseleyi hiç de şakaya vurmaksızın "Tele-çalışmayla ilgili incelemeler yapan insanların sayısı,

39 Bu bölümde kapsanan konularla ilgili kaynaklar için Graham ve Marvin'e bakınız (1996); Wheeler ve Aoyama (2000).

gerçekten tele-çalışan insanların sayısından daha fazla," diye yazmıştı.[40] Aslında Qvortup'un da belirttiği gibi bütün tartışma, tele-çalışmaya kesin bir tanım getirilmediğinden konusundan sapmış, olgunun değerlendirilmesinde, ölçümünde ciddi bir belirsizlik doğmuştur.[41]

Qvortup mevcut kanıtları inceledikten sonra tele-çalışanları üç ayrı kategoride toplar: a) Geleneksel olarak iş ortamında yapılan işi, evlerinde yapanlar (bunlar en katı anlamıyla tele-çalışanlardır.) b) Serbest çalışanlar, evlerinden bilgisayarla, telekomünikasyondan yararlanarak çalışanlar. c) Bürolarından eve ek iş getirenler. Üstelik bazı durumlarda bu "ek iş" çalışma süresinin büyük bölümünü kapsamaktadır; Kraut'ya göre,[42] üniversite profesörleri örneğinde olduğu gibi.

En güvenilir değerlendirmelere göre, ilk kategori, *stricto sensu* (kelimenin tam anlamıyla) tele-çalışanlar, düzenli olarak evde on-line çalışmak üzere istihdam edilen çok küçük bir kesimdir; öngörülebilir gelecekte de bu kesimin genişlemesi beklenmemektedir.[43] ABD'deki duruma ilişkin en yüksek tahminler, 1991'de yaklaşık 5,5 milyon tele-çalışan olduğunu söylemektedir, ancak bu toplamın yalnızca % 16'sı haftada 35 saat ya da daha fazla, % 25'i haftada bir günden az, büyük çoğunluğu haftada iki gün tele-çalışmaktadır. Dolayısıyla haftanın belli bir günü tele-çalışanların oranı toplam istihdamın % 1 ilâ 2'sidir; en yüksek oranlar da California'daki metropol bölgelerde gözlenmektedir.[44] Diğer yandan belirmekte olan yeni eğilim, tele-merkezlerde tele-çalışmadır; yani çalışanların şirketleriyle on-line çalışabilmelerini sağlamak üzere metropol bölgelerin banliyölerine kurulan bilgisayarlı tesislerde çalışma.[45] Bu eğilimler doğrulanırsa eğer, çalışma mekânı evler olmayacak, çalışma etkinliği ciddi boyutta metropol bölgeye yayılacak, kentteki merkezden kopukluğu artıracaktır. Evde çalışmada gözlenen artış, bireysel sözleşmelerle, gerçekleştirdikleri bilgi-işlem başına ücret-

---

40 Steinle (1988:8)
41 Qvortup (1992: 8)
42 Kraut (1989)
43 Nilles (1988); Rijn ve Williams (1988); Huws vd. (1990)
44 Mokhtarian (1991a, b); Handy ve Mokhtarian (1995)
45 Mokhtarian (1991b)

lendirilen geçici çalışanların, elektronik ortamdan yararlanarak dışarıdan iş yapmalarından da kaynaklanıyor olabilir.[46] İlginçtir, ABD'de 1991'de yapılan bir araştırma evde tele-çalışanların ancak yarısının bilgisayar kullandığını göstermiştir; geri kalan kısım telefon, kağıt ve kalem kullanmaktadır.[47] Los Angeles bölgesindeki sosyal hizmetler çalışanları ve sosyal güvenlik yolsuzluklarını soruşturan müfettişler örnek verilebilir.[48] Asıl önemli olan, yükselişte olan eğilim, daha önceki bölümlerde de gösterdiğimiz üzere işgücünün bölünmesi ve sanal işletme ağlarının oluşumu yönündeki geniş kapsamlı eğilimin bir parçası olarak tam zamanlı ya da yarı zamanlı olarak "eve ek iş getirenlerin" ve serbest çalışanların çoğalmasıdır. Bu ofiste çalışmanın son bulduğu anlamına gelmiyor, daha çok nüfusun büyük bir kesimi, özellikle de en dinamik profesyonel kesimi açısından çalışma mekânlarının çeşitlilik gösterdiği anlamına geliyor. Mobil tele-çalışma cihazları, kelimenin tam anlamıyla seyyar büro doğrultusundaki bu eğilimi güçlendirecektir.[49]

Bu eğilimler kentleri nasıl etkiliyor? Dağınık veriler ulaşım sorunlarının çözüleceğini değil daha da beter bir hal alacağını gösteriyor; ağlara dayalı yeni örgütlenmenin etkinlikleri artırması, zamanın yoğun kullanımını mümkün kılması, piyasaların belli bölgelerde yoğunlaşması, daha önceleri çalışma saatleri boyunca çalışma mekânlarına kapanan işgücünün daha fazla fiziksel hareketlilik kazanması anlamına geliyor.[50] ABD'de işe bağlı trafik yerinde sayıyor görünüyor, bunun da sebebi gelişmiş teknoloji değil, işyerleri ve konutların merkezden kopuk bir yerleşme eğilimi içinde olmasının banliyölerden banliyölere ulaşımı kolaylaştırması. Özellikle Avrupa'da, işle ev, evle iş arasında gidiş gelişin hâlâ radyo yoğunluklu geçtiği kentlerde (Paris, Madrid, Milano gibi), bu gidiş geliş zamanının ciddi biçimde arttığı, özellikle de inatçı otomobil bağımlıları için bu durumun geçerli olduğu gözle-

---

46 Lozano'ya bakınız (1989); Gurstein (1990)

47 Mokhtarian'ın "Bilgisayarla evde çalışma veritabanı kuruluşu"ndan alıntısı (1991b).

48 Mokhtarian (1992: 12)

49 "The New Face of Business", Business Week (1994a:99ff)

50 Bu etkilerin Vessali tarafından dengeli bir değerlendirmesine dayandım. (1995)

niyor.[51] Asya'daki yeni, genişlemekte olan metropollere gelince; bu kentlerin Enformasyon Çağı'na girişi, Bangkok'tan Şangay'a tarihin en berbat trafik sıkışıklıklarını keşfetmeleriyle el ele gitti.[52]

Telealışveriş de vaat edilen seviyeye ulaşmakta yavaş kaldı; ayrıca internetin rekabetiyle geriye itildi. Ticari bölgeleri yerinden etmektense, bu bölgeleri tamamlayıcı bir etkinlik oldu.[53] Ama ABD'de 1999 Noel'inde milyarlarca dolarlık on-line alışveriş yapılmasını sağlayan elektronik ticaret, büyük, yeni bir gelişme. (İkinci bölüme bakınız.) Yine de on-line işlemlerin önem kazanması, alışveriş merkezlerinin, perakende mağazaların ortadan kalkacağı anlamına gelmiyor. Aslında tersine bir eğilim söz konusu: Alışveriş merkezleri genelde kentlerin, banliyölerin çevresine yerleşiyor; müşterileri on-line sipariş noktalarına yönlendiren ürün sergileme bölümleri var; ürünler on-line siparişle eve teslim ediliyor.[54] On-line tüketici hizmetlerinin büyük bölümü için benzer bir hikâye anlatılabilir. Örneğin telebankacılık,[55] şubelerini tasfiye etmek, yerlerine on-line müşteri hizmetlerini ve ATM'leri geçirmek isteyen bankaların da etkisiyle hızla yayılıyor. Ancak oturmuş banka şubeleri, kişisel bir ilişki kurarak müşterilerine finansal ürünler satmak üzere hizmet merkezleri olarak çalışmaya devam ediyor. On-line bile, yerel kültürel özellikler bilgi-odaklı işlemler açısından yerleşim, mekân unsuru kadar önemli olabilir. Örneğin Britanya'daki Midland Bank'ın telefon bankacılığı şubesi First Direct, Leeds'e yerleşmiştir, çünkü araştırmaları "sesli harflerin düz, ancak net, sınıf çağrışımı uyandırmadan telaffuz edildiği West Yorkshire aksanının Britanya çapında daha kolayca anlaşılıp kabul görebileceğini göstermiştir; telefona dayalı bir işletme için temel bir unsurdur bu."[56] Dolayısıyla yeni bankacılık sistemini kullanan şubelerde satış yapanlar, ATM'ler, telefonla müşteri hizmetlerini ve online işlemleri kapsar.

---

51 Cervero (1989, 1991); Bendixon (1991)
52 Lo ve Yeung (1996)
53 Miles (1988); Schoonmaker (1993); Menotti (1995)
54 Business Week (1999d)
55 Castano (1991); Silverstone (1991)
56 Fazy (1995)

Sağlık hizmetlerinde, insana odaklı hizmetlerin yoğunlaşması ile merkezileşmesi arasında gözlenen diyalektik daha ilginç bir örnektir. Bir yanda uzman sistemleri, on-line iletişim ve yüksek çözünürlükte video aktarımı, tıbbi tedavide birbirine uzak yerler arasında bağlantı kurulmasını mümkün kılmaktadır. Örneğin rutin değilse de yaygın hale gelen bir uygulamayla, 1995'te yüksek vasıflı cerrahlar, videokonferans sistemi sayesinde ülkenin ya da dünyanın öbür ucundaki bir ameliyata danışmanlık yapmışlar, daha az uzman olan bir başka cerrahın eline, kelimenin tam anlamıyla insan vücudunun içinde kılavuzluk etmişlerdir. Hastaların bilgilerinin bilgisayara geçirilmiş, yenilenmiş olmasına bağlı olarak, sağlık kontrolleri de bilgisayar ve telefon aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Yakın çevredeki sağlık merkezleri, sundukları ilk seviyedeki bakımın kalitesini ve verimliliğini artırabilmek için enformasyon sistemleriyle desteklenmektedir. Ancak diğer yandan, birçok ülkede, belli yerel çevrelerde, genellikle de metropol bölgelerde büyük tıp kompleksleri ortaya çıkmaktadır. Genelde büyük bir hastanenin çevresinde, tıp ve hemşirelik okullarına bağlı olarak örgütlenen bu komplekslerde, önde gelen hastane doktorlarının başkanlığında özel klinikler, radyoloji merkezleri, test laboratuvarları, uzman eczaneler, her türlü olasılığı karşılamak üzere kurulmuş hiç de nadiren rastlanmayan hediyelik eşya dükkanları ve cenaze levazımatçıları da vardır. Hattâ bu tür tıp kompleksleri, bulundukları bölgelerde, kentlerde büyük bir ekonomik, kültürel güçtür; zamanla çevrelerini genişletme eğilimindedirler. Yer değiştirmek zorunda kaldıklarında bütün kompleks birlikte yer değiştirir.[57]

Paradoksal ama, enformasyon teknolojisine içkin sanal mantıktan en az etkilenenler okullar ve üniversitelerdir; gelişmiş ülkelerde okullarda bilgisayar kullanımına geçilmesi, böylece okulların yarı-evrensel düzeyde bilgisayarlaşması öngörülebilir olsa da. Ancak okulların sanal uzama karışması biraz zordur. İlk ve orta okulları değerlendirecek olursak, bunun sebebi, buraların eğitim kurumları olmanın ya-

57 Moran (1990); Lincoln vd. (1993); Miller ve Swensson (1995)

nı sıra, aynı zamanda çocuk bakım merkezleri ya da çocuk depoları olmasıdır. Üniversitelerin tümüyle sanal dünyanın bir parçası haline gelmesi de zordur, eğitim kalitesi hâlâ yüzyüze etkileşimle ilgili görülüyor. Dolayısıyla "uzaktaki üniversiteler"in geniş çaplı deneyimleri, kalitelerinden bağımsız olarak (İspanya'da kötü, Britanya'da iyi), bu kurumların gelecekte, yetişkinlere yönelik güçlendirilmiş bir eğitim sisteminde önemli bir rol oynayabilecek, ama yüksek eğitim kurumlarının yerini alması zor ikinci-seçenek niteliğinde eğitim biçimleri olduğunu göstermektedir. Ancak gözlenmekte olan eğilim, kalitenin yüksek olduğu üniversitelerde, on-line uzaktan öğrenim ile yerinde öğrenimin birlikte yürütülmesidir. Bu da gelecekteki eğitim sisteminin on-line değil de, bilgi merkezleri, sınıflar, öğrencilerin bireysel mekânları arasındaki ağlar üzerinde gerçekleşeceği anlamına gelir. Bilgisayarlı iletişim dünya çapında yayılmaktadır, ancak beşinci bölümde de belirttiğimiz gibi, eşitsiz bir coğrafi dağılım söz konusudur. Dolayısıyla dünya çapında toplumların bazı kesimleri, şimdilik üst düzey profesyonel tabakada yoğunlaşmış olanlar, birbirleriyle etkileşim içinde akışların uzamının toplumsal boyutunu güçlendirmektedir.[58]

Enformasyon teknolojisinin, gündelik hayatın uzamsal boyutu üzerindeki fiili etkilerine ilişkin ampirik örnekler listesini kabarıklaştırmanın bir anlamı yok. Farklı gözlemler benzer bir tablo ortaya koyuyor: Enformasyon teknolojileri aracılığıyla yaşanan eşzamanlı bir dağılma ve yoğunlaşma. Avrupa Hayat ve Çalışma Koşullarını Geliştirme Vakfı'nın 1993 tarihli bir araştırmasının da gösterdiği gibi, evlerinden çalışan, verilen hizmetleri evlerinden yöneten insanların sayısı giderek artıyor.[59] Dolayısıyla yeni toplumda "ev merkezli" olmak önemli bir eğilim. Ancak bu kentlerin sonunun geldiği anlamına gelmiyor. Çünkü işyerleri, okullar, tıp kompleksleri, müşteri hizmetleri veren merkezler, eğlence yerleri, ticaret merkezleri, alışveriş merkezleri, spor stadyumları, parklar hâlâ var, varolacaklar; insanlar da bu mekânlar arasında, tam da çalışma sisteminin, toplumsal ağların yenice

58 Batty ve Barr (1994); Graham ve Marvin (1996); Wellman (1999)

59 Moran (1993)

kazandığı gevşeklik sayesinde, giderek artan bir hareket kabiliyetiyle mekik dokuyacaklar: Zaman daha bir esneklik kazanırken, insanlar mekânlar arasında giderek daha seyyar bir vaziyette gidip gelebildiğinden, mekânlar da daha tekilleşecek.

Ancak yeni enformasyon teknolojisiyle mevcut toplumsal değişim süreçleri arasındaki etkileşimin kentler ve mekân üzerinde ciddi etkileri vardır. Bir yandan, kent formu, planlanma açısından ciddi bir dönüşüm geçirmektedir. Ancak bu dönüşüm, tek, evrensel bir kalıba göre gerçekleşmez: Tarihsel, ülkesel, kurumsal bağlamların özelliklerine bağlı olarak ciddi bir farklılık gösterir. Diğer yandan, mekânlar arasındaki karşılıklı etkileşime yapılan vurgu, uzamsal davranış kalıplarını, yeni bir tür uzamın, akışlar uzamının ortaya çıkışının gerisindeki, akışkan bir mukabele ağına dönüştürür. Her iki açıdan da, analizi sıkılaştırıp daha kuramsal bir düzeye taşımam gerekiyor.

KENT FORMUNUN DÖNÜŞÜMÜ: ENFORMASYONEL KENT

Enformasyon Çağı, yeni bir kent formunun, enformasyonel kentin habercisidir. Ancak, nasıl ki sınaî kenti Manchester'ın dünya çapına yayılmış bir kopyası değilse, belirmekte olan enformasyonel kent de Silikon Vadisi bir yana, Los Angeles'ın da bir kopyası olmayacaktır. Öte yandan, sınaîleşme çağında olduğu gibi, kültürel, fiziksel bağlamların sıradışı çeşitliliğine karşın enformasyonel kentin kültürler ötesi gelişiminde de bazı temel ortak noktalar vardır. Yeni toplumun, bilgiye dayalı, ağlar etrafında örgütlenmiş, kısmen akışlardan oluşan doğası yüzünden enformasyonel kentin bir kent formu değil, bir süreç, akışlar uzamının yapısal hakimiyetinin izini taşıyan bir süreç olduğunu savunacağım. Bu düşünceyi geliştirmeden önce, dünyayı sonu gelmez çevre yollarının ve fiber optik ağların basitleştirici merceklerinden gören iptidaî teknolojik bakış açısına karşı koymak için sanıyorum öncelikle, yeni tarihsel dönemde ortaya çıkan kentleşme biçimlerinin farklılığına bir göz atmak gerekiyor.

Amerika'nın Son Banliyö Cephesi

Geleceğin kentinin, banliyölerin homojen, sonsuz bir yayılmasından ibaret olacağı hayali, bu hayalin gönülsüz modeli, tezatlarla dolu karmaşıklığı Mike Davis'in *City of Quartz*'ında ortaya dökülen Los Angeles tarafından bile yalancı çıkarılmıştır.[60] Fakat, Kuzey ve Doğu'da olduğu kadar Batı'da ve Güney'deki Amerikan metropollerinde banliyölerde binyılın sonuna doğru durmak bilmeyen bir kalkınma dalgası ortaya çıkmıştır. Joel Garreau, bu yeni kentleşme sürecinin çekirdeği olarak gördüğü Kenar Kent'in yükselişine ilişkin bir gazete makalesi niteliğindeki değerlendirmesinde, bu uzamsal modelin tüm Amerika çapında benzerliklerini incelemiştir. Garreau Kenar Kent'i beş ölçütün bir bileşkesi olarak kabul eder:

> Kenar Kent: a) En az beş yüz kırk dört bin beş yüz metre kare kullanılabilir ofis alanına sahip olan; Enformasyon Çağı'nın bürosu b) En az 65.340 metrekare kullanılabilir perakende ticaret alanı bulunan c) Yatakodası sayısından fazla iş imkânı olan d) Nüfusun tek bir mekân olarak algıladığı e) Otuz yıl önce hiç de "kent"e benzemeyen her yerdir.[61]

Boston, New Jersey, Detroit, Atlanta, Phoenix, Texas, Güney California, San Francisco bölgesi ve Washington D.C. çevresinde de bu tür yerlerin giderek çoğaldığını yazar. Bu yerler, hem çalışma mekânları hem de hizmet merkezleridir; dışarıya doğru ilerledikçe, giderek küçülen, tek bir ailenin yaşayabileceği, özel hayatın "ev merkezliliği"ni örgütleyen konutlar vardır. Garreau'ya göre bu yapılar,

> birbirlerine lokomotifler ya da metrolarla değil, çevre yolları, hava yolları, her on metrede bir karşınıza çıkan çatılardaki uydu antenleriyle bağlanmışlardır. Bu yapılaşmada göze çarpan anıt atının üstünde kahraman değil, şirketin merkez binasında güneşe doğru uzanan ve her daim yapraklı ağaçları koruyan avlular, fitness merkezleri ve alışveriş plazalarıdır. Bu yeni kent alanlarına damgasını

60 Davis (1990)

61 Garreau (1991: 6-7)

> vuran eski kentli zengin kesimlerin çatı katları ya da eski kentli yoksul kesimlerin ucuz apartmanları değildir. Aslında bu bölgelere damgasını vuran yapı, meşhur çekirdek aile konutu, Amerika'yı dünyanın gelmiş geçmiş en iyi iskan edilmiş uygarlığı kılan çevresi çimlerle kaplı banliyö evidir.[62]

Doğaldır, Garreau'nun Amerikan kültürünün, durmaksızın yeni hayat ve uzam biçimleri yaratan, öncü ruhunu gördüğü yerde, James Howard Kunstler, "hiçbir yerin coğrafyasının"[63] üzücü hakimiyetini görür; böylece Amerika'nın Avrupalı atalarından, uzamsal bakımdan keskin ayrılığına taraftar olanlarla karşı çıkanlar arasında on yıllardır devam eden tartışma yeniden açılır. Ancak buradaki analizimin amacı açısından, bu tartışmanın iki temel noktasına döneceğim. Öncelikle, bu birbiriyle gevşek bağlantılara sahip kent yapılarının gelişmesi, mesafelerin uzak olduğu belli bir kent sistemi içinde, farklı birimler ve süreçler arasında, işlevsel bakımdan karşılıklı bağımlılığa vurgu yapar; ülkesel devamlılığın rolünü azaltır, iletişim ağlarını bütün boyutlarıyla genişletir. Amerikan Kenar Kent'in özünde mukabele akışları vardır.[64]

İkincisi bu uzamsal biçim, Amerikan deneyimine özgüdür, çünkü Garreau'nun da dikkat çektiği gibi, Amerikan tarihinde karşımıza çıkan klasik bir kalıba, yeni yerleşimlerde vaat edilmiş bir ülke bulma yönündeki o sonu gelmez arayışa içkindir. Bu kalıbın temsil ettiği olağandışı dinamizm, tarihin en canlı uluslarından birini yaratmış olsa da, bunun bedeli zaman içinde giderek derinleşen toplumsal sorunların, çevre sorunlarının ortaya çıkması olmuştur. Sosyal ve fiziksel, her kaçış dalgası (örneğin kent merkezlerinin terk edilmesi, aşağı sınıfların ve etnik azınlıkların kendi viraneliğine bırakılması) Amerikan kentlerinin krizini derinleştirmiş, aşırı genişlemiş bir altyapının, aşırı gergin bir toplumun yönetimini çok daha güçleştirmiştir.[65] Batı Teksas'ta özel "kiralık hapishaneler" geliştirilmesi, Amerika'da kent merkezlerine

---

62 Garreau (1991: 4)

63 Kunstler (1993)

64 Caves'in topladığı araştırma koleksiyonuna bakınız (1994)

65 Goldsmith ve Blakely (1992)

sosyal ve fiziksel yatırımdan kaçınmayı tamamlayacak bir hoşgeldin süreci olarak değerlendirilmeyebilir. Ancak o zaman, önde giden Amerikan kültürü ve uzamı hoş olmayan gerçekliklerle yüzleşmeyi reddetmenin sınırlarına ulaşmış olacaktır. Bu yüzden Amerika'daki enformasyonel kentin profili tam olarak *kenar kent* olgusuyla değil, kent dışına doğru hızlı gelişim, kent merkezlerinin çöküşü ve banliyö ortamının eskimesi arasındaki ilişkiyle temsil edilir.[66]

Avrupa kentleri de, Amerika bağlamında ortaya çıkanlara her zaman benzemeyen yeni konularla karşılaşsalar da, Enformasyon Çağı'na, tarihsel miraslarıyla bağlantılı, farklı bir uzamsal yeniden yapılanma çizgisi üzerinden girmişlerdir.

Avrupa Kentlerinin Silinip Giden Cazibesi

1990'larda Avrupa'da başlıca metropol bölgelerindeki yeni kent dinamiklerini oluşturan birkaç eğilim vardır.[67] İş merkezi, Amerika'da olduğu gibi, küresel ekonomi ağları içinde yer alan kentin motorudur. İş merkezi, teknoloji üretim merkezlerine ve eğitsel kurumlara bağlı olarak, telekomünikasyon, iletişim, ileri hizmetler, büro mekânı altyapısından oluşur. Bilgi işlem ve kontrol işlevlerini yerine getirir. Genelde turizm ve seyahat tesisleriyle tamamlanır. Metropol içi ağın bir merkezidir.[68] Dolayısıyla iş merkezi kendi başına değil, yönetim, yenilik ve çalışmanın fiili birimini oluşturan bir ağ içinde örgütlenmiş başka benzer yerleşimlerle ilişkileri üzerinden varolur.[69]

Yeni yönetsel-teknokrat-siyasi elit, sanayi toplumunun burjuva semtleri kadar kentten uzak, ayrı, ama profesyonel sınıf daha geniş olduğu için daha geniş özel uzamlar yaratmışlardır. Avrupa kentlerinin çoğunda (Paris, Roma, Madrid, Amsterdam'da) Amerika'dakinin tersine –New York'u ABD'deki kentlerin en az Amerikan olanı diye gö-

---

66 Gottdiener (1985); Fainstein vd. (1992)

67 Avrupa kentlerindeki gelişmelerle ilgili olarak bakınız Borja vd. (1991); Deben vd. (1993); Martinotti (1993); Siino (1994); Hall (1995); Borja ve Castells (1997)

68 Dunford ve Kafkalas (1992); Robson (1992).

69 Tarr ve Dupuy (1988).

rürsek–, gerçekten de özel iskan bölgeleri, kent merkezinin iyileştirilmiş ya da iyi korunmuş kesimlerine yerleşerek, böylece kent kültürü ve tarihinin bir parçası olma eğiliminde olmuştur. Bu durum, hakimiyet açıkça yerleştiğinde ve desteklendiğinde (yeni zengin Amerika'dakinin tersine) seçkinlerin halktan kaçmak için banliyölere sürgüne gitmesi gerekmeyeceğinin altını çizer. Ancak bu eğilim, orta sınıfın kırsal kesimdeki hayatına duyulan özlemin metropol bölgelerin seçilmiş banliyölerinde geniş ölçekli mesken inşaatı, kimi zaman büyük kentin civarındaki çekici tarihi köylerin kentleştirilmesi anlamına geldiği Britanya'da biraz sınırlıdır.

Avrupa kentlerinin banliyö dünyaları toplumsal açıdan çeşitlilik arz eden, kent merkezinin çevresinde farklı çevre bölgelere bölünmüş bir uzamdır. Genelde geniş, büyük kamu konutlarının, son dönemde müstakil evlerin çevresinde örgütlenmiş olan, geleneksel işçi sınıfı banliyöleri vardır. Fransız, Britanyalı ya da İsveçli, orta sınıftan daha genç bir nüfusun yerleşik olduğu yeni kasabalar vardır; bu grubun kentteki emlak piyasasına girmeleri yaşları nedeniyle zordur. Sonra bir de daha eski kamu konutlarının çevrelerinde yer alan gettolar vardır; yeni göçmen sınıfın ve yoksul işçi ailelerin "kentteki haklarından men edilme" tecrübesini yaşadıkları Paris'in La Courneve semti örneğinde olduğu gibi. Banliyöler ayrıca Avrupa kentlerinde imalatın da merkezidir; hem geleneksel imalatın hem de yeni yüksek teknoloji sektörlerinin. Yüksek teknoloji sektörleri, metropol bölgelerin en yeni, çevre bakımından en uygun, iletişim merkezlerine yeterince yakın, ama eski sınaî bölgelerinden uzak kesimlerine yerleşmek isterler.

Kent merkezleri hâlâ tarihle şekillenmektedir. Bu yüzden, giderek hizmet sektörü çalışanlarının doldurduğu, geleneksel işçi sınıfı semtleri ayrı bir uzam oluşturur; bu semtler en savunmasız bölgeler olduğundan, iş dünyasının, üst orta sınıfın yeniden geliştirme çabaları ile kentin kullanım değerini yeniden kendilerine mal etmek isteyen karşı kültürlerin işgal girişimleri (Amsterdam, Kopenhag, Berlin) arasında bir savaş meydanı haline gelir. Dolayısıyla buralar, genelde uğruna mücadele edecekleri tek şeyleri evleri olan işçiler için bir savunma uzamı

olup çıkarken, aynı zamanda yabancı düşmanlığı ve yerelciliğin de tanınmış mahalleleri, merkezleridir.

Avrupa'da yeni profesyonel orta sınıf sıkıcı banliyölerin huzurlu rahatlığının çekiciliğiyle, genelde aşırı pahalı kent hayatının heyecanı arasında ikiye bölünmüştür. Evin nerede olacağı, iki kişinin de çalıştığı ailelerde genelde mekân farklılıkları değerlendirilerek belirlenir.

Avrupa'da da kent merkezi, göçmen gettolarının odak noktasıdır. Ancak Amerikan gettolarının tersine, bu bölgelerin çoğu ekonomik bakımdan o kadar da kötü durumda değildir; çünkü göçmenler genelde aile bağları güçlü işçilerdir; bu yüzden de Avrupa'daki gettolar aile odaklı cemaatlerdir ki, bu da onların adi suçlara bulaşma riskini azaltır. İngiltere, yine bu açıdan da bir istisna olarak görünüyor; Londra'da etnik azınlıkların yaşadığı bazı semtler (örneğin Tower Hamlets ya da Hackneys) Paris'teki La Goutte d'Or'dan çok Amerikan deneyimine yakındırlar. Paradoksaldır, ama kentteki marjinallik, Avrupa kentlerinin idare ve eğlence merkezlerinin bulunduğu bölgelerde hissettirir varlığını en çok, Frankfurt'ta da böyledir bu, Barcelona'da da. En kalabalık caddelere ya da kamu ulaşımının kilit noktalarına yayılması, hep varolmaya yazgılı bir hayatta kalma stratejisidir, böylece kamunun ya da özel teşebbüsün dikkatini çekebileceklerdir; belki sosyal güvenlik yardımı alacaklardır; belki bir uyuşturucu alışverişi olacaktır, belki bir fuhuş pazarlığı, belki de polisin olağan ilgisine mazhar olacaklardır.

Avrupa'daki büyük metropol merkezlerde, Avrupa'daki kent ağlarında farklı rollerine bağlı olarak biraz önce özetlediğim kent yapısı çevresinde bazı farklılıklar gözlenir. Bu metropollerin yeni enformasyonel ağda konumları ne kadar düşükse, sınaîleşme çağından enformasyonel çağa dönüşümleri de o denli güç olur, kent yapıları da o denli geleneksel olur; eski yerleşik mahalleler, ticaret merkezleri kentin dinamikleri açısından belirleyici bir rol oynar. Öte yandan, metropollerin yeni Avrupa ekonomisinin rekabetçi yapısında konumları ne kadar yüksekse, iş merkezlerindeki ileri hizmetlerin rolü de o kadar büyük olur; kentin yeniden yapılanma hızı da o denli yoğun olur.

Başka yerlerde olduğu gibi Avrupa'da da, yeni kentleşme süreçlerindeki kritik unsur, fiziksel bütünlüğün ötesinde işlevsel olarak iç bağlantılara sahip olsa da, kent mekânının toplumsal bakımdan giderek farklılaşmasıdır. Bunu, sembolik anlamın, işlevlerin yerleşiminin ve uzamın metropol bölgesine sosyal bakımdan kabulünün birbirinden ayrışması izleyecektir. Dünya çapında kent formlarındaki en önemli dönüşümün gerisindeki, özellikle yeni sanayileşmekte olan bölgelerde etkisi hissedilen eğilim budur işte: Mega-kentlerin yükselişi.

Üçüncü Binyılın Kentleşmesi: Mega-Kentler

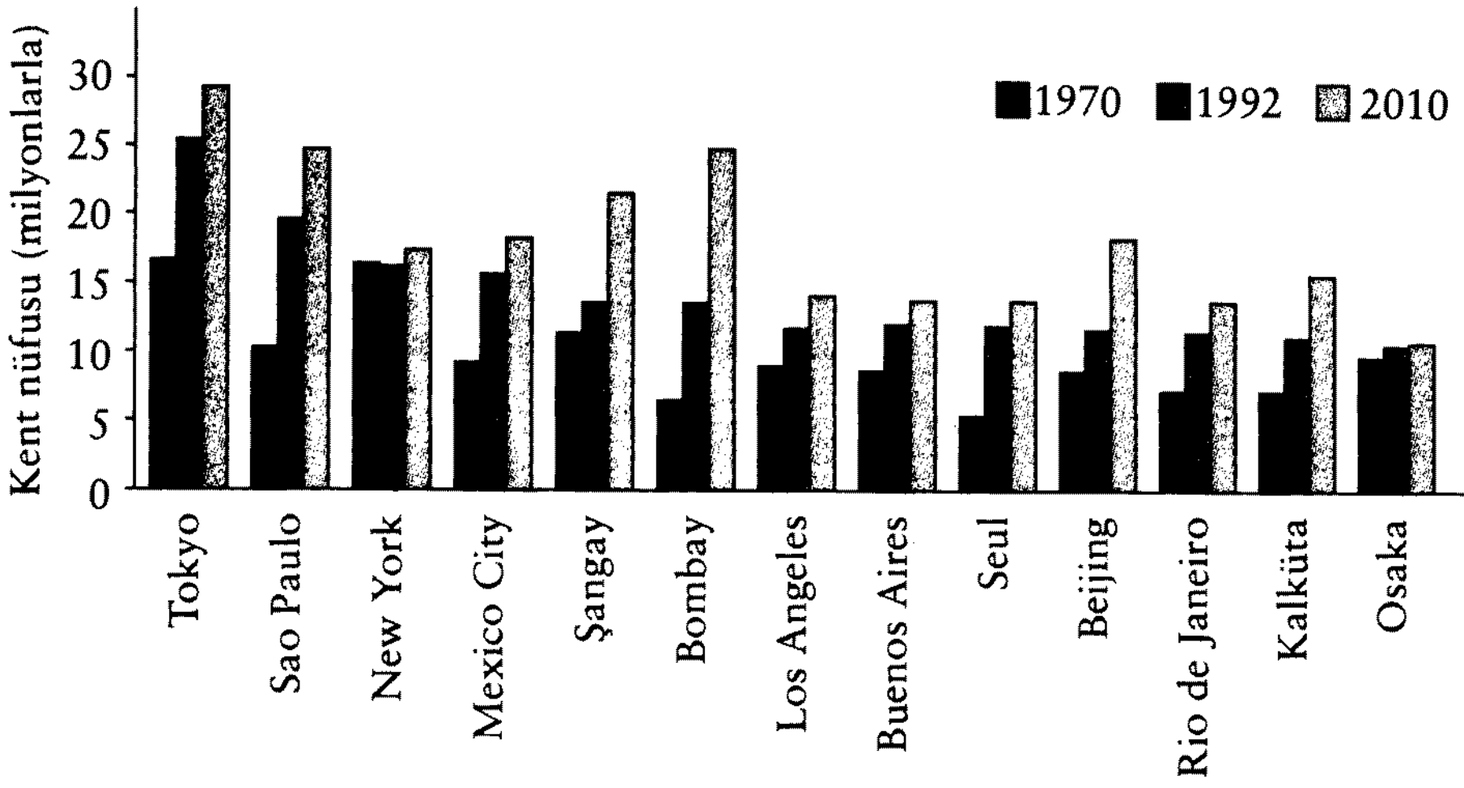
Yeni küresel ekonomi ve ortaya çıkmakta olan enformasyonel toplum, çeşitli toplumsal ve coğrafi bağlamlarda, mega-kentlerde gerçekleşen, gerçekten de yeni bir uzamsal biçimdir.[70] Mega-kentler kuşkusuz insanoğullarının çok geniş çaptaki birlikteliklerdir; hepsinde de (Birleşmiş Milletler sınıflandırmasına göre sayıları 13'tür) 1992'de nüfus 10 milyonun üstündeydi (bkz. Şekil 6.4); dördünün nüfusunun da 2010'da 20 milyonu aşması bekleniyordu. Ancak mega-kentlerin başlıca niteliği büyüklükleri değil, küresel ekonominin merkezleri olmasıdır: Gezegen çapında üst düzey yönetim, yönlendirme ve üretim işlevleri; medyanın kontrolü; gerçek iktidar siyaseti; mesajlar yaratıp dağıtma yönündeki sembolik kapasitenin yoğunlaştığı yerlerdir. Hâlâ hakim olan Avrupa/Kuzey Amerika kültürel matrisine yabancı olanları vardır: Tokyo, Sao Paulo, New York, Mexico City, Şangay, Bombay, Los Angeles, Buenos Aires, Seul, Pekin, Rio de Janeiro, Kalküta, Osaka gibi. Moskova, Cakarta, Kahire, Yeni Delhi, Londra, Paris, Lagos, Dakka, Karaçi, Tianjin ve başkaları da bu kulübün üyeleridir aslında.[71] Hepsi küresel ekonominin başat merkezleri değildir (Dakka ya da Lagos örneğin), ancak nüfuslarının önemli bir kesimini bu küresel ekonomiye

---

70 Mega kentler kavramı uluslararası arenada birkaç kentleşme uzmanı tarafından popülerleştirilmiştir; en tanınanı New York merkezli "Mega-cities Project"in (Mega-kentler Projesi) kurucusu ve yöneticisi Janice Perlman'dır. Perlman'ın hayalinin basında bir değerlendirmesi için bakınız *Time* (1993); bu kaynakta konuyla ilgili temel verileri de bulabilirsiniz.

71 Borja ve Castells'e bakınız (1997).

ŞEKİL 6.4
Dünyanın En Kalabalık Kentleri
(1992'de nüfusu 10 milyondan fazla olanlar)

Kaynak: Birleşmiş Milletler (1992)

bağlarlar. Aynı zamanda arka bölgeleri, yani bütün bir ülke ya da bulundukları bölge için de mıknatıs işlevi görürler. Mega-kentler yalnızca büyüklüklerine dikkat ederek anlaşılamazlar; dünyanın büyük bölgelerini bir araya getirmeye yönelik güçlerinin bir işlevi olarak da görülmelidirler. Dolayısıyla Hong Kong, yalnızca içindeki altı milyon insan değildir; Guangzhou yalnızca altı buçuk milyon insandan ibaret değildir: Ortaya çıkmakta olan, birazdan da tartışacağım gibi, Hong Kong, Shenzhen, Guangzhou, Zhuhai, Macau ve Pearl Nehri Deltası'ndaki başka küçük kentleri birbirine bağlayan 40-50 milyon nüfuslu bir mega kenttir. Mega kentler, küresel ekonomiye eklemlenir, enformasyonel ağlara bağlanır; dünyadaki iktidarın yoğunlaştığı bölgelerdir. Ama aynı zamanda, nüfusun ayakta kalmaya çalışan bütün kesimlerini ve iletişim ağlarının es geçtiği bölgelerde kimseden habersiz ölüp gitmektense terk edilişlerini görünür kılmak isteyen grupları da barındırır. Mega kentler, yenilikçilerden, güce sahip olanlardan, yapısal olarak onlarla alakasız olanlara, bu alakasızlıklarını satmaya ya da "başkalarına" ödeme yaptırmaya hazır insanlara, en iyiyle, en kötüyü bir araya getirirler. Ancak mega-kentlerle ilgili olarak en önemli olan, dışarıdan küresel ağlara, kendi ülkelerinin çeşitli kesimlerine bağlı olmalarıdır. Bunun New York için olduğu kadar, Cakarta ve Mexico City için de geçerli olduğunu savunuyorum. Mega kentleri yeni bir kentleşme biçimi yapan, tam da bu ayrıksı özellikleri; küresel ağlarla bağlantılı olmaları, yerel düzeyde ise fiziksel ya da toplumsal bağlantıların olmamasıdır. Geniş topraklar üzerinde kurduğu işlevsel bağlantıların damgasını vurduğu, ancak toprağın kullanım biçimlerinde büyük ölçüde bir kesintililiğin yaşandığı bir kentleşme biçimidir bu. Mega-kentlerin işlevsel ve toplumsal hiyerarşileri, uzamsal olarak bulanıklaşmış, karışmış; kısıtlanmış çevreler içinde örgütlenmiş; istenmeyen kullanımların beklenmeyen cüzdanları tarafından eşitsizce dağıtılmıştır. Mega kentler uzamsal bölünmeler, işlevsel parçalar ve toplumsal kesimlerin oluşturduğu süreklilik taşımayan yapılardır.[72]

---

72 Mollenkopf ve Castells (1991): Lo ve Yeung (1996).

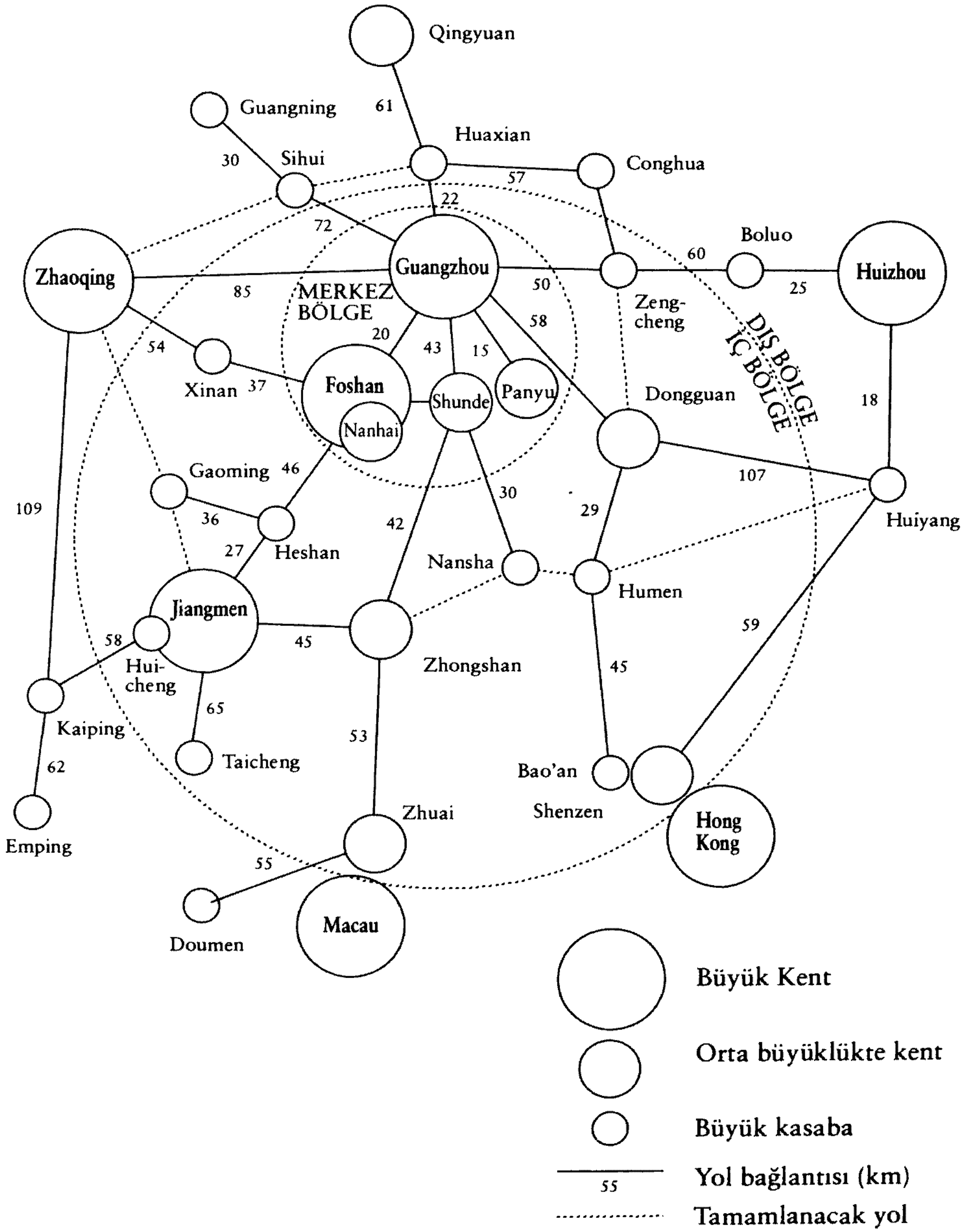
Analizimi örneklendirmek için, henüz harita üzerinde olmayan, ama fütürolojiye bulaşmaksızın, 21. yüzyılın başlıca sınaî, iş dünyası ve kültür merkezlerinden biri olacağını düşündüğüm bir mega-kenti anlatacağım: Hong Kong-Shenzhen-Kanton-Pearl Nehri Deltası-Macau-Zhuhai'yi kapsayan bölgesel metropol sistemi.[73] Bu hareket noktasından mega kentlerin geleceğine bakalım isterseniz (Şekil 6.5). 1995'te, hâlâ bir adı olmayan bu uzamsal sistem, alanını 50 bin kilometrekarenin üstüne çıkarmıştı; toplam nüfusu sınırların nerede tanımlandığına bağlı olarak 40 ilâ 50 milyon arasındaydı. Ağırlıklı olarak kırsal kesime dağılmış olan birimleri arasında her gün işlevsel bağlantılar kuruluyor; demiryolları, çevre yolları, karayolları, gemiler, uçaklar, hovercraftlar da dahil çok merkezli bir ulaşım sistemiyle iletişim sağlanıyordu. Yeni otobanlar inşa ediliyordu; demir yolu da tümüyle elektrikli ve çift yönlü hale getiriliyordu. Bölgenin tamamında merkezler arasında iç bağlantıyı sağlayacak, bölgeyi dış dünyaya da bağlayacak bir fiber telekomünikasyon sisteminin inşası sürüyordu. Hong Kong, Macau, Shenzhen, Zhuhai ve Guangzhou'da tahmini yolcu trafik kapasitelerinin yılda 150 milyon yolcuyu bulması beklenen beş yeni havaalanı inşaat ediliyordu. Kuzey Lantau (Hong Kong), Yiantian (Shenzhen), Gaolan (Zhuhai), Huangpo (Guangzhou) ve Macau'da yeni limanlar yapılıyordu; dünyanın en geniş liman kapasitesine sahip olma unvanı da pekiştiriliyordu. Bu çok çarpıcı metropolitan gelişimin temelinde birbiriyle bağlantılı şu üç olgu yer alıyordu:

1. Çin'in ekonomik dönüşümü ve küresel ekonomiyle bağlantısı; Hong Kong'un bu bağlantının kilit noktalarından biri haline gelmesi. Bu gelişmeye bağlı olarak 1981-91 döneminde Guandong eyaletinin gayri safi yurt içi hasılası reel olarak yılda % 12.8'lik bir artış göstermiştir. Hong Kong merkezli yatırımcıların 1993 sonunda Çin'deki toplam yatırımları, 40 milyar dolara ulaşmıştı ki, bu doğrudan yaban-

---

73 Güney Çin'de ortaya çıkmakta olan metropollere, özellikle de 1980'lerde araştırma yaptığım Hong Kong ve Shenzhen'e ilişkin benim analizim; diğer yandan, 1990'lardaki gelişmelerle ilgili olarak birkaç kaynak arasında meseleyle en ilgili olanlar şunlardır: Sit (1991); Leung (1993); Lo (1994); Hsing (1995); Kwok ve So (1995); Ling (1995).

ŞEKİL 6.5
Pearl Nehri Deltası'ndaki Kentleşmiş Bölgelerde Başlıca Düğüm Noktalarının ve Bağlantıların Grafik Temsili

Kaynak: Woo (1994)

cı yatırımların üçte ikisine denkti. Aynı zamanda Çin, Hong Kong'daki en büyük yabancı yatırımcıydı; toplam yatırımı yılda 25 milyar doları buluyordu (Japonya'nın yatırımı ise 12.7 milyar dolardır). Bu sermaye akışlarının yönetimi, metropolitan sistemin çeşitli birimlerinde ve bu birimler arasında gerçekleştirilen işlemlere bağlıydı. Dolayısıyla Guangzhou, Hong Kong'daki girişimlerle, yalnızca Guandong eyaletinde değil aynı zamanda Çin anakarasındaki yönetimler ve girişimler arasındaki bağlantı noktasıydı.

2. Hong Kong'un ekonomik temelinin 1990'larda yeniden yapılandırılması, buranın geleneksel imalat temelinde ciddi bir gerilemeye yol açtı; bu kayıp daha sonra ileri hizmetler sektöründeki istihdamla kapatıldı. Dolayısıyla Hong Kong'daki imalat işçilerinin sayısı, 1988'de 837.000'ken, 1993'te 484.000'e geriledi; aynı dönemde ticaret ve işletme sektörlerindeki çalışanların sayısı da 947.000'den 1,3 milyona çıktı. Hong Kong küresel bir iş merkezi olarak işlevlerini geliştirdi.

3. Ne var ki Hong Kong'un imalat ihracat kapasitesi silinip gitmedi, yalnızca sanayi örgütlenmesini ve mekânsal yerleşimini değiştirdi. 1980'lerin ortalarından 1990'ların ortalarına dek on yıl içinde, Hong Konglu sınaîciler Pearl Nehri Deltası'nın küçük şehirlerinde insanlık tarihinin gördüğü en geniş çaplı sınaîleşme hamlelerinden birini başlattılar. 1994'ün sonuna gelindiğinde Hong Konglu yatırımcılar Pearl Nehri Deltası'nda on bin ortak girişim, çeşitli tahminlere göre altı milyon işçinin çalışmakta olduğu 20.000 fabrika kurmuşlardı. Yarı kırsal bölgelerdeki fabrika yatakhanelerinde kalan bu nüfusun büyük bölümü, Guandong'un sınırları dışındaki çevre eyaletlerden geliyordu. Bu devasa sınaî sistemi, her gün, merkezi Hong Kong'da bulunan, düzenli olarak Guangzhou'yu dolanan, üretimin kırsal kesimde yerel yöneticiler tarafından denetlendiği çokkatmanlı bir idari yapıyla yönlendirilir. Malzemeler, teknoloji ve yöneticiler Hong Kong'dan ve Shenzhen'den gönderilir; mamûl mallar da genelde Hong Kong'dan ihraç edilir (Hong Kong'da imal edilmiş malların ihraç değerini aşar); Yiantian ve Gaolan'da, yeni limanların inşası ihraç merkezlerinin sayısını artırmayı amaçlamaktadır.

İhracata odaklanmış bu hızlı sınaîleşme süreci ve Çin ile küresel ekonomi arasındaki iş bağlantıları kentlerde görülmemiş bir genişleme başlattı. Hong Kong sınırındaki Shenzhen Özel Ekonomik Bölgesi 1982 ile 1995 arasında sıfırdan 1,5 milyon sakini olan bir bölge haline geldi. Cepleri ülke dışındaki Çinli yatırımcıların akıttığı nakitlerle dolu yerel hükümetler, büyük altyapı projelerinin inşasına giriştiler; bu projelerin en ilginçlerinden biri de, bu satırlar yazıldığı sırada hâlâ planlama aşamasında olan, Zhuhai yerel hükümetinin Zhuhai ile Hong Kong'u birleştirmek için Güney Çin Denizi'ne 60 kilometrelik bir köprü yapma projesiydi.

Hâlâ oluşma aşamasında olan, ancak gerçeklikleri su götürmeyen Güney Çin'deki metropoller yeni bir uzamsal biçimdir. Gottman'ın 1960'larda ABD'nin kuzeydoğu sahilini örnek vererek tanımladığı geleneksel megalopol değildir. Bu klasik örneğin tersine, Hong Kong-Guandong metropol bölgesi birbirini izleyen, her biri görece bir işlevsel özerkliğe sahip kent/banliyö birimlerinin fiziksel olarak bir araya gelmesinden oluşmaz. Ekonomik, işlevsel ve toplumsal bakımdan hızla karşılıklı bağımlılık içinde bir birime dönmektedir; Hong Kong ile Macau'nun Çin'le birleşmesinden sonra daha bir hız kazanmıştır bu eğilim. Ancak bölgede ciddi bir uzamsal kopukluk vardır; kent merkezleri, bölgenin dört bir yanma dağılmış sınaî fabrikaları birbirlerinden kırsal kesimdeki yerleşimler, tarım arazileri ve henüz kalkınmamış bölgelerle ayrılır. Yeni uzamsal birimin gerçek belkemiği, bölge içi bağlantılar ve bütün bir sistemin küresel ekonomiye çoğul iletişim hatlarıyla bağlanıyor olmasıdır. Uzamsal biçimler ve süreçleri, akışlar tanımlar. Her kentte, her bölgede, sonu gelmez bir çeşitlilik gösteren ayrılma ve parçalanma süreçleri vuku bulmaktadır. Ancak parçalanmış her farklılık, devasa, teknoloji-yoğun, tek sınır olarak hâlâ bölgenin Doğu Nehri bölgesinden çekebildiği temiz su miktarını bilen altyapıların damgasını vurduğu işlevsel bir birliğe bağımlıdır. Şu sıralarda dünyanın büyük bölümünde kabaca bilinen Güney Çin'deki metropoller, 21. yüzyılın dönemi en iyi yansıtan kentli yüzü olması muhtemeldir.

Mevcut eğilimler, Asya'da, Tokyo-Yokohama-Nagoya koridoru (halen işlevsel bir birimdir) Osaka-Kobe-Kyoto'yla birleştiğinde belki daha da geniş ölçekte bir başka mega kentin ortaya çıkacağını, yalnızca nüfus bakımından değil, ekonomik ve teknolojik güç anlamında da insanlık tarihinin en büyük metropolitan buluşmasının gerçekleşeceğini gösteriyor. Dolayısıyla bütün toplumsal, kentsel ve çevresel sorunlara karşın, mega-kentler büyümeyi sürdürecekler, çapları da büyüyecek, üst düzey işlevlerin yerleşimi, insanların tercihleri bakımından cazibeleri de artacaktır. Ekolojik küçük, yarı kırsal komün hayalleri, mega-kentlerin gelişiminin tarihsel dalgasıyla birlikte karşı kültürel bir marjinalliğe doğru itiliyor. Çünkü mega-kentler;

• kendi ülkelerinde ve küresel ölçekte ekonomik, teknolojik ve toplumsal dinamizm merkezleridir; kalkınmanın fiili motorudur; ülkelerinin ekonomik kaderi, ister ABD olsun, ister Çin, her iki ülkede de çok yaygın olan küçük kasaba ideolojisine karşın mega-kentlerin performansına bağlıdır;

• kültürel ve siyasi yenilik merkezleridir;

• her tür küresel ağla bağlantı noktalarıdır; internet mega-kentleri es geçemez; çünkü bu merkezlerdeki telekomünikasyona, buralarda telekomünikasyonla iletişim kuranlara bağlıdır.

Kuşkusuz mega-kentlerin büyümesini sınırlamaya yönelik politikaların geçerliliklerine, etkililiklerine bağlı olarak bazı faktörler, mega-kentlerin büyüme hızlarını yavaşlatacaktır. Vatikan'a rağmen, aile planlaması yürümektedir; dolayısıyla hali hazırda yaşanmakta olan doğum oranlarındaki gerilemenin sürmesini bekleyebiliriz. Bölgesel kalkınma politikaları, işlerin ve nüfusun başka bölgelerde de yoğunlaşmasını sağlayabilir. Ben, geniş çaplı salgın hastalıklar olacağını, toplumsal kontrolün çözüleceğini de tahmin ediyorum; gerçi bu mega-kentlerin cazibelerinden kaybetmelerine neden olacak bir gelişme. Ancak sonuçta mega-kentler daha büyüyecekler ve hakimiyetleri de artacak, çünkü genişlemiş arka bölgelerinden nüfus, zenginlik, güç ve yenilikçilerle kendilerini beslemektedirler. Ayrıca küresel ağları birleştiren merkezi noktalardır. Dolayısıyla, insanlığın geleceği, her mega-kentin ülkesinin ge-

leceği bu bölgelerin gelişiminde ve yönetiminde yatmaktadır. Megakentler, Enformasyon Çağı'nın yeni uzamsal formunun/sürecinin, akışların uzamının düğüm noktaları, iktidar merkezleridir.

Yeni bölgesel olgunun ampirik manzarasını bu şekilde çizdikten sonra, bu yeni uzamsal gerçekliği anlamlandırmaya başlayabiliriz. Bu da uzam kuramının belirsiz izinin peşinden kaçınılmaz bir yolculuğa çıkmamızı gerektiriyor.

UZAMIN SOSYAL TEORİSİ VE AKIŞLAR UZAMI KURAMI

Uzam toplumun ifadesidir. Toplumlarımız yapısal bir dönüşüm içinde olduklarından, yeni uzamsal oluşumların, yeni uzamsal süreçlerin ortaya çıkmakta olduğunu ileri sürmek akla yatkın bir varsayımdır. Burada sunulan analizin amacı, bu biçimlerin ve süreçlerin gerisindeki yeni mantığı tanımlamaktır.

Bu kolay bir iş değildir, çünkü toplum ile uzam arasında anlamlı bir ilişki olduğunu açıkça teslim etmenin gerisinde temel bir karmaşa gizli. Bu da uzamın toplumun bir yansıması değil ifadesi olmasından kaynaklanıyor. Bir başka deyişle uzam toplumun fotokopisi değil, toplumun kendisidir. Uzamsal biçimler ve süreçler, bütün bir toplumsal yapının dinamikleri tarafından oluşturulur. Bunlara, çatışan çıkarlarını ve değerlerini ortaya koyan toplumsal aktörler arasındaki çatışmalar ve stratejilerden kaynaklanan birbirine zıt eğilimler de dahildir. Ayrıca toplumsal süreçler, daha önceki sosyo-uzamsal yapılardan miras alınan ortamı etkileyerek uzama nüfuz ederler. Hattâ diyebiliriz ki uzam, *kristalleştirilmiş zamandır.* Böyle bir karmaşaya, mümkün olduğunca basit terimlerle yaklaşabilmek için izninizle adım adım ilerleyelim.

Uzam nedir? Fizikte, uzam maddenin dinamikleri dışında tanımlanamaz. Sosyal kuramda da sosyal pratiklere atıfta bulunmaksızın tanımlanamaz. Benim eski çalışma alanlarımdan biri olan bu kuramlaştırma alanında meseleye hâlâ, "uzam maddi bir üründür; tarihsel olarak belirlenmiş, uzama bir biçim, bir işlev ve bir toplumsal anlam kazandıran toplumsal bir ilişki içindeki diğer maddi ürünler –in-

sanlar da dahil– gibi," varsayımıyla yaklaşıyorum.[74] Buna yakın, daha açık bir formülasyonla David Harvey, kitabı *The Condition of Postmodernity*'de şöyle yazıyor: "Materyalist bir bakış açısından, nesnel zaman ve uzam kavrayışlarının mutlaka, sosyal hayatı yeniden üretmeye hizmet eden maddi pratikler ve süreçler üzerinden yaratıldığını savunabiliriz. Zamanın ve uzamın toplumsal eylemden bağımsız olarak anlaşılamayacağı, araştırmamın temel varsayımlarından birini oluşturuyor."[75] Dolayısıyla, genel düzeyde, toplumsal pratiklerin bakış açısından uzamın ne olduğunu tanımlamamız gerekiyor; ondan sonra da, toplumsal pratiklerin, örneğin enformasyonel toplumda yeni uzamsal biçimler ve süreçlerin ortaya çıkışının, oluşumunun gerisindeki toplumsal pratiklerin tarihsel özgüllüğünü tanımlamalıyız.

Sosyal kuramın bakış açısına göre, uzam, zamanı paylaşan sosyal pratiklerin maddi desteğidir. Buna hemen, maddi bir desteğin her zaman sembolik bir anlamı olduğunu ekliyorum. Zamanın paylaşıldığı toplumsal pratikler derken, uzamın eşzamanlı pratikleri bir araya getirmesi gerçeğinden bahsediyorum. Uzama toplum karşısında anlam kazandıran şey, bu eşzamanlılığın maddi bakımdan birbirine eklemlenmiş olmasıdır. Geleneksel olarak bu mefhum, sınırdaşlık kavramına atfedilir. Ancak, eşzamanlılığın fiziksel olarak sınırdaşlığa dayanmayan maddi desteklerinin olası varlığından bahsedebilmemiz için, eşzamanlı pratiklerin temel maddi desteği kavramını, bu kavrayıştan ayırmamız önemlidir; zira Enformasyon Çağı'nda hakim toplumsal pratikler için bu durum geçerlidir.

Önceki bölümlerde, toplumumuzun akışlar etrafında inşa edildiğini tartışmıştım: Sermaye akışı, bilgi akışı, teknoloji akışı, örgütsel iletişim akışı, görüntüler, sesler ve sembollerin akışı. Akışlar yalnızca sosyal örgütlenmenin bir unsuru değildir: Bizim ekonomik, siyasi ve sembolik hayatımıza hakîm olan süreçlerin ifadesidirler. Mesele gerçekten böyleyse, toplumlarımızdaki hakîm süreçlerin maddi desteği, bu akışları destekleyen, onların eşzamanlı olarak birbirine eklemlen-

74 Castells (1972: 152) (kendi çevirim).

75 Harvey (1990: 204).

mesini madden mümkün kılan unsurların toplamıdır. Ben de zaten, ağ toplumunu şekillendiren, ona hakim olan toplumsal pratiklerin ayırıcı özelliği olan yeni bir uzamsal biçim olduğu görüşünü ileri sürüyorum: Akışların uzamı. *Akışların uzamı, akış üzerinden işleyen, aynı zamanda gerçekleşen toplumsal pratiklerin maddi örgütlenmesidir.* Akışlar derken, toplumun ekonomik, siyasi ve sembolik yapılarındaki toplumsal aktörlerin sahip olduğu birbirinden fiziksel olarak ayrı konumlar arasındaki amaçlı, tekrarlanan ve programlanabilir teatî ve etkileşim dizilerini kastediyorum. Hakim sosyal pratikler, hakim sosyal yapılara içkin olan pratiklerdir. Hakim yapılardan, iç mantıkları geniş anlamda toplumun toplumsal pratiklerini ve toplumsal bilincini şekillendirmekte stratejik bir rol oynayan örgütlenmeler ve kurumların düzenlemelerini anlıyorum.

Akışların uzamı kavramının soyutluğu, içeriğinin sınırlarını çizerek daha iyi gösterilebilir. Akışların uzamı, enformasyonel toplumdaki hakîm süreçlerin ve işlevlerin maddi biçimdeki desteği olarak, akışların uzamını oluşturan en azından üç maddî destek katmanının bir araya gelmesiyle tarif edilebilir. İlk katman, akışların uzamının ilk maddi desteği, gerçekte, hepsi birlikte toplumun ağlar oluşturmasında stratejik önemi olduğunu gözlediğimiz süreçlerin maddi temelini oluşturan bir elektronik bağlantılar (mikroelektroniğe dayalı aygıtlar, telekomünikasyon, bilgi işlem, yayın sistemleri, hızlı ulaştırma) devresinden müteşekkildir. Bu, gerçekten de eşzamanlı pratiklerin maddi bir desteğidir. Tüccar toplumun ya da sınaî toplumunun örgütlenmesindeki "kent" ya da "bölge" olabileceği gibi, bir uzamsal biçimdir. Hakîm işlevlerin uzamsal olarak eklemlenmesi, toplumlarımızda, enformasyon teknolojisi aygıtlarının mümkün kıldığı bir etkileşim ağı içinde gerçekleşir. Bu ağ içinde, hiçbir yer kendi başına varolmaz, çünkü konumlar ağ içindeki görüşmeler, alışveriş, değiş tokuşlarla tanımlanır. Dolayısıyla iletişim ağı temel uzamsal yapıdır: Mekânlar ortadan kaybolmazlar, ama mantıkları ve anlamları ağ tarafından hazmedilir. Ağı oluşturan teknolojik altyapı tanımlar yeni uzamı, tıpkı demiryollarının sınaî ekonomisinde "ekonomik bölgeleri" ve "ulusal piyasaları" ta-

nımlaması gibi ya da yurttaşlığa (ve teknolojik olarak ileri durumdaki ordularına) ilişkin, sınırlara dayalı kurumsal kuralların kapitalizm ve demokrasinin ticarete dayalı kökenlerinde "kentleri" tanımlaması gibi. Bu teknolojik altyapı, kendi başına mimarisi ve içeriği dünyamızdaki güçler tarafından belirlenen akışların ağının bir ifadesidir.

Akışların uzamının ikinci katmanını, düğüm noktaları, merkezleri, limanları oluşturur. Akışların uzamı mekânsız değildir, ama yapısal mantığı mekânsızdır. Akışlar uzamı, elektronik bir ağa dayalıdır, ancak bu ağ, gayet iyi tanımlanmış sosyal, kültürel, fiziksel ve işlevsel özelliklere sahip belli mekânları bağlar. Bazı mekânlar değiş tokuş yapan, ağ dahilindeki bütün unsurların rahat iletişimi için bir tür iletişim limanı rolü üstlenen yerlerdir. Diğer yerler, ağın merkezleridir; yani, ağdaki belli bir kilit işlevin çevresinde yerelliğe dayalı bir dizi faaliyet ve örgütlenme kuran, stratejik açıdan önemli işlevlerin bulunduğu yerlerdir. Bir düğümdeki konum, o konumu bütün ağla bağlantılandırır. Merkezler de limanlar da, ağ içindeki göreli ağırlıkları itibarıyla hiyerarşik olarak örgütlenmişlerdir. Ancak bu hiyerarşi, ağ tarafından işlenen faaliyetlerin gelişimine bağlı olarak değişebilir. Ayrıca bazı durumlarda, bazı yerler ağdan dışlanmış; ağla bağlantılarının kopması derhal bir gerileme başlatmış, böylece ekonomik, sosyal ve fiziksel çöküşe sürüklenmişlerdir. Bu merkezlerin özellikleri, belli bir ağın gerçekleştirdiği işlev türlerine bağlıdır.

Bazı ağ örnekleri ve onlara denk düşen merkezler, bu kavrayışı aktarmamızı sağlayabilir. Akışların uzamını, en kolay gözlerimizin önünde canlandırmamızı sağlayacak ağ, küresel ekonomideki karar alma merkezlerinin, özellikle de finansal sistemde göreli bir konumda yer alanların oluşturduğu ağlardır. Bu da, küresel kentin bu bölümde olduğu gibi, bir mekândan çok bir süreç olarak incelenmesini beraberinde getirir. "Küresel kent"in enformasyonel, küresel ekonominin merkezi olarak incelenmesi, bu küresel kentlerin toplumlarımızdaki kritik rollerini, yerel toplumlar ve ekonomilerin, bu kentlerde yerleşik yönetsel işlevlere bağımlı olduğunu göstermiştir. Ancak başlıca küresel kentlerin ötesinde, başka kıta, ülke ve bölge ekonomilerinin de onları küresel ağa bağlayan merkezleri vardır. Bu merkezlerin her biri, yeter-

li bir teknolojik altyapıya, destek hizmeti sunan yardımcı şirketlerin oluşturduğu bir sisteme, uzman bir işgücü piyasasına ve profesyonel işgücünün gerektirdiği hizmetler sistemine sahip olunmasını gerektirir.

Yukarıda da gösterdiğim gibi, üst düzey yönetsel işlevler ve piyasalar için geçerli olan şey. yüksek teknoloji imalatına (hem yüksek teknoloji imal eden, hem yüksek teknolojinin kullanıldığı sınaîlere, yani ileri imalatın tamamına) da uygulanabilir. Yüksek teknoloji imalatının ayırıcı özelliği olan uzamsal işbölümü, yenilik ortamları, vasıflı imalat mekânları, üretim bantları ve piyasaya odaklı fabrikalar arasında dünya çapında bağlantılar kurulmasına dönüşecektir; üretim hattı üzerinde farklı yerlerde farklı operasyonlar gerçekleştiren şirketler arasında bir dizi bağlantı kurulacak; üretim kompleksi haline gelen belli merkezlerde gerçekleştirilen üretimin benzer işlevleri arasında, şirket içi bağlantılar kurulacaktır. Yönetsel merkezler, üretim mekânları ve iletişim limanları, ağın tamamında tanımlanmış, iletişim teknolojileri ile programlanabilir, mikro-elektroniğe dayalı, esnek imalatın ortak mantığı çerçevesinde birbirlerine eklemlenmiştir.

Her ağm gerçekleştireceği işlevler, onların ayrıcalıklı merkezleri haline gelen bölgelerin ayırıcı özelliklerini tanımlar. Bazı durumlarda, en olmayacak bölgeler, belli bir yerelliği çevreleyen ağm merkezinde yer almalarından ileri gelen tarihsel özgüllükleri nedeniyle merkez noktalar haline gelmişlerdir. Örneğin Minnesota'nın Rochester kentinin ya da Paris'teki Villejuif banliyösünün, ileri tıbbi tedavi ve sağlık araştırmalarını kapsayan dünya çapında bir ağm, birbiriyle etkileşim içinde iki merkezi haline gelmesi çok düşük bir olasılıktı. Ancak Mayo Kliniği'nin Rochester'da kurulması, Fransa Sağlık Bakanlığı'nm kanser tedavisiyle uğraşan başlıca merkezlerinin de tesadüfî, tarihsel gerekçelerle Villejuif'ü mesken tutması, bu yerel çevreler civarında karmaşık bir bilgi üretimi ve ileri tıbbi tedavi süreci başlatmıştır. Bu tesisler açıldıklarında, dünyanın dört bir yanından araştırmacılar, doktorlar ve hastaları çekmeye başlamışlar; dünyanın tıp ağında bir merkez haline gelmişlerdir.

Her ağ, kendi mekânlarını, her mekânın işlevlerine ve hiyerarşisine, ağda işlenen ürün ya da hizmetin niteliklerine göre tanımlar.

Dolayısıyla toplumlarımızdaki en güçlü ağlardan biri olan, narkotik üretimi ve dağıtımı ağı (kara para aklama bileşeni de dahil), ağ içinde birbirine bağlı toplumların, bölgelerin ve kentlerin anlamını, yapısını ve kültürünü yeniden tanımlayan belli bir coğrafya yaratmıştır.[76] Örneğin kokain üretimi ve ticaretinde, Bolivya'da Chapare ya da Alto Beni'deki ya da Peru'da Alto Huallanga'daki koka üretim merkezleri, 1995'lere dek Medellin ya da Cali kartellerine bağlı olan Kolombiya'daki rafineri ve yönetim merkezlerine bağlıydı; Medellin ve Cali ise Miami, Panama, Cayman Adaları ve Lüksemburg gibi finans merkezlerine; Meksika'daki Tamaulipas ve Tijuana gibi uyuşturucu trafiği ağlarına, Amerika ve Batı Avrupa'daki başlıca metropol bölgelerdeki dağıtım noktalarına bağlıydı. Bu yerel noktaların hiçbiri, ağ içinde kendi başlarına varolamazlardı. Medellin ve Cali kartelleri, onların Amerikalı ve İtalyan ortakları, Bolivya ve Peru'dan gelen hammaddeler, İsviçre ve Alman laboratuvarlarında hazırlanan kimyasallar, serbest bankacılık cennetlerinin yarı yasal finans ağları, Miami, Los Angeles, New York, Amsterdam ya da La Coruna'dan yola çıkan dağıtım ağları olmasaydı, baskılarla parçalanıp gitmeden çok çok önce, iş yapamamaktan dolayı silinip giderlerdi.

Dolayısıyla küresel kentlerin analizi, akışların uzamının, merkez noktalar, limanlar çerçevesinde mekâna dayalı yönelimine daha doğrudan örnekler sunsa da, bu mantık hiçbir biçimde sermaye akışıyla sınırlı değildir. Toplumlarımızdaki hakim süreçler, farklı yerleri birbirine bağlayan, her birine nihaî olarak geleceklerini şekillendiren zenginlik üretiminde, bilgi işlemede ve güç yaratmada bir rol ve ağırlık atfeden bir ağ içinde birbirine eklemlenmiştir.

Akışların uzamının üçüncü önemli katmanı, bu uzamın çevresinde örgütlendiği yönetsel işlevleri icra eden *hakim, yönetici seçkinlerin (sınıfların değil) uzamsal örgütlenmesiyle ilgilidir.* Akışların uzamı teorisi, toplumların asimetrik olarak her sosyal yapıya özgü hakim çıkarların etrafında örgütlendiği yönündeki örtülü varsayımdan hareket-

---

76 Arrieta vd. (1991); Laserna (1995).

le başlar. Akışların uzamı, toplumlarımızda tek hakim mantık değildir. Ancak, baskın uzamsal mantıktır, çünkü toplumlarımızdaki hakim çıkarların/işlevlerin uzamsal mantığıdır. Ancak bu yalnızca yapısal bir hakimiyet değildir. Sosyal aktörler tarafından hayata geçirilir, algılanır, kararlaştırılır, icra edilir. Dolayısıyla toplumlarımızda başlıca konumları işgal eden teknokrat-finansal-idari seçkinlerin de kendi çıkarları ve pratiklerinin maddi/uzamsal desteği konusunda özgül uzamsal koşulları olacaktır. Enformasyonel seçkinlerin uzamsal ifadesi, akışların uzamının temel bir başka boyutudur. Peki bu uzamsal ifade nedir?

Toplumlarımızdaki temel hakimiyet biçimi, hakim olan seçkinlerin örgütlenme kapasitesine, bununla birlikte toplumda sayıca çoğunlukta olsalar da, çıkarlarının kısmen hakîm çıkarların gerçekleştirilmesi çerçevesinde temsil edildiğini düşünen gruplar arasındaki örgütlenmeyi bozma kapasitesine de bağlıdır. Öyle görünüyor ki toplumlarımızda seçkinlerin bir araya toplanması, birbiriyle eklemlenmesiyle kitlelerin parçalanması, bölünmesi toplumsal hakimiyetin ikiz mekanizmalarıdır.[77] Uzam bu mekanizmada, temel bir rol oynar. Kısacası, elitler kozmopolittir, halklar yereldir. İktidarın ve zenginliğin uzamı, dünya çapma yayılmıştır, insanları hayatı ve deneyimleri ise mekânlara, kendi kültürlerine, kendi tarihlerine kök salmıştır. Dolayısıyla bir toplumsal örgütlenme, belirli bir mekânın mantığını aşan tarih dışı akışlara ne denli fazla dayanırsa, küresel iktidarın mantığı da, tarihsel bakımdan özgül yerel/ulusal toplumların sosyo/politik kontrolünden de o kadar kurtulacaktır.

Diğer yandan, seçkinler, toplumsal tutunumlarını koruyacaklar, birbirlerini anlayıp diğerlerine hakim olabilecekleri kurallar ve kültürel kodlar dilini geliştirecekler, böylece kültürel/siyasî cemaatlerinin "iç" ve "dış" sınırlarını belirleyeceklerse, akış haline gelmeyi istemezler de, akış haline gelemezler de. Bir toplum kurumları itibarıyla ne denli demokratikse, seçkinleri de nüfusun görüş alanından o denli uzaklaşır; böylece siyasi temsilcilerin de, içerdeki stratejik karar alma sürecine aşırı dere-

77 Zukin'e bakınız (1992).

cede sızmasını önlerler. Ancak analizim, "iktidar seçkinleri"nin uygunsuz varlığına ilişkin Wright Mills tarzı bir varsayımı paylaşmıyor. Tam tersine, gerçek sosyal hakimiyet süreci, kültürel kodların toplumsal yapıya, elitlerin ağlara erişimi engellemek için harekete geçmesine gerek kalmaksızın, bu kodlara sahip olmalarının iktidar yapısının kapılarını onlara açacak şekilde içkin olması gerçeğinden kaynaklanmaktadır.

Bu hakimiyet mantığının uzamsal ifadesi, akışlar uzamında iki temel biçimde zuhur eder. Bir yanda seçkinler kendi toplumlarmı oluşturur; emlak fiyatlandırmalarının yarattığı maddi engelin gerisinde kısıtlı, sembolik olarak tecrit edilmiş cemaatler yaratırlar. Kendi cemaatlerini, uzamsal olarak iç bağlantılara sahip, kişiler arası ağlara dayalı bir altkültür olarak tanımlarlar. Akışlar uzamının, elitlerin çıkarlarını küresel çaptaki akışlar uzamının işlevsel makro ağlarına yansıtan kişisel mikro-ağlardan oluştuğu varsayımını ileri sürüyorum. Bu mali ağlarda, gayet iyi bilinen bir olgudur: Büyük stratejik kararlar özel restoranlardaki iş yemeklerinde ya da tıpkı eski günlerdeki gibi sayfiye evlerinde geçirilen hafta sonlarında golf oynarken alınır. Ancak bu kararlar, telekomünikasyon içindeki bilgisayarlar üzerindeki acil karar alma süreçlerinde uygulanacaklardır; bu süreçler piyasaların eğilimlerine tepki vermek üzere kendi kararlarını tetikler. Akışlar uzamındaki, şirket merkezlerinin ve yardımcı hizmetlerinin yerleşiminin yanı sıra iskana ve eğlenceye odaklanmış mekânları da kapsayan merkez noktalar, hakim işlevleri titizce, birbirinden ayrılmış, kozmopolit sanat, kültür ve eğlence komplekslerine erişimi kolay uzamlara dağıtma eğilimindedir. Parçalanma, hem farklı mekânlara yerleşmeyle hem de yalnızca seçkinlere açık olan belli mekânların güvenlik kontrolünden geçirilmesiyle sağlanır. İktidar odakları ve onların kültürel merkezlerinden bir dizi sembolik sosyo-uzamsal hiyerarşiler örgütlenecektir, böylece yönetimin daha aşağı düzeyleri iktidar sembollerini yansıtabilecek; bir araya geldiklerinde sosyo-uzamsal parçalanmaya varabilen, birbirini izleyen hiyerarşik ayrılma süreçleriyle kendilerini toplumun geri kalanından tecrit etme eğiliminde ikinci dereceden uzamsal cemaatler inşa ederek bu sembolleri edinebileceklerdir. Sınırda, sosyal geri-

limler yükseldiğinde, kentler çürüdüğünde, seçkinler "parmaklıklı cemaatleri"nin duvarlarının gerisine sığınacaklardır; 1990'ların sonunda Güney California'dan Kahire'ye, Sao Paulo'dan Bogota'ya oldukça sık rastlanan bir olgudur bu.[78]

Enformasyonel toplumda, seçkinlerin kültürel ayrımı yönündeki ikinci başlıca eğilim de, dünya çapında seçkinlerin sembolik ortamını birleştirmeyi, böylece her yerin kendi tarihsel özgüllüğünü aşmayı amaçlayan bir hayat tarzı yaratmak, uzamsal biçimler tasarlamaktır. Böylece dünya çapında, akışlar uzamını birleştiren hatlarda (görece) ayrı bir uzamın inşa edildiği gözlenir: Odaların tasarımından, havluların rengine kadar, tüm dünyada dekorasyonları aynı olan, böylece iç dünyalar arasında bir aşinalık yaratırken, dış dünyaların soyutlanmasının beraberlerinde getiren lüks oteller; akışlar uzamının otobanlarında toplum *karşısında* mesafeyi korumak üzere tasarlanmış, havaalanlarının VIP salonları; telekomünikasyon ağlarına mobil, kişisel, on-line erişimin, böylece seyahat edenin hiç kaybolmamasının sağlanması; bütün ülkelerde tapınılan benzer usuller sayesinde, şirketlerin seçkin kesimlerinden yakın bir çevreyi bir arada tutan karşılıklı ev sahipliği, sekreterlik hizmetleri ve seyahat düzenlemeleri sistemi. Ayrıca bütün toplumlarda, kültürel sınırları aşan enformasyon seçkinlerinin, giderek benzer bir hayat tarzını paylaştığı gözlenmektedir: SPA tesislerinin düzenli kullanımı (seyahatte bile), jogging; ızgara som balığı ve yeşil salatadan oluşan zorunlu rejim, ki Japonya'da bunun bir dengi *udon* ve *sashimi*'dir; iç mekânlarda rahat bir atmosfer yaratmaya yönelik "açık kahve" duvar rengi; her yerde hazır ve nazır dizüstü bilgisayarlar, internet erişimi; iş takımları ile spor kıyafetlerin karması; unisex giyim tarzı vs. Bütün bunlar, kimliği belli bir toplumla değil, küresel bir kültürel yelpazede enformasyonel ekonominin yönetsel çevrelerine üye olmakla bağlantılı olan uluslararası bir kültürün sembolleridir.

Akışlar uzamının, farklı merkez noktalarıyla kültürel açıdan bağlantılı olması yönündeki çağrı, çeşitli toplumlarda inşa edilen yö-

---

78 Blakely ve Sander (1997).

netsel merkezler arasında mimari bir birliğin sağlanması eğilimine de yansımıştır.

Paradoksal olarak postmodern mimarinin, mimari disiplinin kalıplarını, şablonlarını yıkma girişimi, 1980'lerde New York'tan Kaoshiung'a dek yeni şirket merkezlerinde genel kural haline gelen aşırıya kaçan bir postmodern anıtsallıkla sonuçlanmıştır. Akışların uzamı, dünya çapındaki her ağın bağlantı noktasını oluşturan merkezlerin, benzer bir mimariyle sembolik olarak birbirine bağlanmasını da içerir. Böylece mimari her toplumun tarihinden, kültüründen kaçar; esiri olur sınırsız olasılıkların harikalar dünyasının, yeni tahayyülün; multi-medyanın aktardığı mantığın gerisinde bunlar vardır: Elektronik sörf yapma kültürü; sanki sadece iktidar akışlarının kültürel tanımsızlığına adım atma koşuluyla, bütün biçimleri tek bir mekânda keşfedebilirmişiz gibi. Mimarinin tarihsel bir soyutlamaya dönüşerek kapanması, akışlar uzamının resmi cephesidir.

TARİHİN SONUNUN MİMARİSİ

Nomada, sigo siendo un nomada.
Ricardo Bofill[79]

Eğer, ağ toplumuna hakim uzamsal biçim gerçekten de akışlar uzamıysa, mimari ile tasarımın da gelecek yıllarda, biçimleri, işlevleri, süreçleri ve değerleri bakımından yeniden tanımlanması gerekir. Ben tarih boyunca mimarinin toplumun "başarısız icraatı" olduğunu savunacağım; toplumun derindeki eğilimlerinin, açıkça ortaya dökülemeyen ama taşta, betonda, çelikte, camda, bu biçimler içinde yaşayacak, hesaplaşacak ya da ibadet edecek insanoğullarının görsel algısında bir kimliğe bürünecek denli güçlü eğilimlerin aktarılmış bir ifadesi olduğunu savunacağım.

Panofsky'nin Gotik katedraller hakkında yazdıkları, Tafuri'nin Amerikan gökdelenleri hakkında söyledikleri, Venturi'nin Amerikan

---

79 Ricardo Bofill'in mimari hayatına ilişkin otobiyografisinin açılış cümlesi, Espacio y Vida (Bofill 1990).

kentinin şaşırtıcı kitsch'liğiyle ilgili görüşleri, Lynch'in kent imajları, Harvey'nin postmodernizmin kapitalizmin zaman/uzam sıkıştırmasının bir ifadesi olmasıyla ilgili söyledikleri, toplumun baskın değerlerinin temel yapısını okumak için, en önemli şifrelerden biri olarak inşa biçimlerine başvuran entelektüel geleneğin en iyi örneklerinden bazılarıdır.[80] Kuşkusuz, toplumsal değerlerin resmi ifadesinin basit, doğrudan bir yorumu yoktur. Ancak akademisyenler, uzmanlar tarafından yapılan araştırmaların ortaya çıkardığı, mimarların yaptığı çalışmaların gösterdiği üzere, toplumun söylediğiyle, mimarın söylemek istediği arasında her zaman güçlü, yarı bilinçli bir bağlantı olmuştur.[81]

Ama artık yok. Benim varsayımım, akışlar uzamının gelişiyle birlikte, mimari ile toplum arasındaki anlamlı ilişkinin de bulanıklaştığı yönünde. Hakim çıkarlar, dünya çapında, kültürleri aşarak kendilerini uzamsal olarak ortaya koyduklarından; anlamın gerisindeki deneyimin, tarihin, özgül kültürün köklerinden sökülmesi tarihdışı, kültürdışı bir mimarinin genelleşmesini de beraberinde getiriyor.

Philip Johnson ya da Charles Moore'un çalışmalarında örnekleri görülen türden bazı "postmodern mimari" eğilimler, örneğin modernizm gibi kodların tiranlığını yıkma adı altında, bütün özgül ortamlarla bağların koparılması girişiminde bulundu. Modernizm de kendi zamanında öyle yapmıştı, ancak ilerlemeye, teknolojiye, akılcılığa inancını ortaya koyan tarihsel olarak köklü bir kültürün ifadesi olarak. Oysa tersine, postmodern mimari bütün anlam sistemlerinin ölümünü ilan eder. Tarih ötesi, üslupçu bir kışkırtmada biçimsel bir uyum arayan bir unsurlar karmaşası yaratır. İroni, tercih edilen ifade biçimi haline gelir. Ancak aslında postmodernizmin yaptığı büyük ölçüde, neredeyse tümüyle doğrudan yeni hakim ideolojiyi ilan etmektir: Yani tarihin sonunu ve akışlar uzamında onun yerini mekânların alacağını.[82] Çünkü an-

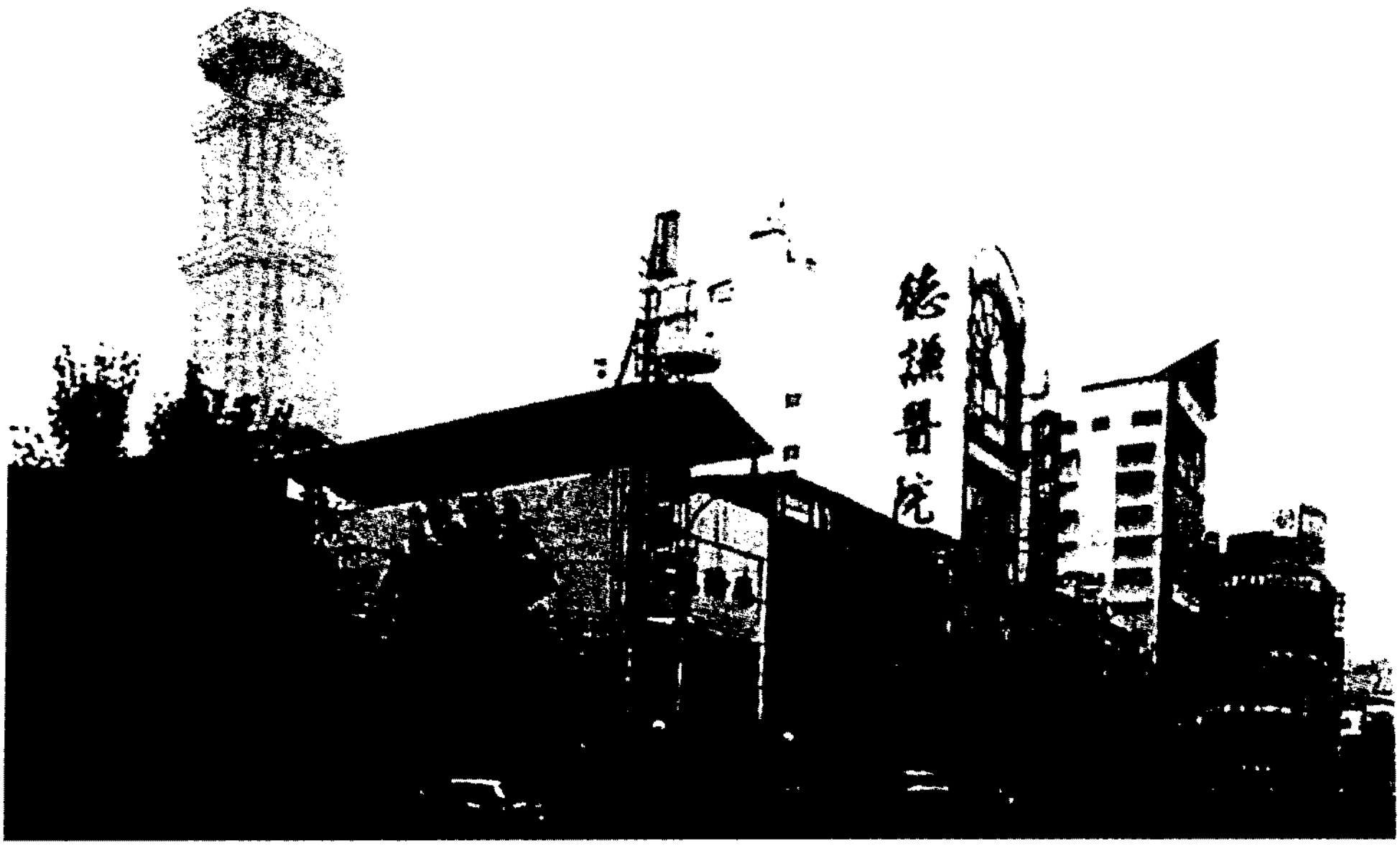
---

80 Panofsky (1957); Lynch (1960); Tafuri (1971); Venturi vd. (1977); Harvey (1990),

81 Burlen'a bakınız. (1972).

82 Postmodernizm ve postmodern mimariye ilişkin kavrayışımı David Harvey'nin analizine yakın buluyorum. Ancak kendi konumumu desteklemek için onun çalışmasını kullanmanın sorumluluğunu üstlenmiyorum.

ŞEKİL 6.6
Kaoshiung Kent Merkezi

Fotoğraf: Profesör Hsia Chu-joe.

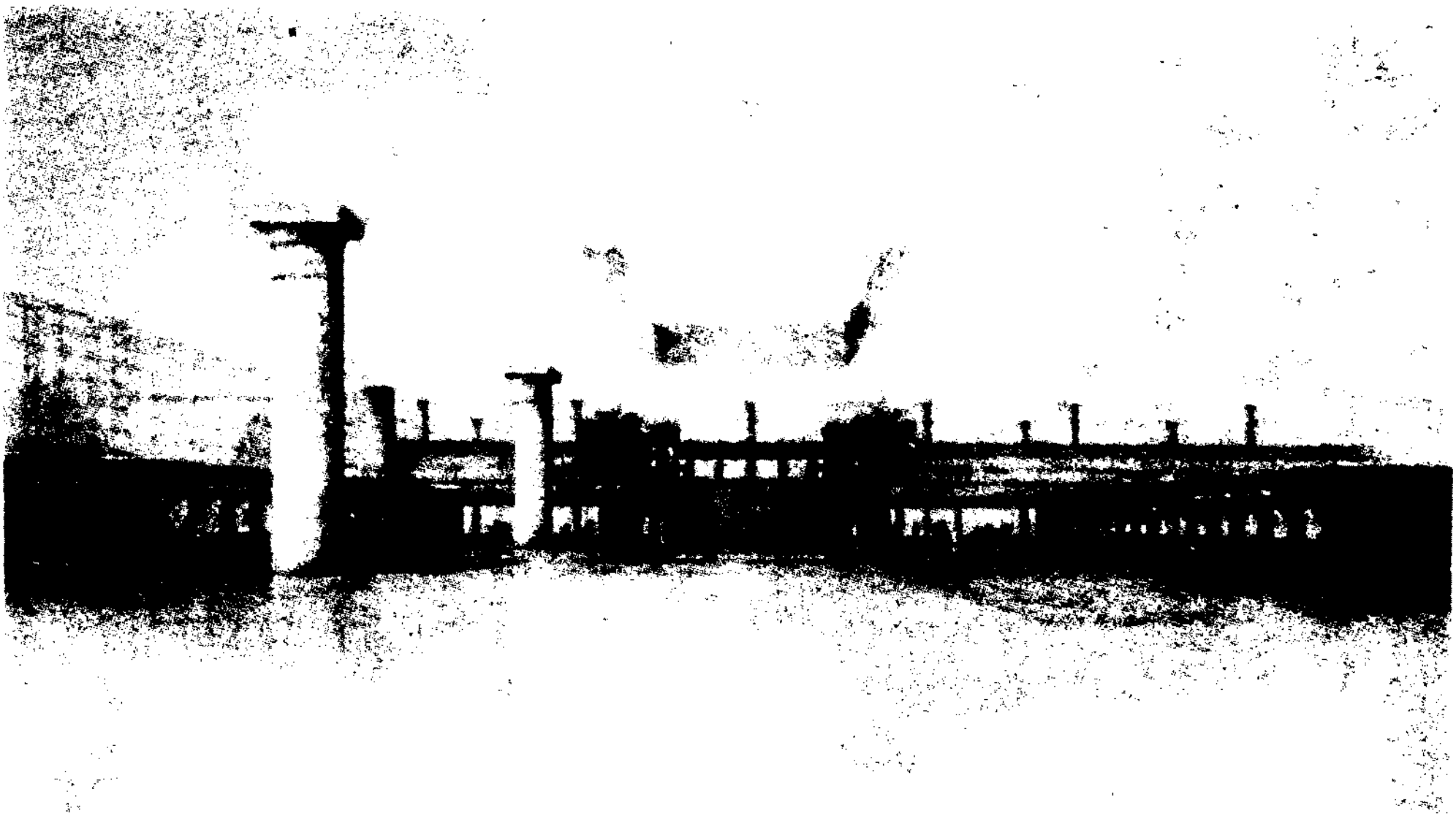
cak tarihin sonundaysak, daha önceden bildiğimiz her şeyi birbirine karıştırabiliriz (Şekil 6.6). Artık hiçbir mekâna, hiçbir kültüre ait olmadığımızdan, postmodernizmin aşırı versiyonu kod çözücü mantığını, bir şeyin inşa edildiği her yere uygular. Kültürel kodlardan kurtulmakta, aslında köklü bir tarihi olan toplumlardan kaçış vardır. Bu bakımdan postmodernizm, akışlar uzamının mimarisi olarak da düşünülebilir.

Toplumlar, kimliklerini akışların denetimsiz gücünün küresel mantığından ne denli kurtarmaya çalışırlarsa, tarih aşırı bir uzamsal yelpazeden güzellik çalmaksızın, kendi gerçekliklerini ifade edecek bir mimara da o kadar ihtiyaç duyarlar.[83] Ama aynı zamanda, çok belir-

---

83 Postmodern mimarinin toplumsal anlamına ilişkin dengeli, akıllıca bir tartışma için bakınız Kolb (1990); küreselleşme/enformasyonelizm süreçleri ve mimarisi arasındaki etkileşime ilişkin daha kapsamlı bir tartışma için bakınız Saunders (1996).

ŞEKİL 6.7
Barcelona Havaalanının Giriş Salonu

Kaynak: Ricardo Bofill'in orijinal çizimi; Bofill'in izniyle yeniden üretilmiştir.

gın bir mesaj vermeye ya da belli bir kültürün kurallarını doğrudan ifade etmeye çalışan aşırı önemli mimari de, doymuş görsel tahayyülümüze sızamayacak kadar ilkel bir formdur. Bu mimarinin mesajlarının anlamı, sembolik davranış biçimimizin ayırt edici özelliği olan "sörf" kültürü içinde kaybolup gidecektir. Paradoksal olarak, akışlar uzamının mantığıyla şekillendirilmiş toplumlarda en anlam yüklü görünen mimari, benim deyişimle "çıplaklığın mimarisi"dir. Yani, formları bir şey söylemeyecek kadar nötr, saf ve şeffaf olan mimari. Ve hiçbir şey söylemeyerek akışlar uzamının yalnızlığının tecrübesiyle karşı karşıya kalırlar. Mesajı sessizliktir.

Meseleyi aktarabilmek adına İspanyol mimarisinden iki örnek vermek istiyorum; bugün tasarımda ön saflarda yer aldığı yaygın kabul gören bir mimari ortamdan. İkisi de, akışlar uzamının maddi bir görünüm kazandığı, başlıca iletişim merkezlerinin tasarımıyla ilgili; bir tesadüf değil bu. İspanya'da 1992'deki festivaller, kutlamalar, ülkenin

en iyi mimarlarınca tasarlanmış büyük, işlevsel binaların inşasına vesile oldu. Bofill'in tasarladığı, yeni Barcelona havaalanı da bu projelerden biriydi; güzel, mermer bir zemini, koyu renkli camları, gepgeniş, açık bir uzamda cam, şeffaf paneller vardı. İnsanların havaalanlarında yaşadığı korku ya da heyecan gizlenmemişti. Halı yoktu, rahat odalar yoktu, dolaylı aydınlatma yoktu. Bu havaalanının soğuk güzelliği içinde yolcuların gerçekle yüzleşmesi gerekiyordu: Yalnızlardı, akışlar uzamının ortasında; bağlantılarını yitirebilirlerdi; geçişin boşluğunda askıya alınmışlardı. Kelimenin tam anlamıyla Iberia Havayolları'nın elindeydiler. Ve kaçışları yoktu.

Başka bir örneğe bakalım: Madrid'de, tasarımını Rafael Moneo'nun yaptığı yeni AVE (hızlı tren) istasyonu. O şahane, eski istasyon binası elden geçirilmiş, palmiye ağaçlarıyla dolu, kuşların uçuşup ötüştüğü bir iç mekân parkına çevrilmiş. Bu güzel, anıtsal mekânın yanıbaşındaki bir binada da hızlı trenin bulunduğu gerçek istasyon binası yer alıyor. Yani insanlar sahte istasyona girip, bir parkı ya da müzeyi ziyaret eder gibi, içinde dolanıyorlar. Gayet açık olan mesaj şu: İstasyonda değil, parktayız; ağaçların büyüdüğü, kuşların yuva yaptığı, bir metamorfoz geçiren eski istasyondayız. Bu yüzden hızlı tren burada bir tuhaflık haline geliyor. Aslında dünyanın her yerinde, herkesin sorduğu soru da bu: O hızlı tren orada ne yapıyor öyle, sırf Madrid'den Seville'e gitmek için; maliyeti 4 milyar dolar ama Avrupa hızlı tren hattıyla hiç bağlantısı yok? Akışlar uzamından bir kesitin parçalanan aynası görünür hale geliyor ve istasyon, pek fazla bir şey söylemeyen ama her şeyi ortaya koyan basit, zarif tasarımıyla kullanım değerini geri kazanıyor.

Lille Grand Palais Convention Center'ın tasarımcısı Rem Koolhas gibi önde gelen mimarlar, mimariyi yerleşimin çözülmesi sürecine, iletişim merkezleri ile insanların tecrübeleri arasındaki ilgiye uyarlama gereksiniminden dem vuruyor; Koolhas projesini "akışlar uzamı"nın bir ifadesi olarak görüyor. Ya da mimarların uzamın yapısal dönüşümünün daha fazla farkında olmasının bir başka örneği olarak, Amerikan Mimarlar Enstitüsü'nün ödülünü kazanan tasarım, Steven

Holl'un tasarladığı, New York'ta Batı 45'inci Cadde'de yer alan D.E. Shaw ve şirketinin bürolarına bakalım (Şekil 6.8):

> [Herbert Muschamp'in sözcükleriyle] akışlar uzamının şiirsel bir yorumunu sunar. Holl'un tasarımı Shaw bürolarını, yapılmalarını madden karşılayan enformasyon teknolojisi kadar yeni bir yere götürüyor. D.E. Shaw'un kapısından içeri girdiğimizde, artık 1960'ların Manhattan'ında ya da sömürge dönemi New England'ında değiliz. Bu yüzden bugünün New York'unu da epeyce aşağıda bir yerde bırakıyoruz. Holl'un taraçasında, başımız bulutlarda, ayaklarımız da sıkı bir biçimde havayı kavrıyor.[84]

Bofill, Moneo ve hattâ Holl'u kendilerine ait olmayan söylemlerin içine itiyor olabiliriz.[85] Ancak basit gerçek şu ki, onların mimarisinin benim ya da Herbert Muschamp'ın formları sembollerle, işlevlerle, toplumsal durumlarla ilişkilendirmemize izin verdiği gerçeği, katı, korunmuş mimarilerinin (formel olarak çok farklı tarzlarda) aslında mana yüklü olduğu anlamına geliyor. Hattâ mimarî ve tasarım, formları, hakîm akışlar uzamının soyut maddiliğine ya direndiği için ya da bu maddîliği yorumladığından ötürü, enformasyonel toplumda, iki temel yoldan kültürel yeniliğin ve entelektüel özerkliğin temel araçları haline gelebilirler. Yeni mimari ya yeni ustaların saraylarını yapar, böylece akışlar uzamı soyutlamasının gerisinde gizli olan bozulmuşluklarını gösterir; ya da mekânlara, kültüre, insanlara kök salar.[86] Her iki durumda da farklı biçimlerde, mimari ve tasarım, Enformasyon Çağı'nda anlamın korunması için direniş siperleri kazıyor olabilirler. Ya da aynı kapıya çıkacak olan, kültür ile teknolojinin uzlaştırılması için.

---

84 Muschamp (1992).

85 Bofill'in Barcelona havaalanına (bence biçimsel olarak öncülü Paris'teki Marché St Honoré için yaptığı tasarımdır) ilişkin kendi yorumu için kitabına bakınız: Bofill (1990). Ancak uzun bir sohbette, analizime ilişkin taslağı okuduktan sonra projesini "çıplaklığın mimarisi" olarak yorumlamama karşı çıkmadı; kendisi bu projeyi yüksek teknoloji ve klasik tasarımı bir araya getirmeye yönelik yenilikçi bir girişim olarak görmüş olsa da. Çağımızın yeni mimari şaheserlerinin büyük olasılıkla "iletişim değiş tokuşu merkezleri" (havaalanları, tren istasyonları, iç transfer bölgeleri, telekomünikasyon yapıları, limanlar ve bilgisayarlı ticaret merkezleri) olacağında görüş birliğine vardık.

86 Konuyla ilgili yararlı bir tartışma için bakınız Lillyman vd. (1994).

ŞEKİL 6.8
D.E. Shaw ve Şirketi'nde Bekleme Odası

Kaynak: Muschamps (1992).

AKIŞLAR UZAMI VE MEKÂNLAR UZAMI

Akışların uzamı, ağ toplumunda bütün bir insanî deneyim alanının derinlerine inmez. Hatta, ileri toplumlarda da geleneksel toplumlarda da insanların büyük bir çoğunluğu, mekânlarda yaşar, bu yüzden uzamı mekâna dayalı olarak algılar. *Mekân, biçimi, işlevi ve anlamı, fiziksel olarak paylaşılan sınırlar içinde kalan bir yerdir.* Argümanıma bir örnek verecek olursam, Paris'te Belleville semti bir mekândır.

Tarihi boyunca birçok göçmen için olduğu gibi, Belleville, benim de 1962'de Paris'e giriş noktamdı. 20 yaşlarında, devrimci ideallerinden başka kaybedecek fazla bir şeyi olmayan siyasi bir sürgündüm, bana kol kanat geren anarşist sendika lideri İspanyol bir inşaat

işçisi, mekânın adetlerini de öğretmişti bana. Dokuz yıl sonra bu kez bir sosyolog olarak Belleville sokaklarını arşınlıyor, göçmen işçi komiteleriyle çalışıyor, kentlerde yenilenmeye karşı koyan sosyal hareketleri inceliyordum: İlk kitabımda incelediğim, "La Cité du Peuple" dediğim mücadeleleri.[87] İlk karşılaşmamızın üzerinden geçen otuz yıl içinde Belleville de ben de değiştik. Ama Belleville hâlâ bir mekân; bense korkarım daha çok bir akışa benziyorum. 19. yüzyılda, burjuva bir Paris inşa etme yönündeki Hausmanncı tasarının Belleville'e sürdüğü kent içi sürgünlerin halefi olan, uzun zamandır yerleşik Tunuslu Yahudiler, Mağribli Müslümanlar, Güney Avrupalılar kervanına yeni göçmenler (Asyalılar, Yugoslavlar) katılmış. Belleville birkaç kez, 1970'lerde yoğunlaşan bir yenilenme dalgasının etkisi altında kalmış.[88] Geleneksel fiziksel manzarası, yoksul ama uyumlu, tarihî bir Faubourg havasına plastik modernizm, ucuz modernizm, hâlâ biraz bakımsız olan evlerin tepesindeki steril bahçeler karışmış. Fakat Belleville 1999'da hem içeriden, hem de dışarıdan bakınca açıkça tanımlanabilir bir mekândı (Şekil 6.9). Karşılıklı bir düşmanlığa düşen etnik cemaatler Belleville'de barış içinde bir arada yaşıyorlardı; gerilimler yok değildi tabii, hepsi de kendi çetelerinin izini sürüyordu. Canlılığından ötürü, genelde genç, orta sınıf aileler de taşınmışlardı mahalleye; kentin mutenalaştırılmasının etkilerini kendi başlarına kontrol altına alırken mahallenin ayakta kalmasına kuvvetle destek olmuşlardı. Gerçekten de çoğulcu bir kentsellik içindeki kültürler ve tarihler uzamda etkileşime girerler, ona bir anlam verirler; Christine Boyer'in deyişiyle "kolektif hafızanın kenti"yle bağlantı kurarlar.[89] Kent, yapılan ciddi fiziksel değişiklikleri yutar, hazmeder; onları karma kullanımları içinde, aktif sokak hayatıyla bütünleştirir. Fakat Belleville, hiçbir biçimde, Oscar Lewis'in Tepotzlan'ı yeniden ziyaretine ilişkin değerlendirme-

---

87 Castells (1972: 496ff).

88 Belleville'in güncelleştirilmiş sosyal, uzamsal, örnekli bir tarihi için Morier'nin kaleme aldığı keyifli kitaba bakınız (1994); Paris'te 1970'lerde kentin yenilenmesiyle ilgili olarak bakınız Godard vd. (1973).

89 Boyer (1994).

ŞEKİL 6.9
Belleville, 1999: Çokkültürlü, Kentleşmiş Bir Yer

Fotoğraf: Irene Castells ve Jose Bailo.

sinde de gösterdiği gibi muhtemelen hiçbir zaman varolmamış kayıp cemaatin idealleştirilmiş versiyonu değildir. Mekânlar, cemaatlerin oluşmasına katkıda bulunsalar da, mutlaka cemaatler değillerdir. Ancak bu mekânların sakinlerinin hayatlarına, mekânların nitelikleri damgasını vurmuştur; mekânlar bu yüzden iyi bir hayatın ne olduğuna ilişkin değer yargılarına bağlı olarak iyi ya da kötü yerlerdir (Şekil 6.10). Belleville'de yaşayanlar, birbirlerini sevmeseler, şüphesiz polisin sevgisine mahzar olmasalar da tarih içinde anlamlı, etkileşim içinde oldukları, birçok farklı kullanımı, birçok farklı işlevi, ifadesi olan bir mekân yaratmışlardı. Gündelik fiziksel ortamlarıyla etkin bir etkileşim içindeydiler. Ev ile dünya arasında, Belleville denilen bir mekân vardı.

Bütün mekânlar sosyal bakımdan bu kadar hareketli, uzamsal olarak zengin değildir. Tam da fiziksel/sembolik nitelikleri onları fark-

ŞEKİL 6.10
Las Ramblas, Barcelona, 1999: Yaşanabilir Bir Yerde Kent Hayatı

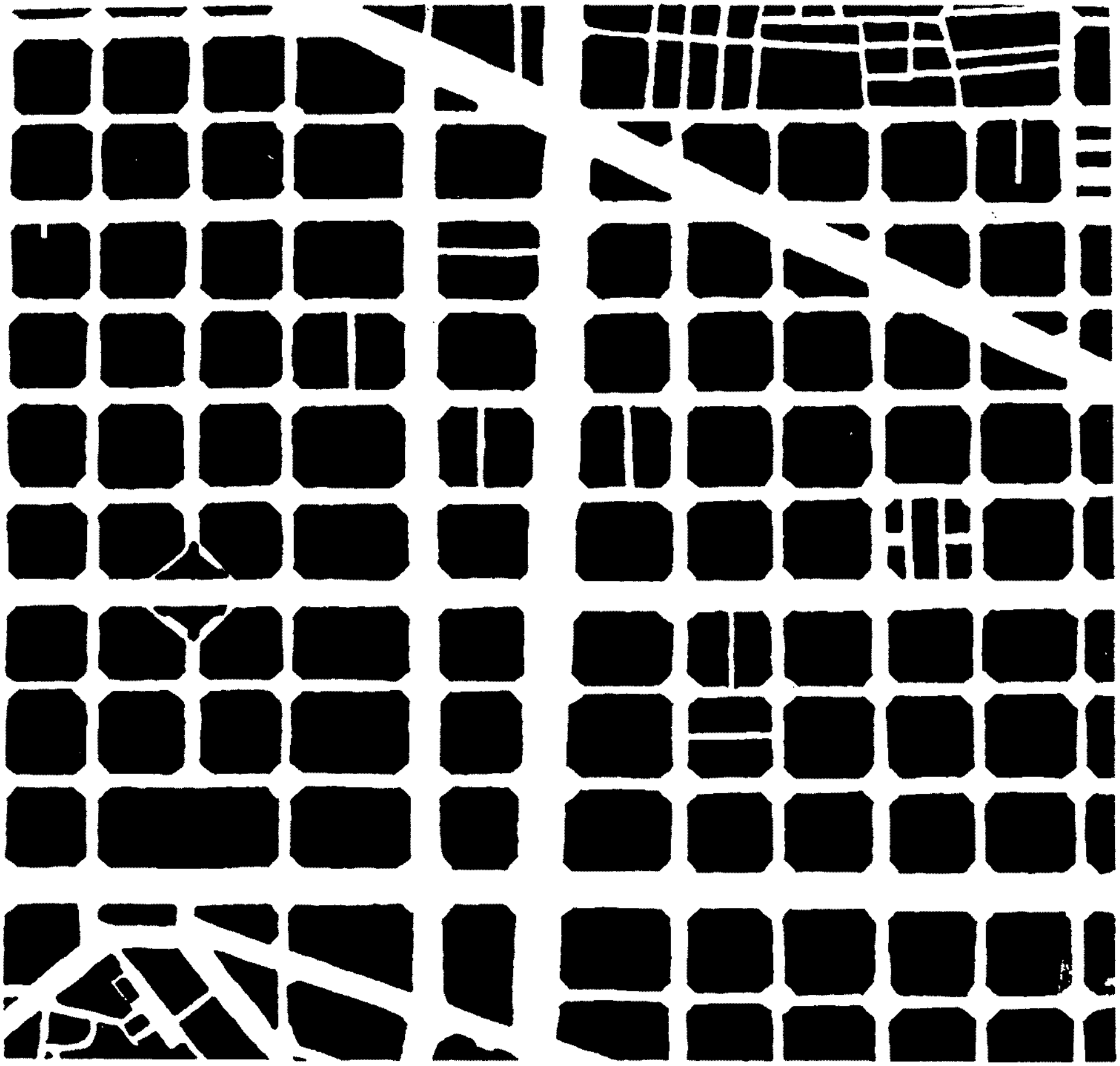
Fotoğraf: Jordi Borja ve Zaida Muxi.

lılaştırdığı için, mekândırlar. Bu yüzden de Allan Jacobs, *Great Streets*[90] isimli muhteşem kitabında Barcelona ile Irvine (Güney California bankliyölerine bir örnek) arasında, kent kalitesindeki farkı, caddelerin kesişme noktalarının sayısı ve sıklığına dayanarak incelemiştir: Jacobs'ın bulguları, bilgili bir kent planlamacısının hayal edebileceğinin dahi ötesine gitmektedir (bkz. Şekil 6.11'e ve 6.12). Dolayısıyla Irvine de bir mekândır, ancak akışların daha fazla zaman ve uzam kapsamasıyla birlikte, deneyim uzamının eve doğru kaydığı özel bir tür mekândır.

Akışlar uzamı ile mekânlar uzamı arasındaki ilişkiler, eşzamanlı olarak gelişen küreselleşme ile yerelleşme arasındaki ilişkilerin sonuçları önceden belirlenmiş değildir. Örneğin Tokyo, "küresel bir kent" rolünün gereğini yerine getirebilsin diye 1980'lerde ciddi bir ye-

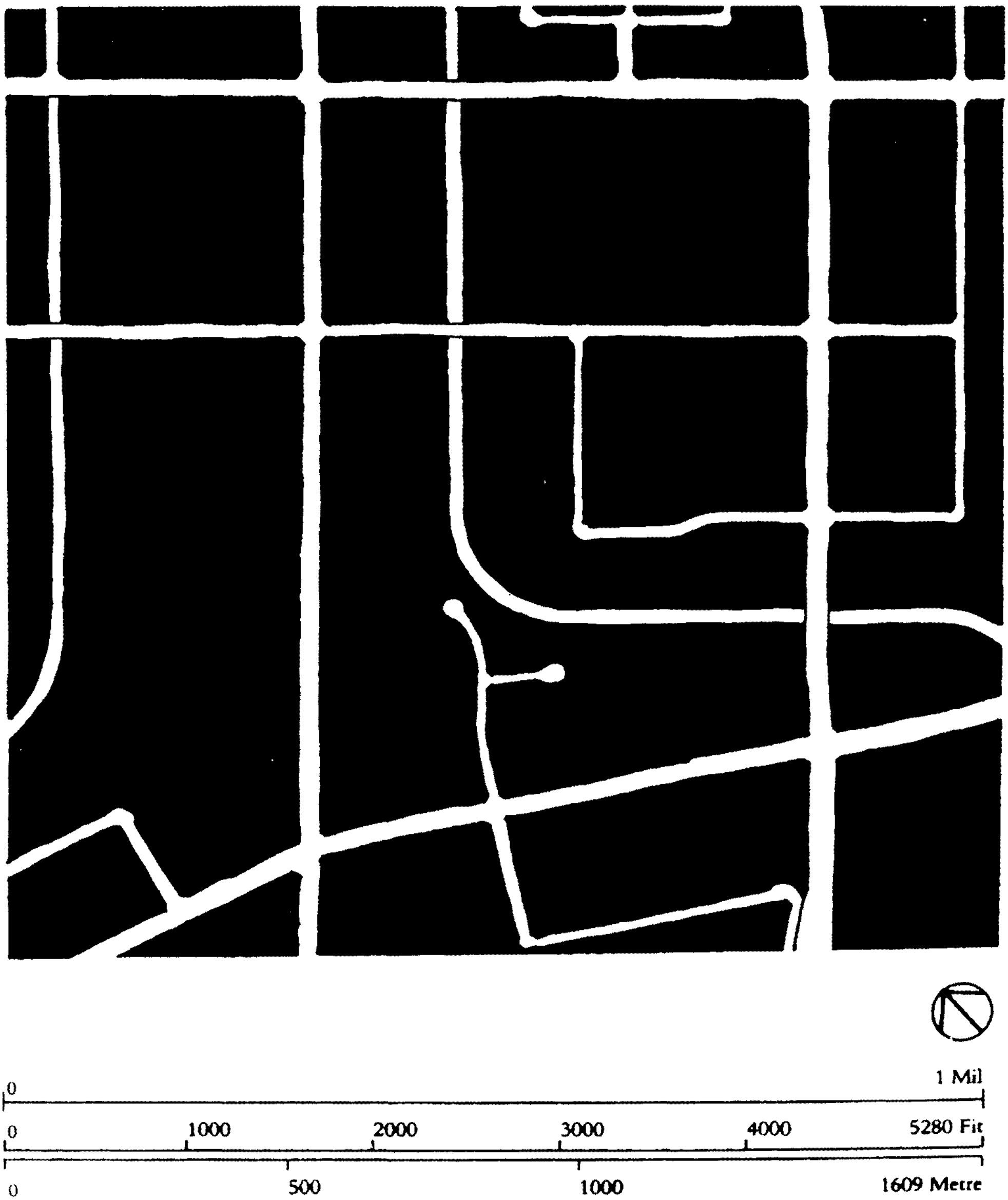
90 Jacobs (1993).

ŞEKİL 6.11
Barcelona: Paseo de Gracia

Kaynak: Jacobs (1993).

ŞEKİL 6.12
Irvine, California: İşletme Kompleksi

Kaynak: Jacobs (1993).

niden yapılanma sürecinden geçti; Machimura'nın ayrıntılı olarak belgelediği bir süreçtir bu. Japonların, derindeki kimlik kaybı korkusuna duyarlılık gösteren kent yönetimi, iş dünyasına odaklı yeniden yapılanma politikasına, eski Edo'nun, Meiji öncesi Tokyo'nun erdemlerini dile getirmek gibi imge yaratmaya yönelik bir politikayı da eklemişti. 1993'te tarihsel bir müze açılmış (Edo-Tokyo Hakubutsakan), bir halkla ilişkiler dergisi yayımlanmaya başlanmış, düzenli olarak sergiler düzenlenmişti. Machimura'nm da yazdığı gibi, "Bu görüşler tümüyle farklı yönlere gidiyormuş gibi görünse de, ikisi de kentin Batılılaştırılmış imajının daha yerli bir tarzda yeniden tanımlanması arayışı içindedir. "Batılılaştırılmış" kentin "Japonlaştırılması", modernizm sonrası Tokyo hakkındaki "küresel kent" söylemi için önemli bir bağlam sağlıyor."[91] Ancak Tokyo yurttaşları, yalnızca tarihsel özün kaybından değil, gündelik hayatlarındaki uzamın küresel kentin araçsal mantığına indirgenmesinden yakınmaktaydı. Bu mantığı simgeleyen bir proje vardı: 1997'de Dünya Kent Fuarı'nın Tokyo'da yapılması; Tokyo Limanı'nda geri alman araziye büyük bir iş merkezi inşa etmek için iyi bir vesile olmuştu bu fuar. Büyük inşaat şirketleri bu işin altına girmişler, çalışmalar 1995'te başlamıştı. Ama sonra 1995'teki belediye başkanlığı seçimlerinde bağımsız bir aday, ne siyasi partilerin ne de mali çevrelerin desteğini almış olan televizyon komedyeni Aoshima, tek maddeli bir programla seçim kampanyasını başlattı: Dünya Kent Fuarı'nın iptali. Büyük bir oy farkıyla seçim kampanyasını kazandı ve Tokyo belediye başkanı oldu. Birkaç hafta sonra da sözünü tutarak, şirket yöneticisi seçkinlerin şüphesini çekmek pahasına Dünya Kent Fuarı'nı iptal etti. Sivil toplumun yerel mantığı uluslararası iş dünyasının küresel mantığını yakalamış ve ona karşı koymuştu.

İnsanlar hâlâ mekânlarda yaşıyorlar. Ancak toplumlarımızda işlev ve iktidar, akışlar uzamı etrafında örgütlendiğinden, mantığının

---

91 Machimura (1995: 16). Tokyo'nun yeniden yapılandırılmasının gerisindeki toplumsal ve siyasi güçler hakkında kaleme aldığı kitaba bakınız: Machimura (1994).

yapısal egemenliği, mekânların anlamını ve dinamiğini temelden değiştiriyor. Mekânlarla ilgili deneyim iktidardan soyutlanıyor ve anlam da giderek bilgiden ayrılıyor. Bunu, iki uzamsal mantık arasında yapısal bir şizofreni izliyor; toplumdaki iletişim kanallarını yıkma tehdidini yaratan bir şizofreni. Hakim eğilim, ağlar oluşturmuş, mantığını dağınık, parçalanmış, birbirleriyle ilgileri giderek kopan, kültürel kodları daha az paylaşır hale gelen mekânlara dayatmayı amaçlayan tarih dışı bir akış uzamı yönündedir. Bu iki uzam arasında kültürel, siyasi ve fiziksel köprüler bilinçli olarak kurulmadığı sürece, toplumsal hiperuzamın farklı boyutlarına hapsolduklarından ötürü zamanları birbirleriyle asla örtüşmeyen paralel evrenlerde yaşamaya doğru gidiyor olabiliriz.

Sonsuzluğun Kıyısında Zamansız Zaman

Bizler vücut bulmuş zamanız; toplumlarımız da öyledir, tarihten yapılmıştır. Ancak bu ifadenin basitliği zaman kavramının, merkezî önemini sosyal teorideki son tartışmalarda bir kez daha gördüğümüz, fen bilimlerinde olduğu kadar sosyal bilimlerde de en tartışmalı kategorilerden biri olan zamanın karmaşıklığını gözlerden gizliyor.[1] Ayrıca, toplumsal pratiklerle şekillendirildiğinden, zamanın enformasyon teknolojisi paradigması çerçevesinde dönüşümü de, girmekte olduğumuz yeni toplumun, akışlar uzamının ortaya çıkışıyla yakından ilgili temellerinden biri. Üstelik Barbara Adam'ın zaman ve sosyal teori üzerine kaleme aldığı son derece aydınlatıcı bir makaleye göre, fizik ve bi-

---

1 Zamanın analizi, bizim entelektüel kuşağımızın önde gelen sosyolojik kuramcılarından Anthony Giddens'ın düşüncesinde merkezi bir roldedir. Özellikle bakınız Giddens (1981; 1984). Zaman, uzam ve toplum arasındaki ilişkinin kuramlaştırıldığı, esin kaynağı bir çalışma da Lash ve Urry'nindir (1994); ayrıca Young'a bakınız (1988). Adam da (2000) genetik olarak değiştirilmiş gıdalar konusunda bir örneğini gördüğümüz toplumsal tartışmalarla ilgili zaman çerçevelerinin en yenilikçi analizlerinden birini sunar. Zamanın sosyal analizine ilişkin daha geleneksel, ampirik bir yaklaşım için bakınız Kirsch vd. (1988). Farklı bakış açılarından çeşitli tartışmalar için Friedland ve Boden'a bakınız (1994). Elbette Durkheim (1912), Sorokin ve Merton (1937) sosyologlar için toplumsal zamanla ilgili klasik referanslar olmayı sürdürüyor. Tarihsel çağları belirleyen zaman ve uzam rejimleriyle ilgili olarak Innis'in çalışmasına da bakınız (1950, 1951, 1952).

yoloji araştırmaları, insan zamanına ilişkin bağlamsal bir kavrayışı benimsemekte birleşmiş görünüyor.[2] Bütün zaman, doğada olduğu gibi toplumda da verili bir bağlama özgü görünüyor: Zaman yereldir. Belirmekte olan toplumsal yapıya bakarak, Harold Innis'in geleneğinden devam ederek "Zamanın zihninin, zamanı reddeden zihin olduğunu",[3] bu yeni "zaman rejimi"nin iletişim teknolojilerinin gelişmesiyle bağlantılı olduğunu savunacağım. Dolayısıyla, yeni toplumsal sosyo-teknik bağlamda insan zamanının dönüşümünü değerlendirebilmemiz için, zaman ile toplum arasındaki değişen ilişki hakkında, kısaca tarihsel bir bakış sunmakta yarar olabilir.

ZAMAN, TARİH VE TOPLUM

Klasikleşmiş bir eserde Whitrow, Babil fallarıyla insanın kaderinin belirlenmesinden, mutlak zamanı doğanın örgütleyici bir ilkesi olarak gören Newton'ın devrimci anlayışına dek, tarih boyunca nasıl birbirinden farklı zaman kavrayışlarının gelip geçtiğini göstermişti.[4] Nigel Thrift de bize ortaçağ toplumlarında zamanın gevşek bir kavram olduğunu, zamanı büyük bazı olayların (dini kutlamalar, fuarlar, mevsimlerin değişimi) belirttiğini, gündelik hayatın somut bir zamanlama olmaksızın bu olaylar etrafında dönüp gittiğini göstermişti.[5] Hayatın bu basit gerçeğinin bağlamsal farklılığını örneklendirmek için, birkaç paragrafla, tarihin iki kritik döneminde, Büyük Petro'nun reformları ile Sovyetler Birliği'nin yükselişi ve çöküşü sırasında Rus kültüründe zaman mefhumundaki dönüşümleri hatırlayalım.[6]

---

2 Adam (1990: 81, 87-90)

3 Innis (1951: 89ff); ayrıca bakınız Innis (1950).

4 Whitrow (1988). Zaman ve zaman ölçümünde gözlenen farklılıkların iyi bir örneği için Zerubavel'in etkileyici kitabına bakınız (1985).

5 Thrift (1990).

6 Rus kültüründe zamanın gelişimine ilişkin bu analizin çoğul kaynağı, Berkeley'nin Slav ve Doğu Avrupa Araştırmaları Merkezi ile Stanford Üniversitesi'nin Rusya ve Doğu Avrupa Araştırmaları Merkezi'nin 17 Mart 1995'te Berkeley'de düzenlediği Rus Kültüründe Zaman ve Para başlıklı konferanstaki, yayımlanmamış sunuşlar ve tartışmalardır (Kişisel notlar ve sunuşların özeti Emma G. Kiselyova'ya aittir). Konferanstaki çeşitli önemli katkılar arasından Zhivov'u kullandım (1995). Ayrıca Büyük Petro'nun reformlarının zaman üzerindeki etkileri hakkında Waliszewski'ye bakınız (1990); Anisimov (1993); Kara-Murza ve Polyakov (1994).

Geleneksel, popüler Rus kültürü, zamanı ebedi olarak algılardı: Zamanın başlangıcı ve sonu yoktu. 1920'lerde Andrey Platonov, derine kök salmış bu kavrayışa, Rusya'nın zamansız bir toplum olduğunu yazarak dikkat çekmişti. Ancak Rusya periyodik olarak, hayatı zaman etrafında örgütlemeye yönelik devletçi modernleştirme girişimleriyle sarsılmıştır. Hayata zaman kazandırma yönündeki ilk bilinçli girişim, Büyük Petro'dan gelmişti. Petro, daha ileri ülkelerin bilgisine, görgüsüne dair kendini eğitmek için çıktığı uzun süreli bir yurtdışı seyahatten dönüşünde, Batı Avrupa takvimine (Jülyen takvimi) geçip yeni yılı o zamana dek olduğu gibi eylül yerine ocakta başlatarak, Rusya'yı kelimenin tam anlamıyla yeni bir başlangıç noktasına taşımaya karar vermişti. 19 ve 20 Aralık 1699'da Rusya'da 18. yüzyılı birkaç gün sonra başlatacak iki kararname yayımladı. Yeni yılın kutlanmasıyla ilgili bir noel ağacı edinilmesi, gelenekselcilerin gönlünü çelmek için yeni yılın tatil günü ilan edilmesi de dahil ayrıntılı talimatlar çıkardı. Bazıları Çar'm güneşin gidişatını değiştirecek güçte olmasına şaşarken, çoğunluk Tanrı'ya karşı çıkacakları kaygısına kapılmıştı: MÖ 5508'deki Yaradılış günü 1 Eylül değil miydi? Hem Yaradılış'ın güzel havada gerçekleşmesi gerektiğinden, dolayısıyla Rusya'nın ocak ayında gerçekleşmesi zor bir etkinlik olduğundan, 1 Eylül'de gerçekleşmiş olması gerekmiyor muydu? Büyük Petro, geleneksel pedagojik tarzıyla kendisini eleştirenlere küresel zaman coğrafyasını öğretme çabasına girişip onlarla kişisel olarak tartıştı. İnatçılığının gerisinde, Rusya'yı Avrupa'ya benzetmeye yönelik reformcu amaçları vardı; bu yüzden de insanların devlete karşı zamanla ölçülen yükümlülüklerini vurguluyordu. Bu kararnameler takvimdeki değişikliklere odaklanmış olsa da, Büyük Petro'nun reformları, dini vazifenin zamanıyla, devlete ayrılacak seküler zaman arasında keskin bir ayrım yapıyordu. İnsanların zamanını ölçüp vergilendirerek, onlara kendi yoğun, programlı çalışma takvimini örnek veren Büyük Petro, ülkeye hizmet, devlete itaat ile hayatta zamanın örgütlenmesini birbirine bağlayan asırlar sürecek bir geleneği başlatıyordu.

Sovyetler Birliği'nin ilk yıllarında Lenin, Henry Ford'un Taylorism'e; üretim bandında çalışma süresindeki en küçük bir oynamanın

bile ölçülmesine dayalı "işin bilimsel örgütlenmesi"ne duyduğu hayranlığı paylaşıyordu. Ancak komünizmde zamanın sıkıştırılması, belirleyici bir ideolojik değişiklikle birlikte geldi.[7] Fordizm'de işin hızlandırılması parayla, ücretin artırılmasıyla ilişkilendirilirken, Stalinizm'de Rus geleneklerine uygun olarak para kötücül görülmekle kalmamış, zamanın da ideolojik saiklerle hızlandırılması gerekmiştir. Böylece Stakhanovizm, ülkeye hizmet amacıyla zaman birimi başına daha fazla çalışmak anlamına gelmiş, yeni toplumun zamanda devrim yapma kabiliyetinin bir kanıtı olarak da beş yıllık planlar dört yılda tamamlanmıştır. Mayıs 1929'da, Sovyetler Birliği'nin Stalin'in zaferiyle sonuçlanan Beşinci Kongresi'nde, zamana aşırı boyutlarda ivme kazandırılması yönünde bir girişimde bulunuldu: Kesintisiz (nepreryvka) çalışma haftası. Reformun açık hedefi, üretimin artırılması idiyse de, Fransız Devrimi'nin izinden giderek dini ibadetin haftalık ritmini kesintiye uğratmak daha büyük bir saikti. Böylece Kasım 1931'de her altı günde bir dinlenme günü kondu, ama geleneksel yedi günlük döngü reddedildi. Aile bireylerinin çalışma takvimlerindeki farklılıklar yüzünden parçalanan ailelerin protestoları sonucu 1940'ta yedi günlük haftaya geri dönüldü; özellikle de kentlerin altı gün uygulamasına devam ettiği, ama kırsal kesimin büyük bölümünde geleneksel bir haftalık döngünün gözetildiği, bunun köylülerle sınaî işçileri arasında tehlikeli bir kültürel farklılık yarattığı fark edilince. Tarımın kolektifleştirilmesi, doğa, aile ve tarihe kök salmış olan, zamanın ağır aktığı kavrayışını silmeye yönelik bir çabaya girerken, bu zalim dayatmaya karşı yaygın bir sosyal, kültürel direniş gösterilmesi, zamanın temellerinin, toplumsal hayatın derinlerine uzandığını gösteriyordu. Ancak iş yerinde zamanı sıkıştırıp yoğunlaştıran komünizmin zaman ufku her zaman uzun vadeli, Lenin'in mumyalanmış ölümsüzlüğünde, Stalin'in kendini idolleştirme girişiminde ifadesini bulduğu üzere biraz da ebediydi. Buna bağlı olarak, 1990'larda komünizmin çöküşü Rusları, özellikle de yeni profesyonel sınıfları uzun vadeli tarihsel zaman kav-

7 Sovyetler Birliği'nde zamanın analizine ilişkin olarak bakınız Hanson (1991); Castillo (1994); Stalin döneminde "kesintisiz iş haftası"yla ilgili gelişmeler için bakınız Zerubavel (1985: 35-43).

rayışından uzaklaştırıp kapitalizmin kısa vadeli paralandırılmış zaman anlayışına yaklaştırdı; böylece zaman ile para arasındaki asırlık devletçi ayrımı sona erdirdi.

Çağdaş toplumlara hâlâ büyük ölçüde saatli zaman kavrayışı, E.P. Thompson'ın ve başkalarının[8] sınaî kapitalizminin inşası açısından kilit önemde bulduğu mekanik/kategorik keşif hakimdir. Modernlik maddi bakımdan, saat zamanının uzama ve topluma hakim olması olarak anlaşılabilir; Giddens, Lash, Urry ve Harvey tarafından geliştirilen bir temadır bu. Giddens'ın ileri sürdüğü gibi,[9] gündelik bir rutinin tekrarı olarak zaman ya da Lash ve Urry'nin[10] deyişiyle "her tür olgu, pratik ve mekân zamanın merkezileştirici, evrenselleştirici ve çözücü yürüyüşüne tabi hale gelirken, doğanın efendisi olarak" zaman hem sınaî kapitalizminin hem de devletçiliğin özüdür. Sınaî makineleşmesi, Fordist ve Leninist fabrikaların üretim hatlarını hemen hemen aynı tarihlerde kronometreyle tanıştırmıştır.[11] Batı'da uzun yolculuklar, 19. yüzyılın sonunda Greenwich saatine (GMT) göre düzenlenirdi; Britanya İmparatorluğu'nun egemenliği böylece maddilik kazanıyordu. Yarım yüzyıl sonra Sovyetler Birliği anayasası, geniş toprakları coğrafi mesafeyle oran gözetilmeksizin bürokratların kafalarınca keyiflerine göre belirledikleri saat dilimleriyle, Moskova saatine göre örgütleyecekti. Dikkat çekicidir ki, Baltık Cumhuriyetleri'nin Gorbaçov'un perestroykasma karşı ilk muhalif eylemi, ülkelerinde resmi saat olarak Finlandiya'nın saat dilimini benimsemeleriydi.

Bu çizgisel, geri çevrilemez, ölçülebilir, öngörülebilir zaman, ağ toplumunda parçalanmaktadır; tarihsel açıdan son derece önemli bir gelişmedir bu. Ancak yalnızca zamanın farklı toplumsal bağlamlarda görelilik arz etmesine ya da gerçeklik sanki döngüsel mitlerde tümüyle yakalanabilirmiş gibi zamanın geri çevrilebilirliği mitine bir geri dönüşe tanık olmuyoruz. Daha köklü bir dönüşüm söz konusu: Zaman-

---

8 Thompson (1967).

9 Giddens (1984).

10 Lash ve Urry (1994: 229)

11 Castillo (1994).

lar, kendi kendine genişlemeyen kendi kendini koruyan, döngüsel değil de rastlantısal olan, tekrarlanmayan aniden olan sonsuz bir evren yaratmak üzere birbirine karışmaktadır: Varoluşunun bağlamlarından kaçmak, her bağlamın hep mevcut olana biçtiği değeri alabilmek için teknolojiyi kullanan zamansız zaman. James Gleick, toplumlarımızda, zamanı insan faaliyetinin bütün alanlarına sıkıştırma gayreti içinde "her şey hakkında" çabasının ivme kazandığını belgelemiştir.[12] Zamanı sınıra dek sıkıştırmak, zaman sırasının, dolayısıyla zamanın ortadan kaybolmasına yol açacaktır. Bunun bugün gerçekleşiyor olmasının gerisinde sırf kapitalizmin, kendini bütün kısıtlamalardan kurtarmaya can atması yoktur; zira kapitalist sistemin hiçbir zaman tam anlamıyla gerçekleştiremediği hedefi hep bu olmuştur.[13] Saat zamanına karşı toplumsal ve kültürel isyanlara atıfta bulunmak da yeterli değildir; zira, bu isyanlar saatin hakimiyetini tersine çevirmek bir yana, hayatın saat zamanına göre bölünmesini toplumsal sözleşmeye dahil ederek saatin mantığını bir adım daha ileri taşımışlar, geçen yüzyılın tarihine damgalarını vurmuşlardır.[14] Sermayenin zamandan bağımsızlaşması ve kültürün saatten kaçması, yeni enformasyon teknolojileriyle ciddi biçimde kolaylaştırılmış, ağ toplumunun yapısına içkin hale gelmiştir.

Bunları söyledikten sonra, ne anlama geldiklerini açarak devam edeceğim, böylece bu bölümün sonuna geldiğimizde, sosyolojik analizin metaforik bazı ifadelerin yerini almak gibi bir şansı olacak. Bunu yapabilmek için, tekrar korkusuna düşmeksizin, kitabın başka bölümlerinde toplumsal yapının çeşitli alanlarının dönüşümü hakkında sunulan ampirik gözlemlere dayanacak, gerektiğinde kavrayışımızı güçlendirmek üzere örnekler ya da analizler ekleyeceğim. Böylece sırasıyla ekonomik, siyasi, kültürel ve sosyal alanlardaki dönüşümlerin zaman üzerindeki etkilerini inceleyecek, ardından zamanı ve uzamı yeni, çelişkili ilişkileri içinde bütünleştirmeye yönelik bir gayretle bitireceğim. Birbirinden çok farklı toplumsal alanlarda, zamanın sürmekte

---

12 Gleick (1999).

13 Harvey'nin de gösterdiği gibi (1990).

14 Hinrichs vd. (1991); Rifkin'e de bakınız (1987).

olan dönüşümüne ilişkin bu incelemede, açıklamalarımda biraz şematik olacağım; çünkü küresel finans, çalışma süresi, yaşam süresi, ölüm, savaş ve medya gibi karmaşık, farklı alanlara ilişkin bir analizi birkaç sayfada geliştirmek maddi olarak imkânsız. Ancak bu kadar çok, bu kadar farklı meseleye eğilerek, bu farklılığın gerisinde gizli, kendini insan deneyiminin tamamında ortaya koyan, bu yeni, ortak geçiciliği açığa çıkarmaya çalışacağım. Dolayısıyla bu bölümün amacı, bütün boyutlarıyla toplumsal hayatın dönüşümünü özetlemek değil, benim *zamansız zaman* dediğim yeni bir geçicilik kavramının ortaya çıkışında gözlenen kalıpların tutarlılığını göstermektir.

Bir başka uyarı daha eklenmeli. Bu bölümde incelendiği biçimiyle zamanın dönüşümü, bütün süreçlerle, toplumsal gruplaşmalarla, bütün bölgelerle ilgili değildir, ama bütün gezegeni etkiler. Tıpkı akışlar uzamının mekânların varlığını ortadan kaldırmaması gibi, benim zamansız zaman dediğim de, yalnızca, ağ toplumunda ortaya çıkan, hakim bir toplumsal zaman biçimi. Toplumsal hakimiyetin farklı zamansal ve uzamsal çerçevelerde, işlevlerin ve insanların seçici bir biçimde kapsanması ya da dışlanmasıyla icra edildiğini savunuyorum. Yeni, hakim biçimiyle zamanın profilini inceledikten sonra, bu bölümün sonunda bu temaya tekrar döneceğim.

DEĞER KAYNAĞI OLARAK ZAMAN: KÜRESEL KUMARHANE

David Harvey, kapitalizmdeki mevcut dönüşümleri, "zaman-uzam sıkışıklığı" formülü çerçevesinde, gayet yeterli bir tarzda sunmuştu.[15] Bu mantık, hiçbir yerde, sermayenin küresel dolanımında olduğu kadar gözle görülür değildir. İkinci bölümde de incelediğimiz üzere, 1990'larda, finansın küresel düzeyde yasal olarak gevşetilmesi, yeni enformasyon teknolojilerinin ve yeni yönetim tekniklerinin sağlanması, sermaye piyasalarının doğasını dönüştürmüştü. Tarihte ilk kez, gerçek zamanda işleyen, birleşik bir küresel sermaye piyasası ortaya çık-

---

15 Harvey'e bakınız (1990: 284-5).

mıştı.[16] İkinci bölümde gösterdiğimiz üzere, sınır ötesi finansal akışın ciddi boyutlara varmasının açıklaması, işin aslı işlemlerin *hızında* yatmaktadır.[17] Aynı sermaye saatler, dakikalar, bazen saniyeler içinde ekonomiler arasında mekik dokuyordu.[18] Yasal düzenlemelerin gevşetilmesi, aracılığın çözülmesi, iç finans piyasalarının açılmasıyla birlikte, güçlü bilgisayar programları, yetenekli mali uzmanlar, bilgisayar dahileri, kelimenin tam anlamıyla milyarlarca dolarla oynamaktadır.[19] Bu elektronik kumarhanede asıl oyun odaşı, kurların dalgalanmasından istifade ederek geçen on yılda büyük bir patlama kaydeden döviz piyasasıdır. 1998'de, döviz piyasasında her gün 1.3 trilyon dolar el değiştirmiştir.[20] Bu küresel kumarbazlar, belirsiz spekülatörler değil, büyük yatırım bankaları, emeklilik fonları, çokuluslu şirketler (elbette imalat şirketleri de dahil), özellikle finansal manipülasyon için kurulmuş fonlardır.[21] François Chesnais, küresel finansal piyasada yaklaşık 50 büyük aktör tanımlamıştır.[22] Ancak yukarıda da incelediğimiz gibi, piyasa hareketlendiğinde akışlar dizginleri ele alır. Merkez bankalarının da ağır maliyetlerini öğrendiği üzere, sistemin tamamının kâr etmesi için zaman kritik önemdedir. Kazancı ya da kaybı yaratan, karar vermeyi çabuklaştırmak için kimi zaman otomatik olarak bilgisayar tarafından programlanmış olan işlemin hızıdır. Fakat sistemin ayırıcı özelliği aynı zamanda, süreçteki zaman döngüsü, sonu gelmez alım satım işlemleridir. Küresel finansın mimarisi gerçekten de saat dilimleri etrafında örgütlenmiştir; Londra, New York, Tokyo, sermayenin üç vardiyasını gösterir, birkaç finans merkezi de bunların açılış kapanış saatlerinde piyasa değerindeki küçük değişimlere oynar.[23] Ayrıca mali işlemlerin giderek daha ciddi bir bölümü, bugünkü işlemlerde gelece-

16 O'Brien (1992); Chesnais (1994); Held vd. (1999).
17 Reynolds (1992); Javetski ve Glasgall (1994); Giddens ve Hutton'da Castells (2000).
18 Breeden (1993); Shirref (1994).
19 Jones (1993); Time (1994). "Finansal oyun" benzetmesini açmak için Kimsey'i okuyunuz (1994).
20 The Economist (1995b).
21 Heavey (1994); Giddens ve Hutton (2000).
22 Chesnais (1994).
23 Lee ve Schmidt-Marwede (1993).

ğin yakalanmasından değer yaratmayı temel alır; vadeli işlemler, opsiyonlar, başka türev piyasalarında olduğu gibi.[24] Bu yeni finansal ürünler birlikte, nominal sermayenin banka mevduatları ve varlıkları karşısındaki yoğunluğunu artırır; bu yüzden de herkes bilgisayar tahminlerine bağlı gelecekteki bir parayla, gelecekteki bir para üzerine bahse girdiği için vaktin nakit yarattığını söylemek yerinde olur.[25]

Gelecekteki gelişmeleri pazarlama süreci bu gelişmeleri etkiler; öyle ki sermayenin zaman çerçevesi, mevcut manipülasyonunu parasallaştırma amacıyla kurgusal bir değer aldıktan sonra, sürekli şimdiki manipülasyonun içinde erir. Böylece sermaye yalnızca zamanı sıkıştırmakla kalmaz, aynı zamanda onu hazmeder, onun hazmedilmiş saniyeleri ve yıllarıyla yaşar (yani rant üretir).

Zaman ve sermayeyle ilgili bu apaçık soyut, konu dışı sözlerin maddi sonuçları, dünya çapında ekonomilerde ve gündelik hayatlarda giderek daha fazla hissediliyor: Bir yapısal ekonomik istikrarsızlık çağını haber veren, Avrupa bütünleşmesini sekteye uğratan, tekrarlanan parasal krizler; sermaye yatırımlarının geleceği kestirememesi, böylece üretken yatırımların teşvikini baltalaması; içinde işledikleri mali ortamdaki ani, öngörülemeyen değişiklikler yüzünden performanslarından bağımsız olarak şirketlerin, istihdamın çökmesi; mal ve hizmetlerin üretimindeki kârlarla dolaşım alanında üretilen rant arasındaki farkın açılması, böylece dünyadaki tasarrufların giderek daha fazla bölümünün mali kumara aktarılması; emeklilik fonları ve özel sigorta yükümlülükleri için risklerin artması, böylece dünya çapında çalışan insanların zar zor kazandıkları güvencenin tehlikeye girmesi; bütün ekonomilerin, özellikle de gelişmekte olan ekonomilerin büyük ölçüde öznel algılarla ve spekülatif akımla belirlenen sermaye hareketlerine bağlı hale gelmesi; hayatla ve ekonomiyle bireysel bir kumara girişilmesine vurgu yapan ortak "çabuk para kazanma" ideolojisi lehine, toplumların kolektif deneyiminden tatminin ertelenmesi yönündeki davranış biçiminin silinip gitmesi; ürün ile ödül, çalışma ile anlam, ah-

24 Asian Money Supplement (1993-4); Fager (1994); Lee vd. (1994).

25 Chesnais (1994).

lak ile zenginlik arasındaki karşılıklılığın toplumsal hayatta algılanmasında ağır bir hasar. Püritenlik 1995'te saygıdeğer Barings Bank'la birlikte Singapur'da gömülmüş görünüyor.[26] Konfüçyüsçülük de yeni ekonomide ancak "kan sudan ağır çektiği müddetçe"[27] varlığını sürdürecek; bir başka deyişle aile bağları, finans kumarının yeni dünyasındaki saf spekülasyonun ötesinde bir sosyal tutunum sağladıkça. 21. yüzyıla adım atarken, yıkıcı ekonomik krizlerin yeni biçimlerinin gerisinde, zamanın, elektronik olarak yönetilen küresel sermaye piyasaları tarafından ortadan silinmesi ve yönlendirilmesi yatıyor.

ESNEK ZAMAN VE AĞ MÜESSESESİ

Zamanın aşılması, ekonomik faaliyetin *ağ müessesesi* olarak tanımladığım yeni örgütlenme biçimlerinin de özünde yer alır. Esnek yönetim biçimleri, sabit sermayeden sürekli yararlanılması, işgücünün performansının yoğunlaşması, stratejik ittifaklar ve örgüt içi bağlantıların tümü bir tek operasyona harcanan zamanın kısaltılmasını, kaynakların geri dönüşünün hızlandırılmasını amaçlar. Hattâ "tam zamanında" düsturunu benimseyen envanter yönetimi, yukarıda belirttiğim gibi, imalat teknolojisinde elektronik öncesi bir çağa ait olsa da, destekli üretimin sembolü olmuştur. Ancak enformasyonel ekonomide zamanın sıkıştırılması, temelde emekten daha fazla zaman üretmeye ya da zamandan daha fazla emek üretmeye dayanmaz. Çünkü işgücünün ve örgütlenmelerin değer yaratma potansiyelleri büyük ölçüde bilgili işgücünün gerçek zamanda karar alma özerkliğine dayalıdır; işgücünün geleneksel disiplin anlayışı çerçevesinde yönetilmesi, yeni üretim sistemine uygun değildir.[28] Tersine vasıflı işgücünün kendi zamanını esnek bir biçimde yönetebilmesi, kimi zaman ek mesai yapması, kimi zaman çalışma saatlerini, böylece ücreti de azaltması gerekir. İşgücünün bu zamana odaklı yeni yönetimi, John Urry'nin önerdiği gibi "tam zamanında işgücü" olarak adlandırılabilir.[29]

---

26 The Economist (1995a).

27 Hsing (1994).

28 Konuyla ilgili bir tartışma için Freeman'a bakınız (1994).

29 Lash ve Urry (1994).

Ağlar içinde yer alan bir şirketin, piyasanın taleplerine ve teknolojik değişime uyarlanabilmesinin zaman çerçevesi de rekabet gücünün temelinde yer alır. İtalyan çokuluslu örgü giyim firması Benetton'ın, 1995'te Amerikalı rakibi Gap'in gerisinde kalmasının sebebi, müşterilerin değişen zevkine uygun yeni modeller çıkarmakta Gap'in hızına yetişememesiydi. Gap iki ayda bir yeni modeller çıkarıyordu; Benetton ise yılda iki defa.[30] Bir başka örnek verelim: 1990'ların ortalarında yazılım sektöründeki şirketler, müşterileri daha hızlı çekebilmek için bilgisayarla, bedava ürün dağıtmaya başladılar.[31] Yazılım ürünlerinin, nihaî olarak bu biçimde maddilikten uzaklaştırılmasının gerisindeki mantık, kârın uzun vadede, belli bir programın geliştirilmesi, yenilenmesi üzerinden kullanıcılarla geliştirilen ilişkiler sayesinde elde edilecek olmasıydı. Ancak böyle bir programın başlangıçta benimsenmesi, bir ürünün sunduğu çözümün, piyasadaki diğer ürünlere kıyasla daha avantajlı olmasına; bir şirket ya da birey tarafından üretilen yeni gelişmelerin çabucak elde edilebilirliğine prim kazandırmaktır. Ağlara dayalı üretimin esnek yönetim sistemi, esnek geçiciliğe, ürün ve kâr döngülerini hızlandırıp yavaşlatma becerisine, cihazların ve personelin zamanı paylaşımına, mevcut teknolojinin zaman çıpalarının rekabet karşısında kontrol edilebilmesine bağlıdır. Zaman bir kaynak olarak yönetilir; kitlesel üretimin çizgisel, kronolojik tavrıyla değil, başka şirketlerin, ağların, süreçlerin ve ürünlerin geçiciliğine atıfla. Örgütlenmenin ancak ağlar oluşturmuş biçimi ve daha güçlü, mobil bilgi işlem makineleri, yüksek performans gösteren şirketlerin yeni cephesi olan esnek zaman yönetimini gerçekleştirebilir.[32] Bu koşullar altında zaman yalnızca sıkıştırılmaz: Aynı zamanda işlenir.

ÇALIŞMA SÜRESİNDE DEĞİŞİM

İş, insanların hayatının çekirdeğidir; öngörülebilir bir gelecekte de böyle olmaya devam edecektir. Açıkçası modern toplumlarda, ücretli

---

30 Business Week (1995d).

31 Business Week (1995c).

32 Benveniste (1994).

çalışma zamanı, toplumsal zamanı yapılandırır. Sanayileşmiş ülkelerde geçen yüzyıl içinde, *kişi başına* yıllık çalışma süresi olarak değerlendirildiğinde, Maddison'ın araştırmasının da gösterdiği gibi, çalışma süresinde bir düşüş meydana geldiği gözlenir (Tablo 7.1).[33] Okuyucuya çalışma süresindeki bu düşüşün, istihdamın büyümesi yüzünden toplam emekte gözlenen ciddi orandaki artışı gizlediğini hatırlatmak istiyorum; dördüncü bölümde de gösterdiğim gibi, istihdamdaki artış teknolojiden çok, sosyal ve kurumsal örgütlenmeye bağlı olarak yatırımların, talebin artışının bir sonucudur. Kişi başına ömür boyu potansiyel çalışma süresiyle ilgili hesaplamalarda da son kırk yılda ciddi bir düşüş gözlenmiştir; çalışma saatlerinin toplamında ülkeler arasında büyük farklılıklar gözlenir (Tablo 7.2).[34]

Çalışma saatlerinin sayısı, hayata, insanların hayatlarının yıllık, aylık, haftalık döngüsüne dağılımı insanların, halet-i ruhiyenin nasıl mutlu olup nasıl acı çektiklerinin merkezi bir unsurudur. Çalışma süresinin, farklı ülkelerde ve tarihsel dönemlerde farklı gelişimi, ekonomik örgütlenmeyi, teknolojinin durumunu, toplumsal mücadelelerin yoğunluğunu, toplumsal sözleşmelerin ve kurumsal reformların sonuçlarını yansıtır.[35] Acı toplumsal mücadelelerden, Halk Cephesi'nin 1936'da iktidara seçilmesinin ardından haftada 40 saat çalışma ve ücretli izin hakkını Avrupa'da ilk alanlar Fransız işçiler oldu. Britanya, ABD ve Japonya, özel girişimcinin uyguladığı Stakhanovizmin kalelerivdi; işçilerin izin süresi Almanya, Fransa ve İspanya'daki işçilerin izinlerinin ya yarısı kadardı ya da üçte ikisi kadar; ayrıca bunun verimlilik üzerinde gözle görülür bir etkisi de yoktu. (Aslında son 30 yılda verimlilik artışı açısından Japonya'yı istisna kabul edecek olursak, izin süresi ile emeğin verimliliğinin artması arasında olumlu bir ilişki vardır.) Ancak bir yüzyıldan fazladır, 1870 ile 1980 arasında sınaîleşmiş ekonomilerde birbiriyle ilgili iki eğilimin bir arada bulunduğu gözlenebilir; biri kişi başına, işçi başına çalışma süresinin azalması yönün-

---

33 Maddison (1982).

34 Schuldt (1990); Bosch'da alıntı vd. (1994: 15).

35 Hinrichs vd. (1991).

TABLO 7.1
Kişi Başına, Yıllık Toplam Çalışma Süresi, 1870-1979

	1870	1880	1890	1900	1913	1929	1938	1950	1960	1970	1979
Kanada	2964	2871	2789	2707	2605	2399	2240	1967	1877	1805	1730
Fransa	2945	2852	2770	2688	2588	2297	1848	1989	1983	1888	1727
Almanya	2941	2848	2765	2684	2584	2284	2316	2316	2083	1907	1719
İtalya[1]	2886	2795	2714	2634	2536	2228	1927	1997	2059	1768	1556
Japonya	2945	2852	2770	2688	2588	2364	2391	2272	2432	2252	2129
Britanya	2984	2890	2807	2725	2624	2286	2267	1958	1913	1735	1617
ABD	2964	2871	2789	2707	2605	2342	2062	1867	1794	1707	1607

1 İtalya için, 1979 için 1978 rakamı kullanılmıştır
Kaynak: Maddison (1982); Bosch vd. (1994: 8; Tablo 1).

TABLO 7.2
Hayat Boyu Çalışılan Saatler Toplamı, 1950-1985

	1950	1960	1979	1980	1985
Doğu Almanya	108252	v.y.	97046	93698	93372
Fransa	113729	107849	101871	92708	77748
Macaristan	97940	96695	92918	85946	78642
İtalya	v.y.	v.y.	v.y.	v.y.	82584
Japonya	109694	109647	100068	95418	93976
Britanya	v.y.	v.y.	v.y.	v.y.	82677
ABD	v.y.	v.y.	v.y.	v.y.	93688
SSCB	v.y.	v.y.	v.y.	v.y.	77148
Batı Almanya	114170	104076	93051	87367	85015

v.y. = veri yok
Kaynak: Schuldt (1990: 43), Bosch ve diğerlerinden aktarılmıştır. (1994: 15).

dedir, diğeri refah devletinin gerisindeki toplumsal sözleşmenin bir parçası olarak çalışma süresinin daha homojenleştirilmesi ve yasal düzenlemelere daha bağımlı hale gelmesi (bkz. **Tablo 7.3**).[36] Göründüğü kadarıyla, kilit mesele şudur: Çalışma süresi, çalışma takvimlerinin giderek farklılaşmasını ve bundan ötürü de dördüncü bölümde özetlediğim üzere, emeğin çözülmesi yönünde bir eğilimi yansıtmaktadır. ILO'nun çalışma süresinin gelişimi hakkında 14 sanayileşmiş ülkede yaptığı araştırmada, gözlemler şöyle sentezlenmiş:

> Uzun vadede çalışma süresinin kısalması açıkçası hakim eğilimdir. Ayrıca son 20 yılda, çalışma süresi birçok ülkede kısalmıştır, ancak farklı yarı zamanlı çalışma kombinasyonlarının çoğalmasıyla birlikte, üzerinde anlaşmaya varılan fiili haftalık ve yıllık çalışma süresi, böylece hayattaki çalışma süresi azalmıştır. Ancak bu temel eğilim incelenirken, en azından bazı ülkelerde, farklı ülkelerde bazı çalışan kesimler için çalışma saatlerinin uzaması yönünde kendini gösteren eğilimler kolayca görmezden gelinebilir. Bu eğilimler, *çalışma saatlerinin standartlaştırılması ve uyumlu hale getirilmesi sonrası ülkelerin içlerinde, ülkeler arasında çalışma süresinin giderek daha fazla farklılık gösterdiğinin işareti olabilir.*[37]

Bu farklılığın kökeninde ne vardır? Bir yanda, işgücü piyasalarının düzenlenmesinde kurumsal farklılıklar gözlenir; ABD, Japonya, Avrupa Birliği bu konuda farklı mantıklar sergilerler. Diğer yandan ülkelerin içlerinde daha uzun çalışma süresi iki grupta yoğunlaşır: Üst düzey profesyoneller ve vasıfsız hizmet görevlileri. İlk grubun çalışma süresi değer yaratan katkılarından ötürü, ikincisinin genelde göçmen statüsü ya da gayri resmi çalışma düzenlemeleri yüzünden pazarlık gücü düşük olduğundan ötürü uzundur. Çalışma süresinin kısa olması, çalışma takviminin normalin dışında olması genelde yarı zamanlı ya da geçici işlerde söz konusudur, ki bu işlerde de genelde kadınlar ve eğitim seviyesi düşük gençler çalışır. Kadınların işgücüne kitlesel olarak dahil olması, büyük ölçüde çalışma statüsü ve takvimindeki fark-

---

36 Bosch vd. (1994).

37 Bosch vd. (1994: 19) (benim italiklerim).

TABLO 7.3
Çalışma Süresinin Uzunluğu ve Bu Sürenin Gerilemesi, 1970-1987

	Azaltılan saatler	İşçi başına çalışma saati		Aktüel çalışma saati		Değişim	55-64 yaş çalışma saati		Değişim	Kişi başı uzlaşılan
		1970-80	1980-7	1980	1987	1980-7	1980	1987	1980-7	çalışma saati
Belçika	1759 (6)	-9,2 (1)	-5,0 (5)	1590 (3)	1550 (3)	-3,0 (5)	925 (2)	875 (2)	-5,4 (3)	601 (1)
Danimarka	1733 (4)	-2,6 (6)	-6,0 (4)	1720 (4)	1596 (4)	-7,2 (2)	1246 (8)	1211 (8)	-2,8 (4)	812 (8)
Finlandiya	1720 (3)	0 (8)	-7,5 (1)	1818 (8)	1782 (10)	-2,0 (6)	1299 (9)	1305 (10)	+0,5 (6)	890 (10)
Fransa	1767 (7)	0 (8)	-4,6 (7)	1850 (9)	1696 (7)	-3,3 (1)	1122 (5)	1001 (3)	-10,8 (1)	672 (5)
Almanya	1712 (1)	-5,9 (5)	-4,7 (6)	1736 (7)	1672 (6)	-3,7 (4)	1090 (3)	1020 (4)	-6,4 (2)	712 (4)
Japonya	2121 (11)	-5,9 (5)	0 (8)	2113 (10)	2085 (11)	-1,3 (8)	1446 (10)	1469 (11)	+1,6 (7)	1020 (11)
Hollanda	1744 (5)	-9,1 (2)	-7,0 (2)	1720 (4)	1645 (5)	-4,5 (3)	881 (1)	864 (1)	-1,9 (5)	603 (2)
Norveç	1714 (2)	-6,2 (4)	-6,6 (3)	1563 (2)	1537 (2)	-1,7 (7)	1131 (6)	1210 (7)	+7,0 (9)	788 (7)
İsveç	1796 (9)	-8,2 (3)	0 (8)	1438 (1)	1482 (1)	+3,1 (10)	1133 (7)	1188 (6)	+4,9 (8)	770 (6)
Britanya	1782 (8)	-2,1 (7)	-4,6 (7)	-	1730 (8)	-	-	1183 (5)	-	765 (5)
ABD	1916 (10)	0 (8)	0 (8)	1735 (6)	1770 (9)	+2,0 (9)	1106 (4)	1231 (9)	+11,3 (10)	832 (9)

Tablo Eurostat rakamlarına dayanır. Yarı zamanlı çalışanların çalışma sürelerinin tam zamanlı çalışanlardan % 25 düşük olduğu, sınaî dışında çalışma saatlerinin sınaî içine göre % 2.5 uzun olduğu sanılmaktadır.

Kaynak: Pettersson (1989)

lılıklardan kaynaklanır. Sonuçta dördüncü bölümde de gösterdiğimiz gibi, sınaîleşmiş ülkelerin başlıcalarında, istihdam edilen nüfusun dörtte biri ile yarısı arasında değişen bir kesim (serbest çalışanlar da dahil) klasik, düzenli bir çalışma takvimi olan tam zamanlı iş kalıbının dışındadır. İş tanımları farklılık gösteren çalışanların sayısı her yerde hızla artmaktadır. Ayrıca, tam zamanlı çalışanların kaydadeğer bir kısmı da, esnek bir çalışma takvimine doğru kaymaktadır ki bu da genelde iş yüklerini artırmaktadır. Teknolojik olarak, farklı işçilerin farklı zamanlarda katkıda bulunduğu bir depolanmış bilgi ağıyla yeniden bütünleşebilme yetisine sahip olmak, işteki performansın fiili süresinin sürekli farklılaşmasını da beraberinde getirir, gündelik hayatta çalışma süresini yapılandırma kapasitesini düşürür. Frederick de Conninck de Fransa'da çalışmanın ve şirketlerin dönüşümüne ilişkin derinlikli analizinde "müessesenin çoğul ve farklı geçiciliklerden etkilendiği", "ekonominin giderek esneklik arayışının hakimiyetine girdiği ya da kısa süreliliк etrafında örgütlendiği" gerçeğine odaklanmıştır; Conninck sonuçta "bugün bireyin yüzyüze kaldığı birçok farklı geçiciliğin altında ezildiğini" söyler; dolayısıyla iş bütünlüğünü korusa da, toplum işle ilgili olarak *eclatement*, aynı yapı içinde kontrol edilemez bir biçimde birbirine zıt geçiciliklerin ortaya çıkması eğilimindedir.[38]

Dolayısıyla toplumlarımızdaki asıl sorun, teknolojinin aynı birim için daha az çalışmamızı sağlamasıyla ilgili değildir; bunu sağlar doğru, ancak bu teknolojik gerçeğin fiili çalışma süresi ve takvimi üzerindeki etkisi belirsizdir. Asıl önemli olan, görünüşe bakılırsa ileri toplumların çoğunda, ileri sektörlerin çoğundaki hakim eğilimin şirketlere, ağlara, işlere, mesleklere ve çalışanların özelliklerine göre çalışma süresinin farklılık gösteriyor olmasıdır. Aslında bu farklılık sonunda, her çalışanın, her işin zamanı yönetme kapasitesiyle ölçülmesine varır. Ailenin değişimiyle ilgili analizime (ikinci cilt) geçmek gibi olmasın ama, öyle görünüyor ki her iki cinsiyetin de iş hayatına hemen hemen aynı ölçüde katılım göstermesi, çalışma takvimlerinin aynılaşması ev

---

38 De Conninck (1995); alıntılar sırasıyla sayfa 200, 193 ve 193'tendir (benim çevirim).

içi düzenlemelerde de ciddi değişiklikler gerektiriyor. Bunun muhakkak kötü olduğunu da söyleyemeyiz, çünkü aslında çalışma süresinin esnekleşmesi, ev içinde zamanın paylaşılmasına zemin hazırlayabilir. Ancak birlikte yaşamanın yeni biçiminin de, ataerkil aile kurallarının enkazı üstünde yükselmesi gerekecek.[39] Esnek zamanlı çalışma ve yarı zamanlı çalışma, büyük ölçüde kadınların işle çocuk büyütmeyi bir arada götürme gereksinimini karşılamaya yönelik düzenlemelerle ilgili sözleşme yapısına girer. Bu düzenlemenin erkekleri ve çocuk bakımı dışındaki alanları da kapsayacak şekilde genişletilmesi, farklı yaşlarda, farklı konumlardaki kişilerin özel hayatlarına ayırdıkları zamanla çalışma vaktinin yeni bir biçimde eklemlenmesini beraberinde getirebilir (aslında böyle bir değişikliğin başladığına dair birçok örnek vardır).[40] Böylece bu yeni düzenlemelerle, çalışma vakti, hayatın gidişatındaki geleneksel merkezi konumunu yitirebilir.

Aynı yönde bir başka eğilim de, başlıca sınaî ülkelerinde çalışarak geçirilen yılların sayısının ciddi oranda azalması yönündedir; hem de tahmini ortalama yaşam süresinin uzadığı bir dönemde. Bunun gerisinde bir yandan, nüfusun daha büyük bir kesimi üniversiteye devam ettiğinden, işgücüne dahil olma yaşının hem erkekler hem de kadınlar için yükselmesi vardır: Kültürel beklentilerden, işgücü piyasalarının sıkılaşmasından, işverenlerin işgücünün daha üst düzeyde eğitim görmesini beklemesinden kaynaklanan bir eğilimdir bu.[41] Diğer yandan, Anne Marie Guillemard'ın gerçekleştirdiği kıyaslamalı çalışmalar, 50 yaşın, özellikle 55 yaşın üstündeki işgücünün fiili istihdamında büyük bir gerileme olduğunu göstermektedir.[42] Şekil 7.1'de de görüldüğü gibi, başlıca sınaîleşmiş ekonomilerde 1970 ile 1998 yılları arasında, 55 ilâ 64 yaşındaki erkeklerin etkinlik oranı büyük oranda gerilemiştir; bu oran 1998'de ABD'de % 68'e, Britanya'da % 64'e, Almanya'da % 56'ya, Hollanda'da % 48'e, Fransa'da % 41'e düşmüştür. Bu ülkeler-

---

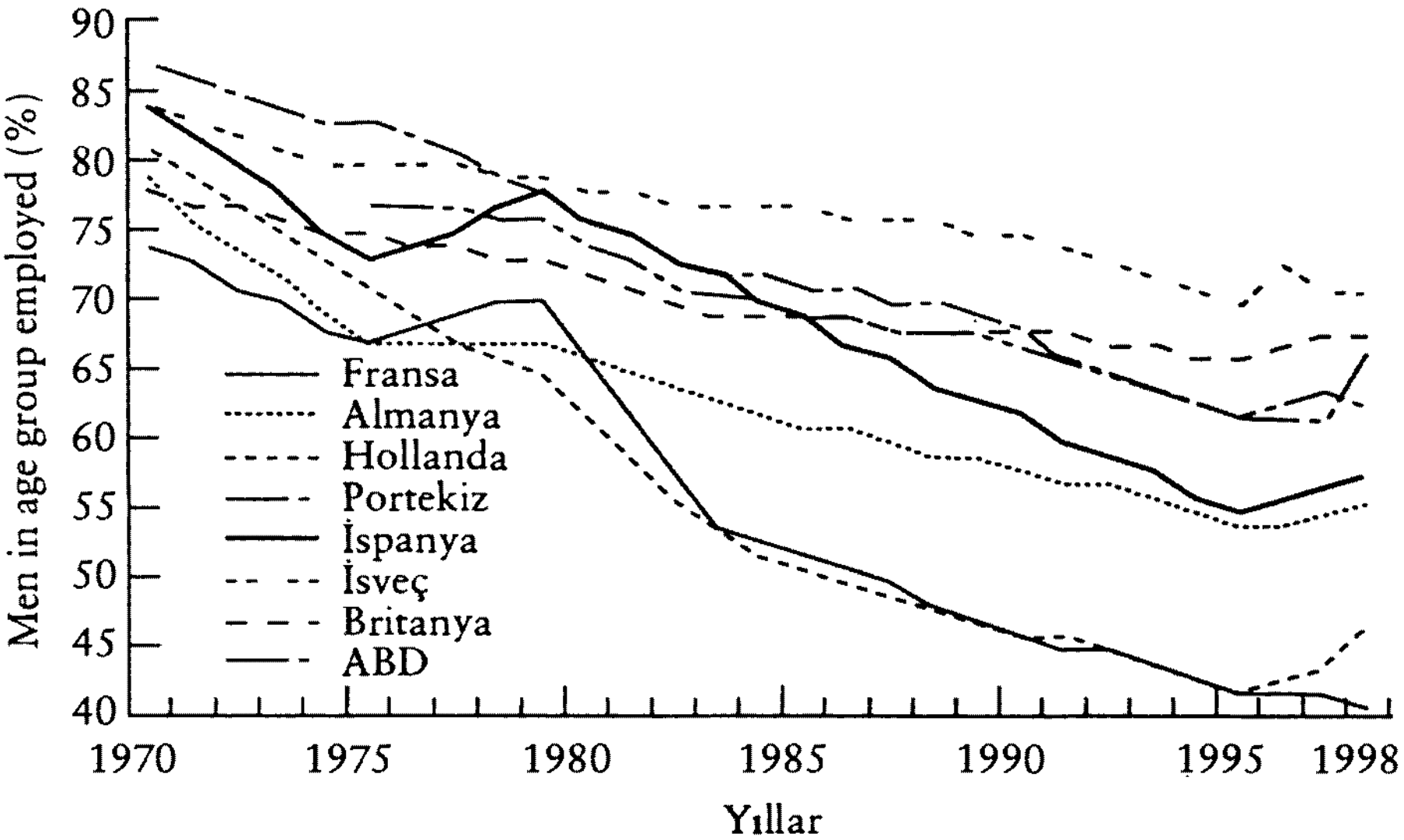
39 Martin Carnoy ve ben bu temayı birlikte işledik; Carnoy ve Castells (1996).

40 Hewitt (1993).

41 Carnoy ve Levin (1985).

42 Guillemard (1993).

ŞEKİL 7.1
Sekiz Ülkede 55-64 Yaş Grubundaki Erkeklerin İşgücüne Katılım Oranı, 1970-1998

Kaynak: Guillemard (1993); Carnoy (2000); Carnoy tarafından yeniden değerlendirme.

de, erken emeklilik, engelli olma, sürekli işsizlik, yıpranma ya da işten el çektirme yüzünden, erkek işgücünün üçte biri ilâ yarısı ellili yaşlarının başında, işgücü piyasasını *daimî olarak* terk etmiştir. Guillemard, bu eğilimin geçici olmadığını; hükümetlerin ve iş dünyasının, yaşı ilerlemiş çalışanların teknolojideki, örgütlenmedeki yeniliklerin hızına ayak uyduramayacağı yönündeki inanca dayanan, ileriyi göremeyen politikalarından kaynaklandığını savunan sağlam bir argüman ortaya koyar.[43] Bu koşullarda, hayatta çalışarak geçirilen zaman, 75-80 yıllık bir ömürde 30 yıla dek (24 ile 54 yaşları arası) kısalabilir. Bundan sonra da, yalnızca çalışma süresi genel olarak hayattaki merkeziliğini yitirmekle kalmaz, emeklilik maaşının, bedava sağlık hizmetlerinin dayandığı muhasebe sistemi de çöker; yaşlıların sayısı çok olduğundan değil, ekonomiye katkıda bulunan çalışanlarla çalışmadan alıcı konu-

43 Guillemard ve Rein (1993).

munda olanların birbirine oranı, verimlilikte büyük artışlar olmazsa, toplum kuşaklar arasında kapsamlı bir yeni gelir dağılımına razı olmazsa eğer, altından kalkılamaz bir hal alır.[44]

Bu yüzden çalışma ile teknoloji arasındaki yeni ilişkideki güçlük, dördüncü bölümde de tartıştığım gibi kitlesel işsizlikle değil, nüfusun büyük bir kesimi için hayatta genel çalışma süresinin kısalmasıyla ilgilidir. Sosyal güvenlik yardımlarının hesaplanması, yeni bir toplumsal sözleşmeyle düzenlenmediği müddetçe, değerli çalışma süresinin kısalması; işgücünün eskimesinin hızlanması sosyal dayanışma kurumlarmm sonunu getirecek, yaş savaşlarını başlatacaktır.

HAYAT DÖNGÜSÜNÜN BULANIKLAŞMASI: TOPLUMSAL RİTM BOZUKLUĞUNA DOĞRU MU GİDİYORUZ?

Öyle görünüyor ki, biz de dahil bütün canlı varlıklar, aynı zamanda birer biyolojik saattir.[45] İster türlerle ilgili, bireysel olsun, ister kozmik olsun biyolojik ritmler insan hayatı açısından temel önemdedir. İnsanlar ve toplumlar, kendilerini tehlikeye atmak pahasına biyolojik saatleri görmezden gelir.[46] Binlerce yıl boyunca, insan hayatının ritmi doğanın ritmiyle yakın ilişki içinde, genelde de tabiatın yıkıcı güçleri karşısında çok az bir pazarlık gücüyle kuruldu; bu yüzden akışla birlikte gitmek, hayat döngüsünün ritmini, bebeklerin çoğunun büyüyemeden öldüğü, kadınların üreme gücünün erken yaşlarda kullanılması gerektiği, gençliğin geçici (Ronsard), yaşlanmanın benzersiz bir deneyim ve bilgelik pınarı olmaktan ileri gelen bir saygıdeğerliği de beraberinde getiren bir ayrıcalık olduğu, nüfusun kaydadeğer bir bölümünün salgın hastalıklarla ortadan kalktığı bir topluma göre ayarlamak makul görünüyordu.[47] Gelişmiş dünyada, sınaî devrimi, tıp biliminin oluşması, aklın zaferi, sosyal hakların kabulü son iki yüzyılda bu tabloyu de-

---

44 Lenoir (1994).

45 Berger (1984); Adam'da alıntı (1990).

46 Schor (1991).

47 McNeill (1977).

ğiştirdi; ömürler uzadı, hastalıklar alt edildi, doğumlar kontrol altına alındı, ölümler yavaşladı, toplumdaki rollerin biyolojik olarak belirlenmesi sorgulanmaya başlandı; hayat döngüsü, eğitim, çalışma süresi, kariyer, emeklilik hakkının asıl önemli konular haline geldiği toplumsal kategoriler etrafında kuruldu. Ancak hayatın bir sıraya göre ilerlemesi ilkesi biyososyal olmaktan, sosyo-biyolojik olmaya doğru yön değiştirmiş olsa da, ileri toplumların uyma eğiliminde olduğu, gelişmekte olan ülkelerin de benimsemeye çalıştığı bir hayat döngüsü vardı (hâlâ da vardır). Artık doğmakta olan yeni topluma damgasını vuran örgütlenmeyle ilgili, teknolojik ve kültürel gelişmeler bu düzenli hayat döngüsünü belirleyici bir biçimde baltalamakta, yerine de alternatif bir sıralama koymamaktadır. *Ağ toplumunun ayırıcı niteliğinin, biyolojik ya da sosyal olsun, hayat döngüsü kavramıyla ilişkili ritimleri parçaladığı varsayımını ileri sürüyorum.*

Bu yeni eğilimin bir sebebini, açıkçası çalışma süresinin kronolojisindeki farklılaşmayı inceledim. Ancak daha da önemli bir gelişme, belli sınırlar dahilinde, türümüzün çoğalmasını, türün bireylerinin ortalama yaşam süresini kontrol edebilme yetisinin artmasıdır. (Birinci bölüme bakınız.) Hayatın uzunluğunun üst sınırı biyolojik sınırlamalara tabi olsa da, ortalama yaşam süresinin yetmişlerin ortasına (kadınlar için seksenlerin başına) uzamasının, ortalamayı aşıp seksenli yaşlar grubuna dahil olanların çoğalmasının toplumlarımız açısından, bizim kendimizi algılama biçimimiz açısından ciddi sonuçları olmuştur. Bir zamanlar yaşlılık çağı, aslında Anne Marie Guillemard'ın uzun yıllar önce benimle birlikte gerçekleştirdiği çalışmada gösterdiği üzere[48] "sosyal ölüm"le bir tutulup, bu çağda olanların hemen hepsi hayatların son aşamasında görülürken, bugün artık yaşlılık, erken emeklileri, orta yaşlı emeklileri, gücü kuvveti yerinde yaşlıları, farklı ölçülerde farklı biçimlerde yetkinliğini yitirmiş yaşlıları kapsayan, büyük çeşitlilik arz eden bir evren. Böylece, 'üçüncü çağ'ın genç ve daha yaşlı gruplara doğru genişlediğini, hayat döngüsünü üç farklı biçimde ye-

---

48 Castells ve Guillemard (1971); Guillemard (1972).

niden tanımladığını görüyoruz: İşgücü piyasasından çıkışın belirleyici bir kriter olmasını dışlıyor, çünkü nüfusun büyük bir bölümü için hayatlarının üçte birlik bir kısmı bu olaydan sonra da devam ediyor; yaşlıları iş görebilirlikleri, engelli olup olmamaları temelinde, çok da yaşlarıyla ilgili olmaksızın ayrıştırıyor, engelli durumdaki yaşlıları bir ölçüde daha genç yaşlardaki engelli gruplarla kaynaştırıyor, böylece yeni bir sosyal kategori oluşturuyor; gerçekte birbirlerinden farklılıkları ağırlıklı olarak hayatları boyunca edindikleri sosyal, kültürel ve ilişkisel sermayeye dayalı olan birkaç yaş grubu arasında ayrıma gidilmesini zorlaştırıyor.[49] Bu değişkenlerin her birine bağlı olarak, bu farklı ileri yaş gruplarının sosyal davranışları büyük farklılık gösterebilir, hayat döngüsünün kökenindeki sosyal durum ve biyolojik aşama arasındaki ilişkiyi parçalayabilir.

Eşzamanlı olarak, bu ilişkinin öbür uçta da sorgulandığını görürüz: Üreme tüm dünyada giderek daha fazla kontrol altına alınmaktadır. İleri toplumlarda doğum kontrolü kuraldır, toplumsal marjinallik, dini inançlar planlanmış annelik karşısında direniş alanları oluştursalar da. Kadınların kültürel, profesyonel serbestliğiyle yakından ilgili olarak, üreme haklarındaki gelişmeler son yirmi yılda toplumlarımızın demografik yapısını ve biyolojik ritmini değiştirmiştir (bkz. Tablolar 7.4 ile 7.5). Bir bütün olarak değerlendirildiğinde, sınaîleşmiş ülkelerin çoğunun doğum oranlarının düşük olduğu, evlilik ve üreme çağının daha ileri yaşlara ertelendiği, kadınların, giderek daha bireyselleşen bir karar alma sürecine dayalı olarak, eğitim, iş, özel hayat ve çocuk büyütmeyi bir arada yürütme gayreti içinde hayat döngülerinin farklı aşamalarında çocuk sahibi olabildiği bir çağa girmiş olduğu görülür (bkz. Tablo 7.6). Ailenin dönüşümüyle, hayat tarzlarının giderek farklılaşmasıyla (üçüncü cilde bakınız) birlikte değerlendirirsek, hayat döngüsü içinde annelik ve babalık zamanlarının, biçimlerinin ciddi bir değişiklik geçirdiğini, yeni kuralın birkaç kuralın varlığı olduğunu gözlemleriz. Ayrıca yeni üreme teknolojileri, yeni kültürel modeller yaş ile, biyolojik durum

---

49 Guillemard (1988).

TABLO 7.4
Dünyanın Başlıca Bölgelerinde Başlıca Demografik Özellikler, 1970-1995[a]

	Toplam doğurganlık oranı			Ortalama ömür beklentisi			Bebek ölümleri oranı		
	1970-5	1980-5	1990-5	1970-5	1980-5	1990-5	1970-5	1980-5	1990-5
Dünya	4,4	3,5	3,3	57	60	65	93	78	62
Çok kalkınmış bölgeler	2,2	2,0	1,9	71	73	75	22	16	12
Az kalkınmış bölgeler	5,4	4,1	3,6	54	57	62	104	88	69
Afrika	6,5	6,3	6,0	46	49	53	142	112	95
Amerika kıtaları	3,6	3,1	-	64	67	68	64	49	-
Latin	-	-	3,1	-	-	-	-	-	47
Kuzey	-	-	2,0	-	-	-	-	-	8
Asya	5,1	3,5	3,2	56	59	65	97	83	62
Avrupa	2,2	1,9	1,7	71	73	75	24	15	10
Okyanusya	3,2	2,7	2,5	66	68	73	39	31	22
SSCB	2,4	2,4	2,3	70	71	70	26	25	21

1990-5 verilerinin tümü tahmindir.

Kaynak: Birleşmiş Milletler, *World Population Prospects: Estimates and Projections as Assessed in 1984* (Dünya Nüfus Tahminleri: 1984 değerlendirmelerine göre tahminler, olasılıklar); Birleşmiş Milletler, *World Population at the Turn of the Century* (Yüzyıl dönümünde dünya nüfusu), 1989, s.9, tablo 3; Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu, *The State of the World Population: Choices and Responsibilities* (Dünya nüfusunun durumu: Tercihler ve sorumluluklar), 1994.

TABLO 7.5
Bazı Sanayileşmiş Ülkelerde Toplam Doğurganlık Oranları, 1901-1985

	Danimarka	Finlandiya	Fransa	Almanya[a]	İtalya	Hollanda	Portekiz	İsveç	İsviçre	Britanya	ABD
1901-5	4,04	4,22	2,78	4,74	-	4,48	-	3,91	3,82	3,40	-
1906-10	3,83	4,15	2,59	4,25	-	4,15	-	3,76	3,56	3,14	-
1911-15	3,44	3,68	2,26	3,19	-	3,79	-	3,31	3,02	3,84	-
1916-20	3,15	3,49	1,66	2,13	-	3,58	-	2,94	2,46	2,40	3,22
1921-25	2,85	3,33	2,43	2,49	-	3,47	-	2,58	2,43	2,39	3,08
1926-30	2,41	2,88	2,29	2,05	-	3,08	-	2,08	2,10	2,01	2,65
1931-35	2,15	2,41	2,18	1,86	3,06	2,73	3,88	1,77	1,91	1,79	2,21
1936-40	2,17	2,38	2,07	2,43	3,00	2,58	3,45	1,82	1,80	1,80	2,14
1941-45	2,64	2,60	2,11	2,05	2,56	2,85	3,43	2,35	2,38	2,00	2,45
1946-50	2,75	2,86	2,99	2,05	2,78	3,48	3,29	2,45	2,52	2,38	2,97
1951-55	2,55	2,99	2,73	2,09	2,30	3,05	3,05	2,23	2,30	2,19	3,27
1956-60	2,54	2,78	2,70	2,34	2,32	3,11	3,02	2,24	2,40	2,52	3,53
1961-65	2,59	2,58	2,83	2,50	2,56	3,15	3,10	2,33	2,61	2,83	3,16
1966-70	2,20	2,06	2,60	2,33	2,50	2,74	2,91	2,12	2,29	2,56	2,41
1971-75	1,96	1,62	2,26	1,62	2,31	1,99	2,64	1,89	1,82	2,06	1,84
1976-80	1,65	1,67	1,88	1,41	1,88	1,59	2,32	1,66	1,51	1,76	1,69
1981-85	1,38	1,74	1,82	1,32	1,53	1,47	1,97	1,61	1,50	1,75	1,66

Almanya rakamları hem Federal Alman Cumhuriyeti'ni hem de Demokratik Almanya Cumhuriyeti'ni kapsar.
Kaynak: J. Bourgeois-Pichat, "Comparative fertility trends in Europe" (Avrupa'da doğurganlık eğilimlerinin karşılaştırması), *Causes and Consequences of Non-Replacement Fertility* (Hoover Institution, 1985); Birleşmiş Milletler, *World Population at the Turn of the Century* (Yüzyıl dönümünde dünya nüfusu), 1989, s.90, Tablo 21.

TABLO 7.6
Annenin Yaşına (30-49) ve Irkına Göre Her 1000 Kadında İlk Sağlıklı Doğum,1960-1990

	Yaşlar (yıl olarak)			
	30-34	35-39	40-44	45-49
Toplam				
1960	8,6	3,2	0,8	0,0
1990	21,2	6,7	1,0	0,0
Beyaz				
1960	8,9	3,3	0,8	0,0
1990	21,6	6,8	1,0	0,0
Siyah				
1964	5,4	2,2	0,6	0,0
1990	12,9	4,0	0,7	0,0
Diğer hepsi				
1960	6,9	2,9	0,7	0,1
1990	19,1	6,3	1,1	0,1

1960-90 arasında ilk sağlıklı doğum oranında ciddi bir artış olmuştur: 30-34 yaş grubunda % 146.5'luk, 35-39 yaş grubunda % 109'luk bir artış vardır.
Kaynak: ABD Nüfus Bürosu, *Historical Statistics of the United States: Colonial Times to 1970* (ABD'nin tarihsel istatistikleri: Sömürgecilik döneminden 1970'lere), cilt 1, s.50, Dizi B 11-19, 1975; ABD Sağlık ve İnsani Hizmetler Bakanlığı. *Vital Statistics of the United States* (ABD'de hayatla ilgili istatistikler): 1990, cilt 1, kesim 1, Tablo 1.9, 1994.

ile üremek, çocuk sahibi olmak arasına bir mesafe girmesini mümkün kılmıştır. Tümüyle teknik terimlerle konuşacak olursak, bugün bir çocuğun yasal ebeveynlerinin farklı olabilmesi mümkündür; yasal ebeveynlerin kim olduğu, spermin kimin, yumurtanın kimin olduğu; döllenmenin nerede, nasıl gerçekleştiği; gerçek zamanda mı, sonraki bir zamanda, hattâ babanın ölümünden sonra mı gerçekleştiği; çocuğu taşıyan rahmin kimin olduğu sorularının cevaplarına bağlıdır. Bütün kombinasyonlar mümkündür ve toplumsal olarak kararlaştırılmıştır. Toplumumuz, türün sosyal üremesiyle, biyolojik üremesini ayrıştırabilecek teknolojik kapasiteye erişmiştir. Kuralın istisnalarına atıfta bulunduğum aşikardır, ama dünya çapında on binlerce istisnadan bahsediyorum. Bazıları ileri yaşlardaki kadınların (ellilerinin sonunda ya da alt-

mışlarının başında) çocuk doğurabileceğine örnektir. Bir kısım istisna da, öfkeli mirasçıların ölü bir sevgilinin donmuş spermlerinin başında kavgaya tutuştuğu pembe dizilerden ibarettir. Çoğu yüksek teknolojiyle haşır neşir California'da ya da Madrid'in dedikoducu ortamında akşam yemeklerinde kulaklara fısıldanan gizli kapaklı meselelerdir. Bu gelişmeler, genetik mühendisliğin alanına girmeyen basit üreme teknolojileriyle ilgilidir; genetik mühendislik, uzun vadede bütün teknolojiler gibi toplumda uygun bir yasal ve ahlaki ortam bulduğunda, üreme yaşının ve üreme koşullarının yönlendirilmesi olasılıklarının daha geniş bir yelpazeye yayılacağını düşünmek akla yatkındır.

Gelecek hakkında birtakım tahminler yürütmediğim, gündelik hayatın gayet iyi bilinen yönleri üzerine konuştuğumdan bu gelişmelerin insan hayatı, özellikle de hayat döngüsü açısından ne gibi sonuçlar doğuracağı üzerine düşünmenin meşru olduğuna inanıyorum. Son derece basit: Bu gelişmeler, hayat döngüsü kavramının biyolojik temelinin bulanıklaşmasını son kerteye taşıyor. Altmış yaşında bebek sahibi olan ana babalar; kendilerinden 30 yaş büyük ablaları, ağabeyleri olan, ara yaş gruplarında kardeşleri olmayan, farklı evliliklerin çocukları; bir çift olarak ya da olmadan, hangi yaşta olurlarsa olsunlar çocuk sahibi olmaya karar veren adamlar ve kadınlar; kızının yumurtasıyla döllenen bebeği doğuran büyükanneler (gerçek hayatta mevcut vakalar); ölümden sonra doğan bebekler; toplumsal kurumlarla üreme pratikleri arasındaki mesafenin giderek açılması (İsveç'te evlilik bağı dışında doğan çocuklar bütün doğumların % 50'sini, Fransa'da % 40'ını oluşturuyor). Bu gözleme bir değer yargısı katmamamız temel önemdedir. Gelenekselciler için ilahî gazaba meydan okumak olan şey, kültürel devrimciler için bireysel arzuların zaferi, kadınların bedenleri ve hayatları üzerindeki haklarının tescilidir. Ancak aslolan şudur ki, bütün bunlar toplumsal ve biyolojik koşul arasında yeni bir ilişkinin embriyoları olsalar da, toplumun kenarında değillerdir. Bunlar, yeni bir teokrasi egemen olmadıkça, teknolojik ve kültürel bakımdan yayılmaları durdurulamaz görünen, gelişmekte olan toplumsal eğilimlerdir. Doğrudan etkileri de, zamanın, insanın biyolojik zamanının, kökenle-

rinden bu yana türümüzün bağlı olduğu zaman ritminin bozulmasının bir başka biçimidir. Düşüncemiz ne olursa olsun, ana babamıza bizi yapacakları vakti söylemiş olan, bize hayatımızı çocuklarımıza ne zaman, nasıl aktaracağımızı, aktarıp aktarmayacağımızı söyleyecek saat olmadan yaşamamız gerekebilir. Çizgisel biyolojik ritmin yerini, varoluşsal bir karar anı almıştır.

REDDEDİLEN ÖLÜM

> Onurlu ölüm ihtimaline duyulan inanç toplumun, bizim, aslında doğası gereği sıklıkla ölen kişinin insanlığının parçalanmasını beraberinde getiren bir dizi yıkıcı olaydan ibaret olan gerçeklikle başa çıkma çabamızdır. Ölümümüze giden süreçte genelde pek onur görmedim. Bedenlerimiz yıkıldığında, gerçek onura ulaşma arayışımız da yıkılıyor... Ölümde bulunabilecek en büyük onur, onu önceleyen hayatın onurudur.
>
> Sherwin B. Nuland[50]

Toplumda ve yaşamda zaman, ölümle ölçülür. Ölüm, ister Tanrı'nın iradesi olarak kabullenilsin, ister insanın nihaî mücadelesi olarak karşı konulsun, tarih boyunca kültürlerimizin ana teması olmuştur.[51] Yaşayanları rahatlatmayı amaçlayan ayinlerde çarmıha gerilmiş, sükunete teslim olmakla kabul edilmiş, basitliğin karnavallarında dizginlenmiştir ölüm, romantiklerin ümitsizliğinde çarpışılmıştır onunla; ama asla inkar edilmemiştir.[52] Ölümü hayatlarımızdan sürüp çıkarma girişimi, yeni kültürümüzün ayırt edici bir özelliğidir. Bu girişimin çatısı, her şeye muktedir ilerlemeye duyulan akılcı inançta saklı olsa da, son yirmi yılda tıp teknolojisinde, biyolojik araştırmalarda kaydedilen ilerlemeler insanoğlunun o en eski arzusunun gerçekleşmesine maddi zemin hazırlamıştır: Mevcudiyeti elimizdeki tek kesin şey olsa da, sanki ölüm yokmuş gibi yaşamak. Bununla birlikte, hayat döngüsünün nihaî yıkımı tamamlanır; hayat, sonu gelmez bir ısmarlama duygular butiğinde seçilmiş yükseliş ve iniş tecrübeleriyle dolu, dümdüz bir arazi ha-

50 Nuland (1994: xvii, 242).

51 Morin (1970).

52 Thomas (1985, 1988).

line gelir. Dolayısıyla ölüm geldiğinde, dikkati dağılmış seyircilerin ekranındaki yeni bir uyarıdan başka bir şey olmaz. Eğer Ionesco'nun dediği gibi "her birimiz öldüğümüzde, ilk ölen olacaksak",[53] eğer bu doğruysa, toplumsal mekanizmalar aynı zamanda sonuncu da olmamızı sağlar; açıkçası ölen gerçekten yalnızdır, yaşayanın hayat enerjisini alıp götürmez. Ancak, Philippe Aries'in de Batı kültüründe Ortaçağlardan beri varolduğunu belgelediği eski, sağlıklı bir duygu olan bu hayatta kalma arzusu biyolojik devrimle birlikte yeni bir dönemece girdi.[54] Hayatın sırlarını ortaya çıkarmaya çok yaklaşmış olduğumuz için, tıp bilimlerinden toplumun geri kalanına yayılan iki büyük eğilim var: Takıntılı bir biçimde ölümü engelleme eğilimi ve ölümle sonuna kadar savaşma eğilimi.

İlk eğilim doğrultusunda, insan sağlığını çevreyle ilişkilendiren her biyolojik araştırma, her tıbbi inceleme derhal hijyenik bir tavsiyeye ya da uygulanması zorunlu bir reçeteye dönüyor (hafif makineli tüfeklerin posta yoluyla alınabildiği bir ülke olan ABD'de sigara karşıtı kampanya gibi örneğin); medyanın da sergilediği eksiksiz işbirliğiyle birlikte toplum giderek sembolik olarak arındırılmış bir ortama dönüştürülüyor. Öyle ki, yayıncılar sağlık kampanyasını, kamuoyunun dikkatini çekmelerini sağlayacak sınırsız bir kaynak olarak görüyorlar; araştırmaların sonuçları periyodik olarak çürütülüp yerlerine yeni tavsiyeler, yeni reçeteler geçirildiğinden bu durum daha geçerlilik kazanıyor. Bu kampanyayla doğrudan bağlantılı, hijyenik gıdalardan şık spor giyime, konuyla hiçbir ilgisi olmayan vitamin haplarına uzaman büyük bir "sağlıklı yaşam" sektörü var. Tıbbi araştırmaların böyle amacından saptırılarak kullanılmasının, sağlık sigortası şirketlerinin, önde gelen firmaların sağlığı korumaya yönelik asal önlemlere, iş güvenliğine ilgisizliğine ters düştüğü dikkate alınırsa, ne denli hastalıklı bir yaklaşım olduğu da görülüyor.[55] Bir başka deyişle ileri toplumlardaki insanların, tüm dünyada profesyoneller sınıfında yer alanların giderek daha bü-

---

53 Thomas'ta alıntı (1988: 17).

54 Aries (1977, 1983).

55 Navarro (1994a).

yük bir bölümü, ömürleri boyunca, yöntem ve sonuç bakımından geleneksel şaman ayinlerinden pek farkı olmayan bir sağlıklı olma modasını izlemeye ciddi boyutlarda zaman, para ve psikolojik enerji harcıyor. Örneğin son araştırmalar kilonun büyük ölçüde genetik olarak programlanmış metabolizmayla ilgili olduğunu, insanların bütün çabalarına karşın yaşlarına göre ortalama ağırlıklarının % 10-15 değişiklik gösteren bir yelpazede salındığını ortaya koysa da ister gerçek olsun, ister yönlendirilmiş, rejim yapmak toplumsal bir takıntı.[56] Çok doğru, kişisel estetik, bedenle kurulan ilişki bireycilik kültürü ve narsisizmle de bağlantılı, ancak toplumlarımızın bakış açısı buna bir de belirleyici bir araçsal yön ekliyor (hatta, kadın bedeninin nesneleştirilmesinin reddedilmesiyle ilişkilendiriliyor). Tıp biliminin, sağlık sektörünün ve medyanın da desteğiyle hayatın her dakikası ölümü ve yaşlanmayı ertelemenin, onlarla mücadele etmenin amaçlandığı bir yön.

Ancak ölüme karşı gerçek saldırı, kaçınılmaz olanı mümkün olduğunca insanî bir biçimde geriye itmek için verilen iyi niyetli, tıbbî mücadele. Cerrah ve tıp tarihçisi Sherwin B. Nuland, sarsıcı kitabı *How We Die*'da şöyle yazıyor:

> Her tıp uzmanı, hastalığın Muamma'nın çözülmeden kalmasının daha iyi olacağı denli aklın ötesine geçtiği bir noktasında, hastalarını teşhise ya da tedaviye yönelik önlemler uygulamaya ikna ettiği zamanlar olduğunu kabul etmelidir. Genelde sona yaklaşıldığında, doktor kendini derinden kavrayabilse, kararlarını, tavsiyelerini yönlendirenin çözme şansı bulunduğu sürece Muamma'dan vazgeçemeyişi, yenilgiyi kabul edemeyişi olduğunu da anlayacaktır. Tedavi ettiği hastaya karşı şefkatli, düşünceli olsa da, nezaketi bir kenara bırakır, çünkü Muamma çok baştan çıkarıcıdır, onu çözememek de kendisini zayıf düşürecektir.[57]

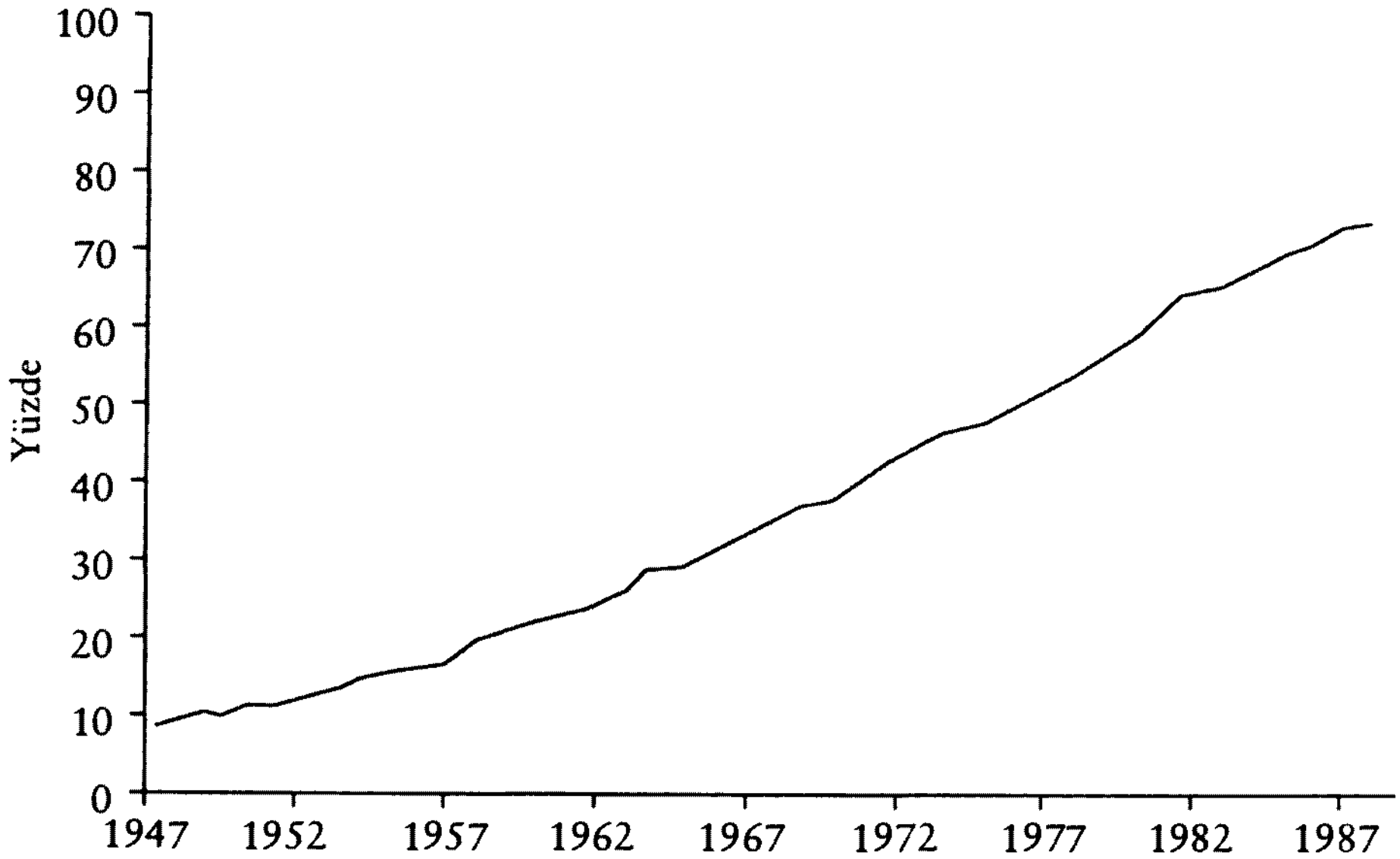
Ölümü def etme çabasındaki bu tıbbi dürtünün kapitalizmle hiçbir ilgisi yok. Aslında bazı sigorta şirketleri ötenaziyi memnuniyetle karşılar, hastaların evlerine mümkün olduğunca erken dönmelerini

56 Kolata (1995).

57 Nuland (1994: 249).

isterler; doktorların hemen her gün karşı koyduğu sinik bir bakış açısıyla. Bu bitip tükenmek bilmeyen, kaçınılmaz olana karşı koyma arzusu olmasaydı eğer; kıymetli dersler kaybolup gider, hayatta kalma, acının üstesinden gelme yönündeki kolektif yetimiz darbe alırdı. Ancak bu çabaların, bunlarla birlikte ölümcül hastaların denek olarak kullanılması gibi daha az soylu girişimlerin topluma etkisi, ölümün son dakikaya kadar reddine gelip dayanıyor. Ölümün zamansal ve uzamsal olarak hapsedilişi o kadar güçlüdür ki, ölümlerin büyük bölümü (ABD'de % 80'i; bu oran bütün ülkelerde yükselme eğilimindedir; aile bağlarının çok güçlü olduğu bir ülke olan Japonya için Şekil 7.2'ye bakınız) hastanelerde, genellikle de yoğun bakım ünitelerinde gerçekleşir; cesetler çoktan sosyal ve duygusal çevrelerinden uzaklaştı-

ŞEKİL 7.2
Japonya'da Hastanede Gerçekleşen Ölümlerin Toplam Ölümlere Oranı (%), Yıllara Göre, 1947-1987

Kaynak: Koichiri Kuroda, "Medicalization of death: changes in site of death in Japan after World War Two" (Ölümün tıbbileştirilmesi: Japonya'da İkinci Dünya Savaşı sonrası ölüm mekânlarında gözlenen değişiklik). Hyogo: Kobe College, Department of Intercultural Studies (Kültürlerarası Araştırmalar Bölümü), 1990, yayımlanmamış araştırma

rılmıştır. Ölümcül hastalar için daha insanca koşullar sağlanmasını savunan birkaç sınırlı harekete, ölüm döşeğinde olanları eve geri götürme yönündeki daha da sınırlı eğilimlere karşın, son dönemimiz giderek daha sterilize hale getiriliyor, sevdiklerimizin de itiraz etmeye cesareti yok pek: Çünkü aslında çok müşkül, çok pis, çok acılı, çok gayri insani, çok alçaltıcı. Hayat olası bir son gülüşün eşiğinde kesintiye uğruyor ve ölüm yalnızca kısa, törensel bir an için gözle görülür hale geliyor, uzmanlaşmış imaj yapımcıları yatıştırıcı mizansenlerini oynadıktan sonra. Sonra toplumlarımızda yasın modası geçiyor; hem geleneksel toplumsal ikiyüzlülüğe bir tepki bu, hem de gerçekçi bir hayatta kalma felsefesi. Oysa psikanalistler ve antropologlar ritüel olarak da, duygusal olarak da yasın toplumsal işlevlerini ve bireysel yararlarını göstermişlerdi.[58] Fakat yası kaybetmek, ölümü reddetmekle yaşarken ebediyete adım atmamız için ödememiz gereken bedel.

Toplumlarımızda teknolojik hırsımızın bir ifadesi olan, geçiciliğe alkış tutmamızla da aynı çizgide yer alan baskın eğilim ölümü hayattan silmek ya da medyada tekrar tekrar göstererek anlamsız hale getirmektir; gösterilen ölümler hep bir başkasının ölümüdür, böylece bizim ölümümüz beklenmeyenin yarattığı şaşkınlıkla karşılanır. Ölümü hayattan silerek, bu inancın uzun sürmesini sağlayacak teknolojik sistemi yaratarak hayatımız süresince ebediyeti inşa ediyoruz. Böylece ışığın kuşattığı o kısa an dışında, ebedîleşiyoruz.

ANLIK SAVAŞLAR

Ölüm, savaş ve zaman doğrudan tarihsel bir birlik içindedir. Belirmekte olan teknolojik paradigmanın en çarpıcı yönlerinden biri de, bu beraberliğin temelden, en azından baskın güçlerin belirleyici savaş gücü açısından değişmiş olmasıdır. Hattâ nükleer teknolojinin gelişmesinin, gezegen çapında bir soykırım yaşanması olasılığının, büyük güçler arasında geniş çaplı, küresel bir savaş çıkması olasılığını ortadan kaldırmak, 20. yüzyılın ilk yarısının tarihe en yıkıcı, en ölümcül dönem ola-

---

58 Thomas (1975).

rak geçmesine neden olan bir koşulu aşmak gibi paradoksal bir etkisi oldu.[59] Ancak jeopolitik çıkarlar, toplumsal çekişmeler, uluslararası, etnik gruplar arası ve ideolojik çatışmaları fiziksel yıkımı amaçlama sınırına götürecek denli besliyor:[60] Şunu teslim etmemiz gerekir ki, savaşın kökleri insan doğasındadır, en azından tarihsel olarak tecrübe edildiği kadarıyla.[61] Fakat geçen yirmi yıl içinde Kuzey Amerika, Batı Avrupa, Japonya ve Okyanusya'daki demokratik bakımdan, teknolojik olarak gelişmiş toplumlar, savaşa karşı çıkma, hükümetlerin vatandaşların nihaî bir fedakarlıkta bulunması çağrılarına olağandışı bir direniş gösterme noktasına gelmiştir. Cezayir Savaşı Fransa'da, Vietnam Savaşı ABD'de, Afganistan Savaşı Rusya'da[62] devletlerin toplumları o

---

59 Van Creveld (1989); Tilly (1995).

60 Sorgulanabilir kavramsallaştırmayla ilgili bazı yararlı bilgiler için bakınız, ABD Temsilciler Meclisi Silahlı Kuvvetler Komisyonu Alt Hazırlık birimi (1990). Ayrıca bakınız Harff (1986); Gurr (1993).

61 Savaşa ve savaşın toplumsal bağlamına ilişkin kavrayışımın, büyük olasılıkla stratejiyle ilgili en eski askeri incelemeden etkilendiğini itiraf etmem gerek: Sun Tzu'nun *On the Art of War* (MÖ 505-496) (*Savaş Sanatı*, Anahtar Kitaplar, çev. Sibel Özbudun, Zeynep Ataman, 2. baskı, İstanbul, 2000). Okuyucu eğer intihale giriştiğimden kuşkulanıyorsa, analize içkin mantığı tarihsel bağlamından süzüp çıkarma sabrını göstermesi şartıyla onu bu eseri okumaya davet ederim. Şu örneği okuyun: "Savaş sanatı Devlet için yaşamsal önemdedir. Bir ölüm kalım meselesidir, ya esenliğe ya da mahvolup gitmeye götüren bir yoldur. Bu yüzden de hiçbir gerekçeyle ihmal edilmemesi gereken bir araştırma konusudur. Savaş sanatı, kişinin sahada oluşan koşulları belirlemeye çalışırken değerlendirmeye alması gereken beş etkenle yönlendirilir. Bunlar 1) Ahlakî yasa, 2) Gökler 3)Yeryüzü 4)Komutan 5) Metod ve Disiplindir. Ahlaki Yasa insanlarını yöneticiyle tam bir uyum içinde olmasını sağlar, böylece hayatlarını gözetmeksizin onu izleyeceklerdir. Gökler geceyi ve gündüzü, soğuğu ve sıcağı, zamanları ve mevsimleri anlatır. Yeryüzü mesafeleri, büyük ve küçüğü, tehlikeyi ve güvenliği; açık alanı ve dar geçitleri; yaşama şansını ve ölüm olasılığını anlatır. Komutan bilgelik, samimiyet, iyilik, cesaret ve sağlamlığa karşılık gelir. Metod ve Disiplinden ordunun uygun alt bölümlere ayrılması, subaylar arasında rütbe dağılımı, tedariklerin orduya ulaşacağı yolların korunması ve *askeri harcamaların kontrol altında tutulması anlaşılır.*" (s.1-3; benim vurgum)

62 Rus halkı 20. yüzyılda savaştan, dünyada başka herkesten çok çektiği için olsa gerek, Rusya'daki kamuoyu da büyük olasılıkla Japonya ve Almanya'yla birlikte en pasifistler arasında yer alır. Bu pasifizm malûm sebeplerden dolayı 1980'lere dek kendini açıkça ortaya koyamadı, ancak Afganistan'daki savaş Gorbaçov'un *perestroyka*sının gerisindeki önemli etkenlerden biriydi. 1994'te Çeçenya'daki savaş bu ifadeyi yalanlıyor görünse de, aslında nüfusun geniş kesiminde Yeltsin'in politikalarına karşı bir hoşnutsuzluğu besledi ve Rusya Devlet Başkanı'yla geçmişte onu desteklemiş demokratların birçoğu arasında görüş ayrılığı yarattı. Rusya'ya ilişkin kişisel bilgilerime ve araştırma verilerine dayanarak, Rusya'daki askeri lobinin Batı ülkelerinde oldu-

kadar da zorlayıcı olmayan nedenlerden yıkıma ikna etme becerisinde bir dönüm noktası olmuştur. Savaş, savaşa başvurma yönünde inandırıcı tehditlerde bulunma hâlâ devletin gücünün özünü oluşturduğundan, Vietnam Savaşı'nın son bulmasından bu yana stratejistler hâlâ savaş çıkarma yolları aramakla meşgul. Ekonomik, teknolojik ve demografik güç ancak bu koşulda başka devletlere baskın çıkmak için kullanılabilir çünkü; insanoğlunun en eski oyunudur bu. Sonuçta ileri, demokratik ülkelerde, savaşı toplum nezdinde daha kabul edilebilir kılmak için gerekli koşullarla ilgili olarak hızla üç sonuca varılmıştır:[63]

1. Sıradan yurttaşları kapsamamalı, profesyonel bir ordu tarafından başlatılmalı, zorunlu askerlik, ancak ihtimal dışı sayılabilecek gerçekten istisnai koşullara saklanmalı.

2. Kısa olmalı, hattâ hemen olup bitmeli; böylece insanî ve ekonomik kaynakları tüketecek, askeri eylemin haklılığına dair soru işaretleri yaratacak denli uzun süreli olmaz.

3. Temiz, cerrahî olmalı; düşmana verilecek zarar bile makul sınırlar çerçevesinde tutulmalı, kamuoyundan mümkün olduğunca gizlenmeli; buna bağlı olarak bilgilerin değerlendirilmesi, imaj yapımı ve savaş yakından bağlantılı olmalı.

Son yirmi yılda, askeri teknolojide sağlanan gelişmeler, bu sosyo-askeri stratejinin uygulanması için gerekli araçları da sağladı. İyi eğitimli, iyi donanımlı, tam zamanlı, profesyonel silahlı güçler, nüfusun genelinin savaş çabasına katılmasını gerektirmez; oturma odalarında

---

ğu gibi gelecekte ciddi bir halk muhalefetiyle karşılaşacağı, bu yüzden de teknolojiye dayalı savaşa vurgu yapmaya başlayacağı yönündeki iyimser olduğu tartışılmaz bir varsayımda bulunuyorum. (Yazarın notu, Aralık 1999: 1996 başında yazılan bu dipnotu, siyasi meselelere ilişkin tahminlerin ne denli riskli olduğunu göstermek üzere yenilemiyorum. 1999'un sonunda Moskova'daki bir dizi faili meçhul, çok sayıda insanın ölümüne sebep olan bombalamaların ardından Rus kamuoyu federal birliklerin Rusya'ya bağlı Çeçen cumhuriyetine topyekûn bir saldırıya girişmesini destekler durumdaydı. Ancak ifadelerimin yerine yeni bir tahmin geçirmedim, çünkü savaştaki ölü sayısı yükselmeye başladığında bu durum da değişebilir.)

63 ABD Savunma Bakanlığı için çalışan mavi şeritli bir komisyonun hazırladığı önemli bir raporda geçen, ABD'nin aslında 1970'lerin sonunda başlatılan askeri stratejisinin bir yeniden değerlendirmesi için bakınız Ikle ve Wohlsletter (1988). Teknolojinin askeri teknoloji üzerindeki etkisine ilişkin benim değerlendirmem için bakınız Castells ve Skinner (1988).

özellikle heyecan verici, derin yurtsever duygular uyandıran bir gösteriyi izleyip kutlamalarının dışında.[64] Haber yapımının, medyayı izlerken gereksinimlerini de gözeten akıllıca bir tutumla, profesyonelce yönetilmesi, öldürmenin, acı çekmenin kısıtlı, hijyenik bir algısını sunarak, savaşı insanların evlerine naklen yansıtabilir; Baudrillard'ın derinlemesine incelediği bir temadır bu.[65] Daha da önemlisi, iletişim ve elektronik silah teknolojisi, düşmana, son derece kısa zaman dilimlerinde yıkıcı darbelerde bulunmayı sağlıyor. Körfez Savaşı elbette ki, yeni bir savaş türünün genel bir provasıydı, büyük, iyi donanımlı Irak ordusuna karşı 100 saatte tamamlanması da, önemli bir mesele söz konusu olduğunda (bu örnekte, Batı'nın petrol tedariği) yeni askeri gücün de ne kadar kararlı bir biçimde kullanılabileceğini gösterdi.[66] Elbette bu analiz, Körfez Savaşı'nın kendisi uzun bazı değerlendirmelere girmeyi gerektiriyor. ABD ve müttefikleri, bir kara saldırısı başlatmak amacıyla birkaç aylığına yarım milyon asker gönderdiler; yine de birçok uzman bunun aslında, Savunma Bakanlığı'nın iç politikasından, Hava Kuvvetleri karşısında savaşın havadan ve karadan kazanılacağını teslim etmeye henüz hazır olmamasından kaynaklandığını düşünür. Gerçekten tam da böyle bir durum söz konusuydu, çünkü Iraklılara uzaktan verilen cezanın ardından kara kuvvetleri pek de fazla direnişle karşılaşmadı. Doğru, müttefikler Bağdat'a doğru ilerlemedi, ancak bu kararın gerisinde askeri engeller değil, Irak'ı bölgede İran'ı ve İsrail'i denetleyecek askeri bir güç olarak bırakmayı tasarlayan siyasi hesaplar vardı. Büyük bir devletin desteğinden yoksun olmak (Rusya ya da Çin) Iraklıları iyice savunmasız bıraktı. Fakat, siyasi desteği olan daha güçlü ülkelere karşı, başka "yarı-hızlı" savaşlar da gerçekleştiri-

64 1990'ların ortalarında birçok Batı ülkesinin hâlâ profesyonel orduları yoktu. Ancak zaman sınırlaması olan askerlik hizmeti uygulaması geçerli olsa da, askeri operasyonlar, gerekli teknik eğitime sahip, savaşa hazırlıklı küçük bir profesyoneller grubunun elindedir. Ayrıca ülke yararına hayatı tehlikeye atmaya karşı çıkan yaygın muhalefet dikkate alındığında, bir ordu askerlik hizmetine ne kadar dayanırsa, bu birliklerin savaşa girme olasılığı o kadar düşüktür. Genel eğilim açıkça, ileri, demokratik toplumlarda nüfusun büyük kesiminin tümüyle sembolik bir askerlik hizmeti vereceği yönündedir.

65 Baudrillard (1991).

66 Örneğin Morrocco'ya bakınız (1991).

lebilirdi. Nitekim, 1999'da Yugoslavya'ya karşı girişilen savaş bu sınaîleşmiş ülkenin üç ay boyunca her gün bombalanmasıyla (aslında iki gün sürmesi amaçlanıyordu), Rusya'nın ve Çin'in güçlü muhalefetine karşı yürütüldü; NATO kuvvetleri savaşta hiç kayıp vermediklerinden Batılı ülkeler kendi ülkelerindeki medya savaşını kazandılar; ABD'nin teknolojik gücü de hava saldırısına yönelik ciddi eleştirileri uzakta tutmayı başardı. NATO'nun askeri başarısının sırrı, kara birliklerini savaşa sokmaksızın Yugoslavya'da büyük bir hasara sebep olmasıydı.

Teknolojik olarak denk kuvvetler, birbirlerinin peşine düşmekte zorlanacaktır. Ancak başlıca büyük güçler arasında nükleer atışmanın karşılıklı olarak sona erdirildiği düşünülürse, bu güçlerle uydularının potansiyel savaşları, büyük ihtimalle teknolojik dengesizliğin gerçek durumunu ortaya koyacaktır. Kitlesel yıkım ya da bunun en kısa sürede gerçekleşebilirliğinin gösterilmesi, Enformasyon Çağı'nda düzeyce ileri savaşlar yürütme stratejisi olarak kabul edilmiş görünüyor.

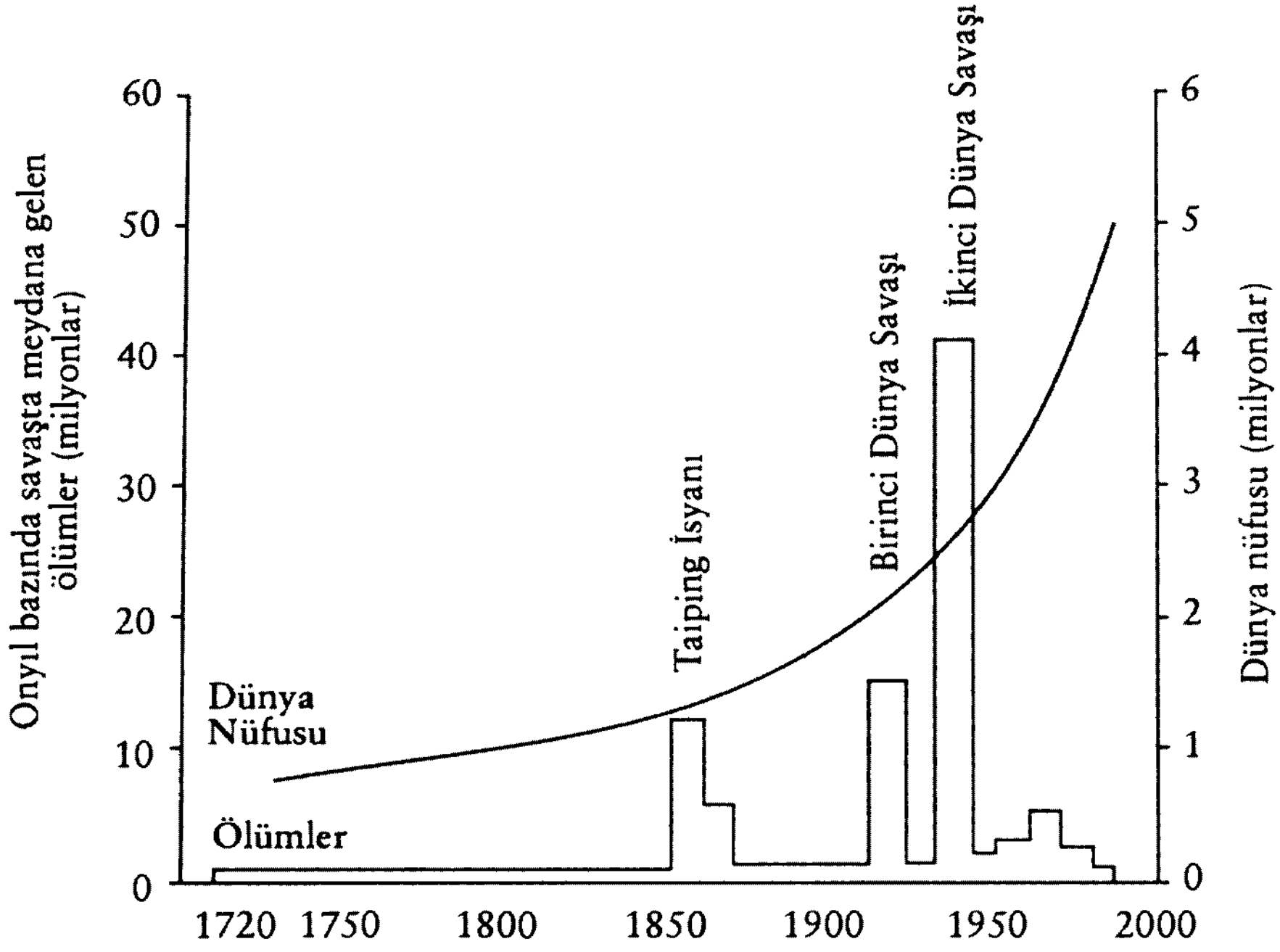
Fakat bu askeri strateji yalnızca teknolojik güçleri baskın olan devletlerce izlenebilir; ayrıca 1945'ten bu yana dünyaya yayılmış olan, hem ülke içi hem de uluslararası, birçok sonu gelmez şiddetli çatışmayla da çelişir.[67] Savaşlarda gözlenen bu zamansal farklılık, parçalı bir yapısı olan küresel sistemimizin ayırıcı özelliği olan zamansal farklılığın en çarpıcı ifadelerinden biridir; birazdan bu temayı daha ayrıntılı olarak işleyeceğim.

Baskın toplumlarda, bu yeni savaşma biçiminin, tarihte deneyimlendiği biçimiyle zaman mefhumu üzerinde büyük etkileri olmuştur. Askeri karar alma sürecinin olağandışı ölçüde yoğunlaştığı anlar, uzun süreli barış dönemlerini ya da gerilimin dizginlendiği dönemleri şekillendiren anlar olacaktır. Örneğin Kanada Savunma Bakanlığı'nın askeri çatışmalar hakkında gerçekleştirdiği tarihsel niceliksel bir incelemeye göre, 1980'lerin ilk yarısında çatışmaların süresi 1970'lere kıyasla ortalama yarı yarıya, 1960'lara kıyasla üçte iki oranında azalmıştır.[68] Aynı kaynağa dayanarak hazırlanan **Şekil 7.3**, son dönemde

67 Carver (1980); Holsti (1991); Tilly (1995).

68 Kaye vd. (1985).

ŞEKİL 7.3
Savaşlarda Meydana Gelen Ölümlerin Dünya Nüfusuna Oranı, On Yıl Bazında, 1720-2000

Kaynak: Kaye vd. (1985).

savaş sonucu gerçekleşen ölümlerin, özellikle dünya nüfusuyla kıyaslandığında azaldığını gösterir. Ancak aynı şekil incelendiğinde özellikle 20. yüzyılın ilk yarısında yoğunlaşan savaşların ne ölçüde bir yaşam tarzı olduğu da görülebilir. Başka kaynaklar Batı Avrupa, Kuzey Amerika, Japonya ve Latin Amerika'da savaş yüzünden gerçekleşen ölümlerin sayısının 1945-89 döneminde 1815-1913 dönemine kıyasla daha düşük olduğuna işaret eder.[69] Gelişmiş ülkelerde teknolojinin uyumlu hale gelmesine, sivil toplumun baskısına dayanan bu yeni savaş zamanlamasına bakılırsa, öyle görünüyor ki bu toplumlarda savaş za-

69 Tilly (1995), Derriennic'i (1990) alıntılıyor.

man zaman insan doğasını hatırlatırcasına yeniden alevlenmek üzere geri plana çekilecektir.

Bazı toplumlarda savaşın, çoğu insanın hayat döngüsünden kaybolmasının kültür, tutumlar üzerinde belirleyici etkisi olmuştur. Sınaîleşmiş, demokratik ülkelerde, Fransa, Portekiz ve ABD'de kısa bir dönem boyunca nüfusun azınlıkta kalan bir kısmını hesaba katmazsak, İkinci Dünya Savaşı sonrasında doğan kuşaklar, tarihte hayatları boyunca savaş görmemiş ilk kuşaklardır, şanslı İsveçlilerle İsviçreliler istisnadır tabii. Bu, insani deneyimde temel önemde bir kesintidir. Hattâ bu erilliği, erkeklik kültürünü de derinden etkilemiştir. Bu kuşaklara gelene kadar bütün erkeklerin hayatında bir noktada bir felaket olacağı düşünülürdü: Öldürmeye, öldürülmeye, ölümle, bedenlerin parçalanmasıyla birlikte yaşamaya, geniş bir kesimin insanlıktan çıktığını görmeye, ama yine de bundan gurur duymaya gönderilirlerdi, aksi takdirde sıklıkla toplumdaki saygınlıklarını kaybederler ve ailelerinden dışlanırlardı. Bu hakikate; erkeğin korkunç kaderine, annelerin, eşlerin, kızların saygı duydukları, bütün ülkelerin edebiyatlarında tekrar tekrar karşımıza çıkan bu temaya atıfta bulunmaksızın geleneksel, ataerkil ailedeki kadınların olağanüstü sabrını anlamamız mümkün değildir.[70] Benim gibi hayatlarında savaşı görmemiş ilk kuşaktan gelenler, savaş deneyiminin babalarımız için ne denli belirleyici bir deneyim olduğunu, çocukluğumuzun, aile hayatının savaş bazen yıllar bazen aylar sürse de adamların kişiliğini, beraberinde ailenin karakterini hayat döngüsü boyunca ebediyen değiştiren, şekillendiren o günlerin yaraları, yeniden inşa edilmiş hatıralarıyla dolu olduğunu bilirler. Ölümle bir arada yaşayarak zamanın bu biçimde ivme kazanması, insanlık tarihinde kuşaklar boyunca yaşanmış bu deneyim, bazı toplumlarda artık ortadan kalkmıştır.[71] Bu da gerçek-

---

70 Bu tema Fransız feminist yazar Annie Leclerc tarafından işlenmiştir. Ben bu düşünceye kişisel sohbetlerimizde vardım, ancak onun bazı makalelerinde de geçmektedir; özellikle Leclerc (1975).

71 Inoue Syun İkinci Dünya Savaşı sonrası Japon gençliğine ilişkin kültürel araştırmasında, "savaş dışı" kuşağın hayatı ölümden ayrı düşünmek konusunda babalarından farklı olduğunu ortaya çıkarmıştı. Syun şöyle yazıyordu: "Çok gevşek bir tanımlamayla, savaş dönemi kuşağı için ölümü kabul edenler, savaş dışı kuşağı için de ölüme karşı koyanlar diyebiliriz." (Syun 1975). Konuyla ilgili daha kapsamlı bir analiz için Freud'a bakınız (1947).

ten deneyimimiz açısından yeni bir çağı beraberinde getirir.

Ancak anî, cerrahî bir müdahale gibi, gözlerden uzak, teknoloji güdümünde gerçekleşen savaşların, teknolojik bakımdan üstün ülkelerin bir ayrıcalığı olduğunu unutmamalıyız. Dünyanın her yerinde, yarı görmezden gelinen, kanlı savaşlar sürüyor yıllardır; yüksek teknoloji silahları bu piyasaya da sirayet etmiş durumda, ama bu savaşların çoğu ilkel yöntemlerle sürdürülüyor. Birleşmiş Milletler'in rakamlarına göre, sadece 1989-92 döneminde dünya çapında 82 silahlı çatışma vardı, bunların 79'u ülke içi çatışmalardı.[72] Guatemala'daki Kızılderili gerillalar, Kolombiya ile Peru'daki sonu gelmez devrimci mücadeleler, Sudan'ın güneyinde Hıristiyanların isyanı, Kürt halkının özgürlük mücadelesi, Mindanao'da Müslümanların isyanı, Myanmar ve Tayland'da iç içe geçmiş uyuşturucu trafiği ve ulusal mücadeleler, Angola'da ve Kongo'da kabile/ideoloji savaşları, Somali ve Liberya'da savaş baronlarının çatışmaları, Ruanda ve Burundi'de etnik iç savaşlar, Fas'ta Sahara direnişi, Cezayir'de iç savaş, Afganistan'da iç savaş, Sri Lanka'da iç savaş, Bosna ve Kosova'da iç savaş, on yıllardır devam eden Arap-İsrail çatışmaları ve savaşları, Kafkaslar'daki savaşlar, yıllardır devam eden başka onlarca çatışma, savaş ağır çekim, güçten düşürücü savaşların hâlâ var olduğunu, yıkıma sebep olma kapasitemizin bir göstergesi olarak öngörülebilir bir gelecekte de var olacağını gösteriyor.[73] Ülkelerin sürdürdükleri savaşların zamansal akışını, özellikle de süresini belirleyen iktidar, zenginlik ve teknolojiyle ilişkilerinde gözlenen asimetridir. Ayrıca aynı ülke küresel sistemle ilişkisine, baskın güçlerin çıkarlarına bağlı olarak ağır çekim savaşlardan ani savaşlara geçebilir. Nitekim İran ile Irak, yedi yıl boyunca, Batılı ülkelerin titizlikle, petrol tedariğini tehlikeye atma kapasitelerini baltalasın diye her iki tarafı da desteklediği (ABD ile Fransa Irak'ı destekliyor, İsrail İran'a yardım ediyor, İspanya her iki ülkeye de kimyasal silah satıyordu) çirkin bir savaş yürüttü. Irak iyi donanımlı, savaşın güçlendirdiği ordusuyla bölgede liderliğini tescil etmeye kalkınca (Batılı ülkele-

72 The Economist (1993).

73 Tillema (1991).

rin de rızasına güvenerek üstelik) kendini ani savaş teknolojisiyle karşı karşıya buldu; gelecekte dünya düzeninin bozulacağına dair uyarıda bulunan bir güç gösterisiydi bu. Başka bir yerde Bosna'da devam eden, Avrupa Birliği'nin utanç kaynağı çirkin savaş, NATO ülkelerinin kendi aralarındaki görüş ayrılıklarını giderip teknolojik savaş biçimine geçmeleri; seçilmiş hedeflere düzenlenen yıkıcı saldırılarla Bosnalı Sırpların savaşma kapasitelerini felce uğratmaları sonrasında birkaç gün içinde yön değiştirdi ve Ağustos 1995'te Ohio'nun Dayton kentinde taraflara bir barış anlaşması dayatıldı. Bir çatışma dünya güçlerinin öncelikli planlarına dahil olduğunda, dahil olursa eğer farklı bir tempoya geçer.

Kuşkusuz baskın toplumlar açısından da savaşın bitmesi, şiddetin, farklı siyasi aygıtlar arasındaki şiddetli çatışmaların da son bulacağı anlamına gelmiyor. Savaşın dönüşümü, yeni şiddetli savaş biçimlerini de beraberinde getiriyor; terörizm de bunlar arasında en öne çıkanlardan biri. Eylemin odak noktasının medya olduğu olası nükleer, kimyasal, bakteriyolojik terörizm, bunların yanı sıra ayrım gözetmeyen katliamlar ve rehine almalar, büyük olasılıkla gelişmiş toplumlarda savaşın yeni ifadesi olacaktır. Ancak herkesin psişesini etkileyebilecek bu şiddet eylemleri dahi, barışçı normallik dönemlerinden ortaya çıkıveren, süreklilik taşımayan ani olaylar olarak tecrübe edilir. Bu, gezegenin büyük bölümünde devletlerin başlattığı şiddetin yayılmacılığıyla tezat oluşturan bir durumdur.[74]

Ani savaşlar, bu savaşların teknolojiye dayalı geçicilikleri, enformasyonel toplumların bir özelliğidir; ancak bu yeni geçiciliğin başka boyutları gibi bu savaşlar da, yeni sistemin, ortaya çıkmakta olan, başat mantık açısından merkezi önemde olmayan ülkeleri, olayları dışlamaya varan baskın olma tarzlarına damgasını vurur.

---

74 Tilly (1995).

SANAL ZAMAN

> Aralıkta defterime şöyle yazmışım: "Büyük bir Bura'da ve Uzun bir Şimdi'de yaşamak istediğimi her geçen gün daha fazla anlıyorum." Bu düşüncenin bana cazip görünmesinin sebebi sanıyorum o dönemde yapmaya başladığım müzik türü için bir dayanak sunuyor olmasıydı; haklılık kazandırıyor olmasıydı o müziğe; ebedî bir şimdiki zamanda asılı kalmış bir müzik."
>
> Brian Eno, alıntı veren Brand[75]

Beşinci Bölüm'de tartıştığımız gibi elektronik olarak bütünleşmiş bir multi-medya sistemiyle bağlantılı gerçek sanallık kültürü, toplumlarımızda zamanın dönüşümüne iki biçimde katkıda bulunur: Eşzamanlılık ve zamansızlık. Bir yanda, bütün bir çevreden yapılan naklen yayınlarla iç içe geçmiş olan dünya çapında hızlı bilgilenme toplumsal olaylara, kültürel ifadelere daha önce görülmemiş bir zamansal yakınlık kazandırır.[76] Ağustos 1991'de Sovyet devletinin çöküşünü dakikası dakikasına, Rusya'daki siyasi tartışmaların eşzamanlı tercümesiyle birlikte izlemek, tarihin yapılışına bilgiyi kontrol edenlerin yeterince ilginç bulması koşuluyla doğrudan tanıklık edilebilecek yeni bir iletişim çağını da beraberinde getirmiştir. Ayrıca bilgisayarlı iletişim, insanları interaktif, çok taraflı yazılı sohbetlerde bir araya getirerek gerçek zamanlı diyaloğu da mümkün kılar. Yanıtların ertelenmesi kolayca halledilebilir; çünkü yeni iletişim teknolojileri zaman bariyerlerini en az telefon kadar, ama daha büyük bir esneklikle aşan; iletişim kuran tarafların uzun süreli sessizliklere pek uygun olmayan telefonun baskısı olmaksızın iletişim alanını genişletecek yeni bilgiler getirmek üzere birkaç saniye, hattâ dakika uzaklaşmasına izin veren bir yakınlık duygusu da yaratır.

Diğer yanda, zamanların medyada, aynı iletişim kanalı içinde, izleyicinin/etkileşim içinde olanın tercihiyle birbirine karışması, türlerin sadece iç içe geçmekle kalmadığı, aynı zamanda zamanlamalarının da dümdüz bir çevrede, başı, sonu, bir sırası olmaksızın eşzamanlı ha-

---

75 Brand (1999: 28).

76 Wark (1994); Campo Vidal (1996).

le geldiği zamansal bir kolaj da ortaya çıkarır. Multi-medyanın hipertexti kültürümüzün belirleyici bir yönüdür; yeni kültürel bağlamda yetişen çocukların zihinlerini, hafızalarını şekillendirir. Tarih öncelikle görsel malzemenin elde edilebilirliğine göre örgütlenir, sonra da çerçeveleme anlarının özgül söylemler uyarınca bir araya getirilmek ya da birbirinden ayrılmak üzere bilgisayarla seçilmesi imkânına tabi olur. Okul eğitimi, medya eğlencesi, özel haberler ya da reklamlar, geçiciliği uygun düştüğü biçimde örgütlerler; böylece bütün bir insanî deneyim alanında mevcut olan kültürel ürünler, zamansal bir sıralamaya tabi olmaksızın ortaya çıkar. Ansiklopediler insan bilgisini alfabetik sıraya göre düzenlemişlerse de, elektronik medya tüketicinin güdülerine ya da üreticinin kararlarına göre bilgiye, ifadeye, algıya ulaşmayı sağlar. Bunu yaparken de anlamlı olayların sıralaması, iç, kronolojik ritmini yitirir ve yararlarının toplumsal bağlamına dayalı zaman dizileri halinde düzenlenir hale gelir. Bir başka deyişle, aynı zamanda hem ebedi olanın hem de geçici olanın kültürüdür. Ebedidir, çünkü bütün bir kültürel ifadeler dizisinde ileri geri gidebilir. Geçicidir çünkü, her düzenleme, her belli sıralama belli bir kültürel kurgunun istendiği bağlama ve amaca bağlıdır. Bir deveran kültüründe değil, kültürel ifadelerin geçiciliklerinin birbirinden farksız olduğu bir evrendeyiz.

Akışlar uzamı mantığı çerçevesinde yaratılan maddi koşullarla, sonsuz bir kültürel ifadeler dünyasında yer aldığımızdan bütün kültürel kodların bir sıralama, bir düzenleme olmaksızın birbirine karışabildiği postmodern mimarinin ortaya çıkışı ile tarihin sonu ideolojisi arasındaki ilişkiyi tartışmıştım. Ebedi/geçici zaman da belli bir sıralamayı aştığı için bu kültürel çerçeveye oturur. David Harvey benzer çizgide argümanlarla mimari, sinema, sanat ya da felsefede olsun postmodern kültürle, uzam-zaman sıkışmasından kaynaklanan "postmodern durum" arasındaki etkileşimi parlak bir biçimde göstermiştir. Harvey'nin bugünkü kültürel dönüşüm süreçlerine, kapitalist mantığa hak ettiğinden daha fazla sorumluluk biçtiğine inansam da, analizinin kültürel ifadelerin anlamın yokluğu ve ironinin en büyük değer olarak tescili yönünde aniden bir araya gelmesinin gerisindeki toplumsal kaynakla-

rı aydınlattığını düşünüyorum.[77] Zaman sıkıştırılmıştır; toplumumuzun temelindeki üretim, tüketim, ideoloji ve siyasette hızlı getirinin ilkel bir replikası misali, nihaî olarak kültürde de reddedilmiştir. Bu ancak yeni iletişim teknolojilerinin mümkün kıldığı bir hızdır.

Ancak kültür bütün ifadelerinde ekonomik sistemin mantığını yeniden üretmekle kalmaz sadece. Göstergelerin ekonomi politiğiyle, ekonomi politiğin göstergelerinin tarihsel olarak bu biçimde birbirine denk düşmesi, postmodernizmde zamansız zamanın ortaya çıkışını açıklamaya yetecek bir argüman değildir. Bir şeyi daha eklememiz gerekiyor: Yeni kültürel ifadelerin özgüllüğünü; gezegeni, insanoğlunun tüm bir tarihini taramaktaki, Amerikan gettolarının birkaç ay sonra Taipei ya da Tokyo'daki pop grupları tarafından taklit edilecek rap kültüründen elektronik müziğin dönüştürdüğü Budist maneviyatçılığa dek her yerden her işareti süpertext'te birleştirme, kaynaştırma yönündeki ideolojik ve teknolojik özgürlüklerini de eklememiz gerek. Yeni kültürün ebedi/geçici zamanı esnek kapitalizmin mantığıyla, ağ toplumunun dinamikleriyle örtüşüyor, ama bireysel hayalleri, kolektif temsilleri, zamanı olmayan bir zihinsel çerçeveye yerleştiren kendi güçlü katmanını da ekliyor buna.

Ortaya çıkmakta olan kültürün, zamansızlık kültürünün temsilcisi belki de, yeniden inşa edilmiş Budist meditasyonu, elektronik ses üretimini ve sofistike California bestelerini bir araya getiren, günümüzde tüm dünyada profesyonellerin dinlediği New Age müziğidir. Hillary Staggs'ın basit bir melodinin temel notalar dizisinin perdelerini sonsuz bir çeşitlemede değiştiren elektrik arpı ya da Ray Lynch'in acılı sükunetinin uzun duraklamaları ve ani ses değişimleri, bastırılmış duyguların sonsuzluk okyanusundaki hayat pırıltıları gibi aniden yükselmesiyle birlikte bir uzaklık duygusuyla tekrarı aynı müzikal metinde birleştirir; New Age bestelerinin çoğunda geri plandaki dalga sesleri ya da çöl rüzgarıyla altı çizilen bir duygudur bu. Benim yaptığım gibi, New Age'i çağımızın klasik müziği olarak görüp, birçok farklı bağ-

---

77 Harvey (1990: 284ff).

lamda ama hep aynı toplumsal gruplar arasında etkili olduğu gözlemine dayanarak, yeni kültürel ifadelerde tekrarlanan temanın zamanın yönlendirilmesi olduğu ileri sürülebilir. Anlık ve ani olmakla ebediliğe vurgu yapan, bu iki yöne göndermede bulunma takıntısına kapılmış bir yönlendirme: Ben ve evren, benlik ve Ağ. Böyle bir uzlaşma, ancak bizlerin yaratılışından evrenin sonuna kadar bütün zamanların birleşmesi koşuluyla sağlanabilir. Zamansızlık, video kliplerin anlık görüntülerinde olsun, elektronik spiritüalizmin yankılarında olsun çağımızın kültürel temalarının tekrarlanan bir ifadesidir.

ZAMAN, UZAM VE TOPLUM: SONSUZLUĞUN EŞİĞİ

Peki sonuçta zaman, St Augustine'i şaşırtan, Newton'ı yanıltan, Einstein'a esin kaynağı olan, Heidegger'in takıntısı haline gelen bu anlaşılması güç, ele avuca sığmaz kavram nedir? Ve toplumlarımızda nasıl bir dönüşüm içindedir?

Yaptığım incelemenin geçerliliği uğruna Leibniz'i yardıma çağırmayı yararlı buluyorum; Leibniz'e göre zaman "şeyler"in birbirini izlediği sıraydı, öyle ki "şeyler" olmazsa zaman da olmazdı.[78] Fizikte, biyolojide, tarihte ve sosyolojide mevcut bilgilerimiz, böyle açık, sentetik bir kavramlaştırmayla çelişiyor görünmemektedir. Dahası, geçiciliğin geçirmekte olduğu dönüşümü Leibnizci zaman kavramına başvurarak daha iyi anlayabiliriz. Toplumumuzda hakim olan zamansallığın, benim deyişimle zamansız zamanın belirli bir bağlamın, daha açık konuşmak gerekirse enformasyonel paradigma ile ağ toplumunun özelliklerinin, bu bağlamda gerçekleşen olguların sıralamasında sis-

---

78 Uzam ve zaman analizi, Leibniz'in bütün bir felsefi düşüncesine yerleşmiş olsa da, görüşlerinin en açık formülasyonlarından biri Clark'la (1715-16) yazışmasından alınmış şu birkaç paragraftır: "*Uzamı*, *zaman* gibi tümüyle göreli bir şey olarak düşündüğümü birden fazla tekrarladım; *uzam bir arada varoluşun bir düzenidir; zaman ise birbirini izleyen şeylerin düzenidir.* Çünkü uzam olasılık anlamında, aynı zaman diliminde varolan şeylerin düzeninin altını çizer, bu şeyler birlikte olduğu müddetçe çizer, onların varoluş biçimleriyle ilgili değildir; birkaç şeyi bir arada gördüğümüzde şeylerin kendi aralarındaki düzenini algılarız. Aynı şey zaman için de geçerlidir. *Anlar, şeylerden ayrı olduklarında hiçtirler; anlar şeylerin birbirini izlemesi sırasında oluşur.*" (Parkinson'dan alıntı; 1973: 211-12, vurgular benimdir.)

temli bir düzensizlik yaratması durumunda ortaya çıktığı düşüncesini ileri sürüyorum. Bu düzensizlik, olgunun ortaya çıkışının sıkıştırılması, anlık olmanın amaçlanması ya da sıralamada düzensiz kesintiler yapılması şeklinde olabilir. Sıralamanın bertaraf edilmesi, zamanın farksızlaştırılmasını beraberinde getirir, ki bu da ebediliğe denk düşer.

Bu bölümde sunulan özgül analizler, böyle soyut bir tanımlamanın kapsadığı ağır meseleleri örneklendiriyor. Anlık sermaye işlemleri, esnek zamanlı müesseseler, hayat boyunca çalışma süresinde meydana gelen değişimler, hayat döngüsünün bulanıklaşması, ölümün inkar edilmesiyle ebediyet arayışı, anlık savaşlar, sanal zaman kültürü, bunların hepsi de ortaya çıkışlarıyla birlikte zamanları sistematik olarak karıştıran temel olgular, ağ toplumunun nitelikleridir.

Ancak bu tanımlama, insanların deneyimlediği bütün zamanları kapsamaz. Aslında dünyamızda, insanların çoğu, uzamların çoğu farklı bir zamansallıkta yaşamaktadır. Başat ülkelerde, savaşın insanların büyük bölümünün hayatından çıkmış olması, yerlerini anlık savaşlara bırakmış olmasıyla, diğer yanda gezegenin dört bir tarafında her gün devam eden, sonu gelmez savaşlar arasındaki tezattan bahsetmiştim. Benzer bir argüman, yeni zamansallıkla ilişkili her durumu kapsayacak şekilde genişletilebilir. Uruguay ve eski SSCB'de yeni doğan ölümleri ABD'deki ortalamanın iki katı kadardır, ama Washington DC'deki bebek ölümleri de öyle (bkz. Tablo 7.7). Tüm dünyada ölüm ve hastalıklar geriletilmeye çalışılmaktadır, ancak 1990'da en azgelişmiş ülkelerdeki insanların gelişmiş bölgelerdeki insanlara kıyasla 25 yıl daha az yaşaması bekleniyordu. Kuzey İtalya'da ya da Silikon Vadisi'ndeki esnek zaman, ağlar kapsamında üretim ya da zaman yönetimi Çin'de ya da Güneydoğu Asya'da vardiyalı üretim bantlarında çalışan milyonlarca işçi için pek az şey ifade ediyor. Esnek çalışma takvimleri, dünyada kentli nüfusun büyük bölümü için işsizlik kavramının hâlâ ya çalıştığınız ya da öldüğünüz bir sisteme yabancı olduğu gayri resmi ekonominin tahmin edilemez çalışma koşullarında bir can simididir. Örneğin cep telefonları kişisel, profesyonel bağlantılara zaman/uzam esnekliği kazandırır, ama 1995'te Lima sokaklarında cep

TABLO 7.7
Bebek Ölüm Oranlarının Karşılaştırması, Seçilmiş Ülkeler, 1990-1995 (Tahminler)

	Her 1000 sağlıklı doğumda ölüm oranı		Her 1000 sağlıklı doğumda ölüm oranı
ABD	9	Asya	62
Siyah	18	Avrupa	10
Beyaz	8	Latin Amerika	47
Diğer	16	Kuzey Amerika	8
		Okyanusya	22
Bölgeler ve kentler		SSCB (eski)	21
Norfolk City, VA	20		
Portsmouth City, VA	19	Diğer ülkeler	
Suffolk City, VA	25	Bulgaristan	14
New York City, NY	12	Kanada	7
Bronx	13	Şili	17
Orleans, LA	17	Çin	27
Los Angeles Co., CA	8	Kosta Rika	14
Wayne Co. (Detroit), MI	16	Fransa	7
Washington, DC	21	Almanya	7
		Hong Kong	6
Afrika	95	Jamaika	14
Cezayir	61	Japonya	5
Mısır	57	Kore	21
Kenya	66	Malezya	14
Fas	68	Polonya	15
Nijerya	96	Singapur	8
Güney Afrika	53	Tayland	26
Tanzanya	102	Ukrayna	14
Zaire	93	Britanya	7
		Uruguay	20

Kaynak: Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu, The State of the World Population, 1994; ABD Sağlık ve İnsani Hizmetler Bakanlığı, *Vital Statistics of the United States* (ABD'de hayatla ilgili istatistikler): 1990, cilt 2, kesim 2, Tablo 2-1, 1994.

telefonuyla dolanan seyyar iletişim satıcılarının, yoldan geçen insanlara görüşme yapmaları için telefon kiraladığı *cholular*[79] denen yeni bir gayri resmi iş kolu türemişti: Öngörülemez bir geleceğin sonu gelmez çalışma günlerinde azamî esneklik örneği. Sonra, sanal kültür de hâlâ

79 "Cholo" Peru'da sahil kesiminde yaşayan insanların kullandığı ortak dilin adıdır. "Cholular" cep telefonu ile Lima'nın kimliğinin bütünleşmesini bir kelime oyunuyla gösterir.

yorucu günlerin sonunda evde oturup TV seyreden, Marakeş'teki gençlerin de, Katalanca izleyen Barselonalı ev kadınlarının da aynı ölçüde aşina olduğu, Teksaslı milyonerlerle ilgili pembe dizilerle zihinlerini meşgul eden geniş bir kesimle ilişkilidir.

Zamansız zaman, akışlar uzamına aittir; dünya çapında birçok mekânda ise çeşitli kesimlerden oluşan toplumumuzu maddi olarak yapılandıran ve yapıbozuma uğratan zaman disiplini, biyolojik zaman ve toplumsal olarak belirlenmiş sıralanmalar geçerlidir. Uzam, toplumumuzda zamanı şekillendirir, böylece tarihsel bir eğilimi tersine çevirir: Akışlar zamansız zamanı tetikler, mekânlar ise zamana bağlıdır.[80] Son iki yüzyıl boyunca kültürümüzün ve toplumumuzun köklerini oluşturmuş olan ilerleme düşüncesi, tarihin hareketliliğine, tarihin, aklm öncülüğünde, üretim güçlerinin itkisiyle, yer aldıkları uzama bağlı toplumların ve kültürlerin kısıtlamalarından kurtularak önceden belirlenmiş bir akışı izleyeceğine dayanıyordu. Zamanın efendiliği, ritmikliğin kontrolü, kapitalizm ve devletçiliğin ikiz tarihsel oluşum sürecinde tamamına eren geniş bir sınaîleşme ve kentleşme dalgasıyla ülkeleri sömürgeleştirdi, uzamı dönüştürdü. *Oluşmak, olmayı* yapılandırdı, zaman, uzama boyun eğdirdi.

Toplumlarımızdaki hakim eğilim, uzamın tarihsel intikamını, zamanı farklı hattâ uzamsal dinamiklerle de ters düşen bir biçimde yapılandırışını gözler önüne serer. Akışlar uzamı, bir önceki bölümde incelediğimiz üzere, olayların sıralamasını bozup, onları eşzamanlı hale getirip, ebedi geçiciliği toplumda hakim kılarak zamanı çözer. Dağınık, parçalanmış, bağlantısız mekânların çoğul uzamı, en ilkelinden, doğal ritimlerin hakimiyetinden, en katısına, saat zamanının tiranlığına dek çok farklı zamansallıklar sergiler. Seçilmiş işlevler, bireyler zamanı aşarken,[81] daha alt seviyelerdeki faaliyetler, boyunduruk altında-

---

80 Bu kavramlaştırma Innis'in önerdiği (1950, 1951) uzam-zaman rejimlerinin kurgusuyla bazı benzerlikler taşır. Ancak benim zamana ilişkin genel analizime büyük olasılıkla katılmaz diye düşündüğümden, onun kuramıyla entelektüel bir bağ iddiasında bulunmuyorum.

81 Toplumlarımızdaki profesyonel seçkinlerin zamanı aşmış olduğunu söylemek sezgilere karşıt olabilir. Sürekli saatle yarışmıyorlar mı (yarışmıyor muyuz)? Benim argümanım bu davranış kalıbının tam da zamanı ve hayat döngüsünün (yaşlanma, kariyerin ilerlemesi) ritmikliğini sürek-

ki insanlar zamanla birlikte hayatlarını sürdürürler. Yeni toplumsal yapının belirmekte olan mantığı, sıralı bir olaylar dizisi olarak zamanı sürekli yerinden etmeye çalışırken, toplumun büyük bölümü, küresel olarak karşılıklı bağımlılığın hakim olduğu bir sistemde yeni evrenin kıyısında kalmıştır. Zamansızlık, zamana zincirlenmiş yaratıkların ağıtlarının hâlâ duyulabildiği, zamanın boyunduruğu altındaki limanlarla çevrili bir okyanusta seyretmektedir.

Ayrıca, zamansızlığın mantığı, toplumda direnişle karşılaşmaksızın ortaya konmaz. Mekânlar ve yerellikler, akışlar uzamına içkin toplumsal çıkarlar üzerinde kontrol sağlamayı amaçlar, dolayısıyla zaman-bilinçli toplumsal aktörler zamansızlığın tarih dışı hakimiyetini kontrol altına almaya çalışır. Tam da toplumumuz, çevrenin, ortamın tamamındaki maddi etkileşimleri anlama noktasına ulaştığındandır, bilim ve teknoloji bize, yine ebediyet çerçevesinde yer alan, ama tarihsel sıralamayı da hesaba katan yeni bir tür zamansallığı öngörebilme potansiyelini sağlar. Lash ve Urry'nin "buzul zaman" dediği mefhumdur; bu mefhum çerçevesinde "insanlar ile doğa arasındaki ilişki çok uzun vadeli, evrimseldir. İnsanın yakın tarihinden geri çıkıp, tümüyle belirlenemez bir geleceğe doğru gider."[82] Aslında buzul zamanın yönetimiyle zamansızlık arayışı arasındaki karşıtlık, toplumsal yapıda da karşıt konumlara yerleşir; ikinci ciltte inceleyeceğim gibi çevreci hareket ve toplumumuzdaki iktidardır bu konumlar.

1998'de San Francisco körfezi bölgesinde bir grup bilim adamı, sanatçı ve işadamı, zamanın uzun vadeli değerlendirilmesinin kültürümüzden yitip gittiği kaygısıyla The Long Now Foundation'ı kurdu; amaçları zamanın iki temel soruyu temel alan alternatif bir kavrayışını geliştirmekti: "Uzun vadeli düşünmeyi zor, seyrek olmaktan çıkarıp nasıl otomatik, yaygın hale getiririz? Uzun vadeli sorumluluklar üstlenilmesini nasıl kaçınılmaz hale getiririz?"[83] Bir web sitesi, bir Long

---

li bastırmayı amaçlamanın bir sonucu olduğu yönünde; bunun gerisinde kültürümüz/örgütlenmemiz var, yeni teknolojik araçlarda bu yönelime yardımcı oluyor. Zamana karşı her gün verilen yarıştan daha fazla zaman baskısı yaratacak başka ne olabilir?

82 Lash ve Urry (1994; 243).

83 Brand (1999: 2).

Now kütüphanesi kurdular; zamanın, geleceği oluşturmanın tartışıldığı seminerler ve konferanslar düzenlediler; bunların yanı sıra çabalarını bilgisayar programcısı Daniel Hillis'in düşüncesinden hareketle yeni bir saat tasarlayıp imal etmeye yönelttiler. 10 bin yıl boyunca zamanı kaydetmeye programlı, yılda bir, yüzyılda bir, bin yılda bir ses sinyalleri verecek devasa, mekanik bir Long Now Saati'ydi bu. Belki Stonehenge kadar büyük olacak bu saatin, Amerika'da Batı çölüne yerleştirilmesi düşünülüyordu. 1999'da, büyük bir örnek saatin yapımı tamamlanmak üzereydi; 2000'de San Francisco'daki Presidio Uluslararası Merkezi'nde sergilenmesi planlanıyordu. Bu saat, anlık zaman kavrayışına karşı koymaya, zamanı, kozmolojik varoluşumuzun, tarihsel oluşumuzun hızına ayarlayıp yavaşlatmaya yönelik kültürel bir eser olarak görülüyordu. Nihayetinde, gelecek kuşaklar karşısındaki zamansal sorumluluğumuzu somutlaştırmayı amaçlıyordu.

Bu noktada, tartışmadan geriye kalan, zamanın, olguların sıralanması konusunda birbirine karşıt konumda yer alan toplumsal çıkarların etkisi olarak anlaşılan, çatışmalı farklılıklara tabi olduğudur. Bu farklılık bir yanda, akışların uzamının yapılandırdığı zamansızlıkla, mekânların uzamıyla ilgili, boyunduruk altındaki çoğul zamansallıkların mantıklarının çelişmesiyle ilgilidir. Diğer yandan toplumdaki çelişkili dinamikler, zamanın hayattan bertaraf edilmesine dayanan insanî ebediyet arayışıyla, buzul zamana saygı göstererek kozmolojik ebediyetin hayata geçirilmesini karşı karşıya getirir. Boyunduruk altındaki zamansallıklar ve evrime dayalı doğa arasındaysa Ağ Toplumu sonsuzluğun kıyısında yükselir.

SONUÇ

Ağ Toplumu

İnsani etkinlik ve deneyim alanlarında belirmekte olan toplumsal yapılara ilişkin incelememiz, kapsayıcı bir sonuca varıyor: Tarihsel bir eğilim olarak, Enformasyon Çağı'nda baskın olan işlevler, süreçler giderek ağlar etrafında örgütlenmektedir. Ağlar toplumlarımızın yeni sosyal morfolojisini oluşturur; ağlar oluşturma mantığının yayılması da üretim, deneyim, iktidar ve kültür süreçlerinde işleyişi, sonuçları ciddi biçimde değiştirir. Toplumsal örgütlenmenin ağ biçiminde olması, başka zamanlarda, başka uzamlarda gerçekleşmiş olsa da, yeni teknolojik paradigma, toplumsal yapının tamamına yayılması için gerekli maddi zemini de sağlar. Ayrıca bu ağlar oluşturma mantığının, ağlar üzerinden ifade edilen özgül toplumsal çıkarlardan daha yüksek düzeyde bir toplumsal belirleyiciliği olduğunu savunuyorum: Akışların iktidarı, iktidarın akışlarının önüne geçer. Ağda yer almak ya da almamak, her ağın diğerleri karşısındaki dinamikleri, toplumumuzda baskın olmanın ve değişimin başlıca kaynaklarıdır: Bu yüzden de ağ toplumu dememiz yerinde olur bu topluma; sosyal morfolojinin sosyal eyleme üstün olmasının damgasını vurduğu bir toplumdur bu.

Bu iddiayı netleştirmek için, bu ciltte sunduğum analizin ana

hatlarını Giriş bölümünde özetlediğim kapsamlı kuramsal bakış açısıyla bağlantılandırmaya çalışacağım. Ancak bu incelemenin başında ortaya konan kuramsal sorunların tamamını, cinsiyetler arası ilişkiler, kimliğin inşası, sosyal hareketler, siyasi sürecin dönüşümü ve Enformasyon Çağı'nda devletin krizi gibi temel meseleleri inceleyinceye kadar yanıtlayamayacağım unutulmamalı. Ancak bu meseleleri ele aldıktan ve bin yıl dönümünde toplumları yeniden şekillendiren makro süreçlerdeki ifadelerini inceledikten sonra, oluşum aşamasındaki yeni toplumu açıklamaya yönelik bir varsayım ileri süreceğim. Yine de bu ciltte, baskın olan işlevlerin, süreçlerin yeni yapısına ilişkin geçici bazı sonuçlara varmayı mümkün kılmaya yetecek ölçüde bilgi, düşünce okuyucunun dikkatine sunulmuştur; toplumun genel dinamiklerini anlayabilmek için gerekli bir başlangıç noktasıdır bu.

Öncelikle, Enformasyon Çağı toplumuna getirdiğim açıklamada merkezî bir rol oynadığından ötürü, ağ kavramını tanımlayacağım.[1] Ağ, birbiriyle bağlantılı düğümler dizisidir. Düğüm bir büklümün kendi kendini kestiği noktadır. Daha açık konuşacak olursak, düğümün ne olduğu, hangi somut ağlardan bahsettiğimize bağlıdır. Küresel finansal akışlar ağında düğümler, menkul kıymetler piyasalarıdır. Avrupa Birliği'ni yöneten siyasi ağda ise ülkelerin bakanlar konseyleri ve Avrupa Komisyonu üyeleridir. Dünya çapında ekonomilere, toplumlara, devletlere nüfuz eden uyuşturucu kaçakçılığı ağında, koka ve haşhaş laboratuvarları, gizli laboratuvarlar, gizli havaalanları, sokak çeteleri, para aklayan finansal kurumlardır. Enformasyon Çağı'nda kültürel ifadenin, kamuoyunun kökenlerinde yer alan yeni medyanın küresel ağında ise bu düğümler, televizyon sistemleri, eğlence stüdyoları, bilgisayar grafiği ortamları, haber ekipleri, sinyaller üreten, gönderen, alan seyyar aygıtlardır. Ağların tanımladığı topoloji, iki nokta (ya da sosyal konum) arasındaki uzaklığın (ya da etkileşimin yoğunluğu ve frekansının) bu iki noktanın aynı ağdaki düğümler olması halinde, aynı ağda

---

1 Ağlarla ilgili kavramlaştırmamı, François Bar'la devam eden entelektüel diyaloğumuza borçluyum. Ağlara, ağ toplumuna ilişkin başka kuramsal değerlendirmeler için bakınız Castells (2000).

bulunmayan iki nokta arasındaki uzaklığa kıyasla daha kısa olmasını (ya da daha sık ya da daha yoğun) belirler. Diğer yandan belli bir ağ içinde düğümler arasındaki akışlarda bir mesafe yoktur ya da aynı mesafe korunmaz. Dolayısıyla belli bir noktanın ya da konumun mesafesi (fiziksel, sosyal, ekonomik, siyasi, kültürel) sıfır ile (aynı ağdaki herhangi bir düğüm için) sonsuz (ağın dışındaki bütün noktalar için) arasında değişir. Ağların kapsaması/dışlaması, ağlar arasındaki ilişkilerin ışık hızında işleyen enformasyon teknolojilerine dayalı mimarisi, toplumlarımızda baskın olan işlevleri ve süreçleri yapılandırır.

Ağlar, sınırsız biçimde genişleyebilen, ağ çerçevesinde iletişim kurabilmeleri, açıkçası aynı iletişim kurallarını (örneğin değerler ya da performans hedefleri) paylaşmaları halinde yeni düğümlerle bütünleşen açık yapılardır. Ağa dayalı bir toplumsal yapı, dengesini bozmaksızın yeniliklere gidebilecek, son derece dinamik, açık bir sistemdir. Ağlar, yeniliğe, küreselleşmeye, merkezsiz yoğunlaşmaya dayalı bir kapitalist ekonomi için; esneklik ve uyarlanabilirliğe dayalı iş, işçiler ve şirketler için; sonu gelmez bir yıkım ve yeniden yapılanma kültürü için; yeni değerlerin, kamunun ruh halinin anında işlenmesine ayarlanmış bir politika için; uzamın yerinden edilmesini, zamanın bertaraf edilmesini amaçlayan bir toplumsal örgütlenme için çok uygun araçlardır. Ancak ağın morfolojisi, aynı zamanda, iktidar ilişkilerinin anlamlı bir biçimde yeniden örgütlenmesinin de kaynağında yer alır. Ağları birbirine bağlayan makaslar (örneğin siyasi süreçleri etkileyen medya imparatorluklarını kontrol altına alan finansal akışlar gibi), ayrıcalıklı iktidar aygıtlarıdır. Dolayısıyla makasçılar da iktidar sahipleridir. Ağlar çok olduğundan, ağlar arasındaki iç işleyiş kuralları ile makaslar, toplumların şekillendirilmesinin, yönlendirilmesinin, yanlış yönlendirilmesinin başlıca kaynakları haline gelmişlerdir. Toplumsal evrim ile enformasyon teknolojilerinin uyumlu hale gelmesi, sosyal yapı çerçevesindeki etkinliklerin gerçekleştirilmesi için somut bir zemin hazırlamıştır. Ağlar halindeki bu somut zemin, baskın toplumsal süreçlere damgasını vurur, böylece toplumsal yapının kendisini şekillendirir.

Öyle görünüyor ki, bu ciltte sunulan gözlemler ve analizler, yeni ekonominin küresel sermaye, yönetim, bilgi ağları etrafında örgütlendiğini; bu ağların teknolojik uygulama bilgisine erişiminin verimlilik ve rekabet gücünün temelini oluşturduğunu gösteriyor. Şirketler, örgütlenmeler, kurumlar değişken bir geometriye sahip, iç içe geçmeleri şirketler ile küçük girişimler arasındaki geleneksel ayrımı aşan, farklı sektörleri kesen, başka başka coğrafyalarda kümelenmiş ekonomik birimlere yayılan ağlar halinde örgütleniyorlar. Buna bağlı olarak da çalışma süreci, giderek bireyselleşiyor, emek performansı itibarıyla bütünlüğünü yitiriyor; farklı yerlerde gerçekleştirilen birbiriyle bağlantılı işlerin çoğulluğu sayesinde sonuçları itibariyle yeni bir bütünlük kazanıyor; bu da işin örgütlenmesinden ziyade çalışanların tutumlarına/kapasitelerine dayanan yeni bir işbölümünü beraberinde getiriyor.

Ancak üretim ile yönetimin ağlar oluşturan biçimleri doğrultusundaki bu gelişme, kapitalizmin sona erdiği anlamına gelmez. Ağ toplumu farklı kurumsal ifadeleriyle şimdilik kapitalist bir toplumdur. Üstelik kapitalist üretim biçimi tarihte ilk kez, tüm gezegen çapında toplumsal ilişkileri şekillendirmektedir. Ancak kapitalizmin bu biçimiyle tarihsel öncülleri arasında köklü farklılıklar vardır. İki temel ayırıcı özelliği vardır bu kapitalizm biçiminin: Küreseldir ve büyük ölçüde bir finansal akışlar ağı etrafında yapılanmıştır. Sermaye küresel olarak, gerçek zamanda tek bir birim gibi işler, temelde dolaşım alanında, yani finans kapital olarak, hayata geçirilir, yatırıma konu olur ve biriktirilir. Finans kapital, genelde sermayenin baskın kesimlerinden biri olageldiyse de, bugün farklı bir şeyin doğuşuna tanıklık ediyoruz: Sermaye birikimi ve değer yaratımı, giderek finansal akışların zamansız uzamındaki enformasyon ağlarına dayalı küresel finans piyasalarında gerçekleşiyor. Sermaye bu ağlardan, küresel olarak bütün etkinlik alanlarına yatırılıyor: Enformasyon sektörleri, medya kuruluşları, ileri hizmetler, tarımsal üretim, sağlık, eğitim, teknoloji, eski ve yeni biçimleriyle imalat, ulaştırma, ticaret, turizm, kültür, çevre yönetimi, emlak, savaş yürütme, barış pazarlaması, din, eğlence ve spora. Bazı etkinliklerin, döngülerle ilerler, piyasanın inişleri ve çıkışlarından geçer, çeşitli

kesimler arasında küresel rekabete konu olurken daha kârlı olduğu gözleniyor. Ancak kâr olarak elde edilen (üreticiler, tüketiciler, teknoloji, doğa ve kurumlardan) ne varsa, bütün sermayenin ticarileştirilmiş bir kâr etme demokrasisi içinde eşitlendiği, finansal akışların üst-ağına yönlendirilir. Bu elektronik olarak işleyen küresel kumarhanede, özgül sermayeler çoğalır ya da batar; şirketlerin, aile tasarruflarının, ulusal para birimlerinin, bölgesel ekonomilerin kaderi tayin edilir. Net sonuç sıfıra eşittir: Kaybedenler, kazananlara ödemede bulunur. Ama kazananların, kaybedenlerin kimler olduğu yıldan yıla, aydan aya, günden güne, andan ana değişir; şirketlerin, iş imkânlarının, maaşların, vergilerin, kamu hizmetlerinin dünyasına; kimi zaman "gerçek ekonomi" diye adlandırılan, benimse, ağlar oluşturmuş kapitalizm çağında, temel gerçeklik finansal alanda olduğundan, paranın kazanılıp kaybedildiği, yatırıma ya da tasarrufa konu olduğu yer burası olduğundan "gerçekdışı ekonomi" demek istediğim dünyayı etkiler. Başka bütün etkinlikler (yavaş yavaş küçülen kamu sektörü dışında), aslında küresel akışlara yatırımda bulunmak için gerekli artı değeri yaratmanın temeli ya da bu finans ağlarında başlayan yatırımların sonuçlarıdır.

Ancak finans kapitalin, işleyebilmek, rekabet edebilmek için, enformasyon teknolojisinin ürettiği, güçlendirdiği bilgiye ve enformasyona gereksinimi vardır. Kapitalist üretim biçimiyle, enformasyonel kalkınma biçiminin birbirine eklemlenmesinin somut anlamı budur. Dolayısıyla tümüyle spekülatif olarak kalacak sermaye aşırı boyutlarda bir riske tabidir, sonuçta finans piyasalarındaki tesadüfi hareketlenmelerin basit istatistiki hesaplamalarıyla silinip gidecektir. Birikim süreci, kârlı şirketlere yapılan yatırım ile birikmiş kârın meyve vermesi için küresel finans ağlarında kullanılması arasındaki etkileşimde yatar. Dolayısıyla verimliliğe, rekabet gücüne, yatırımlarla ilgili yeterli enformasyona, her sektörde uzun vadeli planlamaya dayalıdır. Yüksek teknoloji şirketleri, yenilik, verimlilik ve rekabet gücü peşindeki sonu gelmez arayışlarını sürdürmek üzere finansal kaynaklara yaslanır. Finansal sermaye, doğrudan finans kurumları üzerinden ya da dolaylı olarak borsaların dinamikleri üzerinden hareket ederek, yüksek teknolo-

ji sektörlerinin akıbetini belirler. Diğer yandan teknoloji ve enformasyon, kâr üretiminde, piyasadan pay edinmede belirleyici aygıtlardır. Bu yüzden finansal sermaye, yüksek teknoloji ve sınaî sermaye, işleyiş biçimleri sektörlere göre farklılık gösterse de çoğalan bir karşılıklı bağımlılık içindedir. Hilferding de, Schumpeter de haklıydılar, ancak tarihsel olarak bir araya gelebilmelerinin, Palo Alto'da hayal edilmeyi Ginza'da tamamına erdirilmeyi beklemesi gerekmişti.

Dolayısıyla sermayenin elektronik ağlara dayalı bir ekonomide birikim sürecine dahil olabilmesi için ya küresel olması ya da küresel hale gelmesi gerekir. Üçüncü bölümde de göstermeye çalıştığım gibi, şirketler hem kendi içlerinde, hem de birbirleriyle ilişkilerinde giderek ağlar halinde örgütlenmektedir. Bu yüzden, sermaye akışları ve başlattıkları üretim/yönetim/dağıtım etkinlikleri, değişken bir geometrisi olan birbirine bağlı ağlara yayılmıştır. Bu yeni teknolojik, ekonomik, örgütsel koşullarda kapitalistler kimlerdir? Sizin/benim emeklilik fonlarımdan, Singapur'da bir ATM'de aniden Buenos Aires'te yeni ortaya çıkan piyasadan hisse senedi almaya karar veren sokaktaki adama dek uzanan bir yelpazede yer alan üretim araçlarının yasal sahipleri olmadığı kesin. Bu, Berle ile Means'in ABD'deki şirketlerde kontrol ve mülkiyetle ilgili klasik çalışmasının da gösterdiği üzere 1930'lardan bu yana bir ölçüde böyledir. Yine Berle ile Means'in araştırmalarına, başka uzmanların da çalışmalarına göre kapitalistler şirket yöneticileri de değildir. Çünkü yöneticiler belli şirketleri, küresel ekonominin belli kesimlerini kontrol ederler, ancak sermayenin finansal akış ağlarındaki, bilginin enformasyon ağlarındaki, stratejilerin çok yüzlü ağ müesseseleri kümesindeki gerçek, sistemli hareketlerini kontrol etmezler, hattâ bunlara dair bilgileri de yoktur. Bu küresel kapitalist sistemin tepesinde yer alan bazı aktörler yöneticidir gerçi, Japon şirketlerde olduğu gibi. Diğerleri, geleneksel burjuvazi kategorisinde tanımlanabilir; genelde ailevi ya da kişisel ilişkilerden kaynaklanan kültürel bağlara sahip, aynı değerleri, kimi zaman da aynı siyasî bağlantıları paylaşan, ülke dışına yönelen Çinli girişim ağları örneğinde olduğu gibi. Amerika Birleşik Devletleri'nde tarihsel katmanların bir karışımı, geleneksel ban-

kerleri, yeni zengin spekülatörleri, dehalarıyla müteşebbis olanları, küresel şirket patronlarını, çokuluslu şirketlerin yöneticilerini kapsayan renkli bir kapitalist karakterler yelpazesi ortaya çıkarmıştır. Başka örneklerde kamu kurumlarının (Fransız bankalar ya da elektronik şirketler gibi) kapitalist aktörler olduğunu görürüz. Rusya'da komünist *nomenklatura*'dan ayakta kalanlar, devlet mülkünün en yeni kapitalist sahanın oluşumuna aktarılmasında hızlı genç kapitalistlerle yarışmaktadır. Ve tüm dünyada çeşitli suç faaliyetlerinde aklanan paralar bu bütün birikimlerin anasına, yani küresel finans ağına doğru akar.

Bunların hepsi de kapitalistlerdir; her tür ekonomiye, insanların hayatlarına hükmederler. Peki ya kapitalist bir sınıf var mıdır? Sosyolojik ve ekonomik olarak küresel kapitalist sınıf diye bir şey yoktur. Fakat bütünlüklü, hareketleri ve değişken mantığı ekonomiler üzerinde belirleyici olan, toplumları etkileyen bir küresel sermaye ağı vardır. Bir başka deyişle, çeşitlilik gösteren kapitalistlerin, kapitalist grupların üzerinde elektronik ağlarla işleyen finansal akışlardan oluşan, yüzü olmayan kolektif bir kapitalist vardır. Bu basitçe, piyasanın soyut mantığının bir ifadesi değildir; çünkü gerçekten arz talep yasasını izlemez: Gerisinde ekonomik süreçler kadar insan psikolojisi ve toplumun da olduğu hesaplanamaz beklentilerden kaynaklanan çalkantılara, öngörülemez hareketlere yanıt verir. Bu sermaye ağlarının ağı, özgül kapitalist birikim merkezlerini hem birleştirir hem de yönetir; kapitalistlerin tutumlarını küresel ağa tabî olmalarıyla yapılandırır. Rekabet etme ya da uyum gösterme stratejilerini bu küresel ağın devreleri üzerinde, devreleri sayesinde oynarlar; sonuçta enformasyonun elektronik olarak işleyen, rasgele işlenmesinin insani olmayan kapitalist mantığına dayanırlar. Kendini açıkça, malların mallarla üretimi üzerinden, sonu gelmez bir parayla para arayışı olarak ortaya koyması itibarıyla kesinlikle kapitalizmdir. Fakat para, yönetenlerin de nadiren anladığı üst düzey elektronik işlemlerin ağlarına kaçarak, hizmet üretimi de dahil olmak üzere, neredeyse üretimin tamamından bağımsız hale gelmiştir. Kapitalizm hükümranlığını sürdürse de, kapitalistler rasgele vücut bulurlar, kapitalist sınıfların varlığı da, iradesini yayılma noktaları ve bil-

gisayar ekranlarının küresel flaşlarındaki vadeli işlem notlandırmaları ile ortaya koyan güçlü bir hortumun uzantıları olarak zenginleştikleri, dünyanın belli bölgeleriyle sınırlıdır.

Peki bu yeni enformasyonel, küresel kapitalizm dünyasında emeğe, toplumsal üretim ilişkilerine ne olur? İşçiler, akışlar uzamında ortadan kaybolmamıştır, aslında çok iş vardır. Hattâ basite indirgeyici analizlerin kıyametçi kehanetlerini yalancı çıkarırcasına tarihte hiç olmadığı kadar fazla iş imkânı vardır; çalışma çağındaki insanların da daha geniş bir kesimi istihdam edilmektedir. Bunun sebebi, büyük ölçüde, kadınların bütün sınaîleşmiş toplumlarda ücretli işlere daha fazla dahil olmasıdır; genelde büyük rahatsızlıklar olmadan işgücü piyasası tarafından büyük ölçüde hazmedilen, hattâ başlatılan bir katılımdır bu. Dolayısıyla enformasyon teknolojilerinin yayılması, işçileri yerlerinden edip bazı işleri tasfiye etse de, kitlesel bir işsizliğe yol açmamıştır; öngörülebilir bir gelecekte de yol açması beklenmemektedir. Avrupa ekonomilerinde işsizlik oranındaki artışa karşın böyledir. Avrupa'daki eğilim yeni üretim sisteminden çok, sosyal kurumlarla ilgilidir. Fakat, iş, işçiler, işçi sınıfları varlıklarını korusalar, hattâ dünya çapında genişleseler de, sermaye ile emek arasındaki ilişkiler köklü bir dönüşüm geçirmiştir. Sermaye özünde küreseldir. Emekse kural olarak yereldir. Enformasyonelizm, tarihsel gerçekliği içinde, sermayenin ağların merkezsizleştirici gücünü kullanarak yoğunlaşmasına, küreselleşmesine yol açmıştır. Emek performansı itibarıyla bütünlüğünü yitirmiş, örgütlenmesi itibarıyla parçalanmış, varoluşu itibarıyla çeşitlilik gösterir hale gelmiş, kolektif eylem itibarıyla bölünmüştür. Ağlar, çeşitli etkinlik sektörlerindeki, alanlarındaki kapitalist çıkarları küresel düzeyde birleştiren bir üst sermaye ağı oluşturma yönünde birleşmektedir: Çatışma yok değildir, ancak bunlar aynı kapsayıcı mantık çerçevesinde gelişir. Emek kolektif kimliğini yitirir, kapasitesi, çalışma koşulları, çıkarları ve projeleri itibarıyla giderek bireyselleşir. Mülkiyet sahibinin kim olduğu, üreticinin kim olduğu, yöneticinin kim olduğu, hizmetçinin kim olduğu, değişken bir geometriye, ekip çalışmasına, ağlar oluşturmaya, dışarıya iş vermeye, sözleşmeli olarak çalışmaya

dayalı bir üretim sistemi içinde giderek bulanıklaşır. Şirket aracıları tarafından işlerinden edilmelerine sebep olacak yeni finansal araçlar icat eden bilgisayar uzmanlarının değer üreticisi olduğunu söyleyebilir miyiz? Elektronik sektöründe değer üretimine kim katkıda bulunmaktadır? Silikon Vadisi'ndeki çip tasarımcısı mı, yoksa Güneydoğu Asya'da üretim bandında çalışan genç kadın mı? Kuşkusuz ikisi de, fakat hayli farklı oranlarda. O halde birlikte yeni işçi sınıfını oluşturduklarını söyleyebilir miyiz? Neden belli bir tasarımı programlamak üzere sözleşme yapılmış Bombay'daki bilgisayar danışmanını da katmayalım? Peki ya ısmarlama çip üretimi ve elektronik tüketimiyle uğraşırken California ile Singapur arasında uçakla mekik dokuyan ya da teleçalışan yöneticiyi de katabilir miyiz? Karmaşık, küresel etkileşim ağlarında emek sürecinin birleştiği gözlenir. Ama aynı zamanda küresel ölçekte işlerin çeşitlilik göstermesi, işçilerin çeşitli kesimlere ayrılması, emeğin bütünlüğünü yitirmesi söz konusudur. Dolayısıyla kapitalist üretim ilişkileri varlıklarını korusa da (hattâ birçok ekonomide baskın olan mantık hiçbir zaman olmadığı kadar kapitalisttir); sermaye ile emek giderek farklı uzamlarda, farklı zamanlarda varolma eğilimindedir: Akışların uzamı ile mekânların uzamı, bilgisayarlara bağlı ağların anlık zamanı ile gündelik hayatın saate bağlı zamanı karşı karşıyadır. Bir başka deyişle birbirleri sayesinde yaşarlar ama birbirleriyle ilişkili değildirler; küresel sermayenin hayatı giderek daha az özgül emeğe, daha çok küresel ağların sanal saraylarına kurulmuş küçük bir beyin grubunun işlettiği birikmiş, jenerik emeğe dayanmaktadır. Bu temel ikiliğin ötesinde, yatırımcıların ihaleleri, işçilerin çabaları, insanın dehası, insanın acısı, işe almalar, işten çıkarmalar, terfiler ve rütbe düşürmeler, çatışmalar ve pazarlıklar, rekabet ve ittifaklardan oluşan büyük bir toplumsal çeşitlilik hâlâ vardır: Çalışma hayatı devam etmektedir. Fakat yeni toplumsal gerçekliğin daha derin bir düzeyinde, toplumsal üretim ilişkileri gerçekteki varoluşları dikkate alındığında, bağlantısız hale gelmiştir. Sermaye saf bir dolaşımdan ibaret olan hiperuzama kaçma eğilimindedir, emeğin kolektif varlığı ise sonsuz çeşitlilikte bireysel varoluşlara bölünmüştür. Ağ toplumu koşullarında sermaye küresel

olarak koordine edilir, emekse bireyselleşmiştir. Çeşitli kapitalistler, çeşitli işçi sınıfları arasında mücadele, sermaye akışlarının çıplak mantığı ile insanî deneyimin kültürel değerleri arasındaki daha temel karşıtlık kapsamında gerçekleşir.

Ağ toplumunun ideal tipi çerçevesinde özetlenen toplumsal dönüşüm süreçleri, toplumsal ve teknik üretim ilişkileri alanının ötesine geçer: Kültürü ve iktidarı da derinden etkilerler. Kültürel ifadeler, tarihten ve coğrafyadan soyutlanır, ağırlıklı olarak, elektronik iletişim hatlarıyla aktarılır hale gelir; sonuçta, dijital, görsel-işitsel hipertext'in kapsadığı kod ve değer çeşitliliği içinde izleyicilerle etkileşim içinde olan, izleyicinin de etkileşim kurduğu ağlardır bunlar. Enformasyon ve iletişim çeşitlilik gösteren, fakat kapsamlı bir medya sistemi içinde dolaşımda olduğundan siyaset de giderek medya alanında oynanır. Liderlik kişiselleşir, imaj yapımı da iktidar yapımıdır. Siyasetin tamamının medya efektine indirgenebilmesi, değerlerin ve çıkarların siyasi sonuçlarla ilgisiz olması değildir söz konusu olan. Fakat siyasi aktörler kim olursa olsun, hedefleri ne olursa olsun iktidar oyununda, medya üzerinden, medya sayesinde, giderek daha fazla farklılığı içinde barındıran, bilgisayarlı iletişim ağlarını da kapsayan medya sisteminin çeşitliliği içinde varolurlar. Siyasetin elektroniğe dayalı medya dilinin çerçevesine oturtulması gerekliliğinin, siyasi süreçlerin, siyasi aktörlerin, siyasi kurumların nitelikleri, örgütlenmeler ve hedefleri açısından çok ciddi sonuçları olmuştur. Sonuçta medya ağlarında yer alan güçler, bu ağların yapısında ve dilinde vücut bulan akışların gücünün ardından ikinci sırada yer alır.

Daha derin bir düzeyde, toplumun, uzamın ve zamanın maddi temelleri dönüşmekte, akışlar uzamı ve zamansız zaman etrafında örgütlenmektedir. Önceki bölümlerde birkaç analiz ve örnekle desteklenen bu ifadelerin metaforik değerinin ötesinde, büyük bir varsayım ileri sürülür: Baskın olan işlevler, onları dünya çapında birbirine bağlayan akışlar uzamına ait olan ağlar çevresinde örgütlenirken, bu ağlar aynı zamanda çok sayıdaki mekânların uzamında yer alan giderek birbirinden kopan, ayrılan yerellikler halinde karşımıza çıkan ikincil iş-

levleri ve insanları böler. Zamanın, geçmiş ve geleceğin akışlar uzamı ağlarından silinmesinin sonucu zamansız zamandır. Bu arada her süreçte, ağdaki konumuna göre ölçülen ve başka başka değerler atfedilen saat zamanı ikincil işlevleri, özgül yerellikleri tanımlamayı sürdürür. Bilgisayara bağlı mali akışların dolaşımında ya da cerrahî müdahaleyi andırır savaşların bir anda olup bitivermesinde vücut bulan tarihin sonu, yoksulluğun biyolojik zamanına ya da sınaî işlerinin mekanik zamanına galebe çalar. Uzam ile zamanın yeni baskın biçimlerinin toplumsal yapılanması, temel önemde olmayan işlevleri, tabi konumdaki sosyal grupları ve değerini yitirmiş toprakları devre dışı bırakan bir üst ağ geliştirir. Bununla birlikte, bu üst ağ ile tüm dünyada bireylerin, etkinliklerin, yerelliklerin çoğu arasında sonsuz bir toplumsal mesafe yaratılır. İnsanlar, yerellikler, etkinlikler ortadan kaybolmaz. Ancak, değerin üretildiği, kültürel kodların yaratıldığı, iktidarın karara bağlandığı üst ağın görünmez mantığına dahil olan yapısal anlamları kaybolur. Yeni toplumsal düzen, ağ toplumu giderek insanların çoğuna bir üst-sosyal düzensizlik gibi görünmektedir. Açıkçası piyasaların, teknolojinin, jeopolitik düzenin ya da biyolojik belirlenmenin kontrol edilemez mantığından türeyen otomatikleşmiş, rasgele bir olaylar dizisi olarak.

Daha kapsamlı bir tarihsel bakış açısı içinde, ağ toplumu insanî deneyimde niteliksel bir değişimi temsil eder. Toplumsal eylemin en temel düzeyde doğa ile kültür arasındaki ilişki kalıplarının değişimi olarak anlaşıldığı eski sosyolojik geleneğe göre, gerçekten de yeni bir çağdayız. İnsani deneyimin bu iki temel kutbu arasındaki ilk ilişki modeli, binlerce yıl boyunca doğanın kültür üzerindeki hakimiyetiyle tanımlandı. Toplumsal örgütlenme kodları, doğanın kontrol edilemez katılığına karşı hayatta kalmak için verilen mücadeleyi neredeyse doğrudan yansıtırdı; antropoloji de bize toplumsal hayatın kurallarının izini biyolojik oluşumumuzun kökenlerine dek sürmeyi öğretti. Modern çağın başında kurulan, sınaî devrimi ve aklın zaferiyle ilişkilendirilen ikinci ilişki biçiminde ise kültür doğaya hakimdi; toplum, insanoğlunun hem doğal kaynaklardan özgürleştiğini hem de kendi baskı

ve sömürü felaketlerine tabîyetini gördüğü çalışma sürecinden oluşuyordu.

Şimdi doğayı, doğanın sunî bir kültürel form olarak diriltilmesi noktasına dek aşan kültürün, kültüre atıfta bulunduğu yeni bir aşamaya giriyoruz: Aslında çevreci hareketin anlamı budur; doğayı ideal kültürel bir biçim olarak yeniden inşa etmek. Tarihsel evrimin ve teknolojik değişimin yakınlaşması yüzünden, toplumsal etkileşim ile toplumsal örgütlenmenin tümüyle kültürel bir biçimine adım attık. İşte bu yüzden, enformasyon, toplumsal örgütlenmemizin kilit bileşeni; ağlar arasındaki mesaj ve imge akışı bu yüzden toplumsal yapımızın temel niteliğini oluşturuyor. Bu tarihin, insanoğlunun kendi kendiyle barışmasıyla mutlu bir sona erdiği anlamına gelmiyor. Aslında tam tersi söz konusu: Tarih daha yeni başlıyor; tarihten binlerce yıl boyunca doğaya karşı verilmiş tarih öncesi bir savaşın ardından önce hayatta kalan, sonra onu fetheden türümüzün, ağırlıklı olarak sosyal bir dünyada yaşamamızı sağlayacak bir bilgi ve toplumsal örgütlenme düzeyine erişmiş olmasını anlıyorsak eğer. Bu, yeni bir varoluşun, hattâ yeni bir çağın, kültürün varoluşumuzun somut temelleri karşısındaki özerkliğinin damgasını vurduğu Enformasyon Çağı'nın başlangıcı. Ne var ki heyecan verici bir an olmayabilir. Çünkü, sonunda insani dünyamızda yapayalnızken, tarihsel gerçekliğin aynasında kendimize bakmamız gerekecek. Gördüğümüzü beğenmeyebiliriz.

Devam etmek üzere.

Kaynakça

Abegglen, J. C. ve Stalk, G., *Kaisha: The Japanese Corporation*, Basic Books, New York, 1985.

Abolaffia, Michael Y. ve Biggart, Nicole W., "Competition and markets: an institutional perspective." Amitai Etzioni ve Paul R. Lawrence (der.), *Socio-economics: Towards a New Synthesis*, Armonk, M.E. Sharpe, NY, 1991, s.211-31.

Adam, Barbara, *Time and Social Theory*, Polity Press, Chambridge, (1990).

Adler, Glenn ve Suarez, Doris, *Union Voices: Labor's Responses to Crisis*, Albany, State University of New York Press, NY, 1993.

Adler, Paul S., *Technology and the Future of Work*, Oxford University Press, New York, 1992.

African Development Bank, *The Social Dimensions of Adjustment in Africa: A Policy Agenda*, World Bank, Washington D.C., 1990.

Agence de l'Informatique, *L'Etat d'informatisation de la France*, Economica, Paris, 1986.

Aglietta, Michel, *Régulation et crise du capitalisme: l'expérience des Etats-Unis*, Calmann-Levy, Paris, 1976.

Allen, G. C., *The Japanese Economy*, St. Martin's Press, New York, 1981a.

— *A Short economic History of Modern Japan*, Macmillan, Londra, 1981b.

Allen, Jane, E., "New computers may use DNA instead of chips," *San Fransisco Chronicle*, 13 Mayıs 1995, B2.

Alvarado, Manuel (der.), *Video World-wide*, John Libbey, Londra ve Paris, 1988.

Amin, Ash ve Robins, Kevin, "These are not Marshallian times," Roberto Camagni (der.), *Innovation Networks: Spatial Perspectives*, Belhaven Press, Londra, 1991, s.105-20.

Amsdem, Alice, "Taiwan's economic history: a case of étatisme and a challenge to dependency theory," *Modern China*, 5 (3), 1979, 341-80.

— "The state and Taiwan's economic development," Peter B. Evans, Dietrich Rueschemeyer ve Theda Skocpol (der.), *Bringing the State Back in*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985.

— *Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization*, Oxford University Press, New York, 1989.

— "A theory of government intervention in late industrialization." Louis Putterman ve Dietrich Rueschemeyer (der.), *State and Market in Development: Synergy or Rivalry?*. Lynne Rienner, Boulder, Colorado, 1992.

Anderson, A. E., *Creativity and Regional Development*, Laxenburg: International Institute for Applied Systems Analysis, çalışma raporu 85/14, 1985.

Andrieu, Michel, Michalski, Wolfgang ve Stevens, Barrie (der.), *Longterm Prospects for the World Economy*, OECD, Paris, 1992.

Anisimov, Evgenii, *The Reforms of Peter the great: Progress Through Coercion in Russia*, M.E. Sharpe, Armonk, NY, 1993.

Aoki, Masahiko, *Information, incentives, and bargaining in the Japanese economy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.

Aoyama, Yuko, "Locational strategies of Japanese multinational corporations in electronics," University of California, Şehir ve Bölge Planlaması Doktora Tezi, 1995.

Appelbaum, Eileen, *Technology and the Redesign of Work in the Insurance Industry*, Araştırma Raporu, Stanford University Institute of Research on Educational Finance and Governance, Stanford, CA, 1984.

— ve Schettkat, Ronald (der.), *Labor Markets, Adjustments to Structural Change and Technological Progress*, Praeger, New York, 1990.

Appelbaum, Richard P. ve Henderson, Jeffrey (der.), *States and Development in the Asian Pacific Rim*, Sage, Londra, 1992.

Arancibia, Sergio, *Dependencia y deuda externa*, Taller Popular, Lima, 1988.

Aries, Philippe, *L'homme devant la mort*, Seuil, Paris, 1977.

— *Images de l'homme devant la mort*, Seuil, Paris, 1983.

Armstrong, David, "Computer sex: log on; talk dirty; get off." *San Francisco Examiner*, 10 Nisan 1994.

Aron, Raymond, *Dix-huit leçons sur la société industrielle*, Idées-Gallimard, Paris, 1963.

Aronowitz, Stanley ve Di Fazio, Williams *The Jobless Future*, University of Minnesota, Minneapolis, 1994.

Arrieta, Carlos G. ve d., *Narcotrafico en Colombia. Dimensiones politicas, economicas, juridicas e internacionales*, Tercer Mundo Editores, Bogota, 1991.

Arthur, Brian, *Industry Location and the Economics of Agglomeration: Why a Silicom Valley?*, Stanford University Center for Economic Policy Research, Stanford, CA., 1985.

— *Industry Location Patterns and the Importance of History*, Stanford University Food Research Institute, Stanford, CA, 1986.

— "Competing technologies, increasing returns, and lock-in by historical events." *Economic Journal*, 99, Mart 1989, 116-31.

Ashton, Thomas, S., *The Industrial Revolution, 1760-1830*, Oxford: Oxford University Press, 1948.

Asian Money, Asian Issuers & Capital Markets Supplement, "Derivatives: marking more room to manoeuvre," Aralık 1993 - Ocak 1994, 30-2.

Aslund, Andres, *How Russia Became a Market Economy*, Brookings Institution, Washington D.C., 1995.

Avrupa Birliği Komisyonu, *Growth, Competitiveness, Employment: The Challenges and Ways Forward into the 21st Century, White Paper*, Avrupa Topluluğu Ofisi, Lüksemburg, 1994.

Aydalot, Philippe, "L'aptitude des milieux locaux a promouvoir innovation technologique," communication au symposium *Nouvelles technologies et regions en crise*, Association de science régionale de langue française, Brüksel, Nisan 22-23, 1985.

Aznar, Guy, *Travailler moins pour travailler tous*, Syros, Paris, 1993.

Baghwati, J. ve Srinivasan, T. M., *Indian Economic Reforms*, Yeni Delhi, Maliye Bakanlığı, 1993.

Bailey, Paul Parisotto, Aurelio ve Renshaw, Geoffrey (der.), *Multinationalas and Employment: The Global Economy of the 1990s*, Cenevre: Uluslararası Çalışma Örgütü, 1993.

Baker, Hugh, *Chinese Family and Kinship*, Columbia University Press, New York, 1979.

Balaji, R., "The formation and structure of the high technology industrial complex in Bangalore, India," University of California, Şehir ve Bölge Planlaması Doktora Tezi, Berkeley, CA, 1994.

Baldwin-Evans, Martin ve Schain, Martin (der.), *The Politics of Immigration in Western Europe*, Frank Cass, Londra, 1995.

Ball-Rokeach, Sandra J. ve Cantor, Muriel (der.), *Media, Audience and Social Structure*, Sage Beverly Hills, CA, 1986.

Banegas, Jesus (der.), *La industria de la información. Situación actual y perspectivas*, Fundesco, Madrid, 1993.

Bar, François, *Configuring the Telecommunications Infrastructure for the Computer Age: The Economics of Network Control*, University of California Doktora Tezi, Berkeley, CA, 1990.

— "Network flexibility: a new challenge for telecom policy," *Communications and Strategies*, özel sayı, Haziran 1992, 111-22.

— ve Borrus, M., *The Future of Networking*, University of California, Berkeley, CA, 1993.

— ve — Coriat, Benjamin, *Information Networks and Competitive Advantage: Issues for Government Policy and Corporate Strategy Development*, Avrupa Topluluğu Komisyonu, Brüksel, 1991.

Baran, Barbara, "Office automation and women's work: the technological transformation of the insurance industry." Manuel Castells (der.), *High Technology, Space, and Society*, Sage, Beverly Hills, CA, 1985, s.143-71.

— *Technological Innovation and Deregulation: The Transformation of the Labor Process in the Insurance Industry*, University of California, Şehir ve Bölge Planlaması Doktora Tezi, Berkeley, CA, 1989.

Baranano, Ana M., "La empresa española en los programas europeos de cooperación tecnológica,", Yayımlanmamış İşletme Ekonomisi Doktora Tezi, Universidad Autonoma de Madrid, Madrid, 1994.

Barglow, Raymond, *The Crisis of the Self in the Age of Information: Computers, Dolphins, and Dreams*, Routledge, Londra, 1994.

Barthes, Roland, *Leçon inaugurale de la chaire de sémiologie littéraire du Collège de France, prononcée le 7 Janvier 1977*, Seuil, Paris, 1978.

Bassalla, George, *The Evolution of Technology*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.

Batty, Michael ve Barr, Bob, "The electronic frontier: exploring and mapping cyberspace," *Futures*, 26 (7), 1994, s.699-712.

Bauldrillard, Jean, *Pour une critique de l'économie politique du signe*, Gallimard, Paris, 1972.

— La *Gurre du Colfe n'a pas eu lieu*, Fayard, Paris, 1991.

Baumgartner, Peter ve Payr, Sabine (der.), *Speaking Minds: Interviews with Twenty Eminent Cognitive Scientists*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1995.

Baumol, W.J., Blackman S.A.B. ve Wolf, E.N., *Productivity and American Leadership: The Long View*, MIT Press, Cambridge, MA, 1989.

Bayart, Jean-François, *The State in Africa: The Politics of the Belly*, Longman, Londra, 1992.

Beasley, W.G., *The Rise of Modern Japan*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1990.

Bedi, Hari, *Understanding the Asian Manager*, Allen & Unwin, Sydney, 1991.

Bedoui, Mongi, *Bibliographie sur l'exchusion dans les pays arabes du Mahgreb et du Machreq*, International Institute of Labour Studies, 80, Cenevre, 1995.

Bell, Daniel, *The Coming of Post-industrial Society: A Venture in Social Forecasting*, Basic Books, New York, 1976. (ilk baskı 1973)

Belussi, Fiorenza, "La flessibilita si fa gerarchia: la Benetton." F. Belussi (der.), *Nuovi Modelli d'Impresa, Gerarchie Organizzative e Imprese Rete*, Franco Angeli, Milan, 1992.

Bendixon, Terence, "El transporte urbano." Jordi Borja ve d. s.427-53. *Las grandes ciudades en la decada de los noventa*, Madrid: Editorial Sistema, 1991.

Beniger, James R., *The Control Revolution: Technological and Economic Origins of the Information Society*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1986.

Bennett, A., *The Death of Organization Man*, William Morrow, New York, 1990.

Benson, Rod, "telecommunications and society: a review on the research literature on computer-mediated communication," University of California, Berkeley Uluslararası İktisat Yuvarlak Masa Tartışması, Berkeley, CA, 1994.

Benveniste, Guy, *Twenty-first Century Organization: Analyzing Current Trends, Imagining the Future*, Jossey Bass, San Francisco, CA, 1994.

Berger, J., *And Our Faces, My Heart, Brief as Photos*, Writers & Readers, Londra, 1984.

Berger, Peter, *The Capitalist Revolution*, Wildwood, Londra, 1987.

Berger, Peter ve Hsiao, M. (der.), *In Search of an East Asian Development Model*, Transaction Books, New Brunswick, NJ, 1988.

Bergsten, C. Fred ve Noland, Marcus (der.), *Pacific Dynamism and the international Economic System*, Uluslararası İktisat Enstitüsü, Washington D.C., 1993.

Bernstein, Michael A. ve Adler, David E., *Understanding American Economic Decline*, Cambridge University Press, New York:, 1994.

Bertazzoni F. ve d., *Odissea Informatica. Alle soglie della nuova era: intinerario nelle societa informatiche*, Isituto A. Gemelli per I Problemi della Comunicazione. Gruppo Editoriale Jackson, Milan, 1984.

Bertrand, O. ve Noyelle, T.J., *Corporate and Human Resources: Technological Change in Banks and Insurance Companies in Five OECD Countries*, OECD, Paris, 1988.

Bessant, John, *Microelectronics and Change at Work*, Cenevre: Uluslararası Çalışma Örgütü, 1989.

Bettinger, Cass, *High Performance in the 1990s: Leading the Strategic and Cultural Revolution in Banking*, Business One Irwin, Homewood, IL, 1991.

Bianchi, Patrizio, Carnoy, Martin ve Castells, Manuel, *Economic Modernization and Technology Policy in the People's Republic of China*, Stanford University Center for Education Research Stanford, CA, 1988.

Bielenski, Harald (der.), *New Forms of Work and Activity: Survey of Experience at Establishment Level in Eight European Countries*, Avrupa Yaşam ve Çalışma Koşullarını Geliştirme Kurumu, Dublin, 1994.

Biggart, Nicole Woolsey, *Charismatic Capitalism*, University of Chicago Press, Chicago, IL 1990a.

— "Institutionalized patrimonialism in Korean business," *Comparative Social Research*, 1990b, 12: 113-33.

— "Explaining Asian economic organization: toward a Weberian institutional perspective." *Theory and Society*, 1991, 20: 199-232.

— "Institutional logic and economic explanation." Jane Marceau (der.), *Reworking the World: Organizations, Technologies, and Cultures in Comparative Perspective*, Walter de Gruyter, Berlin, 1992, s.29-54.

— ve Hamilton, G. G., "On the limits of a firm-based theory to explain business networks: the western bias of neoclassical economics." Nitin Nohria ve Robert G. Ecckles (der.), *Networks and Organizations: Structure, Form, and Action*, Harvard Business School Press, Boston MA, 1992.

Blijker, Wiebe E., Hughes, Thomas P. ve Pinch, Trevor (der.), *The Social construc-*

tion of Technological Systems: New Directions in the Sociology and History of Technology, MIT Press, Cambridge, MA, 1987.

Birch, David L., *Job Generation in America*, Free Press, New York, 1987.

Bird, Jane, "Dial M for multimedia." *Management Today*, Temmuz 1994, 50-3.

Bishop, Jerry E. ve Waldholz, Michael, *Genome*, Simon & Schuster, New York, 1990.

Blakely, Edward, Scotchmer, S. ve Levine, J., *The Locational and Economic Patterns of California's Biotech Industry*, University of California Institute of Urban and Regional Development, Biyoteknoloji Endüstrisi Araştırma Grubu Raporu, Berkeley, CA, 1988.

Blazejczak, Jurgen, Eber, Georg ve Horn, Gustav A., "Sectoral and macroeconomic impacts of research and development on employment." Egon Matzner ve Michael Wagner (der.), *The Employment Impact of New Technology: The Case of West Germany*, Avebury, Aldershot, Hants, 1990, s.221-33.

Bluestone, Barry ve Harrison, Bennett, *The Great American Job Machine: The Proliferation of Low-wage Employment in the U.S. Economy*, Basic Books, New York, 1988.

Blumler, Jay G. ve Katz, Elihu (der.), *The Uses of Mass Communications*, Newport Beach, Sage, CA, 1974.

Bofill, Ricardo, *Espacio y Vida*, Tusquets Editores, Barcelona, 1990.

Booker, Ellis, "Interactive TV comes to public broadcasting," *Computerworld*, 1994, 28 (3): 59.

Borja, Jordi ve Castells, Manuel, *Local & Global: Management of Cities in the Information Age*, Londra, Earthscan, 1997.

Borja, Jordi ve d. (der.), *Las grandes ciudades en la decada de los noventa*, Editorial Sistema, Madrid, 1991.

Borjas, George F., Freeman, Richard B. ve Katz, Lawrence F. *On the Labour Market Effects of Immigration and Trade*, Uluslararası İktisadi Araştırmalar Bürosu, Cambridge, MA, 1991.

Bornstem, Lisa, "Flexible production in the unstable state: the Brazilian information technology industry," Yayımlanmamış doktora tezi. University of California, Şehir ve Bölge Planlaması Bölümü, Berkeley, 1993.

Borrus, Michael G., *Competing for Control: America's Stake in Microelectronics*, Ballinger, Cambridge, MA, 1988.

— ve Zysman, John, "Industrial competitiveness and American national security." W. Sandholtz ve d., *The Highest Stakes: The Economic Foundations of the Next Security System*, Oxford University Press, New York, 1992.

Bosch, Gerhard, *Flexibility and Work Organization: Report of Expert Working Group*, Avrupa Komisyonu, directorate General for Employment, Industrial Relations, and Social Affairs, Brüksel, 1995.

—, Dawkins, Peter ve Michon, François (der.), *Times Are Changing: Working Time in 14 Industrialised Countries*, Cenevre: Uluslararası Çalışma Örgütü, 1994.

Botein, Michael ve Rice, David M. (der.), *Network Television and the Public Interest*, Lexington Books, Lexington, MA, 1980.

Boureau, Allan ve d., *The Culture of Print: Power and the Uses of Print in Early Modern Europe*, (der.) Roder Chartier, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1989.

Bouvier, Leon F. ve Grant, Lindsay, *How Many Americans? Population, Immigration, and the Environment*, Sierra Club Books, San Francisco, CA, 1994.

Bower, J.L., *When Markets Quake*, Harvard Business School Press Boston, MA:, 1987.

Boyer, Christine, *The City of Collective Memory*, MIT Press, Cambridge, MA, 1994.

Boyer, Robert, "Is a new socio-technical system emerging?" *Structural Change and labour Market Policy*, Konferans Bildirisi, Var, Gard, 6-9 Haziran 1988a.

— "Technical change and the theory of regulation." G. Dosi ve d., *Technical Change and Economic Theory*, Pinter, Londra, 1988b, s.67-94.

— 1990, "Assessing the impact of R&D on employment: puzzle or consensus?" E. Matzner ve M. Wagner (der.), *The Employment Impact of New Technology: The Case of West Germany*, Avebury, Aldershot, Hants, s.234-54.

— (der.), *Capitalismes fin de siècle*, Presses Universitaires de France, Paris, 1986.

Boyer, R. ve Mistral, J., "Le baut du tunnel? Stratégies conservatrices et nouveau régime d'accumulation," Konferans Bildirisi, *International Conference on the Theory of Regulation*, Barcelona, 16-18 Haziran 1988.

— ve Ralle, P., "Croissances nationales et contrainte extérieure avant et après 1973." *Economie et société*, no. P29, 1986.

— ve —, "L'Insertion internationale conditionne-t-elle les formes nationales d'emploi? Convergences ou différentiations des pays européens." *Economie et société*, no. P29, 1986b.

Boyett, Joseph H. ve Conn, Henry P., *Workplace 2000: The Revolution Reshaping American Business*, Dutton, New York, 1991.

Braddock, D.J., "Scientific and technical employment, 1900-2005." *Monthly Labor Review*, Şubat 1992, 28-41.

Bradford, Colin I. (der.), *Strategic Options for Latin America in the 1990s*, OECD Development Center, Paris, 1992.

— *The New Paradigm of Systemic Competitiveness: Toward More Integrated Policies in Latin America*, OECD Development Center, Paris, 1994.

Braudel, Fernand, *Civilisation matérielle et capitalisme. XVe-XVIIe siècle*, Armand Colin, Paris, 1967.

Braun, Ernest ve Macdonald, Stuart, *Revolution in Miniature: The History and Impact of Semiconductor Electronics Re-explored*, 2. baskı, Cambridge University Press, Cambridge, 1982.

Braverman, Harry, *Labor and Monopoly Capital*, Monthly Review Press, New York, 1973.

Breeden, Richard C., "The globalization of law and business in the 1990s." *Wake Forest Law Review*, 28 (3), 1993, s.509-17.

BRIE, *Globalization and Production*, University of California, Berkeley, CA, 1992.

Broad, William J., *Star Warriors*, Simon & Schuster, New York, 1985.

Brooks, Harvey, "Technology and the ecological crisis," Amherst'te verilen ders, 9 Mayıs 1971.

Brown, Richard P.C., *Public Debt and Private Wealth: Debt, Capital Flight and the IMF in Sudan*, Macmillan, Londra, 1992.

Brusco, S., "The Emilian model: productive decentralization and social integration." *Cambridge Journal of Economics* 6 (2), 1982, 167-84.

Buitelaar, Wout (der.), *Technology and Work: Labour Studies in England, Germany and the Netherlands*, Aldershot, Avebury, Hants, 1988.

Bunker, Ted, "The multimedia infotainment I-way: telephone, cable, and media companies are pursuing video-on-demand, interactive education, multimedia politicking, and more." *LAN Magazine*, 9 (10), 1994, 524.

Bureau of Labor Statistics, *Occupational Projections and Training Data*, Statistical and Research Supplement to the 1994-5, *Occupational Outlook Handbook*, Bülten 2451, Mayıs 1994.

Burlen, Katherine, "La réalisation spatiale du désir et l'image spatialisée du besoin." *Espaces et sociétés*, n.5, 1972, 145-59.

Bushnell, P. Timothy, *The Transformation of the American Manufacturing Paradigm*, Garland, New York, 1994.

Business Week, "The horizontal corporation." 28 Ekim 1993.

— "Asia's wealth: special report." 29 Kasım 1993b.

— "The information technology revolution: how digital technology is changing the way we work and live." Özel sayı, 1994a.

— "The new face of business." *Enformasyon Devrimi* özel sayısı, s.99ff, 1994b.

— "China: birth of a new economy." 31 Ocak 1994c, 42-8.

— "Sega: it's blasting beyond games and racing to build a hightech entertainment empire." 21 Şubat 1994d, kapak konusu.

— "Interactive TV0 not ready for prime time." 14 Mart 1994e, 30.

— "The entertainment economy." 14 Mart 1994f, 58-73.

— "How the Internet will change the way you do business." 14 Kasım 1994g.

— "Home computers: sales explode as new uses turn PCs into all-purpose information appliances." 28 Kasım 1994h, 89ff.

— "The networked corporation." Özel sayı, 1995a.
— "Mexico: can it cope?" 16 Ocak 1995b.
— "Software industry." 27 Şubat 1995c, 78-86.
— "Benetton's new age." 14 Nisan 1995d.
— "The gene kings." 8 Mayıs 1995e, 72ff.
— "The networked corporation." 26 Haziran 1995f, 85ff.
— "Sun's rise." 22 Ocak, 1996.
Byrne, John H., "The pain of downsizing." *Business Week*, 9 Mayıs 1994.
Calderon, Fernando ve Dos Santos, Mario (der.), *Hacia un nuevo orden estatal? Democratization, modernization y actores socio-politicos*, 4 cilt, 1989, CLACSO, Buenos Aires.
— ve — Mario R., *Sociedades sin atajos. Cultura politica y restructuracion económica en America Latina*, Paidos, Buenos Aires, 1995.
— ve Laserna, Roberto, *Paradojas de la modernidad. Sociedad y cambios en Bolivia*, Fundacion Milenio, La Paz, 1994.
Calhoun, Craig (der.), *Social Theory and the Politcs of Identity*, Blackwell, Oxford, 1994.
Camagni, Roberto, "Local milieu, uncertainty und innovation networks: towards a new dynamic theory of economic space." Roberto Camagni (der.), *Innovation Networks: Spatial Perspectives*, Belhaven Press, Londra, 1991, s.121-44.
Campbell, Duncan, "Foreign investment, labor immobility and the quality of employment." *International Labour Review*, 2, 1994, 185-203.
Campo Vidal, Manuel, "La transición audiovisual." Antena-3 TV, Madrid, 1996. (yayımlanmadı).
Campos Alvarez, Tostado, *El Fondo Monetario y la dueda externa mexicana*, Plaza y Valdes Editores, Mexico, 1993.
Canby, E.T., *A History of Electricity*, Englewood Ciliffs, Prentice-Hall, NJ, 1962.
Cappelin, Riccardo, "International networks of cities." Roberto Camagni (der.), *Innovation Networks: Spatial Perspectives*, Belhaven Press, Londra, 1991.
Cappelli, Peter ve Rogovsky, Nicolai, "New work systems and skill requirements." *International Labour review*, 133 (2), 1994, 205-20.
Cardoso, Fernando H., "New North/South relations in the present context: a new dependency?" Martin Carnoy ve d., *The New Global Economy in the Information Age*, University Park, Penn State University Press, PA, 1993, s.149-59.
— ve Faletto, Enzo, *Desarrollo y dependencia en America Latina*, Mexico D.F.: Siglo XXI Editores, University of California Press, Berkeley, CA, 1969, genişletilmiş İngilizce baskı 1979.
Carey, M. ve Franklin, J.C., "Outlook: 1990-2005 industry output and job growth continues slow into next century." *Monthly Labor Review*, Kasım 1991: 45-60.

Carnoy, Martin, *The New Information Technology: International Diffusion and Its Impact on Employment and Skills. A Review of the Literature*, World Bank, PHREE, Washington D.C., 1989.
— *Faded Dreams: The Politics and Economics of Race in America*, Cambridge University Press, New York, 1994.
— ve Castells, Manuel, "Sustainable flexibility: work, family, and society in the information age," University of California, Batı Avrupa Çalışmaları Merkezi, Berkeley, 1986.
— ve Fluitman, Fred, "Training and the reduction of unemployment in industrialized countries," Cenevre: Uluslararası Çalışma Örgütü'nün yayımlanmamış raporu, 1994.
— ve Levin, Henry, *Schooling and Work in the Democratic State*, Stanford University Press, Stanford, CA, 1985.
— Pollack, Seth ve Wong, Pia L., *Labor Institutions and Technological Change: A Framework for Analysis and Review of the Literature*, Stanford University International Development Education Center, Stanford, CA, Rapor Cenevre Uluslararası Çalışma Örgütü'ne sunulmuştur, 1993a.
— ve d., *The New Global Economy in the Information Age*, Pena State University Press, University Park, PA, 1993b.
Carre, Jean-Jacques, Dubois, Paul ve Malinvaud, Edmond, *Abrégé de la croissance française: un essai d'analyse économique causale de l'après guerre*, Editions du Seuil, Paris, 1984.
Carver, M., *War since 1945*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1980.
Case, Donald O., "The social shaping of videotex: how information services for the public have evolved." *Journal of the American Society for Information Science*, 45 (7), 1994, 483-9.
Castano, Cecilia, *La Informatization de la banca en Espana*, Ministerio de Economia / Universidad Autónoma de Madrid, Madrid, 1991.
— *Nuevas Tecnologias, Trabajo y Empleo en Espana*, Alianza Editorial, Madrid, 1994a.
— *Tecnologia, empleo y trabajo en Espana*, Alianza Editorial, Madrid, 1994b.
Castells, Manuel, *La Question urbaine*, François Maspero, Paris, 1972.
— "The service economy and the postindustrial society: a sociological critique." *International Journal of Health Services*, 6 (4), 1976, 595-607.
— *The Economic Crisis and American Society*, Princeton University Press, Princeton, NJ, and Blackwell, Oxford, 1980.
— "The new industrial space: information technology manufacturing and spatial structure in the United States." G. Sternlieb ve J. Hughes (der.), *America's New Market Geography: Nation, Region and Metropolis*, Rutgers University, New Brunswick, NJ, 1988a.

— (der.), *The State and Technology Policy: A Comparative Analysis of U.S. Strategic Defense Initiative, Informatics Policy in Brazil, and Electronics Policy in China*, Berkeley Uluslararası Ekonomi konulu yuvarlak masa toplantısı (BRIEİ), University of California, Berkeley, CA, 1988b.
— "High technology and the new international division of labor." *Labour Studies*, Ekim 1989a.
— *The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring, and the Urban-Regional Process*, Blackwell, Oxford, 1989b.
— "Notes of field work in the industrial areas of Taiwan," yayımlanmadı, 1989c.
— "Die zweigeteilte Stadt. Arm und Reich in den Stadten Lateinamerikas, der USA and Europas." Tilo Schabert (der.), *Die Weldt der Stadt*, Piper, Münih, 1990, s.199-216.
— "Estrategias de desarrollo metropolitano en las grandes ciudades españolas: la articulación entre crecimiento economico y calidad de vida." Jordi Borja ve d. (der.), *Las grandes ciudades en la decada de los noventa*, Editorial Sistema, Madrid, 1991, s.17-64.
— "Four Asian tigers with a dragon head: a comparative analysis of the state, economy, and society in the Asian Pacific Rim." Richard Appelbaum and Jeffrey Henderson (der.), *States and Development in the Asian Pacific Rim*, Sage, Newbury Park, CA, 1992, s.33-70.
— "Paths towards the informational society: employment structure in G-7 countries, 1920-1990." *International Labour Review*, 133 (1): 1994, 5-33 (Yuko Aoyama ile birlikte).
— "The net and the self: working notes for a critical theory of informational society." *Critique of Anthropology*, 16 (1), 1996, 9-38.
— (der.), *High Technology, Space and Society*, Sage, Beverly Hills, CA, 1985.
— ve Guillemard, Anne Marie, "Analyse sociologique des pratiques sociales en situation de retraite." *Sociologie du travail*, 3: 1971, 282-307.
— ve Hall, Peter, *Technopoles of the World: The Makings of 21st Century Industrial Complexes*, Routledge, Londra, 1994.
— ve Laserna, Roberto, "The new dependency: technology and social change in Latin America." *Sociological Forum*, Güz 1989.
— Natalushko, Swetlana, "La modernizacion tecnologica de las empresas de electrónica y telecomunicaciónes en Rusia: un estudio de Szelenograd," Universidad Autónoma de Madrid, Programa de Estudios Rusos, Madrid, 1993.
— ve Skinner, Rebecca, "State and technological policy in the U.S.: the SDI program." Manuel Castells (der.) *The State and Technological Policy: A Comparative Analysis*, University of California, Berkeley, CA, 1988.
— ve Tyson, Laura d'Andrea, High technology choices ahead: restructuring interdependence." John W. Sewell ve Stuart Tucker (der.), *Growth, Exports, and*

Jobs in a Changing World Economy, Transaction Books, New Brunswick, NJ, 1988.

— ve —, "High technology and the changing international division of production: Implications for the U.S. economy." Randall B. Purcell (der.), *The Newly Industrializing Countries in the World Economy. Challenges for U.S. Policy*, Lynne Rienner, Boulder, CO, 1989, s.13-50.

— ve d., *Nuevas tecnologias, economia y sociedad en España*, 2 cilt, Alianza Editorial, Madrid, 1986.

—, Goh, Lee ve Kwok, R.W.Y., *The Sheek* Kip Mei *Syndrome: Economic Development and Public Housing in Hong Kong and Singapore*, Pion, Londra, 1990.

— (der.) Gamella, Manuel, De la Puerta, Enrique, Ayala, Luis ve Matias, Carmen, *la industria de las tecnologias de informacion (1985-90). España en el contexto mundial*, Fundesco, Madrid, 1991.

—, Granberg, Alexander ve Kiselyova, Emma, *The Development of Siberia and the Russian Far East and its Implications for the Pacific Economy*, University of California Pacific Rim Research Program and Institute of Urban and Regional Development, Berkeley, CA, 1996a.

—, Yazawa, Shujiro ve Kiselyova, Emma, "Insurgents against the global order: a comparative analysis of Chiapas Zapatistas, American militia movement, and Aum Shinrikyo." *Berkeley Journal of Sociology*, 1996b.

Castillo, Gregory, "Henry Ford, Lenin, and the scientific organization of work in capitalist and soviet industrialization," University of California, Şehir ve Bölge Planlaması Bölümü, Berkeley, CA, yayımlanmamış seminer bildirisi, 1994.

Cats-Baril, William L. ve Jelassi, Tawfik, "The French videotex system Minitel: a successful implementation of a national information technology infrastructure." *MIS Quarterly*, 18 (1): 1994, 1-20.

Caves, Roger W., *Exploring Urban America*, Thousand Oaks, Sage, CA, 1994.

Cecchini, Paolo, *The European Challenge, 1992: The Benefits of a Single Market*, Gower, Aldershot, Hants, 1988.

Centre d'Etudes Prospectives et d'Informations Internationales (CEPII), *L'Economie mondiale 1990-2000: l'impératif de la croissance*, Economica, Paris, 1992.

— ve OFCE, Mimosa: une modelisation de l'économie mondiale, *Observations et diagnostics économiques*, 30 Ocak 1990.

CEPAL (Comision Economica para America Latina, Naciones Unidas), *El desarollo frutiocola y forestal en Chile y sus derivaciones sociales*, Informe CEPAL, Santiago, Şili, 1996.

— *La apertura financiera de Chile y el comportamiento de los bancos transnacionales*, Informe CEPAL, Santiago, Şili, 1990a.

— *Trensformacion productiva con equided*, Naciones Unidas, CEPAL, Santiago, Şili, 1990b.

— *El crecimiento economico y su difusion social: el caso de Chile de 1987 a 1992, Santiago de Chile: CEPAL, Division de Estadisticas y Proyecciones.* 1994.

Cervero, Robert, *America's Suburhon Centers: The Land Use-Transportation Link*, Unwin Hyman, Boston, MA, 1989.

— "Changing live-work spatial relationships: implications for metropolitan structure and mobility." John Brotchie ve d. (der.), *Cities in the 21st Century: New Technologies and Spatial Systems*, Longman & Cheshire, Melbourne, 1991, s.330-47.

Chandler, Alfred D., *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1977.

—, "The evolution of modern global competition." M.E. Porter (der.), *Competition in Global Industries*, Harvard Business School Press, Boston, MA, 1986, s.405-48.

Chen, Edward K.Y., *Hypergrowth in Asian Economies: A Comparative Analysis of Hong Kong, Japan, Korea, Singapore and Taiwan*, Macmillan, Londra, 1979.

Chesnais, François, *La Mondialisation du capital*, Syros, Paris, 1994.

Chida, Tomohei and Davies, Peter N., *The Japanese Shipping and Shipbuilding Industries: A History of Their Modern Grouth*, Athlone Press, Londra, 1990.

Child, John, "Technology and work: An ousline of theory and research in the western social sciences." Peter Grootings (der.), *Techonology and Work: East-West Comparison*, Croom Helm, Londra, 1986, s.7-66.

Chin, Pei-Hsiung, *Housing Policy and Economic Development in Taiwan*, University of California, IURD, Berkeley, CA, 1988.

Chion, Miriam, "Recent process of globalization in Peru," University of California, Şehir ve Bölge Planlaması Bölümü, Berkeley, CA, 1995.

Chizuko, Ueno, "The position of Japanese women reconsidered." *Current Anthropology*, 28 (4): 1987, 75-84.

— "The Japanese women's movement: the counter-values to industrialism." Grakan McCormark and Yoshio Sugimoto (der.), *Modernization and Beyond: The Japanese Trajectory*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988, s.167-85.

Choucri, Nazli, "The hidden economy: a new view of remittances in the Arab World." *World Development Report*, 14: 1986, 702-9.

Chung, K.H., Lee H.C. ve Okumura, A., "The managerial practices of Korean, American, and Japanese firms." *Journal of East and West Studies*, 17: 1988, 45-74.

Clark, R., *The Japanese Company*, Yale University Press, New Haven, CT, 1979.

Clegg, Stewart, *Modern Organizations: Organization Studies in the Postmodern World*, Sage, Londra, 1990.

— "French bread, Italian fashions, and Asian enterpises, modern passions and postmodern prognoses." Jane Marceau (der.), *Reworking the World*, Walter de Gruyter, Berlin, 1992, s.55-94.
— ve Redding, S. Gordon (der.), *Capitalism in Contrasting Cultures*, Walter de Gruyter, Berlin, 1990.
Clow Archibald ve Clow, Nan L., *The Chemical Revolution*, Batchworth Press, Londra, 1952.
Coclough, Christopher ve Manor, James (der.), *States or Markets? Neo-liberalism and the Development Policy Debate*, Clarendon Press, Oxford, 1991.
Cohen Stephen, "Corporate nationality can matter a lot," testimony before the US Congress Joint Economic Committee, Eylül 1990.
— "Geo-economics: lessons from America's mistakes." Martin Carnoy ve d., *The New Global Economy in the Information Age*, Penn State University Press, University Park, PA, 1993, s.97-147.
— "Competitiveness: a reply to Krugman." *Foreign Affairs*, 73: 3, 1994.
— ve Borrus, Michael, *Networks of American and Japanese Electronics Companies in Asia*, University of California, Berkeley, CA, 1995a.
— ve — *Networks of Companies in Asia*, University of California, Berkeley, CA, 1995b.
— ve Guerrieri, Paolo, "The variable geometry of Asian trade." Eileen M. Doherry (der.), *Japanese Investment in Asia*, Berkeley'de düzenlenen Uluslararası Ekonomi konulu konferans tutanakları, Asia Foundation, San Francisco, 1995, s.189-208.
— ve Zysman, John, *Manufacturing Matters: The Myth of Postindustrial Economy*, Basic Books, New York, 1987.
— ve d., *Global Competition: The New Reality*, cilt III of John Young, *Competitiveness. The Report of the President's Commission on Industrial Competitiveness*, Government Printing Office, Washington D.C., 1985, s.1.
Cohendet, P. ve Llerena, P., *Flexibilité, information et décision*, Economica, Paris, 1989.
Colas, Dominique, *La Glaive et le fléau. Genéalogie du fanatisme et de la société civile*. Grasset, Paris, 1992.
Collado, Cecilia, "Unsustainable development: environmental policy and regional development in Chile," University of California: Şehir ve Bölge Planlaması Bölümü Doktora Tezi, Berkeley, 1995.
Collective Author, *The State of Working Women: 1994 Edition*, 21 Seiki Zoidan, Tokyo, 1994 (Japonca).
Coloquio de Invierno, *Los grandes cambios de nuestro tiempo: la situación internacional, America Latina y Mexico*, 3 cilt, Universidad Nacional Autónoma de Mexico/Fondo de Cultura Economica, Mexico DF, 1992.

Comision Economica para America Latina, Naciones Unidas, bkz. CEPAL.
Commersant Weekly, "Survey on commercial crime in Russia." 13 Haziran 1995.
Conference on Time and Money in the Russian Culture, the University of California Center for Slavic and Eastern European Studies ve the Stanford University's Center for Russian and Eastern European Studies tarafından düzenlenen konferansın yayımlanmamış sunumları (Emma G. Kiselyova'nın kişisel notları ve tutanak özetleri) Berkeley, 17 Mart 1995.
Cooke, Philip, "The cooperative advantage of regions," Harold Innis Centenary Celebration adlı konferans için hazırlanan bildiri. *Regions, Institutions and Technology*, University of Toronto, 23-25 Eylül 1994.
— ve Morgan, K., "The network paradigm: new departures in corporate and regional development." *Society and Space*, 11: 1993, 543-64.
Cooper, Charles (der.), *Technology and Innovation in the International Economy*, Edward Elgar and United Nations University Press, Aldershot, Hants, 1994.
Cooper, James C., "The new golden age of productivity." *Business Week*, 26 Eylül 1995, 62.
Coriat, Benjamin, *L'Atelier et le robot*, Christian Bourgois Editeur, Paris, 1990.
— "Neither pre-nor post-fordism: an original and new way of managing the labour process." K. Tetsuro ve R. Steven (der.), *Is Japanese Management Post-Fordism?*, Mado-sha, Tokyo, 1994, s.182.
Council of Economic Advisers, *Economic Report to the President of the United States. Transmitted to the Congress, February 1995*, Government Printing Office, Washington D.C., 1995, s.95-127.
Coutrot, T. ve Husson, M., *Les Destins du tiers monde*, Nathan, Paris, 1993.
Crick, Francis, *The Astonishing Hypothesis: The Scientific Search for the Soul*, Charles Scribner's Sons, New York, 1994.
Cuneo, Alice, "Getting wired in the Gulch: creative and coding merge in San Francisco's multimedia community." *Advertising Age*, 65 (50), 1994.
Cusumano, M., *The Japanese Automobile Industry: Technology and Management at Nissan and Toyota*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1995.
Cyert, Richard M. ve Mowery, David C. (der.), *Tecnology and Employment: Innovation and Growth in the U.S. Economy*, National Academy Press, Washington D.C., 1987.
Dahlman, C., Ross-Larsen, B. ve Westphal, L.E., "Managing technological development: lessons from newly industrialising countries." *World Development*, 15 (6), 1987.
Dalloz, Xavier ve Portnoff, Andre-Yves, "Les promesses de l'unimedia." *Futuribles*, n.191, 1994, 11-36.
Daniel, W., *Workplace Survey of Industrial Relations*, Policy Studies Institute, Londra, 1987.

Daniels, P.W., *Service Industries in the World Economy*, Blackwell, Oxford, 1993.
Danton de Rouffignac, Peter, *Europe's New Business Culture*, Pitman, Londra, 1991.
Darbon, Pierre ve Robin, Jacques (der.), *Le Jaillissement des biotechnologies*, Fayard-Fondation Diderot, Paris, 1987.
David, Paul, *Computer and Dynamo: The Modern Productivity Paradox in Historical Perspective*, CA: Stanford University Center for Economic Policy Research, Bildiri No: 172, Stanford, 1989.
David, P.A., *Technical Choice Innovation and Economic Growth: Essays on American and British Experience in the Nineteenth Century*, Cambridge University Press, Londra, 1975.
— ve Bunn, J.A., "The economics of gateways' technologies and network evolution: lessons from the electricity supply industry." *Information Economics and Policy*, (3) Nisan 1988, 165-202.
Davidson, Basil, *The Black Man's Burden: Africa and the Curse of the Nation-state*, James Currey, Londra, 1992.
Davis, Diane, *Urban Leviathan: Mexico in the 20th Century*, Philadelphia, PA: Temple University Press, 1994.
Davis, Mike, *City of Qartz*, Verso, Londra, 1990.
Dean, James W., Yoon, Se Joon ve Susman, Gerald I., "Advanced manufacturing technology and organization structure: empowerment or subordination?" *Organization Science*, 3 (2), 1992, 203-29.
De Anne, Julius, *Global Companies and Public Policy: The Growing Challenge of Foreign Direct Investment*, Council of Foreign Relations Press, New York, 1990.
De Bandt, J. (der.), *Les Services dans les sociètés industrielles avancies*, Economica, Paris, 1985.
Deben, Leon ve d. (der.), *Understanding Amsterdam: Essays on Economic Vitality, City Life, and Urban Form*, Het Spinhuis, Amsterdam, 1993.
De Conninck, Frederic, *Société éclatée. Travail intégré*, Presses Universitaires de France Paris, 1995.
Denison, Edward F., *Why Growth Rates differ: Postuvar Experience in Nine Western Countries*, Brookings Institution, Washington D.C., 1967.
— *Accounting for United States Economic Growtt, 1929-69*, Brookings Institution, Washington D.C., 1974.
— *Accounting for Slower Economic Grouth: The United States in the 1970s*, Brookings Institution, Washington D.C., 1979.
Denisova, L.I., "Fondovyi rynok i inostrannye investitsii [Stock exchange market and foreign investment]." *EKO*, no.4, 1995, 65-73.
Dentsu Institute for Human Studies/DataFlow International, *Media in Japan*, DataFlow International, Tokyo, 1994.

Derriennic, J.P., "Tentative de polémologie nécrométrique," Université Laval, Quebec, yayımlanmamış tez, 1990.

Deyo, Frederick (der.), *The Political Economy of New Asion Industrialism*, Ithaca, Cornell University Press, NY, 1987.

Dicken, Peter, *Global Shift:* The Internationalization of Economic Activity, Guilford Press, New York, 1992.

Dickens, William T., Tyson, Laura D'Andrea ve Zysman, John (der.), *The Dynamics of Trade and Employment*, Ballinger Press, Cambridge, MA, 1988.

Dickinson, H.W., "The steam engine to 1830." C. Singer (der.), *A History of Technology*, cilt 4. *The Industrial Revolution, 1750-1850*, Oxford University Press, Oxford, 1958, s.108-97.

Dizard, Wilson P., *The Coming Information Age*, Longman, New York, 1982.

Dodgson, M. (der.), *Technology Strategy and the Firm: Management and Public Policy*, Harlow, Longman, Essex, 1989.

Doherty, Eileen M. (der.), *Japanese Investments in Asia: International Production Strategies in a Rapidly Changing World*, proceedings of a conference organized with Berkeley Roundtable on the International Economy, Asia Foundation, San Francisco, 1995.

Dohse, K. Jurgens, V. ve Malsch, T., "From Fordism to Toyotism? The social organization of the labour process in the Japanese automobile industry." *Politics and Society*, 14 (2), 1985, 115-46.

Dondero, George, "Information, communication, and vehicle technology," University of California department of City and Regional Planning, Spring, CP 2981 için yayımlanmamış seminer bildirisi, Berkeley, CA, 1995.

Dordick, Herbert S. ve Wang, Georgette, *The Information Society: A Retrospective View*, Sage, Newbury Park, CA, 1993.

Dosi, Giovanni, "The nature of the innovative process." G. Dosi ve d., *Technical Change and Economic Theory*, Pinter, Londra, 1988, 221-39.

— ve Soete, Luc, "Technology, competitiveness, and international trade." *Econometrica*, 3, 1983.

— Pavitt, K. ve Soete, L., *The Economics of Technical Change and International Trade*, Wheatsheaf, Brighton, Sussex, 1988a

—, Freeman, Christopher, Nelson, Richard, Silverberg, Gerald ve Soete Luc (der.), *Technical Change and Economic Theory*, Pinter, Londra, 1988b.

Dower, John W. (der.), *Origins of the Modern Japanese State: Selected Writings of E.H. Norman*, Pantheon Books, New York, 1975

Doyle, Marc, *The Future of Television: A Global Overview of Programming, Advertising, Technology and Growth*, NTC Business Books, Lincolnwood, IL, 1992.

Drexler, K. Eric ve Peterson, Chris, *Unbounding the Future: The Nanotechnology Revolution*, Quill/William Morrow, New York, 1991.

Drucker, Peter F., "The coming of the new organization." *Harvard Business Review*, 88, 1988, 45-53.

Dubois, Pierre, "Rupture de croissance et progrès technique." *Economie et statistique*, 1985, 181.

Dunford, M. ve Kafkalas, G. (der.), *Cities and Regions in the New Europe: The Global-Local interplay and Spatial Development Strategies*, Belhaven Press, Londra, 1992.

Dunning, John (der.), *Multinational Enterprises, Economic Structure, and International Competitiveness*, John Wiley, New York, 1985.

—*Multinational Enterprises and the Global Economy*, Addison-Wesley, Reading, MA, 1992.

—*Multinational Enterprises and the Global Economy*, Addison-Wesley, Reading, MA, 1993.

Durlabhji, Subhash ve Marks, Norton (der.), *Japanese Business: Cultural Perspectives*, State University of New York Press, Albany, NY, 1993.

Durufle, G., *L'Ajustement structurel en Afrique (Sénégal, Côte d'Ivoire, Madagascar*, Karthala, Paris, 1988.

Dy, Josefina der.), *Advanced Technology in Commerce, Offices, and Health Service*, Avebury, Aldershot, Hants, 1990.

Ebel, K. and Ulrich, E., *Social and Labour Effects of CAD/CAM*, Uluslararası Çalışma Örgütü, Cenevre, 1987.

Eco, Umberto, "Dalla periferia dell'impero," 1977 . [İngilizce çevirisi: "Does the audience have bad effects on television?" Umberto Eco, *Apocalypse Postponed*, Indiana University Press, Bloomington:, 1994, s.87-102.]

Economist, 7, 27 Temmuz 1993.

— "Feeling for the future: survey of television." 12 Şubat, özel rapor. 1994a.

— "Sale of the century." 14 Mayıs 1994b, 67-9.

— "The bank that disappeared." 27 Şubat 1995a.

— "Currencies in a spin." 11 Mart 1995b, 69-70.

— "A survey of Brazil: half-empty or half-full?" 29 Nisan 1995c.

— "A survey of Vietnam: the road to capitalism." 8 Temmuz 1995d.

Economist Intelligence Unit, "Country report: Russian Federation, 2nd quarter." 1995.

Edquist, Charles ve Jacobsson, Stefan, *Flexible Automation: The Global Diffusion of New Technologies in the Engineering Industry*, Blackwell, Oxford, 1989.

Egan, Ted, "The development and location patterns of software industry in the U.S.", University of California, Şehir ve Bölge Planlaması Bölümü Doktora Tezi, Berkeley, CA, 1995.

Elkington, John, *The Gene Factory: Inside the Business and Science of Biotechnology*, Carroll & Graf, New York, 1985.

Elmer-Dewwit, Philip, "The amazing video game boom." *Time*, 27 Eylül 1993, 67-72.
El Pais/World Media, "Habla el futuro." 9 Mart 1995 (ek).
Enderwick, Peter (der.), *Multinational Service Firms*, Routledge, Londra, 1989.
Epstein, Edward, "Presidential contender's campaign online.", *San Francisco Chronicle*, 27 Kasım 1995.
Ernst, Dieter, *Carriers of Regionalization? The East Asian Production Networks of Japanese Electronics Firms*, University of California, BRIE çalışma raporu 73, Berkeley, CA, 1994a.
— *Inter-Firms Networks and Market Structure: Driving Forces, Barriers and Patterns of Control*, University of California, Berkeley, CA, 1994b.
— *Networks in Electronics*, University of California, Berkeley, CA, 1994c.
— "International production networks in Asian electronics: how do they differ and what are their impacts?" Berkeley Roundtable on the International Economy/Asia Foundation Conference on Competing Production Networks in Asia, San Francisco, 27-28 Nisan 1995.
— ve O'Connor, David, *Competing in the Electronics Industry: The Experience of Neuly Industrializing Economies*, OECD, Development Centre Studies, Paris, 1992.
Esping-Andersen, G. (der.), *Changing Classes*, Sage, Londra, 1993.
Evans, Peter 1987, "Class, state and dependence in East Asia: Iessons for Latin Americanists." In Frederic Deyo (der.), *The Political Economy of East Asian Industrialism*, Ithaca, NY: Cornell University Press.
— *Embedded Autonomy: States and Industrial Transformation*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1995.
Fager, Gregory "Financial flows to the major emerging markets in Asia." *Business Economics*, 29 (2), 1994, 21-7.
Fainstein, Susan S., Gordon, Ian ve Harloe, Michael (der.), *Divided Cities*, Blackwell, Oxford, 1992.
Fajnzylber, Fernando, *La industrialization trancada de America Latina*, Nueva Imagen, Mexico, 1983.
— "Competitividad internacional, evolución y lecciónes." *Revista de la CEPAL*, no.36, 1988.
— *Unavoidable Industrial Restructuring in Latin America*, Duke University Press, Durham, NC, 1990.
Faria, Vilmar E., "Social exclasion and Latin American analyses of poverty and deprivation." Gerry Rodgers, Charles Gore ve Jose B. Figueredo (der.), *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*, International Institute of Labor Studies and United Nations Development Programme, 1995.
Fassmann H. ve Münz, R., Patterns and trends of international migration in Western Europe. *Population and development Review*, 18 (3), 1992.

Fazy, Ian Hamilton, "The superhighway pioneers." *The Financial Times*, 20 Haziran 1995.

Feldstein, Martin ve d., *Restructuring Growth in the Debt-laden Third World*, Trilateral Commission, New York, 1987.

Ferguson, Marjorie (der.), *New Communications Technologies and the Public Interest: Comparative Perspectives on Policies and Research*, Sage, Newbury Park, CA, 1986.

Feuerwerker, Albert, "The state and economy in late imperial China." *Theory and Society*, 13: 1984, 297-326.

Fischer, Claude, "Studying technology and social life." Manuel Castells (der.), *High Technology, Space, and Society*, Sage, Beverly Hills, CA, 1985. (*Urban Affairs Annual Reviews*, 28: 284-301).

— *America Calling: A Social History of the Telephone to 1940*, University of California Press, Berkeley, CA, 1992.

Flynn, P.M., *The Impact of Technological Change on Jobs and Workers*, ABD Çalışma Bakanlığı için hazırlanan rapor, Employment Training Administration, 1985.

Fontaine, Arturo, *Los economistas y el Presidente Pinochet*, Zig-Zag, Santiago de Chile, 1988.

Fontana, Josep, *La fin de l'Antic Regim i l'industrialitzacio, 1787-1868*, cilt V Pierre Vilar *Historia de Catalunya*, Edicions 62, Barcelona, 1988.

Foray, Dominique ve Freeman, Christopher (der.), *Technologie et richesse des nations*, Economica, Paris, 1992.

Forbes, R.J., "Power to 1850." C. Singer (der.), *A History of Technology*, cilt 4: *The Industrial Revolution, 1750-1850*, Oxford University Press, Oxford, 1958.

Forester, Tom, *High-tech Society*, Blackwell, Oxford, 1987.

— *Silicom Samurai: How Japan Conquered the World Information Technology Industry*, Blackwell, Oxford, 1993.

— (der.), *The Microdectronics Revolution*, Blackwell, Oxford, 1980.

— (der.), *The Information Technology Revolution*, Blackwell, Oxford, 1985.

— (der.), *The Materials Revolution*, Blackwell Business, Oxford, 1988.

— (der.), *Computers in the Human Context*, Blackwell, Oxford, 1989.

Fouquin, Michel, Dourille-Feer, Evelyne ve Oliveria-Martins, Joaquim, *Pacifique: le recentrage asiatique*, Economica, Paris, 1992.

Foxley, Alejandro, *Los objetivos economicos y sociales en la transicion a la democracia*, Universidad de Chile, Santiago, 1995.

Frank, Andre Gunder, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, Monthly Review Press, New York, 1967.

Frankel, Robert ve d., "Growth and structural reform in Latin America." *Cuadernos CEDES* Buenos Aires, 1990.

Freeman, Christopher, *The Economics of Industrial Innovation*, Pinter, Londra, 1982.
— (der.), *Design, Innovation, and Long Cycles in Economic Development*, Pinter, Londra, 1986.
— (der.), *The Economics of Innovation*, Edward Elgar, Aldershot, Hants, 1990.
— ve Soete, Lue, *Work for All or Mass Unemployment?* Pinter, Londra, 1994.
—, Sharp, Margaret ve Walker, William (der.), *Technology and the Future of Europe*, Pinter, Londra, 1991.
Freeman, Richard (der.), *Working Under Different Rules*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1994.
French-Davis, Ricardo (der.), *Relaciones financieras externas: su efecto en la economia latinoamericana*, Fondo de Cultura Economica – CIEPLAN, Mexico, 1983.
Freud, Sigmund, "Thoughts for the times on war and death." *On War, Sex, and Neurosis*, New York: Arts and Science Press, 1947, s.243-76.
Friedland, Roger ve Boden, Deirdre (der.), *Nowhere: Space, Time, and Modernity*, University of California Press, Berkeley, CA, 1994.
Friedman, D., *The Misunderstood Miracle*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 1988.
Friedman, Milton, *Dallars and Deficits: Living with America's economic problems*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J., 1968.
Friedmann, Georges, *Le Travail en mietles*, Gallimard, Paris, 1956.
— ve Naville, Pierre (der.), *Traite de sociologie du travaii*, Armand Colin, Paris, 1961.
— *Countries in the World Economy: Challenges for US Policy*, Boulder, CO: Lynne Reinner, 1957, s.159-86.
Frischtak, Claudio, "Structural change and trade in Brazil and in the newly industrializing Latin American economies." Randall B. Purcell (der.), *The Newly Industrializing*, 1989.
Froebel, Friedrich, Henricks, Jurgen ve Kreye, Otto, *The New International Division of Labor*, Cambridge University Press, Cambridge, 1980.
Fulk, J. ve Steinfield, C. (der.), *Organizations and Communication Technology*, Sage, Newbury, CA, 1990.
Ganley, Gladys D., "Power to the people via electronic media." *Washington Quarterly*, Bahar: 5-22, 1991.
Garcia-Sayan, Diego (der.), *Coca, cocaina y narcotrafico. Laberinto en los Andes*, Comision Andina de Juristas, Lima, 1989.
Garratt, G.R.M., "Telegraphy." C. Singer (der.), *A History of Technology*, cilt 4: *The Industrial Revolution, 1750-1850*, Oxford University Press, Oxford, 1958, s.644-62.

Garreau, Joel, *Edge City: Life on the New Frontier*, Doubleday, New York, 1991.
GATT (General Agreement on Tariffs and Trade), *International Trade*, GATT, Trends and Statistics, Cenevre, 1994.
Gelb, Joyce ve Lief Palley, Marian (der.), *Women of Japan and Korea: Continuity and Change*, Temple University Press, Philadelphia, PA, 1994.
Gelernter, David, *Mirror Worlds*, Oxford University Press, New York, 1991.
Gereffi, Gary, "Rethinking development theory: insights from East Asia and Latin America." *Sociological Forum*, 4, 1989, 505-35.
— *Global Production Systems and Third World Development*, University of Wisconsin Global Studies Research Program, çalışma raporu dizisi, Madison, Ağustos 1993.
— ve Wyman, Donald (der.), *Manufacturing Miracles: Paths of Industrialization in Latin America and East Asia*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1990.
Gerlach, Michael L., *Alliance Capitalism: The Social Organization of Japanese Business*, University of California Press, Berkeley, CA, 1992.
Gershuny, J.I. ve Miles, J.D., *The New Service Economy: The Transformation of Employment in Industrial Societies*, Pinter, Londra, 1983.
Ghai, Dharam ve Rodwan, Samir (der.), *Agrarian Policies and Rural Poverty in Africa*, Uluslararası Çalışma Örgütü, Cenevre, 1983.
Ghoshal, Sumantra ve Bartlett, Christopher, "The multinational corporation as an inter,organizational network." Sumantra Ghoshal ve D. Eleanor Westney (der.), *Organization Theory and Multinational Corporations*, St. Martin's Press, New York, 1993, s.77-104.
— ve Westney, E. Eleanor (der.), *Organization Theory and Multinational Corporations*, St. Martin's Press, New York, 1993.
Gibson, David G. ve Rogers, Everett, *R & D: Collaboration on Trial. The Microelectronics Computer Technology Corporation*, Harvard Business School Press, Boston, MA, 1994.
Giddens, A., *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, University of California Press, Berkeley, CA, 1981.
— *The Constitution of Society: Outline of a Theory of Structuration*, Polity Press, Cambridge, 1984.
Gill, Bertrand, *Histoire des techniques: technique et civilisations, technique et sciences*, Gallimard, Paris, 1978.
Gitlin, Todd, *The Sixties: Years of Hope, Days of Rage*, Bantam Books, Toronto ve New York, 1987.
Gleick, James, *Chaos*, Viking Penguin, New York, 1987.
Glewwe, Paul ve de Tray, Dennis, *The Poor During Adjustment: A Case Study of Côte d'Ivoire*, World Bank, Washington D.C., 1988.
Glickman, Norman J. ve Woodward, Douglas P., *Regional Patterns of Manufactu-*

ring Investments in the United States, ABD Ticaret Bakanlığı için hazırlanan özel proje raporu, University of Texas, Lyndon B. Johnson School of Public Affairs, Austin, TX, 1987.

Godard, Francis ve d., *La Renovation urbaine à Paris*, Mouton, Paris, 1973.

Gold, Thomas, *State and Society in the Taiwan Miracle*, M.E. Sharpe, Armonk, NY, 1986.

Goldenstein, Lidia, *Repensando a Dependencia*, Paz e Terra, Rio de Janeiro, 1994.

Goldsmith, William W. ve Blakely, Edward J., *Separate Societies: Poverty and Inequality in U.S. cities*, Temple University Press, Philadelphia, PA, 1992.

Goodman, P.S. Sproull, L.S. ve Associates, *Technology and Organization*, Jossey-Bass, San Francisco, CA, 1990.

Gordon, Richard, *Internationalization, Multinationalization, Globalization: Contradictory World Economies and New Spatial Divisions of Labor*, University of California Center for the Study of Global Transformations, çalışma raporu 94, Santa Cruz, CA, 1994.

Gorgen, Armelle ve Mathieu, Rene, "Developing partnerships: new organizational practices in manufacturer-supplier relationships in the French automobile and aerospace industry." Jane Marceau (der.), *Reworking the World: Organizations, Technologies, and Cultures in Comparative Perspective*, Walter de Gruyter, Berlin, 1992, s.171-80.

Gottdiener, Marc, *The Social Production of Urban Space*, University of Texas Press, Austin TX, 1985.

Gould, Stephen J., *The Panda's Thumb: More Reflections on Natural History*, W.W. Norton, New York, 1980.

Gourevitch, Peter A. (der.), *Unions and Economic Crisis: Britain, West Germany and Sweden*, Allen & Unwin, Boston, MA, 1984.

Graham, Stephen, "Networking cities: telematics in urban policy – a critical review." *International Journal of Urban and Regional Research*, 18 (3), 1994, 16-31.

— ve Marvin, Simon, *Telecommunications and the City: Electronic Spaces, Urban Places*, Routledge, Londra, 1996.

Granovetter, M., "Economic action and social structure: the problem of embeddedness." *American Journal of Sociology*, 49, 1985, 323-34.

Greenhalgh, S., "Families and networks in Taiwan's economic development." E.A. Winckler ve S. Greenhalgh (der.), *Contending Approaches to the Political Economy of Taiwan*, M.E. Sharpe, Armonk, NY, 1988.

Griffith-Jones, Stephany (der.), *Managing Third World Debt*, St Martin's Press, New York, 1988.

Guerrieri, Paolo, *Tecnology and International Trade Performance in the Most Advanced Countries*, University of California BRIE çalışma raporu 49, Berkeley, CA, 1991.

— "Patterns of technological capability and international trade performance: an empirical analysis." M. Kreinin (der.), *The Political Economy of International Commercial Policy: Issues for the 1990s*, Taylor & Francis, Londra, 1993.
— "International competitivences, trade integration and technological interdependence." Colin I. Bradford (der.), *The New Paradigm of Systemic Competitiveness: Toward More Integrated Policies in Latin America*, OECD Development Centre, Paris, 1994, s.171-206.
Guile, Bruce R. (der.), *Information Technologies and Social Transformation*, National Academy of Engineering, National Academy Press, Washington D.C., 1985.
— ve Brooks, Harvey (der.), *Technology and Global Industry: Companies and Nations in the World Economy*, National Academy of Engineering, Washington D.C., 1987.
Guillemard, Anne Marie, *La Retraite: une mort sociale*, Mouton, Paris, 1972.
— *Le Déclin du social*, Presses Universitaires de France, Paris, 1988.
— "Travailleurs vieillissants et marché du travail en Europe." *Travail et emploi*, Eylül 1993, 60-70.
— ve Rein, Martin, "Comparative patterns of retirement: recent trends in developed societies." *Annual Review of Sociology*, 19, 1993, 469-503.
Gurr, T.R., *Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Comflicts*, US Institute of Peace Press, Washington D.C., 1993.
Gurstein, Penny, "Working at home in the live-in office0 computers, space, and the social life of household," University of California, yayımlanmamış doktora tezi, Berkeley, CA, 1990.
Gwin, Catherine ve Feinberg, Richard (der.), *Pulling Together: The IMF in a Multipolar World*, Transaction Books, New Brunswick, NJ, 1989.
Hafner, Katie ve Markoff, John, *Cyberpunk: Outlaws and Hackers in the Computer Frontier*, Touchstone, New York, 1991.
Haggard, Stephan ve Kaufman, Robert R. (der.), *The Politics of Economic Adjustment: International Counstraints, Distributive Conflicts, and the State*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1992.
Hall, Nina (der.), *Exploring Chaos: A Guide to the New Science of Disorder*, W.W. Norton, New York, 1991.
Hall, Peter, "Towards a general urban theory." John Brotchie ve d. (der.), *Cities in Competition: Productive and Sustainable Cities for the 21st Century*, Longman Australia, Sydney, 1995, s.3-32.
— ve Preston, Pascal, *The Carrier Wave: New Information Technology and the Geography of Innovation, 1846-2003*, Unwin Hyman, Londra, 1988.
— ve d., *Western Sunrise: The Genesis and Growth of Britain's Major high Technology Corridor*, Allen & Unwin, Londra, 1987.

—, Bornstein, Lisa, Grier, Reed ve Webber, Melvin, *Biotechnology: The Next Industrial Frontier*, University of California Institute of Urban and Regional Development, Biyoteknoloji Endüstrisi Araştırma Grubu Raporu, Berkeley, CA, 1988.

Hall, Stephen S., *Invisible Frontiers: The Race to Synthesize a Human Gene*, Atlantic Mounthly Press, New York, 1987.

Hamelink, Cees, "Information imbalance: core and periphery." C. Downing ve d., *Questioning the Media*, Sage, Newbury Park, 1990, s.217-28.

Hamilton, Gary G., *Business Networks and Economic development in East and Southeast Asia*, University of Hong Kong, Centre of Asian Studies, Hong Kong, 1991.

— ve Biggart, N.W., "Market, culture, and authority: a comporative analysis of management and organization in the Far East." C. Winship ve S. Rosen (der.), *Organization and Institutions: Sociological Approaches to the Analysis of Social Structure*, University of Chicago Press, American Journal of Sociology Supplement, Chicago, IL, 1988, s.S52-S95.

—, Zeile, W. ve Kim, W.J., "The networks structures of East Asian economies." Stewart R. Clegg and S. Gordon Redding (der.), *Capitalism in Contrasting Cultures*, Walter de Gruyter, Berlin, 1990.

Hamilton, Gary G., "Patriarchalism in Imperial China and Western Europe," *Theory and Society*, 13, 1984, 293-426.

— "Why no capitalism in China? Negative questions in historical comparative research." *Journal of Asian Perspectives*, 2, 1985, 2.

— ve Kao, G.S., "The institutional foundation of Chinese business: the family firm in Taiwan." *Comparative Social Research*, 12, 1990, 95-112.

Handelman, Stephen, *Comrade Criminal: Russia's New* Mafia, Yale University Press, New Haven, CT, 1995.

Handinghaus, Nicolas H., "Droga y crecimiento economico: el narcotrafico en has cuentas nacionales." *Nueva Sociedad* (Bogota), no. 102, 1989.

Handy, Susan ve Mokhtarian, Patricia L., "Planning for telecommuting." *Journal of the American Planning Association*, 61 (1), 1995, 90-111.

Hanks, Roma S. ve Sussman, Marvin B. (der.), *Corporations, Businesses and Families*, Haworth Press, New York, 1990.

Hanson, Stephen E., "Time and Soviet industrialization," University of California, yayımlanmamış doktora tezi, Berkeley, CA, 1991.

Harff, B., "Genocide as state terrorism." Michael Stohl ve George A. Lopez, *Government Violence and Repression*, Greenwood Press, Westport, CT, 1986.

Harrington, Jon, *Organizational Structure and Information Technology*, Prentice-Hall, New York, 1991.

Harris, Nigel, *The End of the Third World*, Penguin, Harmondsworth, Middx., 1987.

Harrison, Bennett, *Lean and Mean: The Changing Landscape of Corporate Power in the Age of Flexibility*, Basic Books, New York, 1994.

Hart, Jeffrey, A., Reed, Robert R. ve Bar, Français, *The Building of Internet*, University of California, Berkeley, CA, 1992.

Hartmann, Heidi (der.), *Computer Chips and Paper Clips: Technology and Women's Employment*, National Academy Press, Washington D.C., 1987.

Harvey, David, *The Condition of Postmodernity*, Blackwell, Oxford, 1990.

Havelock, Eric A., *The Literate Revolution in Greece and its Cultural Consequences*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1982.

Heavey, Laurie, "Global integration." *Pension World*, 30 (7), 1994, 24-27.

Henderson, Jeffrey, *The Globalisation of High Technology Production: Society, Space and Semiconductors in the Restructuring of the Modern World*, Routledge, Londra, 1989.

— *The American Semiconductors Industry and the New International Division of Labor*, Routledge, Londra, 1990.

— "Urbanization in the Hong Kong-South China region: an introduction to dynamics and dilemmas." *International Journal of Urban and Regional Research* 15 (2), 1991, 169-79.

Herman, Robin, *Fusion: The Search for Endless Energy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990.

Herther, Nancy K., "Multimedia and the 'information superhighway'." *Online*, 18 (5), 1994, 24.

Hewitt, P., *About Time: The Revolution in Work and Family Life*, IPPR/Rivers Oram Press, Londra, 1993.

Hiltz, Starr Roxanne ve Turoff, Murray, *The Network Nation: Human Communication via Computer*, MIT Press, Cambridge, MA, 1993.

Hinrichs, Karl, Roche, William ve Sirianni, Carmen (der.), *The Political Economy of Working Hours in Industrial Nations*, Temple University Press, Philadelphia, PA, 1991.

Hirschhorn, Larry, *Beyond Mechanization: Work and Technology in a Postindustrial Age*, MIT Press, Cambridge, MA, 1984.

— "Information technology and the new services grame." Manuel Castells (der.), *High Technology, Space and Society*, Sage, Beverly Hills, CA, 1985, s.172-90.

Ho, H.C.Y., *The Fiscal System of Hong Kong*, Croom Helm, Londra, 1979.

Hohenberg, Paul, *Chemicals in Western Europe, 1850-1914*, Rand-McNally, Chicago, IL, 1967.

Holsti, K.J., *Peace and War: Armed Conflicts and International Order, 1648-1989*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.

Honigsbaum, Mark, "Minitel loses fads image, moves toward money." *MIS Week*, 9 (36), 1988, 22.

Howell, David, "The skills myth." *American Prospect*, 18 (Yaz) 1994, 81-90.
— ve Wolff, Edward, "Trends in the growth and distribution of skills in the U.S. workplace, 1960-85." *Industrial and Labor Relations Review*, 44 (3), 1991, 486-502.
Hsing, You-tien, "Blood thicker than water: networks of local Chinese officials and Taiwanese investors in Southern China." The University of California Institute on Global Conflict and Cooperation'ın düzenlediği konferansta dağıtılan bildiri, *The Economies of the China Circle*, Hong Kong, Eylül 1-3 1994.
— *Migrant Workers, Foreign Capital, and Diversification of Labor Markets in Southern China*, çalışma raporu dizisi, University of British Columbia, Asian Urban Research Networks, Vancouver, 1995.
— *Making Capitalism in China: The Taiwan Connection*, Oxford University Press, New York, 1996.
Humbert, M. (der.), *The Impact of Globalisation on Europe's Firms and Industries*, Pinter, Londra, 1993.
Huws, U., Korte, W.B. ve Robinson, S., *Telework: Towards the Elusive Office*, John Wiley, Chichester, Sussex, 1990.
Hyman, Richard ve Streeck, Welfgang (der.), *New Technology and Industrial Relations*, Blackwell, Oxford, 1988.
Ikle, Fred C. ve Wohlsletter, Albert, *Discriminate Deterrence: Report of the Commission on Integrated Long-term Strategy of the Secretary of Defense*, US Government Printing Office, Washington D.C., 1988.
Illife, John, *The African Poor*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987.
ILO-ARTEP, *India: Employment, Poverty, and Economic Policies*, ILO-ARTEP, Yeni Delhi, 1993.
Imai, Ken'ichi, *Japan's Industrial Organization and its Vertical Structure*, Hitotsubashi University, Institute of Business Research, no. 101, Kunitachi, 1980.
— *Joho netto waku shakai no tenbo* [The information network society], Chikuma Shobo, Tokyo, 1990a.
— *Jouhon Network Shakai no Tenkai* [The development of information network society], Tikuma Shobou, Tokyo, 1990b.
— ve Yonekura, Selichiro, "Network and network-in strategy," Bocconi University ve Hitotsubashi University, Milan, 20 Eylül 1991.
Innis, Harold A., *Empire and Communications*, Oxford University Press, Oxford, 1950.
— *The Bias of Communication*, University of Toronto Press, Toronto, 1951.
— *Changing Concepts of Time*, University of Toronto Press, Toronto, 1952.
Inoki, Takenori ve Higuichi, Yoshio (der.), *Nihon no Koyou system to lodo shijo* [Japanese employment system and labor market], Nihon Keizai Shinbunsha, Tokyo, 1995.

International Labor Organization (Uluslararası Çalışma Örgütü - ILO), *World Labor Report*, Uluslararası Çalışma Örgütü, Cenevre, 1993, 1994.

— *Technological Change, Work Organization and Pay: Lessons from Asia*, Labor-Management: Relations Series Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), Cenevre, no.68, 1988.

Islam, Rizwanul, "Rural institutions and poverty in Asia." Gerry Rodgers ve Rolp van der Hoeven (der.), *The Pverty Agenda: Trends and Policy Options*, Cenevre: International Institute of Labour Studies, 1995, s.33-58.

Ito, Youichi "Birth of *Joho Shakai* and *Johoka* concepts in Japan and their diffusion outside Japan." *Kiev Communication Review*, no. 13, 1991a, 3-12.

— "*Johoka* as driving force of social change." *Keio Communication Review*, no. 12, 1991b, 33-58.

— "How Japan modernised earlier and faster than other non-wostern countries: an information sociology approach." *Journal of Development Communication*, 4 (2), 1993.

— "Japan." Georgette Wang (der.), *Treading Different Paths: Informatization in Asian Nations*, Ablex, Norwood, NJ, 1994, s.68-97.

Jackson, John H., *The World Trading System*, MIT Press, Cambridge, MA, 1989.

Jacobs, Allan, *Great Streets*, MIT Press, Cambridge, MA, 1993.

Jacobs, N., *The Korean Road to Modernization and Development*, University of Illinois Press, Urbana, IL, 1985.

Jacoby, S. "The origins of internal labor markets in Japan." *Industrial Relations*, 18, 1979, 184-96.

Jamal, Vali, "Changing poverty and employment patterns under crisis in Africa." Gerry Rodgers and Rolph van der Hoeven (der.), *The Poverty Agenda: Trends and Policy Options*, International Institute of Labour Studies, Cenevre, 1995, s.59-88.

James, William E., Naya, Seiji ve Meier, Gerald M., *Assian Development: Economic Success and Policy Lessons*, University of Wisconsin Press, Madison, WIS.,1989.

Janelli, Roger ile Yim, Downhee, *Making Capitalism: The Social and Cultural Construction of a South Korean Conglomerate*, Stanford University Press, Stanford, CA, 1993.

Japan Informatization Processing Center, *Informatization White Paper*, JIPDEC, Tokyo, 1994.

Japan Institute of Labour, *Technological Innovation and Industrial Relations*, JIL., Tokyo, 1985.

Jarvis, C.M., "The distribution and utilization of electricity." Charles Singer ve d., *A History of Technology*, cilt 5: *The Late Nineteenth Century*, Clarendon Press, Oxford, 1985, s.177-207.

Javetski, Bill ve Glasgall, William, "Borderless finance: fuel for growth." *Business Week*, Kasım 1994, 40-50.

Jewkes, J., Sawers, D. ve Stillerman, R., *The sources of invention*, W.W. Norton, New York, 1969.

Jia, Qingguo, "Threat or opportunity? Implications of the growth of the China Circle for the distribution of economic and political power in the Asia-Pacific region." Beijing University, Department of International Politics, Beijing, 1994.

Johnson, Chalmers, *MITI and the Japanese Miracle*, Stanford University Press, Stanford, CA, 1982.

— "The institutional foundations of Japanese industrial policy." *California Management Review*, 27 (4), 1985.

— "Political institutions and economic performance: the government-business relationship in Japan, South Korea, and Taiwan." Frederick Deyo (der.), *The Political Economy of New Asian Industrialism*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 1987, s.136-64.

—*Japan: Who Governs? The Rise of the Developmental State*, W.W. Norton, New York, 1995.

—, Tyson, L. ve Zysman, J. (der.), *Politics and Productivity: How Japan's Development Strategy Works*, Harper Business, New York, 1989.

Johnston, Ann ve Sasson, Albert, *New Technologies and Development*, UNESCO, Paris, 1986.

Johnston, William B., "Global labor force 2000: the new world labor market." *Harvard Business Review*, Mart-Nisan 1991.

Jones, Barry, *Sleepers, Wake! Technology and the Future of Work*, Oxford University Press, Melbourne, 1982.

Jones, David "Banks move to cut currency dealing costs." *Financial Technology International Bulletin*, 10 (6), 1993, 1-3.

Jones, Eric L., *The European Miracle*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981.

— *Growth Recurring: Economic Change in World History*, Clarendon Press, Oxford, 1988.

Jones, L.P. ve Sakong, I., *Government Business and Entrepreneurship in Economic Development: The Korean Case*, Council on East Asian Studies, Cambridge, MA, 1980.

Jorgerson, Dale W. ve Griliches, Z., "The explanation of productivity growth." *Review of Economic Studies*, 34, Temmuz 1967, 249-283.

Jost, Kennet, "Downward mobility." *CQ Researcher*, 3 (27), 1993, 627-647.

Joussaud, Jacques, "Diversité des status des travailleurs et flexibilité des entreprises au Japon." *Japan in Extenso*, no.31, 1994, 49-53.

Kaiser, M., Klingspor, V., Millan, J. de R., Accami, M., Wallner, F. ve Dillman, R., "Using machine learning techniques in real-world mobile robots." *IEEE Expert*, 10 (2), 1995.

Kaku, Michio, *Hyperspace: A Scientific Odyssey Through Parallel Universes, Time Warps, and the 10th Dimension*, Oxford University Press, New York, 1994.

Kamatani, Chikatoshi, *Gijutsu Taikoku Hyakunen no Kei: Nippon no Kindaika to Kokuristu Kenkyu Kikan* [The road to techno-nationalism: Japanese modernization and national research institutes from the Meiji era], Heibonsha, Tokyo, 1988.

Kaplan, Rachel, "Video on demand." *American Demographics*, 14 (6), 1992, 38-43.

Kaplinsky, Raphael, *Microelectronics and Work Revisited: A Review*, Uluslararası Çalışma Örgütü için hazırlanan rapor. University of Sussex Institute of Development Studies, Brighton, 1986.

Kara-Murza, A.A. ve Polyakov, L.V., *Reformator. Opyt analiticheskoy antologii*, Institut Filosofii Rossiiskoi Akademii Nauk, Flora, Moskova, 1994.

Katz, Jorge, "Industrial organization, international competitiveness and public policy." Colin I. Bradford (der.), *The New Paradigm of Systemic Competitiveness: Toward More Integrated Policies in Latin America*, OECD Development Center, Paris, 1994.

Katz, Jorge (der.), *Technology Generation in Latin American Manufacturing Industries*, Macmillan, Londra, 1987.

Katz, Raul L., *The Information Socity: An International Perspective*, Praeger, New York, 1988.

Kaye, G.D., Grant, D.A. ve Emond, E.J., *Major Armed Conflicts: A Compendium of Interstate and Intrastate Conflict, 1720 to 1985*, Operational Research and Analysis Establishment, Report to National Defense, Ottawa, Canada, 1985.

Kelley, Maryellen, "Programmable automation and the skill question: a re-interpretation of the cross-national evidence." *Human Systems Management*, 6, 1986.

— "New process technology, job design and work organization: a contingency model." *American Sociological review*, 55 Nisan 1990, 191-208.

Kelly, Kevin, *Out of Control: The Rise of Neo-biological Civilization*, Addison-Wesley, Menlo Park, CA, 1995.

Kendrick, John W., *Productivity Trends in the United States*, National Bureau of Economic Research, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1961.

— *Postuvar Productivity Trends in the United States, 1948-69*, National Bureau of Economic Research, Columbia University Press, New York, 1973.

— *International Comparisons of Productivity and Causes of the Slowdown*, Ballinger, Cambridge, MA, 1984.

— ve Grossman, E., *Productivity in the United States: Trends and Cydes*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD, 1980.

Kenney, Martin, *Biotechnology: The University-Industrial Complex*, Yale University Press, New Haven, CT, 1986.

Kepel, G. (der.), *Les Politiques de Dieu*, Seuil, Paris, 1993.

Khanin, Gregory I., "Nachalo Krakha [Beginning of collapse]." *EKO*, no. 7, 1994.

Khoury, Sarkis ve Ghosh, Alo, *Recent Developments in International Banking and Finance*, D.C. Heath, Lexington, MA, 1987.

Kim, E.M., "From domination to symbiosis: state and chaebol in Korea." *Pacific Focus*, 2, 1989, 105-21.

Kim, Kyong-Dong (der.), *Dependency Issues in Korean Development*, Seoul National University Press, Seoul, 1987.

Kimsey, Stephen, "The virtual flight of the cyber-trader." *Euromoney*, Haziran 1994, 45-46.

Kincaid, A. Douglas ve Portes, Alejandro (der.), *Comparative National Development: Society and Economy in the New Global Order*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, NC, 1994.

Kindleberger, Charles, *Economic Growth in France and Britain, 1851-1950*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1964.

King, Alexander, *The First Global Revolution: A Report by the Council of the Club of Rome*, Pantheon Books, New York, 1991.

Kirsch, Guy, Nijkamp, Peter ve Zimmermann, Klaus (der.), *The Formulation of Time Preferences in a Multidisciplinary Perspective*, Gower, Aldershot, Hants, 1988.

Koike, Kazuo, *Understanding Industrial Relations in Modern Japan*, Macmillan, Londra, 1988.

Kolata, Gina, "Metabolism found to adjust for a body's natural weight.", *New York Times*, 9 Mart 1995, A 1/A 11.

Kolb, David, *Postmodern Sophistications: Philosophy, Architecture and Tradition*, University of Chicago Press, Chicago, IL, 1990.

Koo, H. ve Kim, E.M., "The developmental state and capital accumulation in South Korea." richard P. Appelbaum ve Jeffrey Henderson (der.), *States and Development in the Asian Pacific Rim*, Sage, Londra, 1992, s.121-49.

Korte, W.B., Robinson, S. ve Steinle, W.K. (der.), *Telework: Present Situation and Future Development of a New Form of Work Organization*, North-Holland, Amsterdam, 1988.

Kotter, John P. ve Heskett, James L., *Corporate Culture and Performance*, Free Press, New York, 1992.

Kovalyova, Galina, *Sibir' na mirovom rynke: Tekyshchyi obzor wneshney torgovli* [Siberia in the world r.ıarket: current survey of foreign trade], Institute of

Economics and Industrial Engineering, Russian Academy of Sciences, Siberian Branch, Novosibirsk, 1995.

Kranzberg, M., "The information age: evolution or revolution?" Bruce R. Guile (der.), *Information Technologies and Social Transformation*, National Academy of Engineering, Washington: D.C., 1985.

— "The scientific and technological age." *Bulletin of Science and Technology Society*, 12, 1992, 63-5.

— ve Pursell, Carroll W. Jr. (der.), *Technology in Western Civilization*, 2 cilt, Oxford University Press, New York, 1967.

Kraut, R.E., "Tele-commuting: the trade-ofis of home-work." *Journal of Communications*, 39, 1989, 19-47.

Krugman, Paul, *The Age of Diminished Expectations*, MIT Press, Cambridge, MA, 1990.

— *Pedding Prosperity: Economic Sense and Nonsense in the Age of Diminished Expectations*, W.W. Norton, New York, 1994a.

— "Competitiveness: a dangerous obession." *Foreign Affairs*, 73 (2), 1994b, 28-44.

— (der.), *Strategic Trade Policy and the New International Economics*, MIT Press, Cambridge, MA, 1986.

— ve Lawrence, Robert, Z., "Trade, jobs and wages." *Scientific American*, Nisan 1994: 44-9.

Krykov, Valery, "Polnye kanistry i pystyye karmany [Full jerricans and empty pockets]." *EKO*, 1, 1994, 53-62.

Kuhn, Thomas, *The Structure of Scientific Revolutions*, University of Chicago Press, Chicago, IL, 1962.

Kuleshov, Valery I., "Perekhodnaya economika: proidennye etapy, nametivshiyesya tendentsii [Transition economy: past stages, emerging trends]." *EKO*, 12, 1994, 54-63.

Kumazawa, M. ve Yamada, J., "Jobs and skills under the lifelong Nenko employment practice." Stephen Wood (der., *The Transformation of Work?: Skill, Flexibility and the Labour Process*, Unwin Hyman, Londra, 1989.

Kunstler, James Howard, *The Geography of Nowhere: The Rise and Decline of America's Man Made Landscape*, Simon & Schuster, New York, 1993.

Kuo, Shirley W.Y., *The Taiwan Economy in Transition*, Westview Press, Boulder, CO, 1983.

Kur'yerov, V.G., "Ekonomika Rossii: Obshchiye Tendentsii [Russian economy: general trends]." *EKO*, no. 5, 1994, 2-7.

— "Vneshneekonomicheskiye svyazi [Foreign economic relations]." *EKO*, no.3, 1995a, 77-98.

— "Vneshneekonomicheskiye svyazi [Foreign economic relations.]." *EKO*, no.9, 1995b, 51-75.

Kutscher, R.E., "Outlook 1990-2005. New BLS projections: findings and implications." *Monthly Labor review*, Kasım 1991, 3-12.

Kuttner, Robert, "The declining middle." *Atlantic Monthly*, Temmuz 1983, 60-72.

Kuwahara, Yasuo, *Japanese Industrial Relations System: A New Interpretation*, Japan Institute of Labour, Tokyo, 1989.

Kuwayama, M., "America Latina y la internacionalizacion de la economia mundial." *Revista de la CEPAL*, no. 46, 1992.

Kwok, R. Yin-Wang ve So, Alvin, *Hong Kong-Guandong Interaction: Joint Enterprise of Market Capitalism and State Socialism*, University of Hawaii, Manoa, 1992.

Kwok ve So (der.), *The Hong Kong-Guandong Link: Partnership in Flux*, M.E. Sharpe, Armouk, NY, 1995.

Lachaud, Jean-Pierre, *The Labour Market in Africa*, International Institute of Labour Studies, Araştırma dizisi, Cenevre, 1994.

Lafay, Gerard ve Herzog, Colette, *Commerce international: la fin des avantages acquis*, Economica/Centre d'Etudes Prospectives et d'Informations Internationales, Paris, 1989.

Landau, Ralph ve Rosenberg, Nathan (der.), *The Positive Sum Strategy: Harnessing Technology for Economic Growth*, National Academy Press, Washington D.C., 1986.

Landes, David, *The Unbound Prometheus: Technical Change and Industrial Development in Western europe from 1750 to the Present*, Cambridge University Press, Londra, 1969.

Lanham, Richard A., *The Electronic Word*, University of Chicago Press, Chicago, IL, 1993.

Laserna, Roberto "Regional development and coca production in Cochabamba, Bolivia," University of California, yayımlanmamış Şehir ve Bölge Planlaması doktora tezi, Berkeley, CA, 1995.

— "El circuito coca-cocaitte y sus implicaciones," ILDIS, La Paz, 1996.

Lash, Scott, *Sociology of Postmodernism*, Routledge, Londra, 1990.

— ve Urry, John, *Economies of Signs and Space*, Sage, Londra, 1994.

Lawrence, Robert Z., "The employment effects of information technologies: an optimistic view," OECD Conference on the Social Challenge of Information Technologies'de sunulan bildiri, Berlin, Kasım 1984, 28-30.

Leal, Jesus, *La desigualdad social en España*, 10 cilt, Universidad Autonóma de Madrid, Instituto de Sociologia de Nuevas Tecnologias, Madrid, 1993.

Leclerc, Annie, *Parole de femme*, Grasset, Paris, 1975.

Lee, Peter ve Townsend, Peter, *Trends in Deprivation in the London Labour Market: A Study of Low-Incomes and Unemployment in London between 1985 and 1992*, International Institute of Labour Studies, Cenevre, 59/1993.

Lee, Peter, King, Paul, Shirref, David ve Dyer, Geof, "All change." *Euromoney*, Haziran 1994, 80, 101.

Lee, Roger ve Schmidt-Marwede, Ulrich, "Interurban competition? Financial centres and the geography of financial production." *International Journal of Urban and regional Research*, 17 (4), 1993, 492-515.

Lehman, Yves, "Videotex: a Japanese lesson." *Telecommunications*, 28 (7), 1994, 53-54.

Lenoir, Daniel, *L'Europe sociale*, La Découverte, Paris, 1994.

Leo, P.Y. ve Philippe, J., "Réseaux et services aux entreprises. Marchés locaux et développement global," seminer bildirileri 32, 1989-II, CEP, s.79-103.

Leontieff, Wassily ve Duchin, Faye, *The Future Impact of Automation on Workers*, Oxford University Press, New York, 1985.

Lethbridge, Henry J., *Hong Kong: Stability and Change*, Oxford University Press, Hong Kong, 1978.

Leung, Chi Kin, "Personal contacts, subcontracting linkages, and development in the Hong Kong-Zhujiang Delta Region." *Anals of the Association of American Geographers*, 83 (2), 1993, 272-302.

Levy, Pierre, *L'Intelligence collective: pour une anthropologie du cyberspace*, La Découverte, Paris, 1994.

Levy, R.A., Bowes, M. ve Jondrow, J.M., "Technical advance and other sources of employment change in basic industry." E.L. Collins ve L.D. Tanner (der.), *American Jobs and the Changing Industrial Base*, Ballinger, Cambridge, MA, 1984, s.77-95.

Levy, Stephen, *Hackers: Herves of the Cumputer Revolution*, Doubleday, Garden City, NY, 1984.

Leys, Colin, "The state and the crisis of simple commodity production in Africa." *Institute of Development Studies Bulletin*, 8 (3), 1987, 45-48.

— "Confronting the African tragedy." *New Left Review*, no. 204, 1994, 33-47.

Lichtenberg, Judith (der.), *Democracy and mass Media*, Cambridge University Press, New York, 1990.

Lillyman, William, Moriarty, Marilyn F. ve Neuman, David J. (der.), *Critical Architecture and Contemporary Culture*, Oxford University Press, New York, 1994.

Lim, Hyun-Chin, *Dependent Development in Korea (1963-79)*, Seoul National University Press, Seoul, 1982.

Lin, T.B., Mok, V. ve Ho, Y.P., *Manufactured Export and Employment in Hong Kong*, Chinese University Press, Hong Kong, 1980.

Lincoln, Edward J., *Japan's Unequal Trade*, Brookings Institution, Washington, DC., 1990.

Lincoln, Thomas ve Essin, Daniel J., "The electronic medical record: a challenge

for computer science to develop clinically and socially relevant computer systems to coordinate information for patient care and analysis." *Information Society*, 9, 1993, 157-88.

—, — ve Ware, Wilis H., "The electronic medical record." *Information Society*, 9 (2), 1993, 157-88.

Ling, K.K., "A case for regional planning: the Greater Pearl River Delta: a Hong Kong perspective," yayımlanmamış seminer bildirisi, CP 229, University of California Şehir ve Bölge Planlaması bölümü, Berkeley, CA, 1995.

Lizzio, James R., "Real-time RAID storage: the enabling technology for video on demand." *Telephony*, 226 (21), 1994, 24-32.

Lo, C.P., "Economic reforms and socialist city structure: a case study of Guangzhou, China." *Urban Geography*, 15 (2), 1994, 128-149.

Lohr, Steve, "Who uses Internet?" *New York Times*, 1995.

Lorenz, E., "Neither riends nor strangers: informal networks of subcontracting in French industry." D. Gambetta, (der.), *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*, Blackwell, Oxford, 1988, s.194-210.

Lovins, Amory B. ve Lovins, L. Hunter, "Reinventing the wheels." *Atlantic Monthly*, Ocak 1995, s.75-86.

Lozana, Beverly, *The Invisible Work Force: Transforming American Business with Outside and Home-based Workers*, Free Press, New York, 1989.

Lustig, Nora, "Coping with austerity: poverty and inequality in Latin America." Gerry Rodgers ve Rolph van der Hoeven (der.), *The Poverty Agenda: Trends and Policy Options*, International Institute of Labour Studies, Cenevre, 1995, s.89-126.

Lynch, Kevin, *The Image of the City*, MIT Press, Cambridge, MA, 1960.

Lyon, David, *The Information Society: Issues and Illusions*, Policy Press, Cambridge, 1988.

— *Postmodernity*, Blackwell, Oxford, 1995.

Lyon, Jeff ve Gorner, Peter, *Altered Fates: Gene Therapy and the Retooding of Human Life*, W.W. Norton, New York, 1995.

Machimura, T., *Sekai Toshi Tokyo no Kozo* [The structural transformation of a global city Tokyo], Tokyo University Press, Tokyo, 1994.

— *Symbolic Use of Globalization in Urban Politics in Tokyo*, Hitotsubashi University Faculty of Social Sciences, Kunitachi, 1995.

Machlup, Fritz, *The Production and Distribution of Knowledge in the United States*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1962.

— *Knowledge: Its Creation, Distribution, and Economic Significance*, c.I: *Knowledge and Knowledge Production*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1980.

— *Knowledge: Its Creation, Distribution and Economic Significance*, c.II: *The Branches of Learning*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1982.

— *Knowledge: Its Creation, Distribution and Economic Significance*, c.III, *The Economis of Information and Human Capital*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1984.

Mackie, J.A.C. "Changing patterns of Chinese big business in Southeast Asia." Ruth McVey (der.), *Southeast Asian Capitalists*, Cornell University, Southeast Asian Program, Ithaca, N.Y., 1992a.

— "Overseas Chinese entrepreneurship." *Asian Pacific Economic Literature*, 6 (1), 1992b, 41-64.

Maddison, A., *Phases of Capitalished Development*, Oxford University Press, New York, 1982.

Maddison, Angus "Comparative analysis of the producitivity situation in the advanced capitalist countries." John W. Kendrick (der.), *International Comparisons of Productivity and Caues of the Slowdoum*, Ballinger, Cambridge, MA, 1984.

Maital, Shlomo, "Why the French do it better." *Across the Board*, 28 (11), 1991, 7-10.

Malinvaud, Edmond ve d., *Fresque historique du système productif français*, Collections de l'INSEE, Séries E, 27, Paris, Ekim 1974.

Mallet, Serge, *La Nouvelle Classe ouvrière*, Seuil, Paris, 1963.

Malone, M.S., *The Big Score: The Billion-dollar Story of Silicom Valley*, Doubleday, Garden City, NY, 1985.

Mander, Jerry, *Four Arguments for the Elimination of Television*, William Morrow, New York, 1978.

Mankiewicz, Frank ve Swerdlow, Joel (der.), *Remote Control: Television and the Manipulation of American Life*, Ballantine, New York, 1979.

Mansfield, Edwin, *Technology Transfer, Productivity, and Economic Policy*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ, 1982.

Marceau, Jane (der.), *Reworking the World: Organisations, Technologies, and Cultures in Comparative Perspective*, Walter De Gruyter, Berlin, 1992.

Markoff, John, "If the medium is the message, the message is the Web." *New York Times*, 20 Kasım 1995, A1, C5.

Marshall, Alfred, *Industry and Trade*, Macmillan, Londra, 1919.

Marshall, Jonathan, "Contracting out catching on: firms find it's more efficient to farm out jobs." *San Francisco Chronicle*, 22 Ağustos 1994, D2-D3.

Marshall, J.N. ve d., *Services and Uneven Development*, Oxford University Press, Oxford, 1988.

Martin, L. John ve Chaudhary, Anja Grover (der.), *Comparative Mass Media Systems*, Longman, New York, 1983.

Martin, Linda G., *The ASEAN Success Story: Social, Economic, and Political Dimensions*, University of Hawaii Press, Honolulu, 1987.

Martin, Patricia, "The consumer market for interactive services: observing past trends and current demographics." *Telephony*, 226 (18), 1994, 126-130.

Martinez, Gabriel ve Farber, Guillermo, *Desregulacion economica 1989-93*, Fondo de Cultura Economica, Mexico DF, 1994.

Martinotti, Guido, *Metropoli. La Nuova morfologia sociale della citta*, Il Mulino, Bologna, 1993.

Marx, Jean L. (der.), *A Revolution in Biotechnology*, Cambridge University Press for the International Council of Scientific Unions, Cambridge, 1989.

Massad, Carlos, "El financiamiento del desarrollo industrial en un continente empobrecido." *Industrializacion y desarrollo tecnologico*, Santiago Chile: Joint ECLAC/UNIDO Industry and Technology Division, Informe no.11, Ağustos 1991.

— ve Eyzaguirre, N., *Ahorro y formacion de capital. Experiencias latinoamericanas: Argentina, Brasil, Chile, El Salvador y Mexico*, CEPAL/PNUD, Grupo Editor Latinoamericano, Buenos Aires, 1990.

Matsumoto, Miwao and Sinclair, Bruce, "How did Japan adapt itself to scientific and technological revolution at the turn of the 20th Century?" *Japan Journal for Science, Technology, and society*, 3, 1994, 133-155.

Mattelart, Armand ve Stourdze, Yves, *Technologie, culture et communication*, La Documentation française, Paris, 1982.

Matzner, Egon ve Wagner, Michael (der.), *The Employment Impact of New Technology: The Case of West Germany*, Avebury, Aldershot, Hants.,1990.

Mazlish, Bruce, *The Fourth Discontinuity: The Co-evolution of Humans and Machines*, Yale University Press, New Haven, CT, 1993.

McGowan, James, "Lessons learned from the Minitel phenomenon." *Network World*, 5 (49), 1988, 27.

— Compaine, Benjamin, "Is Minitel a good model for the North American market?" *Network World*, 6 (36), 1989.

McGuire, William, J., "The myth of massive media impact: savagings and salvagings." George Comstock (der.), *Public Communication and Behavior*, Academic Press, Orlando, FLA, 1986, s.173-257.

McKinsey Global Institute, *service Sector Productivity*, McKinsey Global Institute, Washington D.C., 1992.

— *Manufacturing Productivity*, McKinsey Global Institute, Washington D.C., 1993.

McLeod, Roger, "Internet users abandoning TV, survey findy." *San Francisco Chronicle*, 12 Ocak 1996, 1, 17.

McLuhan, Marshall, *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*, University of Toronto Press, Toronto, 1962.

— *Understanding Media: The Extensions of Man*, Macmillan, New York, 1964.

— ve Powers, Bruce R., *The Global Village: Transformations in World Life and media in the 21st Century*, Oxford University Press, New York, 1989.
McMillan, C., *The Japanese Industrial System*, De Gruyter, Berlin, 1984.
McNeill, William H., *Plagues and People*, Doubleday, New York, 1977.
Mehta, Suketu, "The French connection." *LAN Magazine*, 8 (5), 1993.
Menotti, Val, "The transformation of retail social space: an analysis of virtual shopping's impact on retail centers." Yayımlanmamış *CP2981 Semineri*'nin araştırma bildirisi. University of California, Şehir ve Bölge Planlaması Bölümü, Berkeley, 1995.
Michelson, Ronald L. ve Wheeler, James O., "The flow of information in a global economy: the role of the American urban system in 1990." *Annals of the Association of American Geographers*, 84 (1), 1994, 87-107.
MIDEPLAN, *Integracion al Desarrollo: Balance de la Politica Social 1990-93*, Ministerio de Desarrollo y Planificacion, Santiago de Chile, 1994.
Miles, Ian, *Home Informatics: Information Technology and the Transformation of Everyday Life*, Pinter, Londra, 1988.
Milan, Jose del Rocio, "Rapid, safe, and incremental learning of navigation strategies." *IEEE Transactions on Systems, Man, and Cybernetics*, 26 (6), 1996.
Miller, Steven, M., *Impacts of Industrial Robotics: Potemtial Effects of Labor and Costs within the Metalworking Industries*, University of Wisconsin Press, Madison, WIS, 1989.
Miller, Richard L. ve Swensson, Earl S., *New Directions in Hospital and Health Care Facility Design*, McGraw-Hill, New York, 1995.
Miners, N., *The Government and Politics of Hong Kong*, Oxford University Press, Hong Kong, 1986.
Mingione, Enzo, *Fragmented Societies*, Blackwell, Oxford, 1991.
Ministry of Labor [Japan], *Statistical Yearbook*, Government of Japan, Tokyo, 1991.
Ministry of Posts and Telecommunications [Japan] *1994 White Paper: Communications in Japan*, Ministry of Posts and Telecommunications, Tokyo, 1994a.
— *Communications in Japan 1994*, Part 3: *Multimedia: Opening up a New World of Info-communication*, Ministry of Posts and Telecommunications, Tokyo, 1994b.
— *Tsushin Hakusho Heisei 7 nenban* [White Paper on Communication in Japan], Yusei shou, Tokyo, 1995.
Mishel, Lawrence ve Bernstein, Jared, *The State of Working America*, M.E. Sharpe, New York, 1993.
— ve —, *The State of Working America 1994-95*, Economic Policy Institute, Washington D.C., 1994.
— ve Teixeria, Ruy A., *The Myth of the Coming Labor Shortage: Jobs, Skills, and*

Incomes of America's Workforce 2000, Economic Policy Institute Report, Washington, D.C., 1991.

Mokhtarian, Patricia L., "Defining telecommuting." *Transportation Research Record*, 1305, 1991a, 273-281.

— "Telecommuting and travel: state of the practice, state of the art." *Transportation*, 18, 1991b, 319-342.

— "Telecommuting in the United States: letting our fingers do the commuting." *Telecommuting review: the Gordon Report*, 9 (5), 1992, 12.

Mokyr, Joel, *The Lever of Riches: Technological Creativity and Economic Progress*, Oxford University Press, New York, 1990.

— (der.), *The Economics of the Industrial Revolution*, Rowman & Allanheld, Totowa, NJ, 1985.

Mollenkopf, John (der.), *Power, Culture, and Place: Essays on New York City*, Russell Sage Foundation, New York, 1989.

— ve Castells, Manuel (der.), *Dual City: Restructuring New York*, Russell Sage Foundation, New York, 1991.

Monk, Peter, *Technological Change in the Information Economy*, Pinter, Londra, 1989.

Moran, R., "Health environment and healthy environment." R. Moran, R. Anderson ve P. Paoli, *Building for People in Hospitals, Workers, and Consumers*, Avrupa Yaşam ve Çalışma Koşullarını Geliştirme Kurumu, Dublin, 1990.

—, *The Electronic Home: Social and Spatial Aspects. A Scoping Report*, Avrupa Yaşam ve Çalışma Koşullarını Geliştirme Kurumu, Dublin, 1993.

Morier, Françoise (der.), *Beleville, Beleville. Visages d'un planète*, Editions Creaphis, Paris, 1994.

Morin, Edgar, *L'homme et la mort*, Seuil, Paris, 1970.

Morrocco, John D., "Gulf War boosts prospects for high-technology weapons." *Aviation week & Space Technology*, 134 (11), 1991, 45-47.

Mortimore, Michael, "A new international industrial order." *CEPAL Review*, no. 48, 1992, 39-59.

Moss, Mitchell 1987, "Telecommunications, world cities, and urban policy." *Urban Studies*, 24: 534-46.

— "The new fibers of economic development." *Portfolio*, 4, 1991, 11-18.

— "Telecommunications and urban economic development." OECD, *Cities and New Technologies*, OECD, Paris, 1992, s.147-58.

Mowery, David (der.), *International Collaborative Ventures in U.S. Manufacturing*, Ballinger, Cambridge, MA, 1988.

— ve Henderson, Bruce E. (der.), *The Challenge of New Technology to Labor-Management Relations*, Dept. of Labor, Bureau of Labor Management Relations, Washington D.C., 1989.

Mowshowitz, Abbe, "Social dimensions of office automation." *Advances in Computers*, cilt 25, Academic Press, New York, 1986.

Mulgan, G.J., *Communication and Control: Networks and the New Economies of Communication*, Guilford Press, New York, 1991.

Murphy, Kevin M. ve Welch, Finis, "Inequality and relative wages." *American Economic Review*, Mayıs 1993.

Muschamp, Herbert, "A design that taps into the 'Informational City'." *Sunday New York Times*, 9 Ağustos 1992, Architecture View Section: 32.

Mushkat, Miron, *The Making of the Hong Kong Administrative Class*, University of Hong Kong Centre of Asian Studies, Hong Kong, 1982.

Myers, Edith, "In France it's Teletel." *Datamation*, 27 (10), 1981, 78-88.

Nadal, Jordi ve Carreras, Albert (der.), *Pautas regionales de la industrializacion española. Siglos XIX y XX*, Ariel, Barcelona, 1990.

National Science Board, *Science and Engineering Indicators, 1991*, 10. baskı (NSB 91-1), US Government Printing Office, Washington, D.C., 1991.

Naughton, Barry, "Increasing economic interaction in the China Circle in the context of East Asian Growth," University of California Institute on Global Conflict and Cooperation tarafından düzenlenen konferansta sunulan bildiri. *The Economics of the China Circle*, Hong Kong, 1-3 Eylül 1994.

Navarro, Vicente, *The Politics of Health Policy*, Blackwell, Oxford, 1994a.

— "La economia y el Estado de bienestar," 10. Refah Toplumun Geleceği Toplantısı'na sunulan yayımlanmamış bildiri, Madrid, 1994b.

Nayyar, Deepak, *Macroeconomic Adjustment, Liberalization and Growth: The Indian Experience,* International Institute of Labour Studies, Cenevre, 73/1994.

Needham, Joseph, *Science and Civilization in China*, Cambridge University Press, Cambridge, 1954-1988.

— *The Grand Titration*, Toronto University Press, Toronto, 1969.

— *Science in Traditional China*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1981.

Negroponte, Nicholas, *Being Digital*, Alfred A. Knopf, New York, 1995.

Nelson, Joan M. (der.), *Economic Crisis and Policy Choice: The Politics of Adjustment in the Third World*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1990.

Nelson, Richard, "Production sets, technological knowledge, and R&D: fragile and overworked constructs for analysis of productivity growth?" *American Economic Review*, 70 (2), 1980, 62-7.

— "Research on productivity growth and productivity differences: dead ends and new departures." *Journal of Economic Literature*, 19 (3), 1981, 1029-64.

— *High Technology Policies: A Five Nations Comparison*, American Enterprise Institute, Washington D.C., 1984.

— "Institutions supporting technical change in the United States." G. Dosi ve d. *Technical Change and Economic Theory*, Pinter, Londra, 1988, s. 312-99.

— "An agenda for formal growth theory," Columbia University Department of Economics, yayımlanmamış bildiri, New York, 1994.
— ve Winter, S.G., *An Evolutionary Theory of Economic Change*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1982.
Neuman, W. Russell, *The Future of Mass Audience*, Cambridge University Press, New York, 1991.
New Media Markets, "Video on demand will provide Hollywood studios with much-needed boost." 11 (10), 1993, 13-15.
— "Video-on-demand trials planned across Europe." 12 (1), 1994, 8.
Newman, Katherine S., *Declining Fortunes: The Withering of the American Dream*, Basic Books, New York, 1993.
Newsweek, "Jobs." 14 Haziran 1993.
Nicol, Lionel, Communications technology: economic and social impacts. Manuel Castells (der.), *High Technology, Space and Society*, Sage, Beverly Hills, CA, 1985.
NIKKEIREN [Japan Federation of Employers Associations], *The Current Labor Economy in Japon*, NIKKEIREN, Tokyo, 1993.
Nilles, J.M., "Traffic reducation by telecommuting: a status review and selected bibliography." *Transportation Research A*, 22A (4), 1988, 301-317.
Noble, David, F., *Forces of Production: A Social History of Industrial Automation*, Alfred A. Knopf , New York, 1984.
Nolan, Peter ve Furen, Dong (der.), *The Chinese Economy and its Future: Achivements and Problems of Post-Mao Reform*, Polity Press, Cambridge, 1990.
Nomura, Masami, *Syushin Koyo*, Iwanami Shoten, Tokyo, 1994.
Nonaka, Ikujiro, *Chisiki souzou no keiei* [Knowledge creation: epistemology of the Japanese firms], Nikkei shinbunsha, Tokyo, 1990.
— "The knowledge-creating company." *Harvard Business Review*, Kasım-Aralık 1991, 96-104.
— ve Takeuchi, Hirotaka, *The Knowledge-creating Company: How Japanese Companies Created the Dynamics of Innovation*, Oxford University Press, New York, 1994.
"Non-standard working under review." *Industrial Relations & Review Report*, no.565, 1994, 5-14.
Nora, Simon ve Minc, Alain, *L'Informatisation de la société*. La Documentation française, Paris, 1978.
Norman, Alfred Lorn, *Informational Society: An Economic Theory of Discovery, Invention and Innovation*, Kluwr Academic Publishers, Boston/Dordrecht/Londra, 1993.
Norman, E. Herbert, *Japan's Emergence as a Modern State: Political and Economic Problems of the Meiji Period*, Institute of Pacific Relations, New York, 1940.

North, Douglas, *Structure and Change in Economic History*, W.W. Norton, New York, 1981.

Northcott, J., *Microdectronics in Industry*, Policy Studies Institute, Londra, 1986.

Nuland, Sherwin B., *How We Die: Reflections on Life's Final Chapter*, Alfred A. Knopf, New York, 1994.

O'Brien, Richard, *Global Financial Integration: The End of Geography*, Pinter, Londra, 1992.

OECD (Organization for Economic Cooperation and Development), *Cities and New Technologies*, OECD, Paris.

— *Employment Outlook*, Temmuz, OECD, Paris, 1994a.

— *Employment/Unemployment Study: Policy Report*, document for Council at ministerial level, OECD, Paris, Mayıs 1994b.

— *The OECD Jobs Study*, OECD, Paris, 1994c.

— *Economic Outlook*, Haziran, OECD, Paris, 1995.

Office of Technology Assessment (OTA) (US Congress), *Computerized Manufacturing Automation: Employment, Education, and the Workplace*, US Government Printing Office, Washington D.C., 1984.

— *Technology and Structural Unemployment*, US Government Printing Office, Washington D.C., 1986.

Ohmae, Kenichi, *Triad Power: The Coming Shape of Global Competition*, Free Press, New York, 1985.

— *The Borderless World: Power and Strategy in the Interlinked Economy*, Harper, New York, 1990.

Okimoto, Daniel, "Political context." Daniel Okimoto, Takuo Sugano ve Franklin B. Weinstein (der.), *Competitive Edge*, Stanford University Press, Stanford, CA, 1984.

Ozaki, Muneto ve d., *Technological Change and Labour Relations*, Uluslararası Çalışma Örgütü, Cenevre, 1992.

Pahl, Ray (der.) *On Work: Historical, Comparative, und Theoretical Approaches*, Blackwell, Oxford, 1988.

Panofsky, Erwin, *Gothic Architecture and Scholasticism*, Meridian Books, New York, 1957.

Park, Young-bum, *Wage-fexing Institutions in the Republic of Korea*, International Institute of Labour Studies, Cenevre, 1992.

Parkinson, G.H.R. (der.), *Leibniz: Philosophical Writings*, J.M. Dent, Londra, 1973.

Parsons, Carol A., *Flexible Production Technology and Industrial Restructuring: Case Studies of the Metalworking, Semiconductor, and Apparel Industries*, doktora tezi, Berkeley, University of California, 1987.

Patel, S.J., "In tribute to the Golden Age of the South's development." *World Development*, 20 (5), 1992, 767-77.

Payer, Cheryl, *The Debt Trap*, Mounthly Review Press, New York, 1974.
Perez, Carlotta "Structural change and the assimilation of new technologies in the economic and social systems." *Futures*, 15, 1983, 357-375.
Petrella, Ricardo, *Un techno-monde en construction. Synthèse des résultats et des recommendations FAST 1989-1992/93*, Avrupa Komisyonu, Brüksel, 1993.
Petterson, L.O., "Arbetsider tolv Lander." *Statens offentliga utrednigar*, 53, 1989, Bosch ve d. (der.) 1994.
Piller, Charles, "Dreamnet." *Macworld* 11 (10), 1994, 96-99.
Piore, Michael J. ve Sabel, Charles F., *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity*, Basic Books, New York, 1984.
Poirier, Mark, "The multimedia trail blazers." *Catalog Age*, 10 (7), 1993, 49.
Pool, Ithiel de Sola, *Technologies of Freedom: On Free Speech in the Electronic Age*, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA, 1983.
—*Technologies Without Boundaries*, (der.) Eli M. Noam, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1990.
Porat, Marc, *The Information Economy: Definition and Measurement*, US Department of Commerce, Office of Telecommunications, Washington D.C., 77-12 (1), 1977.
Porter, Michael, *The Competitive Advantage of Nations*, Free Press, New York, 1990.
Portes, Alejandro ve Rumbault, Ruben, *Immigrant America: A Portrait*, University of California Press, Berkeley, CA, 1990.
—, Castells, Manuel ve Benton, Lauren (der.), *The Informal Economy: Studies on Advanced and Less Developed Countries*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD, 1989.
Postman, Neil, *Amusing Ourselves to Death: Public Discourse in the Age of Show Business*, Penguin Books, New York, 1985.
— *Technopoly*, Pantheon, New York, 1992.
Poulantzas, Nicos, *L'Etat, le pouvoir, le socialisme*, Presses Universitaires de France, Paris, 1978.
Powell, Walter W., "Neither market nor hierarchy: network forms of organization." Barry M. Straw ve Larry L. Cummings (der.), *Research in Organizational Behavior*, JAI Press, Greenwich, CT, 1990, s.295-336.
Pozas, Maria de Los Angeles, *Industrial Restructuring in Mexico*, University of California Center for US-Mexican Studies, San Diego, 1993.
Preston, Holly H., "Minitel reigns in Paris with key French connection." *Computer Reseller News*, no. 594, 1994, 49-50.
Pyo, H., *The Impact of Microelectronics and Indigenous Technological Capacity in the Republic of Korea*, Uluslararası Çalışma Örgütü, Cenevre, 1986.

Qian, Wen-yuan, *The Great Inertia: Scientific Stagnation in Traditional China*, Croom Helm, Londra, 1985.

Qingguo Jia, "Threat or opportunity? Implications of the growth of the China Circle for the distribution of economic and political power in the Asia Pacific Region." University of California Institute on Global Conflict and Cooperation tarafından düzenlenen konferansta sunulan bildiri, *The Economics of the China Circle*, Hong Kong, 1-3 Eylül 1994.

Quinn, James Brian, "The impacts of technology in the services sector." Bruce R. Guile and Harvey Brooks (der.), *Technology and Global Industry: Companies and Nations in the World Economy*, National Academy of Engineering: National Academy Press, Washington D.C., 1987, s.119-159.

— "Technology in services: past myths and future challenges." Bruce, R. Guile ve James B. Quinn (der.), *Technology in Services*, National Academy Press, Washington D.C., 1988, s.16-46.

Quiroga Martinez, Layen (der.), *El tigree sin selva: consecuencias ambientales de la transformacion economica de Chile, 1974-1993*, Instituto de Ecologia Politica, Santiago de Chile, 1994.

Qvortup, Lars, "Telework: visions, definitions, realities, barriers." OECD *Cities and New Technologies*, OECD, Paris, 1992, s.77-108.

Rafaell, Sheifaz ve LaRose, Robert J., "Electronic bulletin boards and public goods explanations of collaborative mass media." *Communications Research*, 20 (2), 1993, 277-297.

Ramamurthy, K., "Moderating influences of organizational attitude and compatibility on implementation success from computer-integrated munafacturing technology." *International Journal of Production Research*, 32 (10), 1994, 2251-2273.

Rand Corporation, *Universal Access to E-Mail: Feasibility and Social Implications*, World Wide Web, http://www.rand.org/publications/MR/MR650/, 1995.

Randall, Stephen, J. (der), *North America Without Borders?*, University of Calgary Press, Calgary, 1992.

Randlesome, Collin, Brierly, William, Bruton, Kevin, Gordon, Colin and King, Peter, *Business Cultures in Europe*, Heinemann, Oxford, 1990.

Redding, S. Gordon, *The Spirit of Chinese Capitalism*, Walter de Gruyter, Berlin, 1990.

Rees, Teresa, *Skill Shortages, Women, and the New Information Technologies*, report of the Task Force of Human Resources, Education, Training, and Youth, Brüksel: Avrupa Topluluğu Komisyonu, Ocak 1992.

Reich, Robert, *The Work of Nations*, Random House, New York, 1991.

Reynolds, Larry, "Fast money: global markets change the investment game." *Management Review*, 81 (2), 1992, 60-1.

Rheingold, Howard, *The Virtual Community*, Addison-Wesley, Reading, MA, 1993.

Rice, Ronald E., "Issues and concepts on research on computer-mediated communication systems." *Communication Yearbook*, 12: 436-76.

Rifkin, Jeremy, *Time Wars: The Primary Conflict in Human History*, Henry Holt, New York, 1987.

— *The End of Work*, Putnam, New York, 1995.

Rijn, F.V. ve Williams, R. (der.), *Concerning Home Telematics*, North-Holland, Amsterdam, 1988.

Roberts, Edward B., *Entrepreneurs in High Technology: MIT and Beyond*, Oxford University Press, New York, 1991.

Robinson, Olive, "Employment in services: perspectives on part-time employment growth in North America." *Service Industries Journal*, 13 (3), 1993, 1-18.

Robson, B., "Competing and collaborating through urban networks." *Town and Country Planning*, Eylül 1992, 236-238.

Rodgers, Gerry (der.), *Workers, Institutions, and Economic Growth in Asia*, International Institute of Labour Studies, Cenevre, 1994.

— (der.), *The Poverty Agenda and the ILO: Issues for Research and Action. A Contribution to the World Summit for Social Development*, International Institute of Labour Studies, Cenevre, 1995.

—, Gore, Charles ve Figueiredo, Jose B. (der.), *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*, International Institute of Labour Studies, Cenevre, 1995.

Rogers, Everett M., *Communication Technology: The New Media in Society*, Free Press, New York, 1986.

— ve Larsen, Judith K., *Silicon Valley Fever: Growth of High Technology Culture*, Basic Books, New York, 1984.

Rogozinski, Jacques, *La privatizacion de las empresas estatales*, Fondo de Cultura Economica, Mexico DF, 1993.

Rosenbaum, Andrew, "France's Minitel has finally grown up." *Electronics*, 65 (6), 1992.

Rosenberg, Nathan, *Perspectives on Technology*, Cambridge University Press, Cambridge, 1976.

— *Inside the Black Box: Technology and Economics*, Cambridge University Press, Cambridge, 1982.

— ve Birdzell, L.E., *How the West Grew Rich: The Economic Transformation of the Industrial World*, Basic Books, New York, 1986.

Rostow, W.W., *How It All Began*, McGraw Hill, New York, 1975.

Roszak, Theodore, *The Cult of Information*, Pantheon, New York, 1986.

Rothchild, Donald ve Chazan, Naomi (der.), *The Precarious Balance: State and Society in Africa*, Westview Press, Boulder, CO, 1988.

Rothstein, Richard, *Workforce Globalization: A Policy Response*, Economic Policy Institute, ABD Çalışma Bakanlığı Kadın Bürosu'na hazırlanan rapor, Washington D.C., 1993.

— "The global hiring hall: why we need wordwide labor standards." *American Prospect*, no. 17, 1994, 54-61.

Rumberger, R.W. ve Levin, H.M., *Forecasting the Impact of New Technologies on the Future Job Market*, Stanford University School of Education, Stanford, CA, 1984.

Russell, Alan M., *The Biotechnology Revolution: An International Perspective*, Wheatsheaf Books, Brighton, Sussex, 1988.

Sabbah, Françoise, "The new media." Manuel Castells (der.), *High Technology, Space, and Society*, Sage, Beverly Hills, CA, 1985.

Sabel, C. ve Zeitlin, J., "Historical alternatives to mass production: politics, markets, and technology in 19th century industrialization." *Past and Present*, 108, Ağustos 1985, 133-176.

Saez, Felipe ve d., *Tecnologia y empleo en EspañaX situación y perspectivas*, Universidad Autónoma de Madrid-Instituto de Sociologia de Nuevas Tecnologias y Ministerio de Economia-Instituto de Estudios de Prospectiva, Madrid, 1991.

Sagaşti, Francisco ve Araoz, Alberto (der.), *La planificacion cientifica y tecnologica en los paises en desarrollo. La experiencia del proyecto STPI*, Fondo de Cultura Economica, Mexico, 1988.

— ve d., *Conocimiento y desarrollo: ensayos sobre ciencia y tecnologia*, GRADE, Lima, 1988.

Sainz, Pedro ve Calcagno, Alfredo, "In search of another form of development." *CEPAL Review*, 48, Aralık 1992, 7-38.

Salomon, Jean-Jacques, *Le Destin technologique*, Editions Balland, Paris, 1992.

Salvaggio, Jerry L. (der.), *The Information Society: Economic, Social, and Structural Issues*, Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, NJ, 1989.

Sandbrook, Richard, *The Politics of Africa's Economic Stagnation*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985.

Sandholtz, Wayne ve d., *The Highest Stakes: The Economic Foundations of the Next Security System*, Oxford University Press, New York, 1992.

Sandkull, Bengdt, "Reorganizing labour: the Volvo experience." Jane Marceau (der.), *Reworking the World: Organisations, Technologies, and Cultures in Comporative Perspective*, Walter de Gruyter, Berlin, 1992, s.399-409.

Sassen, Saskia, *The Mobility of Labor and Capital*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.

— *The Global City: New York, London, Tokyo*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1991.

Sato, Takeshi ve d., *Johoza to taisyu bunka* [Informationalization and mass culture], Hitotsubashi University Department of Social Psychology, Kunitachi, 1995.

Saunders, William (der.), *Architectural Practices in the 1990s*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1996.

Sautter, Christian, "L'efficacité et la rentabilité de l'économie française de 1954 à 1976." *Economie et statistique*, 68, 1978.

Saxby, Stephen, *The Age of Information*, Macmillan, Londra, 1990.

Saxenian, Anna L., *Regional Advantage: Culture and Competition in Silicon Valley and Route 128*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1994.

Sayer, Andrew ve Walker, Richard, *The New Social Economy: Reworking the Division of Labor*, Blackwell, Oxford, 1992.

Schaff, Adam, *El Socialismo del Futuro*, no. 4: "çalışmanın geleceği" üzerine özel sayı, 1992.

Schatan, Jacobo, *World Debt: Who is to Pay?*, Zed Books, Londra, 1987.

Scheer, Leo, *La Démocratie virtuelle*, Flammarion, Paris, 1994.

Schettkat, R. ve Wagner, M. (der.), *Technological Change and Employment Innovation in the German Economy*, Walter De Gruyter, Berlin, 1990.

Schiatarella, R., *Mercato di Lavoro e struttura produttiva*, Franco Angeli, Milan, 1984.

Schiffer, Jonathan, *Anatomy of a Laissez-faire Government: The Hong Kong Growth Model Reconsidered*, University of Hong Kong Centre for Asian Studies, Hong Kong, 1983.

Schoonmaker, Sara, "Trading on-line: information flows in advanced capitalism." *Information Society*, 9 (1), 1993, 39-49.

Schor, Juliet, *The Overworked American*, Basic Books, New York, 1991.

Schuldt, K., *Soziale und ökonomische Gestaltung der Elemente der Lebensarbeitzeit der Werktätigen*, Tez, Berlin, 1990; Bosch ve d. (der.) 1994.

Schumpeter, J.A., *Business Cycles: A Theoretical, Historical, and Statistical Analysis of the Capitalist Process*, McGraw-Hill, New York, 1939.

Schweitzer, John C., "Personal computers and media use." *Journalism Quarterly*, 68 (4), 1995, 689-697.

Schwitzer, Glenn E., "Can research and development recover in Russia?" *Business World of Russia Weekly*, 15-20 Mayıs 1995, 10-12; *Journal of Technology and Society*'den tekrar baskı, 17 (2).

Scott, Allen, *New Industrial Spaces*, Pion, Londra, 1988.

SEADE Foundation, *Survey of Living Conditions in the Metropolitan Area of São Paulo*, International Institute of Labour Studies, Cenevre, 1995.

Seidman, Steven ve Wagner, David G. (der.), *Postmodernism and Social Theory*, Blackwell, Oxford, 1992.

Seki, Kiyohide, *Summary of the National Opinion Survey of Family in Japan*, Nihon University Research Center, Tokyo, 1988.

Sellers, Patricia, "The best way to reach buyers." *Fortune*, 128 (13), 1993, 14-17.

Sengenberger, Werner ve Campbell, Duncan (der.), *Is the Single Firm Vanishing? Inter-enterprise Networks, labour, and labour Institutions*, International Institute of Labour Studies, Cenevre, 1992.

— ve — (der.) *International Labour Standards and Economic Interdependence*, International Institute of Labour Studies, Cenevre, 1994.

—, Loveman, Gary ve Piore, Michael (der.), *The Re-emergence of Small Enterprises: Industrial Restructuring in Industrialized Countries*, International Institute for Labour Studies, Cenevre, 1990.

Shaiken, Harley, *Work Transformed: Automation and Labor in the Computer Age*, Holt, Rinehart & Winston, New York, 1985.

— *Mexico in the Global Economy: High Technology and Work Organization in Export Industries*, University of California at San Diego, Center for US-Mexican Studies, La Jolla, CA, 1990.

— "Beyond lean production." *Stanford Law & Policy Review*, 5 (1), 1993, 41-52.

— "Experienced workers and high performance work organization: a case study of two automobile assembly plants," Industrial Relations Research Association Annual Meetings, Washington D.C., 6 Ocak 1995.

Shapira, Phillip, *Modernizing Manufacturing*, Economic Policy Institute, Washington D.C., 1990.

Sharlin, Harold I., "Electrical generation and transmission." Melvin Kranzberg ve Carroll W. Pursell Jr. (der.), *Technology in Western Civilization*, 2 cilt, Oxford University Press, New York, 1967, s.578-91.

Shin, E.H. ve Chin S.W., "Social affinity among top managerial executives of large corporations in Korea." *Sociological Forum*, 4, 1989, 3-26.

Shinotsuka, Eiko, "Women workers in Japan: past, present, and future." Joyce Celb ve Marian Lief Palley (der.), *Women of Japan and Korea: Continuity and Change*, Temple University Press, Philadelphia, PA, 1994, s.95-119.

Shirref, David, "The metamorphosis of finance." *Euromoney*, Haziran 1994, 36-42.

Shoji, Kokichi, *Le Nipponisme comme méthode sociologique. Originalité, particularité, universalité*, Tokyo University Department of Sociology, Tokyo, 1990.

Shujiro Urata, "Changing patterns of direct investment and its implications for trade and development." C. Fred Bergsten ve Marcus Noland (der.), *Pacific Dynamism and the International Economic System*, Institute for International Economics, Washington, D.C., 1993, s.273-99.

Siddell, Scott, *The IMF and Third World Political Instability*, Macmillan, Londra, 1987.

Siino, Corinne, "La ville et le chomage." *Revue d'économie régionale et urbaine*, no.3, 1994, 324-352.

Silverstone, R., *Beneath the bottom line: households and information and communication technologies in the age of the consumer*, Brunel University Center for Research on Innovation, Culture, and Technology, Londra, 1991.

Silvestri, George T., "The American work force, 1992-2005: occupational employment, wide variations in growth." *Monthly Labor Review*, Kasım 1993, 58-86.

— ve Lukasiewicz, J., "Outlook 1990-2005: occupational employment projections." *Monthly labor Review*, Kasım 1991.

Singleman, Joachim, *The Transformation of Industry: From Agriculture to Service Employment*, Sage, Beverly Hills, CA, 1978.

Singer, Charles ve d., *A History of Technology*, cilt 3, *From the Renaissance to the Industrial Revolution*, Clarendon Press, Oxford, 1957.

— Holmyard, E.J., Hall, A.R. ve Williams, Trevor I. (der.), *A History of Technology*, cilt 4: *The Industrial Revolution, c.1750 to c.1850*, Clarendon Press, Oxford, 1958.

Singht, Ajit, "Global economic changes, skills, and international competitiveness." *International Labour Review*, 133 (2), 1994, 107-183.

Sit, Victor Fueng-Shuen, "Transnational capital flows and urbanization in the Pearl River Delta, China." *Southeast Asian Journal of Social Science*, 19 (1-2), 1991, 154-79.

— ve Wong, S.L., *Changes in the Industrial Structure and the Role of Small and Medium Industries in Asian Countries: The Case of Hong Kong*, University of Hong Kong Centre of Asian Studies, Hong Kong, 1988.

Sit, Victor F.S., Wong, Sin Lun ve Kiang, Tsiu-Sing, *Small-scale Industry in a Laissez-faire Economy: A Hong Kong Case Study*, University of Hong Kong, Centre of Asian Studies, Hong Kong, 1979.

Skezely, Gabriel, "Mexico's international strategy: looking east and north." Barbara Stallings and Gabriel Skezely (der.), *Japan, the United States, and Latin America*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD, 1993.

Smith, Merrit Rose ve Marx, Leo (der.), *Does Technology Drive History? The Dilemma of Technological Determinism*, MIT Press, Cambridge, MA, 1994.

Soesastro, Hadi ve Pangetsu, Mari (der.), *Technological Challenge in the Asia-Pacific Economy*, Allen & Unwin, Sydney, 1990.

Soete, Luc, "The impact of technological innovation on international trade patterns: the evidence reconsidered." *Research Policy*, 16, 1987.

— "Technology and economy in a changing world," background paper prepared for the OECD International Policy Conference on *Technology and the Global Economy*, Montreal, Şubat 1991.

Solow, Robert M., "A contribution to the theory of economic growth." *Quarterly Journal of Economics*, 70, Şubat 1956, 65-94.

— "Technical change and the aggregate production function." *Revue of Economics and Statistics*, 39, Ağustos 1957, 214-31.

Sorlin, Pierre, *Mass Media*, Routledge, Londra, 1994.

Sorokin, P.A. ve Merton, R.K., "Social time: a methodological and functional analysis." *American Journal of Sociology*, 42, 1937, 615-29.

Soumu-cho Toukei-kyoku (Bureau of Statistics, Management and Coordination Agency, Japan), *Nihon no Toukei*, Tokyo, 1995.

Southern, R.W., *Scholastic Humanism and the Unification of Europe*, cilt 1, *Foundations*, Blackwell Publishers, Oxford, 1995.

Soysal, Yasemin Nuhoğlu, *Limits of citizenship: Migrants and Postnational Membership in Europe*, University of Chicago Press, Chicago, IL, 1994.

Specter, Michael, "Russians' newest space adventure: cyberspace." *New York Times*, 9 Mart 1994.

— "Plunging life expectancy puzzles Russia." *New York Times*, 2 Ağustos 1995, 1.

Spence, Michael ve Hazard, Heather A. (der.), *International Competitiveness*, Ballinger, Cambridge, MA, 1988.

Sproull, Lee ve Kiesler, Sara, *Connections: New Ways of Working in the Networked Organization*, MIT Press, Cambridge, MA, 1991.

Stalker, Peter, *The Work of Strangers: A Survey of International Labour Migration*, Uluslararası Çalışma Örgütü, Cenevre, 1994.

Stallings, Barbara, "International influence on economic policy: debt, stabilization and structural reform." Stephen Haggard ve Robert R. Kaufman (der.), *The Politics of Adjustment*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1992, s.41-88.

— *The New International Context of Development*, Madison, WIS: University of Wisconsin, Working Paper Series on the New International Context of Development, no.1, 1993.

— ve Kaufman, Robert (der.), *Debt and Democracy in Latin America*, Westview Press, Boulder, CO, 1989.

Stanback, T.M., *Understanding the Service Economy: Employment Productivity, Location*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD, 1979.

Steers, R.M., Shin, Y.K. ve Ungson, G.R., *The Chaebol*, Harper & Row, New York, 1989.

Steinle, W.J. "Telework: opening remarks and opening debate." W.B. Korte, S. Robinson and W.K. Steinle (der.), *Telework: Present Situation and Future Development of a New Form of Work Organization*, Kuzey Hollanda, Amsterdam, 1988.

Stevens, Barrie ve Michalski, Wolfgang, *Long-term Prospects for Work and Social Cohesion in OECD Countries: An Overview of the Issues*, Gelecek konulu OECD Forumu'na sunulan rapor, Paris, 1994.

Stevenson, Richard W., "Foreign capitallists brush risks aside to invest in Russia." *New York Times*, 11 Ekim 1994, s.4.

Stoiner, Tom, *The Wealth of Information*, Methuen, Londra, 1993.

Stourdze, Yves, *Pour une poignée d'électrons*, Fayard, Paris, 1987.

Stowsky, Jay, "From spin-off to spin-on: redefining the military's role in American technology development." Wayne Standholtz, Michael Borrus ve John Zysman ve d., *The Highest Stakes: The Economic Foundations of the Next Security System*, Oxford University Press, New York, 1992.

Strassman, Paul A., *Information Payoff: The Transformation of Work in the Electronic Age*, Free Press, New York, 1985.

Sugihara, Kaoru ve d., *Taisho, Osaka, and the Slum: Another Modern History of Japan*, Shinhyoron, Tokyo, 1988.

Sukhotin, Jurii, "Stabilization of the economy and social contrasts." *Problems of Economic Transition*, Kasım 1994, 44-61.

Sullivan-Trainor, Michael, *Detour: The Truth about the Information SuperHighway*, IDG Books, San mateo, CA, 1994.

Sun Tzu (MÖ.505-496), *On the Art of War*, Lionel Giles'in notlarıyla Çince'den çeviri, Graham Brash, Singapore, 1988 (İngilizce olarak ilk baskı 1910).

Sung, Yuri-Wing, "Hong Kong and the economic integration of the China Circle." University of California Institute on Global Conflict and Cooperation'da düzenlenen konferansta dağıtılan bildiri. *The Economies of the China Circle*, Hong Kong, 1-3 Eylül 1994.

Sunkel, Osvaldo (der.), *Development from Within: Toward a Neostructuralist Approach for Latin America*, Lynne Reiner, Boulder, CO, 1993.

Swann, J., *The Employment Effects of Microelectronics in the UK Service Sector*, Uluslararası Çalışma Örgütü, Cenevre, 1986.

Syun, Inoue, The loss of meaning in death, *Japan Interpreter*, 9 (3), 1975, 336.

Tafuri, Manfredo, *L'urbanistica del riformismo*, Franco Angeli, Milan, 1971.

Takenori, Iroki ve Higuchi, Yoshio (der.), *Nihon no Koyou system to lodo shijo* [Japonya'nın istihdam sistemi ve iş piyasası], Nihon Keizai Shinbunsha, Tokyo, 1995.

Tan, Augustine H.H. ve Kapur, Basant (der.), *Pacific Growth and Financial Interdependence*, Allen & Unwin, Sydney, 1986.

Tan Kong Yam, "China and ASEAN: competitive industrialization through foreign direct investment," the University of California Institute on Global Conflict and Cooperation'da düzenlenen konferansta dağıtılan bildiri. *The Economics of the China Circle*, Hong Kong, 1-3 Eylül 1994.

Tarr, J. ve Dupuy, G. (der.), *Technology and the Rise of the Networked City in Europe and North America*, Temple University Press, Philadelphia, PA, 1988.

Tchernina, Natalia, *Employment Deprivation, and Poverty: The Ways in which Poverty is Emerging in the Course of Economic Reform in Russia*, International Institute of Labour Studies, no.60, Cenevre, 1993.

Teitelman, Robert, *Gene Dreams: Wall Street, Academia, and the Rise of Biotechnology*, Basic Book, New York, 1989.

Teitz, Michael B., Glasmeier, Amy ve Shapira, Philip, *Small Business and Employment Growth in California*, Institute of Urban and Regional Development, no.348, Berkeley, CA, 1981.

Telecommunications Council (Japonya), *Reform Toward the Intellectually Creative Society of the 21st Century: Program for the Establishment of High-performance Info-communications Infrastructure*, Rapor no.5, Tokyo, 31 Mayıs 1993, (resmi olmayan çeviri Temmuz 1994.

Tetsuro, Kato ve Steven, Rob (der.), *Is Japanese Management Post-Fordism?*, Mado-sha, Tokyo, 1994.

Thach, Liz ve Woodman, Richard W., "Organizational change and information technology: managing on the edge of cyberspace." *organizational Dynamics*, 1, 1994, 30-46.

Thery, Gérard, *Les autoroutes de l'information. Rapport au Premier Ministre*, La Documentation française, Paris, 1994.

Thomas, Hugh, *The Conquest of Mexico*, Hutchinson, Londra, 1993.

Thomas, Louis-Vincent, *Anthropologie de la mort*, Payot, Paris, 1975.

— *Rites de mort pour la paix des vivants*, Fayard, Paris, 1985.

— *La Mort*, Presses Universitaries de France, Paris, 1988.

Thompson, E.P., "Time, work-discipline, and industrial capitalism." *Past and Present*, 36, 1967, 57-97.

Thrift, Nigel J., *The "Fixers": The Urban Geography of International Financial Capital*, University of Wales Department of Geography, Lampeter, 1986.

— "The making of capitalism in time conciousness." In J. Hassard (der.), *The Sociology of Time*, Macmillan, Londra, 1990, s.105-29.

— ve Leyshon, A., "In the wake of money: the City of London and the accumulation of value." L. Budd ve S. Whimster (der.), *Global Finance and Urban Living: A Study of Metropolitan Change*, Londra: Routledge, 1992, s.282-311.

Thurow, Lester, *Head to Head: The Coming Economic Battle among Japan, Europe, and America*, William Morrow, New York, 1992.

— "How much inequality can a democracy take?" *New York Times Magazine*, özel sayı, *The Rich*, 19 Kasım 1995, 78.

Tichi, Cecilia, *Electronic Hearth: Creating an American Television Culture*, Oxford University Press, New York, 1991.

Tillema, H.K., *International Armed Conflict Since 1945: A Bibliographic Handbook of Wars and Military Intervention*, Westview Press, Boulder, CO, 1991.

Tilly, Charles, "State-incited violence, 1900-1999." *Political Power and Social Theory*, 9: 1995, 161-79.

Time, "Magacities" (Megaşehir) üzerine özel sayı, 11 Ocak 1993.

— "Risky business in Wall Street: high-tech supernerds are playing dangerous games with money." Özel rapor, 11 Nisan 1994, 24-35.

Tirman, John (der.), *The Militarization of High Technology*, Ballinger, Cambridge, MA, 1984.

Tobenkin, David, "Customers respond to video on demand." *Broadoasting & Cable*, 123 (48), 1993, 16.

Touraine, Alain, *L'Evolution du travail ouvrier aux usines Renault*, Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 1955.

— "Enterprise et bureaucratie." *Sociologie du travail*, no.1, 1959, 58-71.

— *La Sociéte post-industrielle*, Danoel, Paris, 1969.

— *La Parole et le sang. Politique et société en Amerique Latine*, Odile Jacob, Paris, 1987.

— "Existe-t-il encore une société française?" *Contemporary French Civilization*, 15, 1991, 329-52.

— *Critique de la modernité*, Fayard, Paris, 1992.

— *Qu'est-ce que la démocratie?*, Fayard, Paris, 1994.

Trejo Delarbre, Raul, *La Sociedad Ausente. Comunicacion, democracia y modernidad*, Cal y Arena, Mexico, 1992.

— (der.), *Las Redes de Televisa*, Como/Rotativo, Mexico, 1988.

Turkle, Sherry, *Life on the Screen: Identity in the Age of the Internet*, Simon & Schuster, New York, 1995.

Tyson, Laura D'Andrea, *Who's Bashing Whom? Trade Conflict in High-technology Industries*, Institute of International Economics, Washington D.C., 1992.

— ve Zysman, John, *American Industry in International Competition*, Cornell University Press, Ithaca, N.Y, 1983.

—, Dickens, William T. ve Zysman, John (der.), *The Dynamics of Trade and Employment*, Ballinger, Cambridge, MA, 1988.

Ubbelhode, A.R.J.P., "The beginnings of the change from craft mystery to science as a basis for technology." C. Singer ve d., *A History of Technology*, cilt 4: *The Industrial Revolution, 1750-1850*, Clarendon Press, Oxford, 1958.

Uchida, Hoshimi, "The transfer of electrical technologies from the U.S. and Europe to Japan, 1869-1914." David J. Jeremy (der.), *International Technology Transfer: Europe, Japan, and the USA, 1700-1914*, Aldershot, Hants: Edward Elgar, 1991, s.219-41.

Ungar, Sanford J., *Africa: The People and Politics of an Emerging Continent*, Simon & Schuster, New York, 1985.

United Nations Center on Transnational Corporations, *Transnational Banks and the External Indebtedness of Developing Countries*, Birleşmiş Milletler, UNCTC Current Studies, Series A, no.22, New York, 1991.

United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD), Programme on Transnational Corporations, *World Investment Report 1993: Transnational Corporations and Integrated International Production*, Birleşmiş Milletler, New York, 1993.

— *Transnational Corporations and Employment*, report by the UNCTAD Secretariat to the Commission on Transnational Corporations, 2-11 Mayıs 1994.

US Congress, Office of Technology Assessment, *Biotechnology in a Global Economy*, US Government Printing Office, Washington D.C., 1991.

US House of Representatives, Committee on Armed Services, Readiness Subcommittee, *U.S. Low-intensity Conflicts, 1899-1990*, a study by the Congressional research Services, Library of Congress, US Government Printing Office, Washington D.C., 1990.

US National Science Board, *Science and Engineering Indicators: 1991*, 10. baskı, US Government Printing Office, Washington D.C, 1991.

Vaill, P.B., *Managing as a Performing Art: New Ideas for a World of Chaotic Change*, Jossey-Bass, San Francisco, CA, 1990.

Von Creveld, Martin, *Technology and War from 2000 BS*, to the Present, Free Press, New York, 1989.

Van Tulder, Rob ve Junne, Gerd, *European Multinationals in Core Technologies*, John Wiley, New York, 1988.

Vaquero, Carlos (der.), *Desarrollo, probreza y medio ambiente. FMI, Banco Mundial, GATT al final del siglo*, Talasa Ediciones, Madrid, 1994.

Varley, Pamela, "Electronic democracy." *Technology Review*, Kasım/Aralık 1991, 43-51.

Velloso, Joao Paulo dos Reis, "Innovation and society: the modern bases for development with equity." Colin I. Bradford (der.), *The New Paradigm of Systemic Competitiveness: Toward More Integrated Policies in Latin America*, OECD Development Center, Paris, 1994, s.97,118.

Venturi, Robert ve d., *Learning from Las Vegas: The Forgotten Symbolism of Architectural Form*, MIT Press, Cambridge, MA, 1977.

Vessali, Kaveh V., "Transportation, urban form, and information technology," University of California, CP 298 I için düzenlenmiş seminer bildirisi, Berkeley, CA, 1995.

Voshchanov, Pavel, "Mafia godfathers become fathers of the nation." *Business World of Russia Weekly*, 25-30 Mayıs 1995, 13-14.

Wade, Richard, *Governing the Market: Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrilaziton*, Princeton Universiy Press, Princeton, NJ, 1990.

Waldrop, M. Mitchell, *Complexity: The Emerging Science at the Edge of Order and Chaos*, Simon & Schuster, New York, 1992.

Waliszewski, Kasimierz, *Peter the Great*, D. Appleton and Co, New York, 1990.

Wall, Toby D. ve d. (der.), *The Human Side of Advanced Manufacturing Technology*, Chichester, John Wiley, Sussex, 1987.

Wallerstein, Immanuel, *The Modern World System*, Academic Press, New York, 1974.

Wang, Georgette (der.), *Treading Different Paths: Informatization in Asian Nations*, Ablex, Norwood, NJ, 1994.

Wang, Yeu-fain, *China's science and Technology Policy, 1949-1989*, Avebury, Brookfield, VT, 1993.

Wark, McKenzie, *Virtual Geography: Living with Global Media Events*, Indiana University Press, Bloomington, IND, 1994.

Warme, Barbara ve d. (der.), *Working Part-time: Risks and Opportunities*, Praeger, New York, 1992.

Warnken, Jurgen ve Ronning, Gerd, "Technological change and employment structures." R. Schettkat ve M. Wagner (der.), *Technological Change and Employment Innovation in the German Economy*, Berlin: Walter De Gruyter, s.214-53.

Watanabe, Susumu, "Labour-saving versus work-amplifying effect of microelectronics." *International Labour Review*, 125 (3), 1986, 243-59.

— (der.), *Microelectronics, Automation, and Employment in the Automobile Industry*, John Wiley, Chichester, Sussex, 1987.

Watanuki, Joji, *The Development of Information Technology and its Impact on Japanese Society*, Sophia University Institute of International Relations, Tokyo, 1990.

Weber, Marx, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, çev. Talcott Parsons, Charles Scribner's Sons., New York, 1958, (ilk baskı 1904-1905)

Webster, Andrew, *Science, Technology, and Society: New Directions*, Macmillan, Londra, 1991.

Weiss, Linda, *Creating Capitalism: The State and Small Business since 1945*, Blackwell, Oxford, 1988.

— "The politics of industrial organization: a comparative view." Jane Marceau (der.), *Reworking the World: Organizations, Technologies, and Cultures in Comparative Perspective*, Walter De Gruyter, Berlin, 1992, s.95-124.

Wexler, Joanie, "ATT preps service for video on demand." *Network World*, 11 (25),6, 1994.

Whightman, D.W., "Competitive advantage through information technology." *Journal of General Management*, 12 (4), 1987.

Whitaker, D.H., "The end of Japanese-style employment." *Work, Employment & Society*, 4 (3), 1990, 321-47.

Whitley, Richard, *Business Systems in East Asia: Firms, Markets, and Societies*, Sage, Londra, 1993.

Whitrow, G.J., *Time in History: The Evolution of our General Awareness of Time and Temporal Perspective*, Oxford Unversity Press, Oxford, 1988.

Wieczorek, Jaroslaw, *Sectoral Trends in World Employment*, Bildiri 82, Uluslararası Çalışma Örgütü, Endüstriyel Faaliyet Bölümü, Cenevre, 1995.

Wieviorka, Michel, *La Démocratie a l'épreuve. Nationalisme, populisme, ethnicité*, La Découverte, Paris, 1993.

Wilkinson, B., "A comparative analysis." *Technological Change, Work, Organization and Pay: Lessons from Asia*, Uluslararası Çalışma Örgütü, Cenevre, 1988.

Wilkinson, Barry, Morris, Jonathan ve Nich, Oliver, "Japanizing the world: the case of Toyota." Jane Marceau (der.), *Revorking the World: organizations, Technologies, and Cultures in Comporative Perspective*, Walter de Gruyter, Berlin, 1992, s.133-50.

Williams, Frederick, *The Communications Revolution*, Sage, Beverly Hills, CA, 1982.

— *The New Telecommunications: Infrastructure for the Information Age*, Free Press, New York, 1991.

— (der.), *Measuring the Information Society*, Sage, Beverly Hills, CA, 1988.

—, Rice, Ronald E. ve Rogers, Everett M., *Research Methods and the New Media*, Free Press, New York, 1988.

Williams, Raymond, *Television: Technology and Cultural Form*, Schocken Books, New York, 1974.

Williamson, Oliver E., *Markets and Herarchies: Analysis and Anti-trust Implications*, Free Press, New York, 1975.

— *The Economic Institutions of Capitalism*, Free Press, New York, 1985.

Willmott, W.E. (der.), *Economic Organization in Chinese Society*, Stanford University Press, Stanford, CA, 1972.

Wilson, Carol, "The myths and magic of Manitel." *Telephony*, 221 (23), 1991, 52.

Wilson, Ernest J., "Strategies of state control of the economy: nationalization and indigenization in Africa." *Comparative Politics*, Temmuz 1991, 411.

Withey, Stephen B. ve Abeles, Ronald P. (der.), *Television and Social Behavior*, Lawrence Erlbaum, Hillsdale, NJ, 1980.

Wong, Siulun, *Emigrant Entrepreneurs: Shanghai Industrialists in Hong Kong*, Oxford University Press, Hong Kong, 1988.

Wong, S.L., "The Chinese family firm: a model." *British Journal of Sociology*, 36, 1985, 58-72.

Woo, Edward S.W., Urban development. Y.M. Yeung ve David K.Y. Chu, *Guandong: Survey of a Province Undergoing Rapid Change*, Chinese University Press, Hong Kong, 1994.

Wood, Adrian, *North-South Trade, Employment and Inequality*, Clarendon Press, Oxford, 1994.

Wood, Stephen (der.), *The Transformation of Work*, Unwin Hyman, Londra, 1989.

Woodward, Kathleen (der.), *The Myths of Information: Technology and Postindustrial Culture*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1980.

World Bank, *Adjustment in Africa: Reforms, Results and the Road Ahead*, Oxford University Press, New York, 1994.

— *World Development Report: Infustructure for Development. World Development Indicators*, World Bank, Washington D.C., 1994b.

— *World Development Report, 1995*, World Bank, Washington, D.C., 1995.

Ybarra, Josep-Antoni, "Informationalization in the Valencian economy: a model for underdevelopment." A. Portes, M. Castells ve L. Benton *The Informal Economy*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD, 1989.

Yoo, S. ve Lee, S.M., "Management style and practice in Korean chaebols." *California Management Review*, 29, 1987, 95-110.

Yoshihara, K., *The Rise of Ersatz Capitalism in South East Asia*, Oxford University Press, Oxford, 1988.

Yoshino, Kosaku, *Cultural Nationalism in Contemporary Japan*, Routledge, Londra, 1992.

Yoshino, M.Y. ve Lifson, T.B., *The Invisible Link: Japan's Sogo Shosha and the Organization an Trade*, MIT Press, Cambridge, MA, 1986.

Young, K. ve Lawson, C., "What fuels U.S. jwob growth? Changers in technology and demand on employment growth." National Academy of Science'ın düzenlediği *Teknoloji ve İstihdam* adlı panelde dağıtılan bildiri. Washington D.C., 1984.

Young, Michael, *The Metronomic Society*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1988.

Youngson, A.J., *Hong Kong: Economic Growth and Policy*, Oxford University Press, Hong Kong, 1982.

Zaldivar, Carlos Alonso ve Castells, Manuel, *España, fin de siglo*, Alianza Editorial, Madrid, 1992.

Zerubavel, Eviatar, *The Seven Day Circle: The History and Meaning of the Week*, Free Press, New York, 1985.

Zhivov, Victor M., "Time and money in Imperial Russia." *Time and Money in the*

Russian Culture adlı konferansta dağıtılan basılmamış bildiri. University of California at Berkeley, Center for Slavic and Eastern European Studies, 17 Mart 1995.

Zuboff, Shoshana, *In the Age of the Smart Machine*, Basic Books, New York, 1988.

Zukin, Sharon, *Landscapes of Power*, University of California Press, Berkeley, CA, 1992.

Dizin

a la carte 454
AB 23, 86, 119, 122, 140, 142-145, 172, 174, 175, 182, 221, 264, 312, 315, 316, 340, 380, 453, 486, 509, 510, 584, 608, 622
ABC 455
ABD 6, 7, 8, 25, 45, 54, 57, 59, 63, 64, 75, 86, 87, 103-105, 110, 112-115, 117, 120, 125, 129-131, 134, 140, 142-145, 152, 153, 156, 164, 171, 173, 174, 177, 178, 180, 185, 186, 188, 190, 192, 194, 195, 197, 203, 212, 214, 219, 229, 233, 253, 257, 260, 263, 264, 267, 278, 280, 282, 284-292, 295, 297, 298, 301, 302, 304, 305, 307, 308, 311, 313, 314, 316, 322, 323, 333, 335, 339, 341, 343, 347, 348, 350, 351, 353, 358, 361, 362, 365, 366, 370, 378-380, 428, 432, 433, 435, 442, 444, 446-448, 454, 455, 460, 464-466, 471, 472, 476, 483, 486, 488, 490-492, 495, 506, 511, 516, 518, 519, 522, 528, 529, 535, 544, 545, 582, 587, 597, 599, 603, 604, 606, 607, 613, 626
Abelson 92
Academica Sinica 156
Acorda 72
adam 571
Adleman 92
Adobe 189
ADSL 488
Advanced Micro Devices 80
Afganistan 601, 607
Afrika 24, 31, 42, 43, 45, 136, 139, 158, 164, 165, 168, 171, 176, 184, 454, 463
Afyon savaşları 9
ağ 4, 27, 30, 32, 77, 89, 90, 96, 99, 140, 232, 236, 269, 270, 380, 464, 506, 507, 550, 551, 555, 561, 575, 580, 581, 612, 613, 622, 623
ağ işçileri 326, 329
ağ kültürü 270
ağ müessesesi 236, 237, 251, 264, 267, 269, 275
ağ toplumu 25, 629, 630
ağa dayalı işletme 228
ağlar oluşturma 95, 96, 202, 263, 332, 621
AIDS 158
aile 246, 247, 591
Akademgodorok 84
Akdeniz 45
akılcı 5
akışlar 547, 547, 549, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 561, 564, 567, 568, 571, 610, 616
akışlar uzamı 501, 507, 577, 615
aktarım 56, 57, 60, 61, 65, 911
Albuquerque 55, 56
Alcatel 230
Alef 498
alfabe 439
Allen 56
Almanya 45, 78, 112, 113, 125, 129, 135, 147, 156, 175, 194, 285,

286, 287, 289, 290, 291, 292, 293, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 311, 312, 313, 315, 316, 340, 341, 347, 348, 361, 378, 479, 426, 430, 432, 434, 456, 460, 522, 551, 582, 587
Altair 55, 56, 82
alternatif büro 333
Alto Beni 551
Alto Huallanga 551
Altra Energy 232
Amazon 190, 199, 200
America On-Line 191
Amerikan 78
Amerikan kültürü 78, 534, 535
Amin 524
amorf bilgisayar 92
Amsterdam 483, 509, 535, 536, 551
an 355
And paktı 143
Andersen 378, 140, 520
Andreessen 66
Anglo Sakson 44, 238, 259, 264, 265, 293, 294
Angola 607
anlaşılabilirlik 96
Anna Saxenian 81
Aoki 216
Aoshima 567
aparatçik 19
APEC 139, 142
Appelbaum 336
Apple 7, 55, 69, 82
arama motoru 66
Arap Yarımadası 318
araştırma geliştirme 112, 162, 221, 518
araştırmacılar ağı 157
Aries 597
Arjantin 85, 143, 144. 181
Arkwright 45
Aron 24
ARPA 58, 60, 69
ARPAINTERNET 59
ARPANET 8, 59, 60, 62, 63, 459, 465, 472
Arthur 44, 96, 520
artıdeğer 19
artık 102, 105
askeri teknoloji 602
askerlik 603
Asturyas 47
Asya-Pasifik 22, 45, 57, 140-142, 144, 159, 160, 162, 168, 169, 170, 171, 179, 180, 184, 203, 240, 251, 254, 260, 318, 320, 351, 453, 454, 456, 463, 494, 495, 514, 519, 525, 529, 545
aşağıdan gelen ulusüstü 165
ataerkil 3, 32, 246
Atlanta 516, 533
ATM 57, 333, 334, 529
atom 89
ATT 57, 62, 77, 86, 186
Aum Shinrikyo 4
Austin 84, 87, 522, 524
AVE 559
Avrupa 2, 9, 10, 39, 42, 45, 83-85, 88, 141, 179, 203, 214, 219, 263, 264, 280, 323, 343, 453, 463, 493, 495, 506, 511, 535, 536, 537, 538, 601
Avrupa Birliği 139
Avrupa komisyonu 339
Avrupa merkez bankası 140
Avustralya 44, 164, 316, 343, 358
Avusturya 315, 316
Aydalot 520
Ayrton 14

Babil 572
Baggart 208
Bağdat 603
bağlantı teknolojileri 56, 91
Baltık cumhuriyetleri 575
Bangalore 322
Bangemann 184
Bangkok 234, 514, 516, 529
bankacılık 110
bankalar 192
Bar 235, 267, 268, 622
Baran 58, 62, 211, 333, 336
Barcelona 472, 516, 522, 537, 559, 564
Bardeen 51
Barglow 27
Barings bank 580
Barlow 476
Barselona 615
Barthes 497
Bartlett 262
BASIC 56
Bask 47
Batı 27, 44
Batı Avrupa 23, 29, 44, 140, 152, 164, 184, 207, 212, 323, 353, 519, 605
Batı Teksas 534
Batılı 28
Baudrillard 497
Baym 481
BBC 456
BBN 60, 62, 472
BBS 64, 482
Bechtel Group 232
Beckman Instruments 80
Belçika 340
Bell 17, 20, 31, 38, 50, 57, 61, 80, 86, 103, 278, 292
Bell Laboratuarları 51, 56, 57
Belleville 561-563
Belussi 220
Benetton 336, 581
Benetton modeli 220
benlik 27, 30, 32
Benner 365
Benveniste 225
Berg 70
Bergen 498
Berkeley 7
Berkeley 61, 70, 79, 81, 82, 87, 95, 333, 517, 522,
Berle 626
Berlin 45, 46, 84, 522, 536
Berlin Antlaşması 42
Berlusconi 455
Berners Lee 65
Bernstein 320
Bessant 345, 346
beş sıfır 215
Beyaz Raporu 320
beyin dolaşımı 161
beyin göçü 161
Big bang 131
Biggart 220, 239, 246, 248
bilgi 20
bilgi çağı 31
bilgi işlem 20, 235, 286-288, 302, 548
bilgi işleme 39
bilgi otobanı 440
bilgi toplumu 486
bilgisayar 38, 41, 117, 198
bilgisayar ağları 234
bilgisayar seksi 482
bilgisayarlı iletişim 480, 483-485
bilim 157, 158
bilimin seçici küreselleşmesi 158
bilimsel bilgi 43
Bina 66
Biogen 70

BioHybrid Technologies 72
bireycilik 493
bireysel kimlik 27
Birleşik Oto İşçileri Sendikası 331
BITNET 59
biyolojik devrim 38
biyoteknoloji 69, 281
Black 43, 44
Blair 181
Blazejcak 349
BM 31, 165, 607
Boeing 191
Bofill 555, 559, 560
Bogart 491
Bogota 514, 554
Bolivya 143, 144, 551
Bombay 322, 516, 538
Borges 498
Borrus 85, 235, 267, 268, 524
borsa 190
Bosna 607, 608
Boston 45, 81, 82. 84. 522, 524, 533
Botswana 24
Boyer 70, 352, 353, 562
Boyett 234
bölge 548
bölgeselleşmiş küresel ekonomi 139
Brattain 51
Braudel 6,127
Braverman 325, 332
Brezilya 25, 85, 143, 144, 160, 166. 169, 171. 177, 178, 182, 183
Bristol 516
Britannica Ansiklopedisi 490
Britanya 9, 42, 44, 45, 52, 53, 78, 104, 112, 113, 131, 134, 140, 147, 172, 174, 181, 212, 256, 285, 286, 287, 290, 292, 297, 299, 300, 311, 314, 315, 338, 341, 343, 348, 349, 358, 361, 378, 427, 431, 433, 434, 456, 460, 465, 494, 529, 531, 536, 582, 587
Britanya sömürge hizmetleri 256
Bronx 2
Brooklyn 488
Brooks 38
Brown 498, 499
Brüksel 486
Brynjolfsson 114
Budapeşte 509
Budist 3, 246, 611
Buenos Aires 85, 509, 516, 538
buhar makinesi 43, 49
Bundesbank 24
bunshu shakai 455
Burroughs 54
Burundi 607
Bush 181, 499
buzul zaman 616
bürokrasi 237
Büyük Petro 572, 573
büyük bilim 157
büyük geçiş 209

Cakarta 234, 538, 540
Cal 87
Calais 49
Calderon 27
Calhoun 27
Cali 92, 551
California 6, 59, 72, 77, 78, 82, 84, 162, 186, 213, 226, 228, 229, 232, 362, 365, 472, 482, 483, 523, 527, 595, 611
CalTech 522
CAM 321
Camagni 520, 523
Cambridge 69
Cappelin 510

Capra 95
Captain 460
Cardoso 181, 486
Carnegie Mellon Üniversitesi 477
Carnoy 340, 342, 357, 358, 361, 363, 376, 377, 378
Castano 334, 348
Cayman Adaları 551
cdçalar 494
Celera Genomics 73
cemaatçi 27, 3246, 266, 474
cemaatler 553, 563
cep telefonu 57
CEPII 105 113 114 121
Cerent 229
Cerf 61, 62, 67, 69, 463, 465
CERN 65
Cetus 70
Cezayir 29, 601, 607
chaebol 242-244, 254
Chandler 260, 263
Chapare 551
Charles Schwas and Co 194
Chesnais 121y, 122, 578
Chiapas 2, 8
Chicago 85, 87, 173, 176, 509
Christensen 63
Chrysler 330, 331
chuki koyo 368, 371
cinsiyet 18, 496
Ciorat 210
Cisco 228-230
Cisco Employee Connection 230
Cisco modeli 232, 235
Cisco System 227, 231
CitiCorp 192
City of Quartz 533
city web 488
Ciudad de Mexico 538
Clark 66, 281, 612
Clinton 176, 179, 181, 192
CNN 454, 456
CNRS 156
Cohen 70, 124, 141, 216, 279, 280, 320, 524
colonias populares 510
Colorado 492
Colossus 53
Comenco 82
Commonwealth 257
Compaq 188
Computer lib 65
Conn 234
Control Data 54
Cooke 49, 511
Coriat 209, 211, 216, 325
Corning 188
Corning Glass 69
Cort 43
Cray 54
Crick 69
Crocker 62
Crompton 45
Croteau 448
Cyclades 61
çalışma 328, 380, 582, 584, 586, 589
Çardoso 182
Çeçenya 601, 602
Çekici 96
çelik 43, 48
çevre 3
çıplaklığın mimarisi 560
Çin 8-13, 15, 16, 21, 25, 39, 42-44, 79, 83, 85, 85, 86, 139, 142, 144, 145, 152, 156, 160-162, 166, 177, 178, 179, 181, 207, 218, 219, 234, 240, 244-248, 250, 254, 255, 258, 259, 266, 454, 465, 543, 544, 545, 603, 604, 613

çip 51, 52, 68, 91, 198
ÇKP 8
çokkültürlü 33
çoklumedya 488, 489, 490, 491, 492, 493, 495, 496, 498, 499, 500, 610
çokuluslu 153, 154, 155, 159, 170, 179, 260, 262, 264
çokuluslu Keynesçi 213
çokuluslu şirket 148, 149, 151, 152, 524
çokuluslu ticaret 150

Daeduck 84, 85
Daeiwoo 242
Daikichi 14
Daisyworld 95
Dakka 538
Daniel 348
Daniels 512
Danimarka 358, 367
DARPA 7, 87, 156
David 44, 108
Davis 533
Dayton 608
De Kerkchove 484
de Connick 586
de Forest 50
de Salva 49
Deere 232
Dell 231, 232
Dell Computers 231
Dell-Direct World 190
demokrasi 549
deneyim 17, 18, 21
Denver 488
depresyon 477
deregülasyon 22
dergi 446
Detroit 85, 330, 331, 533
devlet 32, 267
devletçilik 17, 19, 184
devre anahtarı 91
dış ağ içine yerleşmiş ağ 262
Dieter 236, 524
Digital 54, 234
dijital 57
dijital anahtar 69
dijital kent 483
dikey şirket 225
dil 441
dini köktenci 3, 26, 29
dinlence toplumu 490
Disney 455
dizüstü bilgisayar 554
DNA 4, 41, 69, 92, 93
Docklands 514
doğrudan yabancı yatırım 319
Doğu 28
Doğu Afrika 176
Doğu Asya 138, 238, 239, 240, 246, 247, 249, 250, 251, 259, 261, 263, 267, 323, 525
Doğu Avrupa 45, 144, 166, 180, 315
Dolly 71
domain 60, 463
donanım 188
Dosi 89
Dover 49
Downs 443
döner çıkrık 43
dördüncü kopuş 41
döviz 131-133
DRAM 53
Draper 447
DTÖ 8, 142, 172, 175, 177, 178
Duchin 350, 351
Duke 63, 82, 232
Dünya Bankası 31, 159, 171, 172, 175, 176, 180
Dünya Sağlık Örgütü 158

dünya ekonomisi 127, 128
dünya ticareti 139, 140, 149
düzenleme ekolü 352
dvd 488
Dyer 14

e ticaret 190
e*trade 189
East Coast 80
ebay 83, 189
Eber 349
Eckert 54
eclatement 586
Eco 448, 450
ecoli 92
Edelman 95
EDI 235
Edinburgh 71
Edo 567
EDS 230
EEC 93
een 357
eğitim 303-305
Einstein 612
ekonomik bölge 548
Electronic Frontier Foundation 476
elektrik 43, 48
elektrik motoru 49
elektrik mühendisliği 13, 14
elektronik 50
elektronik posta 157
elektronik takas 194, 195
elektronik ticaret 189
emek 20, 22, 23, 163-165, 375, 379, 380
Emeryville 79
Emilia-Romagna 212
emperyalist 44
emtia zinciri 154
Endonezya 168, 169, 177
Endülüs 47
endüstriyalizm 23
enerji 20, 40
enformasyon 5, 6, 7, 12, 14, 16, 20, 21, 22, 23, 38, 39, 40, 41, 42, 49, 50, 56, 58, 68, 75, 78, 79, 83, 84, 85, 90, 94, 96, 99, 100, 103, 119, 122, 123, 125, 126, 127, 169, 186, 187, 196, 198, 202, 209, 233, 235, 239, 264, 265, 267, 269, 270, 276, 279, 282, 287, 294, 296, 298, 299, 301, 304, 310, 324, 326, 327, 328, 337, 338, 354, 356, 374, 380, 381, 458, 520, 524, 529, 530, 531, 532, 546, 547, 560, 604, 621, 622
enformasyon çağı 25, 26, 84, 465, 632
enformasyon otobanı 26
enformasyon teknolojileri 26
enformasyon toplumu 25, 26, 30
enformasyonel 20, 628
enformasyonel ekonomi 25
enformasyonel toplum 24-26
enformasyonelizm 16, 17, 24, 31
enformasyonelizm ruhu 266
Engelbart 62
ENIAC 54
Eno 609
entegre devre 51, 52, 79
eposta 62, 482, 483, 485, 492
Ericsson 67
Ernst 260, 261, 263, 524
esnek çalışma 357
esnek üretim 225
esneklik 514
Esping 378
Esprit 486
ESS-1 56
eşcinsel hareketi 27

etnik 3, 29
etoys 190
ETRI 256
EUREKA 221, 486
Eurex 194
European Foundation 493
evmerkezli 493, 531
evre portresi 96
evsizler 483

Fairchild 81, 518
Fairchild Sekizlisi 80, 81
Fairchild Semiconductors 51, 80
faks 78
Falcon Crest 454
Fama 197
Fas 607
Faubourg 562
FED 200
Federal Express 511
feminist 30
fiber optik 67, 68
Fidonet 64
Field Enstitüsü 362
Filipinler 168
film 443, 487
finans 134, 186, 192, 193, 196, 199, 200, 201, 203, 303, 509
finans kapital 625
Finlandiya 340, 341, 465, 575
First Direct Leeds 529
Fischer 484, 485
Fizyokratlar 101
Floransa 268
Fluitman 376
Flynn 347
Forbes 48, 49
Ford 211, 573
Ford Motor 227
Fordist 575
Fordizm 125, 209, 210, 216, 227, 574,
Forester 50
Forrester Research 187
Foucault 18
fraktal 96
Frankel 140, 141
Frankfurt 537
Franklin 268
Fransa 43, 78, 112, 113, 122, 135, 147, 156, 173, 175, 182, 194, 220, 285, 286, 287, 290, 291, 293-297, 299, 300, 312, 315, 335, 340, 341, 348, 378, 381, 426, 430, 432, 433, 442, 459, 463, 477, 582, 586, 587, 595, 601, 606, 607
Fransız modeli 259
Fransız telefon şirketi 460
Freeman 88, 89
Fremont 226
French 197
Freud 28
Friedman 212, 325
Fuji TV 456
Fujian 219
Fujimori 181
Fujitsu 234
Fukien 234
Fukien 257
Fukuyama 180
Fuyo 240

G-7 77, 104, 168, 172, 276, 277, 282, 283, 284, 286, 288, 289, 290, 294, 295, 310, 311, 312, 313, 486
Gaia 95
Galler 285
Gandi 181
Gaolan 541, 543

Gap 581
Garcia 177
Garreau 533, 534
Gates 56, 82
GATT 143
gayrimenkul 303
gaz türbini 49
gazete 446, 487
gelişmekte olan piyasalar 171
Genentach 70, 72
General Motors 191, 229
genetik 38, 41, 69, 70-75, 79, 82, 87, 595
Georgia 516
gerçek sanallık 442
getto 537
Choshal 262
Giddens 175, 571, 575
Ginza 626
girişim ağları 266
Glasgow Üniversitesi 43, 44
Gleick 576
Global Business Networks 232
GM Satürn 330
GM-Saturn 214
GMT 575
Gold Star 242
Goldman*Sachs 176
Gong 8
Gonzales 175, 181, 182
Gorbaçev 22, 575, 601
Gordon 117, 163, 525
Gordon Teal 51
Gore 486
Gorner 75
Gould 37
göçmen 164
Great Northern Telegrahp 14
Great Streets 564
Greenspan 115
GREMI 520, 523
Grill 81
Guandong 219, 234, 257, 320, 543
Guanzhou 234, 517, 540, 543
Guarnizo 165
Guatemala 607
Guerrieri 141
Guillemard 587, 588, 590
Gulia 478
Gurstein 481
gümrük 170
gündelik takas 193
Güney 139
Güney Afrika 24, 145
Güney California 522, 533, 554
Güney Çin 244, 246, 257, 544
Güney Kore 86, 133, 141, 157, 256
Güney San Francisco 70
Güneydogu Asya 244, 519, 613, 629
Gütenberg Galaksi 444

Habermas 449
hacker 58, 63, 65
Hackneys 537
Hakubutsukan 567
Halk Cephesi 582
Hall 45, 84
Hamilton 240, 246, 248, 249
Hamlets 537
Harley 326
Harrison 209, 212, 213, 218, 220
Harvard 56, 62, 70, 71, 73, 82, 87, 176, 472
Harvey 30, 547, 556, 575, 577, 610
Haseltine 73
Haussmann 562
Havelock 439
Hawaii 71
Hayek 180
Haynes 448

Health 68
Hee 253
Heidegger 612
Held 140, 159
Helsinki 473
Hewitt 367
Hewlett 79
Hewlett Packard 68, 80, 230, 231
Hıristiyan 3, 29
hızlı ulaşım 548
Hilferding 626
Hillis 617
Hindistan 42, 43, 86, 144, 145, 156, 177, 179
Hint 79, 83, 161, 162, 178, 181, 322
hipertext 65, 440, 497
Hirschorn 326, 334
hispanik 466
Hitachi 240
Hitler 444
Hitotsubashi 252
HIV 158
hizmet 279, 286, 302, 304, 305, 311, 339
hizmet işçileri 298
hizmet sektörü 109, 113
hizmetler 111, 112, 113, 280, 286, 287, 298
Hoff 52
Hoffman la Roche 70
Holl 560
Hollanda 13, 147, 340, 342, 343, 358, 366, 587
Hollywood 83, 486, 491
Home Brew Computer 82
Honeywell 54
Hong Kong 152, 173, 218, 219, 234, 244, 245, 246, 250, 251, 256-258, 322, 454. 509, 517, 518, 540, 541, 543, 544,
Hoogvelt 175
Horn 349
host 61
Houston 232
Howell 376
Hsinchu 84, 85
Hsing 258
Hsinshu 234
HTML 65
HTTP 65
Huangpo 541
Hubbard Communications 454
Hughes Corporation 454
hukuk 303
Human Genome Project 73
Human Organ Sciences 72
Hutu 4
hükümet kurumları 146, 178
Hyundai 242

ırkçılık 29
IANA 60
Iberia Havayolları 559
IBM 7, 55, 56, 59, 222, 234, 264
IBN 57
IC 52
ICANN 60
içten yanmalı 43, 48, 49
ideolojik kimlik 29
İkinci Dünya Savaşı 17, 18, 21, 51, 53, 76, 79, 84, 104, 108, 142, 240, 279, 606
iktidar seçkinleri 553
iletişim 609, 611
iletişim galaksisi 442
iletişim teknolojisi 39
Illinois 65
ILO 280, 314, 320, 376, 584
Imai 223, 224, 262

imalat 125, 114, 117, 285, 286, 289, 302, 304, 308, 309, 311
IMF 23, 24, 172, 175, 176, 177, 178, 180, 181, 182, 184, 375
İmparatorluk 13
İngilizce 157
İngiltere 78, 282, 285, 537
Innis 572, 615
insan genleri 73
insan genomu 74
İnsani Gelişim Raporu 165
İnsani Kalkınma Raporu 316
Instinet 193
Integra Life Sciences 72
Intel 50, 52, 77, 80, 82, 230
Intel Pentium 53
interaktif 236, 472, 496
interaktif toplum 475
International Herald Tribune 452
internet 7, 8, 41, 57, 58, 61, 60, 62, 64, 66, 69, 76, 87, 79, 91, 117, 156, 157, 161, 172, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 196, 198, 199, 203, 227, 228, 229, 230, 232, 326, 441, 442, 459, 459, 463, 464, 465, 466, 471, 473, 474, 475, 476, 477, 477, 478, 479, 481, 483, 487, 488, 492, 493, 500, 529, 545, 554
internet Cisco System 83
Ionesco 597
IP 57
Irak 607
İran 603, 607
İran 607
ironi 556
Irvine 564
ISDN 57
Ishin Meiji 13
İskoçya 13
İslam 44
İslamcı 3, 29
İspanya 24, 25, 47, 175, 181, 182, 184, 219, 238, 334, 340, 341, 348, 361, 381, 456, 472, 494, 509, 531, 558, 582, 607
İspra 93
İsrail 154, 162, 603
iss 188, 487
isteğe bağlı video 489
istihdam 145, 275, 276, 277, 278, 279, 282, 283, 287, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 300, 302, 303, 304, 306, 307, 308, 345, 346, 354, 365, 368, 418, 419, 429, 508, 510, 518, 586
İsveç 140, 147, 214, 233, 315, 367, 551, 595, 606
İsviçre 194, 315, 316, 340, 606
iş 581
işçiler 331, 628
işgücü 241, 295, 300, 314, 318, 337, 367, 378, 379, 382, 580, 591
işin bilimsel örgütlenmesi 211
işlem teknolojisi 195
İtalya 78, 93, 104, 181, 218, 220, 261, 285, 286, 287, 293, 294, 300, 315, 316, 335, 340, 341, 361, 426, 433, 434, 455
ithal ikame 177
Ithiel de sola Pool 459
Ito 455

Jacobs 564
Japonya 12-15, 23-26, 28, 42, 48, 79, 83-88, 104, 105, 112, 113, 114, 120, 122, 125, 129, 135, 141, 142, 145, 147, 152, 156, 160, 164, 170, 179, 203, 207, 212-

219, 224, 226, 233, 240, 242, 243, 244, 247, 248, 250-256, 264, 280, 282, 284-290, 291, 293, 295-299, 300, 301, 306,-313, 316, 335, 339, 341, 343, 346, 348, 353, 356, 358, 361, 368, 370, 371, 373, 375, 427, 431, 433, 434, 446, 453, 455, 456, 460, 486, 488, 490, 494, 506, 519, 543, 554, 582, 584, 599, 601, 605
Java 67
Jennings 63
JESSI 221
jiazuqiye 244
Jini 67
jituanqiye 244
Jobs 55, 82
Johns Hopkins 83, 87
Johnson 249, 556
johoka shakai 287
Jones 10
Jospin 182
Joussaud 369
Joy 67
Jurassic Park 492
Jülyen takvimi 573

kadın hareketi 27
kadınlar 32
Kafkaslar 607
kağıt 9
Kahire 13, 538, 554
Kahn 62, 69
kaisha 241
Kalküta 538
Kalmar 214
Kamasaki 2
kamu hizmetleri 146
kan ban 214, 226, 233
Kanada 57, 104, 104, 142, 164, 285, 286, 287, 290, 291, 292, 293, 295-297, 299, 300, 311, 316, 343, 361, 425, 430, 432, 433, 463, 604
Kang chi 11
Kangin 240
Kansai Bilim Kenti 488
Kanton 541
Kaoshiung 555
kapitalizm 15, 17, 19, 23, 24, 77, 120, 122, 265, 266, 549, 624
Kaplinsky 345
kar 197
Karaçi 538
karaoke 494, 495
Karayip 142
karlılık 119, 121, 382
karmaşıklık 94-96
Kastilya 47
Katalan 47
Katalanca 615
Katalonya 47
Kay 62
Keio 252
keiretsu 86, 215, 226, 242, 266
Kelley 326
Kelly 90
kenarkent 533, 535
Kendrick 101, 278
kent merkezi 537
kentler 526, 528, 532, 548, 549
Keynesçi 22, 23, 121, 202
kıyıkent 534
kigyo shudan 240
Kilby 51
kilit ağlar 515
kilit işgücü 374
kimlik 26-29
kimya sanayii 125

kimyasal 43, 48
kiosk 459
kiralık hapishaneler 534
kişisel cemaat 478
kişisel hizmetler 291, 292
kitap 443, 446
kitle iletişim 444, 448-451, 455
kitlesel üretim 210
kitsch 556
Kleinert 81
Kleinrock 62
KMT 255
Kobe 545
Kohl 175
kolektif hafıza 27, 562
kolektif kimlik 18
kolektivizm 17
Kolombiya 24, 144, 607
Komintang 248
Komodor Perry 14
komünizm 574
Konfüçyüsçü 207, 243, 246, 249, 254
Kongo 607
Koolhas 559
kooperatif ağları 154
Kopenhag 536
Kore 13, 79, 83, 120, 152, 240, 243, 244, 247, 250, 253, 255
kozmopolit 485
köktenciler 482
Körfez Savaşı 603
KPMG 230
Kranzberg 6, 37, 39, 40
Kranzberg kanunu 96
Krugman 113, 117, 124
Kruşçev 84
Kuekes 68
Kuhn 89
Kunstler 534
kurobuune 13
Kuzey Afrika 144
Kuzey Amerika 2, 141, 142, 164, 168, 184, 207, 286, 295, 296, 464, 479, 484, 601, 605
Kuzey Amerika 44, 454
Kuzey California 70, 79, 82
Kuzey Carolina 63, 70
Kuzey İtalya 211, 259, 264, 266, 613
Kuzey Kore 16
Kuzey lantau 541
Küba 16, 142
kültür 18, 32
kültürel ekonomi 207
kültürel milliyetçi 27
küresel 99, 127, 128
küresel ağ 154
küresel ekonomi 146, 160, 166, 170, 173, 314, 509, 511
küresel işgücü 319, 323
küresel kapitalizm 628
küresel kent 549
küresel piyasa 577, 578
küresel rekabet 267
küresel sermaye 580
küreselleşme 27, 28, 175, 178, 185, 264, 321, 564
Kürt 607
Kyoto 252, 545
Kyushu 519

La Cournouve 2
La Goutte d'Or 537
la Cite du Peuple 562
la Coruna 551
la Courneve 536
la Defense 516
Lagos 538
LAN 60
Lasena 27
Lash 31, 575, 616

Latin Amerika 24, 42, 57, 139, 145, 152, 168, 171, 176, 184, 207, 320, 453, 454, 456, 463, 465, 605
Lawrence 320, 351
Lawson 351
Le Figaro 452
le travail en miettes 325
lean and mean 222
Leclerc 606
Leibniz 612
Lelann 61
Lenin 211, 573, 574
Leninist 250, 575
Leontieff 350, 351
Levy 347
Lewis 562
Liberal Demokrat Parti 252
Libya 607
Licklider 62
LIFFE 194
Lille Grand Palais 559
Lincoln 62, 87
lingdao 19
Linux 473, 474
Littleton 492
Livermore 87
Londra 46, 84, 131, 173, 194, 378, 509, 510, 514, 516, 522, 537, 538, 578
Long Now 617
Los Alamos 87, 94
Los Angeles 59, 509, 511, 523, 528, 532, 533, 538
Lovelock 95
Lucent Technologies 230
Lucky 242
Luddite 338, 342, 446
Lung 11
Lüksemburg 551
Lynch 556, 611
Lyon 75

M4 84
Maastricht 179, 181
Macau 517, 540, 541, 544
Machimura 567
Machlup 20
Macintosh 7, 55
Maddison 582
Madrid 47, 472, 509, 510, 514, 516, 528, 535, 559, 595
mal işleme 286
Malezya 152, 250, 519, 524
mallar 291
Mallet 325
Manchester 532
Mançu 11
Mander 445
Manhattan 506, 560
maquiladoras 142
Marakeş 143, 615
marconi 50
Marcos 8
Marcuse 449
Marilyn 492
Marin County 79
Markkula 82
Marksizm 1
Marx 101, 282
Marxçı 121
Maryland 70, 73, 83
Massachusetts 70
Massey 314, 316
matbaa 9, 39
MATIF 173 194
Matsuhiro 370
Matsushita 240
Mauchly 54
Max Planck 156

Mayo Kliniği 550
Mazlish 41, 93
MCC 87
McCarthy 13
McGuire 448
McKenzie 62
McKinsey 125
McKinsey Global Institute 110
McLuhan 442, 444, 445, 447, 451
McLuhan Galaksisi 451, 458, 475
Means 626
Medellin 551
medya 441, 447, 603
megabit 52
megacities project 538
megahertz 52
megakent 538, 540, 545, 546
Meiji 15, 48, 248, 567
mekan 561, 563, 564, 567, 616
Meksika 85, 142, 162, 166, 169, 171, 177, 181, 465, 551
Menem 181
menkul kıymet 196
Menlo Park 82
Merck 70, 73
MERCOSUR 139, 143, 144
mesaj 491, 496, 497
Meta Study 347, 350
metadil 440
Metcalfe 60-62, 90
metropol 522, 526
Mexico City 85, 509, 510, 514, 540
Miami 551
Michel 320
Michelson 511
Michigan 71
Microsoft 56, 69, 82, 189, 230, 232, 473, 487
Midland Bank 529
mikrobilgisayar 69, 76, 79, 82
mikrodalga 57, 494
mikroelektronik 38, 281, 346, 548
mikroişlemci 52, 53, 55, 69, 76, 77, 79, 91, 235
mikron 52, 53
Milano 509, 522, 528
milisler 4, 482
Mill 180
Millan 93
Miller 348
Mills 553
MILNET 59
mimarlık 303, 560
MIMOSA 105
Mindanao 607
Mindspring 188
Mine 26
Ming 11, 12
Minitel 459, 460, 461-463, 482, 484, 486, 506
Minneapolis 524
Minnesota 550
Mishel 362
Mistral 353
MIT 54, 62, 81, 87, 92, 176, 472, 522
Mitchell 476
MITI 248, 249, 373, 519
MITS 55
Mitsubishi 240
Mitsui 14, 222, 240, 248
Mitterrand 174, 175
mobile prime 48
modem 61, 63, 64, 488
Mokyr 8-11, 40, 42, 44, 47, 48
Moneo 559, 560
Monetarist 121
Montgomery 481
Moody's 133
Moore 50, 556

Moore yasası 50
Morse 49
Mosaic 66
Moskova 84, 466, 509, 522, 538, 575
Moss 506
Motorola 67
Mountan View 234
MPU 53
MTV 455, 496
MUD 476
Mulgan 91
multimedya 79
Murdoch 456
Murray Hill 51
Muschamp 560
mühendislik 303
mültimedya 442, 486
Münih 84
müşteri ağları 261
müzik 452, 487
Myanmar 607
Myrdal 377

NAFTA 139, 142-144, 181
Nagasaki 13
Nagoya 545
nanoteknoloji 38, 68, 92
NASA 465
Nasdaq 191, 193, 194, 197
Nashville 330
NASTS 6
National Semiconductors 80
NATO 604, 608
Nature 71
Naville 325
NCR 54
NCSA 65, 66
Nebraska 516
NEC 14
Needham 10
Negroponte 39
Nelson 65, 102, 119
neoliberal 180
nepreryvka 574
Net 471, 472, 474, 478, 480
Netscape 66, 189
Neuman 443, 447
New Age 611
New England 70, 81, 84, 87, 560
New Jersey 85, 533
New Mexico 55, 94
New York 45, 85, 506, 509-511, 514, 524, 535, 538, 540, 551, 555, 560, 578
New York Borsası 173, 194
Newcomen 43, 45
Newton 572, 612
NHK 453
Nice 516, 522
Nielsen 446
nihonjiron 26
Nintendo 487
Nissan 240
Nokia 67
nomenklatura 627
Nomura 369
Nonaka 217
Nora 26
Nora Minc 460
Norheim 140
Norman 13
North 249
North Star 82
Northern Telecom 57
Norveç 340, 367
Noyce 51, 52, 80
nöroloji 95
NSFNET 59
NTV 456

Nuland 596, 598
NUMMİ 226
nükleer 600

OECD 24, 31, 138, 139, 147, 151, 152, 156, 159, 166, 168, 171, 178, 275, 301, 317, 320-322, 341, 342, 343, 349, 352, 354, 355, 357, 358, 361, 375, 376, 379, 465
ofis 506, 516
Ohio 608
Old England 84
oligopol 456
Olympia York 514
Omaha 516
online 171, 200, 489, 531
online alışveriş 481
online öğretim 482
online takas 193
OPEC 171
operatör 297
optik fiber 57, 69
optoelektronik 57
Oracle 83, 189
ordu 157
Orlando 488
Orta Amerika 142
orta sınıf 537
Ortaçağ Avrupası 25
Ortadoğu 139, 144, 164, 314, 454, 463
Osaka 509, 538, 545
Osaka bildirisi 142
Osiris Therapeutics 72
Osterman 326
oto 232
otomasyon 325, 332, 518
otomotiv 335
Owen 489

ölüm 596-600, 606, 613
örgütlenmeler arası ağ 262
özelleştirme 22, 172
özgürlük teknolojileri 459
özgürlükçü 474
özne 27

Packard 79
pager 78
Pahl 276
paket anahtar 67, 91
Palo Alto 55, 68, 69, 80, 626
Panama 551
Panofsky 555
Papa Paulus 29
Paraguay 143
PARC 60, 69
Paris 84, 509, 514, 516, 522, 535, 550, 561, 528, 536-538
Park 85, 254
Parsons 336
Partito Democratico di Sinistra 181
patent 156
PC 55, 56, 63, 64, 88, 162, 231, 232, 255
Pearl Nehri Deltası 219, 320, 540, 541, 543
Pekin 85, 538
PEN 483
Pennsylvania 54, 269
Pentagon 63
Pentium 68
perakende 304
perestroyka 16, 22, 575, 601
Perez 89
Perkins 81
Perlman 538
Peronist 181
Perry 13
Peru 144, 177, 181, 551, 607

Peter Hall 520
petrol krizi 75, 76, 120
Philadelphia 53, 54, 85
Philips 221, 222
Phoenix 533
Piller 492
Piore 209-211, 213, 227
Pittsburg 194
piyasa mantığı 124, 238
Platonov 573
Polanyi 276
Porat 20, 103
portal 189
Portekiz 486, 606
Portland Devlet Üniversitesi 71
post Fordizm 209, 210, 325
post Keynesçi 182
post modernite 30
Postel 61
Postel 62
postendüstriyalizm 30
Postman 440, 445, 450
Postmodern Durum 547, 610
postmodern 4, 30, 31, 555
postmodern mimari 556
postmodern mimari 610
postmodernizm 556, 557, 611
Poulantzas 31
Presidio 617
Prestel 460
Preston 45
PRI 181
Prigogine 95
prime mover 48
prime time 454, 495
profesyoneller 297
Pursell 39
püriten 580
Qian 10, 21
Qing 11, 12
Quayle 498, 499
Quinn 112
Qvortup 527
Qwest 188

r.a.t.s. 481
radyo 442, 494
Ramonet 180
Rand Corporation 58, 62, 464
Raytheon 80
RCA 80, 255
Reading 516
Reagan 87, 173, 174, 176, 180, 238, 381
Reaganomik 22
real 497
ReGen Biologics 72
Reich 154, 374
rekabet 119, 124, 514
reklam 448
Remington rand 54
Renault 232
Reprogenesis 72
Rhee 253
Rheingold 64, 475, 476
Ricardo 101
Richta 292
Rio 538
Rio Grande 321
Roberts 55, 62, 82, 524
Rochester 550
Rockville 73
Roma 535
Roma Kulübü 343
Rongji 181
Ronsard 589
Rosenberg 40
Roslin Enstitüsü 71

Route 81, 522
router 228
Rönesans 8, 44, 45
Ruanda 607
Rubin 176, 179
Rus kültürü 456, 572, 573
Rusya 2, 29, 45, 48, 64, 85, 156, 171, 176, 177, 181, 184, 199, 200, 207, 465, 472, 573, 601, 602-604, 609, 627
Rusya krizi 169

Sabbah 454
Sabel 209, 210, 211, 213, 227
Sachs 95, 157, 320
Saez 348
saga 487
sağlık 303, 304, 530, 597
Sahara 136, 145, 314, 607
sahte şirket 223
Salinas 181
Samsung 242
San Diego 70
San Francisco 28, 64, 70, 79, 82, 84, 85, 362, 475, 485, 509, 533, 616, 617
San Francisco 79, 83, 516
San Jose 80, 228, 229, 522
sanal 497-499, 501, 609
sanal büro 333
sanal cemaat 64, 475-477, 479, 495
sanayi devrimi 40, 42, 43, 48, 49, 76
sanayi sonrası 293
sanayi üretimi modeli 312
Sandia 87
Santa Barbara 59, 472
Santa Clara 523
Santa Clara County 79, 365
Santa Fe 94, 95
Santa Fe 96
Santa Monica 483
Sanwa 240
Sao Paulo 85, 509, 522, 538, 554
sashimi 554
Sassen 509, 514, 515
Satürn 331, 379
savaş 600-602, 604, 605, 607, 608
Saxenian 161, 162
sayısal dil 38
Sayle 248
Schatz 320
Scheer 459
Schiatarella 212
Schumpeter 270, 626
Schumpeterci 47, 54, 102
Scots magazine 49
Scott 168
Seattle 8, 56, 82, 84, 232, 483, 522, 524
seçkinler 552, 554
seks 461
SEMATECH 87
sembolik analistler 374
SENET 485
Senior net 478
sermaye 22, 23, 128, 129, 133, 375, 379-381, 579
sermaye piyasaları 171
server 65-67, 266
Seul 84, 522, 538
shacko-kai 253
Shaiken 321, 326, 330, 331, 379
Shaw 560
Shenzhen 517, 541, 544
Shinrinkyo 28
Shockley 51, 80, 81
Shockley Transistors 80
shukko 369
sınaî 21
sınaî toplumu 25

sanayileşmeci 17
sınıf 496
Sibirya 14, 85
Siemens 84, 221, 264, 522
Signetics 80
sigortacılık 303
Silicon Graphics 66
Silikon Vadisi 6, 7, 50-52, 55, 66, 77, 79-83, 87, 88, 153, 154, 161-163, 235, 266, 365, 522, 523, 525, 532, 613, 629
silikon çip 68
Siliwood 83
Silva 348
Silvestri 305, 306
Sima Qian 1
Simon 443, 445
Singapur 141, 152, 173, 234, 250, 257, 258, 322, 509, 519, 522, 524, 580
Singelmann 282, 283, 285
Sit 218
sivil haklar hareketi 27
siyaset 482
siyasi sistemler 3
skolastisizm 25
Slouka 477
Smith 165, 176, 180, 282
Soğuk Savaş 1, 8
Solow 101, 103, 117, 278
Somali 607
Sophia antipolis 84
Soros 182
sosyal hareketler 483
sosyal ölüm 590
sosyalleşmenin özelleştirilmesi 480
sovetskii narod 29
Sovyetler 1, 2, 7, 12, 14-16, 21, 29, 31, 85, 126, 157, 574, 575, 609
sörf kültürü 457, 558
SPA 554
Sperry Rand 54
Spielberg 491
Sputnik 58, 76
SRI 472
Sri Lanka 607
SSCB 613
St Augustine 612
St Petersburg 84, 466
Staggs 611
Stakhanovizm 574, 582
Stalin 574
Stalinizm 574
Standard*Poors 133, 230
Standard*Poors 230
standart koalisyonları 261
Stanford 59-61, 70, 80-82, 87, 96, 522, 523
Stanford sanayi parkı 79
Star 456
Stolypin 48
Stonehenge 617
Storper 209
stricto sensu 527
Stutgart 516
Su Sung 9
su türbini 49
Sudan 607
Suess 63
Sumitomo 240
Summers 179
Sun Microsystem 67, 83
Sun Tzu 601
Sussex 102
Sutherland 62
Süd 84
switcher 228
Systers 478
Syun 606

Szelenograd 84
Şangay 85, 234, 255, 256, 514, 516, 522, 529, 538
Şiaoping 181
şifre 91, 500
Şili 24, 143, 144, 181

Tachung 234
Tafuri 555
Taiichi 226
Taipei 85, 234, 322, 509, 514, 516, 522, 611
tam zamanında işgücü 215, 580
Tamaulipas 551
tanshin funin 369
tarayıcı 66
tarım 278, 289, 296, 302, 304
tarım işçileri 297
tarihin sonu 610
Tatung 256
Tayland 168, 607
Taylor 62
Taylorizm 211, 325, 327, 573
Tayvan 83, 84, 86, 88, 141, 152, 153, 162, 219, 244, 245, 246, 248, 251, 254-258, 524
TBS 456
TCP IP 57, 61, 65, 69
Technopolis Programı 84, 519
Ted Hoff 77
tedarik ağları 261
Teitz 213
tek 114, 119, 186
tek düşünme biçimi 180
teknisyen 297
tekno 32, 38, 43
teknoekonomik 22
teknoloji 5, 6, 19, 28, 589
teknoloji işbirliği ağları 261
teknolojik aygıtlar 266
teknolojik buluş 46
teknolojik devrim 39
teknolojik onarım 76
teknolojinin küreselleşmesi 158
teknopol 522
Teksas 87, 188, 524
telebankacılık 481, 529
teleçalışan 527
telefon 43, 64, 156, 529
Telefonica 184
Telekom 461
Telekomünikasyon 38, 171, 188, 506, 508, 548
Teletel 460
telgraf 43, 48
temettü 197
Tennessee 330, 379
Tepotzlan 562
Terman 79
terörizm 608
Texas 533
Texas Instruments 51
TFI 455
Thatcher 173, 174, 180, 381
The Electronic Hearth 450
The Long Now Foundation 616
The New York Times 452
The Street.com 190
Thomas 62
Thompson 575
Thomson-SGS 221
Thrift 572
Tianjin 538
Tichi 450
Tijuana 551
Tokai Bank 240
Tokugawa 13
Tokyo 13, 84, 216, 509, 519, 522, 538, 545, 564, 567, 578, 611
Tokyo borsası 173

Tokyo Üniversitesi 252
Tomlinson 62
toplam kalite 214, 226
toplumsal hizmetler 290
toplumsal sözleşme 18
toplumun enformatikleştirilmesi 460
Toronto 71
Torvalds 473
Toshiba 14, 240, 264
Touraine 17, 27, 29, 31, 236, 292
Toyota 215, 226, 233, 240
Toyota-GM 226
Toyotizm 214, 216, 226
Transgene 74
transistor 51, 53, 80
Transpac 459
Travelers 192
Tregouet Raporu 341
TRIPS 150
Tuomi 209
Turkle 476
Tutsi 4
tüketim 19
türevler 132, 173
Türkiye 220
Türkler 164
TV 443-446, 452-456, 471, 487, 494, 615
TV Asahi 456
TV Tokyo 456
Tyson 179

UCLA 61, 62, 68, 87, 472
UÇÖ 345, 349
udon 554
ulus üstü 155
ulusal piyasa 548
uluslararası 264
uluslararası ağlar 262
uluslararası göç 165
uluslararası işbölümü 155
uluslararası ticaret 135-137, 146, 150
ulusüstü 160, 262
UNCTAD 320
UNDP 127
UNESCO 168, 453
unisex 554
UNIVAC-1 54
UNIX 61, 63, 473
URL 65
Urry 575, 580, 616
Uruguay 143, 613
Uruguay Raundu 143
US West 230
Us West ATT 492
Usenet 63
Utah 472
uydu 57, 453, 487, 489
uzam 506, 507, 546, 547
uzam/zaman 505
uzman emek 164

Üçüncü Dünya 2, 29, 127, 171
üçüncü yol 175
üretim 17-20
üretim ağları 261
üretim süreci 146
ütopyacı 474

Valencia 219
Valentis 74
Vancouver 234
vasıflı üretim 518
Vatikan 29, 545
VCR 69, 78, 452, 494
Veneto 220
Venter 73
Venturi 555

verimlilik 100, 104, 108, 109, 111, 114, 117, 119, 120, 185, 202, 278, 294, 382
Vermont 488
video 78, 281, 453, 492-494, 496
videotext 460, 462
Vietnam 16, 601, 602
Viktoryen 174
Villejuif 550
VIP 554
Virginia 70
Virtual Communities 475
virtual 497
Viyana 14
Volkswagen 215
Volvo 214

Wa 248
Wada Ei 370
Wakayama 71
Walker's Wagon 81
walkman 452, 494
Wall Street 176, 193, 194
Wallerstein 127
Walnut Creek 72, 516
Walton 477
Washington 73
Washington DC 533, 613
Watanabe 335, 348
Watson 69, 72
Watt 43, 45
Watts 44, 94
Web of life 95
web 65, 66, 189, 482
web tv 488
Weber 265, 266, 268, 269
Webvan Group 232
Well 64, 475
Wellman 477-480
West Yorkshire 529
western electric 14
Wharf 514
Wheeler 511
Whisper.com 200
Whitrow 572
Wieviorka 29
Williamson 259, 263
Wilmut 71
Wired 474
Wittfogel 13
wjeb 463
Wolff 376
Wong 244
Wood 319, 321
word processing 39
Works 14
Wozniak 7, 55, 82
WTO 143, 144
www 65, 472, 475

x.25 61
Xerox 55, 60
Xerox Alto 69

yabancı düşmanlığı 29
yabancı yatırım 147-149
Yahoo 83, 189, 191
Yahudi 3
yalın üretim 222, 223
yalnızlık 477
Yanagimachi 71
yarı iletken 51, 52
yarı vasıflı 519
yaşlılık çağı 590
yatay şirket 222-226
yatırım 132, 133
yayın 487, 548
yazılım 38, 56, 76, 79, 91, 112, 115, 162, 189, 198, 234, 267, 281, 474, 487, 524, 581

Ybarra 219
Yekaterinburg 466
Yeltsin 181, 184, 601
Yeni Delhi 538
yeni ekonomi 186, 200, 202
yeni iletişim 501
yeni işbölümü 328
yeni muhafazakâr 180
yenilik ortamı 46, 520
yerel 616
Yıldız Savaşları 76, 87
Yiantian 541, 543
Yokohama 519, 545
Yoshino 26
Young 351
yöneticiler 207
Yugoslavya 315, 604
Yunan filozofları 27
Yunanistan 439
yüksek teknoloji 550
Z-3 53
zaibatsu 240, 242, 248, 253
zaman 547, 571, 572, 579, 581, 600, 612
zaman uzam sıkışıklığı 577
zamansız zaman 501, 577, 615
zamansızlık 612, 616, 617
zanaatkar 297
Zapatista 8, 482
Zedillo 181
Zemin 181
Zhuhai 517, 540, 541, 544
Zook 466
Zuboff 326
Zürih 509
Zysman 211, 279, 280